

प्रकाशकांचें निवेदन

समग्र सावरकर वाङ्मय या ग्रंथमालेतील दुसरा खंड कथा-कादवरी हा आज प्रसिद्ध होत आहे या खंडात स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर यांचे प्रामुख्याने कथावाङ्मय ऐकविण केलेले आहे. 'काळें पाणो' व 'मला काय त्याचे ?' या त्यांच्या कादंबऱ्या यातच समाविष्ट केल्या असल्याने या खंडास 'कथा-कादवरी खंड' हे नाव दिले आहे.

सावरकरांच्या सर्व कथा किंवा गोष्टी या वरमणुकीकरिता लिहिलेल्या नसून समाजात राष्ट्रधारक व क्रान्तिवारक विचार प्रसृत करण्याचे अथवा अपयुक्त साधन म्हणून त त्यांनी वापरलेले आहे. सावरकरांच्या सर्वच कथा, कादवरी किंवा गोष्टी या वास्तववादी असून त्यात प्रत्यक्ष घडलेल्या घटना प्रसंगाची नावे बदलून व सगळी जुळवून लिहिलेल्या असल्यामुळे त्या कथा असल्या तरी वल्पित कथा नसून सत्य-कथा आहेत.

इतिहासात असा अनेक घटनेभोवती अनेक व्यक्तींच्या विविध कृत्याची गुफण केलेली असते तर कथावाङ्मयात काही प्रमुख व्यक्तींच्या भोवती अनेक घटनांची गुफण केलेली आढळते. पण या कथा वास्तव घटना असल्यामुळे त्यांना इतिहासाचा जिवंतपणा आहे व त्यांचे विचारधनाने खचित वाहत.

६ नाहिजे तर हात्वाचारी म्हणा, पण जत्याचारी नव्हे	४६६
७ वीर युवक शक्तिमोहन दे	४७२
८ आंध्रप्रांतीय भारतवीर थोराम राजू	४७७
९ दगवीर विष्णु गणेश पिंगळे	४८४
१० प्रणतनीय, वदननीय, आदरणीय पण अनुकरणीय नव्हे ! जितद्रनाथाचे वज्रिदाग	४९१

सावरकरांच्या गोष्टी-समाजचित्रे

५०१-६१

१ कुसुम	५०१
२ गोविंदा गवळी	५१५
३ पिश्याचे दुसरे लग्न वस फिंगवटले ?	५२३
४ काळ आणि कसर	५३१
५ नारदाची पृथ्वीस पुन्हा भेट	५४१
६ अंक घडलेला चुरचुरीत सवाद	५५२
७ थास्ता मात्र दिवाळीत दुष्वाळाची भीतिच नका	५६०
८ नदीवेल आणि भाणूस बैर	५७०
९ चातुर्मास्य	५८२
१० तावुताची गोष्ट	५८८
११ 'तौतया राजा झाला !	५९७
१२ अगरस्याला माणस वेतणारा शिषी	६०८

गाणे मात्र त्याच्या तोंडाबाहेर निघण्याचे अकस्मात् घड झाले. मालतीला वाटून
 १ की, ओव्या म्हणताना आओला दम लागला ह्यामुळे तो सहसा चूप बसली असावी.
 १२ आओला विसावा घावा आणि गाण्याची गोड लहर तिला आलेली होती तीही
 १३ अड्डू नये म्हणून आपली पाळी आली असे समजत ती स्वतःच पुढच्या ओव्या म्हणू
 लागली. तिच्या आओने तिला ज्या ममतेने रसरसलेल्या ओव्या म्हटल्या होत्या
 त्याच्या त्या गोड सन्दासवादागणीव तिच्या हृदयाला आनंदाच्या गुदगुल्या साऱ्या
 १४ होत्या. प्रियकराच्या प्रेमळ आराधना ऐकण्याची ओढ लागण्याच्या आधी मुलींना
 आओच्या लडिवाळ फौजुबासारखी गोडी दुसऱ्या वधात बहुधा वाटत नाही.

सध्यावाळच्या वेळी पश्चिमेकडची समोरची वाजू अंधडी अमलेल्या आपल्या
 पोटीवरच्या शोपाळाचावर बसलेली ती सुरेख सडपातळ वाघ्याची विनोरी आपल्या
 स्वर गाण्याची माधुरी आपणच अपभोगीत अच अच ओवे घेऊ लागली शोपाळा
 रंका वाजूच्या अचीवन्न अंतरत असता वाऱ्याने तिच्या पाठीवरचा पदर फडफड
 १५ रीत जेव्हा अड्डे, तेव्हा वाटे की, सध्यावाळी दूरवरच्या परतधावडे अड्डत
 जाणाऱ्या बोण्या सुंदर पदयाच्या चव्यातील भागे राहिलेले हे पावरही असे पल

समय सावरकर वाङ्मय

खंड २ रा

कथा-कादंबरी विभाग

कालें पाणो

१-२६८

प्रकरण १ ले - मालती	१
प्रकरण २ रे - मालती कुठे आहे ?	७
प्रकरण ३ रे - धोगानंदाचें कपट	११
प्रकरण ४ ये - पोलिसांच्या अटकेत	१९
प्रकरण ५ वे - अलाहाबादचा तुरुंग	२५
प्रकरण ६ वें - रफिअुद्दिनचें अंतरंग	३८
प्रकरण ७ वें - गुलाम हुसेनच्या ताबडोत मालती	५२
प्रकरण ८ वे - किशन व मालती यांना अटक	६६
प्रकरण ९ वे - अंदमानचें चलान	७५
प्रकरण १० वें - अंदमानच्या वाटेवर	८८
प्रकरण ११ वे - अंदमानातील आदिवासी लोक	१०२
प्रकरण १२ वे - अंदमानच्या बंदिगृहात	११४
प्रकरण १३ वे - नव्या दसाहतीतील लोक	१३५
प्रकरण १४ वे - अंदमानच्या तुरुंगात मालती	१५०

मला काय त्याचें ? (अर्थात् मोपल्यांचें बंड)

२६१-३५४

प्रकरण १ ले- कुट्टम गावचे लोक	२६१
प्रकरण २ रे- सक्टाची सूचना	२७०
प्रकरण ३ रे- अहिंसेच्या कैफात	२७८
प्रकरण ४ थे- खिलाफत ती ही!	२८३
प्रकरण ५ वे- हरिहरशास्त्री यांनी तरवार घेतली	२८९
प्रकरण ६ वे- मला अेक सुरी द्या	३००
प्रकरण ७ वे- अधमाचे अत्याचार	३११
प्रकरण ८ वे- सन्यासाची भेट	३३७
प्रकरण ९ वे- सर्वांना परत हिंदु केले	३५१

पार्श्वभाग

३५५-४३६

१. वेमालपाशाने केलेले तुर्कस्तानातून अरबी सल्तनतीचे अुच्चाटन	३५५
२. शिवछत्रपतींचा जयजयकार	३७०
३. शिवरायांच्या यशस्वी राजनीतीचे अेक सूत्र	३८३
४. अटकेवर हिंदु विजयाचा भगवा झेंडा	३९१
५. मुसलमानांच्या खिलाफतीचा अुदय, हास आणि विनाश	४४०
६. डॉ. आवेडकरांना अुत्तर विजयशील हिंदुराष्ट्र	४१२
७. हिंदुमधट्यांनी आपल्या राष्ट्राचा इतिहास कसा लिहावा नि वाचावा	४२७

६	बाहिजे तर दास्नाचारी म्हणा, पण अत्याचारी नव्हे	४६६
७	वीर युवक दाशिमोहन दे	४७२
८	आध्रप्रांतीय भारतवीर श्रीराम राजू	४७७
९	देशवीर विष्णु गणेश पिंगळे	४८४
१०	प्रदासनीय, वदनीय, आदरणीय, पण अनुकरणीय नव्हे ! जितेंद्रनाथाचे वरिदान	४९१

सावरकरांच्या गोष्टी-समाजचित्रे

५०१-६१२

१	कुसुम	५०१
२	गोविंदा गवळी	५१५
३	पिण्याचे दुसरें लग्न वसंत फिसकटले ?	५२३
४	काळ आणि कसर	५३१
५	नारदाची पृथ्वीस पुन्हा भेट	५४१
६	जेक घडलेला चुरचुरीत सवाद	५५२
७	आता मात्र दिवाळात दुष्काळाची भीतिच नको	५६०
८	नदावेल आणि माणूस बैर	५७०
९	चातुर्मास	५८२
१०	तावुताची गाष्ट	५८८
११	'तोतया' राजा झाला !	५९७
१२	अगरह्याला माणस वतणारा निपी	६०८

योगानंदाविषयी गावातील कुंडाळ टोळीतही काही टवाळकी होऊ नये अितकें
 ाचें वर्तन देवलसी, निर्लोभ, मरळ आणि साधे असे. भजतात ते रंगले म्हणजे
 ा सत्पुरुषाचें, जगाचें वा देहाचें भानच सुटे असें दिसे. त्यांची मुख्य साधना भजन
 च असे. बाकी कोणताही ढोंग-धत्तुरा त्यांच्या मठात दिसत नव्हता. शिष्यसंप्रदाय
 ात्र भरपूर, त्या साधूच्या मागे मागे शिस्तीने चालताना, मठात शिस्तीने वागताता
 हमी आढळे. मयुरेतून त्यांचा तळ आता लवकरच हलणार होता, त्यासाठी ह्या
 विटच्या सप्ताहात भजनाची धुमस्वकी चालू होती. शेकडो लोक रात्री तेथे दाटत

तुम्ही मगन भये । हरिगुणगानामि ॥

मगन भय । हरिगुणगानामि ॥ धु०॥

कोणी चढे हाथी घोरा पालखी सजावे ॥

साधु चर पैया पैया चिटिया चचावे ॥

मगन भय । हरिगुणगानाम ॥ तुम्ही०॥

ज्ञानाचा झणझणाट रक्ताचा विदुन विदु यरयखू लागला भक्तिरसाव्य
ढोहात सारा समाज जणू डुवत होता । हरिनामावाचून नितर काणत्याहं
मनोवृत्तीचा ध्वनि ऐकू येथीनासा चाला, पण तो बेकाचा दुसऱ्याग तेवढा बेव
येथीनासा चाला का ज्याग त्याग देखाल ऐकू यत नव्हता, त कोणी सागाव ?

अतक्यात त्या अच चालत्या शतकठनिनादी मुराला भुतरवीत पदाची चरण
योगानंदजी ऐकटेच अतक्या तल्लीनपणे म्हणू लागले की शिष्यादिक भजनिकानं
ज्ञानाची गोंगाटी साय बंद करून चिपळ्याची साय धरली तुम्ही मगन भये
हरिगुणगानाम ॥' हे चरण गोड बलटापालटीन हळुवार सुरात गात गात योगा
नंद बुभे राहिले

त्या पदाचा अर्थ काही योगानंद सागत नव्हते पण ज्याना कळे त्याना त्या
भजनान अर्थचि ग्रथ ऐकू यत ह्या जावनाची साधना जी तो आपल्या आवडीप्रमाण
आचरीत आहे, आनदाच्या मागे जी तो लागला आहे कोणी भोगातून तर कोण
योगातून, जशा ज्याचा आणि जितकी ज्याची मनाची अनुति तगा त्याचा आवड
'स्वभावो मूर्ध्नि तिष्ठते । तेव्हा बाह्य साधनाचा वाद हवा कशाग ? तुम्हांल
आनंद होतील त्यात तुम्ही रमा त्याना आनंद होतील त्यात ते रमोत भाव्यापुरत
विचारान तर तुम्हा मगन भये । हरिगुणगानाम । हरिगुणगानाम । हरिगुण

अर्धो घाट दाटीने सेचारेचलेली. तीव्र निध्याने रमाबायींना जवळजवळ ओठीतच आणते 'जा, आता तडक घरो जा' तिचे बुरलेल्या दोन्ही माताजींना आधीच नेअून पोचवऊ आहे.' असे आश्वासून उत्तर ऐकण्यात वेळ न दवडता ती शिष्य भितर कोणी म्हामाणून दाटीत मापडले असल्यास त्याला बचावून घरो पोचवण्यासाठी निघून गेला, दाटीत मिसळला

रमाबायी घडघडत्या हृदयाने क्षणभंग पावल्यानी घरी चालल्या स्वामीजींनी ऐवढ्या दगळीत आपणा मुर्तीची अतिवी विशेष काळजी घेअून घरोघर पोचवावे हे अपवार ऐकीकडे आठवीन आणि दुसरोकडे मालती दाराशीच आपली घाट पहात चिती घाबरलेली अनेक तें चितीत त्या घराशी आल्या अघारातून त्यानी ओठीबडे पाहिले, पण मालतीची वा कोणाचीच चाहल लागेना. बदील लावून पाहिल, दाराल फुलूष जसेच्या तसेच ! मालती पुढे आल्याचा काहीच सुगावा नाही भजनाच्या शेवटी जी रेडारेटी झाली, त्यात चगरलेली मालती ओकनाबोक्शी रडते आहे, असा

लेल्या मालतीच्या केसांच्या अस्ताव्यस्त वटा हाताने. सासून, तिचें तोंड गाळून, पांघरूण नीट घालून मग हसतमुखाने सडासंमार्जनाला लागायची त्या गीला नित्याची निश्चित सवय ! त्या अयरुणावरील ते लाडकें मुखमंडळ आज दिसेना. हृदयात धडकी भरली, वाओट तेच विचार मनात खुसळून आले, पण मनांत देखील न खुच्चारता रमावाओी ज्या खुठल्या त्या तडक नायडूवाओीच्या कडे मालतीच्या शोधाला निघाल्या.

पण वाट चालून थोड्या पुढे जातात तोंच रमावाओीना नायडूवाओीच. पल्याकडे येताना दिसल्या आणि त्या अेकट्या !

घावऱ्या घावऱ्या रमावाओीनी विचारले, ' म्हणजे ! मालती कुठे आहे ? '

आश्चर्याने नायडूवाओी उत्तरल्या, ' म्हणजे ! मालती तुमच्याबरोबर गेली, णून मला स्वामीजीच्या अेका शिष्यानेच सांगितले ! '

' अग वाओी ! माझी मालती ! कुठे हो असेल ती ? '

सद्गदित कंठांत अडखळलेले असे काही शब्द अुद्गारीत रमावाओी अेखाद्या ठामारल्या हुंदके देत रडू लागल्या,

नायडूवाओी त्यांच्याहून धीराच्या वाओी होत्या किंवा त्यांच्या पोटची अेकुलती पवर लेक काही हरवलेली नव्हती. म्हणूनही त्यांचा धीर टिकून राहिला असावा. मायाओींना हात देत त्या म्हणाल्या.

' असं काय घाबरता अगदी ? तुम्हाआम्हा साऱ्याच स्त्रियांना असं स्वामीजीनी बुद्ध्या भाणस घाडून दंगलीतून सोडवल तसंच मालतीला पण वचावून भाळून ठेवलं असलंच पाहिजे. चला, स्वामीजीकडे जाओू या प्रथम. मालती होय ! होय तिचेच अगदी सुरक्षित आहे, चला. '

ली आणि यालच्या दगलीत हरवली असली, तरी ती कुठे आणि कशी आहे हे । योगानंदजी आपल्या 'जलादश' यत्रात पाहून आपल्याला नक्की सांगतील,— विचार त्या भाविक आजीच्या घाबरलेल्या मनाला थोडा तरी आधार देत होता. स्वामी आपल्याला ह्या सकटातून काही तरी उपायाने सोडवीलच सोडवील, असें ने समाधान त्याच करीत होत्या आणि त्या तिलोभी स्वामीवरील भक्तेची ती ग्री टेकीत त्या लटपटत असताही मदिराकडे अपजप चालत्या होत्या.

नायडूवाजी ह्या भाविक असल्या तरी भावड्या नव्हत्या. लुच्चे साधु त्यानी हेंले होते, पण म्हणून सगळेच लुच्चे असतात, असा अद्वैतवादाचा कोणी घातला. त्याला न्या हाणून पाडीत योगानंदजीची, कोणापासूनही काही न मागता जेल ते सागण्याची प्रवृत्ति आणि त्यानी सांगितलेले भूतभविष्य अगदी लवाडीचें : काय, पण अगदी खोटे असल्याचाही लोकांत नसलेला बोभाटा, ह्या दोन त्यावरून योगानंदाविषयी त्याचा चांगला ग्रह झालेला होता. ते सच्चील, जेपवारो नाधुपुरुष आहेत, हे तर अंधडच होते, पण त्याच्या अगो भूतभविष्य विषयाची अेक देवी दृष्टि, काही अतर्जान आहे, ह्याविषयीही नायडूवाजीचा स्वास बाढन चालला होता थोडीशी दाग वाटे पण ती त्याच्या प्रामाणिकपणा-पयोची नसून भूतभविष्यवर्तमान ज्ञानाची मिद्धिन मुळी किती अबूक भसते, त्रिपयो होय. त्याची परीक्षा घेण्याचीही घरी राघि आली अगत विचार त्या यडूवाजीच्या मनात, मालतीवरील ह्या सकटाने त्यांच्या हृदयात झालेल्या

गाची तंद्री अंतरण्याच्या आत जर काही गुरुजीनी सांगितले तर तितकंच काय ते कावं नि कोणतीही अधिक चर्चा न करता आज परतावं, बुघाचं बुघा.' '

अेक संभर प्रश्न रमावाजींना अेका श्वासात विचारून टाकण्याचे होते; तका त्यांच्या मनात त्या महंतानं वर्तविलेल्या मालतीविषयीच्या वृत्ताने विताकुल चारांचा गोंधळ बुडवून दिला होता. पण निरुपाय ! अेका अुत्तराने त्यांचे भर प्रश्न ठिकच्या ठिकाणी थिजून टाकले. तें अुत्तर म्हणजे त्या अुघट शिष्याचें रूप' म्हणून दटावणारें बोट. अर्थान्ति ओ अेक प्रश्न विचारायची अनुज्ञा मिळाली होती तेवढाच रमावाजींनी व्याकुळपणें विचारला,

‘आता आम्ही पुढे काय करावं म्हणजे हें संकट टळेल ? महाराज, कृपा न्हन ...’

शिष्याने ‘हां !’ म्हणून बोट पुन्हा दटावलें. रमावाजींच्या वाक्याची लांबी नरलेल्या मापाच्या बाहेर वाढलेली होती !

महंतांनी गुंगीतल्या गुंगीत आलेपिले दिले आणि तुटक, विसंगत शब्दांत ते टपटू लागले,

‘हा !—आयें ? अच्छा ! किसकी भी अधर अुघर मत बोलो ! बोलाल ओकात तर मालती अुरलेली लाज सोडून चैरीण बनेल ! अिये कुणापाशी बकार शब्द मालती हरवल्याचा वाढणं नाही ! अवीके अवी थेट नागपूरला जाव. तडकी मैदानमें भेटेल ! पण अुशीर कराल अिये—अेक रात्र काढाल—मिळणार नाही ! नागपूरहून भुलगी—अस्सू, चल देगी दूर दूर दूर ! जाव लवकर नागपूर—मैदानमें ! देख, देख, देख !! ही पाहा मालती ! आऽ आऽ आऽ ! बेटा, आ !

यहून पळ, दक्षिणा परत घेऊन, गुपचूप त्याच पावलीं बाहेर पडल्या; गुपचूप मंदिराबाहेर आल्या. धाटेला लागताच रमाबायी पाही थोळू लागल्या तोंच नायडूबाजींनी घेतावणी दिली,

‘अं हं ! धाटेने नाही. जें काय बोलणें तें घरी !’

नायडूबाजींच्याच घरी त्या प्रथम गेल्या. जास्तान नायडूबाजींनी विचारले,

‘आहे का हो तो गृहस्थ तुमच्या ओळखीचा ? तुमच्या मुलाचा कोणी मित्र मालतीशी अितकी लगट करील असा ? मालती अशी घोटी बडबली होती का कुणाच्या लोभात ? तुमचा तिला नकार होता की काय ?’

विचाऱ्या रमाबायी ! शवाळपासून अितपा वेळ अितवया चमत्कारिक घक्क्यांनी त्याचें हृदय हादरत आले होतें की, आता त्याच्या मेंदूचो विचारदावतीचो नियाच अगरी मंदावत आली होती. त्यातल्या त्यातही शेवटच्या प्रश्नाने चमकून त्या म्हणाल्या

‘कौन गली गये श्याम ?’ हे रसाळ चरण अितक्या आततेन भक्त गाव लागला शब्दाशब्दाला आळीपाळाने अुचवीत निचवीत मधुर आलापात आळव लागला का ज्याच्या त्याच्या हृदयात ज्याच्या त्याच्या प्रियकराची मूर्ति दिसू लागली आपणच आपल्या प्रियाला शोधित आहोत, असा भास होऊ लागला ‘कौन गला गय श्याम ?’ ‘साग ना सखे कोणच्या आळीत माझा प्रियकर लपला आहे ?’ मी गोकूळ घुडून आल वृंदावन घुडून आऊ, व्रजात पाहून आले पण माझा प्रियकर सापडत नाही साग ना सखे तो मनमोहन कुठे आहे ? कौन गली गय श्याम ?’

ससारप्रवण तरुणतरुणीच्या हृदयात त्याच्या अंहिक प्रियकराच्या स्मृति जागून भटीची गाढ व्याकुलता थरथरू लागली पुसू लागली ‘कौन गला गये श्याम ?’

अध्यात्मप्रवण साधुसत भक्तांच्या हृदयांना त्याच्या प्रियकराची ओढ व्याकुळवू लागली हा जीव जन्मजन्माच्या गाकुळवृंदावनातून ज्या कणाचा शोध करीत ज्या कणाची ओढ लागून रसरूपरगस्पर्शाच्या फुलोरी कुजाकुजातून त्या आनंदकंद दवाच्या गोघासाठी सारसा धावत आहे त्याच्या भेटीची अुरमुकल आततेने तच विचारू लागली कौन गली गय श्याम ? साग ना सखे तो देव कुठे आहे की ज्याच्या आवपणाने हा जीव असा कासावीस हाअून युगोयुग सारखा धावत चालला आहे ? ज्याच्या मुरलीनादे जगावस वाटत तो मुरलीधरकुंठ

गगले, 'खाली बसा', 'अहो शहाणे !', 'ओढा खाली ! हात धरून बसवा !'
 ण ओरडण्याकडे वा अपहासाकडे विविध लक्ष न देता तो वाकपीठावर गेला
 आणि न विचारताच चर चढला. भजनाच्या रगात मन पूर्वेक रगलेल्या अखाद्या
 मक्काच्या अगात दैवी आवश सचारतो बिंबा अर्धवेडा अखाद्या मनुष्य मोठमोठ्या
 उभातील नुसत्या जतसमर्थाच्या दैव्याच्यानेच वारा प्यायल्यासारखा होतो, पण हा
 गृहस्थ अर्धवेडाही दिसत नव्हता, भावडाही दिसत नव्हता नोटनेटका वेश, अँट-
 राज, समजस मुद्रा होती त्याची म्हणून तो वाकपीठावर चढताच महताच्या त्या
 चौकडीतील शिप्याने त्याला नम्रपणे विचारलं,

'वाय हव आपणाला ? अस अेवदम वाकपीठावर चढण समाविनयाला
 धरून नाही '

परतु तो गृहस्थ ते अेवळ न अंकलेसे करून घेत महताच्या जवळ गेला आणि
 त्याला म्हणाला,

'तुम्हाला घाहेर कुणी मोठे गृहस्थ भेटायला चोलावीत आहेत, चला '

महतानी त्या गृहस्थाला स्वत उत्तर न देता शिप्याकडे दोट दाखविल
 शिप्य म्हणाला,

'त्या थोर गृहस्थाना स्वत आत येऊं घा मळूत अेका देवालाच काय ते
 णामोरे जातात, माणसाला नाही '

त्या शिप्याकडे दुलदा करून तो गृहस्थ योगानदांना दटावून म्हणाला,

'तुम्हालाच आल पाहिजे बाहेर '

त्या दटावण्यासरशी महतही चमकल्यासारखे झाल्यावाचून राहिले नाहीत

'भजन मपेतो आम्हाला येता येत नाही ' ते काही तरी शकेने अडखळत
 उत्तरले

'तुम्ही होअून येत नगान तर मी तुम्हाला न्यायला आला आहे चोला
 येता की नाही ?'

'हा बुद्धदपणा कामाचा नाही ' शिप्याने रागावून त्या गृहस्थाला फटका-
 ले 'अमे जाहूत तरी कोण ते अेवढे थोर गृहस्थ ? नाव मागा '

'पोलिस सुपरिटेडट साहेब !'

ह्या गव्दासरशी योगानदस्वामीची ती प्रशांत भुद्राच नव्हे तर त्याचा तो
 नविनशील नम्रशिष्यान आविर्भावही क्षटवयासरसा पालटून ती कोणी दुसराच
 जल्म, तापट आणि भाडखोर पुरव दिसू लागला त्या चोलावू आलेल्या गृहस्थाने
 ते पोलिस सुपरिटेडटचे नाव पुरत अुच्चारले नाही ताच अेखाद्या वज्रमुष्टीसारखा
 बळकट ठोसा त्याच्या नाकावरच लगावून योगानदस्वामीनी जी बुडी घेतली ती
 अितक्या लाब पल्यावर होती की नाकावरील ठोसासरशी चक्कर आलेला तो
 पाचारक गृहस्थ पागला दाडगा असताही स्वतला सावरून त्याने योगानदामागे

जो अडो घेतलो तो योगानदाच्या अडोच्या अर्घी लाव देखील पडली नाही त्या चारी शिष्यानीही योगानदाच्या पाठापाठ आपले धारदार चिमटे अपसून चाकपीठा वरून घाली अड्या झोकल्या होत्या दाटलेल्या मडळीत त्या गोसाव्याच्या तशा धडाधड अड्या पडताच तेथे मोठा गोघळ माजला आरडत ओरडत तिवडचे लोक जुठून अग्ने राहिले, रेटारेटी मुरू शाली

पण तो सव प्रकार अितक्या झटपट चालू होता की, अड्या पडलेल्या बाजूची लोकाची दाटी आरडाओरड करून अडोता समेच्या अितर वाजूना काय झाले ह्याची म्हणण्यासारखी वाताही नव्हती आणि ज्याना काही तरी धक्काबुक्की चालू होवून महत्त अडो टाकून परतत आहेत अितक दिसले त्या लोकानाही तस का घडत आहे ह्याची तर सुळीच कल्पता नव्हती 'अहो काय ? चाल काय ?' अितकेच जो तो माठमोठ्याने विचारीत होता त काय म्हणून घडत आहे का घडत आहे हे प्रश्न मनात येण्याअितका सुद्धा वेळ मिळाला नाही धाडधाड अड्या टाकून ती गोसावी मडळी दाटीत जी घुसली ती नोट धीटपणे वाट कापीत जवळ जवळ दिसेनाशी चाली कारण शेकडा लोकानी त्या आकस्मिक आरडाआरडी-सरशी रेटारेटी करीत पुढे घुमून त्या प्रागणात अेकच गाघळ अडवून दिला होता तो त्या गोसाव्यांच्या पथ्यावरच पडल्यासारखा चाला कोणी म्हणाले 'महताच्या अगात' महावीरजीचा सचार हुआ !' -हनुमानजीचा सचार झाला ! म्हणून ते अड्डाण घेत रामचद्राच्या दवाग्याकडे धावत आहेत !' कोणी म्हणाले, 'कुण्या वेडपटान महत्तजीचा त्रास दिला म्हणून ते वेताग !' आणि कोणा कोणी तर त्या प्रशान्त भक्तिरसाच्या शाततत गूग असता ही अेकदम झालेला आरडाओरड अंकून क्षणभर भान सुटल्यासारखेच झाले त्या स्वामीचे सुरेल भजन चाललेल्या प्रशान्त प्रागणातून अुचलले जावून आपण सहसाच दुमच्या कोण्या स्थळी, कोण-च्याशा दगळीत फेकलो गेलो आहोत की काय अस तो आकस्मिक दृश्यपालट

महताने आणि त्याच्या शिष्यांनी त्या समोरच्या दाराला टाळून भाविक लोकांनी दाटलेल्या दाराकडे मुसंडी मारली त्याच्या मागोमाग त्या पोलिस सुपरिटेण्डंटच्या मिरोप्याच्या हातून निसटून ते गोसावी त्या भाविक जनाना वसविलेल्या दारापाशी आले देखील आता आणखी अेक मुसंडी घेतली की दारात, की लगेच दाराबाहेर.

अशा कृतनिश्चयाने ते पाची गोसावी त्या दाराशी भिडले आणि तेथे दाटी करून अुभे राहिलेल्या त्या त्याच्या नित्याच्या भाविक श्रोत्यांना 'वाट घा' म्हणून घाओघाओने म्हणाले

सहस्रा सहस्राच त्या भाविक भक्तांची त्या दारापुढची ती दाटीच अेकेरी ओळीने खाद्याशी खादा भिडवून पसरत पसरत त्या पाची गोसाव्यांना मधोमध घेणारे अेक वर्तुळ घालून अुभी ठाकली त्यातील प्रत्येकाने आपापले पिस्तुल देखता देखता अुपसले आणि त्या गासाव्यावर रोखून त्याच्या पुढाच्याने योगानदाला आज्ञा सोडली

'याव अेक पाअूल पुढे टाकशील तर मारलाच जाशील'

वैष्णवी गध, वैष्णवी मुद्रा, माळा, भगवी वस्त्र प्रभृति धारण केलेले भजनात तल्लीन दिसणारे नित्य नेमाने अगदी आरंभापासून वअून भावड्या मुद्रा करून वसणारे आणि साध्यासिध्या माणसासारखे दिसणारे हे नेहमीचे श्रोते अेकदम अेकजात पिस्तुल रोखून त्या विचाऱ्या सामुशील सत्पुरुषाच्याच अगावर अुलटले ! देवावतारी भगवद्भक्त म्हणून प्रत्यही ज्याच्या पाया पडले त्याच्याच जिवावर अवस्मात् अेकजुटीने अुठले ! ! 'ह आहे तरी काय ?' असे दिडमूढ झालेले शेकडो लोक कुजवुजू लागले, शेकडो भयभीत होअून प्राणणाच्या बाहेर निसटून जाअू लागले काहींच्या मनात सहानुभूतिही जाअून त्या धर्मपरायण भक्ताला सोडविण्यासाठी श्मल करावी, असेही येअू लागले

पण त्या महताच्या पक्के ध्यानात आले की, 'ह्या नाना ढगाखाली आणि ढागाखाली छपून वेपातर केलेले हे तीस चाळीस गुप्त पोलिसातील लोकच ह्या तिन्ही दाराशी प्रत्यही भजनाला येअून वसत असले पाहिजेत ! त्याच कपट आपणाला अुमगल नाही खर ! आपण त्याच्या पज्यात पुरतेपणी गवसलो खरे ! !' तरीही अेक शेवटचा अुपाय म्हणून त्यांनी अत्यंत कर्कश आणि अुच स्वराने त्या खळमळलेल्या समाजाला हांकारल,

'अहो, अिथे धर्माचा अभिमानी कुणीच नाही का ? भगवाना, आता तूच तुज्या भक्तासाठी धाव !'

त्यासरशी समाजातील कित्यक प्रामाणिकसज्जन निडले त्यांना महताविषयी जी काय प्रत्यक्ष माहिती होती ती त्याच्या मनात अदळ अदळा जागविणारी होती त्या अपरिग्रही, तिलोभी, स्वधर्मप्रचारक भक्तावर, न जाणो, मिशनरी प्रभृति परधर्मीयांनीच काही कुभाड रचले नसेल कशावरून ? अशा भावनेने काही घाडशी

स्वधर्माभिमानांनी लोक खचले. पोलिसांवर दोन-तीन दगडही पडले, शिष्या-गाळीचा तर नुमता मारा घालला.

अितवयात मुख्य दाराने लाठीवंद पोलिसांच्या तुकडीसह स्वतः पोलिस सुपरिटेण्डेंट आत बाले, वाकपोठावर घडले आणि सणखणीत आवाजात सर्व लोकांना अद्देशून आज्ञापिते झाले,

‘लोकहो, योगानंद हे नांव घेतलेल्या ह्या मनुष्याने अजिं जें अवडवर आजपर्यंत रचलं त्यावरून ही कुणी महान् भगवद्भक्त आहे, असं आपणासारख्या निबंधगील नागरिकांना वाटणं साहजिक होतं. पण आम्हांला ह्याची जी धर्मीकी आहे ती भक्तीच ती आपली सहानुभूति साहजिक असली तरी सर्वेस्वी अनाठाणी होती, हें आपणा सर्वांना कळूनच येतील. ह्या स्वामीचं सोंग घेऊन यावरणाच्या योगानंदाचं खरं नांव जरी आपण अकाल तरी आपण आश्चर्याने शक्य झालं. ह्या योगानंदस्वामीचं खरं नांव रफिअुद्दिन अहमद असं आहे. हा पंजाबी मुसलमान. ह्याच्यावर पूर्वी अत्यंत क्रूरतेने घातलेल्या दोन दरोड्यांचा आरोप सिद्ध होऊन ह्याला पूर्वी पंजाबमध्ये सात वर्षं काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली होती. त्याप्रमाणे ह्याला काळ्या पाण्यावर घाडण्यात आलं असता हा चार वर्षांनी तेथून पळाला. गेलीं दोन वर्षं ह्याने ह्याच्या ह्या चार शिष्यांप्रमाणेच अनेक दुष्ट लोकांना भोवती जमवून पुन्हा अनेक चोऱ्या, दरोडे, अपहरण प्रभृति भयकर अपद्रव घायला आरंभल आहे. गेल्या वर्षी पोलिसांनी ह्याच्या टोळीला अरण्यात वेढलं असता तिने पोलिसावर अचानक गोळ्या झाडल्या नि पोलिस अधिकाऱ्याला घायाळ करून नि त्याच्याच घोड्यावर स्वार होऊन हा घाडसी दुष्ट पसार झाला. त्यानंतर तो वेपत्ताच होता; पण हाच तो, असा संशय आल्यावरून ह्याच्या भजनात आम्ही,

प्रकारचा जमाव होता कामा नये. नाही तर लाठी चालवून पोलिसांना तो मोडावा लागेल. वॉरंटप्रमाणे आमचं कर्तव्य आम्हांला बजावलंच पाहिजे. त्यांतील तथ्या-
-तथ्य निवडायचाचं कर्तव्य न्यायालयाचं. पोलिस, दहा मिनिटांच्या आत त्या
पाची अपराधांना वेड्या ठोकून तुहंगाकडे घेऊन चला नि हें पटांगण मोडूळ
करा.

दहा मिनिटांच्या आत त्या पांची गोसाव्याच्या हातापायांत वेड्या ठोकून
त्यांना तुहंगाकडे नेण्यात आले आणि त्या सान्या जमावाची आपोआपच पांगापांग
होऊन त्या पटांगणात चिटपाखरू मुद्दा दिमेनासं झाले !

परंतु तो पकडलेला गोसावी सरोखरी कोण होता ? स्वामी योगानंद की
रफिअुद्दिन अहमद ?

आणि मालती ? तिचे काय झाले ?

♦ ♦ ♦

५. अलाहाबादचा तुरुंग

‘अच्छा हुजूर ! लटकावला हा दडा पुन्हा बमरेला नि भुपतली मामी ही लवचीक जीभ ह्या दडपाहून अधिक गरामतीची आहे ती हुजूर ! ह्या दड्याने माणूस घायलाड होतो, पण ह्या जिभेने जिवेच मारला जातो तरवारीने मान तोडून दाखून जीव घेता येतो, पण रवन गळत, जिभेने मान जशीची तशी ठेवून जीव घेतल्यात नि पुन्हा पुराव्याला रक्ताचा विंदु सुद्धा पडलेला मिळत नाही म्हणूनच तरवारीने केलेली हत्या पणडली जाते, पण जिभेने ज्याला प्राण घेता येतो त्याला सायर हत्याची चूट !’

‘चूप ! लगा बकनवो- ! जाव तुम्या दड्यासारखीच तुम्ही जीभ देखील सभाळता सभाळता मला पुरेम होत !’

‘अच्छा साव ! दडा बघरेला परत लटकावला तशी जीभ पण लटकावून टाकली वघा टाळयाला ! पुन्हा अंक मुजरा ठोकून जमादार बाहेर परतला

‘जे जमादार, अदर आव हमारा बूट बिधर है आज ? Damn fool ! भूल गया तुम ? जाव, लाव !’

बदिपालाची ती शिवी म्हणजे आपल्या विसराळपणाचे कीतुक करणाराच अंक अग्रजी शब्द आहे अशा ममाघाताने जमादाराने ती अंकनाच लाजून जीभ बाहेर दाखवली, चावली, लगेच त्या अभिनयालाही लाजून तोंडावर हात ठेवून ती हसला आणि लगोलग चोरट्यासारखा बाहेर जाऊन बूट घेऊन आत आला आपल्या तोंड पुढ्यापासून शिवण्यापर्यंतच्या हरकामी हातरमालान बूट झाडून त्याने ती बदिपाला-पुढे हळूच ठेवला आणि रमाल साफ करण्यासाठी थोडा क्षटकू लागला, नाच ताडची सिगारेट काढून बदिपाल म्हणाला,

‘झटनता काय रमार ? माझ्या बूटाने तुमचा रमाल मळला नाही, त्या गदळ रमालाने माया बूटच मळला असेल !’

‘सच बात है हुजूर आपला बूटच माया अन्नदाता आहे साव आपल्या पायतनाची मेवा बारा वर्षे करत आहे म्हणून तर आज शिपायाचा जमादार झाला आहे हा वदा !’

हा पुन्हा बकत वसतो की काय अशा भीतीने त्याला नवा कागताही विषय मिळू नये म्हणून सजारी कागद टक करोत [टाअिप करोत] बसलेल्या कारकुनाला बदिपालादेख म्हणाले,

‘अच्छा, दादा लाव तुम अपने कागद सह्या बिह्या काय बोला पाहू कशा-वर हस्यत त्या ?’

जमादार गेल्यास बघताच तो निमगारा जेलर त्या कारकुनाकडे पाहून, पण काहीस मनासीच म्हणाला,

‘काय गीडबोल्या आहे हा गळेकापू ! अंक वेळ त बदिवानातले बेरड पुरवले, पण हे शिपायातील साव बेरड नकोत !’

वारकुनाला ठावूक होतेच की, नाव न घेता आपलीही गणना त्या दुसऱ्या वर्गातच आहे हेही जेलरसाहेब त्याच वाक्यात रागत आहेत बदिपाल वारकुनापाशी त्या शिपायासवधी जो हा अभिप्राय देत होता तोच अभिप्राय ते कारकुनदादा आणि ते शिपाजी अकेटे वसले म्हणजे त्या जेलरसाहेबाविषयीही देत असत त्यामुळे तेहर्मा पिढफाट होत असल्याने कोणीच कोणाच्या पाठीमागे बोललेले शब्द मनाला लावून घेत नसे प्रत्येकाची आतली विणे प्रत्येकाला माहीत असल्याने आणि प्रत्येकाच्या शाकल्या मुठीत प्रत्येकाचा थोडाफार घाटा असल्याने गेली वारा वर्षे तो दादा आणि तो बदिपालसाहेब हे त्या तुरुंगाच्या सस्यानाचा कारभार असाचा समाजीक कुटुंबाप्रमाणे एकमेकांना सभाळून गुण्यागोविंदाने हाकीत होते. नवनवे पर्यवेक्षक [सुपरिटेण्डेंट] येत आणि जात, पण जसे त बदिगृह अडळचे अडळ होते, तसेच हे जमादार, दादा आणि जेलर ह्यांचे समाजीक कुटुंबही गेली वारा वर्षे तेथे अडळ राहिलेले होत

बदिपालाची आज्ञा अंकून जमादार तुरुंगाच्या आत जाताजाताच मनाशी विचार करीत होता त्याने दोन लाखडो फाटके बुघडवून आतल्या अंका मध्यभागीच्या पटागणात पाय टाकताच हाक मारली,

‘शिवराम, शिवराम हवालदार किधर है ? बुलाव झूतको !’

थोड्याच वेळात शिवराम हवालदार धापा टाकीत, टाचिला टाच हाणून, ताठ बुभा राहून आणि गुजरा ठोकून जमादारापुढे ठाकला सगळ्यांना ‘चले जाव’ करून जमादार अकेटचा भुरलेल्या शिवरामला म्हणाला,

‘शिवराम, आज काळ्या पाण्याहून पळून आलेल्या कुणा दरोडेखोर बदिवा-
नाला त्याच्या साथीदारासह ह्या बदिगृहात धाडण्यात येणार आहे जेलरसाहेबानी सकत येजावला आहे की, ही बातमी कुणाला कळता वामा नये !’

‘अच्छा जमादारजी !’

‘हा हा, आताच कशापायी नरड दावता मास ? कुणाला त्यांच्याशी मी बोलू देवीन तर ना ! कोणचा हल्लट बापाचा लेकर त्या दरबडेसोराशी बोलायला येतो तो येऊ तर दे ! मग तो मोठा जमादार का असेना ह्या तुरुंगाचा ? नही नही जमादारसाहब क्षमा मागतो, आपलो आज्ञा किती ततोतपणे मी पाळीन त सर्गायच्या शेकात बोलून गेलो तस !’

‘अरे, पण मला हव तेंच तू अका अर्धी बोललाम यावा हें वध, शिवराम जे अशा धवाडाच्या प्रकरणी विशेष बालाच ना तें तूच त्या दरबडेसोराशी बोलायच मी चकार शब्द वाढणार नाही प्रथम तू सार जुळवून आणीता ह्या कामी तू आहेसच तसा पक्का पाताळपत्री ! म्हणून तर तुलाच मी अशा विश्वासाच्या जागी नेहमी नेमतो हें वध, असा मेळादा अट्टल दरोडेखोर जेव्हा यतो वधी बाळी तेव्हाच काय ती तुमची आमची पिकायची तर पिकणार पोळी ! अशी कुळ ये-सवाशाखाली जात नाहीत बहुधा त्याच्याच गाळीला अमत्या तर गिया असणार नाही तर हे भुरटे शेकडा चोर जे ह्या तुरुंगानून येतात त्याच्या वनवटीला असणार काय नि आमची मुठ ते दावणार काय ? तो तुरुंगानून पटू शकणार नाही ह्या-विषयी काय तो वडेकाट बदोवस्त ठेवला की चाल आपल सरकारी वतव्य ! बाकी त्याला काय लागल ती चैन करू दे आतल्या आत - जर तो आपल्याला काय लागेल त ओवून आपली रिकामी मुठ भरू शकत असेल तर ! पण सावधानपणे य ! प्रथम वध कुळ वस काय त नोटपणे चाचपून, नाही तर फट म्हणता ब्रह्म-हत्या ! आल ध्यानात ? ह, जा आता तो चौक, त आवार, ती अकल्काडी, खाली वरून साडून ताळावद करून ठेव जा ती दोळी येवीलच सध्याकाळपर्यंत, पण कुणापाशी त्याच्या येण्याविषयी बोलता कामा नये ह चकार शब्द !’

‘छट, ती चिताच सोडा !’ असे आश्वामून शिवराम हवालदार ता फांगी-चाला चौक साफमूफ करण्यास निघून गेला त्याने पहिल्या धडाक्याला त्याचा जो अक विश्वासाने वादिवान होता त्याला बोलावत आठ-दहा वर्षांची लाव गिजा यागेल तो वदिवान त्याच्या कामाच्या तडफेमुळे मुकादम चालेन होता त्या वदिवानाच्या मुकादमाला शिवराम हवालदाराने तो फांगीवाल्या अपराध्यासाठी म्हणून अगदी अलग राखलेला पण घातपात करणाऱ्या जिनर भयकर वदिवाना-नाही निराळे काढण्यासाठी मधून मधून अपयोगात आणल्या जाणाऱ्या खोल्याच्या गळ्याचा चौक, त आवार, त्या अकल्काड्या साडूनचुडून ठेवण्याचे तावडतावाच काम सांगितल आणि वडकपणे वजावत का,

‘आज हा चौक असा मोकळा करून ठेवण्यात यत आहे हें कुणाला मुद्दा सांगता कामा नये वधी नव्हता असा बदोवस्त ठेवला पाहिजे मोठे भयकर वरड आहेत त !’

मुकादमाची जिजासा नुसती अंताला चालली पण हे भयकर वेरड कोण ते सरळपणे विचारता हवालदार गोप्य राखण्याच्या अटीने आणखीच ताठरायचे ह् थोळखून तो आडवळण घेऊन म्हणाला

हातेच्या ! हवालदारजी, गेल्या वर्षी मोठमोठी काळघापाण्याची शिक्षा झाल्या दरवडेखोराची टोळी आली तेव्हा ती काळघा पाण्यावर जागीतो आपल्या आशीर्वादे मोच सोंभाळलो ना ? तुम्ही त्याच्या चिठ्या दिल्या, त्या बाजारांत तुरुंगाच सामान विकायला नेताना कुणी पोचवल्या त्याच्या घरी ? 'हळकुड' कुणी आणखी भुळी भरून ? ह्या पट्ट्याने जवावरची कमरत केली ती हवालदारजी !

'अरे काळघा पाण्यावर जाणाऱ्या वेरडापेक्षा काळघा पाण्यावरून पळून आलेला वेरड किती भयकर असला पाहिजे बाबा !

हा काळघा पाण्यावरून पळून आलेला कुणी दरवडेखोर असला नासरी '

'हा ! चूप ! त मी सांगणार नाही पण काय रे मुकादम ह कूळ जर वर दिसल तर त्याच्या चिट्ट्या पण नेमी का तगा ? का काळघा पाण्यावरून आले- त्याला पाहताच शूट घालशील ? जी हळकुड मिळतील त्यात तुला पण अेखाद्या नवऱ्यामुगासारखा हळदीहून पिवळा करीन !'

मुकादमाला हव हात त सार कळल 'तस हळकुडा च कोणतही काय माय राव ! काळघा पाण्यावरून पळून आण तर काय माणसाचा लाडगा होतो याटाच ?' (त्या तुरुंगातल्या शब्दकोशात हळकुडाचा अर्थ साऱ्याची नाणी असा

ह्याला असाच, असा अेका पायातच बूट घातलेला, तिरप्या फेटर्चाचा सोगा सुटलेला, कुठ्यासारखा पट्टा गळघात गुडाळलेला, साऱ्या बदिवानाच्या रागेतून तिकडे कार्यालयात मोठ्या फाटकापुढे घेथून या 'चलाव' तुझ्या बापाचा—त्या मुपरिटडेट-साहेबाचा—तिकडे मला टेलिफोन आलेला की दरवडेखोराची अेक पकडलेली टोळी अताच येणार म्हणून नि तू जिये पाय रगडून घेत पडलास काय ? चलाव ! '

सगळ्याच्या पुढे त्या हवालदारजीचे ते विचित्र सोग, त्याच्यामागे तांडाला चमाल लावून हसणारा तो जमादार, त्याच्यामागून तो मुकादम, ते बदिवान अशी ती मिरवणूक पुढे, व वाटेने जेथे जेथे बदिवानाच्या रागामधून जावे लागले, तेथे तेथे त्या खो खो हसत आहेत आजूबाजूला आणि ती गमत पाहत मनातून हसणाऱ्या पण बरवीर सतापाने ताठरलेला ती निमगोरा बदिपाल सगळ्याच्या मागून अशी ती स्वारी बदिगृहाच्या मोठ्या फाटकातील मुख्य कार्यालयापाशी आली

ता त्या मयाण तुरुंगाच्या त्या मुख्य लोखंडी द्वाराच्या जाड गजाना धरून बाहेरच्या बाजूला जुभा असलेला अेक गोरा सार्जंट बटुकाना सगिनी रोसलेल्या पद्माचाच शिपायासह जुभा असलेला बदिपालाला दिसला - त्याच्यामागे बाहेरूनच अंकू येणारा पायवेड्याचा खळखळाटही अंकू आला येणार होती ती दरवडेखोराची टोळी आली दिसील, हे बदिपालाच्या ध्यानात आले ह्या बाह्य सकटाला ताड देण्यामाठी गृहकलह मिटवून कामाळू आणि विंश्वासू जमादार-हवालदाराची अतर्गत जुट वरणे प्रथम अवश्य, असा त्या तुरुंगातील टीचभर राजकारणातला बखेडा मिटवावयाचा विचार झटक्यासरशी करून बदिपालाने जमादाराला सांगितले,

' दिवसामला सोडून घा शाली तेवढी बिटवना पुरे पुन्हा अस करू नवीस

हवालदाराला देखरेख करायला सांगितलें आणि कार्यालयात जाऊन सार्जंटकडून सारे कागद समजावून घेऊ लागला.

अिकडे तो मुकादम केव्हाच तुरुंगात जाऊन त्याच्या विश्वासातील वंधांना सांगता झाला होता की,

‘आज काळ्या पाण्याहून पळून आलेला कुणी अट्टल अपराधी येणार. पण कुणालाही हें कळता कामा नये.’

त्या वंधांनी दुसऱ्याला वंदिवांनांना, त्यांनी तिसऱ्यांना तीच गुप्त बातमी त्याच अटीवर कुजबुजून सांगता सांगता त्या वंदिगृहातील प्रत्येक वंदिवांनाला कळून चुकलें होतें की, ‘आज कुणी काळ्या पाण्यावरून पळून आलेला वेरड येणार आहे, पण हें कुणालाही कळता कामा नये !’ त्यामुळे ज्याला निमित्त सापडलें तो तो वंदी, वाडेंर, मुकादम, शिपायी त्या टोळीला पाहण्यासाठी त्या पटांगणाच्या जवळपास कोठे तरी येऊन रेगाळत होता. शिपायांचा धोळकाही तेथे आमाच होता. ह्या अवेढ्या जणांच्या समक्ष असल्या अट्टल दरवडेखोरांवर आपण सत्ता गाजवीत आहोत, ह्याची गविष्ट जाणीव शिवराम हवालदाराच्या फुगलेल्या छातीत सुद्धा मावेनाशी झाली. आपल्या करड्या शिस्तीचें प्रदर्शन करून सर्वांवर आपली छाप पाडावयाची अनावर अिच्छा होऊन त्या दरवडेखोरांतील त्यातल्या त्यात भ्यालेल्या आणि सौम्यशा दिसणाऱ्या अेकाला हवालदाराने आगीचच दंडुवयाने डिवचून

कुत्र्यांना अधिक स्वतंत्रता असते । त्यातही सार्जंटचा कुत्रा तो । शिवराम हवालदार त्याला कुरवाळू लागले टॉमने आपले दोन पाय जुचलून हवालदाराच्या कंबर-पट्ट्यावर ठेवले, अितक्यात त्या निर्ढावलेल्या दरोडेखोराने मोठ्या अजीजीने हाक मारली,

‘ थोडे अिकडे याल का, रावसाहेब ? अेक अर्ज आहे दासाचा ’

‘ ह्या अुद्धट, दुष्ट माणसावर देखील आपली छाप पडलीच तर । ’ असे ‘ रावसाहेब ’ अशा त्या दरोडेखोराच्या नम्र सवोधनाने हवालदाराने ताडले आणि त्याच्याकडे वयाळू थोरवीने जाअून तो म्हणाला,

‘ काय हय ? बोल, भिअू नकोस ’

ता तो लुच्चा दरोडेखोर गालात हसून मोठ्याने म्हणाला,

‘ मी तुम्हाला कुठे घोलावल् मी त्या टॉम कुत्र्याला बोलावल्, त्याला सांगणार होतो की, असा बेगिस्त अुभा राहू नकोस हा अलाहावादचा तुरग आहे प्रत्येकाने अिये शिस्तवार अुम राहिल पाहिज ’

पुन्हा सारे बदिवान आणि गिपाअी पण हसले हवालदार सतापले,

‘ शुद्ध गाढव आहात तुम्ही लोक । ’

नम्रपणे हसत दरोडेखोर अुत्तरला,

‘ आणि आपण आमचे सरदार । बोलात तच सर । ’

ताच बदिपाल त्या पटागणात सार्जंटसह त्या बदिवानाची ओळख सार्जंटकडून रीतसर करून घेण्यासाठी आला पहिल्या घडायला सार्जंटने बदिपालाला दाखवला तो निर्ढावलेला, अुच, एसी हसू आठावर सदान् कदा असणारा अपराधी

‘ हाच तो मागानद-अर्थात् रफिअुद्दीन-काळ्या पाण्यावरून पळालेला बंदी. ह्या दरोडेखोराच्या टाळक्यातील पहिल्या क्रमांकाचा आरोपी ’

सार्जंटची त्या दरबटेलोराशी गेल्या महिनाभर तो त्याच्या हातात होठ तेवढ्यात, खूप घसट झाली होती आणि त्या आरोपीच्या अना निरपद्रवी वक्तव्या तही जो अेक सोच अने ती सार्जंटालाही आवडू लागली होती. बंदिपालाला जेलर माहेव म्हणायचें सोडून रफिअुद्दीन 'प्रिजनरसाहेव' म्हणून म्हणताच त्याच्या अिप्रजी भाषेच्या अर्जांनाची टर बुडविण्यासाठी सार्जंट मोठयाने हसला.

'छान छान ! तुमगावरचा हा जो अधिकारी तो जर 'प्रिजनरसाहेव', त तुम्यामारसे जे दरोडेखोर तुरंगातील कैदी ते 'जेलरसाव' म्हटले पाहिजेत नव्हे का ?'

'ऑफ कोर्स मि. सार्जंटसाहेव ! यम् ! तुमच्या बवर्जी अिग्लिशला तें मानव नसेल पण करेवट प्रॅमॅटिकल अिग्लिश म्हणजे मी म्हणतो तेच. जर प्रिजन म्हणजे तुरंग नि जेल म्हणजेही तुरंगच, तर प्रिजनर नि जेलर ह्या दोनही शब्दांच कोणता तरी अेकच अर्थ होत नाही का ? घ्याकरणाप्रमाणे तरी जो जेलर तो प्रिजनर. प्रिजनर नि जेलर अेकांच माळेचे मणी. अिग्लिश कदागी खावं तें मलाहूँ कळत वरं का मि. सार्जंटसाहेव !'

'योगानंदच आहेम तू ! वरं, काय रे रफिअुद्दीन, तुला चारदा फटके मारले सें काय म्हणून रे ? सें नाही मांगितलस ?' सार्जंट जिज्ञासला.

'ते कारण अगदी सरळ आहे वया. पण ह्या जेलरसाहेवांना राग येणान नाही तर सांगतो. दोन जेलरनी माझ्या म्हणण्याप्रमाणे मला चोदन अकू खाऊ दिली नाही ह्यासाठी मी त्यांच्या डोक्यात घाळीपाट मारलं म्हणून दोनदा फटके खावे लागले नि दोनदा आणखी दोघा जेलरसाहेवाच्या म्हणण्याप्रमाणे मी त्यांना चोदन दव्या नितक्या पैशाची लाच चारली नाही म्हणन मला फटके खावे लागले.'

त्याला फाशीच्या अेकलकोंडीत विशेष बंदोबस्तात ठेवले होते. म्हणजे त्याच्या खोलीपाशी जमादार आणि शिवराम हवालदार ह्यांच्यावाचून कोणालाही जाता येत नव्हतं. पण त्यामुळेच तो सर्वांगीक्षा अधिक येतो होता. अपेक्षेप्रमाणेच शिवरामाच्या हस्तकानी त्या दरोडेखोराचे जे काही सायीदार अलाहाबादला अजून लपून छपून मोकळे राहात होते, त्यांना बंदीगृहातील त्या रफिअुद्दिनच्या चिठ्या पोचवल्या आणि येथेच ' हळकुंडे ' कारागृहात जाऊ-येऊ लागली. थोडी अफू, बरीच तबाखू आणि अघून मघून मिठाभी रफिअुद्दिनच्या अेकलकोंडीत गुप्तपणे पोचू लागली आणि अप्रत्यक्षपणे त्याच्या नगद, पिवळ्याघमक सोन्याच्या गिन्या जमादार, दादा आणि जेलर ह्यांच्या जिनांत पडू लागल्या.

रफिअुद्दिनच्या योगानंदस्वरूपातील जटा, दाढीमिश्रा सगळ्या अुतरून गळून गेल्या अमून आता तो अेक छटेला मुसलमान बनलेला होता. त्याला योगानंदाच्या वेपात, मेपात, आणि भंजनात ज्यांनी तल्लीन झालेले पाहिले, त्यांना तो अेक मुसलमान दरोडेखोर आहे हे जसे स्वप्नात सुद्धा खरे वाटले नसतं, तसेच त्याला ह्या फाशीच्या अेकलकोंडीत अेका अट्टल मुसलमानी दरोडेखोराच्या स्वरूपात पाहणाऱ्यांना त्याने अेकदा हिंदु माधूच्या वेपात हजारो लोकांना झुलवले-झुलवले होते, हे सांगून सुद्धा शक्य वाटले नसतं. तरीही योगानंदपणाचे अेक चिन्ह अेका अर्थी त्याच्यात होतं असे म्हणता आले असतं. तं म्हणजे, मुखदु खे समे कृत्या तुन्य-निदास्तुतिवाचें ! त्याला जेव्हा कोणी विचारी की, तुला आता भयंकर शिक्षा होण्याचें भय किंवा चिंता कशी वाटत नाही ? तेव्हा तो जिह्मशी मुरडून आणि भुंबई भुडवून नेहमीप्रमाणे गालातल्या गालात हसे.

' त्यात ती कसली चिंता ? फाशी मला होत नाही-जन्मठेप फाळें पाणी झाल्यावाचून राहात नाही ! और हमको काला पानीमे तो जो पुण्य और मजा आती है वह तुम्हारे काशीजीमें भी नहीं मिल सकती-मक्काजीमें भी नहीं मिल सकता ! हम लोगोंकी काला पानीही काशीजी है ! '

' पण तुला फाशी होणारच नाही कशावरून ? भयंकर क्रूरपणाने कित्येकाना तू ठार मारलास, मुलामुलीचे तू गळे कापलेस, अमे राक्षसी आरोप तुझ्यावर ! तू फाशी जाणार, असं स्वतः जेलर साहेब म्हणतात.' असें शिवरामाने काधी हटकले की तो हसे.

' अरे जेलर क्या जानता है ? छप्पन भापा, छप्पन वेप, छप्पन बंदीगृहांचं पाणी प्यालेल्या माझ्यासारख्या दरोडेखोराला पुराव्याच, शिक्षेचं, अपराधाचं निर्बंधनियमाच जे अनुभविक ज्ञान असत ते असल्या जेलरना तर फाफ, पण मोठ-मोठ्या जज्जांना नसत ! त्या ज्ञानाच्या जोरावर आम्ही दरोडे मारताना सुद्धा कायदेशीरपणाने मारतो. फाशी होवेल अशा गाढवपणाने, ठार मारतो त्यांना देखील ठार मारत नाही ! बावा, तुमच्या हिंदु लोकाची गोता भी मीने पडी है ! '

‘हत्वाऽपि स अिमाँल्लोकान् न हन्ति न निवध्यते !’ ह्यालाच म्हणतात ‘योगः कर्मसु कोशलम् !’

हिंदु अधिकाऱ्यांच्या पहान्यात तो असे संस्कृत श्लोक म्हणे, भजनें गात्री की त्या भावड्यांना तो अतर्यामीचा खराच कोणी अवघूत आहे अशी भुरळ पडावी आणि कारागारातही त्या हिंदु शिपायादिकांची त्याला सहानुभूति मिळावी.

मुसलमान अधिकाऱ्यांच्या पहान्यात गप्पा छोटताना त्याने कुराणातील खरीखोटीं दहा-पांच आपले (मंत्र) म्हटल्यासारखे करावे, निमाज तर, दुरलेल्या जेवड्याला दाढीला दहादा गंभीरपणे कुरवाळीत मोठ्या तटलानपणे दिवसभर पढतच राहावे आणि सांगावे की,

‘देखो. मी दरोडे जे जे मारले, ज्या ज्या मुली पळवल्या, ज्यांचे ज्यांचे हातपाय तोडले तोडवले, प्राण घेतले, लूटमार केली, ते मारे काफर हिंदु होते वरं ! अिमानदारोंके (मुस्लिमके) बालको भी कभी धक्का नहीं लगाया ! अल्ला रहीम है. काफरांना शिक्षा दिल्याविषयी खुदाताला माझ्यावर केली तर दयाच करील. नव्हे का ?’

‘अर्थात् !’ त्या मुस्लिम जमादाराने म्हणावे आणि ठाव न लानणाऱ्या कोण्या जुनाट अंधाऱ्या विहिरीत आपण डोकावतो, तसें त्याच्या डोळ्यांत डोकावत

(बबुलीजगावाची) महत्त्वाची भर पोलिसापाशी असलेल्या स्वतःच पुगव्यात टाकून सरकारने त्याच्यावर सटला. भरला आणि सटल्याची नेमणेली तारीख रफिअुद्दिन प्रभृति सर्व आरोपींना बळबिली.

(सटल्याच्या दिवशी, लग्नाच्या दिवशी नवरा मुलगा जसा सजतो तशा अलमुक्तने आणि अँटोने आपल्या वेसाची, देहाची, वेपाची, कारागारात बरता आली नितकी सजावट करून, पायातील वेड्या ताठरपणे खळखळवीत तो रफिअुद्दिन दरोडेखोर शिपायाच्या संगीनपाहण्यात कारागृहाच्या दारावाहेर मोठ्या तोऱ्याने हसन खिदळत पडला. ' काळ्या पाण्यावरून पळून आलेला पराक्रमी पुरुष तो हाच ! ' अस भावीत सारे त्रिभुवन आपल्याकडेच पाहत चालले आहे अस त्याचे त्याला वाटत होते आणि आता बोटोर्त काय काय चेष्टाकुचेष्टानी जज्जाला देखील हमबन गारीगार करून सोडावे ह्याचेच काय ते विचार त्याच्या मनात घाटत होते. आपल्या भयकर अपराधाची क्रूर कथा ऐकताच कोणा लाकाच्या अगावर घातारे येतील, आपणास कोणी लोक राक्षस म्हणून छी धू करतील, आपणाला कठोर दंड भोगावे लागतील, ह्याची त्याच्या मनात सुद्धा धुगधूग वाटत नव्हती. प्रेत, रडारड, चिता ह्यांना मरावलेल्या स्मशानातील धमशाळेवरील चावीदाराला जशी स्मशानाची भीति वाटत नाही, तो पायक्रम जसे त्याचे नित्याचे आह्निव, त्याचा स्वाभाविक कार्यक्रम बनलेला असतो, तसेच त्या निर्ढाविलेल्या दरोडेखोराला न्यायालय, पुरावा, शिक्षा, वेड्या, बदिशाळा, जन्मठेप, काळ पाणी ह्या सान्या वस्तूंचा परिपाठ अितका सरावाचा झालेला होता की, त्याचा त्याला काहीच वाअ वाटेनासा झाला होना. संतानामारखेच त्याच्या मनाने ' Oh Evil ! Thou be my Good ! ' असच घेतलेल होत '

६. रफिअुद्दिनचें अंतरंग

कोटांत त्या भयंकर दरोडेखोरांचा खटला भरत आला होता. वकील, त्यांचे कारकून, शिपायांचा मशस्त्र तांडा, पंखेवाले, अशा दरोडेखोरांच्या खटल्याची विशेष चटक असलेले वरेच सभ्य गृहस्थ आणि काही गावगुड, ह्यांची न्यायालयात दाटी झालेली असे. त्या क्रूर तरपशूंचीं नृशंस कृत्ये अंकतांना कित्येकदा स्वतः न्याय-मूर्तीच्या, सचपीने निढावलेल्या मनालाही धक्का बसे. निःपक्षपातीपणालाही क्रोध आवरेनासा होमी, गावगुडांच्या अंगावरही सहारे येत नृशंस आणि क्रूर द्वापदांना मनुष्यवस्त्रीतून मनुष्य रानावनात हाकलून देऊ नकला, पण मनुष्यांच्या मनातल्या मनातच नृशंस द्वापदे अजूनही कशी दवा घडून घर कडून बाहेर आहेत ते भयानक सत्य मनातील मूयारांची कुलपं जेव्हा केव्हा अशी झुघडी राहून ती नृशंस द्वापदे सैरावैरा घावू लागतात तेव्हाच काय तें नाकारता येणें अगव्य होऊन जातें. माणुसकी म्हणून ज्याला आपण म्हणतो ती सुशोभित नगरी अेक कवेडा नगरी आहे. तिच्यापलीकडे असलेल्या भूकपीय राक्षसकीचे घरचे घर पगरलेले असतात. केवळ दयादाक्षिण्य, मायाममता, न्यायान्याय ह्यांच्या पायावरच ती माणुसकीची कवेडा नगरी अमारलेली असल्यामळे अटळ असलीच पात्रिजे अशा भ्रमात

त्याला हसू असें वचिचव येतें ! ' तें लक्षण केव्हा केव्हा कसें खोटे पडतें तेंही त्याने कोठे तरी दुसऱ्या भूमिकेकडून बदवलें असते. फूर असताही रफिअुद्दिन जसा गंमत्या तसाच तो दुर्वृत्त असताही देखणा असे. न्या. ऑक्लंड मनात म्हणत, 'ह्याने अेका महाकवीच्या बरील सूक्तालाच नव्हे तर दुसऱ्या महाकवीच्या 'न ह्याकृति-स्सुमदशं विजहाति वृत्तम्' ह्या कालिदासीय सूक्तालाही खोट पाडलं आहे ! ' सुंदर माणूस सद्वृत्त असतेच असें नाही, अितकेच नव्हे, तर त्याच्या दुर्वृत्ताहूनही ती त्याची सुंदरता केव्हा केव्हा अधिक विषारी असते. गुलाबांच्या दाट फुलोरी ताटव्याच्या आड कपटाचा कडेलोट तेथेच आहे तें ती कळूही देत नाही.)

त्या दरोडेखोरांच्या टोळीने केलेल्या नृशंस क्रीयचि अत्याचार पोलिसानी भरभवकम पुराव्याने त्यांच्या पदरात घातले. त्यात ज्या अेका अप्रत्यक्ष पण महत्त्वाच्या पुराव्याची भर त्या रफिअुद्दिनच्या टोळीतील सरकारी क्षमेचा साक्षीदार झालेल्या हसनभाभी नांवाच्या आरोपीने घातली, त्याच्या त्या स्वीकारोक्तीतील निवडक आशय तेवढा जरी येथे दिला तरी तो रफिअुद्दिनच्या राक्षसी कृत्यांची रूप-रेषा वाचकांच्या लक्षात घायला पुरेसा होणार आहे. पोलिसांच्या स्वतंत्र पुराव्याने समथिलेला त्या स्वीकारोक्तीतील [क्युलीजवावातील] तो आशय असा —

'माझं नांव हसनभाभी. मी हायस्कूलपर्यंत शिकलो. कारकूनही होतो. पुढे जुगाराच्या नादाने पैशाची चोरी करू लागलो. माझं मूळ गाव खानदेशात. रफिअुद्दिनची काळ्या पाण्यावर जाण्याच्या पूर्वीची माझी ओळख. त्याने पंजाब लखनौ-कडे लूटमार करून आणलेली काही संपत्ति तो माझ्या घरी लपवून ठेवी. पण म्हणूनच मला तो त्याच्या टोळीत प्रत्यक्ष दरोडे घालायला कधी नेत नसे नि माझ्याकडे पोलिसचं लक्ष वेधू नये म्हणून माझ्याकडे अुघडपणे फारसा येत नसे. पुढे तो शिक्षा होऊन काळ्या पाण्यावर गेला नि त्याचा संबंध अगदीच तुटला. काही वर्षांनी अेके दिवशी तो माझ्या दारात जेव्हा अचानक अुभा राहिलेला मी पाहिला, तेव्हा मेलेंलं माणूस जिवंत झालेल दिमावं तसंच मला झाल. काळ्या पाण्यावर गेलेला मनुष्य नि जिवंत येऊ शकतो, ही कल्पना सुद्धा मला नव्हती. त्याने सांगितलं की, तो मंत्रवळाने अदृश्य होऊन समुद्रावरून चालत परत आला. त्याने मंत्राने भारलेला अेक ताऱोतही मला दाखवला. माझ्याकडे त्याची असलेली मानची तीन चार हजारची ठेव मला त्याने बक्षीस म्हणून देऊन टाकली असही

मोठा कराव्या नि ह्याच्या मुद्दा सगळ्यांनी वाटून घ्याच्या. भजनाच्या वेळी होणाऱ्या दाटीत हिंदु मुली काही नाही तरी शेंसवाशे आम्ही गेल्या अेका वर्ष दोड वर्षान पञ्चवून गुलाम हुतेन नावाच्या बल्लूच्याच्या हस्ते अतरेवडे घाडून दिल्या त्या प्रत्येक सावजामागे आम्हाला स्वतः 'बघीत' मिळे हा मुमलमानाना न लुटण्याचा जो बहाणा करीत असे तोही, ह्याचा प्रत्यक्ष सवध जेव्हा आमच्या टोळीशी आला तेव्हा किती सोदा होता, ते आम्हाला कळल कोण्या मुमलमानाला लुटायच म्हणजे तो त्याला 'काफराचा दोस्त' अितकी शियी काय ती देओ नि दापयेतून मोडळा होओ. आम्हालाही ते सोयीच शास्त्र मनापामून आवडे हा जितका क्रूर तितकाच विनोदी आहे पण बहुरूपेपणात हा अितका पटाओत आहे की, ह्याचा मूळ स्वभाव विनोदी की क्रूर ते मलाही सांगता येत नाही वेडसरपणाच्या सोणालाही ह्याचा हा गमत्या डग फार अुपयोगी पडतो ते काहीही असल तरी तो अत्यंत क्रूर वृत्त्य करतो तेव्हाच तो अत्यंत गमतीत येतो अितक मात्र खर.

'ह्याच्या क्रीयांची मलाही अगदी शिसारी येण्याचे दोन प्रसंग, मी पाहिले आ प्रत्यक्ष पुरावा म्हणून सांगतो. खानदेगातील ज्या मुमलमान डॉक्टराच्या घरावरील दरोड्याचा अेक आरोप ह्या खटल्यात आमच्यावर केलेला आहे, त्या दरोड्यात मी होतो. आम्ही दार मोडून आत शिरताच ह्याने माडीवरून निसटून चाललेल्या डॉ. रहमान ह्याच्या पायावर कुन्हाड घातली. पायाचा तुकडा पडला. डॉक्टर तिथेच मरून पडला, पण तरीही केवळ कुन्हाड चालवायच्या त्वेषानदात मोठ्याने हसत ह्याने, मी नको नको म्हणत अमता, त्या डाक्टराची खाड खाड बुडवली. अितक्यात पलंगाखाली दवलेली त्याची दोन मुल दिसली ती गप्प होती. मी कळवळून म्हणालो, 'राहू दे त्यांना. भयाने ती गप्प, अधंमेली, वैशुद्धच पडली आहेत'

तो म्हणाला, वैशुद्धीत सारेच डोळे मिटून गप्प अमतात. मुद्दीवर येताच वाचा फुटते, डोळे झुपडतात नि मग कोटात दरोडेखोर कोणते ते हेच अुघडलेले डोळे नि हीच फुटलेली वाचा ओळखील नि तुझ्या गाझ्या गळ्यात तात देओल.) अस म्हणून ह्याने त्याच कुन्हाडीच्या अेवेक घावामरशी त्या लेकराचे प्रत्येकी दोन-दोन तुकडे बुडवले. ते अघोर वृत्त्य पाहताच मला देखील घेरी आली. पण त्या दरोड्यात दहा हजाराची लूट आमच्या हाती पडली, त्यामुळेच काय ती त्य' घेरीची बाधा माझ्या मनाला फारशी झाली नसावी नि त त्याच अुन्मार्गावर पूर्ववत्

प्रतिज्ञेत खरा अर्थं किती तें मला सांगता येत नाही. पण हा ज्ञानदेशात पळून
 आला तेव्हा मात्र त्याच्यावरोवर बिहारमधून बळाने पळवून आणलेली एक हिंदु
 कायत्याची तरुण कन्या होती तरी. ती त्याच्या बडक पाहण्यात असे तिच्यावरच
 त्याच प्रेम अितक बाजिलवेड होत की, ह्या मनुष्यामारस कुणीही मायाळू स्वभा-
 वाच माणूस सापडणार नाही अस वाटे. तसच पाहिल असता हा आमच्या
 टोळीतल्या सवगडपाशीही राखी तोंवर बागली मंत्री राखी. त्या तरुण रमणीवर
 हा जरी लुब्ध होत तरी ती मात्र दु खाने दुरणीला लागलेली दिसे. के-हा केव्हा
 जिवावर थुदार झाल्यासारखी भासे. ती अेकदा देवाला हिंदु धर्मपद्धतीने हान जोडून
 प्रार्थित अमत्ताना रफिअुद्दिनने पाहिल. त्याने लाटात येथून तिला कुरवाळीत

झुलवली, झटकन् हिसडून तिची साडीही अर्धीमुर्धी फेडून टाकली नि तो कामो-
न्मत्तमला निलज्जतेने म्हणाला,

‘वध वध ही परो घे, पोटभर बघून घे’ .

‘हा विषयाघ ह्या विकृत लहरीत आता तिला करतो तरी काम म्हणून
कामावेशान घरवरणारा मीही जो डोळे भरून तिच्याकडे पाहतो .

‘तोच-

आपण दगड झुचलून भिरकावतो तशा सावश वळाने त्याने त्या सुंदर
मुलीला त्या वुरुजावरून त्या नदीच्या महापुरात दूरवर फेकून दिली ‘वध भरल
तिच’ अस म्हणून तो मोठ्याने हसला

‘राक्षसा !’ मी अेकदम ओरडला

‘आधी ती गमत तर वध होच गमत दाखवायला तर मी तुला अिथे
बोकावल् !’

‘दोनदा ती निरपराधी सुंदर रमणी लाटावर आली दोनदा लगोलग खाली
गेली त्या महापुराच्या मध्येच अेक झुच खडक वर डोक काढून शुभा होता अेक
प्रचंड लाट खळखळत तिकडे वळली, तीत गुरफटलेली ती तरुणी नि तिची ती
गुलाबी साडी स्पष्टपणे दिसली’ .

‘झुच टागलेल काचेच सुंदर झुवर अकस्मात् तुटून खाली कोसळताच जशा
त्याच्या काचेच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या अडतात नि त्याच्या ज्योतीच्या ठिणऱ्या पागून
त्या ज्योति अचानक विझतात, तशी ही प्रचंड लाट त्या खडकावर आपटताच त्या
जन्मीचाच्या पाडऱ्या गुभ्र ठिकऱ्या ठिकऱ्या अडत्या नि त्या अत्यंत अनागस
काचनगीरतरुणीच्या मस्तकाच्या चिघड्या होऊन तिच्या पाची प्राणज्योति अेकदम
मावळल्या ! ती पुन्हा काही पाण्यावर आली नाही !’

‘राक्षसा, काय केलस हें ? मरणाच्या डोहात तिला का ढकलकस ? मी
शोकत्वपात स्फुदस्फुदून हडमल

‘मरणाच्या नऱ्हे वेड्या, तिच्याविषयी बोलायच तर तिच्या भापत बोल
तिच्या ससृचन भापत पाण्याला मरण नाही म्हणत पाण्याला जावन म्हणतात मी
तिला जीवनाच्या महापुरात फेकल ! तो हसला

ता आज मेली नमती तर जुधा गुप्त पोलिसाना गाया पत्ता दती आहस
कुठ ?’

‘महागज मा ह्याच्याअितक्या जुलट्या काळजाचा नमलो तरी पापकृशाना
चटावलेला होतो त्यातही अलौकिक मत्कृत्याप्रमाणेच अलौकिक दुष्कृत्यातही
लोकांच्या मनावर छाप पाडण्याचा अेक दु नकिन असतेच ती छाप पडून ह्याच्या
भयवर दुष्कृत्यामुळे आमच्यावरील ह्याचा प्रभाव वाढत गला नि ह्याच्या
योगानदपणाच्या ढागातही आमचा बधच्छ स्वाय साघत अमल्याने आम्ही ह्याची
साथ करीतच राहिला

नंतर आम्ही मयुरेला आलो ह्यान वणपुतळासारख्या अंका जल्दवा यथाच ढाग काढल होत नि भूतभविष्यवतमान त्या यात्रिक यत्रवळे हा अचूक सांगता असा बोभाटा आम्ही सवन करीत चाललो होतो कुठेही गेली की आम्ही परस्य, व्यापारी वकील डॉक्टर अशा निरनिराळ्या सांगाती पृथक्पणे गावात हिंवाव नि योगानदजींनी अमुक चमत्कार आमच्या समक्ष वेले अमुक भविष्य अचूक सांगितल अशा थापा गावात पृथक् पृथक् स्थळी स्वतंत्र वाण्यान मारु लागेव कुणी मडळी ह्याच्याकडे भूतभविष्य विचारायला येताहत अस वळत की आमच्यापकी कोणी तरी अंकान अंक परका श्रीमंत गृहस्थ म्हणून ह्याच्यापुढे बसून ह्याला काही तरी विचाराव नि ह्यान काहीही उत्तर दिव की

अहो आश्चर्य ! कोण ही अदभुत दवी दृष्टि ! आपण म्हणता त ततोतत सत्य ठरल ! अगदी विनचूक ठरल ! अशा ह्याची वाहवा करून वळवळे अंकादी मोठा रक्कम ह्याच्या देवस्थानाला दअून परत जाव म्हणजे ज्याच्या समक्ष आम्ही हें ढोंग करू त्या मडळाताल वहुनून स्नापुरुष विन्वाममोळपणाच्या मानसिक साथीला हटवून बळी पडत ज्या प्रकरणी योगानदाची उत्तर खोटाच पडत ता तगाच सोडून जा योगायोगान वा गोगयाने खरीं ठरत त्याचाच आम्हा जिकडे तिकडे पृथक्पणे गाजावाजा करीत हिंवाव मयुरेतही ह आमच ढाग असच भरभराटीत आल असता डा नायडू नावाच्या बाआ आमच्या नदी उगळ्या त्यानी बोगता बोलता त्याच्या घरोव्याच्या अंका नागपूरकडाल वाजीचा नि त्याच्या शेकुळत्या अंक मुलाची हकीकत सांगितली नि त्याना मयुरेला आणल आहे अस त्या म्हणाल्या

ता माहिता अक्ताच हा योगानद वेरड अंकान्तात नअून मग म्हणाला ' मी काळजा पाण्यावर अमनाना माझ्या जोडीला सैयातून गिशा झाल्या, शेव वदिवान अस दुसर कुणाहा माणूस माझ्या गजारा ठेवण्यात यत नसल्या मुळे त्याचा माया पुष्कळ स्नेह जमला त्याच्या घरची सारा माहिता मला त्याने बळोवेळी सांगितली डॉ नायडूबाजी नागपूरच्या ज्या बाबाला नि तिच्या मुलाला आणणार म्हणाल्या ताच त्या वदिवानाचा आजो नि त्याची ती नवजवान वहीण असल्या पाहिजत ! डा नायडूबाजाना सांगितल त त नावगावदुत्त ततातत जळत सीच ही मुग्गी आनी माझ्या हातात आला माल माल मागती ही रे हो मागतीच ! हाय रे मालती ! तिला मी दहादा गजेग घेतली आहे ! मागता ! भरी मागती !

अरे पण काळजा पाण्यावर ना तू होतास ? मग तिला नेत्रेला चेतल म्हणतोम तें काय स्वप्नात ? तिच्या नुसत्या नावावरच अितका लपट ? मी अपहूम लागला तो म्हणाला

(हमन, हिंस्र पशूंना अुपाशी काढ नि मात देखून नवीस मग अेक रक्ताळ हाडूक काय त त्याच्यासमोर टाक नि वध तो हिंस्र पशु त हाडकच वितो मिटवया प्रारुन नघळतो त तसच वामविवार मनाच्या पिंजऱ्यात जिय वर्पानुवर्पे अुपाशी काढता जाता त्या काळ्या पाण्यावर स्त्रीच ज नाव वानावर पडत त नावच अिनक मनान भरत वो त्या स्त्रीची अेक मूर्ति होअून अुठने त्या काल्पनिक मूर्तीवरच मन रूप होअून जात वास्तवात नाहा तर स्वप्नात तिच्याशी रमत हिंदु लोकांतील धुपेन सुंदर आख्यान तू अंकुश आहेस ? स्वप्नातला प्रिय पुरुष तिला प्रत्यक्ष दिवणा-या पुरुषापशाही विव्ळविताचाला तसच माझ चाल) वारवार त्या तंबड्या अेकट्या जाड वदिवानासाच वीर्य भाग पडल्यामुळ नि त्या वीर्य प्यात अुपवर मुलाची अंगी हिचीच गांठ वारवार निघाल्यामुळ माच्या अुपाशी कामच्छेवर त्या वल्पनाची त्या नावाचा जे अेक छाप वसला ती आता दुसऱ्या कोणत्याही प्रत्यक्ष स्त्रीची वसत नाही नि काय गमत पाहा त्या नावाच्या स्त्रीची ती कामातुर वल्पनाच आता प्रत्यक्षपण भोगता यणार ! वस्स तिगा पळवावयाची !

तिगा पळवायच ठरताच आम्ही नेहमीची युक्ति योजना मजन सपून जनसमद परतताना जिय मागती तिच्या आशींवरोवर दाटीत चालला होता तिथ आमच्यापकीन दोषातिघानी सोडा मारामारी माडला त्यासरशी दाटीत दगळ अुडाता त्यात तिला आशीपासून वेगळी पाडली मग आमच्या ह्या योगानंद स्वामीच्या अकल गिऱ्याने साळमुदपणे चरो पाचवायसाठी म्हणून तिगा जी हाती घेतली ती घेढ गुलाम हुसेनच्या अड्यावरच नअून सोडली ती रात्र तिथे ह्या दुष्टाने मागताच्याच नेजेवर काढता

दुसऱ्या दिवशी त्या अपहरणाचा वाही अेक बोभाटा होअू नये म्हणून मागतीच्या आप्तेष्टाना आम्ही मायाममतेच्या जाळ्यात पकडून दूरवरच्या भलत्याच वाटेने लावून दिले ह्या दुच्छाला काळ्या पाण्यावर ह्या मालतीच्या भावाच रगदपवत सार माहीत पडकेर होत ती ती माहिती अतदष्टाची म्हणून ह्याने त्यांना सांगितली तिच्या त्या आआग देखीक त्याच्या मस्तकावर झालेला जो

गडबडीत त्या विचाऱ्या उपवर मालतीला घेऊन तो राक्षस गुलाम हुसेन कुठे फाररी पाला त्याचा मुगावा मात्र अजून कुणालाच लागलेला नाही त्या अत्यंत निष्पाप, निरपराध, असहाय कोमल कन्येची काय काय विटवना त्याने केली असेल, धिडवडे पाडके अमलील देव जाणे ।।'

न्यायमयत असताही त्या न्यायाधीशाचे ओठ रागाने अेकीवडे पुरफुलू लागले तर दुमरीकडे डोळ्यातून कण्वेची टिपे घळघळ गळू लागली । श्रोत्यातही अनेकांच्या डोळ्यातून पाणी आल

२ आणखी अेकांच्या डोळ्यातून दयाची टिपे सारखी घळघळत होती, पण तो न्यायाधीशही नव्हता, न्यायालयातील श्रोताही नव्हता, तर होता त्या दरोडेखोरातीलच अेक आरोपी - तो पद्मात्तप्त विशन

तो दिसण्यात कुरूप, वाचेचा सयत, दयाने तरुण, मनाचा कोवळा, दतनाचा वाणेदार भासत होता त्या भाऱ्या खटल्यात तो मान खाली घालून बसलेला असे तो आता त्याचे वक्तव्य [Statement] देण्यासाठी जेव्हा बुठला तेव्हा मान ताठ वर करून, शांतपणे अनेक शब्द निवडून योजीत आणि त्याच्या डोळ्यात मालतीच्या विटवनेच्या वरील अुल्लेखामरशी आलेली आसवे पुगीत तो म्हणारा,

' मी काशीला वेदान्तविद्येचा अेक विद्यार्थी हातो माझ्या चित्तात विरचित अुत्पन्न होऊन कुणा तरी गुरुच्या सान्निध्यात भक्ति नि योग ह्याची काही साधना घडावी अस आल मी पुढे मथुरेला आलो तिथे त्याच वेळी ह्या योगानंद गोमाऱ्याच्या भजनाचा नि अतर्जनाचा माठा गावाबाजा झाला होता त्याला भाळून मी ह्याचा शिष्य झालो मला सारंगी चांगरी येते भजनही येत ह्यासाठी भजनात मी ह्याची साथ घेऊ लागलो अेक आठवडाही अुलटला नसेल तोच ह्या टाळक्यातीत काही जण ' हा हिंदु नवखा, ह्यामाठी ह्याला दूर ठेवाव ' अस काहीम कुजबुजत अगत्याच माझ्या कानावर आल ह्याच्या काही तरी गुप्त घाल्मेली चाललेल्या आहेत अशीही शका वाटली पण ह्या योगानंद म्हणवणाऱ्या मनुष्याकडे मी त्या वेळी गुरुदेवाच्या भावनेने पाहतात असल्यामुळे नि त्याच कोणतही बावड पाऊल मला न दिसल्यामुळे अितर शिष्यांच्या अपराधाचा दोष ह्याच्या माथी मी मारला नाही बोलावल्यावाचन ह्याच्या मठीत वा बैठकीत शिगलो नाही त्यापुढे दोन-तीन दिवसानंतरच रात्री भजनानंतर लोक परतताना दगल झाली, त्या रात्री मला योगानंदाने बोलावून सांगितल की,

' मालती दगडीत तिच्या आजीपामून ताटातुटली आहे तिला तिच्या विवा नायडूबाजीच्या घरी सुरक्षित पोचवण नायडूबाजीबरोबर ती अिथे जेव्हा जेव्हा आली तेव्हा तेव्हा तुलाच त्याच्याबरोबर त्याच्या घरी मी घाडी त्यामुळे तिचा तुझ्यावर विश्वास अमल्याच ती म्हणते नि तू बरोबर असशील तर ती ह्याच रात्री माझ्या मोटारहाक्यासह माझ्या मोटारीतून परत जाऊ अिच्छित तर तिला घेऊन जा.'

‘मी तें आनंदान मानलं मालतीला मोटारीत घेऊन बसलो सात्वनाचे घब्द मी तिच्याशी बोलण्यात थोडा गुतलो तेवढ्यात मोटार मयुरेच्या कुण्या अनोळखी भागात घुसून कुण्या अनोळखी घराशी जुमी राहिली मी विचारता मोटारवाला म्हणाला,

‘नायडूदाभीनीं अये अंतरायला मागितलं आहे त्या आतच आहेत’

‘असं म्हणून मालतीला त्याने त्या घरात मेलं लगेच बाहेर येऊन मला म्हणाला, ‘परतू या’ अशा कुणाच्याही विश्वासघातकी आणि पाताळयंत्री वटाचा लवेलेशही परिचय या शका नसल्यामुळे मोटारीतून अंतराताना मान्ती आत बोलवीत असताही तिच्यावरोबर मी आत न जाता मोटारवाल्याच्या शब्दासरशी लगेच परतलो पण मला त्यानंतर मठात न बोलवता दुसऱ्याच अंका देवळात जे ठेवण्यात आले ते दुसऱ्या दिवशीच्या रात्री भजनाच्या वेळी मात्र साथ घरायला याय तें त्या सभेत आणण्यात आले त्या सभेच्या शेवटी ह्या टोळीतच मी असल्याने मलाही घरण्यात आले मी मालतीच्या विश्वासाला अपात्र ति साहाय्याला अक्षम ठरलो ह्याचा मला अत्यंत खेद वाटतो जर माझा काही अपराध असेल तर तो माझ्या मताने हाच न्यायाधीशाच्या मताने कोणचा ठरेल तो ठरू !’

आरोपीपैकी सर्वांची वक्तव्ये, पोलिसांचा सव पुरावा, खटल्याचे सारे काम संपत आले पण रफिअुद्दिन अर्थात योगानंद स्वतःच्या बचावाचे म्हणून काहीही बोललेला नव्हता, चेष्टा काय त्या करीत होता, हसत होता ह्या सान्या आरोपीच्या वतीने मिळून सरकारने होऊनच एका वकील दिलेला होता, पण रफिअुद्दिन त्याची देखील मधून मधून टिगल करण्यापुरताच काय तो त्याच्याशी सवध ठेवीत होता त्याच्याविषय त्याच्या टोळीतील फुटलेल्या काशीदारानी त्याच्या शूर वृत्त्याचा जो पाढा वाचला, त्या वेळी तो त्याच्यावर मुद्दा रागावलेला दिमत नव्हता न्यायाधीशानी मात्र त्याची बरीच घसट झाल्यामारखी दिसें ह्या पैशाचिक्क मनुष्याच्या अवटित मनाला असाद्या शम्भवीय विषयाप्रमाणे खोल अभ्यासण्यासाठी न्यायाधीश त्याच्याशी सोडून सोडून बोलत, त्याला हसू देत, चालू देत, निरखून पाहता शेवटी खटल्याचे काम संपायच्या आधी पुन्हा अेकदा त्यानी रफिअुद्दिनला

धुमाकूळ बुडवणाऱ्या कुणा तरी रफिअुद्दिन अहमद नावाच्या अधमाधम, हत्यारी नि नुसत असा दरोडेखोराच्या तोंडासारख माझ तोंड नि अगलटीसारखीच माझी “ अगलत दुर्दैवाने ततातत केस नू केस धडलेली असावी नि त्यामुळेच ह्या साऱ्या सज्जनाना मीच तो पापी होय अस सात्त्विक सतापाच्या भरात प्रामाणिकपणाने वाटल असाव !

‘महाराज, माझ्या ह्या कथनात भरभक्कम पुराव्याने मी सिद्ध करून देऊ मिच्छितो ह्यास्तव तो मूळचा खराखरा पापी दरोडेखोर रफिअुद्दिन अहमद सापडेतो तरी मला निर्दोषी म्हणून सोडून द्याव नाहीतर पोलिसानी तरी त्याला पकडून आणाव की त्याला पाहनाक्षणीच माझ म्हणण किती अक्षर नि अक्षर खर आहे ह आपल्या तत्काळ ध्यानात येतील महाराज, आरोपीला स्वसंरक्षणाय अवश्य तो पुरावा पुरवायला शक्य ते साहाय्य देण हे यायघीशाच कर्तव्य आहे नि मला मावा जेव जो पुरावा देण आहे तो देता येण्यासाठी जे साहाय्य मी मागतो त देण आपल्याला अगदी शक्य आहे मला निर्दोषी म्हणून सोडून द्या की मी त्या खऱ्या रफिअुद्दिन अहमदला घट्टन आणतो नाही तर मी त्याचीच साक्ष काढतो आपण कोटाकडून त्याला घेऊन आणीतो मग जामिनावर सोडाव घेस्त हाच माझा यत्नाव—माझा Defence! (पोलिसाकडे पाहून) कथा दस सोनारकी’

‘वर तुझ्याविरुद्ध साक्ष देणारा हा हसनभाजी तुझ्या ओळखीचा आहे का ?
ह्याची काय काय माहिती तुला आहे ?’

‘ह्या मनुष्याला मी ओळखतो पण त्याच्या ह्या नावाला मात्र ओळखीत नाही ते ह्या तुरुंगात आल्यानंतर काय ते मला अकू येऊ लागल ह्याच्याविषयी गगन माहिती म्हणजे अतिकीच की, हा ‘रामलाल’ अस आपल नाव सागून मागा शिष्य बनय होता ही अेक गोष्ट, नि दुसरी ही की, ह्याला भाग गाजा नि चरस ही तिन्ही वळकट व्यसन आहेत त्याच्या नशेत ह्याला नाही नाही ते आभास होतात त्या नशेत सगळभानाच तसे होतात, पण ह्याचा विशेष असा की, नशेत झालेल्या त्या आभासाचा ठसा ह्याच्या चित्तावर, भुताचा ठसा भ्यालल्यावर पडतो तसा, अितका अुत्कटपणे पडतो की गुद्दीत आल्यावर देखील ह्याला ते आभास नसून घटनाच हात्या Facts च होत्या, अस ठामपणे वाटत रहात माझ्याविषयी त्याने घटना म्हणून ज्या सांगितल्या त्या त्याच्या गाजाच्या गुगीतले नि भगड नशेतले असेच आभास काय ते होत तुरुंगातही ह्याला भाग, गाजा, चरस जर न मिळता तर पोलिसाना त्याला त्या गुगीन सांगितलेल्या सान्या खोटयानाट्या गोष्टी खयाच वाटून त्यान ह साक्षीत सांगितल गप्पीड पुराण केव्हाही सांगितल

कुणाची घेत नसे मी लोकाना ठकवल नाही, झुलट जर कुणी कोणाला कमवल असेल तर मला भावडवाला ह्या लुच्च्या लोकानीच ठकवल अस आता वाटत कारण साधुशील शिष्य म्हणून माझ्याभोवती गोळा होऊन ह्या लुच्च्यानी माझ्या नावाने मग न कळत गुरुवाजीच स्तोम भाजवून विती जणाना लुटल, छळल, ठकवल त अेक देवच जाणे ! 'माय ध्यानच तिवडे नव्हत'

'तो तुझा अतश्चक्षु आजही झुघडा आहे काय ? असल्यास माझ्याविषयी आताच्या आता अेक-दोन भविष्य तरी वर्तवून दाखवशील का ?'

'होय सरकार हा सग्व जसा माझ्या वाह्य चक्षूना सध्या दिसत आहे तशाच आपल्या भविष्यातील दोन गोष्टी तरी माझ्या अतश्चक्षुपुढे काल्पामून अगदी स्पष्टपणे प्रकटल्या आहेत. सागणारच होतो मी ती भविष्य पण "

• 'पण जर ती दोही भविष्य खोटी ठरतील तर ?'

'तर आपण मग तिसर भविष्य विचारू नये सपल !'

'वर, साग पाहू ती माझ्याविषयीची दोन भविष्य तरी ! गडबडगुड्याच्या मोघम भाषेत नमोत हे अगदी स्पष्टपणे अथ लागेल अशा घड्यान हवीत साग'

• 'अगदी स्पष्टपणे सरळ अन्वय असलेल्या भाषेत महाराज, मी आपल्याला शुभ असलेल अेक भविष्य वर्तवतो की, आपला मृत्यु आपल्याच डोळ्यांनी पाहण्याचा दु खद प्रसंग आपणावर बधीही कोसळणार नाही ! दुसर तितकच विनचूक पण मला अशुभ असणार भविष्य हे मी, ह्या खटल्याच्या निकालात आपण मला निर्दोषी ठरवून वेव्हाही सोडणार नाही ! छाती असेल तर हें माझ भविष्य आपण खोड पाडून दाखवाव'

ह्या वेळचा त्या निगरगट आरोपीचा तो लटक्या बीररसाचा आणि त्या छत्री गाशतल्या मालात हसण्याचा आविर्भाव पहाताना गाभीर्य गुटून खो खो हसल्या-विना न्यायालयातही कोणालाच राहवले नाही चितेने, भयाने थरथरणारे आरोपी देखील हसले हसला नाही असा अेकच - तो विशन

हसण्याचा असा त्या खटल्यामधील त्या आरोपीना शेवटचाच प्रसंग होता आता हमत केलेल्या भयकर पापाची फळे भोगण्याची वेळ जवळ आली होती

कारण न्यायाधीश न्यायाचे त्या दिवसाच काम संपवून लगेच झुटले आणि खटल्याचा झुरलेला विधि झुरवून 'कोठ्या दिवशी भिणय सागण्यात येतील' अस अुद्घोषिल गेले

७. गुलामहुसेनच्या तावडीत मालती

अवघ्या पृथ्वीतलावर जी साल्दियन, ग्रीक, पारशी, यहुदी, ख्रिस्ती, मुसल-
मानी, प्रभृति धर्मक्षेत्रे आहेत, त्यात अत्यंत प्राचीन असताही अत्यंत आधुनिक काला-
पर्यंत आपले महत्त्व व आकर्षण अबाधित राखणाऱ्या आणि जसे द्वापारी तसेच
आजही कोटि कोटि हिंदूंचे ज्ञानतीय असलेल्या श्रीवार्नी क्षेत्राच्या आममतातील
थेवा उपवनातून अेकान्तपणे वहात जाणाऱ्या गंगेच्या काठाच्या ऐक जुनाट घाट
होता समृद्ध वस्ती अशी नव्हतीच अेक लहानम महादेवाचे ओसाड देअूळ आणि
त्याच्यालगत काही वेलाची व साऱ्या जाण्याची जुनाट शाडे अितकाच काय तो त्या
स्थळाचा ठेवणीतला जलवार होता.

ऐसादी महाराणी राजसभेतील सामंत-नृपतींच्या, सेनापतींच्या प्रधानमंड-
ळाच्या मानसन्मानाना राजकीय घाटाने दिवसभर स्वीकारीत स्वीकारीत थकून
येण्यावर सध्यावाळी आपल्या जत पुरात येते, केस मोकळे सोडते, अलवार, वेप
नितका अतून ठेवते आणि अगदी साधे, घरगुती पातळ-यालजे सेवडे घालून अेकान्त
अुद्यानात मनमोकळेपणे कुल्लाडण्यातून फिरते तर फिरते, बोवावर पड्डते तर
पड्डते, तशी भागीरथी काशी नगरातील जमिब घाटा घाटावर लावो भक्तगणांच्या
राजेमहाराजे, सैनिक, पुरोहित, पडद्याच्या पूजापुरस्काराना आमडीलात स्वीकारीत
स्वीकारीत आल्यानंतर आता ह्या सध्यावाळच्या वेळी त्या अेकान्त सयली मन-
मोकळेपणी लहरीलहरीने वाहात होती. समोर आवासान सध्यावाळच्या सूपनि लाल
मुलावी रंगारंगानी काटोवाठ भरलेल्या पदिवम क्षितिजाच्या होंडातून रंग रंग

‘पण देवा, न्यायी दया सुद्धा नि पक्षपातीच असली पाहिजे, नव्हे का?’ तो घुटमळला, ‘मग-मग माझ्याहुनही अगदी निरपराध नि अनागस असलेल्या त्या कुमारीची दया आपणास अजून कशी आली नाही?’ न्यायाधीशाने मला ह्या भयंकर खटल्यातून निर्दोष सोडल असल तथापि माझ मन मला अेका दोषाविषयी सारख खात आहे माझ्या हाताने न वळत का होअीना, पण मी मालतीला तिच्या घरी पोचवावयाच सोडून त्या भलत्याच पत्मावर-तो पत्ता तिच्या घराचा नव्हे ह माहीत असता- तिला नेजून सोडल, ती ‘आत मजबरोबर चल, अस म्हणत असताही अजागळ विश्वासाने तिच्याबरोबर भलत्याच घरात गेली नाही नि काही अशी तरी त्या दुष्ट नरपशूच्या-त्या गुलाम हुसेनच्या-हाती ती असहाय्य कुमारी सोपवून देण्याच्या दोषाचा मी वाटेकरी झालो (कळून झालो नाही, पण जे मला कळायल हव होत, जे कळवून घेण हे त्या वेळी मी अगीकारलेल्या कामगिरीत माझ वर्तव्य होत, तें करायला मी चुकलो हा माझा निष्काळजीपणा सुद्धा अेक दडनीय अपराध आहे नेंवंधिव अपराध नसला तथापि नैतिक अपराध तरी आहेच आहे

‘माझ्या नसत्या अपराधाच्या आरोपातून माझ्या पहिल्या नवसाला पावून माझी सुटका करणाऱ्या देवा, माझा मलाच जो घडला अस वाटत आहे त्या ह्या असल्या अपराधाच्या दोषातूनही माझी सुटका कराल का? ह्या माझ्या दुसऱ्या नवसालाही पावाल का? अेक तर त्या वापड्या मालतीची त्या हिंस नरपशूच्या हातून सुटका करण्याची सधि नि सामर्थ्य मला द्याव पण ते जवळ जवळ दुर्घटच ती कुठे आहे हें देखील कुणाला ठावूच नाही, त्यात मी विती दुर्बल, य-कश्चित् त्या निर्ढावलेल्या पाप्याच्या सगस्त कपटाचारास सर्वंधेव अपरिचित. तेव्हा तें सधि नि ते सामर्थ्य येण मला दुर्घटच असल, तर निदान देवा, तुझ्या न्यायी दयेच

पाहण्यासाठी ? पण मग देवाच सर्वज्ञत्व तें काय झुरल ? भक्ता तरा कीं खोटा तें दुष्ट्याहाती त्या भक्ताचे अत्यंत हाल हाल केल्याचाचून देवाला कळत नाही अस म्हणण देवाच्या सर्वज्ञपणामच नव्हे तर परमदयाळूपणालाही वट्टा लावणच नव्हे का ? दरोडेखोरापासून गावाच रक्षण करण्याच सामर्थ्य अगो असताही नि दरोडा पडणार हे माहीत असताही जो अधिकारी प्रथम दरोडेखोरांना गावातील निरपराधी लोकांना येथेच लुटू देतो, हाणमार, जाळपोळ करू देतो नि मग त्याच्या केविलवाण्या हावाना नि नवसाना पावून त्याच्या रक्तीकवाळ पावावर फुकट ओषध लावायची व्यवस्था करवितो, त्या अधिकाऱ्याच ते दयाळूपण वाखाणण्याजोगच म्हणायचें काय ? का.. '

अकामागून अक झुसळून येणाऱ्या ह्या शकाच्या त्या अवस्थेमातू महापुरात तो सरण अगदी गुदमरल्यामारखा झाला आणि त्याने त्याचा तो लोट मोठ्या नेटाने वळें वळें थोपवून त्यात बुडता बुडता आपलें चित्त त्यातून वाचवले '

'पासड ! पासड !' असे मोठमोठ्याने स्वतः शीच म्हणत तो सपासप येरझाऱ्या घालू लागला त्याच चित्त थोडेसे स्थिरस्थावर झाल्यावर त्याने जणू त्या शकाविचारानी मळलेल्या चित्ताला अक्षरशः प्रक्षाळण्यासाठीच गगच्या त्या पवित्र आणि क्षीतल जलाची आचमनें केली विचाराचा ओष दुसरोकडे नेण्यासाठी मूर्ध्नि पश्चिम दिशेला खेळत असलेल्या रणपंचमीच्या अष्टछपट्टीची तो शोभा पाहत

सील भयाण ऐकलकोडीत, अधकारात नि काय होशील ह्याच्या भयकर चितेत चाचपडत होतो माझ्या पायातील त्या वेड्या तुटून निदोष सुटून, आज मी अथे मोकळेपणी ह्या ताज्या मोकळ्या वायूला स्वासोच्छवासीत आहे पण मालती? अररे ! ही गुलाबी परिचम जशी त्या अधाराच्या पकडीत सापडताच काळवडून गेली तशीच ती सुंदर किशोरी त्या हिंस्र राक्षसाच्या तावडीत आज काळवडून गेलेली कस अस्ताव्यस्त विखुरलेली भीतीने जिच सार हसू ठार मारल आहे नि म्हणूनच चितेची प्रेतकळा जिच्या तोडावर पसरली आहे अशी कुठे तरी पडलेली असेल ! काही तक सुद्धा करवत नाही ती त्यानी पळवून कुठे नेली असेल ह्याचा !

तो अठून पाटावर अिक्डून तिवड फेऱ्या घालू लागला त्याला प्रथम गेल्या कित्यक दिवसाच्या सवयाने भास झाला की पायात वेड्या आहेतच चालताना त्या आवडून घरण्यासाठी त्याचा हात कवरेखाली चाचपडू लागला मग आपण सुटलो आहोत वेड्या तुटल्या आहेत तुरुंगाच्या कोठडीत आपण नाही हें आठवून मनाशीच तो हसला दूरवर कोठे तरी पाहत मालती कोठे असेल ह्याचे वेलगाम तकवितक करीत तिच्याशिपयीचे अनेक काल्पनिक प्रसंग जुळवीत काही हिडत काही यावत राहिला

तो विंगत होता योगानंद अथात रफिअुद्दिन अहमद ह्याच्या दरोड्याच्या खटल्यात तो सापडण्याच्या आधी 'यायवेदान्तशास्त्र' अभ्यासण्यासाठी तो काशीलाच जेव्हा राहत असे तेव्हा ह्याच महादेवाच्या देवालयात तो ऐकान्तपणे येऊन बसे त्या देवतेनेच तो आपले आराध्य दवत मानी पुढे त्या योगानंदाच्या ढागधत्तुच्या का वळी पडल्यानंतर जेव्हा तो त्याच्यामह पकडला गेला तेव्हा बदिशालेत त्यान ह्याच देवतला आपली निदोष सुटका व्हावा म्हणून नवसते होतें त्या खटल्याचा निकाल अलाहाबादच्या 'यायालयात चार-पाच दिवसांपूर्वीच लागला होता रफिअुद्दिन अहमदचा जमठेप काळ पाणी आणि त्याच्या माफीदारापकी बहुतेकाना सात ते दहा वर्षांच काळे पाणी अगा कडक गिऱ्या ठोठावण्यात आल्या सुटने असे दोघे— अेक हमनभाओ दामचा सरकारी साक्षीदार झाला म्हणून आणि हा विंगत पूण निदोषी म्हणून

तेथून सुटताच तो येठ फांगला आला आणि त्याच्या त्या आवडत्या ऐकान्त देवळातच अुनरला त्याला घरदार कुटुंब अस काही अुरलेल नव्हतच तो अगदी निधन म्हणून त्याला कोणी कधी फारस विचारीत नस तो काहीसा कुरप म्हणून त्याला कधी कोणी माळलेल नव्हत मयुरेला अमता मालतीला आणताना वा पोचवताना तो अट्टल सोदा रफिअुद्दिन योगानंदाच्या वेपान बाबरत होना तेव्हा त्यान ह्या विंगतलाच तिच्याउरोवर सोवताला घायला जें चार पांच वेळा निवडलें त विंगतच्या दुसऱ्या कोणत्या मदगुणासाठी नमून त्याच्यात्या थोडपागा कुरप-पणाच्या अवगुणासाठीच होत त्या अर्थी तरी त्याच्या कुरपपणाचा त्याच्यावर

होतें त्याच्या दाराशी आला. त्याच्या मागे मागे सुरक्षित अंतरावरून मागे काढीत येणारा किंमन ह्या वेळगावेतो त्या दगडी गळग्यापाशी येऊन गुलाम हुसेनला त्या घरातील कोणी दार खुचडून सामोरे येतें कीं काय, तें टोळे लावून, ताणून पाहू लागला. घरानून अजेड हालतोगा दिमत्ताच त्याच्या अंघदम मनात आलें की, आत कोणी तरी पाणूस आहे. ती मालतीच नसेलना ? अतिशुक्माने त्याचें हृदय धडधडू लागले. पण गुलाम हुसेनने पागर साली ठेवून, फंबरेचें काही तरी सोडून त्या बंद दाराच्या वरच्या चौकटीच्या कडीपाशी हात नेताच किंमनच्या ध्यानात आलें की दाराला बाहेरून कुलूप आहे. त्यावरून आत कोणी नाही असें आढळून त्याचा अंघदम हिरमोड झाला. मालती जशी काही हाताशी येऊन पुन्हा नाहीशी व्हावी, अशीच त्याला तळमळ लागली. अितक्यात गुलाम हुसेनने कुलूप काढून दार सताड खुचडलें आणि धोड्या दरडावणीच्या आवाजात तो गुरगुरला,

‘रोगन, रोज्ञान, यत्ती बाहेर लाव ! क्या ? नही आसी ? घसेटके ले आवू ?’

ते शब्द अंघताच किंमनचें अंग थरारलें. आत कोणी तरी स्त्री आहे. ती काडक पहान्यात कोंडलेली असली पाहिजे. बाहेर जायचें तर हां रीझस तिला आत कोंडून, बाहेरून कुलूप लावूनच काय तें दूर जातो. ती सदांचें सायणें मनापासून मानीत नाही. हा तिला प्रसंगी फरपटत घसटून ओढीत आणण्यासही कमी करीत नाही. अितकी विस्तृत माहिती त्या अेका चारशब्दी वाक्यासरशी किंमनच्या काना-वर पडली. त्याच्या अपेक्षेला ती अितकी संतोतंत जुळली की, ती ओठातल्या ओठात

‘आव ! तू ह्या या री पर मीं अमी तेरे साथ प्रेमकी मजा लुटुगाही ! देत तो देत तेरा वह सुंदर मुंह ! नहीं अठाती मुह ऊपर ? तो अंसा मीं जवरन भुसे ऊपर अठावूंगा और मेरे आखे भरभरके तेरी खुबसूरतीकी दाराव पोलूंगा !’

असे लाडात येअून बोलत त्याने त्या रमणीचे बदनमडळ वळे वळे वर अचलून दांन्ही हातानी त्या दिव्याच्या अजेडात धरले दोळे भरभरून तिच्या सुंदर-तेचे मद्य ता पिअू लागला, शिगू लागला आणि त्या मुलाचे मद्यमट मुये घेत म्हणाला,

‘वाह वाह ! जिस अघेरी रातमे नया चाद ! अँ रोशन, क्या बोलती थी तुये तेरी मा ? मालती ? अँ मालती ! मेरी जान !’

त्या अध्याच्या रात्रीत अेखादा नवा चंद्र अुगवावा सतच ते मालतीचे मुयमडळ गुलाम हुसनला सुंदर भासले ते पाहताच ती अघारो रात्र किशनला अधिकच काळोखी भामू लागली त्या दिव्याच्या प्रवाशात अचलून धरलेल ते तिचे मुखमडळ स्पष्टपणे दिमताच, ती मालतीच आहे ह किशनला नि शकपणे वळून चुकल आणि ज्या मान्तीला अेखाद्या सोयाच्या ताटात गफून ठेवलेल्या पूजेच्या धुभ्र आणि पवित्र फुलमाळेसारखी त्याने मयुरेला पाहिली होनी, तिलाच त्या आगळ आणि आडदाड हनकटाच्या माडीवर, घाण चिखलात पडलेल्या निर्माल्याप्रमाणे तशा किळमवाण्या हुदनेत पाहताच त्याच्या डोळ्यापुढे अेकदम अघेरी आली

‘मालती, तुच भरी बोली समझती नहीं ? अच्छा ? मीं तेरे तूटेफूटे, नरेठीने वालती सुन ! तू अँसी दुखम का ? तुझी मा तुला आठवते ? जिस लिय तू अव-तक दाडगाभी करते, असी रहते, मला झिडकारते ? राज तो मेरे विछोनेमे तेरेकी ऐताही है ! फेर वळसे हम तुझ्यापासून जे छिनावून घेतोच है त सुख तू हमन हमते हमत क्या दत नहीं मुझे ? तुची आजी भी तुझ्यापास आणून ठेवू ? बोल तुझ्या आजीला मी पळवून आणतो देख, फेर तो सुपम हसत सोवंगी का माझ्या विछायावर ? तुझ्या आजी

‘मेल्या ! माझ्या आजीच नाव तरी पुढा काढू नकोस ह्या तुझ्या हलकट ताडातून ! आग लागो तुझ्या तोंडाला !’ सतापाने त्याच्या हातानी धर अचललेले आणि आता रागाने रडकुडीला आलेले ताड तिने अेका हिसक्यासरंगी सोडवीत मालती जा डोके खाडकनू फिरवायला गेली तो तिच्या डोक्याचा तडाखा गुलाम हुसेनच्या हनुवटीला बसून त्याच्या दाताच्या कबळ्या अेकमेकावर यशा-कचकल्या का त्याच्या डोक्यात झणझणून कळच अुठली त्यान सतापाने मालतीच्या गालात ताडदिशी अेक चपराक हाणली आणि तिला जी ढकलून दिली ती ती मुकीवर घाडकन पडली

‘राक्षस ! घोट घेतो ह्याच्या नरडीचा !’ अस पुटपुटत दयच्या आणि त्वेपाच्या लहरात किशन अेकदम गडग्यावर चढ लागला ‘तुचा प्राण तरी घेतो

अथ दुपकारच झाला होता सारा कारण त्याच्या घुरूपण्यामुळेच मालतीजी त्याचा परिचय झाला आणि त्या परिचयात त्याच्याशी दयाळू प्रेमळपणाने असे बोलणारे आणि बरा म्हणणार पहिले माणूस त्याला भेटले. मागतीने आणि तिच्या आधीने किशनच्या सुगील स्वभावाला किती तरी वाखाणाय त्या दान चारदां घडलेल्या सहवागात किशनला वाट, ह्या दोर्षाचा आपल्यावर खरोखरच दयालाग आहे. परचित्, त्याची बुद्ध्या जन्मात त्या वेळपर्यंत कोणी मुळांच विचारपूस केली नव्हती, त्यामुळेच मागतीने आणि तिच्या आधीने त्याच्याशी बोलवे ते दोन, साधे गोड शब्दही त्याला विशेष ममतेचे धोतक वाटले असता. त्याचा मात्र त्या दोर्षावर लोम जडला होता साराच आणि बुद्ध्या जन्मात जडल्या त्या पहिल्याच लोमालाही त्याला जेव्हा अस अतराव लागले आणि त्याच्याच चुकीमुळे त्याच्यावर दयालोम करणाऱ्या त्याच व्यक्तीवर असे भयकर मकट गुदरून त्याला सत्यानास माला, तेव्हा त शक्य त्याच्या मनात सारख सारख लागून 'अगदी महजा-सहजी' मालती जी त्याला हाक मारी तशी गाढ हाक त्याच्या जन्मात त्याला कोणी मारली नव्हती.

'मालती, पुन्हा ऐकदा तशी गोड हाक देता मला.' किशन !' त्याने मालतामारखी गोड हाक आपली आपणच मारून पुढिल्ली पुन्हा थोड्या विसंगत विचारांच्या प्रवाहात देवळात आला, नेथेही यस्सारा घालीत राहिला आणि शेवटी स्वतःला मोठ्याने म्हणाला,

'छट! मोठमोठ्या पोलिसाना त्या नीच गुलाम हुसेनचा ठावठिकाणा मिळेल तिथे तो मला कस का मिळणार? नि मिळाला तरी मी असहाय पामर त्या चाडाळ-घोवडीच्या हातून तिची मुटका ती काय करणार? अशक्य अशक्य! त शक्य असेल तर त देवा, तुला ऐकट्यालाच काय त! सोडीव ना मालतीला भेटोव ना तिला मला. तुझी अिच्छा मला पामरला काय कळणार? मी ती विचारीतच नाही! पण माझी अिच्छा मला कळत, सांगितल्यावाचून मला राहवत नाही !

कोण वर घागर भरून पाणी न्यायला अितक्या किररं सध्याकाळी गमेवर आल आहे ? अये माणसाची ये जा अशी फार थोडी ! हा पाणवठा असा नाहीच ! असा वेळा पाण्याची घागर भरून नेणार माणूस म्हणजे त जवळपासच कुठे तरी सुतरलेठ असल पाहिजे ! असेल विचारा पायस्थ कुणी तरी !

असे मनात म्हणत किशन त्या घागर भरून अुठणाच्या माणसाच्या पुमट आवृतीवडे साहजिकच पाहत राहिला पण घागर साद्यावर घेअून शीळ घालात तो माणूस पत्रीवडच्या आल्या वाटेने न जाता देवळागतच्या वाटेने जा जा जवळ येअून लागला ता ता किशनहा मनात अधिकाधिक चमकत नाऊन निरखून पाहू लागला वेगळ्या आड आड पत गेला आणि करमणूक म्हणून ताडाने गाळ घालीत साद्यावर घागर घेअून जाणारा तो मनुष्य दबळाजवळून पायवाट चाम्त आपल्या नादात थोडा पुढे जाताच किशन सतापाच्या भयाच्या आणि काहाणा आनदाच्या मरात पुटपुटला

‘हाच ! अणदी निश्चित ! हाच तो मुलाम हुसेन ! सटल्यात हसनभाओने सांगितलेली कहाणी जर सरी असेल तर मालतीला पत्रवायच काम ह्यानेच केले ! पण ह्याने तो बलुचिस्थानसारख्या दूरच्या प्रांती घाडली ? की बिकली ? की स्वतः पाशीच ठेवली ? हा अये कुठ ? चोरट्यासारखा रूपून राहतो आहे ह्या ओसाड बाजूला बहुधा ! पण जर ती त्याच्यापाशीच असेल तर ! दिसेल का मला ! अेवदा तरी मालती दिसल का पुढा अरे, पण हा चालण अघारात ! यावतो माय मी भूर्खासारखा तिये ? काय म्याड आहे ह्मन ! म्हणे आपल्या हातात काही नाही नि हा तर अट्टन नृगस सगस्त्रही असणारच ! अतिविचारीपणा हा कधी कधी नामदपणा होतो तो असा ! जायचच ह्याच्यामागे ! जाणो मालतीही त्याने अयेच कुठे तरी दडवनेली असली तर ? काय योग ! जीव घेओन, माया

होते त्याच्या दाराशी आला. त्याच्या मागे मागे मुरसित अंतरावरून मार्ग काढीत वेणारा विज्ञान ह्या वेळपावेतो त्या दगडी गडग्यापाशी येऊन गुलाम हुसेनला त्या घरातील कोणी दार खुपडून सामोरें येते की वाय, तें झोळे साणून, साणून पाहू लागला. घरातून अजुड हालतोमा दिसताच त्याच्या अेकदम मनात आले की, आत कोणी तरी माणूस आहे. ती मालतीच नसेलना ? अीत्मुक्पाने त्याचे हृदय घडघडू लागले पण गुलाम हुसेनने घागर खाली ठेवून, कवरेचे काही तरी सोडून त्या बंद दाराच्या वरच्या चौकटीच्या कडीपाशी हात नेताच विज्ञानच्या ध्यानात आले की दाराला वाहेरून कुलूप आहे. त्यावरून आत कोणी नाही असे आढळून त्याचा अेकदम हिरमोड झाला. मालती जरी काही हाताशी येऊन पुन्हा गाहीशी व्हावी, अशीच त्याला तळमळ लागली. अितन्यात गुलाम हुसेनने कुलूप काढून दार सताड खुपडले आणि थोड्या दरडावणीच्या आवाजात तो गुरगुरला,

‘आव ! तू हम या रो पर में. अभी तेरे साथ प्रेमकी मजा लुटुगाही ! देख तो देख तेरा वह सुंदर मुंह ! नहीं खुंठाती मुंह ऊपर ? तो अंसा में जबरन भुंते ऊपर खुंठावूंगा और मेरे आखे भरभरके तेरी खुचसूरतीकी धाराव पी लूंगा !’

असं लाडात येअून बोलत त्याने त्या रमणीचे वदनमडळ वळे वळे वर खुचलून दोन्ही हातांनी त्या दिव्याच्या कुजेडात धरले. डोळे भरभरून तिच्या सुंदर-तेचे मध्य तो पिअू लागला, झिगू लागला आणि त्या मुखाचे मटामट मुके घेत म्हणाला,

‘वाह वाह ! जिस अघेरी रातमे नया चाद ! अं रोशन, क्या बोलती थी तुझे तेरी मा ? मालती ? अं मालती ! मेरी जान !’

त्या अघाच्या रात्रीत अेखादा नवा चंद्र अुगवावा तसेच ते मालतीचे मुखमडल गुलाम हुसेनला सुंदर भासले. ते पाहताच ती अधारी रात्र किशनला अधिकच काळोखी भासू लागली. त्या दिव्याच्या प्रकाशात अुचलून धरलेले ते तिचे मुखमडळ स्पष्टपणे दिसताच, ती मालतीच आहे हें किशनला नि शकपणे वळून चुकले आणि ज्या माळतीला अेखाद्या सोन्याच्या ताटात गफून ठेवलेल्या पूजेच्या धुभ्र आणि पवित्र फुलमाळेमारखी त्याने मथुरेला पाहिली होती, तिलाच त्या आंगळ आणि आडदाड हलकटाच्या माडीवर, घाण चिखलात पडलेल्या निर्माल्याप्रमाणे तशा किळसवाण्या दुंदुबेत पाहताच त्याच्या डोळघापुढे अेकदम अघेरी आली.

‘मालती, तुझे मेरी बोली समझती नहीं ? अच्छा ? मैं तेरे तूटेफूटे, मरेठीने बोलतो सुन ! तू अंसी दुखमे वा ? तुझी मा तुला आठवते ? जिस लिये तू अव-तक दाडगाजी करते, असी रहते, मला झिडकारते ? रोज तो मेरे बिछोनेमे तेरेकी लेताही है ! फेर वळसे हम तुझ्यापासून जे छिनावून घेतोच है तें सुख तू हमने हसते हसते क्यों देत नहीं मुझे ? तुझी आजी भी तुझ्यापास आणून ठेवू ? बोल. तुझ्या आजीला भी पळवून आणतो देख, फेर तो सुखमे हसत सोयेंगी वा माझ्या बिछान्यावर ? तुझ्या आजी ...’

‘मेल्या ! माझ्या आजीच नाव तरी पुन्हा काढू नकोस ह्या तुझ्या हलकट तोंडातून ! आग लागो तुझ्या तोंडाला !’ सतापाने त्याच्या हातांनी वर-अुचलले आणि आता रागाने रडकुडीला आलेले तोंड तिने अेका हिमक्यामरशी सोडवीत मालती जो डोके खाडकनू फिरवायला गेली त्या तिच्या डोक्याचा तडाखा गुलाम हुसेनच्या हनुवटीला बसून त्याच्या दाताच्या कवळचा अेकमेकावर थशा कचकल्या की त्याच्या डोक्यात झणझणून वळच अुठली. त्याने सतापाने मालतीच्या गालात ताडदिशी अेक चपराक हाणली आणि तिला जी ढकलून दिली ती ती भुर्जीवर धाडकनू पडली

‘राक्षस ! घोट घेतो ह्याच्या नरडीचा !’ असे पुटपुटत दयेच्या आणि खेपाच्या लहरीत किशन अेकदम गडग्यावर चढू लागला ‘तुझा प्राण तरी घेतो

नाही तर माझा तरी देतो !' अशा भूर्मीसरशी तो जो गडग्यावर अेव पाय रावतो तो तो पाय, साल्चा दगड निसटून दगडाच्या अेका खोऱ्यात भेगोत बडकला. रयासरशी त्याच्या हवेचाची भूर्मीही अडसळली. पाय सोडवीतो दुसरा विचार लगेच त्याच्या मनाला म्हणाला, 'तुझ्या प्रतिज्ञेपैकी गुलाम हुसेनचा प्राण तरी देतो, ह्या विवल्पापक्षा, नाही तर माझा प्राण तरी देतो, हाच विवल्प काय तो अशा माम्यात सफलप्याचा अधिक संभव ! हा अधम हुसेन सदास्त्र अत्तणारच ! मी नि शस्त्र ! ह्या झटापटीत माझा राग मालतीवर अुगवून मालतीला हा ठार करणार नाही कशावरून ? पुन्हा ह्या घरात त्याचा आप्सी ऐतादा सायीदार नसेल असही नाही ! अशा निलज्ज अधमाचा दगार अनेकदा समाजीक मुद्धा असतो, हें त्याचा सायीदार जो हसनभाथी त्यानच ह्या खटल्यात शपथवर सांगितल आहे ! छद्, आताच अत्त साहत करण म्हणजे मालतीला सकातून सोडवावयाची ही चालून आलेली अद्भुत योगायोगाची सुवर्णसंधि गमावण होय !' वरचा पाय दगडाच्या पक्कीतून सोडवीतो विचमला अधारान आपण पुन्हा कधी अक्षितपणे लपतो, अशी धात्री होअून गला तो पुन्हा गडग्याआड दवून आपली काय होत तं अेकीकडे पाहत होता आणि दुसरीकडे त्याच्या मनर्त 'आता मा करू तरी काय' ह्याविषयीच्या अडमूळट पळत्या विचाराची कुमती ससेहालपट

गुलाम हुसेनने तिला स्वतः खाली वसून, पुन्हा बळें बळें अठवली आणि जवळ घेऊन तिला तो कुरवाळू लागला,

‘प्यारे मालती, कुलपात दिवसभर कोडून ठेवतो जिसलिये तू पुस्तों करती. पण पोलिसांना तुझा पत्ताच लागू नये, तुला धरून नेली तर तुमकोही वे पोलिस-हाणमार करेगे ! दुसऱ्या कुणा तरी दुष्टाच्या पिजऱ्यात हें पाखळ पडेल ! तुझे हे नखऱ्याचे पंख अपटून टाकतील वरं का माझे मोहक मने, ते चांढाळ ! हे लाड, नखरे, मी म्हणून तुला घालू देतो वरं ! तुझी कुण्या लांडग्याने दुर्दशा केली नये, म्हणून तुला ह्या मेंढवाड्यात असं कोडून ठेवाव लागतं वर कुलूप घालून. माझ्या लांडग्या कोकरा ! पण आता दोन-चार दिवसातच मी तुला अेकदम अितक्या दूर नि अशा अेका वनात घेऊन जातो की, तिथे जिकडच्या पोलिसांचा वाप देखील आपला छडा लावू शकणार नाही ! तो हरामी रफिअुद्दिन तर पडल्याच त्या काळ्या पाण्याच्या नरकात जन्मभर. जन्मठेप ! तो सारा खटला निकालात निघाला ! आता आपला विसर पोलिसांनाही आपोआपच पडेल. त्यातही अशी जागा आता मला ह्या रम्य वनात सापडली आहे की, जिथे अुघडपणे तुला मन-मोकळ नांदता येतील ! हे दरोड्यात कमावलेले रत्नांचे दोन हार, हें सोनं नि ही नू माझी सीनी ! वस्त्र, भोगच भोग ! विलासच विलास ! जन्माला पुहेन अुराळ माझ्या तुम्ही सारे ! आजवर कमात्री, आता रमात्री ! मिळकतीचा भोग ! प्यारी ! हसूना ! हस, हस !’ तो तिला गुदगुल्या करू लागला.

त्या गुदगुल्या मालतीला अस्वलाच्या प्राणघेत्या गुदगुल्यासारख्या लागल्या. ती हसली कागावीस होऊन, पण त्या गुदगुल्यांनी किसनला मात्र खऱ्या गुदगुल्या-झाल्या आणि तो हमला अत्यंत सतोषाने. गुलाम हुसेनच्या तोंडून पोलिसचे नांव निघताच त्याला अेकदम गुस्मत्र मिळाल्यासारखे झालें. अघारात हातचमक [हंड बॅटरी] अचानक सापडावी तसे होऊन तिचें त्याच्या चित्तातील वटन दावताच, त्याला पुढच्या अुपायाची वाट लसकत दिसली.

वस्त्र ! परस्परे नि पावणे वारा ! आताच्या आता पोलिसचीकीवर जाऊन गुप्तपणे ही बातमी सांगायची ! अठरा वर्षांच्या आतील कुमारिका पळवणे हा गुलामहुसेनचा एक नवेंधिक घोर अपराध, मालतीचा नव्हे ! त्यात गुलाम हुसेनवर दरोड्यांचीं वारंटेही असणारच ! सटल्यातला तो अेक फरारी. तेव्हा तो आता फाजीवर झोके घेणार आणि मालती पुन्हा त्या तिच्या मधुरेतील आनंदाच्या झोपाळ्यावर ! तशीच त्या गोड गोड ओव्याच्या लकेच्या घेत अुत्हासाच्या आका-शात कोण्या सुंदर पाखरासारखी अुडू पाहात पुन्हा झोके घेणार ! अही आनंद ! तिची ती प्यारी ‘ किसन !’ ही लाडिक हाक त्याला पुन्हा अंकू माली.

आनंदाच्या भरात ती बातमी पोलिसांना देण्यासाठी किसन लपत छपत.

चाहूळ लागू न देता गडग्याच्या आड आड होत बाटेकडे जाण्यासाठी बघला, तोंच त्याने अवस्मात् अेक भयंकर विवाळी फोडली 'अध्यायाया !' असे ती विव्ळला 'भा ! नो ! गुरं गुरं !' करीत किशनच्या पोटराचा गोळा दातात घरून अेक विक्राळ कुत्रा तिला सारखा हिंसरीत तोंडू लागला

तो त्या घरापाशी पाठलेला गुलाम हुसेनचा शिकारी कुत्रा होता

गडग्यापाशी आत कोठेसा फिरत असता चाहूळ लागून तो अधारात गडग्यावर घडला होता आणि किशन हालताच त्याचो दृष्टि किशनवर आणि त्याच्या चोरट्या चालीवर पडून त्या विक्राळ कुत्र्याने अेका झेपसरशी किशनच्या पोटराचा पडकडून चावा घेतला. अधारात नवळत घेतलेल्या त्या असह्य घाव्यागरशी हेतु नसताही किशन अितक्या मोठ्याने विक्राळला तडी तो. कुत्रा पोटरा सोडीना. जुलट अधिकच खेपाने ती मारली तोंडीत, गुरगुरत, झुजत राहिला.

कोणो तरी गडग्यापाशी अशी माठी विवाळी फोडलेली अंकून तो कामातुर गुलाम हुसेनही चमकला. होय ना होय, ह्या आपल्या माळबुद्ध कुत्र्यानेच कोणा वाटमरुता अधारात लोठवले अनले पाहिजे, असे ध्यानात येताच, आपल्या ह्या चोरट्या वसतीपाशी कोणाचाही गोंगाट होऊन तिकडे लोकांचे लक्ष वेधावे हें सवट त्याला नको असल्यामुळे ते प्रकरण क्षटपट गामोपचाराने विश्वून टाकण्यासाठी वदील तेवढा घेऊन आणि मालतीला 'घरात जा' म्हणून सांगून गुलाम हुसेन धावत धावत गडग्यापाशी आला, तावर किशनने गडग्यातला अेक दगड वाढून त्या विक्राळ कुत्र्याच्या डोक्यावर घातल्यामुळे पोटरा सोडून विव्ळत तो थोडा हटला, पण पुन्हा थोडी चाल करून भुक्त, गुरगुरत, किशनचा दुमरा चावा घेण्यासाठी झुजत राहिला

किशनच्या फाडलेल्या पोटरातून रक्ताची धार वाहात होती, असह्य वेदना होत होत्या, हलण्याची सोयच जुरली नव्हती गुलाम हुसेन जवळ येताच किशनने वतावणी केली,

आणून ठेवले पाण्याने त्याचा घाव धुवून पुसून, त्याच्या नेहमीच्या रामबाण औषधी त्या घावात भरून रक्त थांबवले, पट्टी बांधली, किशनला त्या ओडक्यावर लोडासारखें टेकवले आणि कदिल वर त्या आवडघाला टांगला

कदील खाली होता तोवर त्या औषधपाण्याच्या गडवडीत गुलाम हुसेनचे, कोणच्याही कपटाची शका न आलेले लक्ष त्या पायस्थ्याच्या त्मायाकडेच बहुतेक होते त्यातही त्याने मागे किशनला मथुरेला जे पाहिले होते, ते योगानदी साप्र-दायाच्या गोसावी वेपात आज किशनचा वेप कोणा दरिद्री भटक्यासारखा होता, त्यामुळे तर त्याची ओळख पटणे गुलाम हुसेनला पटीणूच झाले होत. कदील वर टांगल्यानंतर आडक्याशी टेकून, थकून, गप्प वसलेल्या किशनच्या तोंडावरच स्वच्छ प्रकाश पडला .

जितका वेळ परात असली तरी लिडकीतून त्या पायस्थ्याच्या सा या हाल चाली पाहात असलेल्या मालतीच्या मनात तो पायस्य कोण, ह्याविषयी दहादा अेक प्रवा येवून गेली होतीच त्या कदिलाच्या प्रकाशात किशनचे तोंड आता नोंट न्याहाळता येताच मालतीची जी शका होती ती प्रवा निश्चय झाला. ' किशन ! ' मालतीच्या ओठातल्या ओठात अेक हाक सुद्धा थरथरून गेली त्याला मथुरेला पाहिल्यानंतर त्याचे काय झाले तें तिला काहीच माहित नव्हत आपल्या आशींची पुढची बातमी ह्याला असली पाहिजे, हा विचार तिच्या मनात, त्याला नक्की ओळखताच पहिल्या शटक्यासरशी आला पण परपुरुषाशी आणि त्यातही योगानद-गुलाम हुसेनादि ज्या चाडाळचीकडोने तिला पळविले त्याच्या त्या अधम अपराधाची माहिती ज्याला असण्याचा अुत्कट सभव, अशा ह्या तिच्या घरोब्याच्या पुरुषाशी अुषड बोलताच त्यापायी तिचाच नव्हे तर त्या किशनचाही घातपात करावला हा हिंस गुलाम हुसेन सोडणार नाही, अशी भीतिही मालतीला तत्काळ पडली. ती धावरली, बावरली. पण लगेच अुत्सुकतेपायी अुषड नसली तरी किशनची अेकान्त गाठ हा राक्षस गुलाम हुसेन निजला म्हणजे-तरी घेअीनच घेअीन, मग काय बाटिल तें होवा, असा तिचा वृत्तनिश्चय बोलता बोलता झाला. ती डोळ्यातून टिपे गाळीत किशनकडे टकमक पाहात राहिली तोंच, त्या लिडकी-कडे रागाने ताठरलेल्या गुलाम हुसेनची दृष्टि पडताच मालती क्षटकन् मागे सरली

कारण त्या कदिलाचा प्रकाश, थकव्याने डोळे मिटून थोडक्यावर टेकलेल्या किशनच्या निश्चल तोंडावर पडताच मालतीला जी राका आली तीच गुलाम हुसेनला आली होती त्यातही खिडकीतून अत्यंत लोभाळू दृष्टीने किशनकडे टकमक दघणाया मालतीला त्याने पाहताच त्याची राका शतपट वळावली. तोच पक्का निर्णय करण्याची युक्ति पण त्याला लगेचच सुचली बेसावध, गुपीत पडलेल्या त्या घायाळाला गुलाम हुसेनने हेतुत च त्या सशयित नावाने हाक मारली,

‘ किशन, किशन ! ’

किशन दचकून जागला आणि आपल्या नावाची ओळख, पटवावयाची नाही हे ध्यानात घेण्याच्या आधीच उत्तरला,

‘ जो ! ओ ! ’

‘ अरे हरामखोरा ! पकडला का नाही तुला ? ’ दसरी वेपाने नाव चोरून अगिटे टेकलेल्या कश्याला आला होतास काय ? किशन, बोल ! ’ मूठ वळवून क्रोधाने कापणाऱ्या धोंगच्या आवाजात गुलाम हुसेन, फणफणला, ‘ बोल, तू मालतीचा माग वाढीत अगिटे आलास की नाही ? तू नि तो पाजी हसनभाजी तुम्हीच विश्वासघातकी सरकारी साक्षीदार नाही का कोर्टातले ? माझ्या गळ्याला तात देऊ पाहता काय ? काफरा बेअिमान ! ’

‘ तुम्हा चाप बेअिमान ! तुम्ह्याशी अिमान ? ’ किशन त्वेषासरशी अुठून अुभा राहिला

‘ मुरा भोसकून तुन पोडार अुपसलच ममज मी ! माझा मुरा ! मुरा ! ’ थोडक्यावर गुलाम हुसेनने पाहिल मुरा नव्हता तेथे तो घरात खाटेवर अुगागती आहे असे त्याला आढवले

आत दाराशी अुम्ह्या अगलेल्या मालतीलाही तेच तत्वाळ आढवले तिने शतपट खाटेवरचा मुरा काढून, अगावरच्या वपड्यात तो आपल्या कवरेला लपवून तो अेका कोपन्यात जाऊन अुभी राहिली ह्याच सुन्यात भोसकून मालतीच्या समक्ष गुलाम हुसेनने त्याच्या अेका बिघडलेल्या साक्षीदाराला मथुरेहून पळून येताना अेका रानात डोळ्याच पात लवते न लवते तो भोसकून ठार मारला होतं. तमाच आता किशन मरणार, म्हणून तो मयाने परवापत होती, रागाने वेष्ट

मालतीलाही-त्या जिवावरच्या संकटात-विचार असा अरुलाच नव्हता, भान सें नव्हतेंच. जी आंमि अठे ती अठे. किशनच्या नरडघाला गुलाम आणि गुला-च्या नरडघाला किशन पकडीत, सोडवीत, ते दोघेही खाटेवर पडतात,

‘आण, आण!’ गुलाम हुसेन ओरडला, ‘मालती तो सुरा आण,’ त्या-रणी मालती सुरा अपसून घावलीही. पण अवेढ्याशा मुन्याने धिप्पाड माणूस रेल तरी कसें, अशा बेभान अवस्थेतही अेका बळकट संकेने ती बांदली.

‘कसं म्हणजे काय? म्याड पोरो, तुज्या समक्ष त्या साथीदाराचं पोतडं ह्याच न्याने गुलाम हुसेनने अेका भोसकीसरशी बाहेर अपसलं, नाही का?’ तिचेंच मन तिला फटकारते झालें.

‘आण, सुरा आण!’ गुलाम हुसेन अेक हात लगदालगदीतून पडल्या पडल्या पोडवीत आणि अंच करीत, मालतीवर पुन्हा ओरडला.

‘घे, हा घे, सुरा!’ असें दात-ओठ लावून किचाळत ती पिंसाळलेली मालती सुरा अपसून घावली आणि तिने किशनला दाबून धरणाच्या पण किशनच्या पकडीत खाटेच्या कोपऱ्यावर भुताणा होवून पडलेल्या गुलाम हुसेनच्या अधळपधळ पोटात तो लाव तीवण सुरा भरसक बळाने खुपसला.

किती राहज तो आत गेला. त्या बेभान त्वेषातही मालतीला हसू आलें.

‘अुगीच मी अितक्या बळाने खुपसला तो खुळ्यासारखा! अर्ध्या बळानेही तो आरपार जाता!’

‘आं! आं!’ अशा जोन-तीन भयंकर डुरकाळ्या फोडीत गुलाम हुसेनचा धिप्पाड देह धप्पदिशी खाली पडला, तो पुन्हा काही अठला नाही. आपल्याच धो धो मुसळणाच्या रक्ताच्या डबक्यात त्याचा प्राण बुडून गेला.

‘मेला! ठार मेला!’ किशनने टाळी पिटली.

‘किशन, पण आता पुढे काय?’ किशनच्या डोळ्यांकडे टक लावून मालती

८. किशन व मालती यांना अटक

‘पुढे काय?’ ह्या मालतीच्या प्रश्नाचे काहीही उत्तर क्षणभर न सुचल्यामुळे तिचा तसे पाहता पाच-पन्नास अक्षरे ऐकवून सुचून त्याच्या अलटमुलट आणि ऐकमकात राडून काढणाऱ्या गोंधळात शेवटचे सक्ती असे कोणतेच मत चिंत्तात टिपत नसल्यामुळे किशनही गुमता ‘पुढे s s पुढे’ असे पुटपुटत मालतीच्या मुद्दे-बड्डे शून्यपणाने पाहत अशा राहिलेला, तें आत्राळ-वित्राळ प्रेत त्यांच्या पायाशी मधूनच येतादा आचका देत पडलेले, त्याच्या पावानून रक्ताची असळी पावून पावून ऐकवून असळत असलेली ! असे दहा-पाच क्षण जातात न जातात तोच तो कुत्रा मोठमोठ्याने भोवाड पसरून दूर गडग्यावर कोवळत आहे, नंतर मोठमोठ्याने भुवून भुकून आवांत माडीत आहे, असे किशनला अंकू आले.

वास्तविक त्याची ती जीव घंती-देनी झुज चालली, तेव्हापासूनच तो कुत्रा जवळ जायला मीत असला, तरी पळून जायचे नाकारून गडग्यावर सारखा अक्कडे तिकडे धावत, धावत, तमाच मोठमोठ्याने मधूनच केवटत होता, मधूनच बळी-बळाने धुकत होता, कोणाचे तरी आजूबाजूने साहाय्य मागावे, लोकांना जमवावे ससा ‘धावा हो !’ ‘धावा हो !’ असा जणू आर्त हावा मारीत होता पण नितरा बेळ ह्या जिवावरच्या प्रसगात त्याचा तो गागाट किशन-मालतीला अंकूच आला नव्हता. त्याच्यापासून त्यांना बाहेरचे जग असे आठवलेच नव्हते पण आता कुत्र्याच्या गोंगाटाकडे लक्ष जाताच किशन जो तिकडे दचकून वळून पाहतो, तो त्याला बाहेरचे सारे जग जसे आपणा दोघाकडे, आपल्या दोघाच्या रक्ताने माखलेल्या हातापायांपडघाकडे आपल्या दोघाच्या मध्ये ठार मारून टाकलेल्या गुलाम हुसेनच्या विक्राळ धुडातून मध्येच रक्ताच्या चिळकाड्याकडे टवकारून पाहात आहे—‘हेच ते हत्यारी ! घरा !’ पकडा ! !’ असा बोटे दाखवून दाखवून गोंगाट करीत आहे, असा अचानक भास झाला त्याच्या मनाची गुर्गी खाडवून अंतरली आता अिथे आपण ऐक क्षणभर रेगाळलो, तर त्या दुष्टाच्या मुन्यात वाचलेला जीव फाशीच्या तावडीत अडवेल ... आणि ही मालती सुद्धा फासावर ! ! कल्पना देखील भयकर ! !

त्या घक्क्यासरशी त्याने ‘ऐक मोठा धोडा भुचलून प्रथम त्या कुत्र्याला मारला, तोच त्याला त्या बाजूने ऐका भुचवट्यावरून शेजारच्या शेतातील दोन-तीन लोक कदील घेऊन आपल्याकडेच पाहता आणि बोलत आहेतसे दिसले

त्या कुत्र्याच्या केकाटण्याने आणि सारख्या भुक्ण्याने ते त्याच्या शेतातल्या माळावर केव्हापासून दचकून असे राहिले होते नंतर त्या शोपडीपाशी गुलाम हुसेनची आणि किशनची झालेली शोबाशावी, शिवीगाळ, आरडाओरड आणि शेवटी गुलाम हुसेन पोटा भोसकले जाताच जेव्हा कोसळला, तेव्हा त्याने फोड-

लेल्या दुरवाळ्या ह्याच्या अस्पष्ट देखाव्यावरून आणि गोगाटावरून तेथे काही तरी भयंकर प्रकार घडत आहे, हे त्या शेतकऱ्यांनी ताडलेच होते पण मयाने त्याची जिज्ञासा आवरली होती आपण तेथे गेलो तर स्वतःच बेखाद्या नसत्या बालग्रत सापडू, असा पोवन विचार त्यांनी घेला होता आणि तेवढ्याच काळ दिसेल आणि अंक येतील त्याची चर्चा नरोत आणि मधून मधून आढळणाऱ्या त्या तडकदार स्त्रीविषयीच ही काही तरी सुदोपसुदी चालली असावी असा तर्क रचवीत, ती माणस तेथे तशीच वेव्हाची अशी होती

त्यांना पाहताच 'आपल्या हत्येला वाचा फुटली !' अशी धडकी किशनला भरली त्याने म्हणण्यापेक्षा, त्याला न विचारता त्याच्या हातानेच वदील फुट्टिशी मागवठा अधारात मालतीचा हात धरला आणि म्हणाला,

'प्रत्यक्ष अथून निमटून जाऊ चल आपल्याला पकडायला लोक जमत आहेत वध ते गराडा पडतो आहे, चल'

'अरे, पण कुठे ?'

'वाट फुटेच तिकडे वाटेल तिथे, पण ह्या सयळापासून दूर, दूर, दूर शक्य तितक दूर चल स्वकार'

'पण तुला कस चालवेल ? तुझा पाय पागुळलेला ?'

'अंक पाय पागुळलेला, पण दुसरा आहे ना चालता ? त्यावर चालवेल तस चालेन पण आधी'

'अर्णि हे प्रेत ?'

'मरू दे, सडू दे त्या दुष्टाला ! नाही तर त्याच्या त्या कुठ्यालाच साजू दे ते ! निमट, चल आघो अथून पण थाव, मुरा दे अक्डे त्याची ओळख सुदा कुणाला न पटली पाहिजे !'

अस म्हणून मुन्याने प्रेताच्या ताडावर अधारातच वचावच वार करून किशनने ते विद्रूप केले 'ह्याला आणि कुलूप कोठे आहे ते'

मालतीने अधारातच चाचपडत खोलीतून कुलूप घेतले बाहेर पडताना तिचा पाय दबकिनी त्या रक्ताच्या डबक्यात पडला तिलाही धडकी भरल्यासारख झाले. तिने तो मुरा आपल्या पोटागुळी खुपसून ठेवला तशीच ती पुढे जाऊन, ते मोडके तोडके दार कसेवसे लावून त्याला नुलूप घालू लागली हात कापू लागला, पण अकदाचे कुलूप लागल आणि मनुष्याला जी अंक अपजतशीच सवय लागलेली असते, तीप्रमाणे तिने कुलूप लागताच किल्ली कबरेला खोवली. तो रक्तववाळ मुरा मधा कबरेला खोवला होता तो तेथेच नोट आहे की नाही ते पुन्हा चाचपून पाहिले त्या मुन्याच्या अवळिकेच्या जाणिवेसरशी तिला पुन्हा पुरते अवसान आणि बळ चडल 'ह चल, कापू नकोस किशन, ह्या माझ्या हातावर टाक मार ह अस नि चल त्याचा आधार घेऊन चालवेल तितक ही वाट माझ्या पायवळणी पडलेली

आहे अगदी घाब दगड घेऊ दे दोन चार हाती वघ त्या पिसाळ कुत्र्याला आगे-
भाग घावा घेतील ते मूल लपत छपत माग येऊन ।

काळोखातून तो गडगा ओलाडून त्या चवुतन्याला वळमा घालून तीं दोघे
कशावशी त्या वाटेला लागली

‘आता कुठे वळतेस । नगराकडे ?’

‘छट, वेड्या । हा सगळी रक्ताळलेली आपण, प्रथम गगेवर जाऊन घुबून,
‘हाऊन स्वच्छ नि सस्य बनू चल आधी’

‘खरच तिथल्या देवळातच प्रथम चल रात्र तिथेच काढू माय विन्हाडही
तिथे आहे’ तिथून तर मघा अिकडे आलो । प्रथम तिथे थोड थोपू ही रात्र
पहाटे स्नानघ्न नि दंडी आणखी काय असेल ते । अयायायी । पायाच्या कड्या
सोसत नाहीत ग आता देऊळच गाढू ये आधी ।

देवळात येताच अेकट्या किशननेच नव्हे तर अितक्या वेळच्या अुत्तेजनाने मन
आणि तन अगदी दुवळत चालेल्या मालतीनेही भुजोवरच सपनेल अा टाकल
तिला दुसून किशनने पडल्यापडल्याच आश्वासिले तू स्वस्थ नोज तो सुरा अिकडे
दे मा पहारा देतो आता दुख सार विसर अ काही वेळ ।

‘दुख ? छट । मला सागू का ह्या वेळेला काय वाटत आहे ? आनंद ।
अवसान । कस सागू ? माच्या घरी अेकदा अेक नाग निघाला दाराच्या वडापाशी
तो कुठे तरी असे आमची आजी देवलसी त्याचा दूध देवी वाटीत त पिताना
कितीदा तरी आम्ही त्याला दुसून वघाव आजी म्हणे ‘साप झाला तरी जीव
ना ?’ त्याला त्रिया असत तो दूध देण्याला वघो डसत नाही पण त्याच काय
विघडल काय की तो त्या दिवशी पटकन् घरात निघाला नि माझ्याशी खेळत
असल्या माझ्या अेका लहान मावसबहिणीला डसून मला डसायला घावला
आम्ही सगळीं मूल जीव येऊन पळालो ‘साप साप ।’ अेकच आरोळी ठोकली
त्यासरशी आमच्या गडघान येऊन अेका टोल्यासरशी त्याच टाळक नेकल तो

मालतीला गुलाम हुसैनच्या घुरी अटक माल्यांतर नायडूबाजीची आणि तिच्या आजीची त्या छत्री योगानदान वशी कमवणूक वेली आणि त्यावर विश्वासून त्या दोघोजणी मालतीला शोघायला नागपूरला कमा गेल्या आणि नंतर त्याचा पत्ता त्याला सुद्धा कसा नव्हता, तें किशनने थोडक्यात सांगितलं पण त संपत होते, ताच मालतीच्या सज मनावे सारे व्यापार ग्लानीमुळे जवळ जवळ बंद पडत आले होते नी काही अंकत न अंकत केव्हा खाली लवडली आणि निजलो त तिला वळले नाही किशनही भुभीवरच पडला त्याच्या मनात त्या कृत्याच्या भयंकर भावी परिणामांचे विचार नुसते कोलाहल माजवीत होते मधून गुंगी, मधून तो कोलाहल, मधून तो पायाची कळ तो तसाच तळमळत पडून राहिला दोनदा त्याला बुटाची टापटाप अक् येअन तो भीतीच्या घडकान अठला, बाहेर जाऊन पाहून कोणी नाही अस कळून पुन्हा आत येऊन पडला पोलिसांच्या आकृति त्याचे डोळे मिटले की त्याच्यापुढे जुम्मा राहात, त्याच घरीत आहेतस बाटे तन्हा तो पुन्हा डोळे खुपडो धीर धरी आणि पहाटे निसटून जाण्यासाठी काय करायचे, ह्याचे वेत गुंगोगुंगीतच वरू लागे

मालतीचे सज मन जरी विल्ली सपऱेल्या घड्याळासारखे साफ बंद पडलेले होत तरी त्या ग्लानीच्या गाढ झोपेतही तिच्या असज मनाच्या घरातून किशनच्या चित्तातील कोलाहलासारखाच घृति भीति भाषा-भमता-स्वेप द्वेषाच्या नाना स्मृतीचा आणि क्लृप्ताचा अंकच कोलाहल माजून राहिलेला असला पाहिजे तो मध्येच देचवत हसत, धोरत होत। स्वप्न पडता पडता तिचा झोपेत असे भासले की ती आजी सगती त्या मधुरेच्या झोपाळ्यावर प्रेमळ ओव्या म्हणत अंका दोरीने अच अच झोके घेत आहे तोच झोपाळा अचावून अंकदम तिच्याखालून निसटला आणि त्या दोरीच्या विळख्यात तिची मान करकच्च आवळून ती लोंबकळली श्वास गुदमरून गळफास वसून तिची जाभ बाहेर पडली आणि तशा भीषण अवस्थेतील तिला तोच पहात आहे त्या घवयासरशी 'मेले मेले ! घाव ! आजी, गळफास वसला मला !' अस स्पष्टपणे विकाळून मालती ताडकन अठली थर थर थर कापू लागली, घापा टाकीत झोपेत बंद ठरेला श्वास बळाबळाने घेऊ-सोडू लागली.

किशनही ताडकन अठला अधारातच ती घावरून खुभी होती, तेथे घाचपून तिच्या खाचावर अंक हात ठवून दुसऱ्या हाताने पाठ थोपटीत धीर देऊ लागला तोच मालतीने थरकापल्या दोहा हातानी त्याच्या गळ्याला मिठी मारली किशन, मला अंभ राहवत नाही मला वसलीशी घडकी भरली आहे मला पोटाशी घट्ट घेऊन शेजारी नीज लाजू नकोस मी होऊन ज्याला आपल्या शेजारी निजायला घत आहे असा तूच पहिला पुरुष आहेस !

तिला अगदी जवळ घेऊन किशन निजताच ती पुन्हा अतिव्या लगोलग गाढ झोपा गेली की जशी ती मध्यसरी पुरती जागी झालीच नव्हती झोपेतच चालण्या-बोलण्याचा जो अंक रोग अमतो त्याचा जसा काही तिला अंक क्षटका आला होता.

आम्ही बटव नि बटवी ह्या दोघांही बहीणभायाना तिका देतो-जमठेप काळ पाणी !'

ते शब्द अंक्ताच किशनच्या डोळ्यातून जरी टपटप टिपे गळती तरीही फागी टळल्यामुळे त्याला काहीत हलकेही वाटले पण त्या शब्दास काही तरी भयंकर अर्थ भरला आहे, अस अधुवपणे वाटत असताही त्याच्या भीषणतेच अगदी स्पष्ट चित्र तिच्या मनापुढे अमटले नमल्यामुळेच की काय, मालती 'जमठेप काळ पाणी' हे भयंकर शब्द अंक्तानाही गुनपणे तशीच पाहात राहिली पण न्यायाधीन धडू लागताना मात्र ती अकदम गहिवरल्यामारली होवून विनविती झाली,

'अंक धणभर ! थावा ना ! कृपावत महाराज मला अितक सांगा की, काळपापाण्यावर मी गेल तरी माझा हा भायू कि-नव्हे, बटव भाड्या सगतीच राहिल ना ? आपल्या बदिपालास तेवढी आज्ञा देवून ठेवाव का की, काळपा पाण्यावरही आम्हा दोघांना अेकत्रच ठेवठ जाव ? दया व्हावी !'

'अज्ञान मुली, ते का न्यायाधीशाच्या हाती असत ? काळपा पाण्यावर पुरुषाची नि स्त्रियाचीं बदिगूह अगदी निरनिराळी असतात त्यातही अेकाच सटल्यातील सव अपराध्याना तर पुरुष पुरुषात वा स्त्री स्त्रियातही सहसा अेकत्र राहू देत नाहीत !'

न्यायाधीशाने हे शब्द सहानुभूती या स्वरात जरी अुच्चारले तरी मघाच्या त्याच्या शिष्या मागणाऱ्या भावनाशून्य शब्दाहूनही भावनीला ते दारुण वाटले. 'जमठेप काळ पाणी' ह्या शब्दातील भीषणतेपेक्षा किशन आता नित्याचा दुरावणार ह्या कल्पनतीत भीषणता तिच्या मनाला अत्यंत असह्य स्पष्टपणे पटवून समजून घेता आल्यामुळे त्याच्या अुच्चारामरशी मात्र ती अकस्मात विव्दळली, स्फुटून स्फुटून, 'नका हो ! नका हो !' अस अधवट वाक्यच धोळीत प्रार्थू लागली !

न्यायाधीशाच्या मनाला प्रथमपासूनच तिच्या अपराधाची निरपराध बाजू रिक्षवीत होती पण निर्वंघ म्हणजे निर्वंघ ! तो अगुल्लघ्य ! म्हणूनच ते खटला चालेनो ममतेच म्हणून काही बोलठे नव्हते पण सवध खटल्यात धीराने निश्चठ असलेली आणि जमठेप काळपापाण्याची भयंकर शिक्षा अंक्तानाही न गहिवरलेली ती मुलगी तिच्या भावापामून ताटातुटणार हे अंक्ताच अशी स्फुदस्फुटून रडू लागलेली पाहताच, त्या न्यायाधीशाचेही मन पाझरले आणि काही तरी आश्वासन देवून तिला समाधानप्यासाठी ते बोलून गेले

'रडू नकोस मुली, काळपा पाण्यावर जर तुमची बागणूक मोट राहिली तर काही दहा-प्याच वर्षांनी तुम्हाला लग्न करण्याची अनुज्ञा गिळायची सोय आहे अग त्या बेटातल्या बेटात तरी तुम्ही मुखाने अेकत्र राहू शकाल !'

मग वेलावरच्या झाडावरून त्याला कोविळाची अगदी पहाटेची ललकारी जेव्हा थेंकू आली, तेव्हा विरानने मालतीला मोठयी कपटाने हालवून पुरती जागो वेल

‘मालती, मी पुढच्या वेताची सारी आखणी नक्की केली आहे घोर मात्र घरला पाहिजेस धैर्य नाही ना चळू देणार?’

‘वेड्या, मी आता काही स्वप्नात का आहे?’ स्वप्नातल्या गळफासाने जे भितात, त्याच्यातील कित्येक खऱ्या गळफासाला मात्र मुळीच भीत नाहीत!’

‘पण गळफासाची गोष्ट काढतेस कशाला? योडक्यात अंक नू आता गंगेत जाऊन हा तुझा मुस्लिम वेष नि रक्तातने डागळलेले कपडे गंगेत बुडवून टाक स्नान कर नि ह्या माझ्या गाठोड्यातील हें घोतर अखाद्या भिकारणांसारखे नेसून हा कटोरा घेऊन ह्या आडवाटेने अशी निसट नि खेडपापाड्यातून मार्ग काढीत घरी आशीला जाऊन भेट नि’

‘छट्!’ थाव माझ्या आजीच नाव आता पूणपणे विसर अरे, ती मला पाहताच माझ तोंड कुरवाळायला जर पुन्हा घावली तर तिचेही हात ह्या माझ्या तोंडावरील रक्ताच्या डागान रक्ताळतील! तिच्या अगावर माझ्या हाताच्या कमाचे शितोडे झुडून त्या साध्वीची निर्मलताही डागळेल मी माझ्या आजीच्या अण्णातल अंक निर्मळ फूल हाते, तेव्हा मला मालती म्हणत! पण आता मी ते फूल नाही आता मी झाल आहे समाजाच्या वाटेतील अंक वाटा! वाटेल तिचे घुळीत पडेन, पण पुन्हा आजीच्या अगणात पडून तिच्या पायात तरी खसकन मोडणार नाही आता माझ नाव दखील मी बदलणार फूल नाही वाटा! मालती नाही, कटकी!! आता पुन्हा आठवण ठेव अ, मालती म्हणायच नाही कटकी

मागत नि मायायाचोतून फिरत असणे तसेच आजवर घडवत आले काही दिवसापूर्वी मामी ही घरीण मीव मागत असता, मेकाची गाठून त्या मुसलमानांनी गुडाने बळान ओढून आपल्या घरात पातली, बाडून ठेवली भाग बाडीत मी काठ त्याच्या घरापुढे आजून पडवताच नि त्याला 'घरीण सोडून दे' म्हणून दटावताच तो सुरा अपमूर्त माझ्यावर तुटून पडला घटापटीत तोच सुरा हिमवून मी त्याचा मुडदा पाडला माझी चहीण सोडवली अत्यंत धक्क्याने अथेच राग काढून आत्ताच अडलो नि पोलीसांत आपण होऊन आम्ही सगळी बातमी दणार होतो तों तुम्हीच आलात '

मालतीला विचारता प्रसगावधान राखून तिनेही धोडपणाने विधानच्या वरील घयानाला ततोतत जुळे तच मागितलें त्या मुसलमानांनी गुडाच नावनाव पूववृत्त काहीच आपणाक माहीत नाही अस तिला त्याविषयी पोलीसांनी सोद-सोदून विचारता तिन ठामून उत्तर दिले

अभयवतीत तिची रक्ताळलेली वस्त्रे, हात तांड वंटीला खोवलेली ती त्या पंढर्या घराची विल्ली आणि ती रक्ताळ सुरा मालतीच्या अंगावर सापडला तें तें टिपून त्या दोघांनाही पकडून ते चालू लागले त्यांच्याबरोबर त गतकरोही परतले आपणाघरच काही आळ यखू नये म्हणून त्यांनीच त्या पडक्या घराकडे चाललेल्या काही तरी भयकर प्रकाराची बातमी जी पालिसाना रात्रीरात पोचविला होती तिचा ओळखदेखप्रभृति नारा शक्य तो पुरावा त्यांना पोलीसांत नोंदवल्यावर त्यांना घरोघर परत घाडण्यात आले अपराध माझा ! माझ्या वहिणास सोडून चा परत घाडा ! अशी विनंति विनने करताच त्याला दटावण्यात आले दशती पुरावा तुम्हा दोघांविरुद्ध आम्हाला तुम्हा दोघांनाही खंटे करण भाग अपराध गुणाचा त अती न्यायाधीन ठरवतात ना आम्ही, ना तू

विश्व आणि मालती ह्या दोघावरही खटला भरला गेला अपराधा लंगोलग सापडले त्या हत्येपुरता पुरावा ज्ययत अपराधाचे धागेदारे कोत्रे गुतलेले नव्हते ह्या ठार केलेल्या माणसाच पूववृत्त सवस्वी अनात सुन्याच्या घावानी छिन्न-विच्छिन्न झालेल्या त्याच्या मुद्रेमुळे त्याची ओळखहा दुष्ट आणि त्या नादात पडण्याचे त्या खटल्यापुरतें काहीच कारण आढवेही आले नव्हत ह्या सब परिस्थितीमुळ कोणत्याही खोलात फारसे न जाता त्या हत्येपुरताच आरोप ठेवून खटला चालवून पोलीस मोकळे झाले बचाव असा त्याच्या वयानांपलीकडे आरोपींच्या धतोचाही नव्हताच

खेवटच्या दिवशी न्यायाधीनाने निवाल दिला—

' कोणत्या आरोपीने प्राणघातक चार पैला हें चांगलस सिद्ध चाल नाही सिद्ध चाल तें हें को दोघानीही ह्या हत्येत जाणूनबुजून भाग घेतला म्हणून

आम्ही कटक नि कटकी ह्या दोघाही बहीणभावाना शिक्षा देतो-जमठेप काळ पाणी !'

ते शब्द अंकताच किशनच्या डोळ्यातून जरी टपटप टिपे गळली तरीही फाशी टळल्यामुळे त्याला काहीसे हलकेही वाटले पण त्या शब्दात काही तरी भयंकर अथ भरला आहे असे अधुनपणे वाटत असताही त्याच्या भीषणतेचे अगदी स्पष्ट चित्र तिच्या मनापुढे अमटले नसल्यामुळेच की काय मालती 'जमठेप काळ पाणी' हे भयंकर शब्द अकतानाही सुनपण तशीच पाहात राहिली पण न्यायाधीश थुठू लागताना मात्र ती अेकदम गहिवरल्यासारखी होवून विनविती झाली,

'अेक क्षणभर ! यावा ना ! कृपावत महाराज मला अितक सांगा की, काळघापाण्यावर मी गेल तरी माझा हा भावू कि-नव्हे कटक माझ्या सगतांच राहिल ना ? आपल्या बदिपालाग तेवढी आज्ञा देवून ठेवाल् का की, काळघा पाण्यावरही आम्हा दोघाना अेकत्रच ठेवल जाव ? दया व्हावी !'

अजाण मुली त का न्यायाधीशाच्या हाती असत ? काळघा पाण्यावर पुरुषाची नि स्त्रियाची बदिगह अगदी निरनिराळी असतात त्यातही अेकाच खटल्यातील सव अपराध्याना तर पुरुष पुरुषात वा स्त्री स्त्रियातही सहसा अेकत्र राहू देत नाहीत

न्यायाधीशाने हे शब्द सहानुभूती या स्वरात जरी अुच्चारले तरी मघाच्या त्याच्या शिक्षा सांगणाऱ्या भावनाशूय शब्दाहूनही मालतीला ते दारण वाटले. 'जमठेप काळ पाणी' ह्या शब्दातील भीषणतेपक्षा किणन आता नित्याचा दुरावणार ह्या कल्पनतीत्र भीषणता तिच्या मनाला अत्यंत अगह्य स्पष्टपण पटकन् समजून घेता आल्यामुळे त्याच्या अुच्चारामरणा मात्र ती अकस्मात विव्हळली, स्फुटून स्फुटून 'नका हो ! नका हो !' अस अघबट वाकपच घोळात प्राय

ते शब्द अंकताच जशी वाहो काळ्या पाण्याची जन्मठेप रद्द होऊन ती सुटलीच असा, त्या सकटाच्या वादळात भावावून गेलेल्या मालतीला मनातल्या मनात आनंद झाला 'महाराज, तुमच्या ताडात साखर पडो ! लज्ज करता येतील ना मला हव त्याच्याशी ? वदिगृहातील सारी शिस्त मी अक्षर नू अक्षर पाळीन वर !'

तिच्या स्त्रीय निसर्गातील सान्या यौवनसुलभ भावना त्या कल्पनेसरशीच तृप्तल्यासारख्या झाल्या किशनशी तिच लग्न लागलेच असें तिला होऊन गेल. पण वेडे मालती, कल्पना म्हणजे वस्तुस्थिति नव्हे ! अितक्या कठार, निदय निघृण अनुभवानंतरही हे तुला अजूनही कळल नाही ना की, मनुष्य हा स्वतःच्याच शिस्तीचे, पापपुण्याचे आणि कर्माकर्मचे फळ तबडे काय ते भोगीत नसून ह्या प्रत्यक्ष जगात तरी समाजाच्या पापपुण्याच आणि कर्माकर्मचेही फळ अिच्छा नसली तरी भोगीत असतो, त्याला दुसऱ्याच्या कृत्याचेही फळ प्लेगाच्या सायीत केवळ वातावरणीय ससर्गाने निराग्यालाही प्लेग होतो, तस भोगावे लागते !)

तुझ्या दैवी तरी तेच लिहिल असल्याच आतापर्यंत प्रत्ययाला आल नाही का ? नाही तर तुझ्या देहाची, मनाची, भावनाची, असह्य आणि भयप्रद विटबता आजवर ह्या कोमल वयात अशी सारखी होत रहावी, असे तू स्वतः कोणते पाप केल होतस ? कोणता अपराध केला होतस ? कोणाचे काय चुडवल होतस ? आपल्या आज्ञेच्या ममतेच्या आणत अमललेली मालती, तू अेक मालतीच्या कोवळ्या निमल फुलाची अधफुल्ल वळी ! जशी शरदऋतूतील चंद्रकोर अशा आम्ही तुला प्रथम जेव्हा पाहिली तेव्हा जमकरटघाला देखील तुझी तुझ्या अपराधावाचून ही दुदशा होतील अस भविष्य करवल नसत, दुष्टातील दुष्ट पिशाच्चांलाही तुला असा चाप अगोच देववश नमता !

आणि ती अमह्य दुदशा जितकी लाजिरवाणी की, सहानुभूतीपुढे सुद्धा अधडी करून सांगता येऊ नये त्या आडदाड, ओगळ आणि अमर्द्र नरपशूची अघोर वासना जेव्हा जेव्हा तुझ्या लज्जचा वळा घेत गेली, तेव्हा तुझ्या कोवळ्या अगाची जी आग झाली आणि कोवळ्या भावनाची राख जी झाला, ती हे अनागस कुमारिके तू स्वतः हाऊन अेखादा नीतिनियम विनय वा शिस्त भगिनीस म्हणून वर झाली ? त्या अघोर दुदशेतून तुला आणि तुझ्यासारख्या अनेकांना सादवाय-साठी हा किशन पुढे आला त्याने नीतिनियमाचा, परापकाराची आणि विनयाची चाड वाळगरी आणि तुम्ही त्या राक्षसाच्या रक्ताचा भाट वाहावून ती त्याच्या अत्याचाराची आग विचवली म्हणून अत्याचारी ठरलात तुम्ही ! समाजात काळोखी लागली तुम्हाला ! काळ्या पाण्यावर पाठवणा होणार तुमची ! समाज-पीडक अत्याचाराचा नायनाट करणाराच जेव्हा जेव्हा समाजपीडक अत्याचारी

म्हणून दडिला जातो ! नीतिनियमाची खरी शिस्त पाळणे हाच अपराध ठरून यासाठीच वशिस्तीचे फळ भोगावे लागते !

हा दोष कोणाचा ? हे असे का होते ? किंवा हे असे होऊ नये ह्यासाठी काय उपाय योजावेत ? हा प्रश्न येथे अगदी गंरलागू, अगदी अप्रस्तुत ह् अस होते, खर आणि म्हणूनच मागती, तू स्वतः शिस्त पाळलीस की तिचे पारितोषिक तुल मिळालेच पाहिजे, पडलेच सुखस्वप्न खरे ठरलच पाहिजे अस ठाम मत पुहीत धरू नकोस !

परंतु सुखस्वप्ने खरी ठरतच नाहीत असेही काही नाही तेव्हा सुखस्वप्नात हसते आहेस रमली आहेस, तशी क्षणभर खुशाल हास, रम पण त्याला अेक स्वप्न समजून त्यात रम जाग आल्यावर ते स्वप्नच सत्य ठरेल, असे ठाम समजू नकोस म्हणजे झाले

♦ ♦ ♦

९ अंदमानचे चलान

कलकत्याच्या बदरावरील घक्क्यावरच अेक पटागण अगदी रिकाम करण्यासाठी पोलिसांचा धावपळ चालली अकूण अेक मनुष्य काढून देण्यात आल ते हटवलेले लोक वूरवर जाऊन मिळल त्या जागी दाटून, काय होत त पहाण्यासाठी काणी कोणाच्या खाद्यावरून तर कोणी पुढच्याना वळ रेटून बसवीत टाचेटाचेवर जुभे राहिजे

अितवयात जिवडून तिवडून गजवज झाली आया ! चलान आया ! चगन आया !

'चलान' म्हणजे तुरुंगा-तुरुंगातून साचलेले काळचा पाण्यावरचे दडित अेकच करून अंदमानला धाडण्यासाठी त्या घक्क्यावरील पटागणात ज्या अेक गटाने आणण्यात यतात तो गट

साऱ्या अपराधात जे अत्यंत घातक आणि नृशंस अपराध असतात, तो ज्याच्या हातचा मळ चालेला आहे असा हत्यारी आगलाव्या विपदायी दरोडेखोर जित्यादि अट्टल पाण्याना बहुधा काळचा पाण्याची शिक्षा देण्यात येते त्यातही पुहा चालणी होऊन जे अतिवृद्ध अल्पवयी अिकडाल बदिशालेत सद्धतनाने सुधारणाय ठरलले ते वगळून अुरलेले जे अट्टलातील अट्टल अपराधी बहुधा त्यानाच काळचा पाण्यावर पाठविण्यात येते राजकीय प्रकरण वगळले तर कोणत्याही सुव्यवस्थित

समोजाला ज्याचे अस्तित्व असाद्या महामोरोच्या सायीमारतेचं भयप्रद वाटल्या-
वाचून राहणार नाही, असेच अणु, हिंसक, अच्युतमळ खल ह्या काळघा पाण्यावर
आढल्यामाठी काढलेल्या 'चलना' त भरनो वेळेने अन्यात अपवाद साडले तर
नियम असा हाच

परंतु त्या पटागणात त 'चलान' येताना त्याची काहीच माहिती नसलेल्या
कोण्या नव्या मनुष्याने किंवा भावदया सतान जर त्याला पाहिले अगते तर ?
तर त्या चलनाचा त्याला राग न घेता अच्युत कोवच आल्यावाचून राहती ना
कारण ते विचारे किती निस्तीत, बहुतेकाच्या माना खाली, बहुतेकाच्या डाळघात
टिपे — निदान मनात घडवी, ताड अंतरलेली, शेजारच्या मनुष्यासामुद्धा चकार
शब्द न वागता किंवा बोळलाच कोणी तर असाद्या मुलीसारखा लाजत नुमना
पुटपुटत, चाराचाराच्या रांगानी अगदा माघे भिक्वार गणवण घातून, माजून
पांभून टाकीत, शिपाओ 'धाव' म्हणताच धावत 'वेस' म्हणताच बसत, 'बूठ'
म्हणताच अच्युत समवादी लोक पण योही मुद्धा गडबड न करता त्या पटागणात
चालत हाते अितक्या घात, दात सयन जावाचा तो कळप ! शेसवाने शेळ्या-
गडघाचा कळप कणाओसायात नेला जातानामुद्धा त्याच्याहून अधिक गडबड
करोत जाता, कमी पविल्लाणा दिसता ! असा त्या वापड्या दीनदुवळघाता
त्याच्या आजीबापापामून, गुगालेकरापामून बासकापोरापामून त्याची जमाची
ताटातूट करून काळघा पाण्यावर त्या तेपल्या अनर्बिन छट्टाला आणि कप्याला
घळी घायला अस नल जाव ना ? राजनिवंधाचा हा कोण निष्ठुरपणा, शिल्लेचा

पण जर का धारदार सगिनी ठासलेल्या बटुकाचा आणि दडुव्याचा गराडा रिक घटकाभर काढून टाकून त्या चलानातील त्या माना खाली घातलेल्या आणि टप गाळणाऱ्या वापड्या 'ना मोकाट सोडले असत तर?' डोळ्यातून दयेचे रेकही टिपून न गाळता त्या चलानातील त्या बहुतेक वापड्यांनी अर्धा कलकत्ता गाळून राख केला असता, अुरलेला अर्धा कलकत्त्याच्या माना मुरगाळून हाहाकार श्रुद्धवला असता ! सकाळीच्या रिगणात चाले आणि वाटेरी चाबूक परजोत राहणारे नेयते जोवर समोर आणि आजूबाजूचा असतात तोवर मिहऱ्याघाही जसे सुसम्य नागरिकाप्रमाणे रिगणात शिस्तीने चालतात, तसे ते चलान शिस्तीत चालत होत त्या सगिनी आणि त दडुवे त्याला वेढून झुमे होते म्हणून ! अपवाद वजा जाता त्या चलानातील बहुतेकाची ती सभ्यता ती विनय ती दीनता ती टिपें नातीचा नव्हती तर होती निव्वळ निरुपाय भीतीची ! अशा अच्युतल खलानाही समाजस्वास्थ्याचा पोषक अशी शिस्त लावता येते पण ती गातेच्या पारायणाने नव्हे तर सगिनीच्या पोलादानेच काय ती !

अगदी गोगलगाभीसारखे वापडे दिसणाऱ्या ह्या चलानाताल दहा-पाच व्यक्तींची जरी थोडी ओळख तुम्हाला करून दिली तरी मळमळ्या दयेला त्याच्या ह्या दुदशेकडे नुसतें पाहून जी कीच येत तीच शिसारी येथीठ आणि अशा हिंस मानवी दवापदातही जी माणुसकी असतेच असते तीच तेवढी जिवंत ठेवून त्या हिंसतेचे रोगाणु प्रतिरोधण्यासाठी वरवर अत्याचारी वाटणाऱ्या ह्या धारवद सगिनीचे टाचेच (अजिक्शनचेच) कसे अवश्य आहेत ते घ्यानी यशील हे आलच

भावाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या अकुलत्या लहान मुलाला विष देवून मारायचा कट केला आणि त्या पायी तो मुलगा मेलाला. हेतु ? त्या राखत्या पुतण्याचा काटा वाटेतून निघाला, म्हणजे त्याचा निर्वंश होऊन सारी समाजीक मत्ता ह्याला अकट्याला गिळंकृत करता यावी !

हा जो दुसरा दडित तो अर्थां सुधारणीय अपराधी म्हणता येतील. वयाने तो सतरा-अठरा वर्षांचा मुलगा. नांव गोपाळ, मुद्रा गयाळ. त्याच्या घरच्या बाप, चुलता, प्रभृति मोठ्या माणसांनी त्याच्या शेताचा लिलाव केल्याच्या रागाने त्याच्या गावातील सावकाराचा सूड भुगवण्यासाठी त्याच्या घरावर दरोडा घातला. मोठ्या माणसांबरोबर हा मुलगाही गेला. सावकाराला खाली पाडून ते झोडपीत असता ह्याने जात्याची तळी अचलून त्या विचाऱ्या सावकाराच्या डोक्यात घातली. त्याचा मेंदूच बाहेर पडला. सावकाराचा अपराध हा की, ह्या कुटुंबाने त्यांचे श्रृण फेडण्याचे तर राहोच, पण अलट त्याची गंजी, रास, गुरे सुद्धा जाळली, मारली, म्हणून त्याने खटला केला आणि रीतसर लिलाव करून ह्याचे घेत विकले ! ह्याच्या बापाला फाशीच झाली. हा मुलगा दुय्यम, म्हणून ह्याला जन्मठेप काळे पाणी !

पण हा तिसरा बापडा पाहिलात का ? किती शिस्तीत अमुभा, किती व्यवस्थित, निबंधशील (Law-abiding) दिमतो आहे तो ह्या धारवंद सगिनीच्या चकचकाटांत ! पण जेव्हा तो चकचकाट त्याच्या वाटेवर पडला नव्हता आणि तो वाट तो त्याच्या स्वभावाच्याच अंधळ्या अजेडात काय तो न्याहाळून स्वतंत्रपणे चालला होता, तेव्हा हा नागरिक कुसा चालला होता माहीत आहे ? ते त्याच्या शिक्षेच्या ह्या नोंदीत वाचा. हा वेलुची, तिकडील बुदंड टोळ्यांतील एक माणूस. नांव अल्ला-वस. हा सिध प्रांतातील तुरळक हिंदु वसतीवर ह्या टोळ्याचे जे वारंवार दरोडे पडतात त्यांत भाग घेता घेता अतका क्रूर बनला की, त्याला हिंदु मुलांमुलींच्या मासाचे लचके होडून खायची राक्षसी चटक लागली. शेवटी अकदा ! पेशावरला जाणाऱ्या अका आंगगाडीतील स्त्रियांच्या डब्यात एक हिंदु स्त्री आपल्या तान्ह्यासह अकदी बसली आहे असें देहळून तो त्या डब्यात शिरला, मुरा रोखून तिच्या लज्जेचा चळी

घेतले, पण नृमासमक्षणाच्या अघोर होशीवाचून त्याच्यात वेढासारखे काहीच चिन्ह दिसतेना, झुलट तो हिड्ड्याच कोवळ्या मुलामुलीचे मास लचवे तोडून खात आणि रान मिटवया मारून पीत असल्याचे, त्याच्या त्या राक्षसीपणालाही अंक संतानी धर्मचक्षण असल्याचे, त्याच्या पिशाच्चपणालाही अंक पदत असल्याचे सिद्ध झाले. त्याला जन्मठेप काळ पाणी होऊन वेढ्याच्या रुग्णालयात काही दिवस वद वेले. तेवेही वाह्यातपणावरून जेव्हा दोनदा पन्नास-साठ फटके खाल्ले, तेव्हापासून काय ते त्याने वेढ्याचे साप सोडले, निस्तीने राहिला आणि आता काळ्या पाण्यावर घाडला जात आहे फटक्यासरशी त्याचे वेढे अंतरले (सगिनीच्या धारेवर राक्षसीपण तासले जाताच राक्षसानाही कधी कधी माणसाचा आकार येतो तो असा) ! अनमानधपक्याच्या मनाच्या पाण्याने माणसाळत नाहीत कधी हिंस एकापदे; रोखठोर सगिनीच्या पाण्याने माणसाळवता येतात, निदान निस्पद्रवी तरी करून

॥७७॥

दीत, फेसाळून, हिसाळून अफाट रागाने चवताळल्यासारखा, खळखळाटत होता. त्या दंडितांमध्ये बहुतेकांना समुद्र असा पाहण्याचा तो पहिलाच प्रसंग, असल्यामुळे त्या अफाट जलनाशाला तसा अफाट रागाने खळखळेल्या पाहताच त्या नुसत्या भोषण देखाव्याच्या घसक्यासरशीच सारखे घडघड होऊ लागले. दंडितांना अकमेकाशी बोलायची सवत 'ना'. असताही त्या घसक्यासरशी कोणाशी तरी आणि काही तरी अद्गारल्याबांचून राहावेनासेच होऊन, जो तो शेजारच्या दंडिताशी कुजबुज लागली, 'हाच तो काळघा पाण्याचा समुद्र !' 'यापरे, ह्या अंच तुंबळ लाटा असल्याना पाहूनच माझा जीव खालीवर होत आहे !' 'अरे, काळघा पाण्यावर धाडतात त्यांना ह्या अफाट समुद्राच्या पार कोणच बेट आहे त्यावर नेतात, ते तरी खरं का रे ?' 'मी तर अकलं आहे, ही निव्वळ थाप म्हणून ! आम्हांला ह्या थापेने फसवून मोठ्या थोरल्या आगवोटीवर चढवले नि भर समुद्रात नेले की बुडवून टाकतात साफ !' नवऱ्या दंडितांना थरथरकापवणाऱ्या शका, निर्ढावलेले दंडित त्यांना देत असलेली प्रत्युत्तरे ह्यांची कुजबुज वाढत वाढत दबलेल्या कौला-हलाचे स्वरूप घेऊ लागली, तेव्हा पोलिसांची सहनशीलता संपून त्यांनी पुन्हा दरडावले, बूप ! नही तो दंडुकेसे पीटे जावंगे !'

त्यासरशी पुन्हा सारे गप्प झाले. निर्ढावलेले आणि कारागारांत वारंवार रावलेले जे बंदिवान असतात, ते रखवालदाराची दृष्टि चुकवून शिस्त करी मोडावी ह्यांत पुरते पटाभीत, पण नवसे बंदिवान त्यांच्या नादी लागून शिस्त तोडू जाताच पटकन् पकडले जाणारे. त्यातही शिस्त तोडणाऱ्या निर्ढावलेल्या आणि दंडम बंदिवांनांच्या वाटेला सहमा न जाता नवऱ्या नरम बंदिवांनांवर शिस्त मोडल्याचा राग काढणे, रखवालदारांनाही सोपे जाणारं असते. त्यामुळे पुन्हा कोणी मलका करते की काय, हे पाहणाऱ्या अका रागीट रखवालदाराने त्याच्या पलीकडे बसलेल्या दोषा-तिषा, मघापासून कुजबुजत असणाऱ्या पण निर्ढावलेल्या आणि दंडम न दिसणाऱ्या दंडितावर अघडपणे तिकडे लक्ष नाही असे दाखवीत असताही चोरून डोळा ठेवला. थोड्याच वेळात पुन्हा जिकडे-तिकडे हळूहळू कुजबुज वाढत चालली आणि पचतही चालली आहे, हे पाहून त्या दोषां-तिषांपैकी जो अल्पवयी नवऱ्या अक जण, समुद्रांत नेऊन बंदिवांनांना बुडवतात, ह्या कल्पनेने पूर्वापासूनच घडकी-भरल्या-सारखा झाला होता, तो आपल्या शेजारच्या अका शिकत्यासवरल्यासारख्या दिसणाऱ्या दंडिताला अगदी गयवया करून पुनः पुन्हा विचारू लागला,

'बाबूजी, कहो ना ! इसी समुद्रमे डूबायेगे क्या हम सबको ?'

'बच्चा, नहीं नहीं.' अक निर्ढावलेला दंडित मध्येच, पोलिस पाठमोरा आहेसा पाहून झटकन् म्हणाला, 'अ. वात झूट है ! काळघा पाण्यावरून पळून आलेल्या अका पटाभीत पट्ट्याला मी स्वतः तुफंगात पाहिलं आहे. अंदाज म्हणतात त्या बेदाला. त्यावर नेऊन सोडणार आम्हा साऱ्यांना !'

‘आई ! क्या बोले ?’ तो मुलगा नवा जोव आल्यासारखा होऊन झुडगारला, ‘काळ्या पाण्यावरून कुणी कुणी पळून परत सुद्धा येऊ शकतो ? बावूजी, तुम म्हणो तो हम सच मानेंगे इस बातको !’

‘दहा हजारांत बेलादाव ! असा तरावम अपराधी काळ्या पाण्यावरून पळून आलेला मी सुद्धा पाहिला आहे !’

है वाक्य तो बावूजी (साक्षर बंदिवानाला आणि कारकून वा मोठ्या धोंग्य-तेच्या दंडिताला बंदिवानांत ‘बावूजी’ संबोधितात.) शक्य तितक्या सावधपणे शेवटी बोलतो न बोलतो तो पाठ बळवलीसे दाखवून त्याच्यावर लक्ष ठेवणाऱ्या त्या पोलिस रखवालदाराने झटकन् पळून घावून बावूजींना पकडले. कारण पकडले न जाता शिस्त कशी मोडायची, ही विद्या बंदिवासाचा प्रसंग बुभ्या जन्मात पहिल्यानेच आलेल्या आणि सरेल्ल सत्य हैं मोठ्याने बोलण्याची सभ्य जगतातील सवय सुटून बदिगृहात अवश्य तितका लुच्चेपणा अंगी अजून न मुरलेल्या त्या ‘बावूजी’चे ते शब्द त्यांची अिच्छा नसताही वरेच मोठ्याने निघून गेले होते.

रखवालदाराने बावूजीवर झडप घालून त्याच्या कुडत्याचा गळा पकडून त्याला अग्ने केलें आणि आपल्या जमादाराकडे खेचीत नेऊन म्हणाला, ‘वारंवार चूप चेंस म्हणून सांगितल असताही हा बंदिवान सारखा गल्ला करीत आहे. अितकंच नव्हे, तर अितर बंदिवानांना चिथावित आहे की आपण काळ्या पाण्यावरून तुरुंग फोडून पळून जाऊ.’

‘काय ?’ संतापाने लाल होऊन जमादार ओरडला, ‘काळ्या पाण्यावरून पळून जायचा कट ? नांव काय ह्या बेरडाचं ?’

रखवालदाराने त्या बावूजीच्या छातीवरील बिल्ला पाहून जमादाराला त्याचें नांव सांगितले, ‘कटक.’

जमादाराने नांव आणि त्याच्या विल्ल्यावरील बंदिक्रमांक आपल्या खाशातील नोंदवहीत टिपला आणि दरडावून तो म्हणाला, ‘कटक, तुझा हा अपराध जर मी वर कळवला, तर तुझ्या गळ्याला सात लागेल. काळ्या पाण्यावरून पळणाऱ्याला पळताना गोळी घालतात, पकडला की फांशी देतात, माहीत आहे ? काळ्या

मुलगा नुमता घरपर पापत अुमा राहिला पण फटनवरील ह्या आरोपा-विषयीची पोलिसांनी चाललेली ती सांगी बापाबाची मुळापामून अंकुत अमणारा तो निडावलेला यदिवान पटवन् अुतरला,

‘जमादारजी, हा वादू आम्हाला मागत होता की, काळ्या पाण्यावरून कम पळायच ते त्याला ठाऊक आहे, तसा पळालेला अेक जण त्याचा पुतारी आहे नि आम्ही जर त्याच्या घटात मिसळू नि गुप्त वेत न फोडायच्या तसा शपथा घेअु तर अेका वर्षाच्या आत सगळे जण तुमग फोडून काळ्या पाण्यावरून निसटून घरी परत येअु मी ह्याला म्हटल, ‘आपण नाही चुवा येणार असा भयकर घटात, नि येणार शपथविषय’

त्या अट्टल सोचा बंदिवानाची ही गाथा अंकुताना तो बटव नुमता दिद्रमूढ होत्साता आ वासून अुमा राहिला मग अेकदम अुद्गारला, ‘अरे, हें काय बालट’ अितक्या अुलट्या काळजाचा मनुष्य अमू शकतो अ ! अेक अशर देखील सर नाही हा सांगतो त्यातील जमादारजी, शपथ देवाची मी ’

दणवन् अेक दडुवा कटवच्या माडीवर जमादाराने हाणून गजना केली, ‘चूप !’ वस्म्, त्या सामा साधीपुरावा-आरोपावचाचा न्यायनिणय त्या अेका दाटक्यात समारोपिला गेला

तोच घण घण घण कमची तरो घटा घणघणू लागली ‘ त्या तिधाना फोडून निरनिराळ्या रागातून वसव’ असे त्या पोलिस रत्नवालदाराला सांगून जमादार घावतच घटा बाजली तिकडे निघून गेला ते चलान बदमानला जाणाऱ्या आगनावेवर चढवोतोपर्यंतच त्याचा भार त्या जमादारावर असल्यामुळे आणि ती घटा ती, आगनाव येण्याचीच होती म्हणून कटकच्या त्या प्रकरणाचा जमादाराला तेथेच विसर पडला अेकदा आपल्या हातून त्या चलानाची व्याद आगनावेवर पाचवली की मुटलो आपण ! मग ते तिकडे पळोत वा जळोत ! त्याचे सव्यापसव्य हा जमादार असल्या भानगडीचे प्रनिवृत्त वरच्या अधिकाऱ्याकडे पोचवत स्वतः बघाला की त वसणार ?

जमादार निघून गेला, ते प्रकरण विसरला, पण माडीवर हाणलेल्या त्या दडुक्याचा रट्टा विमरणे त्या विधान्या कटकला थोडेच शक्य होते ? त्याच्या माडीत कळ यअून तो विवळत तसाच वसवले त्या रागत वसला त्या अन्यायाने, अपमानाने आणि विशेषतः त्याला प्रतिकारण्याच्या संपूर्ण असमतेने कटकला जगण्याची सुद्धा लाज वादू लागली काळ्या पाण्यावर जगण्यासाठी जितकी निर्लंज्ज तितक्या अवश्य, तितका तो त्या सद्गुणात अद्याप प्रवीण झाला नव्हता

पण कारागृहे आणि काळे पाणी ह्यांचेच जीवन ज्याच्या अस्तित्वावर आधारले आणि समयिले जाअु शकते, असा निर्दावलेल्या निर्लंज्जातील तो साक्ष देणारा दडित वसल्या वसल्या त्या कटवकडे पाहून फिदी फिदी हसत होता अुलटा

जेजारच्या दडितांना आपली अेक बढाभी म्हणून ते कटकवर घातलेले मालट सागत होता, 'मध्या, जिवावर बेतली होती माझ्याच, पण दिली दवडून त्या शैळपट वावूच्या शेपटावरच । कटकच्या तगडीवर असा अेक रपाटा देववला बी यव । '

कटकला माडोत कळ भुठत असल्यामुळे सारखे भुविडेवे वसवेना शिपाजी, तर सारखा ओरडू लागला 'हा, भुविडेव । सीधा बैठ । 'कटकवर गिस्त मोडल्याचा दुसरा अन्याय्य प्रसंग गुदरणारच होता

पण अितवयात जिवडून तिजडून त्या सगिनीवात्या रखवालदाराचा गर्ज झाला 'भुठो । महाराजा आया । '

कटक चमकून भुठग आणि जिझासेने वृष्टू लागला अेकडे कोणचे महाराज, अिकडे येत आहेत ?

निदविलेले अनुभवी वदिवान सारे भुठून समुद्राकडे बोट दाखवून कुजबुजले, 'महाराजा । आले वघा ते । '

कटक पहातो तो अेक मोठी आगबोट भा ५५ असा वव भुकीत त्या खळखळणाऱ्या लाटाच्या जगलानून घाट कापीत धक्क्याकडं हळूहळू येत आहे, तिच्यावर 'महाराजा' असे अगडवव नाव लटकते आहे

'महाराजा आया' म्हणजे ह जलयान, हे जहाज, आले । हच का आता मला काळ्या पाण्यावर नेणार ? त्या जलयानाला पाहताच कटकच्या पोटात घडकी भरल्यावाचून राहिली नाही

आजवर सहस्रावधि भल्याबुन्या स्त्रीपुरुष अपराध्यांना ह्या 'महाराजा' जलयानात ह्या धक्क्यावरून भुजडून काळ्या पाण्यावर नेअून सोडले असेल, पण त्यातील हजारो अेकाला देखील पुन्हा काही ह्या धक्क्यावर परत आणून सोडले नाही जो अेक काळ्या पाण्याचा दडित म्हणून ह्या जलयानावर चढला काळ्या पाण्यावर गेला, तो गग । ह्या जगाला ता मेल, हें जग त्याला मेल । स्मशानात-ममणवटीत वाडून नेल जाताना प्रेताला जर काही वाटणे शक्य असेल, तर त्याला जें वाटत असेल, तेच काळ्या पाण्यावर जाण्यासाठी जे हा दडिताना ह्या 'महाराजा'वर चढविले जाते, तेव्हा त्याना वाटत असते निदान त्याच्या न 'वाटण्या'ची माणुसकी ज्याच्यात अुरलेली असेल, त्याना तरी तसेच वाटत की, 'महाराजा' ह जहाज तमून आहे अेक थडग । ह्यात जो गाडला, तो पुन्हा जरी बाहेर पडलाच तरी पडणार त्या काळ्या समुद्रापलीवडील यमपुरीत । यमलोकी । ह्या लोकी नव्हे । कटकग वळत होते आणि म्हणूनच ह्या 'महाराजाला' पाहिल्यावरोवर त्याच्या हृदयात घडकी भरली त्या वेळेपर्यंत तो मनाला विचारीत असे, 'ह्या समुद्राला काळ पाणी का म्हणतात ? तस पाहिल तर समुद्र ओलाढण म्हणजे जातपात, धर्म नष्ट होण हिदुसमाजापुरता तरी अेक सामाजिक मृत्युच होण, अशी सिध्ददीची रुढि जेव्हापासून हिदुसमाजात बळावली, तेव्हापासून

समुद्र तितका काळ पाणीच वाटू लागला काळाचा-मृत्यूचा-समुद्र भासू लागला पण त्यातही ह्या अदमानच्या जन्मठेपेवर जाणाऱ्यानाच काळ्या पाण्यावर जाणारे अम भयंकर नाव का मिळाले ?' त्या समुद्राच पाणा कटक किती वेळ तरी वसल्या वसल्या पाहात होता, पण त विचपन काळे का तें काही त्याला आदळेना पण त 'महाराजा' जलयान वघनाच आणि 'आता त मला ह्या आजवरच्या आप्तेष्ट जात गोताच्या जगातूनच नव्हे तर जावनातूनच हिसडून अत्यंत दुदशेच्या कुणा मृतसडात नअून खचित खचित गाडणार ही प्रत्यक्षता पटताच त्याच्या हृदयात जी धडका भरली, त्यासरशी मान त्याला तो सारा समुद्र खराखरच काळा काळा वभिन्न दिसू लागला त्याल काळे पाणा वा म्हटल तें त्याला वळक-नव्ह, काळे पाणी ह्या नावाहून दुसर यथाथ नाव त्याला दिल असतें तर तें बदतोव्याघातच कस झाले असतें त त्याला पटत

हा कटक म्हणजेच वाचवहो, तुमच्या ओळखीचा तो विधान त्याला आणि मालनीला जन्मठेप काळ्या पाण्याची शिक्षा सारयानतर त्याचा जी तागवूट झाली ती शालीच तिला कोणत्या वदिगृहात घाडत त त्याला यत्न करूनही कळल नाही त्याला निरनिराळ्या कारागारात काडीत कोडत दर चार-माच महिन्यानी साचडले काळ्या पाण्याचे दडित गेळा करून ऐकेंक टाळी काळ्या पाण्यावर घाडण्याच्या पद्धतीप्रमाणे ह्या टोळीत घाडण्यासाठी जव्हा कलकत्याला आणण्यात आत तव्हा त्या जिवावरच्या सकातही ऐक स्निग्धभीषण जिनासा त्याल र्चन पडू दत नव्हती न जाणो, माननीला पण ह्याच 'चलाना त जन्मठेपीवर काळ्या पाण्याला घाडण्यासाठी आणली जाओल की काय ? तिला तसा दुदशेत पाहण टक्कलण किती असह्य, किती कडू ! पण त्या निमित्तें का हाओना पण तिला निदान पाहण, सकट भोगणेच तर ऐकन्न भोगताना वाटून घेऊन भोगण त्यातल्या त्यात गोड ! गुपचूपपणे त्याने किती शोध केला, पण दडित स्त्रिया अगा काही त्या चरगनात पाठवल्या जाणार नव्हत्या आणि असल्या, तरी त्यांना पुरपी चलानाच्या दृष्टीला सुद्धा शक्य ता न पाडता घाडण्याची स्वतंत्र व्यवस्था ठेवलेली असते तीच योग्य

ठेवलेल वण रूप तेच त्याने आपल्याला ओळखल तर ? तो कुर नराधम आपला सूड अगवण्यासाठी पुन्हा वाटेल तो अत्याचार करायला सोडणार नाही आपल्यालाही प्रत्याघात केल्यावाचून राहवणार नाही ह्या भाषीच गुदरलेल्या अेका भयकर सकटात दुसऱ्या भयकर यातनाची धोरणद गळ्यात पडणार होवो काय होईल ते आता । जे वायीट ते झालच आहे—जन्मठेप काळ पाणी काय, मृत्यु काय अडदात काळे-गोरे ते काय निवडायचे ? अशा विचारे विशन त्या आपत्तीला तोंड देण्याची मनोमन सज्जता बरीत असताही ती आपत्ति टळेल तर बरे, असंच त्याला वाटत होते. म्हणूनच त्या चलानान तो रफिअुद्दिन किंवा त्याच्या त्या खटल्यातील कोणीही साथीदार दिसत नाही ह् पाहून त्याला ती अेक नवी आपत्ति तरी टळली, ह् बरे वाटले होते फासावर चढवले जाताना सुद्धा डोळे बाधून चढवले म्हणजे थोडे बरेच वाटते त्यातल्या त्यातही ।

ते चलानचे चलान खणखण खळखळ वेड्या वाजवीत, प्रत्येकाच्या खावेंत अथरण, हातींयातीपाट, चार-चाराची राग अेकेकाची होअून 'महाराजा'वर वचरत वचरत'झाकाडचा घेत लाटावर बळकट हेलकावे घेणाऱ्या त्या जलपानाच्या अरुद शिडीवरून अेकदाचे चढले ते 'महाराजा' जलयान वेवळ काळ्या पाण्यावरवीच ये-जा करण्यासाठी राखलेले, गेली तीस-चाळीस वर्षे तरी अशा शेवडो 'चलाना'ना जन्मठेपोवर नेअून सोडीत आलेले। त्यावर पाअूल टाकताच लाटाच्या हेलकाव्याची मवय नसलेल्या आणि हृदयातील अुदास, निराश धडधडीच्या हेलकाव्याने भाषीच चककरलेल्या विशनला अगदी भोवळ आल्यासारखी झाली ही आगनाब जन्मठेपेवर बसली, मृत्युठेपेवरच आपल्याला नेत आहे, असे त्याला होअून गेले अेका खाचाला टेकून तो भोवळ साबरीत होता, तोच गिपायाने 'आगे बढो ।' म्हणून दडक्याने त्याला डोसले त्यासरशी रागेत पुन्हा नोट अुभा होअून सर्व वदिबानासह तो आगनावेतील अगदी खालच्या, पाण्याच्या आत बुडालेल्या जाड तळाशी अुनरून आला पाहातो तो लोखंडी गजाचा वतलेला अेक

होअीना, पण समसमानता अशी चोख की त्यापेक्षा वर्णभेद, जातिभेद, धर्मभेद, स्थितिभेद अधिक निगरगट्टपणे नाकारायला रशियाच्या बोल्शेव्हिवाची देखील छाती होअू नये ।

विननही त्या दाटीत यमावसा आपली वळनटी ठेवून मटवन साली वसला त्याग पूर्वीपामूनच भळमळ वाटत होती त्यात पडावातून घोटीवर येताना तर अनेक वदिवानाना जना भडामड अडट्या होत होत्या, तगाच त्यालाही येअू लागल्या ओकण्याची स्वतंत्र जागा कोटली ? जो जेथे वसला, तेथच ओकू लागला त्यातही निलज्ज दडेलीत जो जितका अधिक आतयायी, न्याचा तितकी अधिक सोय वळान धक्के मारून आपण शक्य तितके पाय ते पसरित शिपायानी शिव्या दिल्या, दडुके मारले, तरी त्याची त्याना लाजच नव्हती सवयीने तितकशी भीतिही नव्हती पण ज्याना ती भीति असे आणि दुयन्याची मुडी मुरगाळण्यात घोडी तरी लाजही वाटे, अशा श्वाड किंवा माणुसकी अगदीच काळून न प्याले-ल्यानाच ती दटणा त्या पोलिसाच्या आणि नोच दडिताच्या शिव्या आणि

‘फिअहिंन नाही का काळ्या पाण्यावरून पळून आला? मलाही तस येता येणार नाही बघावरून?’

ह्या गुगीतल्या अस्ताव्यस्त पण बळकट विचारासरशी त्याची मरू घातलेली आशा अेकदम अेक असळी मारल्यासारखी चमकून धुळी मरणासन्न मनुष्य अवस्मात् प्रवळतेने हातपाय झाडतो, तशी त्याची आशा सहसाच झडझडून बळावली त्याने तर्कशास्त्र अभ्यासले होते आणि कुतर्क हाही एक तर्कच आहे! शक्याशक्यता, साध्यसाधने, ह्याचा अेक अडथळा आशेच्या आणि वाताच्या झटक्याला अडवीत नसतो बुडता जो काडीचा आधार घेतो, तो जसा घेतल्यावाचून राहवत नाही म्हणून घेतो, तसा त्याच्या काळ्या पाण्याच्या अथाग समुद्रात बुडणाऱ्या आशेने त्या विचाराना पटकन् कवळले आणि त्याचे त्या वेळान गुगीतले सार भान तेच अेक वाक्य अेकवटून बुद्धोष् लागले, ‘काळ्या पाण्यावरून पळायच! धस्, पळायच!’

खळ ९९९ खळ ९९९ खळसळाटत आगनावेची चाके, पखयत्रे, समुद्राच्या पोटात ढवळावे तशी ढवळू लागली ‘निघणार! सुटणार! वोट काळ्या पाण्याकडे सुटणार!’ ‘पोलिस, बदिवान नाखया, नावाडी, अधिकारी, चाकर, सान्याच्या ताडातून हा एकच छवि कुठू लागला

तोच खाडखाड बूट बुडवीत दोन गोरे सार्जंट बेडी हातकडी ठोकलेल्या अेका बदिवानाला सक्त पहान्यात खाली अुतरवीत त्या पिंजऱ्याच्या दाराशी ठेपले घाडकन् त दार बुघडले आणि त्या पिंजऱ्यात, त्या विशेष बंदोबस्तात आणलेल्या अट्टल बडितासह ते सार्जंट आत शिरले

त्या सडसडीसरशी चमकून अेवढे सार्जंटविर्जंट कोणाला घेवून येताहेत, ते पाहण्यासाठी किशन पडल्यापडल्याच दाले बुघडीत ठिकडे बघू लागला तोच!

जशी पेंढ्यांच्या काही पुढ्यांच्या पुढे संस्थाने झाली, तसेच घाडशी दरोडे-सोर जेव्हा जेव्हा राज्ये स्थापन राजे होतात, तेव्हा तेव्हा राजे होताच ते राजा-प्रमाणेच वागूही लागतात. त्यांचा अन्याय वजा जाता अितरांच्या न्यायान्यायांचे निवाडे ते चोस करितात. त्यांची लूट वजा जाता अितरांना आपसात लूट देत नाहीत. त्यांना घाबारा वाटेत तो उपद्रव वजा जाता अितर प्रकरणी दुसऱ्यांना आपसातील उपद्रव कमी करण्यासाठी दयाळूपणाची अुदारताही दाखवितात.

‘रफिअुद्दिन अेक क्रूर मनुष्य होता. त्याची क्रूरता राबडून अुठण्याअितका त्याच्या मनाचा कल जोवर कोणो मोडीत नव्हतं, तोवर तोही निव्वळ मनुष्य-पणानेच वागत होता. त्याने काळ्या पाण्याच्या नावाने घाबरलेल्या किती तरी धीर द्यावा, “घबराव मत् ! दहा हजार लोक तिथे चांगले पंचवीस, तीस-चाळीस वर्षे जिवंत राहतात; कित्येक कायका, मुलवाळं अना पसारा वाटवून संसारही भाटतात; येतो आहे, मुरंदोरं घरंदोरं सर्व काही आहे तिकडे ! अरे, मी मुझासारखाच प्रथम घाबरलो होतो, पण तिकडे गेल्यावर चांगले हजार रुपये गाडीला बांधून बसलो होतो. घबराव मत्, पड्डे, घबराव मत् !’ कित्येकाना, रेच-अुलटपाचा फारच त्रास झाला असता त्याने शिपायांशी आणि वेळी टॉवटरशीही भांडून त्यांनाच, बंदिवानांना कसे वागवले पाहिजे, ते नियम कां मोडता अमें फडकारून, कप्तानसाहेबांना सांगू म्हणून दमदाटीही करून, औपघे घेणे भाग पाडावे. त्याला हवी अगलेली वध्यापोह्यांची पोटगो जे त्याला आपल्या वाट्याची अर्पित, त्यांना तो त्याला नको असलेल्या विड्याची पोटके चोसून प्यायलाही देई. त्याच्याच चरित्रातील खऱ्याखोड्या प्रसंगाच्या अशा अवाच्या सवा भोप्टी तो रांगे, अशी पदे, भजनें गावी, की त्या बंदिवानांना त्यांच्या आजाराचे आणि हालअपेष्टांचे मुद्दा काही वेळ विस्मरण व्हावे, मन रमावे. त्या प्रत्येक जन्मठेप्यापुढे मागे, वर, खाली पिशाच्चासारखा अेकच प्रश्न त्या दुधंद प्रसंगी अुभा असे, ‘काळं पाणी कसं असेल ? काय काय भयकर यातना तिकडे भोगाव्या लागतील ? त्यानून येतच असेल, तर सुटका कशी करून घेता येते ? प्रत्येक मनुष्याला ‘यमपुरी कशी असेल ?’ ह्या प्रश्नाची जशी असह्य जिज्ञासा, तसेच ‘महाराजा वरील जन्मठेप्याला ‘काळ पाणी कसं असेल ?’ ह्या प्रश्नाचे अेक वेड लागलेले असते ! ज्याला जो भेटेल, त्याला तेंच विचारावेसे वाटे. अशा मन स्थितीत काळे पाणी प्रत्यक्ष भोगून आलेला तो रफिअुद्दिन म्हणजे त्या लोकांना यमपुरीचा भूगोल रेखाटणारे भूतिमंत गरुडपुराणच वाटला ! किंदातल्याही मनात त्याला ती माहिती विचारावी आणि विशेषतः तो काळ्या पाण्यावरून कसा पळाला तो रोमहर्षक कथा अंकावी अशी अुसळी घेत होती. पण ओळख निघण्याच्या भीतीने ‘मीक नको पण कुत्रा आवर’ असें घोरण अवलंबून किंदातने पहिले अेक-दोन दिवस रफिअुद्दिनकडे अुघडपणे वधण्याचा प्रसंग देखील टाळला.

परतु रफिअुद्दिन थोडाच स्वस्थ वसणार होता ? त्याचा पहिलाच कार्यक्रम म्हणजे त्याला दिसले त्या त्या विशेष वदिवानाच्या खटल्याची आणि चरित्राची माहिती विचारण्याचा होता जन्मठेपेवर जाणाऱ्या प्रत्येक वदिवानाची कथा म्हणजे वेकेका अजब कादवरीचे कथानक ! असाधारण दुष्टता, सुष्टता, विक्षिप्तता, सवटे, सुटका, रक्तपात, हत्या, अपद्रव, सूड, सुख दुख, दुर्दशा ह्याचा तो बोलाहल ! तो पिजरा म्हणजे जगातील कोणत्याही प्रचालकात न सापडणारे असे भावना अचबळून आणि अन्मळून सोडणाऱ्या कादवऱ्याचे अेव वपाट ! नव्हे, खलनायकाचे जिवत प्राणिसंग्रहालय ! पहिल्या वर्गातील अुतारु कोण्या आगवोटीवर जसा रोमहर्षण कादवऱ्याची पुस्तक चाळीत वेविनमध्ये गुगून पडतो, तसाच रफिअुद्दिन त्या पिजऱ्यामध्ये त्या अेवेका दडिताचे रोमहर्षक चरित्र चाळीत नुसता रगून गेला होता किशन जरी चुपचाप, समुद्र लागून मरगळलेला आणि धिल्लरपणे अथरुणावरच पडलेला होता, तरी त्याच्याकडे रफिअुद्दिनचे लक्ष दोनदा-तीनदा जायचे त गेलच होते आपल्या खटल्यातील त्या ' अुल्लू किशन ' ची त्याची मुद्रा किती तरी मिळते, असे आश्चर्यही रफिअुद्दिनला अेकदा-दोनदा वाटले, पण किशनसारखा अेक ' मुर्दाड अुल्लू ' अेकदा तशा भयकर खटल्यातून निर्दोष सुटल्यावर पुन्हा असल्या भाननडोत वधी काळी पडेल ह्याची कल्पना देखील त्याला असभाव्य वाटल्यामुळे रफिअुद्दिनच्या मनाला तो विचार अेकदा चाटून गेला तरी चिकटून असा मुळीच राहिला नाही तरी देखील त्या जिवत रहस्यकथा वाचता वाचता हें पुस्तकही कसल आहे, असे वाटून रफिअुद्दिनने दोषा तिघाच्या शेवटी विचारलेच, ' हा प्राणी कोण व्हा ? न हालतो, न हसतो, न बोलतो, न चालतो ! अगदीच धिल्लर ! गरटा चोर विसतो कृणी ! '

१०. अंदमानच्या वाटेवर !

‘रविभूदिनची दृष्टि निगनच्या दृष्टीला मिळताच हा आताच आपल्यावर झडप घालणार असे होऊन निगनच्या मुठी मारामारीच्या अंगुळीने आपोआप बळव्या, पंण अेका क्षणान रविभूदिनने आपल्याकडे पाहिले तसेच अितर यदिवानाकडेही तो पाहू लागला आहे, ती कोणत्याही प्रकारे चलविचल झालेला दिमत नमून त्याचे सारे लक्ष, त्याची बळाटी त्यातल्या त्यात अघळगघळपणे कोठे टाकता येईल ह्याच विवचनेत गुंतलेले आहे, असे निगनग दिगले त्या अवकाशात त्याला थोडा विचार करायलाही वेळ मिळाला ‘जर ह्याने मला पक्क ओळखल नाही तर ? तर आपणही आपली ओळख ह्याला होऊन देऊ नये आपण बटव ह्याच नावाचा दुसरा कुणी यदिवान आहीत, अशीच ह्याची समजूत रावय तो करून द्यावी, कर-वेळ तो ह्याच्याशी ओळख व्हायचीच टाळाटाळ करावी, असा त्या अवकाशात निगनने निश्चय बेग आणि तो पुन्हा आपल्या बळबटोवर डोरे टेंकून, मिगल्या-सारखे घाटनाऱ्या मण किलकिले अंगणाच्या डोळ्यांनी, रविभूदिनच्या हालचाली

आता किरंरं अंधकार पडला होता. तें जलमान कलकत्याचें वंदर सोडून काळ्या पाण्याच्या वाटेला लागून समुद्रातून गर वेगात चाललें होतें. कलकत्याहून अंधमानला जायला जे चार पांच दिवस लागतात, त्यांमध्ये वंदिवानांना केवळ मोहे आणि फुटाणे ही कच्ची पोटागीच काम ती मिळते. कारण त्या दंडितांतील बहुतेक जेण घाबरलेले, समुद्रप्रवासाचा जन्मातला तो पहिलाच प्रसंग असल्यामुळे. ऐक-सारख्या झुलट्या होणारे, ताण्यावर बांछाच नसते असे असतात आणि दुसरें कारण की, जेवढ्या शंभर शंभर जणांच्या संपाकपंगतीची सोय आणि व्यय करण्याची अधिकऱ्यांनाही खुमखुमी नसते. त्याप्रमाणे सर्व वंदिवानांना चणेकुर-मुरेपोहे-जे सध्याकाळी पिजरा वद करतानाच वाटून दिले होते ते-झुलट्या होणाऱ्या बहुतेकांनी तसेच ठेवलेले होते. पण रफिअुद्दिनला तो काळ्या पाण्याचा समुद्र म्हणजे ऐक जुनाच सोवतो होता. रफिअुद्दिन घाबरलेलाही नव्हता. झुलट्या होणाराही नव्हता, त्याला झुलट क्षमंग भूक लागलेली होती. त्याची छाप त्या साऱ्या दंडितावर आधीच पडलेली. सम्राटच होता तो त्यांचा ! तेव्हा त्याने आपला कर राजा झुकळतो तशा निष्पाप भावनेने त्याच्या आसपासच्या त्या दंडितांकडून त्यांची पडलेली पोटागी चक्क मागून घेतली. ऐक दांधानी अळंढळ करताच काही तरी दुसऱ्याच निमित्ताने भांडण झुमरून, शिव्या हासडून त्यांना दरडावलें आणि त्यांचीही पोटागी अुपटली. तो चण्यांचा आणि पोहे-कुरमुऱ्यांचा ढोंग फाकून टाकून रफिअुद्दिन आता पिजऱ्याच्या गजाली कोणाची तरी वाट पाहत थोडा जुमा राहात होता. थोडा बसत होता. त्याला कोणो वंदिवानाने विचारले तर सांगत होता,

आज-शुद्धा 'बाबू' चे महत्त्वाचे काम मिळणार {मनुष्यहत्त्येचा अपराध तात्काळिक आवेशात घडणे हा अेक त्यातल्या त्यात सौम्य अपराध समजला जावा, हें रफि-
 युद्दिनसारखे उलट्या काळजाचे निडावलेले नृशस पापीच ज्या काळ्या पाण्यावर
 जिकडे तिकडे पसरलेले आहेत, त्या यमपुरीत अगदी ग्यायाला धरूनच होतं त्यामुळे
 तिकडे गेलेल्या दडितामध्ये जो अशा तात्काळिक आवेशात घडलेल्या हत्येसारख्या
 अपराधाचा बदिवान असतो तो सुधारणीय बदिवानाच्या वर्गात नादविला जातो
 आणि त्याला पुष्कळ सौम्यपणे - काळ्या पाण्याच्या कुरतेतील सौम्यपणे - वागवला
 जात त्यातही अशा 'सुधारणीय' वर्गातील बदिवानांपैकी जर कोणो लिहिमारा
 वाचणारा असेल तर त्याला काळ्या पाण्यावर बदिवानातील लेखकाची जागा
 मिळते त्याच्या हाती साहवाच्या सानिध्याची किल्ली पडल्यामुळे अितर निटाव
 लेल्या दरोडेंसोरादिक बदिवानाच्या भवितव्याची वरीच सूत्रे त्या लेखक बदि
 वानाच्याच प्रतिवृत्तान्तावरून चालविली जातात काणाला वाँडर करण वाँडराना
 लाभाची सोयीची काम वाटून देण, काराद्वारावरील आवकजावक टिपण, शिपायाचा
 अुपस्थिति ठेवणे, मोठमोठ्या कारखात्याच आय-थयगणन ठेवणे, अशी काम हा
 लेखक बदिवानाच्या हाती हळूहळू सोपविली जातात, त्यामुळे निडावलेल्या बदि
 वान वाँडर प्रभृति दडितावरच नव्हे, तर स्वतंत्र अशा शिपायी-कामगारावरही हा
 बदिवान लेखकवर्गाची मोठी छाप पडलेली असते त्याची सगळी लाचलुचपतीच
 अडांपिल्ली अुचडकीला आणणें वा अुवविण पुष्कळ अशी ह्या बदिलेखकाच्या
 हातीच असते ह्याच बदिलेखकाना 'बाबू' म्हणतात दडित, जन्मठेप्याच्या
 परिभाषेत ।

तापडणार नाही कशावरून? अशी निकरांची धाडसी आशाही कटकला मोहवू लागली! गारुडी जसा नागाशी तसा कटकही रफिअुद्दिनाशी त्याच्या विपारी शाच्या टप्प्याचाहेर दकय तों राहून करता येतील तसा खेळ करू लागला. याची आपल्याला काहीच माहिती नाही, हें रफिअुद्दिनच्या मनावर पूर्णपणे सविण्यासाठी तप्पांचा अड्डा रात्री पडला तेव्हा किशन म्हणाला,

‘पण मिथ्याजी, आपल्यासारखा धाडसी नि चतुर पुरुष काळ्या पाण्यावरून पळून येण्याच्या दुष्कर अशा लपडावी साहसात तिकडे यश मिळवतो नि तिकडे-
त्गात सुखरूप पोचल्यानंतर हिंदी पोलिमाच्या जाळ्यात पुन्हा न फसण्याची जी मनदी साधो चतुराची ती करण्यास चुकून त्यांच्या जाळ्यात अितक्या पक्केपणी पुन्हा फसतो, हें झालं तरी कसं? चोऱ्या, दरोडे अित्यादि दुष्कृत्यांपायी अेकद्रा मयंकर ठोकर खाल्लो असता आपण हिंदुस्थानात पळून आल्यानंतर पुन्हा या सकटमय अुनदव्यापात पडले नसतेत तर वरं झालं नसतं का? तुम्हांला काळ्या पाण्यावरून पळून येण्यात जी जिवावरचीं संकटं भोगावी लागलीं असतील ती ह्या चुकीमुळे सारी निष्फळ व्हावी नि पुन्हा तोच दुर्दशा भोगायला जावं लागवं ह्याचं मला फार वायीट वाटत, म्हणून विचारल्यावाचून राहावत नाही!’

कटकवायू, क्या कहू ! मैंने सचमुच घड़े प्रामाणिकपणसे अपना जीवन चला-
नेका निश्चय किया था ! काळ्या पाण्यावरून पळून हिंदुस्थानात येताच मी फकिरीच घेतली !! हिंदु साधूवरही माझी भक्ति बसल्यामुळे मी योगाच्या अभ्या-
साला लागलो. कटकवायू, तुम्ही सारे जण खरं माना न माना, पण देवाच्या रापथेवर सांगतो की, पूर्वी दरोडे, चोऱ्या, अुपद्रवादि पाप मी जी केलीं ती केलीं पण काळ्या पाण्यावरून आल्यानंतर मी जर कशाचा लोभ धरला असेल तर तो, भवंतीचा, योगाचाच काय तो होय. भोग असा मला रुचेनासाच झाला. आणि खरं पाहता मजवर हें संकट जें पुन्हा गुदरलं ते माझ्या कोणत्याही नव्या दुष्कृत्यामुळे नसून धर्मन्यायाने वागायचा निश्चय केल्यानंतर जें अेक सत्कृत्य माझ्या हातून

सरदाराची अेक अत्यंत सुस्वरूप मुलगी होती. तिचें नांव मालती. ती जितकी गोरीपान, सौंदर्याने निर्मळ, तितकीच देवळसी. मी योगाचा अभ्यास हिंदु संप्रदायात करीत असता भगवी कफनी घाली नि देवळात बसे. तिथेच ती पूजेला येजी. मला पाहता पाहता तिची माझ्या साधुत्वावर म्हणा, रूपावर म्हणा, पण फारच भक्ति जडली. तिने पूजेचीं फुलूं मलाच वाहावी, नैवेद्यही दाखवावा, भजनाला रात्र पडेतो बसावे. अेक वेळी तिला अशीच रात्र झाली. तेव्हा 'अेकटी घरो जायला भीति वाटते, आपण घरापर्यंत मला पोचवा,' म्हणून तिने गळ घातली. माझ्या गुरुजींना विचारून निसर्कोचपणाने मीही तिला पोचवायला निघालो. देवूळ गावापासून लांब, मध्ये अेक आवराभी, निर्जन, तिथे येताच अेकदम घाबरून गेल्यासारखी मालती माझ्या अंगाला लगटली. स्त्रीस्पर्श मला तर वर्ज्य ! पण काय करणार ? तिने गळघालाच मिठी मारलेली ! थरकापत ती म्हणाली, 'माझ्यावर अेक मनुष्य पापी दृष्टि ठेवून आज कित्येक दिवस मला सतावतो आहे. मी तुम्हांला देवासमान मानून भजते, तुमच्याकडे येते, जाते, तें अमह्य होऊन मला त्याने काल अथेच अडवलं होतं नि ठार मारायची धमकी दिली होती. ह्यासाठी मी आज तुम्हाला सोबतीला घेतलं ! मला त्याची आत्ताच चाहूल लागलीशी वाटते !' मी विचारलं, 'तो कोण ? त्याचें नांव काय ?' ती म्हणाली, 'किशन ! त्या मीचाचें नांव किशन !'

'तें नांव अंकाच माझ्या अंगावरही रोमांच अुभे राहिले ! कारण ती व्यक्ति माझ्या चांगल्या माहितीची होती ! काळ्या पाण्यावर मी पूर्वी गेलो त्याच्या आधी आम्ही जे दरोडे मारीत असू त्या टोळीतच किशन हा अुलट्या काळजाचा दरोडेखोर सामावलेला होता. पळून आल्यानंतर तो मला ग्वाल्हेरलाच गुप्तपणे भेटला नि मी पुन्हा त्याच्या दुष्टत्वात भागी ठेवावी असं म्हणाला. पण मी 'माझे हातच नव्हे तर मनही सर्व पापामुळे धुअून देवाच्या सेवेला वाहिलं — तूही आता असंच कर !' असा अपदेश त्याला देताच तो शांत न होता अुलट खवळला. माझी तोय निर्भर्त्सना करून माझा गूड अुगवामची धमकी देता झाला. त्या सर्व माहितीमुळे मी किशनला चांगलाच ओळखून होतो ! किशन अेक अधम होता. किशन हा अेक निर्दय भामटा होता. किशन अयंकज दुराचारी होता. वृत्तीने दुष्ट अमताही तो बुद्धीने निव्वळ अेक गढा होता ! कंटकवायूजी, आप जो क्षमा करेने तो केवळ हसीकी अेक बात बसलावूगा ! मांगू ? हम्मु येतं आता मला त्याचें ! पण मी ह्या पिजऱ्यात कोडली गेल्यानंतर प्रथम प्रथम जेव्हा

आहे, त्यात मौज किशन आहे की नाही ह चावण्याचा तर ह्याचा हेतु नाही ना ? अशी सवाही 'कटक'ला आली आणि त्याचा ताच हेतु अगत्यास तो निष्फळावा ह्यास्तव रफिअुद्दिनने विद्वानला हासडलेल्या शिष्याची गुप्त चीड, मालतीच्या नागाचा त्याच्या ताडी चाललेला तो बुद्धार अंकताच वाटणारा सोंपहास तिरस्कार आणि ती शका ह्या सव विचाराची सळवळ आतल्या आत दायून कटक रफिअुद्दिनच्या आणि बदिवानाच्या हसण्यात आपलही हसू मिळवीत म्हणाला, 'ठीक, मिथ्याजी, ठीक तो किशन अंन निव्वळ गद्दा होता म्हणता नि माझा सोडवळा त्याच्या-नारवाच तुम्हाला दिमला म्हणून सांगता, म्हणजे माझा तोडवळा गद्दया-सारखा आहे अस वा तुमच म्हणण ? '

हसत पण हात जोडून रफिअुद्दिन क्षमा याचू लागला, 'ह काय बाबूजी ! किशनची बुद्धि गाढवामारखी होती, पण त्याचा तोडवळा चागल्यापैकी होता, ह सो आपल्या ताडवळ्यागी ता सोलून मुचविणार होतो ! कुठे सदाचारो कटकवावू नि कुठे तो दुराचारो किशन ? '

मोठ्याने हमत जणू काय हवा तोच प्रश्न झाला असें वाटून 'रफिअुद्दिन' मिटक्या मारीत बोलला, 'मित्रा, शपथ देवाची ! मालतीचा राग ! तशा स्थितीत तिचे धुकदेव जरी असता तरी त्याला सुद्धा आला नसता ! मालती ! हाय ! मेरी गोरीपान मळू मळू मालती ! तिचा राग ? अरे मित्रा, तो माझी जान आहे जान ! सगळे बंदिवान खो खो हसले !

भर रंगभूमीवर कोण्या काळचाकुट्ट नटाच्या तोंडावर फासलेली रंगाची पूड मध्येच कोठे पुगून गेली असता त्याचा काळा रंग तेवढ्या जागीच डांबरी चट्ट्यासारखा जसा दिसू लागतो तसे त्या ढोंगी मनुष्याच्या मनाचे मूळचें काळपण ती साधुत्वाची शुभ्र पूड अशी पटकन् पुसली जाताच अधडें पडले ! पण नट जसा लोक हमताच सावधून तो काळा चट्टा रुमालाने झाकून मूळचा अभिनय पुढे वसावसा संपवून टाकतो, तशा गोंधळात रफिअुद्दिनने मनाची सावरासावर केली.

- 'पण मला हो ना म्हणायला तिने वेळच दिला नाही. कुठलासा कसल्यात मोहनाचा अेक रुमाल तिने माझ्या नाकाशी घट्ट धरला; त्या स्वांसाने मी गुंगल सारखा झालो नि निपचीत पळगावर पडलो. अर्धा वेशुद्ध, प्रतिकाराला पुरा अक्षम ! फेर क्या पुछते हो यार ! वस्स् मोहनास्वाने हालचाल बद केलेल्य भान हरपलेल्या माझ्यासह ती प्यारी मालती मनसोक्त आनंद लुटीत राहिल पहाटेच्या वेळेला तिने हुगायला दिलेल्या त्या मूर्छाचूर्णाची गुंगी ओसरून मी पुरा भानावर आलो नि म्हणालो, 'अे जादूगारीण ! अब तो मुझे छोड दे ! मकाद तुझे लोक मला पकडतील, तुला पकडतील !' ती म्हणाली, 'छट् ! प्रियकरा, काय बोलतोस ! कामरूप देशातील अेका मांत्रिकाने मला अेक विद्या शिकवली आहे. मी तुला अेक पोपट करून ह्या सोन्याच्या पिंजऱ्यात दिवसभर ठेवीत जाईन; रात्री पुन्हा तुझें रूप तुला येअून तू माझ्याशी असाच रममाण होत जा !' हे तिचे बोलणें अकताच मी भीतीने यरघर कापू लागलो ! पुराण्या कथानकांतून अशा कामरूपातील मांत्रिकांच्या विद्या शिकून माणसांना पक्षी करून ठेवलेल्या जादूगारीण राजकुमारींच्या मी ज्या अजब गोष्टी वाचल्या होत्या, त्या मला आठवल्या !

मध्येच अेक छपी बंदिवान हसला, 'त्या अजब गोष्टीबोलच ही अेक गोष्ट नांव बदलून तर सांगत नाही ना मिथ्याजी आपण ?'

पाहिज ! आणि ह्या अवलिचापुरतच पहायच तर हिंदु अवय्या अगस्ति हाच ह्या मुत्स्य अवय्यापेक्षा अधिक गरामतीचा होता ह अण्ड आहे की नाही हें तुम्हीच सांगा कारण ज्या समुद्रात पाणी नाकाताडात भरून हा मुत्स्य अवलिचा गटगट्या साता साला, ता समुद्रच मुळी त्या अगस्ति आपाचा होतो बघळ स्पष्टता !'

सारे हिंदु बघिवान विजयानदात सो सो करून हुगल ! जा तो म्हणू लागला ' मली जिरवली !'

पण ह्या अेकांको झालेल्या गऊनयान रागावून पिजऱ्यावरील पहारेकरी आगडला, ' अे नदभाय लीत ! तुम्हाला चूपचाप बालायन सबलत दिता, त्याचा हा परिणाम करना काय ? काळ्या पाण्याच्या पिजऱ्यात आहा, की आपल्या बापाच्या बगल्यात ? मुठा जा, आपापल्या अघरणावर जाऊन निजा ! जाव ! जाव !

सारे जण त्या बडक आोसरणी पटापट आपापल्या अघरणावर जाऊन पडले, तरी देखील पहारेकरी रफिअुद्दिनच्या अध्या हळकुडात पिवळा चालला अमल्यामुळे रफिअुद्दिनकडे वाही त्यात प्रत्यक्ष असा त्या आज्ञेचा राख दाखविता नव्हता ह्यामुळे रफिअुद्दिन मात्र तसाच अेकटा बटकबाबूच्या अघरणापाशी टिकाव धरून पण गुपचूप असा धाडा वेळ बसला मग वातावरण घात झाले पाहून, अेकान्त साधून बटकबाबूच्या अगदा कानांनी बालू लागला

' बटकाबाबू आजची ही ह्या पिजऱ्यातील अिक्क्या मोक्कपणी बोलण्याचा शेवटली रात्र ! अया ही आवाट बालभा पाण्याला लागणार आपण सवजण त्या भयकर तुहगातील कोठऱ्यातून, अेकडकाडी कोठड्यातून तालवद कुलुपबंद वेळ जाणार ! मठा प्रथम प्रथम फार कडक पहाऱ्यात ठवण्यात येओऊ फार कडीण सवत काम देण्यात येतोऊ छळ होओऊ पण तुम्ही लवकरच बाव '

‘ मनीषा ! गिऱ्याजी, माझा तो निर्धार आहे, तुसती जिच्छाच नव्हे ! पण मार्ग कोणता ? साधन काय ? तुमच हे धोलण प्रामाणिकपणाच आहे हे मी कस समजू ? ती खरी खरी माहिती जर मला पटेल अशी सांगाल, तर मी तुमच्यावर विश्वासून ! ’

‘ अच्छा कटकवावू, तुमको वह सब बात मैं सधि मिलतेहि सब कहूँगा देखो, भाभीभाभीका नाता जितना अपने घरमे प्यारा लगता है अतनाही जो नाता तो काले पानीमे प्यारा समजा जाता है वह ‘चलानी’ यह है ! अेकाच चलानात जे येतात ते सारे दडित अेकमेकाचे ‘चलानी’ ह्या नात्याचे भाभीबद होतात ! हे एक नव गोनच बनत तिथे ! आपलही तेच नात जुळल आहे . तुम्ही माझे चलानी आहात—माझे भाभी आहात ! कटकवावू, तुम्ही माझ्यावर विश्वास टाका, टाकू नका, पण मी तुम्हाला माझ वचन दिल तुम्ही माझे भाऊ, माझे चलानी मी तुमच्या जीवास जीव देईन ! केल तर तुमच हितच करीन विश्वासघात तर कधीही करणार नाही ! (दरोडेखोर तर खरेच आम्ही, पण आमच्यात एक विशेष असतो, तो हा की, आम्ही जितके दुष्ट होऊ शकतो तितकेच मनात आल तर सुष्टही होऊ शकतो तुम्ही माझ्याशी भाभीबदी निजपट ठेवून पाहा ! अुपकार केला तर आमच्यामारखा हिंस पशुमुद्धा कधी कधी अुपकारकर्त्याला विसरत नाही, अुपद्रवीत नाही, प्रत्युपकारिल्यावाचून सोडीत नाही !—जसा त्या अडोवलीजला तो मिह !)

‘ रफिअुद्दिन ! ’ पहारेकरी घाभीघाभीने ओरडला, ‘ भूठ जावो ! पहारा

झाल ! अेका अग्रेच्या रक्षणापायी ह्या जजाळात फसलो, धरमके लिय मॅने यह वलिदान किया !'

'आणि ती राजकुमारी ? त्या मालतीच पुढे काय झाल ?' अेक वदिवान दुखाचा थुसासा टाकीत पुम् लागला

'क्या पूछत हो भाभी ! वह प्यारी मालती ! माच्या विरहाने वडी झाली ! हाती अेक माळ तीसह 'हाय रफियुद्दिन, हाय रफियुद्दिन !' असा जप करात मयुरेच्या वाटेवाटेने जो भेटेल त्याच्यापुढे आज ती ह सुरेल पद गात विचारीत भटकत आहे - 'बता दे सखि कौन गली गय शाम ?'

रफियुद्दिन त पद गाभून दाखविण्याच्या धतातच आला होता पण स्वतःच्या क्षुभमर्दाच्या त्या गोष्टीचा पाल्हाळ अगदी असह्य झालेल्या वटकन ता विषय अेकदाचा बदलून टाकण्याची ही सधि साधून विचारल,

'पण मिथ्याजी मन्त्रविद्येने समुद्रावर पाया चालत जाण्याची अतीकिक शक्ति जर आपल्या अगी आहे तर आपण आताच थुी घेअून परत देशी का जात नाही ?'

कितन भाले हो वटवत्रावूजा आप ! पालिसासमक्ष थुडी टाकली तर भूमी वर पाय ठेवताच त पुन्हा पकडताल ! और दूसरी बात असी है कि ती विद्या स्त्रीस्पर्श झाला की काम दओनाची हात ! मालतीच्या आघी मी स्त्रीस्पर्श असा कधीच कैश नहना ! आता पुन्हा तीन वर्षे तरी असड दह्यचय पाळ यावाचून दह तमा हलका होणार नाही की ता पाण्यावरही अलगद चाडवता यावा ! वाय सचय झाला का त्याच तजामय ओच मस्तकातून थुच जाअू पाहान त्यामुळे दह आपोआप वर थुचला जाता ह्यालाच यागविद्येत लघिमासिद्धि म्हणतात ती साधली की जलस्तभनमन्त्र सफळनो ! मग वाळया पाण्याचा समुद्र म्हणजे बगल्यान अथरलेली सतरजा ! तिच्यावर नुसत मनात आड का चालाव !'

'पण मिथ्याजी ह्या जन्मठपीच्या स्यळाला मुद्धा वाळ पाणी वा म्हणतात ?'

मेरे गुरूने कही बोही हे । सुनो । सृष्टीच्या आधी जेव्हा जिवडे तिकडे पाणीच पाणी होत, तेव्हा मन्काशरीफने अेक श्रीश्वरका प्यारा अवलिया रहता था- श्रीश्वराने त्याला सांगितल, ' अेक नोंवा घे नि पूर्वेंकडे चालू लाग । अगदी सूर्ये अगवतो तिथपर्यंत । जिथे तुला हव तिथे, तुला हवी त्या आकाराची भूमि, त्या आकाराचा पदार्थ तू समुद्रात टाकताच निर्माण होईल । माणसासाठी आता समुद्रातून अधिक स्थल भो निर्म् अिच्छितो ।' श्रीश्वरानो आज्ञा होताच अवलिया तसाच नोंवेत बसून समुद्रात चालला सका सोडून कित्येक महिने गेले तरी समुद्रात मनाजोग स्थल कुठे निर्माव ते त्याला कळेना अितक्यात आकाशवाणी झाली, ' तुनो नाव बल्हवितो आहेंस तिथेच स्थल निर्माव ।' त्यासरती अवलियाने आपली बेलबुडीनी सजविलेली सतरजी समुद्रावर अथरली । आणि बोण आश्चयं । त्या सतरजीचीच लगोलग नाना बेलीलताफुलानी दवरलेली अेक विस्तीर्ण, सुपीक सपाट भूमि झाली । तोच ही हिंद । हे हिंदुस्थान । तोवर श्रीश्वराला अेक नोकराचा बळी देखून अवलिया निघून नाव बल्हवोत लबेला बळमा घालून पुढे चालला तो अेक प्रचंड वादळ झाल, त्याची नाव अुनटली; सारी वस्तविस्त बुडाली अवलियाही गटाळ्या खाअू लागला तो बुडताच, पण कुराणशरीफ अुमके हातमे या, अुमको वादळका बाप भो न टुबा सकेगा । त्या कुराणशरीफला अुच करताच तो तरला, त्याने नाव पुन्हा सुलटी केली, तोच आकाशवाणी झाली, ' ह्या समुद्रात अशी वादळ नेहमी होतात, तेव्हा अियत्या या समुद्रातीला जलप्रवासाला सुरक्षितपणा यावा, म्हणून जिथे अेक स्थल निर्माव ।' ही आज्ञावाणी अंकताच तिथे काही वस्तु केवावी म्हणून अवलिया पाहू लागला, तो त्याच्यापाशी काही वस्तुच नाही । अेक हाती कुराणशरीफ नि दुसऱ्या हाती खाण्यासाठी म्हणून मोठ्या काळजीन धरलेल अेक कावडोच अड तेवड होत तेव्हा अवलियाने ते अड

११. अंदमानातील आदिवासीलोक

जगात आजही काही भूभाग असे आहेत की, ज्यांना भूगोल आहे, पण इतिहास असा नाहीच. काळे पाणी ज्यांना आज म्हणतात, तो अंदमानचा द्वीपपुंजही त्या भूभागातच गणला पाहिजे.

ज्या काळी हिंदुराष्ट्रांनी आपल्या स्वतःच्या पायात सिंधुनदीची वेढी स्वतःच ओपून घेतली नव्हती, विघर्षापासहच नव्हे, तर स्वघर्षास हिंदुहिंदुत्वमुद्धा, विजातीय-सह साप्याने वा पिण्याने जातच जाणे, धर्मच बुडतो, असा वापरळ धर्मभोळेपणापायी हिंदुस्थानाबाहेर गेल्याने विघर्षा, विदेशी, विजातीयासह अगोदर व्यवहार पडून आपली जात नष्ट होणारच, ही भ्रामक भीति हिंदु-राष्ट्राच्या पोटात अत्यंत झाली नव्हती आणि तिच्या योगाने तिन्ही बाजूच्या समुद्रावरच नव्हे, तर चौथ्या बाजूच्या भूमिती भूमितीची 'अटके'च्या घामिव चौक्या वसून कोणीही हिंदु देशाबाहेर असा ज्या काळीपासून जाओनामाच झाला, त्या माघारणत जिववी सनाच्या नवव्या-दहाव्या शतकाच्या काळापूर्वी हिंदुराष्ट्रांचे त्रिविक्रमशील चरण, ह्या सिंधुनदीच्या वेढीने जखडलेले नसल्यामुळे पूर्व-पश्चिम-दक्षिण समुद्रांना आणि महासागरांना अत्यंत राजकीय, घामिव, सामाजिक दिग्विजय करीत त्या काळच्या जात जगात आपणा हिंदूंचे महासाम्राज्य गाजवीत चाललेले होणे परदेशगमन त्या काळी मुळीच निषिद्ध नसल्यामुळे, परदेशगमननिषेधाची अवदसा त्या काळी आठवती नसल्यामुळे हिंदु रणतरीची [war ships] प्रचंड नौमाघन [आरमार] दिग्दिगती अप्रतिहतपणे सचरत होती ज्याला परकीयानी लिहिले या आणि पदविनेल्या आजच्या आमच्या हिंदुस्थानच्या वाटच्या भूगोलात 'अरबी समुद्र' ह्या मानहानिकारक नावाने संबोधिल जात, त्या आमच्या पुरातन 'पश्चिम समुद्रा' तून असा बाजूला आणि ज्यांना आमच्या आजच्या रूपम-दुबानी 'काळे पाणी' असे समुद्रागमनभीर नाव दिले आहे.

विष्णु, बुद्ध, प्रभृति देवतांची देवालये, वेद, मनुस्मृति प्रभृति शतावधि सस्कृत ग्रंथांची ग्रंथालये, हिंदु वाणिज्य, कला, सस्कृति हीं सयाम, जावा, ब्रह्मदेश, हिंदु-चीन, वाली ते फिलिपाबिन्सपर्यंत तरी शतकाशतके भरभराटलेली हाती, हा निर्मोळ अतिहास आहे

पण, त्या अतिहासात अदभान द्वीपपुजासारख्या लहान लहान वेदाचा नाम-
निर्देशही अजून सापडू नये, ह्याच त्या कालाच्या प्राचीनत्वामुळे आणि अतिहास-
विराजतेमुळे फारसे आश्चर्य वाटायला नको

तरीही, अदमानशी आपल्या भारतीयाचा सबंध असल्याची आज सापडण्या-
सारखी पहिली खूण म्हणजे त्याचे नाव जावा हे नाव जसे त्या देशाच्या आकारा-
वरून यवद्वीप अस ठेवले, तसेच अदमान हे नावही त्याच्या अडाकृतीवरूनच
भारतीयानी ठेवलेले असावे, अस पुढे सापडणाऱ्या अेखाद्या विरुद्ध पुराव्यापर्यंत तरी
समजण्यास हरकत नाही त्यापुढील त्या वेटावर भारतीय प्रत्यक्षपणे गेल्याचा
आणि ती वेट जिवल्याचा निर्विवाद असा भूतिहासिक पुरावा म्हणजे पाडय
राजाची शिलाशेखीय प्रशस्ति होय ह्या अेका प्रशस्तीवरून ह सिद्ध होत की,
पाडयाचा अेक प्रबल सेनापति असिवी सनाच्या दहाव्या शतकाच्या आगेमागे ह्या
समुद्रावर दिग्विजय करण्यासाठी मोठमोठ्या रणतरीचे अेक प्रबळ नौसाधन घेऊन
निघाऊ होता परतीरावरीळ आजच्या पेगूवर त्याचे जयसैन्य चढून जाऊन तो
देश त्याने जिंकला परतताना त्या भारतीय हिंदु सैन्याने अदमानादिक वेटावर
स्वामित्व स्थापून त्याने पाडय साम्राज्याला जोडले ह्या स्पष्ट अल्लेखावरून ह्या
द्वीपपूजाच्या अितिहामाची जी अेव पहिली ओळ काय ती लिहिता येते ती येते

पण ती ओळही लिहिता लिहिताच अपुरी राहते कारण भारतीय सैन्य तेथे गेले होते हे जरी निश्चित, तरी त हिंदु सैन्य वा त्या हिंदु राज्याच कोणी अधिकार वा नागरिक तेथे राहिले की नाही, ह्याचा काहीच पत्ता अद्यापि लागलेला नाही आम्ही अदमानात असताना अकदा अका विश्वसनीय मित्रज अधिकार्याने आम्हाला सांगितले होते की अदमानात खणताना कोठेसे अका राजवाड्याचे अवशेष सापडत आहेत पण पुढे त्याच बाय झाले ते अद्यापिही आम्हाला काही अक कळले नाही तसा अखादा अखननीय शोध लागला वा न लागला तरीही ही गोष्ट निश्चित आहे की अदमानात बाहेरच्या लोकाची अशी कोणतीहा वसाहत गेल्या तीन हजार वर्षांच्या ऐतिहासिक कालात तरी टिकली

बाहेरच्या लोकांच्या संबंधाने त्या बाहेरच्या लोकांच्या अतिहासात अंदमानचा अतिहास जसा काही सापडत नाही, तसाच त्यांच्या स्वतःच्या लोकांतही अतिहास असा अेका अंधाराने मुद्दा आढळत नाही, हें सांगणेंच अनावश्यक. कारण अंदमानात त्याचे स्वतःचे असे लोक जरी आहेत, तरी त्यांना अंधार कशाशी खावें, हेंच मुळी अद्याप माहीत नाही.

आणि परंपरेच्या दंतकथात्मक अतिहासाविषयीही म्हणाल, तर त्या अंदमानातील मूळ निवासीयांचे दंत जरी अत्यंत बळकट आणि तीक्ष्ण आहेत, तरीही त्यांना कथा अशी मुळीच नाही. कथेची कल्पनाच अजून आलेली नाही. (कारण स्मृति असते, तेथे कथा संभवते.) पण अंदमानचे मूळ निवासी जे आहेत, त्यांची स्मृतिशक्ति अद्याप अितकी अपयंत्रावस्थेत आहे की, त्यांना चार दोन वर्षांपूर्वीच्या घटना देखील आपल्या अर्शा, आठवत नाहीत. आठवण म्हणून आपण ज्याला म्हणतो, तशी आठवण त्यांना राहातच नाही. ओळख देखील ते फार लवकर विमरतात. मग जातीय सुसंगत, सांघिक स्मृति आणि परंपरेच्या प्राचीन कथा ह्या कोठल्या असणार! प्राण्याच्या वळपाला किंवा वानरांच्या समूहाला जितकी परंपरा आणि सामाजिक स्मृति, तिच्याहून काही अंशी अधिक अितकीच काय ती त्याची सामाजिक स्मृतिशक्ति विकसलेली दिसते. त्यामुळे दंतकथात्मक अमाही कोणता अलिखित अतिहास स्वतःचा असा अंदमानच्या लोकांना नाही.

मिळून काय ? जगातील अन्य राष्ट्रांच्या वाङ्मयात अेका वर दिलेल्या पांड्य राजांच्या प्रशस्तीवाचून अंदमानविषयी अतिहासिक अुल्लेख नाही. युरोपियन व अरबी प्रवाशांचे मध्यकालीन अुल्लेख केवळ भूगोलविषयक, अंदमानातील काही अतिहास सांगणारे नव्हेत; आणि अंदमानी जाती अवध्या अगदी रानटी, आदिम, अविकसित मानव, त्यांच्या स्वतःच्या लिखित कथा राहोतच, पण जातीय पूर्ववृत्ताच्या दंतकथाही नाहीत. ज्याला भूगोल काय तो आहे, अतिहास अना नाहीच, असा अंदमान हा अेक अजस्र भूभाग आहे. त्याचा सारा अतिहास म्हणजे

अेका हाडाला आपण अिकडे लांवतो, तरी तें हाड आता मुळापेक्षा अगदी सपाट झालेलें आहे. पण तिकडे अगदी अंदमानात नसलें, तरी त्या द्रोपपुंजाच्या आजू-बाजूच्या भूभागात आजही अशीं मनुष्यें कधी कधी आढळतात की, ज्यांचें माकड-हाड चांगलें दोड-दोन अिच अुंचावलेलें आणि पुढारलेलें असतें. आम्ही अंदमानला असता असा अेक रानटी मनुष्य तेथील डाक्टरांने आम्हांला ओपघालयात आलेला दाखवला. त्याचें माकडहाड, शेपटीचें तें हाड, असेंच पुढे घुसलेलें, वाढलेलें, त्याला खुर्चीच्या पाठीला टेकून ज्यायांगे सरळ असता येवीना असें वर लावटलेलें. होतें. त्याला लागून शेपटीच्या केसांच्या झुबक्याचा स्नायु तेवढा लोंबलेला नव्हता. तो तेवढा लोपलेला होता. त्याची हनुवटी आणि गालफुडें हींही माकडाशी चिती तरी मिळतीजुळती दिसत. त्याची चाळीस-पन्नास शब्दांचीच का होवीना, पण अेक भाषा होती की जी जातिवत मर्कटमनुष्यांना, 'ओरांगओटांग' 'गोरिल्या'ंना असते. ह्या ओरांगओटांग वा गोरिला वानरमाकडांचीही अेक भाषा आहे. तिचे बरेच शब्दही काही प्रवासी प्राणिशास्त्रज्ञांनी मोजण्याचे यत्न केले आहेत. पण तरीही ती मनुष्यभाषेच्या वर्गात मोडणारी नाही. पण ह्या आम्हां पाहिलेल्या पुच्छास्थिअवशिष्ट माणसाला कोणती तरी मानवी भाषेत मोडणारी भाषा येत होती, मनुष्यवाणी होती, हा मुख्य फरक आढळला.

हा अपवादात्मक प्राणी म्हणून सांगितला, पण अंदमानमधील अगदी तज्जन्य अशी अनादिकालापामून निवसत आलेली जात जी 'जावरा' ती काही शेपटीचे हाड असलेली नाही. त्यातील माणसे साधारणतः चार-साडेचार फूट अुचीची, वर्ण काळाकुट्ट केस राठ, आखूड आणि बुचक्यानी वळून वळून असतात. दाढीमिशी अशी पुरुषांनाही येतच नाही. ते सगळे अगदी अुल्लिख ! मनुष्यप्राणी 'सुधारत सुधारत' आपल्या अिकडे आजच्या यांत्रिक युगात ज्या अवस्थेप्रत पोचला आहे, ती आपली सुधारणा आणि ते आपलें यंत्रयुग हाच आपल्यातील ज्या अेका संप्रदायाला मनुष्यजातीला झालेला अेक दुर्धर शाप वाटतो, त्या साध्या राहणीच्या यंत्रयुगविद्वेषी पंथाच्या तोंडात अगदी पाणी मुटावें, अितकी साधी राहणी ह्या 'जावरा' जातीत अनादिकालापामून ती येत आजपावेतो चालत आलेली आहे. कपडे वापरण्याचा मोह असा त्यांना पडतच नाही. नागवेपणा हा जर माधुपणा

छानछोबीच्या व्यसनापायी मुघारलेला मनुष्य अगदी अधोगतीचा चाललेला आहे, असा विवेचनेने ज्याना अन्न गोड लागत नाही, त्या आपल्याकडील 'साध्या राहणी' च्या अभिमानाचा ना हें ऐवून आनंदच होऊन येतो, हे जावरा छानछोबीपासूनही अगदी अलिप्त आहेत त्याच्यातील स्त्रियात असादी तरुणी अगदीच विलासालुप निघाली, तर असादे शाळाचे पान तेवढे बटीपुढे लटवावने आणि असादा पुरण फारच नटवा निघाला, तर त्यांची सारी छानछोबी रगदार लालसर मातीचे पट्टे अगावर थोडप्यातच काय ती सामावलेली आणि सतुटलेली आते यशयुगला अधोगति म्हणणाऱ्याच्या भाषेत बोलायचे तर ह्या जावराची फारच प्रगति झालेली आहे यशयुगाच्या प्रलोभनापासून ते अगदी अलिप्त आहेत त्यांना मोटारी, आगगाड्या तर काय, पण बॅल्गाडी, गाडी अशीच ठावून नाही त्यांना खुर्ची माहीत नाही, आगवेदी माहीत नाही, जोडा माहीत नाही, बगला माहीत नाही, घेनी माहीत नाही, जिल्बी माहीत नाही, द्राक्षे माहीत नाहीत, लोणी माहीत नाही, वाजरी माहीत नाही, ना 'भिगी बॉटर' ची गोष्टच दूर 'मनुष्य-जानीवरील' मनुष्याच्या अस्माधानाचे, बलहाच, कृत्रिम जीवनाचे भक्कम ज्या अज्ञान कारणाने ओढवले आहे, असा 'साध्या राहणी'च्या आपल्या अिकडीत 'अध्यय' समजतात त्या 'सुधारणे'च्या नावापासूनच नव्हे तर जिच्छेपासून मुळा हे जावरा अलिप्त, अकलकित आहेत

पण म्हणून 'साध्या राहणी'ने, 'यशयुगाच्या शापापासून विमुक्त झाल्या'ने नितगावडे परत फिरल्याने, मनुष्यात निरपवाद समाधान नाहू लागलं, म्हणून जे 'Back to Nature' वादी लाक म्हणतात, त्याप्रमाणे ह्या जावरात त समाधान नावत आहे काय ? मुळीच नाही, सेती नाही, नागर नाही, बॅकत मोटा नाहीत, बगला नाही, पण जी असाद्या दाट अरण्यातील खवदाडीतीत जागा किंवा मासाचा तुकडा तात्पुरत्या असाधिकाराने असा जावऱ्याचा असेल, त्यावर दुसऱ्याची दृष्टि पडताच, वा पडू नये म्हणून त्याला वाहावी लागणारी चिंता, करावी लागणारी निरवानिरव आणि प्रसंगी लडावी लागणारी झुज ही तिनकीच अलुत आणि भयकर

मरेतो झुजावे लागते नुसत्या साध्या राहणीने 'यंत्रयुगाचा शाप' तेवढा सुटला की जर समाधान आणि शांतता नादती, तर हे जावरा जीवन्मुक्तच समजावे लागते। कारण ते जवळ जवळ भाकडाभितक्याच 'साध्या राहणी' चे शुपासक आहेत, 'नितर्गा' ला घटन आहेत, पण असतोप, असमाधान, जीवनकलह ह्याची पातळी आणि प्रकार जरी भिन्न असले, तरी त्याची तीव्रता आणि अपरिहार्यता त्या त्या जावराच्या 'नैसर्गिक' युगातही आमच्या यंत्रयुगाहून काही कमी अमलेली आढळत नाही. सुलटपक्षी त्याच्या जीवनाचा विकास भाकडाच्या जीवनाहून जो फारसा जास्त झालेला नाही, त्याचे कारण ही साधी भाकडराहणीच होय ह्या अर्थाने आहे.

अदमानातील वर बुल्लेखिलेली जावरा जात, ही जेव त्यातल्या त्यात अगदी आदिम, रानवट, सुधारलेल्या आजच्या आमच्या वळणाच्या परकीय लोकांपासून सटेनोडपणे, भयाने आणि द्वेषाने दूर राहू अर्च्छिणारी अशी असली, तरी अदमानातील मूळ निवासीयाच्या अंतर अनेक जाती त्या जावराहून चालीरीती, राहणी, घटना प्रभृति प्रकरणी भिन्न प्रकारच्या आहेत, त्या त्या मानाने पुढारलेल्याही आहेत त्याच्या पृथक्पणाचा आणि साम्यतेचा वसून अभ्यास केलेल्या अग्रजी समाजज्ञानी त्याच्याविषयी जी माहिती दिलेली आहे, तिची साधारण रूपरेखा आपल्या ह्या कथानकाच्या लागू शिक्की खाली देऊ.

अदमाना ज्या दहावारा तनस्य मूळ लोकांच्या जाती आहेत, त्याची काही नावे 'करी, कोरा, टवो, बी, वलवा, जावरा, जुवडी, कोल' इत्यादि प्रकारची आहेत शेवटचे 'कोल' हे नाव ध्यानात घेण्यासारखे हाय कारण, आपल्या अिकडील वन्य वा डागरी वीळी लोकांशी ते नाव आणि त्या लोकांचे रानटी चरित्र तुलनाहें वाटते ह्या जातीचे मध्य कोणी घनदाट जंगलात, तर कोणी अच डोंगरातून, तर कोणी समुद्रतटालागून राहात आले असल्याने, त्यांच्या चालीरीती, भावभावना, रंगरूप ही वरील परिस्थितीभेदाने, आणि क्वचित् वंशभेदाने निरनिराळी आहेत त्यामुळे त्यांच्या सरसकट वणनात जी काही विसंगति आढळेल, तिचा अलगडा वाचकाना करता येतो.

जावरा प्रभृति जाती अत्यंत क्रूर असतात पूर्वी वादळात कित्येक परकी जल्याने ह्या वेदाना लागून फुटत वा फसत तेव्हा त्यावरील निःसहाय लोकावर तुडून पडून त्याची हे जावरा प्रभृति अदमानो लोक क्रूरपणे कत्तल करीत आजही त्यांच्या ओळखीच्या तनस्य जातीवाहेरील कोणत्याही परकीय वा अदमानोय जातीची मनुष्ये दिसताच हे रानटी लोक निविड झाडीतून त्यावर तीक्ष्ण बाणाचा मारा करून वा अंकुशादुकट्या मनुष्याला पकडून ठार मारतात कधी कधी कोणाला जीवदान मिळालेच तर त्याचे भाग्य अद्भुतच समजावे जावरानी ठार मारलेल्या अशा लोकांच्या मठ्यावर दगडाचे ढीग रचलेले असतात. आपण जंगलात ठार

केलेल्या अशा परकीय भाणसांची वातमी त्या परकीय शत्रूंना पक्षी नेऊन देतात, अशी ठेक समजूत त्यांच्या काही जातींत आढळून येते. कारण ते पशुपक्ष्यांना भाणसांहून फारसे भिन्न समजतच नाहीत.

ह्यांच्यात स्त्रीपुरुषांसंबंधी रीतीभाती निरनिराळ्या असतात. स्त्रीपुरुषांचीं कामें बहुधा वाटलेलीं असतात. स्त्रीचें स्थान पुरुषापेक्षा अणें समजतात. म्हाताऱ्या स्त्रियांना सन्मानाने वागवितात. लग्नाआधी स्त्रिया पुरुषांशी सलगी करतात. अविवाहित स्त्रियांना लैंगिक निबंध फारसे नसतात. काही जातीत त्या आपला वर आपणच निवडतात. काहीत आजीवापांनी लग्न ठरवले की लग्न ठरले, असें मानतात. अिकडे बहुपत्नीत्वही फारसें नाही आणि बहुपतित्वही नाही. काही जातीत पुरुष आपल्यापेक्षा तरुण अशा दुसऱ्या विवाहित स्त्रीशी फारसा वोलत नाही. त्याचप्रमाणे आपल्या वायकोच्या वहिणींना ते स्पर्शत नाहीत. मुलांचीं नावे निराळीं, मुलींचीं निराळीं, असा प्रकार बहुतेक जातीत नाही. आजीच नावे ठेवतें. गर्भास्पणाचीं चिन्हे दिमू लागताच गर्भाचें नांव ठेवण्यात येते. पण काही जातीत मुली वयान आल्या की त्यांना ठरलेल्या सोळा फुलांपैकी ती वयात येत असता जीं फुलें फुलत असतील, त्यांपैकी अेका फुलाचें नांव ठेवण्यात येतें. ही ह्या रानवट लोकांची ललितप्रवृत्ति आमच्या नागर लोकांतील मुलींना दगडी, घोंडी, भिमी अशी नावे ठेवणाऱ्या अरसिक प्रवृत्तीहून अधिक सुभग नाही काय ? पुरुषाची लग्ने पंचविशानंतर आणि स्त्रियांची अठराच्यानंतर बहुधा होतात.

ह्यांना मुले फार आवडतात. पण काही जातीत मुलें सातआठ वर्षांची झाली की आजीवापांशी अेकत्र राहत नाहीत, तीं निराळा आयुक्रम थाटतात. आयुक्रम असा सर्वांचा अेकच आणि मोजका. भक्ष्याकरिता दिवसभर शिकार करणें आणि रात्री झोप घेतील नाच नाच नाचणें ! नाचण्याच्या समारंभात स्त्री पुरुष अल्लिंग, अेकत्र !

ह्या लोकांतील पुरुष त्यांतल्या त्यात चांगले दिसतात. स्त्रिया मात्र अगदी वय्यड स्त्रियांचीं दुंगणें वेडौल आणि शरीराच्या मानाने फारच स्थूल असतात. त्यांचें सौंदर्य वाडविण्यासाठीच की काय कोण जाणे, त्या स्त्रियांच्या डोक्याचे वेम काढून तीं अगदी गुळगुळीत केलेली असतात ! त्या अंदमानीय सौंदर्यसृष्टीला तरुण स्त्री अशा केम काढून गुळगुळीत केलेल्या डोक्यानेच अधिक मुरेख गोमने असें वाटतेसे दिसतें. आपल्या कवींना सुदरीचे ओठ तोडल्यासारखे आहेत, ही अप्रमा जशी आवडते, तशीच त्यांच्यात जर कोणी कवि असेल, तर त्याला त्याच्यातील सुदरीचीं ठोकीं सोललेल्या आणि तासलेल्या नारळासारखी लोभनीय वाटतात, अशी अप्रमा सहज मुचत असेल, रचतही असेल. कारण सोललेला नारळ हा नारळीच्या झाडांचा, मुकाळ असलेल्या त्या अंदमानीय रानातील त्या नैर्गिक नागरिकाचा अेक मोठा आवडता पदार्थ आहे !

त्या लोकांची बुद्धि लहानपणी घाणाक्ष असते पण तिची वाढ सटकून सुटते. स्मरणशक्ति अगदी थोडी, अर्थात् बौद्धिक दूरदृष्टि त्यांच्यात नाहीच म्हणजे तरी चालेल माये आणि पुढे पाहून घागणारा प्राणी तो मनुष्य, अशी अेक मनुष्यत्वाची व्याख्या आहे तिला ही अदमानी माणसे अपवाद ! त्यांना चालू क्षणी वाम, क्रोध, लोभ प्रभृति विकारांची जी अूर्मि येतील, तीप्रमाणेच ते चालतात मागील दहा वर्षांची वाकी वा पुढील दहा वर्षांची योजना वा पुरवठा असा त्यांच्यात नाही. क्षुधा, तृष्णा, राग, द्वेष ह्यांची सत्त्वाळ तृप्ति झाली की तो प्रदन तेथेच मिटला दानूचा वा अपराध्याचा मूड हा देखील त्या अूर्मिंत ते जो वाय घेतील तोच नाही काळ नाहीसा होऊन तो विपक्षीय मनुष्य जर पुन्हा त्यांच्यात आला, तर त्याचा राग, अपराध आणि मुडाचा निश्चय ही सारी ते लोक बहुधा विसरून जातात तो मनुष्य त्यांच्यात पुन्हा मिसळतो अर्थात् स्मृतिशक्ति अगदी तुटपुजी असते, हे जे त्यांच्याविषयी म्हणतात, त आपल्या स्मृतिशक्तीच्या आणि बौद्धिक दूरदृष्टीच्या प्रदीर्घवालीन टिकाभूषणाची तुलना करूनच काय ते म्हणता येतील कारण त्या जातीनाही काही स्मृति, काही दूरदृष्टि असलीच पाहिजे जातिग अपजत आणि व्यक्तिग अजित स्मृति आणि दूरदृष्टि मावडाच्या वळपातही असते, मग ही तर आदिम असली तरी माणसेच !

त्याची भाषा अगदी मोजक्या शब्दांची जे, प्रत्येकी अगदी घारीग्वि आणि प्राथमिक भावभावना, आवश्यकता, त्या व्यक्तविण्यापुरते त्यातही ते थोडे अपुरेच, कारण त्यांच्या भाषेत अेक मुख्य शब्द बोलून टाकला की त्याच वाक्य करण्याच काम हावभाव हेच काय ते पुरे करू शकतात ! हातवारे, मान, डोळे ह्यांच्या अभिनयानेच ते शब्दापेक्षा परस्पराशी अधिक बोलतात कोणी पाहुणा कोणाला भेटला तर ते प्रथम अेकमेकाकडे नुमते टक्करून पाहत राहणे हा पहिला शिष्टाचार समजतात अर्थात्, अेकमेकांना ओळखण्यात जो धोका त्यांच्या हीन स्मृतीमुळे आणि परकीयांच्या कपटामुळे त्यांना सोसावा लागतो, त्या जातीय अनुभवामुळेच नीट पारखून घेण्याच्या आधी कोणाशी न बोलण्याची ही चाल पडली असावी ! आणि मग स्वतःकडून रोकून आगताशी बोलण्यास आरंभ करणे, हा दुसरा शिष्टाचार ! प्रत्येक जातीची अेक निराळी पोटवोली अमने साधारणतः वीस मंलावर पोटवाली बदलते

कोणी मरण पावले असता त्याची आप्तमंडळी मुक्त कठाने रडतात लहान मूठ मेले तर आभीवापाच्या खोपटीतच पुरतात अितर कोणी विशेषत मोठे माणूस वारले, तर त्याची मोट वाघून प्रथम शाळाच्या डोलीत व्यवस्थितपणे ठेवण्यात येते त्या जागेभायती वेताच्या पानाच्या माळा बाधण्यात येतात त्या स्थगवडे तीनअेक महिने कोणी जात नाही ही स्मशानाची जागा निराळीच ठेवतात हे सुतक चालू असता ते भुरी माती डोक्याला फासतात आणि त्या दिवसात

असे हे अंमदमानीय जंगली नागरिक ह्या अकदोन जिल्ह्यांवेळपा टापूत अवघे तीनचार हजारही असतील नसतील. तेही विसुरलेले, बाकी मगलें घनदाट जंगलच जंगल. अतिके घनदाट आणि वसाहती मनुष्याचा पाय आत न पडलेले दुर्गम की, त्याची नक्की पाहणीही गेल्या तीसअेक वर्षांपर्यंत झालेली नव्हती ! मोठमोठे वृक्ष, त्यांवर आणि त्यांमधून शेकडो प्रकारच्या काटेरी विनकाटेरी लतावेलीतूणांच्या घनदाट गुंतागुंतीची दाटी, बरून जवळजवळ बाराही महिने - निदान नभू महिने तरी - साखा पडणारा पांभू; धरचेवर मुसळधारा, नाही तेव्हा झिम झिम; तळाशी त्यामुळेच पाणीच पाणी सदा साचलेले; त्यात वृक्षलतावेलीच्या त्या अयाग दाट रानाचा पालापाचोळा वर्षानुवर्षे मारला बराबर थरपडत अमलेला, वर्षानुवर्षे तमाच कुजत अमलेला; जिपडे तिकडे त्या दलदलीत भरभराटणाऱ्या लक्षावधि माशा, मोठमोठे डास, जळवा, भयंकर मापसुरळ्या, विपारी जीवजंतु, ह्यांचा अेकच मुळमुळाट ! वृक्षांत वृक्ष, वेलींत वेली, काट्यांत काटे, झुडपात झुडपे दाटून, गुंतून असे अेक रानटी छतचें छत मेलोमेल पसरलेले की, मूर्धे वर आकाशात तळपत राहिला, तरी किरणाचा स्पर्श त्या रानाच्या तळाला असा म्हणण्यासारखा म्हणजेच ती दलदल मुकविण्यासारखा, युगोयुगे होअूच नये; प्रकाशही पुरता असा युगोयुगे पडूच नये ! जंगलांची वाढ अंमदनातच नाही, तर जे डोंगर मधून मधून आहेत त्यांवरही तेंच जंगल तसेंच चढून गेलेले ! त्यापेगे हीं वेडे दुसन जरी हिरवी गार आणि मोहक दिसली, तरी मनुष्यवस्तीला पूर्वापासून अगदी प्रतिकूल अशी ठरली. जे काही अिगजो धाडसी लोक वसाहत स्थापण्याचा प्रयत्न करते झाले, त्यांना सुद्धा अगदी अठराव्या शतकाच्या साधनानी सुद्धा तेथे पाय टिकविता टिकविणे दुष्कट झाले. दोनदा त्यांनी स्थापलेल्या वसाहती तेथील त्या लक्षावधि विपारी जीवजंतूनी आणि दलदलीतील रोगाणूनी कत्तल बरून टाकल्या, माणूस नि माणूस रोगराशीने ठार केले, वसाहती अुठून गेल्या.

ह्या अंमदमान वेडाना जे परकीय लोक, अपघातपरत्वे जलयाने वादळात सापडून किंवा वसाहती स्थापण्यासाठी येत, त्याच्यावर जाबरा प्रभृति तत्रस्थ रानटी मनुष्ये विपारी तोराचा मारा करून घेऊन फाटून टाकीत, हे तर खरेच, पण तमत्या तेथील मानवी प्रतिकाराने ह्या वेडांचे 'स्वातंत्र्य' धनादिवालापासून सतराव्या त्रिस्ती सतापर्यंत जे अवाधित राहिले, ते नेव्हाही राहिले नमते. ह्या वेडांचे ते स्वातंत्र्य जे असे अवाधित राहिले ते तेथील त्या सापसुरळ्या, जळ्या आणि त्या दलदलीतील अमल्य विपारी माशा, डास व रोगाणु जित्यादि कडव्या 'देशभक्ता'च्या, लक्षावधि मूधम सैनिकाच्या 'स्वातंत्र्य भक्ती' ने होय. परकी स्वाभ्याचा हेच रोगाणु नुमता धुव्या अुडवून देत आले.

तेथील असा ह्या घनदाट जंगलातील जावरांपेक्षा जळवांच्याच संख्याचा पराक्रम अचाट ! आजही त्या जंगलात ते कापण्यास जेव्हा वदिवानाच्या टोळ्या

जातात, तेव्हा त्यांना ह्या जळवा रक्तववाळ करून माघाच्या पिटीत आहेत ! झाडावरून त्या जळवाचे थर चढलेले असतात, पायाखाली पालापाचोळ्यांचे थर-
वर थर, साचलेल्या दलदलीत त्या जळवांचे लक्षावधि 'दंशभयत' सैनिक दवा
घरून दडलेले असतात ! मनुष्ये आत घुसली, त्यांचा वास आला रे आला की-
झाडावरून त्या जळवा पटापट अंगाडोक्याखांद्यावर बुड्या घेतात, पायाखालून
भराभर मांड्यावर चढतात. जी जेथे चिकटली, ती तेथे सुपसूप रक्त पिभू लागलीच.
हातानी बुचके काढून टाकावे तरी आटपत नाहीत. दंशच दश. त्यातच विपारी
डास, काटेरी झुडूपे आणि भयंकर सापसुरळ्या. अंक अंक फूट लांबीच्या. शंभर
शंभर पायांच्या. दाट थरचे थर. त्या सापसुरळ्याचा - त्यांना 'कानखजुरे' असें
म्हणतात तिकडे बंदिवान - दंश अतिका विपारी की, अग भयंकर मुजते, आग
मतस्वी, केव्हा केव्हा तें अंग लुलेंच पडतें. क्वचित् प्राणघातही होतो. त्या मानाने
साप तिकडे थोडे. पण जी अंक कुरगासारखी जात आहे ती दमताच प्राण घेणारी.
विचू पूर्वी नव्हते म्हणतात, पण आताशा तेही सापडतात. अशा त्या जंगलात बंदि-
वानातील कटकांतील कंटक आणि कूरांतील कूर बंदिवानही जेव्हा टोळ्याच्या
टोळ्या बळाने हुसकीत जंगल काटायला नेल्या जातात, तेव्हा चळचळ कापतात.
मारीत, पिटीत नेलेली अशा शंभर शंभर माणसे दिवसभर त्या भयंकर अरण्यात
ते सक्तीचें काम करून सध्याकाळी जेव्हा परततात, तेव्हा अकेकाच्या अंगावर
चिवटलेल्या जळवाच्या सूक्ष्म दंशातून रक्ताच्या वारोंक घारा वाहात असताना,
पायात काटे, अंगावर डासांच्या गांधी बुडलेल्या, दलदलीच्या चिखलाने लडबड-
लेल्या त्या बंदिवानाच्या टोळ्या अगदी रडकुंडोला आलेल्या असतात, ह्यात काय
नवल ? त्यातही त्या जंगलात मधमास्याचे आणि गांधीलमास्यांचेही साम्राज्य आज-
वर अवाधित ! ते कोण्या माणसानी असें अप्रद्विलें जाताच त्या मधमाशा आणि
गांधीलमाशाही त्या परबया शत्रवर तटन पडन आपल्या ह्या स्वदेशाच्या आणि

नाच बंद ठेवतात काही महिन्यांनंतर मेलेल्या माणसाची हाडे धुअून त्याचे तुकडे वरण्यात येतात मग त्याचे निरनिराळे दागिने करून ते त्या मृताचे स्मरण म्हणून वापरण्यात येतात रोग हात्यास ह्या हाडाच्या दागिन्याचा स्पश करताच रोग बरा होतो, अशीही समजूत आढळते पण ह्या सर्व हाडात मृताच्या कवटीचा मान विशेष ! त्या कवटीची जितर हाडात गुपलेली अेक माळ करून ती मानेवरून पाठावर टाकलेली असते आणि ती कवटी तशी वापरण्याचा अधिकार विधवा, विधुर आणि अत्यंत निवडचा नातलग ह्यांनाच वाय तो असतो

मेल्यानंतर भूत होत, असा काही जातीचा विश्वास ! वाहीची समज की, अदमानात त्यांना ठाऊक ते त सव प्राणी जे हिडतात ते आपलेच पूवज ती सी रपे घेअून हिडत आहेत स्वतःच्या मृताची कल्पना त्यांना सावलीपेशा समुद्रात पडणाऱ्या त्याच्या प्रतिबिंबाकडूनच मूळ आलेली असावी कारण प्रतिबिंबाला ते भूत समजतात आणि त मेल्यानंतर दुनऱ्या ठिकाणी राहायला जात अस मानतात

ह्याच्यात धार्मिक दृष्टीचे बमकाड अस नाहीच म्हटल तरो चांगेच सम मृत्यु अित्यादि प्रसंगी ठराविक रीति, व्यावहारिक चाला असतात, पण धार्मिक स्वरूपी कोण्या दवदवनेच्या प्रायना वा पूजा वा मंत्रतंत्र - फार वाय, धार्मिक असा कोणो पुराहित सुद्धा नसतो परंतु त्याच्यातल कित्यकत ब्रह्मना अस अगदीच नाही म्हणून त्यांना काणो हिणवू नय कारण आमच्या अगदी ओदवरदत्त पुस्तकातून मागितलेल्या काही घमसमजुतीना आणि ब्रह्मनाच्या गाप्दीना हार न जाणार अस याडेसे ब्रह्मज्ञान आणि नुराणपुगण त्याच्यातही आहे अनादरगार्थ पुढगा ह्या दैवताने हें जग निर्मिल, मेल्यानंतर ज्या जगात भूत निवाण्यात जातात ते अद्भुत जग अेका माठया जगड्याळ मारळाच्या वक्षान तातून बरयेन आहे, जगी सेपाऱ्या मस्तकावर पृथ्वी ! पुलगा त्याच अद्भुत अुच जगात आतांगा गहनी, पण पूर्वी ती अदमानातील सवात अुच पर्वत जे 'सडल पीक' त्याच्या शिखरी राहात असे ! कंलासावर जर आमचे महादेव नकर राहनात, मृतापंगवराचा महादेव अल्लाह जर सीनाय पयतावर येत अे, आय सी अेस् चे महादेव

ह्या पुलग्याव्यतिरिक्त अदृश्य शक्तीत समुद्राचे भूत 'जुरुवीन' आणि अरण्याचे भूत 'अेरम चोग' ही मोठी खाष्ट आहेत. पुलगा देखील ती मानीत नाहीत, जसा संतान बल्लाला देखील सहसा घडत नाही. पण त्यातल्या त्यात अेवढे बरे आहे की, हे जगलाचे खाष्ट भूत 'अेरम चोग' आगीला भित्ते ह्या समजुनीमुळे ह्या अदमानो जगली जाती आग नेहमी बरोबर पाळतात, आग विझू देत नाहीत, जसे आम्ही हिंदू, पारशी अखंड अग्निहोत्र पाळतो !

भुत्तरध्रुवानाररया अगदी हिममय आणि अग मोठवून टावणाऱ्या थंड प्रदेशात गनुष्य वसत असता त्याला अुष्णतेसाठी आगीचे अखंड सान्निध्य अत्यंत आवश्यक आणि म्हणूनच आवडते असणारच. पण त्या काळी आगपेटांमारखे आग चेतविण्याचे झटपट साधन माणसाला गवसलेले नसल्याने आणि लावडावर लाकडे किंवा गारगोट्यावर गारगोट्या घासून विस्तवाची ठिणगी पाडून प्रयासाने आग पेटवावी लागत असल्यामुळे ती अेवढा पेटत्यावर पुन्हा सहसा विझू न देता सारखी भडकलेली ठेवणे अपरिहार्य होते. त्यामुळेच उत्तरध्रुवावडील आर्यांत अग्निप्रस्थ वाढले अनाथे त्यांना प्रथम सदाचाराचे आणि मग धर्मकर्तव्याचे रूप येजून आमची अग्निहोत्रास्या बनली. ह्या आम्ही लावलेल्या आमच्या अग्निहोत्राच्या अुपत्तीला अदमानातील ह्या वन्य अनाथ जातींचे हे वरील अग्निप्रस्थ बळाट पुष्टि देते आहे. कारण त्या घनदाट जगलात मोठमोठ्या विपारी डासाचे आणि माशांचे थवेच्या थवे, साप-सुरळ्या-जळवाचा नुसता चिवार सुळसुळाट जेथे तेथे दलदल, बहुधा अधकार ! अशा 'जगलाचे' हे भूत म्यायले तर आगीलाच भिणार ! आग तेथे अत्यंत अुपयुक्त, पण त्या जगली लोकामध्ये आजही आग पेटविणे आगपेटी नसल्यामुळे प्रयत्नाच गारगाटी झाडून ठिणगी पाडायची, त्यामुळे अेवढा पेटलेली आगच आगी पेटविण्यासाठी शक्यता पेटत ठेवणे अवश्य. ह्यामुळे जगलाचे भूत जे 'अेरम चोग' त्याला सदोदित धावाने दूर ठेवण्यासाठी सदोदितचे प्रदीप्त अग्निहात्र अवश्य झाले.

पण तरीही त्याची देवीवरणाची वत्पनाशकित त्या आगीशीतकी जाज्वल्य नसल्यामुळे आगीचा अग्निदेव झाला नाही. आगीची अग्निहात्र झाले नाही आमच्या आग पाडायच्या लावडाची सुद्धा जशी अरणो देवता होऊन ती समनव आव्हानली जाते तशी त्याच्या गारगोट्यांना 'चमक' पाड. प्रसन्न हो !

१२. अंदमानच्या वंदिगृहात !

काळे पाणी घेताच आगनावेतून वदिवानाना पायात ठोकलेल्या वेड्यासह जे अंतरनितात, ते थेट त्या वेटावर समुद्राच्या अतारापाशीच वाघलेल्या टोरेवाज विम्बोण आणि मुख्य अशा अेका नारागृहाकडे सनस्र पोलिशाच्या पहाऱ्यात येथून जातात.

ह्याच नारागृहाला कस-नारागार (Cellular Jail) असे नाव आहे, त्या 'सेल्युलर जेल' ह्या नावाचे, वदिवानाच्या बोलीत 'सिल्व्हर जेल' (रपेरी वंदिगृह) असे मोहक रूपान्तर झालेले आहे अर्धवट शिकलेले असे जे वदिवान ह्या जन्मठेप्यात असतात, त्यांना 'सिल्व्हर जेलमध्ये न्या' ! 'ह पोलिशाच्या तोंडचे शब्द अेकताच मोठे आश्चर्य वाटते. रपेरी तुरुंगात जायचे ? काही देवळाच्या सावाना वा कळसाना रूपाचे पत्रे माहून जेसे मडविलेले असते, तसा रूपात ज्याचा निदान दशनी भाग तरी मडविलेला आहे, असा अेकाच्या विलक्षण आणि भव्य नारागृहाचे - दृश्य त्याच्या डोळ्यापुढे ते 'सिल्व्हर जेल' हें नाव अेकताच अवस्थात अुभे राहते. काळ्या पाण्यावर सगळेच विचित्र ! कोणी सांगवे, पाणी जसे काळं, तस तथोल नारागृहही रपेरी नमेल म्हणू !

निदान ते 'सिल्व्हर जेल' हें नाव तरी वदिवानाच्या आणि पोलिशाच्या तोंडून वारवार अंतत असता कटकला तरी आकर्षक वाटले. यास्तयिच पाहता भयंकर आणि अट्टल पाण्याना त्याच्या भीषण पापाचा कठोर दड देण्यासाठी ज्या वेटात नेथून सोडायचे, त्याचे नाव जस अगावर काटा अुभा राहाण्यासारखेच 'काळे पाणी' असे पाडले गेले, तसेच त्या नारागृहाचेही नाव कोठले तरी, 'नरकमुंदार' किंवा 'छळधूर' असे अेकताच वचन पाडणारे अभावयाम हवे होते ! पण त नाव तरी निदान किती मोहक ! 'सिल्व्हर जेल !' रपेरी तुरुंग !

नुसते नावच मोहक नव्हे - ते पाह्या, येथूनच ते भव्य वंदिगृह दिसत ते पाह्या ! तोच तो सिल्व्हर जेल ! आ ? तो ? अगदी सिल्व्हर-रपेरी नसले, तरी किती आकर्षक आहे त भवन ! रेलून ठावठीक, नोंदनेटचे, कोर वरवरीत, लाय,

गन्नां तान मजली पाच-सहा पाख त्या मध्यस्थित टावरच्या चहूवाजूनी लाववर शिस्तीत पसरलेली मोठी मोठी अगणे मध्ये सोडलेली बतुलाकार सभोवती नारळीकेळीच दाट वन ! त्या अदमानातील घनदाट जंगलात केव्हा केव्हा मज्जू मज्जू तीम-तास फूट लावीचे प्रचंड अजगर असे वेटाळें घातून पड्डलेले आटळतात तसा तो अजगरच जमा काही ! अजगरासारखाच किती मोहक दिसायला !

त्यात प्रत्येक बंदिवानाला स्वतः अशा ती अेकेक अेकलकाडी खोली गजाचे बंद दार असणारी ठेवली असे जसा त्या सातमे-साडेसातमे अेकलकाड्या सात्याच खोल्या त्यात बाहेत म्हणूनच त्यास Cellular jail कक्षकारागार हें यथार्थ नाव ठेवला होत

त्या प्रत्येक खोलीत बाहेरून पाहणाराच्या डोळ्यांना प्रकाश भरपूर दिसे पण प्रकाशाचा विशेष हा असे की त्या खोलीत घातून टावून गज्याच्या दाराला अेकदा वा बाहेरून कुठूप ठेवून गेला की डोळ्यांना किती जरी लक्ष दिसल तरा हृदयात अेवढा काळोस पसरावा ! जीव गुदमरावा ! त्या प्रशस्त खात्रीची अेकलकाडा हातून पडायी !

तसा अेकेक अेकलकोडीत त्या काळ्या पाण्याच्या बंदिवानाच त चलानही अेकेक बंदी अग्न अलग करून काडण्यात आला तीन चार दिवस त्या अेकलकाडीत अेकेकटा बंदिवान तसाच डावू ठेवल्यानंतर त्याच्या शिक्षापत्रकात माहिती निरीक्षण त्याच्या अपराधाच्या आणि पूर्ववृत्ताच्या अनुरोधे निरनिराळे वग पाडण्यात आले जे तात्त्विक बुत्तीभात अपराध करून गेले आणि प्रथमच दंडित त्याचा सुधारणाय म्हणून अेक वग जे निर्ढावलेले अपराधा त्याचा दुस्सुधारणा याचा भयकर म्हणून दुसरा वग असे अपराधविज्ञानात (Criminology) धरून दोन वग पाडण्यात आले बंदी पहिल्या वर्गात पडला आणि तो अिप्रजी, हिंदीगिर्भितही असल्यान महिना दोन महिन्यातच येथल्यात बंदीलेखकवग जो अमती त्यात थोडफार गिर्हिण्याच काम मिळून बंदिवानान तो वाढू म्हणून गाजणार हें अुघड बाल परंतु रफिअुद्दिनच शिक्षावत्त भयकर वर्गात मोडून त्यावर अयातच पाच वर्षेपयत त्या कारागारातच बंद ठेवण्याचा आणि बंडक पहाण्यात वतन चोख दिसेता सक्त काम करण्याचा प्रतिबंध पातला गेला

अदमानला आतागा भयकर आणि निर्ढावले (Habitual) बंदी घाडण्यात येत नाहीत त्यामुळे तिकडो बंदिवानाना बऱ्याच मजली आजबाल मिळनात पण तीमपस्तीस वयापूर्वी भयकर आणि निर्ढावले असे अट्टा दंडितच बहुधा तिकडे घाडण्यात येत असल्यामुळे त्यांना रावचून येण्यासाठी तमच बंडक तियम आणि त्याची दुष्ट रीत जिरवण्यासाठी तसन सक्त काम मोजाव लागे त्यावाचून दुसऱ्या कोणत्याही लक्षापेक्षा व्यवस्थला तसले राक्षस दंडित ताळ्यावर आण

आणि समाजाला हितकारक अशीं कामे त्याच्याकडून करवून घेण, निदानपक्षी समाजाला त्याच्या स्वर अस्तित्वापासून भोवणारा उपद्रव टाळणे, जवळजवळ असाध्यच होणार होत

रफिअुद्दिनसारखे खुलट्या काळजाचे काही दंडित (Convicts) तसल्या कडक व्यवस्थेलाही धूळ धारून काळ्या पाण्यावरून मुढा पळून जात, देशाला परत पोक्त आणि परत समाजावर अघोर अत्याचार करीत, अस वाटळून आल्यामुळे रफिअुद्दिन मागे पळून गेल्यानंतर मघत्या काळात ही व्यवस्था अधिकच बंडक करण्यात आली होती त्या दुदमनीय बंदिमानानाही पुरून अरावे असेच त्याच्याशी प्रसंगी त्याच्याहूनही बंडोरपणे वागणारे चाणाक्ष अधिकारी त्या बक्षवारागारावर मध्यतरी नेमण्यात आले होते रफिअुद्दिन काळ्या पाण्यावर जाता जेव्हा पुन्हा घाडण्यात आला तेव्हा त्याची गाठ अशाच अंका सवाजी दंडम बंदिपालाशी पडणार होती

आपल्या पूर्वीच्या परिचयाची व्यवस्था आणि अधिकारी बदलले आहेत, हे रफिअुद्दिनच्या ध्यानात तेव्हाच आले आणि ह्या नव्या अधिकाऱ्याच्याही डोळ्यात धूळ फेकण्यासाठी जेजे जे लागू पडेल तेजे ते त खुगल्या मनघरणी, पायघरणी, बाह्यात बक्यक, शिवीगाळ, खुळेचार दाडगाभी, हसरी तोडपूजा वा खटवाळ निगरगटपणा, भिर्यादि प्रकारच्या बतनाच साधन योजायला त्याने आरंभ

त्या नव्या बंदिपालाने, भयकर आणि अधम असे जे नवे बंदिमान येत, त्याच्या पूर्ववृत्ताच्या मरकारी टिपण्यावरून त्याच्याविषयी वाय घोरण ठेवामच त मनात ठरवाव आणि मग त्याच्या प्रस्तुतच्या मनोवृत्तीना चाचपून पाहण्यासाठी त्याच्या अंकदा दोनदा समक्ष गाठीमेटी घेत असाव अवश्य तसे प्रथम अगदी मनमोकळेपणाने बोलण्याचा आव आणावा, सौम्यपणा दाखवावा आणि मग स्क्रू हवा अतका पक्का दावीत चलाव त्याप्रमाणे त्या नव्या चलातातील बंदिमानानाही त्याने चाचपण्यास हळूहळू आरंभ केला पाच-सहा दिवस त्यांना अवलकाडीत कुजत टावल्यानंतर अंका दिवस बंदिगृहावरील मुख्य जमादारामह तो बंदिपाल रफिअुद्दिनच्याही कोठडीपुढे अचानक यज्जु टेपला

बंदिपालसाहेब स्वतः ज्याच्या अंकाकामीपुढे (Solitary cell) न बोलता जातात, त्या बंदिमानाच महत्त्व अंतर दुर्लक्षित बंदिमानाने अंकदम वागत ! त्या नम्रपणे सामोऱ्यात आपण अंक मण्य प्रस्थ आहोत असा त्या बंदिमानानाही अहंकार घटता तसाच रफिअुद्दिनलाही तत्पाळ चढला तो अतक्या सवन पहायात अंकलवोडीत सारंग्वा कुजत पडला हाता मी बाणी चिटपासण जरी त्याच्याला बालायला आले अमन, तरी भाग्य समजता-मग आता तर स्वतः 'मात्र त्याच्याकडे आपण होऊन आण्णा आणि यताच विचारता झालेण,

‘क्या, रफिअुद्दिन ! ठीक आहे ना तुझ ? बाही गा-हाण विहाण ?’

‘सरकार, आप ही भावाप हैं अब हमारे।’ रफिअुद्दिन अगदी नम्रतेचा चुरखा घेऊन गयावया बहू लागला, ‘मला हव तर फासी द्या परतु ह्या अकल-कोंडीत अस अकट वदीत काबून ठेवू नका ! चकार शब्द कोणाशी बोगायची चोरी !’ मी असा अकटा ह्या भयंकर अकान्तात आणखी बाही दिवस राहीन तर वेड लागेल मला वेड !

‘अकटा राहायला तू कदाळलास ?’ बविपाल हसला ‘अकटच ना तुझ्या ह्या तळमळण्याच कारण ? अच्छा, जमादार ह्याला अक विची आणून द्या सोवतीला ! आमच्या त्या स्त्रियाच्या बदिखान्यात हव्या तितक्या विच्या आहेत !’

बविपाल चेष्टेसार आहे हैं पाहताच रफिअुद्दिन अकटम पाघळला त्यानून विचीचीच गाण्ट निघालेली ! त्याची मुद्रा लगेच रंगेल झाली आणि तो म्हणाला,

साव, त्याला स्त्रियाचा बदिखाना का म्हणता ? बहुतेक बदिखान त्याला विचीघर म्हणतात आणि अगिच्यात जे खरे रसिक आहेत, ते तर त्याला म्हणतात चिडियाखाना ! - पाखरान !’ पण साव, त्या पाखरानातल पाखर तुम्ही आमच्या सारख्याच्या वाटचाला कुठल येऊ देणार ! तो समोर बसला आहे ना काय्या कुठेत-तो काळा कुरूप कोळसा ! तशा डोमकावळ्याना काय ती तुम्ही देणार ती पाखर ! साव, सरोखरीच हा काय बर पक्षपात सरकारचा ? तो डोमकावळा-तो कटक-भाडाच चलानी तोही गळेवापू दडित, जन्मठेप वाळ्या पाण्याचा अपराधी ! मीही तसाच पण मला पाच वर्षे ह्या बदिखालेत - ह्या अकटकाडीत - सडत पडण्याची शिक्षा, नि त्याला लगेच कोडडीतून बाहेर काढून त काय्या कुटण्याच हलक काम दिल गेल नि सांगितल गेल की सुला लवकरच बदिखानात नेमू म्हणून ! त्याच्या त्रिहितावाचता यत तर मला पण काही येतच की साव ! (ह्या वावूना लिहिता येत तर साव आम्हाला लढता यत !) पलटणात होतो मी सरकार ! मद आहे मी साव ! पण आम्हाला भयंकर म्हणून या वाळ्या पाण्यावर अकलकाडीत सडत टाकता नि वावूना, ह्या डोमकावळ्याना ह्या भेपवात्राना सुधारणीय म्हणून निघडून त्यांना लग्नाची परवानगी देता ! आणि त्या पाखराना तल्या वाटेत त्या पाखराला पाळायला नेऊ देता ! हा अगदी अयायाचा नियम नाही का ? साव ! आम्ही शिपायी लोक दारचे शिकारी कुत्रे ! जिवावर बतली तरी जो पाळीत त्याच्या पायी प्राण द्यायला माघार घेणार नाही अशाना कोठडीत सडवीत मारण्यापेक्षा सरकारने मला वाटेत त्या लढावीवर धाडाव, शत्रूच्या तोफेच्या सोडावर सोडाव ! सरकारकामी माय शिर द्यायला हटणार नाही वपा !

‘अरे वा ! अगदी वेळेवर सांगितलस वध ह ! सरकारला अक शिर हवच होन की आता ! ते जररेवाले आहेत ना ? ह्या वाळ्या पाण्याच्या घनदाट जंगलातील राक्षस ? माणसाच्या शिरातील कवटी वाढून ते तिच्या तामून घामून,

त्यांत रंगी शिपल्या खचून थमा अेक गुरेख दाहूचा पेला तयार करून देतात म्हणे, की पंथ ! तसा अेक पेला लंडनच्या प्रदर्शनांत ठेवायचा आहे सरकारला ! त्या जररेवाल्याकडे देतो घाडून तुला ! 'तुझं डोकं अगदी फक्कड आहे त्यांना हवी तशी पोक्ळ कवटी पुरवायला !' साय मोठ्याने हसले.

'माझं डोकं ? छट् ! त्या समोरच्या डोक्याकड्याचं—त्या कंटकचं डोकंच त्या कामी अधिक उपयोगी ! माव, डोक्याच्या कामी बाबूलोकच अधिक डोक्याज ! लवचोक डोकं अमत्तं तें तानायला—घासायला तसा जडावाच्या कामाला !'

'पण तें त्या कंटकचं डोकं ब्राह्मणाचं आहे, होय ना जमादार ? ब्राह्मणाची कवटी म्हणे बरीच असते, नेंद्र असतो तिच्यात ! आम्हांला पोक्ळ कवटी हवी तुझ्यासारखी ! आम्हांला पोलिसांनी कळवलं आहे की, त्या कंटकचं घराणं मोठं, कुलशील, बुद्धिमान् समजलं जाओ नि त्याचा बाप म्हणे मोठा शास्त्री होता !'

'हो हो तर ! नुसता शास्त्रीच नव्हे, ह्या कंटकचा बाप मोठा ज्ञानी नि परोपकारी पण होता साय ! त्याच्या बापाने आपल्यापाशी असलेली अपरंपार संपत्ति शेवटी अेका अनायालयाला धर्मार्थ देयून टाकली !'

'हं ? अशी होती तरी किती ती संपत्ति ?' आश्चर्याने जमादार मध्येच पुसून गेला.

'तीन मरतुकडीं मुलं नि अेक मुलगी !' रफिअुद्दिन हसला. भोळा जमादार फजोत पोपल्यासारखा झाला. रफिअुद्दिन पुढे सांगू लागला, 'तीं सारीं मुलं त्याने अनायालयाला दिलीं ! त्या भुक्कड मुलातला हा कंटक बडोल माजू अिये बाबू बनू पाहतो आहे ! आणि ती बहीण कलकत्याच्या मासळी बाजारातली, विदी वनके पानपट्टीका दुकान चलाती हे साय ! मीने खुद असको देखी हे, पान भी चेंदाया हे असके दुकानका ! किघरका कुल और किघरका शील ! पोलिसको इसने जो कुछ गपोंड वाते बतायी असको अुन्हें भी लिख मारी, और क्या ! अैसे भुक्कड आदमी को आप बाबू बनाते, और हमारे सरीखे मरकारके विश्वासु पलटनवाले भेद सिपाहियोंको कुत्तेके भीतसे मरवाते हैं जिस कोठडियोंमें !'

'परंतु, तुम काले पानीसे पीछे भागा हुआ बंदिवान है ! यह भूलो मत !'

'सरकार, माझा अक्षम्य अपराध आहे तो ! पण पश्चात्तापाने माझ मन राख झाल आहे आधीच ! त्या दुष्कृत्याने मी काय मिळवल ? पहिल्यापेशा शतपट अधिक यातनांत मात्र पडलो पुन्हा त्याच कोठडीत वेड्यांनी हातपाय जखडलेल्या बंदीमध्ये येवून ! आता तुम्ही हुसकलत तरी काळजा पाण्यावरून परत जाणार नाही मी ! घाल तें काम करीन, सागाल तेव्हा अियेच घरदार करीन. पण लग्न तेवढं लावून घाव अं सरकार माझं ! अियेच आता माझी माती पडणार ! तरी ह्या अेकलकोंडीनून काढाव अेवढीच आपल्या पायी विनवणी !'

‘अच्छा जमादार, अद्यापासून ह्याला तेल्याच्या घाण्याच — कोलूच काम द्या ! जर तू नीट पुर पुर काम करीत राहिलास, तर सहा महिन्यांनी तुला हलक काम देईन, पण वध, तुझी ही बाह्यात बडवड करण्याची खोड सोडली पाहिजे तुला ! कुणाशी अवज्ञेचा चकार शब्द बोलता कामा नये आणि ध्यानात धर की, जर पुन्हा वदिगृहाचा रस्ता भगलास, मस्ती केलीस, तर हाडन् हाड तोडून काढीन ! पळून जाण्याचा यत्न करू न्या. दडिताली अेकदम गोळी घालायचा नवा अधिकार आम्हाला आता देण्यात आला आहे ! मागल्या सरकारी दिलाखीच्या भरवशावर पूर्वीच्या फदात परत पडू नकोस ! गाठ आता भाड्याशी आहे ! तुझे मागचे अपराध मी विसरतो, पण समाजाला ह्यापुढे तरी अपद्रव न देता कष्ट करून पोट भरशील तर ! जमादार, ह्याला ह्या अेकल्लकोडीतून वाढून घाडा घाण्यावर नि तिथल्या बदिवातात मिसळू देत जा दिवसभर रात्री बंद करीत जा मियेच.

त्या वक्षकारामृहात प्रत्येक चाळीच्या अगणात अेक छपरी बाघलेली होती. त्यातच ते पायकोलूचे म्हणजे पायघाण्याचे काम चाले अेका मोठ्या लाकडी घाण्याला अेक जुवामारखा मोठा दाडा जोडून त्याला प्रत्येकी दोन माणसे लावीत. घाण्यात सरसू (मोहरीच्या जातीचे बारीक दाण्याचे धान्य) घालून प्रत्येकी तीस पौड तेल सध्याकाळपर्यंत वाढावे लागे. वेलाच्या ठायी जुपलेली ती माणसे दिवसभर त्या घाण्यामोवती गरागरा फिरत. त्याच्यात कुणी कुचराखी केली, तर त्यांना वेलासारखे हाकण्यासाठी बाँडर नेमलेले असत त्या छपरीत अशा घाण्याची थोळ्या थोळ असे आणि त्या सर्वांवर देखरेख करण्यासाठी अेक ताडेल — दडितार्पकीच चढवलेला अेक दुय्यम जमादार — नेमलेला असे त्या वामाचे कष्ट अितके कठीण असतात की, अट्टल दडित सुद्धा त्या छपरीत पाय टावताच रडकुडीला येत त्यांच्यातील निर्गरगट्ट सीदे फारच अळटळ करू लागले तर सध्याकाळी तेल पुरे वाढीतो त्यांना तसेच ते जुपून ठेवीत ते प्रसंगी रात्री सांतवाड वाजेता ! सध्याकाळचे जेवण सुद्धा रात्री तेल पुरे करीता दिले जात नसे ! अशी सक्ती होती, म्हणूनच ते अट्टल दरोडेखोर, हत्यारी, गावगुड, प्रभृति निर्ढावलेले दडित काहीतरी शिस्तीत राहात, त्यांच्याकडून वाही तरी काम करून घेता येजी जे दयळे वा वदिगृहात

त्याला सोप्यातले सोपे वाटले. प्रहिल्याच दिवशी ताडेल्याच्या हातीं अेक 'हळकुड' रफिअुद्दिनने हात हलविताना चुपचाप देताच त्याची जुनी मंत्री नवी झाली आणि रफिअुद्दिन दिवसभर माडी ठोकून गप्पा छाटीत पडून राहू लागला. त्याच्या जागी ताडेल्याने दुसरा अेखादा थापडवाजीक दडित चोरून लावावा, सध्याकाळच्या आत रफिअुद्दिनच्या वाट्याचे तेल पुरेपूर रफिअुद्दिनच्या नावे मोजून देण्यात यावे, असें चारपाच दिवस लोटले.

ह्या दडित ताडेल्याच्या हाताखाली जे दडित बॉर्डर होते, त्यात जोसेफ हा त्याच्या फार भरवशाचा झाला होता. कारण ताडेलाला मोठमोठे लोटे भरून तो दही चोरून आणून देत असे. बदिवानाना आटवड्यातून दोनदा दही मिळे ते वाटल गेल की ह्या चाळीतील बदिवानाच्या पुढील सारे दही हा जोसेफ बॉर्डर घावडपटशान वाढून नेऊ आणि ते ताडेलाला देऊ, तो छपरीच्या आड ते चोरून गट्ट करी. ह्या जोसेफला दानि आणि पैसे मिळवून करण्याच्या लोभाने त्याच्या दोघा लहान लहान मेहुण्यांना भुलवून, जेवायला घरी आणून अन्नात विष देऊन ठार केल्याच्या अघोर अपराधापायी जन्मठेप झाली होती आणि हा ताडेल, मत्तरापायी आपल्या बायकोचे कुहाजीने साडोळी बुडविण्याच्या अपराधासाठी काळ्या पाण्याची जन्मठेप सिद्धा गेली दहा वर्षे भोगीत आला होता अशी ही त्या ताडेल्याची आणि त्या जोसेफ बॉर्डरची जोडाहाती. त्या चाळीतील घाण्याना जूपलेल्या चाळीसपन्नात बदिवानाना हुक्कीत राहण्याचे काम आणि वाटल त भरून तेल पुरतें पिसून घेण्याचे दायित्व (जबाबदारी) ह्या जाडांमडे असे. जे पैसे चारीत वा अत्यंत दडम पण ताडेल्याचे दाम, त्यांना चक्क बसवून देण्यात येऊ आणि त्याच काम जे त्यातल्या त्यात सद्वर्तनी, गयाळ, सोसाळू, त्यांना मरेतोपर्यंत राववून भरून

वेताने आणि अशी वेळ साधून वदिपालाकडे गुपचूप जाऊन सांगत असे 'शळासि जाणावा शळ' ह्याच न्याये ह्या शळाच्या राज्यात व्यवस्था ठेवणे भाग असल्याने वदिपालसाहेबही अशा हेरांना नेहमी हाताशी धरीत त्यांनी आपलेल्या चुगल्या-पैकी अनेक दुष्कृत्ये अपरिहार्य म्हणून पोटात घालीत जी अगदीच अक्षम्य, ती स्वये जाऊन अचानक पकडीत, पण अशा वेताने की, जोसेफसारख्या पटाभीत हेरा-नेच ती घुगली वेली, हे वदिपालाच्या ध्यानात सहसा येऊ नये, हे हेर आहेत ह्याचेर फुटू नये नाही तर त्याच्यासमोर त्याच्यावर विश्वासून कोणोच काही दुष्कृत्य करणार नाही ।

आठ दिवसांनी दुपारी बारा वाजता, लेस्याल्यातले सारे लेखक, गणक घरी गेले असता, वदिपाल अवेळी अवेळाच लेस्याल्यात आला 'शिपाजी ।' म्हणून त्याने हाक मारताच पहाऱ्यावर असलेला अेक शिपाजी आत आला । 'जोसेफ बॉर्डरको बुलाव ।' असे वदिपालाने आज्ञापिताच शिपायाने वदिगृहात जाऊन जोसेफला वदिपालाकडे घाडले आणि आपण पुन्हा पहाऱ्यावर बाहेर येऊन शुभा राहिला

'क्या जोसेफ ?' वदिपाल पुसू लागला, 'घाण्याच, तुझ्या चाळीतील छपरीत बस काय चालल आहे काम ? तो नवा दडित रफिअुद्दिन घाण्याच त्याच्या वाट्याच तेल पुरपुर पिसून देतो का ? त्याच्याशी कुणाच बाही सूतवीत जमत आहे की काय ?'

'साव, त्याच तेल तो पुर पुर मोजून देतो '

'ह ? पहिल्या दिवसापासून पुर काम वरतो तसला नाठाळ दडित मुढा ? खर साग, चाचरु नकोस ।'

'साव, तेल पुर पुर मोजून देतो तो, पण ते सगळ तो स्वत पिसीत नाही आपली सैकाळची वदिगृहातल्या फेरीची वेळ टळेतो तो घाणा वसावसा ओढतो, पण फुडे तो वसून राहतो नि त्याच काम दुसरा कोणो तरी दिवसभर घाणा ओढून पुर करतो ताडेलच बदली माणूस देतो '

'काय ?' वदिपाल सतापला, 'तू मला हे अितके दिवस न सांगता दावून ठेवलस ? मग तुला मी कशाला ठेवल आहे तिथ देहळणी करायला ?

'क्षमा करावी साव ।' पण मागे अितर काही दडिताना असच वसवून ठेवून नि बदली माणूस देऊन ताडेल काम करून घेतो म्हणून मी गुपचूपपणान आपणाला कळवल, तेव्हा आपण तिकडे कानाडोळा केलात, म्हणून मी भ्यालो सच ते आताही सांगायला ।'

'केव्हा कानाडोळा करायचा नि केव्हा नाही, तो प्रश्न माया आहे खरेच जे दुयळे या सुधारणीय त्यांना शिस्त वेळी दिली असली तरी चालेल काम पुर झाल की आटोपल पण हा रफिअुद्दिन अनेक अधमाधम अपराध केलेला, त्यात

काळ्या पाण्यावरून पळालेला! त्याच्याशी कोणाचही सूत पटता कामा नये बोल, ताडेल त्याला का बसवून ठेवतो? तो का रफिअुद्दिनाचा मिघा ? '

'सरकार, तें मला अजून पक्क वळल नाही नाही तर ती गुप्त बातमी मी तेव्हाच दिली असती पण होय ना होय रफिअुद्दिनने ताडेलाला पेंसा चारला असावा ! '

'पेंसा ? नि रफिअुद्दिनपाशी ? त्याची झडती साजसवाळ कसून स्वतः जमादार घेतो ना ? माझी सक्त आज्ञा आहे तशी ! '

'झडती वस्मून घेतो जमादार ! पण रफिअुद्दिनपाशी पैसे आहेत खरे कुठे तरी लपवलेले नाही तर तवाखू नि अफू पण ताडेल अितकी त्याच्यासाठी स्वतः च्या पैसातून चोरूनमादन वदिगृहात कशाला आणवणार होता ! '

'हा ! त्यातीलच काही तमाखू नि अफू तुलाही ते चारीत असतील म्हणून तू ती चुगली अजून मला केली नव्हतीस ! '

'देवाची मपय, साव, मी शिवलो नाही कधी त्याच्या तवाखूच्या चिमटीला मुद्धा पण ताडेलाला तो पेंसा देतो, ह्याचा पक्का पुरावा मिळाल्यावाचून मी चुगली करतो, तर आपण मलाच खोट पाडतेस, म्हणून मी डोळा तेवढा ठेवून होतो ताडेलाल्या पोटात शिरून मी त्याच विंग लवकरच अजेडात आणोन साव बहुधा अद्याच त्याची काही तरी देवघेव होणार आहे पुन्हा, अशी भाषा मी अकली आहे छपरीआड साव, पण मला ताडेलालाची भीति वाटते, मी नुमता वॉर्डर ! जर मला आपण, घनीसाव, ताडेल कराल ना '

'तर नू त्या ताडेलालेपासही जास्त पैसे खावून दुर्जन निघशील ! वर, तू घटन दे पुराव्यामुद्धा रफिअुद्दिनचे पैसे घेताना त्या ताडेलाला, किंवा रफिअुद्दिन पैसे कुठे लपवितो ते तरी पकडून दे, मग वघेन तुझ्या वदतीच कायतें ! जा, लाग आपल्या कामाला पण घात्र, तुला मी अेवढाच बोलावला ह्यामुळे वदिवानाना तुझा हेर म्हणून सशय येओल अेवड्यामाठी हें काहीतरी अुघड काम घेवून जा- ताडेलाला सांग की, सरमू तेलाली तीन मोठी पिप आत्ताच्या आत्ताभर मद्रामच्या तारवायर चढवायची आहेत ती तापडतोय ! ही घे चिड्ठी ! ह जा ! अेवड्या-

त्याच्याकडे येत असलेला त्याने पाहिला. त्याला वदिपालाने वरूनच वंगल्यावरच ये म्हणून अनुज्ञा दिली. जोसेफला पहारेवाल्या शिंपायाने वंगल्यात जाऊ दिले.

जाताच जोसेफने वदगी करून सांगितले, 'साव, आत्ताच्या आत्ता चलाय तर पुराव्यासह ताडेलाला पकडता येतील. रफिअद्दिनने सोन्याची गिनी ताडेलाला दिली, ती आपल्या बुडत्याच्या खालच्या पट्टीला असलेल्या चोरसिनात घालून ताडेलालाने शिवून ठेवली आहे. रफिअद्दिनपाशी आणखी दोन गिन्या तरी त्याच्या घगावरच आहेत. तबालू नि अफू ताडेलालाने त्याला भाणून दिली, तीही सरसूच्या पोत्यात सध्यापुरती कोवून ठेवून ते दोघे छपरीच्या मागच्या बाजूला आडोशाला निष्वाळजीवणाने डुलवया घेत पडले आहेत. मी कपडे धुवायच्या निमित्ताने चाळीबाहेर पडलो, तो कुणी नाहीस पाहून तडक आपल्याकडे आलो पण धनी ! मास नाव मात्र सांगू नये ! नाहीतर मास टोकच फोडतील ते कुणी तरी वदिवान मला गाठून कुठे तरी ! पण आपण मात्र लवकर जाव.'

'ठीक जा तू. हे सारे पकडले गेले तर तुला वदती मिळेल ! तू आपल्या कामावर त्या छपरीत जाऊन येस जा गुपचूप.'

जोसेफ जाताच वदिपालाने जमादाराला आपल्यासह घेतले आणि तेहमीची खालची वाट टाळून, वरच्या टाँवरच्या तिसऱ्या मजल्याच्या वर्तुळात येऊन आणि सान्या चाळीची दारे त्या टाँवरमध्ये जी वाटोळी लागलेली होती, त्यातून रफिअद्दिन असलेल्या चाळीचे ते तिसऱ्या मजल्याचे दार वरच्या वर खुघडून तो वदिपाल अचानक त्या छपरीच्या अगगात खाली झुतरला. कोणी पाहते न पाहते तो तिच्यामागे त्या आडोशाला आला, तो जोसेफने सांगितल्याप्रमाणे रफिअद्दिन आणि ताडेल डुलवया घेत पडलेले आहेत आणि रफिअद्दिनच्या घाण्याला अंक

भोतीने गागरून नव्हे तर अलट अेखाचा विथरलेल्या सकशीतील वायासारखा. त्याची सारी हिंम वृत्ति अगात असळून, डोळे वटारून, ताठरपणे त्या अडविणाऱ्या वॉडरचे हात मघून मघून शटकीत !

जमादाराने ताडेल्याच कुडते काढून पट्टी फाडली, तो खळवून अेक सोयाची गिती खाली पडली !

‘ ह्या रफिअुद्दिनची पण झडती ध्या ! ’ वदिपालाने आज्ञा दिली जमादार पुढे झाला वदिपालाच्या आड जमादार थोडासा येताच रफिअुद्दिनने स्वतःच्या पोटकुळीस खोचलेले काहीतरी कमरेमाग हात नेअून चलाखीने काढले, त्यासरशी जमादार ओरडला,

‘ साव ! साव ! ह्याने पोटकुळीचे पैसे हाती घेतले आहेत, गिन्या आहेत साव ह्याच्या हातात ! ह्या, ह्या हातात ! घरा, हा हात हा ! ’

जमादार, वॉडर हाताशी झगडतात तोच रफिअुद्दिनने गिरकी मारून वदिपालाकडे पाठमोरे होताच हातातले काहीतरी ताडात टाकल

‘ ताडात घातल्या गिन्या ह्याने ! हो हो धनी, अगदी गिन्याच ! मो पाहिल्या ! आता ह्याच्या ताडात आहेत ! ’ जमादार वाडर प्रतिजेवर ओरडू लागले

वदिपाल ओरडला ‘ ताड अुघड ! रफिअुद्दिन अुघड ! ताड अुघड ! ’

अेक-दोन वेळा जमादाराच्या हाताला हिसडून मान खालीवर केल्यानंतर रफिअुद्दिन स्पष्ट शब्दात ठासून म्हणाला

‘ काय निष्कारण छळ हा साहेब, आम्हा वापड्याचा चालवला आहात ह्या रत्नाड हलकटाच्या चुगल्या अंक्न ! हें पाहा ताड अुघडतो ! आहे काही तरी आत ? बोलता तरी आठ असत वा मला जरतोरडात सोयाची साण असती तर ! ’

आ वामून रफिअुद्दिन जमादाराला बेडावू लागला, वदिपालासमोर आ वामून दाखवू लागला जात्र वरं घे मागे न हा जवडा नोट अुघड ! तो अुघड ! वदिपाल म्हणे तसतस रफिअुद्दिनने केले पण ताडात काही अक आढळले नाही !

‘ क्या जमादार किधर है अिमके मुहमे गिनीअी ? ’ वदिपालाने विचारले, ओगाळतैत्रा जमादार थोडा चाचरत पण पुन्हा तेच सोंगू लागला,

‘ काही म्हणा साव ह्याच्या ताडात काही तरी होतच होत ! ’

काही तरी पाह्या ताडात होतच, अहेही, पण तें काही तरा म्हणजे सायाच्या ठिक्क्या अडवलेल माने दात ! त चमकताना तुझ्यासारख्या भुवकडाला सोयामारखे वाटते, भासले असाव नि आज ना अुघा रे दुष्टा तुझ्या नरडीला तच फोडयावाचूनही राहणार नाहीत ! ’

रफिअुद्दिन बळूपण जमादाराला शिब्या हासडू लागला ! हा दुजन विषडला आहे, असे पाहताच वदिपाल गरजला

‘वेड्या ठोका आताच्या आता ह्याच्या हातात ! आणि धरून ठेवा त्याला अये ! मानेची हिसडफिसड करीत होता, तेव्हा गिळलही असेल त्याने न समजू देता काही तरी !’

रफिअुद्दिनच्या हातात वेड्या ठोकून शिपायी त्याला धरून ठेवताहेत तो बदिपाल छपरीत गेला आणि ते कोपऱ्यातले सरपूचे पोते अपगून पाहिले तो आत येव मोठी जुडी आणि तीतच अफूची डबी सापडली !

जोसेफने दिलेली गुप्त बातमी ततोतत सरी होती दुसून जोसेफ सगळे सगळे तिन्हाभीतपणे पाहत होता. पण अेवड्या घोट्याळघात जो मुख्य अपराधी रफिअुद्दिन त्याच्या अगावर किंवा त्याला गोत्यात आणण्यासारखे काहीच सापडले नाही. तरी सुद्धा हजागत एम्बदा बदिवान अितका वेडर आणि खट्याळ असतो की, पकडला जाण्यापेक्षा वस्तु गिळून टाकून नाहीगी करायला सोडीत नाही, ह्याचे दोन-तीन अनुभव त्या बदिपालालाही आलेले होते. त्याचा विचार करून त्याने रफिअुद्दिनचा पिच्छा पुरविण्याचे ठरविले ताडेलाला तात्पुरते कमी करून त्यावर खटला भरला आणि डॉक्टरला बोलावून रफिअुद्दिनला ओकारीचे औपघ देण्यास सांगितले.

हातकड्या घालून कोठडीत नेऊन रफिअुद्दिनपुढे ओकारीचे औपघ ठेवताच त्याने तो पेला भितीवर भिरकावून दिला. तो पुरता पिसाळला. ‘बळाने पाजा त्याला !’ बदिपाल गरजला. बॉर्डर, जमादार, शिपाई पुढे सरसावले. ओढाताण करीत, लायाबुक्मा खात-देत, रफिअुद्दिन शेवटी खाली पडला. त्याचे हातपाय दावून तोंडचाप असतो तो घुसवून, त्याचे तोंड अुघडून, औपघ अेकदाचे पाजले गेले. पहारे बसविले. सध्याकाळपर्यंत दोन-चार अुलट्या झाल्या, पण काही एक पडले नाही. बदिपालही थोडा कचरला ! कारण रफिअुद्दिनने पैसे गिळताना त्याने स्वतः पाहिलेले नव्हते. रफिअुद्दिन तर ‘जमादारानेच कुभाड केल आहे’ म्हणून घडाघड अगदी गलिच्छ शिब्या जमादारीला हासडीत होता पण प्रथमची

आपल्यावर त्या दिपगमर छळांना आणि अन्यायाचा भटिमार व्हावा ह्या विचारा-
संगी त्याच्या भगाची सगापाने राहो नाही होत होती त्याने जगाचा पूर्वी का
जाना कोणता तरी छळ घेला होता काय ? या दुमच्या कोणाला काही तरी अशुद्ध
दिला होता काय ? असा प्रश्न त्याच्या बाबालाही बघी अना राहिल नव्हता ।
छळ म्हणजे त्याला ताम होजील असं लोक जे जे करीत तो, भेवडीच काय तो
छळाची त्याची कल्पना । त्याच्या अिच्छेविरुद्ध दुमरे कोणो जे जे करतो तो
अन्याय । आपलाकडे त्या शब्दांना त्याच्या कोमान अर्पंच नव्हता । त्या जमादाराने
जर त्याला गिन्या तपयिताना पाहिले नमते, तर काळा हा प्रमय येता ? पाहूनही
जर त्या जमादाराने मागितले नमते, तर नारें निभावतें । त्यावरही बदिपाल जर
त्याकडे काणाडाळा करून तो धांगेल तसे त्याला वागू देना, तरी सुडा काय
विघडले अगते ; अर्थात् तसे न करता त्या जमादाराने ते पाहावे, मागावे, आणि
बदिपालने त्याला अगे सतपावे, त्याची तर्घासू-अपू तोटाची, त्याच्या गिन्या
पकडण्याची भामटेगिरी जात्त्राची, हा केवडा दुष्टपणा त्याचा । वित्तो जन्माची
छळव बाहून ह नारे । ' मला अेकट्याला पाडवे, कुदलले, नि दिले पाजून । '

हेच हेच विचार त्याच्या तापलेल्या आणि पिमालेल्या मस्तकाने मारत चकळ
लागले सताप । सताप । सतापून गेला तो अगदी । त्या जमादाराचा आणि त्या
बदिपालाचा गळा घाटू की रक्त पिऊ । पण काय अुचाय । तरी देखील काही तरी मूड
असा घेतलाच पाहिजे कोठडीत बंद करून जाताना जमादाराने त्याच्या हातातली
हातबंदी पाडलेली होती पण नुगता हात काय करणार ? पण हो रे हो । लाहो-
रच्या बदिगृहात त्या नूरमहमदाने वेड्याच साग घेतल होत, तेव्हा अगदी असेच
केले हाते नाही का । बस्तू, त्याने वेड साधावे म्हणून ज केले, तेच मी मूड
साधावा म्हणून करणार । यव रे यव । येजूदे आता सवाळी मास दार अुघडाग्र
त्या जमादाराला । बदिपाल नि तो डॉक्टरही तेव्हाच यजील तर वित्तो बहार
होजील । रेंचें दता काय ना तो मला । ह ह ह । असो अुडेल अेकदाची
की यव रे यव ।

असा काय जो त्याने सुडाचा वेत म्हणून मनात योजला, तो घडताच त्याच्या
अपमानाची भरपाजी होवून त्या छळवादी जमादारादिकांची जी दुगति हाणार
तिच, ती जशी आता झालीच आहे, असे विषय त्याला दिमू लागले । तो पोटा
घरघरून समाधानाने स्वतःची हनु लागला

बदिगृहात हजारात अेखादा अधार दडित जेव्हा केव्हा असू काही भलताच
पदार्थ गिळून बसतो आणि त्याला रेचाचे आपघ्न वळाने देण्यात येते, तेव्हा सवाळी
त्याची खोली अधिकारी स्वतः अुघडतात आणि भंग्याकडून त्याच्या रेचाच्या
कुडीची झडती घेण्यात येते, तो पदार्थ पाटाबाहेर पडला की नाही, ते निरीक्षि-
ण्यात येते त्याप्रमाणे भंग्याला घेवून जमादार आणि दोन वॉडर सवाळीच

‘ रे दुबवर ! ’ बदिपाल गरजला, ‘ यदिगुहाचे निमम मुला आता बाळवठात काय ? लोपाच्या माना वचावच वापणाच्या राशसा, तुझी मान मुरगाळली जाताच नेवडा न्याय नि अन्याय वळू लागला अ मुठा ! ’ गळेकापू ’ ही गिबी आहे गमजल ना तुला ? ठोका आणखी ! मेल्या तरी चिंता नाही ! पशु ! घाणीतला किडा ! ’

रफिअुद्दिन आता माथ सरोधरीच नरम आला तो धापा टागेत पडला भग्याने रफिअुद्दिनच्या कुडीतला रेच बडीपातासमक्ष ओतून पाहिला त्या घाणीत रफिअुद्दिनच्या पोटातून काही गिळगेल्या पदार्थ पडला आहे की काय ! त्यात काही मिळेल, हो रफिअुद्दिनला घास्तीच नव्हती, कारण त्याने गिनीविनी नाही गिळलीच नव्हती मुळी ! बदिपालाची फजिनी झालेली पाहून तो झुलट आनदला ! तसा पायाळ अवघेतही तो निगरगट दुबवर गदळ विनीदाने उपहासला ‘ काय ? सोनच सोन पडल नाही पोटातून माझ्या ? घ्या ! घ्या ते वाटून तुम्ही मगळे आवडेल नितक ! ’

डॉक्टर मुढा ओसाळला

‘ आपण अर्गाच ह्याला श्राव दिला पयवेक्षक महानग (मुपरिटेंडेंट) रागावणार तर नाहीत ना ? ह्याने काही गिळल होतस दिसत नाही ! डॉक्टर बाहेर येवून बदिपालाला इग्रजीत म्हणाले

बदिपाल अुत्तरला, ‘ ते दायित्व माझ्यावर ! तुम्हाला माणसाच्या प्रवृत्तीची परीक्षा वळन, राक्षसाच्या नि रानडुकराच्या नव्हे ! कारागृहातील जग नस अमन, ह्याचा तुमच्यागारह्या ह्या विमार्गात मकीनच चाकरी करू आलेल्या डॉक्टरांना पुरता अनुभव आलेला नाही ! ह्याला पुन्हा जेक ओकारीच औषध दिले पाहिजे ! ’

‘ काय ? ओकारीच ? त्याचा काही उपयोग नाही ! ह्याच्या पोटात काही नाण नसाव, नाही तर पहिल्यादाच अमळत ! ’

‘ पोटात नाहीच पण-धावा, पुन्हा नक्की पाहून सांगतो ’ असे बोलून बदिपाल जमादाराला म्हणाला, ‘ ह ! ह्याला हातबडी ठोका, भग्याकडून धुवून काढा ! ’

हें वाक्य बदिपाल अुच्चारित आहे, तोच रफिअुद्दिन पुन्हा चिडला,

‘ काय ? भग्याकडून मला धुवायच ? मी काय पायखान्याची फरशी आहे ? माफी जात घाटवणार ? भग्याचा जीव पेओन ! तू सारेच नाहीस ! कुणा भग्याच्याच पोटाचा ! ’

‘ हा अपशब्द अंकताच पुन्हा सान्यानी त्याला लायाबुवयाखाली कुदलला आणि बदिपालाने स्वतः त्याच्या गळघाच्या फासळघापाशी अिनक्या वळाने दावून तो

चिमटला की, रफिअुद्दिनने अकदम किवाळीच फोडली ! डॉक्टर घाबरला, पुढे होऊन बदिपालाचा हात धरून त्याने त्याला बाजूला वेले आणि ममजावले .

‘ हें काय ? रागाच्या भरात मारीत होतात की त्याला गळा दावून ठार ! भलत सलत होईल बर असावे वेळी ’

“भलत नाहीच, पण सलत मात्र झाल खरच ?” बदिपाल हसला “डॉक्टर ह्या माणसाच्या गळ्याला ‘ खोवडी ’ आहे, ति ती भरलेली आहे, ह्यात रक्ता नाही ! मी म्हणूनच गळा दावून पाहण्याची ही सधि जुळवून आणली, कळल ? मी ती खोवडी दावताच आतील वस्तु त्याला अकदम सलली, बोनली म्हणून ती ओरडून पुन्हा पुन्हा ती पिळीत दावून घरीत होता ताडातल्या स्नायूनी ! अलटीच औषध घ्या वळकट अेव, की ‘खोवडी’ अुपडलीच ह्याची ! ”

‘ पण ‘खोवडी’ म्हणजे काय ? ” डॉक्टर जिज्ञासले

त्याच थाडक्यात अस आहे की, पशु रवथ करण्यामाठी गळ्याच्या ज्या, पोवळीत चवण साठवन ठेवतात ती पोवळी मनुष्यालाही आपल्या त्याच जागी वरून घेता येत अत्यंत निद्रावलेले अपराधी गुरुपरपरने ह्या विद्यन पटाजीत होतात ताडात एक शिगाची गोळी, तिला मासजाळत अेव रसायन लावून ते ठेवतात ती गळ्याच्या वानाच्या बाजूला खेळ अशा वेताने वरेच दिवस सारखी राहिली की मारान मामात अुतरत त्या पोवळीला भोक पाडीत आत जाते

जेका आचक्यावर आचने। येणाच्या अलटीस पाहून बदिपालाने हातबंडी घालू पाहलेल्या रफिअुद्दिनाच्या गळ्याच्या फासाळघातील वानाखाल्या दाही पोवळय घळकट दायून धरल्या आणि बोटे धर वर सरववीत नेली, तां अेका आचक्यासरने तोंन, चार, पाच गिन्या खळ खळ खळ करीत रफिअुद्दिनच्या तोंडातून भुओक पडल्या। आणि अेक लहान डवी-तीत अफू।

‘गिन्या! गिन्या! पडल्या अुन्मळून! गिन्या!’ वाहर, शिपायी, डाक्टर भगी-नारे जण अेकदम गलक, वरून अुठले।

साळघान आनदाने बेभान झाला तो जमादार! पुत्रजमाचा आनद झाला त्याला त्या गिन्याची सुखप्रसूति होतच! त्याच्यावर खोटे बोलण्याचे जे बिटाळ येणार होत ते टळले। अुलट अपराध पकडणारा पटाअेत जमादार असा तोच ठरणार हाता आता।

आजवर रफिअुद्दिन खोवडीत भरमरून घेअून जाअी त्या गिन्याच्या जिवावर तां ज्या अनेक वेळा अनेक बदिगूहात पडला त्यात जिवंत राहिला हाता, चंनात अमे पण आता मात्र ना पहिन्यानेच बदिवाणात असा हताश झाला। असा पाच गिन्या म्हणजे पाच लाख रुपयांची संपत्ति समजला जात बदिगूहात। कारण तबाखूची अेक चिमटी म्हणजे बदिवान जगातना अेक रुपया। अेका रुपयान जे काम बाहेर जगात करून घेता असे, ते तबाखूच्या एका चिमटाने, आणि शभर रुपयात जे काम बाहेर करून घेता अत त अफच्या माहरीअेजड्या-अेका गाळीन बदिगूहात करून घेता अत। असा ‘अेक चिमूट, एका रुपया भावाने पाच गिन्या म्हणजे पाच हजार रुपये होते ते त्याचे। त्यावर स्वत बाही काम न करता पन्नास बदिवान सेवला ठेवून पाच वर्षे त्या कअ्वारागूहातील त्याचा सारा श्रीमती समार घाटणार हाता। पण आता तो निष्काचन, भुक्कड चाला। आता त्याला काण विचारतोय बदिवाणात। हताश असा तो आज चाला।

फटवे मारण्याच्या आघट्या रात्री रफिअुद्दिनला झोप अशी लागली नाही. फटक्याचे सपसप आवाज त्याला ऐकू घेत त्याचे मन बरथरू लागे तरीही त्याचे अंज वैद्यगात्र, त्याच्यासारख्याच अघोरी आततायाच्या संप्रदायात तो जे शिकला, त्याचा काही त्याला विसर पडलेला नव्हता, त्याबरोल त्याचा विश्वासही जुडालो नव्हता। फटवे मारण्याच्या आघट्या रात्री जर मनुष्य आपलेच मूत प्याला तर त्याचे अंग आणि मन बघिर होते; फटक्याची वळ फारशी लागत नाही, ही समजूत अगा जघोर आततायी दडितात प्रचलित असते आणि त्याप्रमाणे ते ते 'ओसद' तो 'दवा' घेतात, ही गाष्ट बगदी खरी आहे, रफिअुद्दिन पहाटेमच बुठला आणि त्याने त्याच्या पिण्याच्या टमरेलात स्वतःचे मूत्र मिमळून ते पाणी यथाविधि प्राशिले। त्याने कुराणातील काही आयतेही—मगही म्हटले आणि नमाज पढून देवाला प्राथिल, 'फटक्यांच्या आघाताना बरच्या बर झेल। आग होअू देअू नकोस वातड्याची।' माणसाप्रमाणे राक्षसातही अंक देव असतोच। त्याने भुभी नखाने मुकून त्या मंत्राने चिमूटभर माती भरली आणि तो अगाराळावला आणि अल्लाच्या नावाचा अगड जप करीत तो अंकुशवाडीत बुजाडता फेया घालू लागला

जंतुघ्न असें काही औषध अेका थाळीत आणि फटके संगतान त्या घावाव चांधावयाच्या पट्ट्या हाती घेऊन औषधालयाचा मिश्रक (compound), आणि त्याच्या पाठोपाठ डॉक्टरही तेथे आला. निपाजी रांग घडन ठाकले, वना धर अेक लंगोटी तेवडी ठेवून रफिअुद्दिनला 'डोक्यापासून पायापर्यंत सताड झुपडे करण्यात आले. त्याने काहीअेक गडवड-चडवड सुद्धा केली नाही. त्याची नेहमीवां बाढदाड खोड होती ती नव्हतीशी झाली होती. मुत्तपणे तो आपली ती दुरवस्था जशी कोण्या दुसऱ्याची माहावी, तशीच अद्याप पाहात होता. ती सर्व व्यवस्था तेथेच झुना राहून करविणाऱ्या त्या-त्याच्या शत्रू झालेल्या जमादाराला देखील तो अेक चमार शब्द बोलला नाही; बोलूच शकला नाही.

घण घण घण घंटा वाजली. तत्काळ टापटाप वूट झुडवीत डॉक्टरमध्ये बसलेला वंदिपाल बाहेर आला आणि त्याच्या मागोमाग चड्डी आणि जाकीट तेवढे अगावर घातलेला, केस पिजारलेला, टंटाचे बळकट स्नायु फुगलेला फटकेवाला ! त्याच्या हातात अेक लांब तीन चोर्टे जाडीचा सरळ वेत होता.

रफिअुद्दिन पाठमोरा वाघलेला, त्याला ते दिसले नाही, पण दितावे तसें भासले. ती थरथर कापला !

'मारा !' वंदिपाल गरजला. त्यासरशी जणू काय वेतच दुगणावर सटकला, असें होऊन रफिअुद्दिनने केविलवाणी हाक फोडली, 'माव ! लाव ! आस्ते ! अलगत तरी मारा !'

हानातोल वेत सरमावून डोक्याभोवती फिरवून फटकेबात्याने नेम धरला.

‘सात ! आठ ! नऊ ! दहा !’ वेतामागून वेत सटवत चालले, मासात घुसत चालले ! रफिअुद्दिन अर्धा वेगुद्ध, निपचीत पडला केवळ ठेचलेला साप जसा काठी लावताच तेवढ्यापुरता पुन्हा वळवळतो तसा वेताच्या फटका यासरशी अेकेक किवाळी तेवढी नारोरिक प्रक्रियेपुरती त्याच्या सोडून बाहेर पडू लागली ?

‘अठ्ठावीस ? अेकोणतीस ! तीस ! !’

तो तिसावा फटका मारताच वेत फेकून देऊन घामाघूम झालेला, घापा टावीत मटकन् खाली वसलातो फटके मारणारा ? तो बुद्धा अितका थकला !

डॉक्टर मटकन् पुढे झाला तिकडीवरून सोडून खाली पालथें निजविलेल्या रक्तववाळ रफिअुद्दिनची त्याने नाडी चाचपली, जिवत आहे की नाही तो, अितकेच पाहण्यापुरती ! घापावर तात्कालिक मलमपट्टी करून रफिअुद्दिनला बदिगूहाच्या रुग्णालयातील अेका अेकलकोडीत नेले कोठडीला कडीकुलुपवून धद वेले

त्या रात्री घापाच्या वळावर कळा भुठून, आग आग हाऊन रफिअुद्दिनला खूप ताप चढला तापात मस्तकाची अुष्णता फार वाढली, म्हणजे मज्जाकेद्रेही (Brain cells) अुक्षुब्धतात त्या मज्जाकेद्रात विचाराच्या धव्याने जे कोणते आकस्मिकपणे डवचळते त्याची चित्रावलि (Film) तत्काळ अितक्या अुत्कटतेने प्रकाशून अुठते की, ती ती घटना ‘जिवतपणे चालू आहेसे’ गुगून पडलेल्या जिवाला भासते अितक्यात त्या विचारासवधाने दुसरे मज्जापिंड चळले की त त्याचा बोलपट चालवू लागत देशकालाच्या क्रमाची जाणीवच स्थिर शकत नाही त्यायोगे स्मृत घटनाभावभावनाची विक्षिप्त भेसळ होऊन अनेक असंभाव्य दृश्ये प्रत्यक्षशी भासू

करीत करीत जेव्हा तो ती विहारची हिंदू तरुणी पळवून वागलाणात येऊन लपला, तेव्हा त्याने ह्या भयंकर अपद्रवी दुष्कृत्यांना नित्याचा रामराम ठोक्यावयास हवा होता. ती तरुण स्त्री आणि तो पैसा घेऊन सिध्दकडे कोठे तरी अेक सद्गृहस्थ बनून, निर्वधशीलपणे जी चैन करता येतो ती करून, शांततेत आयुष्य न्यावयास हवे होते. आपल्या कृत्यांना तो दुष्कृत्ये म्हणून देखील मनातल्या भाषेत संबोधून गेला. जसजशी तापाची गुगी आणि फणफण चढत चालली, तसतसा हा शेवटचाच विचार त्याच्या चित्तात येताना घालू लागला.

‘अरेरे! त्या विहारीला—त्या विहारच्या सुंदर पोरीलाच—रीतसर नितका लावून वायको करून मी सुखाने नांदलो कां नाही? अरेरे! मी तिला भर महापुरात खापर फेकावं तशी की रे फेकली! नीचा! अरेरे! पाण्यात गुदमरून काय रे तिच्या जिवाची—डोकं ठसकून खडकावर!—आपटलं!—फुटलं! अबबब! आजी ग! कोण ह्या कळ्या!!’

...पुन्हा पुन्हा कण्हत, बडबडत, गुंगीत काहीच्या बाहीच पाहात, भावीत, त्याच्या डोक्यातील गुलाम हुसेनच्या स्मृतीचे केंद्र कोठून तरी डबचलें गेले.

‘हरामी ... अे दुष्टा! दे ती माझी मालती परत! ठेव म्हणून ठेवली होती मी ती तुझ्यापाशी! ... माझी, माझी आहे ती ... ठेवली आहे तुझ्या बापाचे! गुलाम, देतोस की नाहीस ... मारा! हाणा! ... पाय ओढला! अय्याजी! मेलो! मेलो!’

..... पुन्हा थोडा जागा झाला तो. ताप फणफणत होता. गुंगीतील गुलाम हुसेनशी झालेल्या मारहाणीत पाय आपटले होते त्याने त्वेपाने आणि त्यासरशी त्याचा घाव हिसडून विव्दळत अुठला होता तो. त्याला तेंच आठवू लागले.

‘मालती गुलाम हुसेनने पळवली नाही? कुठे असेल ती? अरेरे! चोरावर मोर झाला नाही तो! त्याच्या पिंजऱ्यातच ठेवली असेल त्याने त्या माझ्या छबेलीला!’

लाहोरच्या बाजारात भुम्या असलेल्या मालतीला अचानक पाह-
ताच त्याने तिला जशी मिठी मारली 'प्यारी!—मालते!—'ओ! आन प्यारे
रफिअुद्दिन मेरेको छोडके किधर गये ये पीतम आजतक?' '

गळपात गळा घालून मालतीने जसे त्याला तिच्या बगल्यात नेले,
दार लावून टाकले, त्याचे सारे कपडे काढले आणि अितवयात तेथे असलेल्या अेका
मोट्या पेटीतून खाड्दिशी किशन मुरा भुपसून बाहेर पडला! वापरे! घात
घात! ह्या दुष्ट स्त्रीने घात केला! ह्या मारेकऱ्याच्या, ह्या किशनच्या हाती
मला सोपवलेस काय? चाडाळणी, मालते, राक्षसी! 'चूप राक्षसा!
किशन, बाघ त्याला त्या तिकडीवर! बाघ! माझ्या त्वेपाचा हा पाहा मी
अेक वळकट वळीव वेत वेला आहे तू किशन! ज्यावर हा माझ्यासह वसू पहात
होता, त्याच ह्या पलगाची तिकडी कर! '

पलगाची अकस्मात् तिकडी झाली, मालतीच्या त्वेपाचा भयकर वेत झाला,
दोलता दोलता स्वतः मालतीची अेक केस पिंजारलेली, शेंदूर वपाळभर फासलेली,
लाल लाल जीभ सापासारखी वाढणारी कोणी विन्नाळ कृत्या झाली! किशनने
अुद्दिनग तिकडीवर पक्का जखडला आणि त्वेपाच्या त्या वेताला तिने भुगारून
रफिअुद्दिनच्या पाठीवर रक्ताच कारजे बुडविणारा अेकच भयकर फटका मारला!

'अबबब! आट्याट्या! पाया पडतो, मालती, सोड! आयट्याट्या
—हळू! मालती! क्षमा—क्षमा—क्षमा!—

पण मालती मोजीतच आणि मारीतच चालली ते रक्ताळ काटेरी
फटके

'तीन! चार! पाच! पन्नास! शभर! वायूच्या झटक्यात स्वतःच
थोरटून बुळला
'शभर! '

♦ ♦ ♦

१३. नव्या वसाहतीतील लोक

'अरे! अरे अरे! अग आज चोऱ्या का नाहास? घरात काय करते
आहेस तिकडे? ये ये! '

साठी भुलटून गेल्ले पण अजून खणखणीत स्वर आणि सवस अगकाठी
असलेला अेक पुरुष, आपल्या अेका साध्या बेंठ्या आणि बौलारु घराच्या पुढील

झाडमारवण वेलेल्या अगणात खाटेवर येऊन बसता बसता आपल्या सात-आठ वर्षांच्या लहानग्या नातीला आवर्जून बोलावीत होता दुपारी त्या अगणात दोन-तीन वाजता मावली आली की तो त्या खाटेवर येऊन आताशी असाच बसत असे. कामकाज आटोपून नवल्या दिवसाला गुरदोर शेतातून, मुले शाळेतून आणि त्याची धूतवाभी - त्या द्वातवडाची आभी - आपल्या कामरीच्या कामावरून परी येजीतो तो म्हातारा त्या खाटेवर जेव्हा असा बसे तेव्हा त्याची सोबत म्हणजे अेक चची आणि त्याची तीं दोन लहान नातवडे - अुपा आणि तिचा वडील भाभू वारा अेक वर्षांचा मोहन त्यांना काही शिकवीत, काही गोष्टी सांगत, मधूनच समारील फुलझाडाना शारीने पाणवीत किंवा मोहारलेल्या आच्या फणसाच्या दिवसात अगणाला लागून असलेल्या वाडीतील त्या त्या झाडाची राखण करीत तो तथे अगदी रमून गेलेला दिसे.

त्याच्या घराच्या आजूबाजूला अेक तीस चाळीस तशाच घराचे आणि त्याहूनही साध्यासिध्या क्षोपड्याचे मिळून अेक खेडे बसलेल हातें तें खेड हांत जरी अदमानात तरी दिसत होत अगदी अेखाद्या कोवणातील खेडेगावाची थेट प्रतिमा ! कारण अेकदरीत अदमान हूच मुळी आपल्या पूर्वसमुद्रावरील अेक प्रतिकोकण आहे. झाडे, ऋतु पर्शी पीकपाणी, वटूतेक कोवणचा घाट ! जर पश्चिमसमुद्राच्या कोवण तटाला मुडपून पूर्वसमुद्रावर अुचलून घरले ना क्षणभर, तर त्या पूर्वसमुद्रात कावणचे जे पसट प्रतिविव पडेल, तसेच अदमान आहे कोवणची रानविन तोडन मनु-

‘हवा ! पण तियून धाडून द्या मला माहनच्या हाती मी तिथे नाही येणार तुमच्यापाशी तुम्ही मग माझा पापा घ्याल बालच्यासारखा मला तुमच्या मिशा नाही वाटत लागत ? तुम्ही बळ बोचवता त्या माझ्या गालाला तुम्हाला हवा तर विडा अक्डेच धाडून द्या ! ’ अप्पेने तडजोडीची अट सुचवली

‘अडल नाही माझ अेवढ ! ’ ज्याला विडा हवा असेल ते पापा देतील ! वर, मिशा न वाचवता पापा घेतला तर मग देशील का ? ’ अप्पानी अुलट अट वळवली

त्या अुलट अटीला तिने तोडान जरी होकार दिला नाही, तरी अेकेक पावूल भुजीवर घसटीत घसटीत अुपा हळूहळू त्या आजोबाजवळ येत चालली जणू काही ती होअून येत नव्हती तशी, पण तिला आजोबा वळेच ओढून नेत होते म्हणूनच ती पुढे चालली हाती ! अशा डोलाने अेकदाची आजोबाच्या हाताच्या आठोऱ्यात पअून ती पडवली, ताच आजोबानी तिला पकडून हसत हसत जवळ घेतले, रीतसर अेका गोड पाप्याची खडणी अुवळल्यानंतर अेक विडा अुपेला आणि अेक मोहनला दिला आणि त्या आपल्या लडिवाळ लहान लहान नातवडाना दोन्ही बाजूना घेअून अ पा स्वत च्या हातावर आपल्या पानावरोवर खावयाच्या तवाखूच्या बोकण्याग मळू लागले

जा जा अुपेचा विडा तिच्या तोडात रसरसून तिला गोड लागत चालला, ती ता तिची वळी खलू लागली ती आपण हाअून आजोबाच्या माडीवर केव्हा वसली आणि हसत हसत त्याच्याशी गुलगूग गोप्टी केव्हा करू लागली त तिच्या घ्यानात देखीक आल नाही अुपा आणि मोहन ही दोही मुले मोठी मोहक, खेळकर, बोलकी आणि तरतरीत होती

अितक्यात सन्मुखच्या अेका देवडीवहन अेका मनुष्याला अुतरत असलेला पाहून मोहनने टाळी पिटली

‘अप्पा, अप्पा, कटकबाबू येताहेत, कटकबाबू ! ते ऽपाहा ते ! ’

अुपेने पण अनुमोदिले

‘हो रे हो कटकबाबूच ते ! ’

अप्पाजी त्या वेळेला जवळ पडलेले कलकत्याच अेक हिंदी पत्र वाचीत होते ते बाजूला सारून दृष्टि ताणताणून ते पुढे पाहू लागले, पण त्याच्या डाळयाना चागलेसे दिसले नाही त्याना भासले दुसरच कोणातरी येत आहे

‘कटकबाबू काही नाही ते, काही तरीच ओरडता झाल ’

त्याचा नकार न खपून अुपा म्हणाली,

‘कटकच हो अप्पाजी तुम्हाला नीट दिसत नसल तर माझ्या डोळ्यातून पाहा ह, पाहा ना ! नाही जा, माझ्या डोळ्यातून पाहा ! ’

तिने आपल चिमकुले डोके अप्पाजींच्या अगदी तोंडाशी धरले, त्याच्या डोळ्यापुढे ते अगदी पोचावे म्हणून त्याच्या मादीवर ती चढली, आपल्या मळू मळू वेसानी आच्छादिलेल्या शेक्याची मागची वाजू त्याच्या तोंडावर टाकून त्याच्या डोळ्यापुढेच आपले डोळे येतील अशी पाठमोरी वसली आणि ती चिमुकली बुपा आग्रह करू लागली,

‘अप्पाजी, वधा ना भाड्या डाळ्यातून ! दिसत ? अस अ, आता दिसत ?’
तिला ताच अेक खेळ झाला क्षणभर !

त्या अल्लट लेकराच्या खेळातल्या वरमणुकीचा विरस होऊ नये म्हणून आजोवानीही आपल्या त्या लहानशा नातीचे ते धुतलमृदुल भरतक आपल्या डोळ्यापुढे, अेखादी दुर्वीण धरावी तसे, आदी गभीरपणे धरले आणि तिच्या डोळ्यातून निरखून पाहिलेस केल आणि काय काय दिसते त सांगू लागले,

‘अगदी खरच ! अुपे, दिसत ग दिसत तुझ्या डाळ्यातून मला आता अगदी स्वच्छ ! वध, कटकवावूच ते येताहत हो ! आणि ती वध आमची चिमुकली बुपा अेखाद्या मोठ्या सुन आणि समजुतदार मुलीप्रमाणे आपली पाटीपेसिल नि पहिल पुस्तक घेऊन त्याच्यापाशी वशी गिवायश बसत आह पाहा ! तो आमचा मोहन पण घडा वाचू लागला अ ! वध सगळ मला तुझ्या डाळ्यातून वस स्वच्छ दिसत आह आता हें सगळ अस्सच्या अस्स खर घळ पाहिजे अ ! नाही तर तुझ्या डोळ्यातून खोट दिसत अस म्हणेन मी ! मग अळळ न करता वम-शोल ना शिकायला कटकवावू मताच ?’

‘ह शिकायला वसेन पण !’ अुपा किंचित अमत्पुष्ट मुद्रा करून बोलू लागली पण तुमच्यापाशीच वसन, कटकवावूपाशी नाही !’

‘का ग ? त कस छान शिकवतात तुम्हा दोघाना ! गुरजी पण गुरजी आहेत त वसे छान !’

अिदश ! वसले आले आहेत छान ! अप्पाजी, खरच त्यांना काही म्हणता

त्यासरशी 'चारे वा ! खुळी रे खुळी ' असे तिला खिजवीत मोहन सारखा ..
 हसू लागला आजोबांनाही हसू आले कुपात'भी अगदी चिडायच्या बेतात आल्या
 पण तितक्यात कटकवावू अगणात आले आणि नहमीप्रमाणे भेट म्हणून
 येणारा अंक साश्रूचा पुडा त्याच्या हातात पाहताच विडून हातघाशीवर येणारे
 प्रकरण थोडक्यातच निभावले असेच लक्ष पुढ्याकडे वेधले आणि हसत हसत कटक-
 वावूला ती सामारी गेली

काय कटकगुरुजी, 'अप्पा हसले, 'परीक्षेत तुमच्या विद्यार्थ्यांनी तुम्हालाच
 'नापास बेल आहे वर का ! '

'ते कस युवा ? ' कटकगुरुजी जिज्ञासले

'अहो आमची अप्पा म्हणते की, तुम्हाला पाडे सुद्धा येत नाहीत तुम्हीच
 बाही अडल की तिला सारखे विचारता की, वे पचे किती तीन दाही किती ?
 आणि तिने सांगितले म्हणजे तुम्हाला त कळत ! तिला येत 'तितक' सुद्धा
 तुम्हाला येत नाही ! '

‘काय गुरुजी, आमच्या अर्पेला येत तितक सुद्धा तुम्हाला येत नाही, हो गोष्ट अगदी खरी ठरली की नाही ?’

‘अगदी खरी ठरली, खरच बुवा ! नि आमच्या ह्या निमुकल्या विद्यार्थिनीने गुरुजीलाच जो घडा शिक्कला त्यासाठी गुरुजीच ह्या विद्यार्थिनीला ही फी पण देणार !’

कटकने खाजूचा अंक पुडा ओपेला दिला व दुसरा मोहनला दिला आणि खाटेवर कटकदाबू बसू लागला त्याला स्थान देण्यासाठी अप्पाजी आपली मांड मोडून बाजूला सरकू लागले पण सोंच त्याच्या गुडघ्यात अंक बळकट बळ आली आणि ते ‘आओ ग !’ करून मोठ्याने कण्हू लागले

‘अ ? अंकदम अतकी मोठी बळ आली ? काय झाल पायला ?’ कटक घाओघाओने विचारीत अप्पाजींचा पाय दाबू लागला

‘विचं, जिये गुडघ्यात !’ अप्पाजी गुडघा हळूहळू पुढे मागे बरीत, पाय पसरण्याचा यत्न चालवीत आणि कण्हत म्हणाले, ‘ह्या गुडघ्यात गेले दोन दिवस अशीच असह्य बळ अडत आहे पायला थोडा वेळ पाय पसरत ठेवला म्हणजे अंक फार जुना घाव आहे तो तिथे मुरलेला ! आता अशक्तपणाचे दिवस आले, त्यामुळे तो पुन्हा नडू लागला’

‘जुना घाव ? कसला तो ?’ कटक जिज्ञासला

‘तो ? तो अंक इतिहास आहे ! तो घाव सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धात मला लागलेल्या भिंमजाच्या अंका गोळीचा आहे ! होय, भिंमजाच्या गोळीचा ! कारण मी बडवाल्याच्या वतीने लढत होतो मी अंक बडवाला होतो !’ बाप्ता बाल्ता दुसरा पाय खाटेवर टेकून, दुसऱ्या पायावर ताठ कुभे राहून, छातो पुंगत चाललेला तो वृद्ध पुरय जणू काय होता त्याहून अधिक ओच दिसू लागला

‘तुम्ही बडवाल होतत ? भ्रायस लढले होतत त्या बडामध्य भिंमजाशी ?’ कटक हे प्रश्न तुटक तुटक शब्द जुळवून, विचारून, तो वृद्ध पुरय गवनि ताटनी त्याची मार्ग होकारार्थी किंचित् हालवीत असता त्याच्याकडे विस्मयपूर्ण आदराने पाहता राहिला आणि त्या दृष्टीन पाहताच तो आजवरचा अंक साधा म्हणारा गृहस्थक कटकला अंक कसला झुजार, अंक बदनीय धीर, अंक पौराणिक थोडा

नीट ठेवण्यामुळे ह्याच वेळात स्वतः कुटुंब बाटून राहायची ज्यांना आपल्यासारखी अनुज्ञा मिळते, त्या ह्या अदमानातील दाखलेवाल्या [Pass-holder] जन्मठेपी गृहस्थाना ज्या घृणित अपराधमाठी पूर्वी शिक्षा झाली ते सागण्याचा बहुधा फार सकोच वाटतो स्वतःच पूर्ववृत्त ह्या तुमच्या वर्गातील ते दाखलेवाले स्त्रीपुरुष बहुधा लपवू अचिळतात ह्यासाठी पुष्कळ वेळा जिज्ञासा होत असताही मी आपल्याला आपलं पूर्ववृत्त विचारायचं टाळीत आलो पण आपण स्वतः तरी, सत्तावनच्या त्या स्वातंत्र्ययुद्धात लढण हा राजकीय अपराध गणला जात असला तरी नैतिक नीचता नव्हे असं मानणारे आहात, हे अुघड आहे मग आपण होऊन आपलं तितकं पूर्ववृत्त तरी मला का वर सांगितलं नाही ? सत्तावनच्या वडातील गोष्टी अंकायची मला लहानपणापासून फार आवड ! माझा आज्ञा ब्रह्मावर्तति श्रीमत् नानासाहेब पेशव्याचाच अेक आश्रित असे, असं लहानपणी आमचं बाबा आम्हाला सांगत सेनापति तात्या टोप्याचं नाव तर त्याच्या तोडी नेहमीच असे '

' त्याच वीरवर तात्या टोप्याच्या सैन्यातला मी अेक होतो ! '

' काय म्हणता ! अहाहा ! सेनापति तात्या टोपे ! ज्याचं नाव लहानपणी आम्हाला खेळाच्या पौराणिक वीरासारखं अद्भुत वाटे, त्या सेनापति टोप्याना प्रत्यक्ष पाहिलेला नि त्याच्या स्वातंत्र्यसैनिकातील अेक सैनिक असलेला पुरुष प्रत्यक्षपणे माझ्यामोर आता अुभा आहे, ही कल्पना मला आता ह्या वेळीदेखील अद्भुतच आहे हे पाहून अम्मा, जर तुम्हाला त्यात काही घोका वाटत नसेल ना, तर निदान तुम्ही त्यात जी जी गोष्ट प्रत्यक्ष पाहिलीत ती ती तरी अंकाची माझी अुत्कट इच्छा आहे आहे का काही घोका त्यात ? '

' घाका ? घाका रे, पूर्वी अेकदा तात्या टोप्याना मी ओळखतो अितकं जरी सांगितलं असत तरी मला, जे झाड समोर दिसेल त्यावर टांगलं गेलं असत ! मग मी तात्या टोप्याच्या पक्षाने लढलो हे सांगायची गोष्टच दूर ! त्या वेळी ती माहिती सांगायची जी घास्ती आमच्या मनाने घेतली त्या स्मृति आम्ही चित्ताच्या खोल भुयारात ज्या दडपून टाकल्या, त्या आता अुक्क म्हटल्या तरी अुकरवत नाहीत ! तसं म्हटलं तर आता तो काल पालटला आहे ते स्वातंत्र्ययुद्ध आता अितिहास झाला आहे प्रस्तुतच्या परिस्थितीशी त्याचा काही संबंध अुरला नाही, अगेल्या तरी अितिहासाचा वक्तृमानाशी असतं अितकं काय ता ! स्वतः अिग्रजी लेखकानी त्या वेळच्या माहितीचे शेवडो ग्रंथ लिहिले आहेत मला स्वतः अेक-दोन अिग्रज गृहस्थ अगदी मोकळ्या मर्नाने मी प्रत्यक्ष पाहिलेली माहिती विचारायला आले होत अिये, पण ती पूर्वीची घास्ती जी अेकदा आम्हाला बसली, तीमुळे ते काही मनमोकळ सांगत नाही म्हणूनच काय ते मी हाऊन तुम्हालाही अद्याप ते वृत्त भागत नव्हतं नाही तर आता त्यात रपवायसारखं काय आहे ? '

पुन्हा, त्यापायी जी शिक्षा होणं तोच तर भोगायसाठी आम्हांला ह्या अंदमानात घाडण्यात आलं नि आम्ही त्या जन्मठेपेला आता भरूनही बसलो. आहोत !'

• 'म्हणजे सत्तावनच्या बंडात लढण्यासाठीच का आपल्याला जन्मठेपे झाली ? अंदमानमध्ये तेव्हापासूनच का जन्मठेपीचे वंदिवान घाडण्यात येत ?'

• सत्तावनच्या पांचपन्नास वर्षांपूर्वी अेकदा दोनदा अंदमानात बसाहत करायचा यत्न अंग्रजांनी केला होता. पण त्या वेळी जी थोडी हिंदी भाषणं अिकडे आणली, ती त्या भयंकर रानावनात नि दलदलीत अनादिकालांपासून बुजबुजाटत आलेल्या रोगट जंतूच्या नि वातावरणाच्या भयस्थानी पडली. विशेषतः हिंदूतापाने तर त्यांचा नुगता फडसा पाडला नि ही बेट मनुष्यवस्तीला सर्वथा अयोग्य म्हणून टाकून दिली गेली, पण सत्तावनच्या बंडानंतर, दक्वित् ह्या बेटांच्या त्याच सद्गुणासाठी, त्या बंडात अंग्रजाविरुद्ध लढतांना पाडाव केलेल्या आम्हा सत्तावधि बंडवाल्यांना ह्याच बेटांमध्ये जन्मठेपीवर घाडण्यात आलं ! आणि आश्चर्याची गोष्ट ही की, आम्ही ह्या बेटावर सुद्धा सारेच्या सारे येताच मेलो नाही ! त्या घनदाट रानावनांत, त्या सडक्याकुजवया दलदलींना, त्या भीषण रोगाणूंना, त्या मारक वातावरणाला, त्या असाध्य हिंक्तापाला आम्ही पुरून उरलो ! आणि अशा रीतीने ह्या आजच्या बसाहतीचे आम्हीच मूळ संस्थापक, आद्य पूर्वज, कुलपुरुष ठरलो ! ह्या बेटात बसाहत करण्यास्तव घाडलेल्या त्या पहिल्या बंडवाल्यांच्या जमावातलाच मी अेक ! अजून जीव धरून उरलेल्या त्या बंडवाल्यांतलं चार पांचांपैकी वृद्धतम ! पण ह्या दीर्घ जीवनाच्या आनंदापेक्षा जेव्हा माझे सेनापति तात्या टोपे हे फाशी चढले...

• 'तात्या टोपे फाशीवर गेले तेव्हा आपण तिथेच होतात ?'

• 'नव्हे, नव्हे ! तेच तर शल्य मनात बोंबत आहे ! काळ्या पांढ्यावर घाडले जाण्यापेक्षा आम्ही आमच्या सेनापतीसहच फाशी गेलो असतो तर आम्हाला अधिक आनंद झाला असता, हेंच तर मी सांगत हेतो ! अंग्रज त्या काळी आमचा शत्रु होता, पण तरीही अंग्रज हा जातीचा वीर ! वीरतेची मनावून त्याला खरी पारस, ही गोष्ट आम्ही जाणून होतो. पाहा, तात्या टोपे मरेतों सशस्त्र युद्धात अंग्रजांनीही तोडात बोट घालाव अशा निकराने नि शौर्याने लढले. मृत्युदंडाच्या वेळी बेट फासावर चढताना त्यांनी सांगितलं की, 'मी महाराष्ट्राच्या राजाचा, श्रमंत नानासाहेब पेशव्याचा सेनापति; मी अंग्रजाचा अवित प्रजाजन नव्हे ! आमच्या राजाच्या आज्ञेने आमच्या स्वातंत्र्यास्तव झुजलो, ह्यामनव मी बंडवाला अपराधी होऊच शकत नाही !' ह्या त्याच्या वीरचित टाणाचा अंग्रजांच्या मनातही अितका वचक बसला, अंग्रजालाही अितका आदर वाटला की, तात्या टोपे ह्यांना फाशीवर मरण येताच ते पाहायला जमलेल्या शेकडो गोऱ्या लोकानी त्या नूर पुरपाच्या प्रेताभोंवती गराटा घातला नि त्याची स्मृतिचिन्हं

म्हणून कित्येक अग्रजो, फेच स्त्रीपुरुषांनी त्यांच्या केसांची झुलप कापून नेली. फ्रान्सच्या पत्रातून त्यांचे दुःखद मृत्युलेख आले ! पण आम्ही त्यांचे सैनिक असता आम्हाला त्यांच्याच सगती त्याच स्वातंत्र्ययुद्धात मरण घेण्याच भाग्य लाभल नाही त्याच अंतिम दर्शनही झाल नाही !' त्या वृद्ध धीराने दीर्घ श्वासा सोडला.

आपण प्रथमपानूनच तात्या टोप्याच्या [सैन्यात होतात वा ? त्याच्या मृत्यूच्या आधी किती दिवस घायाळ झालेत ? कसे पडलात अग्रजाच्या हाती ?'

'तो कथा एत आहे ! थोडक्यात म्हणजे, मायी नि पेशव्याच्या कोणत्याही मंडळीची प्रत्यक्ष ओळख आधी मुळी नव्हतीच, आम्ही महाराष्ट्रीय ब्राह्मण मूळ वृद्धत्याचे आश्रित म्हणून उत्तर हिंदुस्थानात वस्तीला गेलो. पुढे माझ्या बडिलाच्या पिढीन अरानगराच्या बाजूला आमच कुटुंब स्थापित झाल सत्तावनच्या आधी अेक दान वर्प श्रीमंत नानासाहेबाचे दूत आमच्या गावात येवून लवकरच अेक माठ वड हाणान अस सागत नि आमच्यानील तरुणामध्ये महाराष्ट्राची हिंदुपदपादशाही पुन्हा स्थापयची चेतना सचरवीत चालले. मराठ्यांचा राजा स्वराज्यामाठी पुन्हा घास्त्र अपसणार ह्या कल्पनसरशीच माझ तरुण रक्त सळसळून ओठल तोच जातमी आली की, कानपूरला मोठ वड होवून श्रीमंत नानासाहेब पेशव्यानी कानपूर घेतल नि युध्द युद्ध पुकारल आहे ! माथोभाग प्रतिदिवस वातम्या येत चालत्या दिल्ली, एखनी, जगदीशपूर, जिकडे तिकडे त्या राष्ट्रीय युद्धाचा वणवा मडकून राजेमहाराजे सरदार, भूमिदार, सैनिक, नागरिक, सारा हिंदुस्थान वड करून ओठला आहे ! त्यासरगी आमची नगरी जरा अियेही अेक सैनिक पथक वड करून ओठल नि आम्ही तरुण मंडळीहि त्यातच शिरलो !'

'मग ? तिथल्या अग्रजी मर्याने तुम्हाला लंगोला पकडल नाही ?'

'अग्रजी सैन्य होत कुठ तालक्यातालुक्याला ? हिंदी सैनिक हाते, तेच ओलटलेले ! अग्रज अधिकारी असा अेकच तिथे होता तो म्हणजे कॅप्टन, मेजिस्ट्रेट अस सव अधिकार चालवणारा, अे ओ ह्यूमसाहेब सारा अरानगर अकस्मात ओलटलेल पाहताच ह्यूमसाहेबाने जीव मुठीत घेवून पळायच ठरवल पण पळणार तरी कुठे ? तेव्हा त्याच्या ठाण्याला गराडा पडायच्या आत त्यानी अेक युक्ति योजली हात, पाय नि ताडाला वाळा रंग फासला, त्याच्या अेका हिंदी नोकराणीचा बुरखा मागून घेतला, तो अगाताडावर तिकडील स्त्रियामागवा गुरफटून घेतला नि त्या स्त्रीवेयात रातारात ह्यूमसाहेब अन्याहन निसटून गेले त्या वेळी जिये अग्रज दिस तिथे बडवाले मारीत, वडवाला दिसे त्याला अग्रज मारीत ! पण तसा भयकर स्थितीतही त्याच्याशी बिस्वासाने राहिलेल्या दोघा-तिघा हिंदी सैनिकांच्या माहाय्यान अनेक प्रसंगी त्याचा जीव वाचला नि शेवटी ते ह्यूमसाहेब दुमच्या ठाण्यावर असलेल्या अग्रजी छावणीत मुखरूप पोचले !'

'अे ओ ह्यूमसाहेब ? म्हणजे राष्ट्रीय सभा काढणारे ह्यूमसाहेब की काय ?'

‘होय, त्यानीच पुढे ती मत्स्या वाढली. अितक्च नव्हे, तर ह्या वडान त्याच्यावर ओढवलेल्या ह्या भयंकर प्रमणामुळेच हिंदी जननेत पुन्हा तसा भयंकर असतोप पमरू न देण्यानच अग्रजी राज्याची बळवटी आहे अशी त्याची निश्चित पटली, हे त्याची पुढची बाही भाषण जी मला भिजडे अदमातात अेका नाहेवा- वडून वाचायला मिळाली त्यावरून मला पुढे पळत. “सत्तावनच्या वडानील अग्रजी राज्यावर वामळलेल्या भयंकर अरिष्टात ज्याना दिवस वाडावे लागले जना कोणत्याही अग्रजी अधिवान्याना हें मान्य झालच पाहिजे की, हिंदुस्थानात भाजणाच्या असतोपाला आतल्या आत वडू नि वाडू देता वामा नये ज्यायोगे त्या असतोपाला वाचा फुटत राहील, त्याची वाफ साचण्याच्या आधीच जात राहील अशी बाही सोय वाटली पाहिजे वाफ विनधोकपणे निमटायला जर कोणत विनधोक छिद्र - सेपटी व्हांव्ह - तुम्ही ठेवणार नाही, तर ती अेजिन फोडून बाहेर पडेल । ते विनधोक छिद्र म्हणजेच मी ! वाडू म्हणतो तशी अेखादी राष्ट्रमभा ।” अशी बाही महाणपणाची भाषण जी पुढे झाली, ते महाणपण हघूमसाहेब त्या अेख्याच्या अरिष्टातच शिक्ते ।’

‘मग अन्याहून कुठे गेलेत तुम्ही ?’

जाऊ दे रे ते सार । झाली गेली गोष्ट । आता वाय त्याच । आता नवी विटी नव राज्य । आहे ते निभावून नेल पाहिजे ।’

‘तितर आहेच । पण तुमच्या पुरत तरी बाही मागा वसे पवडले गेलेत तुम्ही ?’

‘अन्याहून आम्ही तडक वानपूरला गेलो नि, सेनापति तात्या टोप्याच्या सैन्यात शिरलो वीम हजार अग्रजी सैन्यासह चालून आलेल्या जनरल विद्यामचा वानपूरला ज्या तुवळ लढाजीत सेनापति तात्या टोपे ह्यानी पराजय वेला, त्या लढाजीत वडवाल्याच्या पक्षाने मी स्वन लढलो होतो नि त्याच रणागणात ह्या गुडव्यावर अग्रजाची गाळी लागून घायाळ होऊन पडलो असता अग्रजाच्या हाती पडलो परतु मी अग्रजाच्याच हिंदी शिपायातील अेक, अस सागून मी ती वेळ माहून न्यायची युक्ति योजली नि तसल्या अदाधुद घुमाबुळीत अनेक असभव गोष्टी जसा घडतात तसेच हही घडून माझी युक्ति सफलली जनरल विद्याम तात्याटोप्याच्या हातून पराभव पावून जेव्हा अव्यवस्थितपणे माधारा परतला, तेव्हा त्याचे शेंकडो घायाळ सैनिक त्याने घाजीघाओने अेका सुरक्षित अग्रजी छावणीकडे घाडले त्यात मीहि धाडला गेलो तिजडे वरा झाल्यावर पुन्हा निमटणार तो अेका हिंदी शिपायानेच मी वडवाला होतो म्हणून चुगली नेली. पण इतर कित्येक सैनिकानी तो चुगलीखोरच वडवाला म्हणून चुगली नेली होती

‘त्या वेळी असा बुलटमुलट चुगल्या सारख्या चालू असत. असा सावळपा गावळीत नि त्या वेळच्या अग्रजाच्या जिवावरच्या घादलीत वंयकिनक चौकशी म्हणून पदार्थच नव्हता, सरसकट शिखा फाशी तर फाजी, जन्मठेप तर जन्मठेप !’

वड लवकर समाय म्हणून शेवटी सरसकट दामा ! त्या घादलीत नि त्या सोडतीत मी होतो त्या वदिवानाच्या सरसकट तुकडीच्या नाव जन्मठेपीच तिकीट निघाल ! आणि हिंदुस्थानातून वडवाल्याचा वश म्हणून वाढणच नको, असा अटीपायी शतावधि वडवाल्याच्या जन्मठेपी टाळ्या तारव भरभरून, 'मनुष्यवस्तीला अयोग्य नि मारक' म्हणून अप्रजी अधिकाऱ्यानीच त्या वेळी ठरविलेल्या ह्या अदमान वेटात आणून सोडल्या गेल्या त्यातच मीही अेक होतो अगदी पचविशीच्या आत होतो मनुष्यवस्तीला मारक म्हणूनच ह्या वेटात आणून साडलेल्या त्या आम्हा शतावधि सत्तावनच्या वडवाल्यानी आपल्या असह्य कष्टाच, घार पातनाच गोठलेल्या रक्ताच, भगलेल्या आगाच, झिजलेल्या हाडाच नि प्रेताच्या राखेच सतपाणी घालून त्याच वेटाना आज मनुष्यवस्तीला योग्य करून सोडल आहे तेच ह अदमान आपल्या हिंदूची भरभराटत चाललेली अेक नवी वसाहत होअून वसत आहे अितकच काय ते आमच्या जन्माच किंवा जन्मठेपेच सार्थक '

'पण आता अेकदा हिंदुस्थानात आअून यायची अनुज्ञा का मागत नाही आपण ? आता दाखलेवाले ह्या स्वतंत्र वर्गाचे आला आहात आपण अशा प्रीपास-होल्डसना अनुज्ञा देतात ना दशी जायची ? काही प्रकरणी हिंदुस्थान आता पुन्हा मुबारक आहे, पाहाव अेकदा आपण ते ! '

' काय पाहायच आता तिये ? जशी ही काळ्या पाण्याची वसाहत भरभराटत चालली आहे म्हणून मी म्हटल, तमच हिंदुस्थान सुधारत चालल आहे ह तुम्ही म्हणता ! आधी आम्हा सत्तावनच्या दाखलेवाल्याना सुद्धा कोणी घाडीत नाही परत तो नियम आम्हाला लागू नाही, नि गेलो तरी जें हिंदुस्थान आम्हाला पाहायच होत त आता आहे कुठे ? आता जस ह जन्मठेपी अदमान तसच त हिंदुस्थान ! ' त्याच्या हृदयात रुतले अेखादें शल्य जस डबडबले जावे तसे होअून त्या वृद्ध वीरान अेक दीर्घ नि श्वास सोडला

आपण ह्याला अुगीच दुखावळ अस वाटून त्याला काही तरी समाधानाचे दोन शब्द बोलाव म्हणून कटक म्हणाला,

' काही झाल तरी देव न्यायाचा पाठीराखा आहे न्यायाचा जय शेवटी '

' छट् छट् ' न्याय नि अन्याय ह्याचा जय नि पराजय ह्याच्याशी काही अेक सवध नाही ह आम्ही जितक लवकर निकू नितक वर न्याय नि अन्याय हें प्रकरण निराळ ! जय नि पराजय ह निराळ ! ज्यापजमाचा जर वसाणी सवध असल्य तर तो पराजमाशी आहे न्यायाशी नव्ह !) ध्यानात धर, पाठ कर ता शब्द-पराक्रम ! ज्याचा मय ! तो शब्द दीक ! '

' अप्पा, अप्पा, अप्पाजो ! ' त्याच चित्त त्या अुच वातावरणातून ओटून सस-दिशी साली आणीत ती चिमुकली अुपा हमलो ' हें पाहा, अप्पा, तुम्ही देखील

चटकवावूना नवे शब्द शिकवीत आहे। मी म्हटलं, त्यांना काही मत नाही, तेच खरं। तेच खरं।' त्या, लेकराला त्या विषयात तेवढेच कळलं

अप्पाही हसले 'लबाड कुठली।' असे म्हणत कटकने तिच्या गालावर कोतुकाने टिचकी मारली

ताच अगणाच्या फाटकाशी गलेला माहून खिदळत आला

'आली। आली आली। आली आली।'

अपेने पण समुक्त पाहून तीच टाळी पिटली

'आली आली। आली आली।'

आणि काण पहिल्याने आओला जाऊन विलगतो अशी चढाओढ लागून ती दोन्ही लेकर घावली फाटकाशी आओ यताच माहूनने तिला पहिल्याने धरून मागोमाग अपेने तिच्या माड्यांना विळखा घातला आओ पण त्या दाघाच मटामट 'मुने घेत, त्याच्या मिठ्याच्या पचातून चालवून तितकं चालत, त्याच्या मृदुल कुनला वरून प्रमान हात फिरवीत, खाटपाशी आली ताच कटक तिला दिसला

'वाओ वाओ। याटच पाहात वसत हातात ना अये? भटला हो अक दाओ तुमची मैत्रीण मला। अगदा पोटभर बालून बाले वर तिच्यानीं' चित्तक वग्वग सागून ती अगदी सलगीच्या स्वरात आपल्या सासऱ्याला संबोधनी चाली,

'खरच, अप्पाजा, मुलगी पण मुलगी आहे ही ती। किती मनमोकळी पण विनयशील करारी पण प्रेमळ आहे ती बघा। आणि सुरेख तरा किता आहे म्हणून सागू। तिच्यात जर काही व्यंग असेल ना, तर त अकच, तिच नाव। तिचा कटकी हें नाव कुण्या अरसिकान ठेवल तें असो अगा फुलासारख्या कोमल मुलीच नाव गुलाब मागती अस काही तरी असायला पाहिजे होत। कटकवावू तिच्यासाठी अितके तळमळून होत ते काही अुगीच नव्हते हो। कटकवावू आहे खरीच वाओ तुमची मैत्रीण तुम्हाला कटका लावीन जशी 'निन, गमतीन ढोळे विंचित अुडवीत आपला द्वचर्यी भाव सुचविला।

आज पाच वर्षे चाली, त प्रिय नाव 'मालती' नवळत का होओीना पण त्या वाओच्या ताडून पुहा त्याच्या कानावर आन गली पाच वर्षे काळ्या पाण्यावर जी त्यान काढनी, त्यात त्याच्या मनात त सारख गुणगुणत होत पण अक नाव म्हणूनच काय त। आज ती व्यक्ति, ती प्रिय स्मृति, प्रत्यक्षपणे अगदी अका हाकेवर काढे तरी अुसा आहे अम त्या नावात निवतपण आन। कटकच अत करण त्या वल्पनसरणी अितक भरून जाल का, त्याविषया अधिच काही पुमावयाक मुडा त्याच्या ताडून शब्द अुमटना ती स्पत काळ्या पाण्यावर आल्यापासून गर्मी पाच वर्षे माग मालताच गिळा लागल्यानतर काय शान ह्याचा त्या कटक - निगनला - शोध नगला नव्हता आज ती मालता त्याला पुहा सापडनी अगा शाली। त्या वाओीन ती शोध करायला त्याने आज किती दिवग तरी सांगितल

हात ती बाजी काळ्या पाण्यावरील स्त्रियाच्या वदिगृहात भेव स्त्रीजमादार म्हणून काम करीत असे. आज तिला त्या काळ्या पाण्याच्या स्त्री-चदिगृहात कटकन सांगितलेली ती कटकी नावाची तरुणी भेटली आणि त्या बाजीने तिचा पत्ता कटकला हा असा दिला 'तुझी मंत्रीण किती चांगली ! तुला कटका लागण्यासारखी आहे 'तुची ती 'मंत्रीण ! ' अस, दोळे गमताने खुडवून चालताना कटकची ती जिवलग प्रिया आहे असा भाव जा तिने चेष्टेने सुचवला, त्याचा कटकला भिन्का अभिमान वाटला वा, 'तो मावी खराखर सखोच आहे, मी तिच्यावर लपटलेला तिचा प्रियकर आहे, असे बोलून जायचा त्याला अनावर मोह झाला पण

'त्या सुरेख मुलीत जर काणत व्यंग असेल तर तिच त विसगत नाव कटकी हव' अस ती बाजी जे बोलून गेली होती त्याविषयी लंगोलग तिचे प्रतिवाद करत तिला सांगून टाकाव की, 'नाही तिच्यात त्या विसगत नावाच दखील व्यंग नाही ! तिच खर नाव 'कटकी' नसून तुला हव तस 'मालती' च आहे ! ' असाही त्याला अनावर मोह झाला पण

लिहिताना अितवे लाज वाटणाऱ्या ह्या भावभावना त्याच्या मनात चमकून जाण्यास दहाऱ्याच क्षण दसाल लागू नसताल ! त्यातच त्याने विवकही वेग की, सध्या त काही अेक सांगणे अिष्ट नाही ती माझी वहीण - नावे कटकीच आहे, सरकारा लिखाणाने सिद्धावृत्तान्तात चादल्याप्रमाणेच आमच्या हातून तिचा पळवून नणाऱ्या अेका दुष्टाचा वध झाला हाच काय तो आमचा अपराध ! त्यासाठीच दोघाना पात्रे ह जन्मठेप काळ पाणा ! हे जे पूर्वी आपण सांगत आलो तच पुढे सांगत चलावे तिच्या आजीचा वा आपल्या पूर्वीच्या मथुरेच्या ओळखीचा वा खट-त्याचा वा रफिअुद्दिनचा काही अेक सबध दाखवू नय हव अिष्ट, अस त्याने मना-मनात ठरवें पण

ही मारी विचाराची घडामोड त्याच्या चित्तात खालली असता तो नुसता-आपल्याकडे पाहात काही अनुच्चारित शब्द ओठावर पुटपुटवीत गाथळलेला दिसतो आहे, अस त्या बाजीन निरखून ती पुन्हा त्याच गाड चेष्टेच्या स्वरात हुसगी,

'लाजलत हाय ? कुणाचा अप्पाजीचा तकोच वाटतो होय ता विषय काढायला ? '

'हो असच दिसत ! अप्पाजी हमले 'यर तुम्ही आपले आत जा नि मन-माकळी काय माहिती हवी तुमच्या मंत्रीणीला जी काय निराप धायचा ध्यायचा ती आमच्या ह्या अनसूयेला सांगा आपला जा ! तुमच्या प्रेमभावनाचा आम्हा सारख्या विरसलेल्या नि रूक्ष वृद्धापक्षा आमच्या ह्या अननूयेमारुपा गोडबोल्या, चत्मल नि वनवाळू स्त्रीच हृदयच अधिक समरस होशू जवेल ह अगदी खर जा, अनसूया चहा करतस ना प्रथम ?

त्या महानुभूतिनील वृद्धाने आपल्या मुनेला आत जायला अथ वरवरणी चहा परण्याच निमित्तही सुचवून दिले अनसूयने पण ते गमयजपणे सादून आत जाता जाता बटकबाबूला पाचारले,

‘या ना बटकबाबू, आतच या अगे मी बहा करते तोवर वोलू या ! गोड गोड वातम्या किती तरी मांगते या तुम्हाला तुमच्या हरवलेल्या मंत्रिणीच्या ! यांना !’

घोशता बोलता तिन खून विमुक्त्या अपेचे कुकूच विचित् निटावत, मोहनच्या अगुरस्याच्या गोंदरची घडीच सावरून घातली, मग दोघा लेंकराचे हान आपल्या दोन्ही हातात घेऊन ती आत चालली तिने ‘या ना ! आतच या’ अशा पुन्हा अथवा घराच्या दारात निरताना मुद्धा दिलेल्या आमत्रणागरणी आणि त्याला ओडून नण्यामाठी माघाच्या आलेल्या माहने त्याच्या विमुक्त्या हातात बटकची बुरगळी घेऊन ती नेटाने ओडण्यास आरभिल्यानंतर बटक धुटला आणि जणू काय मोहनच्या बळाने आपण आडले जात आहो, अस गमाधान मोहनला दण्यामाठी पण खरीबर पाहता बरबर निमित्त वरण्यासाठी ‘अरे बाळ, आलो आलो ! मोटलोम बी बरगळी माप्पी !’ असे हसत मोहनसह आत येऊन अप्पाजी पण ते पाहात मिस्त्रपणे थोडेसे मनाचीच हसले आणि मग जवळ पडलेला ‘माप्ताहिक टाभिम्मा’ ह्या अग्रजी पत्राचा अथ हाती घेऊन चालीत बसले

बटक आत आल्यावर अनसूयाबाईंनी त्याला जी जी हवी ती ती माहिती सांगता बशील तितकी रमाळपणे मागितली दुरावलेल्या, नव्हे नार्हाशा झालेल्या प्रियजनाचा अशा अनपक्षितपणे पत्ता लागला अनता प्रेमी हृदयाला त्याच वृत्त किती पुसू आणि किती न पुसू अस कम होऊन जाते आणि अशा वेळी त्याच्या मधून मधून कटाळवाण्या होणाऱ्या जिज्ञासेचाही विरम न करता नमाधाने हे प्रेमी दूताचे कम आद्य बतव्य अनत, त जाणण्याची सहृदयता अनसूयत होती तिला कटकन अथ महिन्यापूर्वी प्रथम विनविले हात बी, ‘ज्या स्त्रीकारागारावर ती स्त्रीजमादारीण हानी त्यात त्याची अथ बहोण आलेली असली पाहिजे त्याच्याच बरोबर तिलाही जन्मठेपेची निक्षा झालेली होती, पण तिला हिंदुस्थानातच निराळ्या कारागृहात धाडल्यामुळे तिच पुढे काय झाले, तीही त्याच्याप्रमाणेच बाळ्या पाण्यावर धाडली गेली आहे की हिंदुस्थानच्याच कारागृहात ठेवली गेली आहे याचा कितीही गोध केला तरी त्याला काही अथ पत्ता लागलेला नव्हता तेव्हा तो पत्ता अनसूयने काढून घायचा शक्यता यत्न करावा’ कटकने तिला ही विनति केल्यापासून अनसूया त्या शोधत होती पण कटकन सांगितलेल्या ‘कटकरी’ नावाच्या त्याच्या बहिणीमागची कोणतीही मुलगी त्या वेळी बाळ्या पाण्याच्या स्त्रीकारागारात नव्हती, पूर्वीही आल्याचा सुगावा लागत नव्हता परंतु ह्या महिन्यात जे ‘चलान’ आले, त्यात कटकी नावाची अथ तरुण मुलगी जन्मठेपेच्या

शिसेची, कंटकने दिग्दर्शविलेल्या विशीच्या आतील वयाची, रुपाची, जिव्या शिखावृत्तातील माहिती कंटकने दिलेल्या माहितीशी जुळते, अशी आली असल्याचें त्या अनसूया जमादारिणीच्या आठ-दहा दिवसापूर्वी लक्षात आलें होते आणि तिने तें कंटकला सहा-सात दिवसापूर्वी कळविलें होतें. तिला प्रत्यक्ष भेटून तिची माहिती शक्य तितकी तिच्याच तोंडून काढून घेण्याचें काम अनसूयेने तेव्हा अंगावर घेतलें होतें आणि त्याप्रमाणे संधि साधून 'कंटकी'ला भेटून तिने तिची कारागृहातील घाभीत जितकी शक्य तितकी माहिती आज विचारून घेतली होती. तिचीच मार्ग-प्रतीक्षा अत्यंत अतृप्त व्याकुळतेने करीत असलेला कंटक त्याविषयी ठरल्याप्रमाणे अनसूयेकडून काही तरी आज नक्की कळेल ह्याच आशेने आज त्यांच्या घरी मोठ्या साहसाने त्या भागातील वरिष्ठ अधिकाऱ्याचा डोळा चुकवून आणि खालच्या चौकीदाराची मूठ दावून स्वतः आला होता.

कारण कंटक हा बंदियाना नला बायू असला तरी बंदिवानच असल्याने त्या 'दाखलेवाल्या' स्वतंत्राच्या गावात असे वेळी अवेळी येण्याजाण्याचा त्याला परवाना चव्हता आणि म्हणूनच संध्याकाळची नावेवदी चौकीचौकीवर होण्याच्या आघीच त्याला निसटून परत जाण्याचीही घाभीच झाली होती.

त्या घाभीघाभीत त्याने घरात जाताच अनसूयेला वित्तके प्रदन वित्तक्या अध्ये मध्ये, वित्तक्या अंघ्रमाने, काही अुगीच पुन्हा पुन्हा, तर काही अंघंवटच विचारले होते की, त्याचा सुसगत मयितार्थ त्याच्या ध्यानात यायला आणि त्याप्रमाणे त्याला त्या अनुरोधे जे काही निश्चित निरोप सांगायचे त्याच्या रूपरेखा ठरवायला सुद्धा संधि वा अवधान राहिलें नाही. चोरटें गुरू चोरट्या शेतात शिरलें असता जसें भराभर दिसेल त्या गवताचे, कडव्याचे, हिरवळीचे घास खुटून तोंडात कोवून घेतें, तसे त्या थोडक्या वेळात विचारवेल किंवा अंकवेल तितके तो विचारून आणि अंकून घेतो, तोंच साडेपाचाचा ठोका पडला. परतण्याची ती अुशिरातील अुशिराची

काळ्या पाण्यावर गेलेल्या दडित स्त्रियाचीही व्यवस्था अशीच पण त्याची बढती मात्र लवकर होई. वाम पुरुषासारखे पठीण नसे स्त्रीवदिगृहात प्रथम पाच-मेक वर्षे त्यांना बंद ठेवीत मग अेका विहारस्थानात त्यांना सुटीत हिडण्याफिरण्यास जाता येई तेथे ज्यांना लग्नाची अनुज्ञा मिळे त्या बदिवान पुरुषांनाही धाडण्यात येई. सक्त पहाण्यात त्या स्त्रीपुरुष बदिवानांना त्या सुटीत अेकमेकाची ओळख-देख, प्रेमपरिचय करू देण्यात येई. हे विहारस्थळ म्हणजे अदमानाच्या लडनमघील 'हाबिड पाव, पुण्याचा नडगाडन, त्या काळ्या पाण्यावरील पाण्याच प्रेमोद्यान।' तेथे होणाऱ्या प्रत्यक्ष परिचयानंतर जर कोणा स्त्रीपुरुषाच आपसात विवाह करण्याचे त्या दायाऱ्याही समजते ठरल तर ते योग्य की अयोग्य ते निरीदून सरकार ज्यांना समति देईल त्यांची नोंदपद्धतीन लग्न लावण्यात येत आणि 'दाखला' मिळून ते जोडपे दाखलेवाल्या स्वतः गावी धाडून देण्यात येई. लग्नाला जातीपातीची अडकण मुळीच नसे घटस्फोटही ठराविन कारणासाठी मिळे.

काणी पुन्हा अपराध केला तर दाखला रद्द होऊन त्या व्यक्तीला परत बंदीत पडवा लागे, रीतसर चौकशी होऊन फाजीपर्यंत शिक्षाही मिळे. हत्यचा प्रयत्न हाही चघाह अपराध अदमानातील बदिवानांच्या प्रकरणी समजला जाई. मुद्द, जघोरी आणि अमानुष प्रवृत्तीच्या क्षताबधि जन्मठेप्यांना अशा अत्यंत कटक शिस्तीत ठेवल्यावाचून त्या वेदात जीवनसुरक्षितता, शांतता आणि सुव्यवस्था राखणे अेकदरीत दुर्घट होते.

ज्या परिस्थितीमुळे सुशील मनातही अपराध करणे अगतिक होते ती परिस्थिति पाहतावी, शिक्षण, सत्संग, मनोविकास अत्यादिकांच्या जोपासणीने त्याची मर्नेच समाजशील आणि सुसंस्कृत करावी, त्याच्यातील माणुसकी वाटवील अशी त्याच्या स्वभावाचीच सुधारणा करावी, त्याच्यातील माणुसकीचीच प्रगति व्हावी, हे अपराध्यांना वागविण्यातले तिसरे अद्दिष्ट असले पाहिजे)

जेवढीत पाहता अदमानच्या अपराध्यांना वागविण्यासदधी जे घोरण तीस चाळीस वर्षांमागे आसले गेले होत, त्यात काटेकारपणे नसले तरी बऱ्याच प्रमाणात ह्या तिन्ही शास्त्रीय अद्दिष्टांचे अेक अशास्त्रीय का होईना, पण सहेतुक मिश्रण करण्यात आले होते, हे आम्ही धर वणिलेल्या काळ्या पाण्यावरील दडिताच्या त्या वेळच्या वगवारीवरून, बढत्याच्या क्रमावरून, सुधारणीय आणि दुसुधारणीय अशा वसोटीप्रमाणे प्रत्येकी पात्रापात्रतेनुसार कडक वा लवचीक अशी विभिन्न वागणूक देण्याच्या धोरणावरून दिसून येतीलच

ज्या बदिबानाचे दहावारा वर्षांच्या कडक शिस्तीने, सक्त कामाने आणि कृत-वर्माचे यथेष्ट प्रायश्चित्तही भोगल्याने दोल सुधारलेसे वाटे, त्यांना 'दाखला' देऊन अदमानातल्या अदमानात स्वतंत्रपणे राहण्याची अनुज्ञा मिळाल्यावर त्याची गाव निराळी वसविण्यात आणि त्या सुधारलेल्याच्या गावात चांगल्या वागणुकीची वारा वर्षे अजून न भरलेल्या बदिबानाना भोवळेपणी जाऊयेअू न देण्यातही अधि-वाच्याचा हाच बडाक्ष असे की, अशा पृथक्करणाने त्या सुधारलेल्याचे ह्या न सुधारलेल्या बढप्रकृति बदिबानाच्या अपद्रवापासून संरक्षण व्हाव आणि त्याच्या कुनगतीने त्या दाखलेवाल्याचे किंवा त्याच्या तियेच जन्मलेल्या नव्या पिढीच

त्याची योगायोगानेच ओळख होऊन चांगला घरामाही जो झाला तोही अतस्थ-
पणेच होता आणि म्हणूनच आजही त्या घसतीत तेथील चौकीदाराच्या अतस्थ
फुशीनेच काय तो, तो नेहमीप्रमाणे चोरटी भेट घेण्यास जेव्हा गेला, तेव्हा ती भेट
सध्याकाळी चौकीवर ये-जा बंद करण्याच्या वेळेआधीच संपवून आणि अप्पाजीचा
निरोप घेऊन असा त्या टेकडीवरून लपत छपत शेवटी बंदिवानाना अंधड्या
असलेल्या आणि त्याच्या रानतोडांणीच्या तुकडीची ठराविक वाट असलेल्या त्या
मार्गाला लागताच त्याचा जीव अेकदाचा खाली पडल्यासारखा झाला

कटक विनम्रोवपणे वाटेला लागल्यानंतर त्याच्या मनात, अनसूयेच्या सोडून
मालतीविषयी त्याला जी माहिती पारा दिवसानी मिळाली, तिच्या विचारांचे
चक्र चालू झाले; गेल्या पाच वर्षांचा सारा अतिहासही त्याच्या डोळ्यापुढे अुभा
राहिला त्या दोन्ही विषयातच, त्या दिवशी अप्पाजीनी सत्तावनच्या स्वातंत्र्यमुद्धात
भाग घेतल्याची जी गोष्ट त्याला सांगितली आणि तिच्या जाणिवेसरणी त्या
कुटुंबाविषयी त्याला जा अेक राष्ट्रीय आदर वाटू लागला होता, त्याचे विचारही घोळत
होते त्याच्या अनुपमाने त्या कुटुंबाशी त्या कटकाचा परिचय कसा झाला आणि
कसा वाढत गेला, त चरित्रही त्याच्या त्या विहारचक्रात गूफले जात होते आणि
सगळ्यात महत्त्वाची जी चिंता, 'पुढे काय कराव ?' ती भविष्याची होऊ पात-
लेली घडामोड त्या, होऊन गेलेल्या घडामोडीच्या स्मृतीना पुन पुन्हा मागे सारीत,
'माझा, माझा निकाल पहिल्याने कर !' असे बजावीत त्याच्यापुढे दत्त म्हणून
अुमी ठावत होती

घरपकड होताना जें घोरण ठरलें होतें, त्याप्रमाणे आपल्या 'मातली' ह्या नात्याने पूर्वांचिकोणतेंही वृक्ष कुपडकोस न आणता कंटकची आपण बहीण आहे, आपल्याला अपहरणाच्या अंका दुष्टाचा वध करण्याच्या साहसापायी कंटकला आणि आपल्याला जन्मठेप काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली, असेंच पूर्ववृत्त सांगितले. मिशा झाल्यानंतर कंटकापासून वेगळें करून आपल्याला हिंदुस्थानात दुसऱ्याच अंका वंदिगृहात कोंबण्यात आलें, आणि तिथेच गेलीं पांच वर्षे आपण सडत, कुडत, रडत पडलेलो होतो ! कंटकचें काय झालें तें आपणाम वरेच दिवस काही कळेना पण तो जन्मठेपोवर अंदमानात गेला, असा सुगावा वंदिवांनांच्या तोंडून पुढे पुढे लागला. तेव्हापासून हिंदुस्थानातील त्या वंदिगृहात अत्यंत हालअपेष्टांमध्ये दिवस पाडण्यापेक्षा आपणांस अंदमानातील काळ्या पाण्यावरच घाडण्यात यावें, असें आपण सरकारपाशी सारखें घरणें घरलें आणि होवटी त्याप्रमाणे आपलें चलान होऊन आपणांस काळ्या पाण्यावर घाडण्यात आलें ! - असें आपलें शिक्षेनंतरचें पूर्ववृत्तही कंटकाने अनसूयेला घोंडवयात सांगितले.

मग त्या भेटीत कंटकी अनसूयेला म्हणाली,

'जमादारीणवाजी, माझ्या चवऱ्या अजून विशी सुद्धा बुलटली नाही. पण जगातील अत्यंत असह्य यातनांचा जो भडिमार शमरवणे जगणाऱ्यांच्या वाटचाली, महसां येत नाही तो माझ्या वाटचाली येऊन चुकला. अितका छळ, अितकी विटवना अितका जाच, अितकं दुःख मी आजवर सोसलं ! आणि विशेष हें की, वाजी, मी देवासन्मुख सांगते, माझा स्वतःचा असा अंकच दोष काय तो जो घडला तो सोडला, तर असा माझा अनन्विन छळ ज्याच्यामाठी व्हावा असा दुसरा कोणताही अपराध. स्वतः माझ्या हातून असा घडलेला नाही ! आणि तो जो माझ्यातील माझा असा अंकच दोष तो म्हणजे हें मेलें माझें रूप ! मी जिये जाते तिथे हें नडतं ! ह्या रूपापायी मी भ्रातृगृहातून वंदिगृहात पडलें, ह्या रूपापायी वंदिगृहातही मी ज्याच्या हातात पडलें त्यांनी माझी विटवना केली, ज्यांच्या हातात पडलें नाही त्यांनी म्हणूनच माझा छळ केला ! वाजी, आता हें जीवनच मला नकोय झालं आहे ! हिंदुस्थानातल्या वंदिगृहातच मी अंकदा जीव देण्याचा प्रयत्न केला; पण तो फसून मला बुलट सहा महिने हातकडी नि कोठडीचदीची शिक्षा झाली. छळापासून

या न्यायाधीशाचे शब्द अमृताच्या तुपाराप्रमाणे भादया मनातील कोमल अशे स्त्रीय लालसेला पुन्हा पुन्हा अकुरवीत ।

'अितक्यात मला वृळळ की, वटकही अदमानातच आहे । आत्मघाताच्या आघी अेवदा तरी त्याची भेट व्हावी, ह्या आतुरतेने मी हरप्रयत्न करून काळ्या पाण्यावर आले । गण अिये पाहते तों ह्या आयळ घाणीतच मला अजून वर्षानुवर्षे खितपत पडाव लागणार । छे, छे । बाजी, मी आता अेक दिवस देखील अिये तशी मदत पडू अिच्छीत नाही । ह्या देहाचा मला वीट आला आहे तुम्ही कटकची चिठ्ठीच तेवढी आणलीत म्हणून तुमच्यावर पुन्हा अेवदा विश्वासते शेकडो दिवसां आपले म्हणविणाऱ्यानी विश्वासघात करून मला अितक्या वेळा फसविल आहे की, तुम्ही मला फसविणार नाही अस काही मला सांगितले येत नाही । रागावू नका । मी तुम्हाला खोट म्हणत नाही, माझ्या देवाला म्हणते पण तरीही तुमच्या माडीवर मी पुन्हा माझी मान देते कापाल ? कापा । आमी मानते मी तुम्हाला, पाया पडते तुमच्या, मला तुम्ही फसवू नका । नाही तर कटकवावच्या नावाने मी सांगत असलेलं हुद्दगत विश्वासघाताने सरकारी अधि-

बदिगूहात हिंदुस्थानातून आलेली नाही, असेच त्याला कळले होते जेव्हा अनसूया-
बाजीला त्याने ती माहिती सहा-सात महिन्यापूर्वी प्रथम विचारली, तेव्हा ही
बटकी त्या स्त्रीबदिगूहात आलेली नाही, हेंच नक्की कळलं होतं त्यायोगे मालतीला
जन्मठेपची शिक्षा झाल्यानंतर तिचे काय झाले, ह्याची चिंता त्याला सारखी
व्याकुळवीत होती तिची आठवण झाली की त्याला अन्न गोड लागेनासं होई ती
त्याला पूर्वी प्रत्यक्ष भेटत असे, तेव्हा देखील तिच्या स्पर्शामाठी तो जितका रोमा-
चित होत नसे जितका आता स्पर्शाच्या नुसत्या स्मृतीसरशी तो रोमाचित होई-
'अन्न मिळते तेव्हा ते लागते त्याहून ते जेव्हा मिळेनासे होते तेव्हा त्याच्या स्मृतीतच
ते शतपटींनी अधिक गोड लागते' पुन्हा आताशा त्याच्या मनात मालतीच्या त्या
स्पर्शाची आठवण येताच पूर्वीप्रमाणे नुसरया स्नेहाच्या भावनाच जागत नसून अप-
भोगाच्या भावना अदीप् लागत 'ती प्रत्यक्ष माझ्यापाशी असताना मी तिचे
आलिंगन घ्यायला कसा धजलो नाही, कोण जाणे!' ह्याचच त्याला राहून राहून
बाजीट वाटू लागले होते शेवटच्या रात्री त्या तिला छळणाऱ्या मुस्लिम गुडाला
ठार केल्यानंतर जेव्हा त्या भयंकर साहसाच्या परिणामापासून बचावले जाण्यासाठी
तो विरान त्या मालतीसह त्या देवळात भा काळोखात जाऊन लपला होता, त्या
रात्री तर शोपेतून भयाने थरकणत ती दचकून अडली, आपण होऊन त्याच्या
गळी पडली आणि 'माझ्या सोजतोस मग घेऊन नीज ये' असे आपण होऊन
त्याला पाचारून, त्याला लगटून निजली, त्या वेळची त्या अत्येव हालचालीची
आठवण नि आठवण आताही तो रात्री बेकान्ती असता त्याला वारवार व्हावी-
'मालती' ~ वेसाच्या बटा, ती त्याच्या छातीशी बिलगून निजली असता, त्या रात्री
त्याच्या गालावर जशा रळत अगदी तशा पुन्हा जणू काय त्याच्या मुखावर आणि
गालावर रळत आहेत, असे त्याला भासे ! त्याचे सारे अतःकरण वामधपित होऊन
घरारे, पदचार्त्तापाने 'तळमळू लागे की, 'त्या रात्री तरी निदान मी, नुसरया
सयमाच्या नि म्हाड सक्तीच्या आहारी अुगीचका गेलो ! अमृताचा पैल अगदी
ओठाशी घरला, मण पिण्याच तेवढेच विसरलो ! तिच्या सगसुताला जन्माचा

घरपकड होताना जे घोरण ठरले होते, त्याप्रमाणे आपल्या 'मालती' ह्या नात्याने पूर्वचि कोणतेही वृत्त जुपडकीस न आणता कटकची आपण यहीण आहो, आपल्याला अपहरणाच्या अंका दुष्टाचा वध करण्याच्या साहसापायी कटकला आणि आपल्याला जन्मठेप काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली, असेच पूर्ववृत्त सांगितले. शिक्षा झाल्यानंतर कटकापासून वेगळे करून आपल्याला हिंदुस्थानात दुसऱ्याच अंका वदिगृहात कोवण्यात आले आणि तिथेच गेली पाच वर्षे आपण सडत, कुडत, रडत पडलेलो होतो ! कटकचे काय झाले ते आपणास बरेच दिवस काही कळेल पण तो जन्मठेपीवर अदमानात गेला, असा सुगावा वदिवावाच्या सोडून पुढे पुढे लागला तेव्हापासून हिंदुस्थानातील त्या वदिगृहात अत्यंत हालअपेष्टांमध्ये दिवस वाढण्यापेक्षा आपणास अदमानातील काळ्या पाण्यावरच घाडण्यात यावे, असे आपण मरकारपाशी सारखे घरणे घरल आणि शेवटी त्याप्रमाणे आपले चलान होऊन आपणास काळ्या पाण्यावर घाडण्यात आले ! - असे आपले शिक्षेनंतरचे पूर्ववृत्तही कटकीने अनुसूयेला थाडव्यात सांगितलं

मग त्या भेटित कटकी अनुसूयला म्हणाली,

३ 'जमादारीणवाजी, माझ्या वयाला अजून विसी सुद्धा झुलटली नाही पण जगातील अत्यंत असह्य यातनाचा जो भडिमार शहरवये जगणाऱ्याच्या वाट्याला, सहसा येत नाही तो माझ्या वाट्याला येऊन चुकला अितका छळ अितकी विटवना अितका जाच, अितक दुख मी आजवर सोमल ! आणि विशेष ह की, वाजी, मी देवामन्मुख मागते, माया स्वत चा असा अंकच दोष काय तो जो घडला तो सोडला, तर असा माझा अनवित छळ ज्याच्यासाठी व्हावा असा दुसरा कोणताही अपराध स्वत माझ्या हातून असा घडलेला नाही ! आणि तो जो माझ्यातील माया अस अंकच दोष तो म्हणजे ह मेल माझ रूप ! मी जिये जाते तिथे ह नडत ! ह्या रूपापायी मी भ्रातगृहातून वदिगृहात पडले ह्या रूपापायी वदिगृहातही मी ज्याच्या हातात पडले त्यानी माझी विटवना केली, ज्याच्या हातात पडल नाही त्यानी म्हणतच माया छळ वेला ! वाजी, आता ह जीवतच मला नवीस शाल आहे !

१ त्या म्यावाधीशाचे शब्द अमृताच्या तुपाराप्रमाणे माझ्या मनातील कोमल अश स्नीय लालसेला पुन्हा पुन्हा अकुरवीत ।

‘अितवयात मला कुळल वी कटकही अदमानातच आहे । आत्मघाताच्या आघी अेकदा तरी त्याची भेट व्हावी, ह्या आंतुरतेन मी हरप्रयत्न करून काळघा पाण्यावर आठ । पण अिये पाहते ता ह्या आगळ घाणीतच मला अजून वर्षानु- वर्ष सितपत पडाव लागणार । छे छे । बाकी मी आत्मा अेक दिवस दैसील अिये तशी राडत पडू अिच्छीत नाही । ह्या देहाचा मला वोट आला आहे तुम्ही कटकची चिठ्ठीच तेवढी आणलीत म्हणून तुमच्यावर पुन्हा अेवदा विश्वासते शेकडो दिवाजू आपले म्हणविणा यानी विश्वासघात करत मला अितवया वळ्या फसविल आहे की, तुम्ही मला फसविणार नाही अस वाही मला आसगता यत नाही । रागावू नका । मी तुम्हाला खोट म्हणत नाही माझ्या देवाला म्हणते पण तरीही तुमच्या माडीवर मी पुन्हा माझी मान देत कापाल ? कापा । आआ मानते मी तुम्हाला पाया पडते तुमच्या, मला तुम्ही फसवू नका । नाही तर कटकवावच्या नावाने मी मागत असलेल हुद्दगत विश्वासघाताने सरकारी अधि कायानाच कलवायच, माझ्यावर नवच सवट कासळायच । नका ना भीति

कटकच्या मनातील डोळ्यापुढे त्या राक्षसिणीनी तिच्या ताडात फाडफाड मारल्यामुळे धांसधाय रडत, सतापीने वाहत, निरुपायाने कटत असलेली ती मालती अगदी वाट अडवून अुभी राहावी, तशी अुभी राहिली ! करणेने कासावीस झालेल्या त्या कटकच्या डोळ्यातून आसवे टपटप गळली त्याची दृष्टि वाप्पयूसर झाली ! पण तरीही त्याची पांअुले सरळपणे ती वाट सपासप काटीत चाललीच होती पुढे !

ह्या सर्व वरुण वृत्तान्ताच्या दु खद आठवणीन भारावलेल्या त्याच्या चित्तात पाणावलेल्या त्याच्या त्या वाप्पाकुल दृष्टीपुढे पुढचा वेत असा काही जुळून आलाच नाही पुढचा निश्चय मात्र ठरलेलाच होता वाटेर ते झाले तरी आता आपली नि मालतीची ह्या वदिवासातून सुटका करायचीच तिचा आत्मघात टाळायचाच आयुष्यातले दोन दिवस का होओनात, तेच दोन दिवस त्या साहसापायी आयुष्याचे शेवटचे ठरले तरी, मरामच्या आवी दोन दिवस का होओना, पण मालतीच्या गाढ आलिंगनात प्रीतीच्या गाढ गुंगीतील स्वगसुखाला अपभोगायचेच अपभोगायचे ! तिला सुखी करायचे, स्वतः सुखी दुहायचे !

अितनपार्त विचारांच्या अशा असमत फल्लोळात अेखादी दिसण्यात अगदी क्षुल्लक दिसणारी अडचण अकस्मात सुचून भाठमोठ्या मनोरथाची धाव जशी अेकदम थवविते, लहान पेराअेवढा विचू अेखाद्या महारथी वीराला देखील जरा अटकन् विव्हाळायला लावतो, तशी अेक शका कटकच्या त्या स्वगसुखाच्या भराला अेकदम नागी मारून गेली ! 'गाढ आलिंगनात तिला सुखी करायच, दोन दिवस तरी तिच्या सगतीच सख अपभोगायच !' ह्या रगात त्याचे मन रगले न रगले

नि सुखि आहेच आहे ! तिच्या सगाच सुख नसल तरी सोवतीच सुख तरी मला दुष्प्राप्य होणार नाही ! त तरी ती होऊनच वाछीत आहे हें निःसंशय !' २

ह्या विविध भावभावनांच्या कल्लोळात त्याचे मन गुरफटून गेले आहे तोंच त्याच्या नत्रानी, जणू काय बेलाद्या पहारेकऱ्याने हालवून जागवावे तस त्याच्या मनाला जागविले, 'सावध ! ती पाहा वदिवानाची चाळ दिसू लागली वध ! काय करायच हें ठरविण्यातच वाट सपली ! काय करायच त्यांची वाट काय ?'

तस म्हटल असता सारा जन्म काळ्या पाण्याच्या वदिवानाच्या घाणीत कुजत पडावयाच नाही, सध्या साधताच वदीच्या वड्या तोडून निमटायचेच, हा निश्चय विद्वानचा आजचाच काही होता अस नाही ! काळ्या पाण्यावर यनानाच त्याने तो निश्चय केला होता रफिअुद्दिनसारख्या अधोरी माणसाग आपल्या हाडवराची ओळख न दता त्याच अुद्देशाने विद्वानन जवळ बेल होतें त्याच्याशी गेल्या पाच वर्षांत काळ्या पाण्यावरही त्याच वताची त्याने गुप्तपणे अनेकवार वरीच चर्चा केली होती आणि त्या चर्चेच्या अनुराधेच त्याने लाकूडतोडाजीच्या कामातच जी आपली नमणूक करून घेतली ती करून घेतली होता अितकच नव्हे तर त्या लाकूड तोडाजीच्या कामावरील शेरवाशे वदिवानाचा तो मुख्य वदिवावू हाताच त्याने हस्त परहस्त खटपट करून युक्तीने रफिअुद्दिनगही त्या कामावरील वदिवानातच आपल्या हाताखाली भरती करून घेतले हान परंतु त्याला मालतीच्या काहाच सुगावा लागला, ह्यामाठी त्या साहसाविषयी त्याने अगदा अुचल अशी घेवली नव्हती ती त्याच्या मनान जी आज घेतली, तो मोठ्ठा मालतीच्या निवाणीच्या निरोपाची तिच्या दुःखेच्या आणि आत्महत्येच्या वताची अत्यंत चिंताजनक वातमी अंकल्या

मनातच अुच्चारलेल्या त्या नावावरशी त्याने समकन् आपली जीभ चावली! मघापासून तो आपल्या मनातल्या मनात मालतीविषयीच्या आठवणी काढीत असता भावतो हच ते तिच प्रेमळ नाव तो योजीत आला होता कटकां हें नाव याजनाना त्याच्या मनातोल त्या मालती ह्या नावानेच काय ते मुळ्यापासून सभवलेले, सवढलेले, प्रेमळ भाव ग्राही वेरया प्रागून अुठत नमत त्यामुळे तो मनातल्या मनात चोस्त होना तोवर तिला ता मालतीच म्हणत आला होता पण मनाच्या वाढीवाठ भरून राहिल्ल त नाव जर का आठावर माडल तर आपल आणि तिच आनवर छपवून ठेवले अज्ञातवासातील सारें गुपित फुटायच, रफिअुद्दिनच जुने हाडवेर पटायचे, निरुया आओचा, पहिऱ्या आपल्या खटल्याचा, मारा सवघ अुघड व्हायचा! नसती विघ्न दत्त म्हणून अुभी रहायची! पुन्हा विमर पडू नय म्हणून तो स्वन शी पुटपुटत अगदा घाकन चालला, 'मी कटक! कटक! आणि ता मालती नव्ह.

अपघपाणी, वंदिवानांतल्या वंदिवानांत अधिक सोय, घोस्न मारून थोडी दुधाची जास्त धार, साखरेची पुडो, तवाचूची चिमटी देखील अधिकाऱ्याचा डोळा चुकवून पुरविली होती. रफिअुद्दिनला परत कोलूच्याच कामावर घाडण्याचा दिवस शक्य तो लांबवावा म्हणून 'सबत कामाला अजून अयोग्य' असा अभिप्राय डॉक्टरकडून कंटकनेच आजंभ करून देवविला होता. रफिअुद्दिनला गिन्यांचा अुवारा नाहीसा झालेला, फटक्यांची त्याने आता चांगलीच धास्ती खाल्लेली, त्यामुळे तो पुढे पुढे दिलेले सक्त हस्तश्रम भुगताने करीत राहिला. कंटक जसजसा वर चढत गेला, तसतसा रफिअुद्दिन त्याचा अधिकाधिक ओशाळा बनत चालला, त्याची पायघरणी करीत चालला. त्याचा आपला काही अेक लागवांधा नाही असे कंटक अथांतून वरवर, अधिकाऱ्यांना संशय येऊं नये म्हणून दाखवीतच होता. रफिअुद्दिननेही तसेच करावे म्हणून ढरलें होते. पण आतून रफिअुद्दिनला तारें साहाय्य कंटकच करीत होता; म्हणूनच रफिअुद्दिनचे दिवस नीट गेले आणि शेवटी तीन वर्षांच्या आतच त्याला कक्षकारागृहांतून सोडून बाहेरच्या मोकळ्या चालीतील वंदिवानाच्या कामावर घाडण्यात आले. नंतर कंटकची आणखी वढती होऊन तो लाकूड-सोटाओचा मुख्य वंदियावू होताच त्याने आतून युरतीने रफिअुद्दिनचीही भरती त्या कठीण कामाला लागणाऱ्या घट्ट्याकट्ट्या श्रमिकात करून घेतली. कंटकच्या आश्रयावांचून आपले हाल कुत्रे देखील खातें ना, हें रफिअुद्दिनला पूर्णपणे माहीत होते. त्यामुळे काळ्या पाण्यावर येताच कटारलाऱ्यागळे घागविले जावे, त्याचें रफिअुद्दिनच्या दुष्ट हृदयाला जें वैषम्य वाटें तें जाऊन आता जुलट तो मदासदांदा भनापासून प्राय लागला, 'दवा' करू लागला वी, 'कंटकचाव'ची वढतीच

शेपटीच्या खाली गुलाबी रंगाच्या मऊ मऊ पिसाचे अंक चिमुकले सुरेख फूल असतं. त्या पाखराचा थवा त्या खोऱ्याच्या गोड गोड फाकाना चोचून चोचून मिटक्या मारण्यात गुप्त झाला की त्याच्या आनंदात असारलेल्या त्या शेपटीच्या खालची ती रंगीत पिसाची वर्तुळे, गुलाबाची चिमुकली फुलेच फुले अगणभर विखरून द्यावी अशी शोभू लागत त्याची मोहनला आणि अपेला मोठी गमत वाटे

अप्पा देखील त्या बुलबुलाची गमत पाहता अस्ता अरावधपणे त्यानी त्याचा दुसरा पाय पटकन सरळ केला आणि त्यात अकदम वळ बुठली 'आओ ग !' म्हणून ते किंचित् आरडले आणि कण्हू लागले

'अपे, अग अप्पा कण्हताहेत !' घावऱ्या घावऱ्या मोहन आणि अप्पा अगणा-तून घावत अप्पाच्या खोलीत आली

'क्या हुआ जप्पाजी ?' गोरेमोर तोंड करून अपेने हिंदीत प्रसले कारण ती मुलं मराठीप्रमाणेच, किंवा मराठीहूनही हिंदीतच अधिक बोलत असत मराठी वाचकामाठी म्हणून त्याचे सार बोलणे मराठीतच सांगविं लागतं अदमान-मध्य वसलेल्या मराठी, बंगाली, मद्रासी, पंजाबी सर्व मातापित्याच्या पोटी अपज-लेली मुल हिंदीतच बोलू लागतात तीच तिकडच्या मुलाची खरी मातृभाषा असते आपापल्या प्रांतिक भाषा जे काही आओवाप हीशीने म्हणून मुलाना बोलायला शिक्किताने तितक्यानाच काय ती, ती येते

'काठे कळ आली माझ्या अप्पाता ? मी चेपू ? वधा तर खर आता बर , चाटेळ !' अपेने आग्रह केला, मोहनन गळ घातली अप्पांनी अनुमोदन देताच माहन त्याचे खांदे चेपू लागला आणि दुखत्या पायाचे पाखूळ अप्पा दाबू लागली अप्पा खिडकीतून बाहेर टेकडीकडे पाहता राहिले बटकची घाट पाहता पाहता त्याला काय सांगायचे त्या विचारात ते गुंगले

तीन मिनिटे चार मिनिटे, पाच मिनिटे ! - अप्पा तिच्या कोवळ्या चिमुकल्या हातानी देववेल तितक वळ देऊन पाय चेपीतच होती पण अप्पाच लक्ष विचारात गुंग ! ते 'पुर' म्हणायला विसरले अपेचे हात दुखून आले 'पुरे वर बाळ' अस कीतुकाने अप्पांनी म्हणाव आणि मग तिने काम पुरते केव्हाच्या समाधानाने चेपणे बंद कराव अशी तिची होत, पण तिचे हात थकत आले तरी अप्पा पुरे म्हणेनात आपणहोऊन थकले अस म्हणून चेपण माडाच तर मोहन हसणार ! ते तिच्या जिवावर आले अधिक चेपण पण जिवावर आल थकता थकता ती रुसली, रुसता रुसता चिडली आणि शेवटी अप्पाच्या पाखूलावरच तो राग वाढीत, तिने दोन चार चापट्या मारल्या आणि रडायला आरंभ केली !

'माझे हात तुटून गेले तरा तुम्ही काही पुर म्हणून म्हणत नाही !'

त्या चापट्यासरसा आणि रडण्यामरती अप्पा पण चुडीपर आले, हसले आणि कीतुकाने अपेला कुरवाळीत समजावू लागले,

गोरव वाटतो ! आपल्याला किंचिन् तरी सुसाने मरण याव, अस धोणतही कृत्य शक्य असत तर मी वेळच असत पण मी स्वतःच आता सतीच वाण घेऊन आमा ! ह्या काळ्या पाण्याच्या भीषण काळपाशाना तोडून, निमटून जाण्याचा जिवावरचा खेळ मी करणार ! त्यात मरेन की जगेन कुणी सांगाय !'

'मी सांगतो कटक, त्या खेळात मरण होच निश्चिनि ! यशाचा समव अत्यंत तुरळक, अपवाद ! आजवर दोकडो मारले गेले त्या साहसात, बुडाले समुद्रात ! गेल्या पन्नास वर्षां पन्नासजण देसील काळ्या पाण्यावरून पळून जाऊन देशाला पोचल्याच नि तिथे नादल्याच मल्ला आठवत नाही !'

'पण तरीही त्या पन्नासातच, अेकावन्नाव्याची भर मी टाकणार ! नाही तर मृत्यूची वाट चोखाळणार ! हें पहा अप्पाजी, ह्या काळ्या पाण्यावरील करट्या, दुराचारी नि असह्य गाजणूकीच्या क्षुद्र जगतात अस जन्मभर जगण्यात तरी कायु शम आहे वर ? व्यक्तीचा विकास नाही भावनेची भरारी नाही, माणूसकीला मान नाही, कुण्या अन्व नि भव्य ध्येयासाठी वा परोपकारापायी देह झिजवायचही

पण ते प्रयत्न अगदी भलत्याच दिशेने करण्यात येत आहेत हें पाहा, कटक, कोणत्याही देशात अत्यंत बुद्ध नि समाजाला सवतोपरी अुपद्रवी असा चार, दरोडेखोर, हत्यारी, ह्याचा अेक वग असणारच असा समाजशास्त्र झालेला जो वर्ग हिंदुस्थानात असल, त्याला नीति नि निबंध ह्याच्या मर्यादा अल्लघिण अशक्य करून टाकण्यासाठी शक्तीने नि वळाने त्याचा निग्रह केलाच पाहिजे फाशी, जन्मठेप नि फटक्यासारख्या ज्या शारीरिक शिक्षा, तसल्या अुपद्रवाचून त्या बुद्धांना वेव्हाही नि कसलाही दरारा वाटत नाही तो दरारा नि कडक शिस्त ह्याच्याच पेचात ते पकडलेले नि जखडलेले राहिले, तरच निबंधशील नि समाजशील नागरिकांचा त्याच्या अुपद्रवापासून वचाव करता येतो समाजात शांतता नि सुव्यवस्था नाडू शकते तव्हा सहस्रावधि दडिताना अशा काळ्या पाण्यासारख्या वसाहतीत डावून टाकणच राष्ट्राच्या हिताच असत नाहीतर त्यांना ठेवणार कुठे ?

दशातल्या देशातच वदिगृह नाहीत की काय ? त्यात त्या जन्मठेप्यांना जमभर डावून टाका ह्या काळ्या पाण्यासारख्या पापभूमीत नि अशा अत्यंत छळक परिस्थितीत त्यांना जिवंत पुरून टाकण ही निदयता तर आहूच आहे पण राष्ट्रीय हितही त्यात विगेष काही साधत असही नाहा ! तुम्हाआम्हाला ह्या नरकभूमीत ज्या यातना नि जे जीवन असल वाटत, तस आमच्यासह असणाऱ्या ह्या सर्व जन्मठेप्यांना वाटत नसेल काय ? ज्या दयेची अपेक्षा आम्ही करता, तिचीच ते अत्याचारी असले तरी तेही करतात !

‘कटकवावू नुमत्या अुथळ दयेचाच प्रश्न घेतला तर दडिताना, दडच न करता माकाट सोडण, हीच खरी दया ठरेल ! तुम्हाला नि मला दशातल्या वदिगृहात राहण तरी आवडत का ? जन्मठेप तर राहाच, पण अेक दिवसही वदिगृहात काडून घ्यायला कोण सिद्ध होतील ? मग काय अुथळ दयमाठी समाजाला भयकर अुपद्रव देण्यावरच आपली अुपजीविका व चैन चालविणाऱ्या अशा अुपप्रवृत्ति अपराध्यांना मोकळ सोडायच ? पुन्हा त्या हिंस, हत्यारी, बलान्वारी नि अुपद्रवी अशा मूठभर नरदवापदाच्या दयेसाठी वदिगृहच सताड अुघटी करान तर ज्या रक्षावधि सच्छीठ, पापमार नि निरागम मनुष्यांना त्याच्या अुपद्रवाच्या जवड्यात तुम्ही ठकलाल, त्याची दया नको का यायला ? चार अत्याचाऱ्यांवर दया करण्यासाठी निरपराध अशा रक्षावधि समाजावर ते अत्याचार होवू देण ही निदयता लक्षपटींनी क्रूर तव्ह काय ? तेव्हा दयच्या दृष्टीन देखीन रक्षावधि निरपराध्यांना अुपद्रवापासून वचावण्यासाठी अपरिहायपणे जर चार अुपद्रवी अपराध्यांना निदयतेन निग्रहान लागल तर तो अल्प निदयताच अेकदरीन महनीय दया ठरत ! अपराधविज्ञानाच वा दडविज्ञानाचही मूलभूत तत्त्व नि समजतही हेंच !’

‘त्यात शका नाही पण देणानील वदिगृहात !’

‘ तेच सांगतो अस पाहा कटकदाबू, देशातील वदिगृहात जन्मठेप्याना डावून टाकल तरच त्यांना अधिक निदयतेन वागवल्यासारखे होत नाही का ? त्यांना चार मितीच्या आत जन्मभर कुजत पडाव लागल तितक्या स्त्रीपुरुषाची, प्रेमाची, मोक्कळपणाची, सततीची सारी भूक मारून मानसिक भुपासमारीत तळमळ करीत त्यांना मराव लागेल हा मानसिक अत्याचार नव्हे काय ? पण जर त्यांना ह्या काळ्या पाण्यामारण्या अखाद्या स्वनय वसाहतीत त्यांच्या बुद्ध प्रवृत्तीला माणसाळविण्याअितक्या कठार निर्बंधात राववून घेतल आणि त्यातल्या त्यात जी स्वतंत्रता त्यांना देता येतील तितकी दिली, तर त्यांना कीर्तुविक नि वैयक्तिक अस अधिक सुख भोगता येईल आणि देशातील सच्छील समाजाला त्या दंडितांना भोगू दिलेल्या स्वतंत्रतेपामून लक्षमात्र उपद्रव होण्याचा समवर्ती मुळीच अुरत नाही ह्या काळ्या पाण्यावर आज त सहस्रावधि बुद्ध नि अग्र लोकही पाहा कसे भाकळेपणी हिडू शकतात स्वतःच्या रचीप्रमाणे खाऊपिबू शकतात घरदार शेतीवाडी करू शकतात त्यांच्या प्रेमळ वत्सल कामुक भावनांचाही जन्मभर वाडमारा न होता त्यांना विवाहसुख भोगता येत, भागच्या अेका अपराधापायी त्यांच्या साऱ्या जन्माचा नि त्यांचा सत्यनाश न होता मुधारल जाण्याची नि संयमशील जीवा स्थापायची सधि पुन पुन मिळत राहते

‘ हिंदुस्थानातल्या हिंदुस्थानात अेका कारागाराच्या चार मितीत त्यांना डावून टाकून जीवनपणा पडण्यात पुराव तस ठेवण ही दया का काळ्या पाण्यासारख्या वसाहतात त्यांना कठार निर्बंधाच्या वंचीतच पण माणसाळवून माणुसकीन जीवनाचा आनंद पाही तरी उपभागू देण हा खरी दया ! काळ्या पाण्यावर आल्यानंतर जे मुधारतात नि ‘बाखलेवाळे’ हाथून त्यांच्या मुग्याळ्यानी गजवजलेल्या घरात नवा जन्म आल्यासारखे सुखान नादतात असे शेकडो जन्मठेप वदिवाा आज अदमनात आहेत त्यांना ‘ हिंदुस्थानातील कारागृहातच जर जन्मभर डावून ठेवत असत तर वर झाल असत का ? ’ अस विचारा म्हणजे ते त्या भयवर कल्पनेमरसो वस भितात नि ‘ आपण काळ्या पाण्यावर घाडले गेलो तच वर -

‘पण म्यातही ह्या अदमानाच्या वमाहतींना तर राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीन अत्यंत महत्त्वाचा बाण्यां जेव विनोद आहे तो हा की, हे महत्त्वाचे बट ज रोड थोमाड नि मनुष्यप्रतिनूल हाभून पल्ल हात आणि जे वमविण्यासाठी म्हणूनच काय त हिंदुस्थानच्या कोठ्याही राजवटीने महत्तावधि मनुष्य नि कायवधि रपव हेनुन वळे वळे वेव्हाही सच पळे नमन, त ह अदमानच महत्त्वाच बट, काळ्या पाण्यावर केवळ मरायन म्हणून घाटलल्या त्या पतिनाच्या वठार परिधमांनी आज अस फळाकुशना इवरणे, घान्यानी समृद्ध, अरुपुन, अपजानू नि मनुष्य वसतीन गजपतेल होभून वनल आहे वमाहतींना निवण्यासाठी राष्ट्रांना दुडे करावा लागलात, पराक्रम करावे गगतान पण आपल्या राष्ट्रांना ही जेव नवी वमाहन केवळ आपल्या परिधमान सपादून ह्या पतिन नि परिधवन वदिवान वगान फुरुवावारी मिळवन दिली आहे हे जेव जेव खर माहा का ? जर ह माळे दडिन हिंदुस्थानातील वदिगृहातूनच जन्मभर काडाल तरत्याच्या परिधमाचा माहमाचा, बुद्धीचा जितका अपवाग नि भिक्का लाभ आपल्या राष्ट्रांना वेहाच जन्म घेना येना ना ! तुम्हाज हे मागण नकोच की, ह्या दडिनवगात जेवडो लोड मूळचे अत्यंत साहसी जगत, वतृत्ववान् नि काटक जेवच असतात !’

‘ह्यात काय शका ? समाजाला अद्रव दणाच्या दुष्ट कामा त्याच्या त्या प्रवृत्तीचा दुरुपयोग झाला नमना तर तच त्याच धागिष्ट, काटकपणा नि गीर्ध वीराला शाभल असत अगाच अद्द अपराध्याची सन्यात भरती करून सैनिक-शिक्षित त्याची तीच अद्दना राववून विपक मनापतींनी मोठमाठे विजय मिळविले आहेत, सित्यक राष्ट्रांनी आपल्या स्वातंत्र्यसन्माना लडाया मारल्या आहेत ! फार काय, पेडायाच्या अमरखान प्रभृति धडधडीत दराडेखार असणाऱ्या पुढाऱ्यानाच टाकसारखी सस्थानही स्थापलेची आततच की नाही ?’

आहेनच ! कटकुवायू तेव्हा राष्ट्रात असतांना अपद्रवी ठरलेल्या ह्या दडिताच्या त्या सान्या गुणना नि अवगुणनाही वडक निरंधाच्या, सक्तीच्या नि जयाच्या दावाखाली राववून घेण्यासाठी अशा जेव्हा काळ्या पाण्यावर घाडणेच जिण ज परिधम ते आपण होभून राष्ट्रासाठी वरत ना, ते त्याच्याकडून वठार सक्तीने करवून घेता येनात आणि त्याच्या जीवनाचा राष्ट्रीय घन, मत्ता नि गतिन वाटविण्याकडे अपयोग करून घेता येतो ह्यासाठी ही अदमानचा वदिवान वमाहन राष्ट्रीय दृष्टान फारच अपयोगा आहे तीत सुधारणा शक्य त्या त्या करा पण अदूरदर्शी धाजान नि अपात्रा दयपायी ती वमाहन वेव्हाही उद पाडता कामा नय पुन्हा अस पाहा की अशा काळ्या पाण्याच्या वसाहतीवर न घाडता त्या महत्तावधि दडिताना जर हिंदुस्थानातल्या वदिगृहातूनच स्वापुर्य निरनिराळ्या कोठड्याच्या पिजऱ्यातच जन्मभर काडून टाकू लागेत तर त्याच्या ताळण्याची माती करणारा तो निदय काडमीरा त्याना किता असह्य होओल नि राष्ट्रालाही किती

तोटाचा ! कारण त्यामुळे त्या सहसावधि स्त्रीपुरषाच्या सततीग्रही राष्ट्र मुनेल ! राष्ट्राचे सख्यावळ घटेल त्यापेक्षा काळ्या पाण्यासारख्या स्वतः नि नव्या वसाहतीत त्या दडित स्त्रीपुरुषांना विवाहित जीवत अपभोगायची संधि दिली तर प्रेमाच्या नि वात्सल्याच्या कोमल भावनाने त्यांची स्वतःची माणुसकीही विकसेल नि त्यांची सतति ह्या वसाहतीची भरभराट करून आपल्या राष्ट्राला अेक नवा प्रदेश जिंकून जोडावा, तसा मिळवून देऊ शकल ! आजच पाहा ना, अेक नवा प्रदेशच नव्ह तर ह्या अदमानात आपल्या हिंदुसंस्कृतीच अेक नव जानपदही भरभराटत चालल आहे !

‘ पण अप्पाजो, पापी, अपराधी नि दुष्ट अस जे दडित असतात, त्यांच्या सततीतही त त अत्याचारी वा दुराचारी दुगुण अुतरतात अस अनुवशचिन्तान सागत म्हणतात, त्याविषया काय ? ’

‘ ते अेक भरमसाट तक्क आहे दुसर काय ! वंयवितक वा कौटुंबिक दृष्ट्या त किती खर आहे वा खाट त्या गर्भी मी बोलत नाही, पण वसाहतीचा जो आपण प्रश्न चालू आहे, त्याविषयी तसा मिद्धान्त प्रतिपादन म्हणजे निव्वळ तक्क होय अहा हा ऑस्ट्रेलिया पाहा, काढा पाहा, आफ्रिकेतोळ वसाहती पाहा ! अँग्लोइमधील अत्यंत नृशस नि दुराचारी अशा दडितांची नि जन्मठेप्याची तारवची तारव भरून ते देश ओसाड असता प्रथम तिकडे नवून सोडीत अँग्लोच त अस काळ पाणीच होत, पण आज त्याच दडिताच वराज अेकैक स्वतः राष्ट्र हावून वसल आहे ? मोठे माठे वीर कारस्थाने विधिमंडलभासद निर्वघपडित त्यांच्यात निपजत तेथील आजच्या प्रतिष्ठितातल कित्येनाचे पडपजे चार दरोडेखार वलात्कारी, पापाचारी दडित होत ! ’ अदमानच पाहा अिथली तरुण सतति स्त्रिया वा पुरुष मुल वा मुली हिंदुस्थानातोल कोणत्याही नगरात नेवून साडा नि देसणेपणा सुगीपणा, बुद्धि चलाखी, अित्यादि गुणाच्या कसोटीने त्यांना आळसन काढा ! ते हार जात नाहीत असच आढळेल !

ह माण्याच कुटुंबाच अुदाहरण घ्या माझी पत्नी ही अेक रंजपूत स्त्री होती हिंदुस्थानात लहानपणी निच लग्न झाल त्या लग्नाच्या तिच्या नवऱ्यास दोन वायला त्या सवतीसवनात भयकर तेड माजली अमता नवऱ्याने हिलाच भारबोड करावी हिच्या अेवा दुष्ट शेजाऱ्यान तिला शिकवले की तुझ्या सवतीला मी देतो ती मंत्रित पूड अतान घालून दे की तिच्या पाचातून सुटशील ’ हिने त्या शेजाऱ्याला गळघातली सोन्याच्या मण्याची माळ देवून ती मंत्रित पूड घेतली नि सवतीच्या अतान घालून त निरा वाडले ती पूड विषाची होती ! सवत तत्वाळ मेणी नि ह्या अठराअेक पयाच्या पोरीला त्या भयकर अपराधापाया जन्मठेपेची शिक्षा ओठावली गेली पण त्या शिक्षेच्या हवयामरशी कोणत्याही तसा

दुष्टत्याची तिच्या मनाने अशी घास्ती खाल्ली की, तिचा स्वभाव अत्यंत सरळ नि निर्वेधशील होऊन गेला. वदिगृहाच्या मूकठोर दगडी भिंती ह्याच काहीजणांना कोणत्याही नीतिप्रथापेक्षा अधिक परिणामकारी सयम शिवू शकतात ! काळ्यापाण्यावरील जन्मठेपीत त्या रणपूत तरणीच वर्तून अतक निर्वेधशील होत की, मला लग्न करायची अनुज्ञा मिळनाच मी तिच्याशीच लग्न केलं दहाअेक वर्षे तिने गृहिणीच वर्तव्य निरपवादपणे पाळलं, मुखाचा ससार केला पुढे ती वारली तिच्यापासून मला झालेला माझा अकुलता अेक मुलगाही चांगला निघाला

‘ त्याची बायको ही अनमूया, माझी सून हीही अेका बगाली बायत्याची मुलगी, बालविधवा झाली तिच्या दिगनेच तिच्याशी अनैतिक संवध ठेवला आणि शेवटी निला गभ राहताच अत्यंत अुग्र औपध देऊन तिच्याकरवी भ्रूणहत्येच भयकर पाप करवलं ! पण समाजभयाने तिने जे पाप केलं, तेच अुघडकीला येऊन तिण समाजदंड भोगावा लागला तिचा दीर वेषता झाल्यामुळे तिला जन्मठेपे बाळ पाणी झालं पण म्हणून तिच्या स्वभावावरच काही नित्याचा असा राक्षसीपणाचा छाप पडला आहे का ? तिने काळ्या पाण्यावरील ठराविक शिक्षा भागताच जेव्हा माझ्या मुलाशी लग्न केलं, तेव्हापासून अितक्या प्रेमळ सच्छील नि कष्टाळपणाने आमच्या घरी ती नादत आली आहे की, अशी सून देशात मुळा नभरात अेखादीच आढळायी पुढे माझा मुलगा तारवावर नाखचा झाला दुर्दैवान दोन-अेक वर्षांपूर्वी अपघात होऊन समुद्रात बुडाला, पण त्याच्यामागे राहिलेल्या ह्या दोघा लेकराचाच नव्हे तर माझा पण समाळ ती करीत आहे स्वतःच स्वंपावपाणी, घरकाम चालवत, दारिद्र्यातही किती समाधानाने वागत आहे, तं तुम्हीच पाहा ! ह्या माझ्या लहान नातवडाना, ह्या तिच्या दोघा लेकराना, ही माझी सून अनमूया जिणकी जीव की प्राण करीत आहे, त्यापेक्षा कोणती आजी अधिक वत्सल अमू शकेल वर ? अगदी सध्या नि कुलीन समाजातही आपल्या सर्वांना अनुभव असल की, जगातील सर्व देशांमध्ये कुमारिकाच्या अल्लड वयात भ्रूणहत्येच भयकर दुष्टत्य समाजाच्या अत्युग्र भयापायी घडत, पण कित्येकीच ते वृत्य छपल गेलं तर त्या अितर बाण त्याही कुमारिकाप्रमाणेच कुलीन नि मुशील समजल्या जातात, प्रेमळ पत्नी नि अत्यंत वत्सल माता होवू शकतात, जशी कुत्तीदेवी !’

‘ त्याच कारण हेंच की, दुष्टत्याचा छंदच लागलेले नराधम जमे अमनान, तसेच दुष्टत्याची अत्यंत घृणा वाटत अमताही केवळ असल्या छळाच्या भयानच बाय त, ह्या क्षणिक वेभानपणाच्या क्षिणकीतच बाय त ज्याच्या हातून दुष्टत्य घडून जात, अशीही अपराधी माणस असतात दंडित वर्गापकी त्या पहिल्या राक्षसी प्रवृत्तीच्या अपराध्यांना कठोर दंडाच्या भयाने वटणीम आणता यत ह्या दुय्या पापमोह प्रवृत्तीच्या अपराध्यांना सहानुभूतीच्या अमयदानाने सुधारता यत तद्दृष्टा

दडित म्हट्या की तो भाणमानून नित्याचा अडला, अितकच नव्हे तर त्याची सततिही वगपरपरा पापप्रवणच अमणार, अस समजण म्हणजे मुळानच अंक भर-गसाट तर्कट ! आणि त्यावर आधारलेला जो समज की, दडिताच्या वगाहतीची सततिही जन्मन च भाणुनवीला मुक्तेली अशी असणारच अमणार, तो समज तर जितका भरमसाट, तितकाच अत्याचारी आहे ! '

'नि मगय ! नि सगय ! आणि अप्पाजी, त्या तर्कटाला जर अदमानातीक तरण मततीने म्हात पाडल आहे, तमच आणरी अेका, विशेषत आपणा हिंदूच्या दृढ तर्कटालाही म्हात पाडल आहे हिंदु समाजातील सर्व जाती-निदान पुष्कळशा-अेका पानळीत आलेल्या अमताही त्याच्यान स्पश वदी, रोटी-वदी, वेटी-वदी प्रभृति जे खदन पूर्वीच्या महत्वावधि वर्णांच्या परितस्थितीत हितकर म्हणून गणले गेले, ते तमेच ठेवण आजही हितकर आहे, जर का ते मदक वुजवले नि जातीजाती-रोटीवटी-वधहार चालू वेग तर तो सक्कर मोठा अनर्थावह झाल्याचाचून राहणार नाही, सृष्टि निवृष्टि नि प्रजा अधम होतील, अशी जी अेक धार्मिक छापाची भीति आपल्या देगात हिंदु समाजाला घासून टाकीत आहे ती किती भ्रान्त आहे ! हही अदमानातीक ह्या नवादित हिंदु जानपदाने प्रत्यक्षपणे दाखवून दिल आहे ! अदमानात गली पन्नामअेक वर्षे सर्व हिंदु जाति नि सर्व प्रातिक वर्ग सरमिसळपणे अेकत्र घाटत आहे पुष्कळ प्रमाणात अस्पृश्यतेची वडी तुटली, रोटीवदीची निदान स्पृश्यवर्गात तर जाठवण मुद्धा वुजली वगाली, पजाची, मद्रासी, मराठी, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य नि शूद्र वाण कोण ह विचार मुद्धा वुजून निदान स्पृश्य हिंदु तेवढा तरी अेकत्र जेवता नि बहुधा अस्पृश्यही ! आणि मिश्रविवाह सरसकट चालू असल्याने वटीवदी तुटून जातीच नायच राहिल नाही ! आपलच कुटुंब पाहा आपण महाराष्ट्रीय ब्राह्मण, परनी रजपूत क्षत्रिय, मुन्नाच लग्न झाल बंगाली कायस्थ कन्यशी ! आता ह्या तुमच्या नातवडाची जात हिंदु अेकडीच काय ती ! वर, ह्या समिश्र रक्कवीजाची ती नातवड तरी कशी ? तर ही मोहन नि युपा ! किती चलाख-देखणी, मुर्गल ! पुण, मुवजी, कळकल्यामधील काणत्याही शान्तेतील मुलात नेथून सोडली तर पहिन्या पाचातच चमकणार ! जातीपाती तांडून समिश्र विवाह केल्यास सतति निवृष्टच हाणार ही भीति गोंदी आहे, ह अदमानाच्या हिंदु जानपदान सप्रयोग सिद्ध करून दिल आहे !

'भायंच्याही दृष्टीने अदमानाने आणखी अेक अभिनदनीय असा यशस्वी प्रयोग करून दाखवला आहे ! यथील मद हिंदु जानपदाची भाषा अेक - हिंदी ! तरण पिढीची मातृभाषाच हिंदी ! '

'गण अप्पाजी, मरकारी धोरणाची अेक मात्र मोठी चूक होत आहे ती ही की, हिंदु मुलामुलीताही मार शिक्षण अर्दु लिपीतच वळे वळे देण्यात येत, ह्या विषयी मान चळवळ करून नागरी होच अदमानाची, निदान हिंदु जानपदाची तरी

शेवदेव लिपी दायली पाहिजे सरकारी लिखाण नि शाळांमिधाय पुढूंतच चालवा-
यका सरकारी धोरणाचा हट्ट निघा आहे अदमानमध्ये अशा अनक सुधारणा वगण
नि नव्या स्वतंत्र पिढ्याला आपल्या गुणांचा विकास करायला ठरवून परिस्थिति
लाभू देण, ही दोन कायें साधण्यासाठी काही त्यागी पुरुषांनी त्याच वमाहतीच्या
अुत्तरापांच्या प्रस्तावा घाटून घेण अवस्य आहे '

' हा, कटकावू, अिधेच आपल्या ह्या चर्चेचा घागा आपल्या ह्या समाप-
णाच्या आरंभीच्या मान्या विधेयाशी गुतल्या आहे, जर तुम्हाला ह मान्य आहे
तो, ह्या अदमानच्या वमाहतीत निर्माण झालेल जे हें अेक नव जानपद, त आपल्या
हिंदूच्या मासृतिव साम्राज्यात अेक नवा प्रात जियून जाडावा त्या महत्त्वाच
आहे, तर नव्या यत्ताहतींचा आर्थिक, सामाजिक, राजकीय नि सामृतिव अुत्पप
करण्याचच काय आपल्या जीवनाच ध्येय ठरवण हा काय राष्ट्रमवा नाही ? अेका
तुमच्यामाझ्यासारख्या वदिवांसग्रस्त आयुष्याची महत्त्वाकांक्षा व्हायला तें ध्येय
काय पुरेत म्हणीय नाही ? मग आपण त्यालाच आपल्या जीवनाच अितिकतय
या समजत नाही ? कटकावू, तुम्ही पाचअेक वर्षांना दाखला ' मिळवून थोडेते
स्वतंत्र व्हाण, गिथेन लग्न करून वसतल ह्या वमाहतीला शाळा देवालय सस्था
सघटना ह्यांचा अुर्णोव ती भरून काडा आमच्या ह्या विशनगठच जुदाहरण पाहा
तेहें जन्मठेपीवर अिनडे आल हातापायात बटका पडून ' पण ' दाखला ' मिळवून
नारळाच्या मोठाल्या वागा भरून, नहाची लागवड वाढवून लयाधीन झाले आणि
माझ्या विचार त्यांनी सहस्रावधि रूपये ह्या अदमानात जमलेल्या स्वतंत्र हिंदु
सरगाना पोटापाण्याला लावण्यात शाळा बांधा देण्यात, अखिर हिंदूच अेक
दवालय स्थापण्यात, शिष्यवृत्त्या देण्यात, धमाय आपघालय चालवण्यात दान दिले
पडिन, पुराणिक, चिजिस्तक पुढारी ह्यांचा अिध माठी अुर्णोव, सा तुम्ही भरून
काडा ही वसाहन हिंदुस्थानचा, हिंदु साम्राज्याचा अेक वलिष्ठ असा सामुद्रिक दुर्ग
जन्मठेपी वत तुम्ही सारजण मिळून करून साडा ह्या वीर्या सहस्रावधि जीवन
झिजली तर व्यथ गली अस म्हणता यणार नाही '

सरच अण्पाजा ! सामुद्रिक दुर्गाविषयाच म्हणान तर मी अदमानान,
अुतरताच ह्या वटाच त सामुद्रिक महत्त्व मान्या घ्याला थाल हात वर का, तट-
वद, सस्त्रास्त्रसभाराने सुमज्ज अेखाद्या पागदा ववचामारला दुर्मेद्य असा जर
ह्या अदमान वटाचाच अेक प्रचंड जगदुग करून साडला तर हिंदुस्थानच्या पूर्व-
समद्रात गनूच्या नाविज दलाच्या वाटत तो अेक जावघेता सुरगच हाअून वसल
ही सशस्त्र नि तटवद वट म्हणजे आमच्या पूर्वसमुद्रात वसावर चडविलला अेक
महाबाली ताफ आहे

' आणि सध्या आपण युरोपच्या वातम्या अंकतो ' त्यावरून ज्या अर्थी मनु-
ष्याला विमानाची विद्या हस्तगत झालीच अस दिसून यत, आज जरी तडाभू

विमान तुरळक, तरी पाचपचवीस वर्षांत मोठमोठी लढाऊ नि वहाऊ विमानाची पथकच्या पथक आकाशात विहळू लागतील ह्यात ज्या अर्थी शका वाटत नाही, त्या अर्थी पुढेमागे ह् अदमान म्हणजे हिंदुस्थानच्या पूर्वसमुद्रावर पहारा करणारा अेक लढाऊ असा बेमानिक तळही झाल्यावाचून राहणार नाही. मग सांस्कृतिक, सामुद्रिक नि बेमानिक दृष्टीने अशा वयाचशा महत्त्वाची असलेलीही वसाहत निर्मिण्याच्या, टिकविण्याच्या नि वाढविण्याच्या कार्यां ज्या सहस्रावधि दुर्दैवी हिंसी वदिवानाच्या यातना, वष्ट, रब्त नि जिण आज पन्नास वर्षे अिथे खर्ची पडल, ते राष्ट्रकारणी लागल, पाण्याच रवतही पुण्यवार्यां साडल, असच म्हटल पाहिजे ह्यापुढेही ज्यांना अिथेच जगण अवश्य, त्या ज-मटेप्यांनी आपलही जीवन ह्याच कार्यां वेचव हाच त्यांचा अपरिहाय धर्म '

'अितक मलाही मान्य ! अपरिहाय तर, दुसरा माग जशक्य तर, जन्म-ठेप्यांनी जीवनाच मायक ह्या वसाहतीच्या लोससेवेतच मानाव पण माझ्यापुरता तरी दुसरा मागच शक्य आहे मी तरी काळवा पाण्यावरून पळून जाण्यात यश संपादनार, अस मला निश्चितपणे वाटत माझी कारण मी तुम्हाला मागच्या भेटीत कळवलीच होता त्यात ही माची वहीण कटकी ही तर आणखी पाच वर्षे तर सोडाच, पण पाच महिनेही वदिवानात जिवत राहू अिच्छीत नाही पेड्याच्या म्हणा, पण तिला ह्या आत्मघाती लहरीने पछाडल आहे खर वर, जर मला यश आल, जर मी स्वदशी ह्या वर्षाच्या आत पोचलो नि जर मला तिनडे आपल आयुष्य येयाल ह्या ध्येयाहूनही महत्तोय अशा ध्येयाला वाहता आल माझ्या गुणाचा, शक्तीचा नि जावनाचा अिथे कधीही हाऊ शकणार नाही अितका यिवात नि सद-व्यय होऊ शकता, तर मग तरी माझ हें माहस चुकीच ठरणार नाही ना ? '

नाही ! फार काय, तुम्हाला यश येवो, अशी मी प्रभूची प्रार्थनाही करीन पण तुमचा तो 'जर 'व महा दुषट ! असो तुम्ही केवला योजना अपुरी हाती नसकी सधि केव्हा, कशी साधणार, ते काही ठरवल काय ? '

'नाही ! पण अनसूयावाभींनी कटवाला मी म्हटल त्या ठिकाणी काम लावून दिल आहे स्त्रीप्रदिगृहावाहेर विवाहच्छू स्त्रीपुरुष वदिवानाना परस्पर परिचय करून घेण्यासाठी जे त्यानल्या त्यात मोकळ स्थळ आहे त्यात पाडलोट वरण्याच्या कार्मां तिला लावण्यात कटकी ठराविक वेळी वदिगृहावाहर पडून तिथे यत जात तिथे माझी तिची दृष्टादृष्टही चाली बहुधा भेटही हाजील मग काय त नक्की करीन म्हणतो तरी मुढा याग्य सधि माधून यशीता मी भलतीच घाजी वरणार नाही वर आत अनसूयावाजी शजारच्या गाची मैन्धाच वळण मोहन-वडून, तव्हा त्याची भेट

'आता नाही हाणार नाही खरीच ! अुद्या येईल ती तुमची जायची येळही चाली, नाही का ? मग तुमच्या ह्या घाडसी वटाविषयी पुन्हा विचारावत

घाटत, पण चेळ नाही अमली चर्चा सुरक्षितही नसते तुमच जिथे येणही आता तुम्हाला नि आम्हाला धाक्याचच '

' होय अप्पा! ' बटकने त्यांना सवोघिले पण जो विचार ता सांगणार होता त्यानेच त्याच हृदय भरून आले तो अडखळला पुन्हा म्हणाला,

' अप्पा, ह्या दुखण्यापायी आपण नि ह्या साहसापायी मी मृत्यूच्या जवळचात येव्हा मापडू, ह्याचा आता क्षणाचाही भरवसा नाही पण अप्पा, जर काळ्या पाण्याच्या भुयारातून मी बाहेर पडू शकलो, जीवनाचा निर्मुक्त बाबु पुन्हा स्वाता चढवासू शकला तर मी - स्वदेशात निर्भयपणे नादता आल तर स्वदेशी न आल तर युराप-अमेरिकेमार्ख्या कोणत्या तरी विदेशी - जिथे कुठे असेन तिथून ह्या तुमच्या नातबडाची चिंता माझ्या पोटच्या लेकरासारखीच बाहीन! अनमूयाताजी माझ्या वदिवासातील माझी बहीण माझ्या दुर्दैवाच्या, सकटाच्या, दारिद्र्याच्या भाऊविजेला जिन मला ओवाळल, तिला माझ्या वाटघाला जर कधी सख्या बहिणी-हूनही मुदैवाची भाऊबीज आलीच, तर माझ्या प्रेमाची नि साहाय्याची अधिक ओवाळणी घातल्यावाचून मी कधीही राहणार नाही! जाना आता, गेल्व पाहिजे आता मला! '

बटक जुठला, अप्पाना त्यानं झुम्या झुम्या नमस्कार केला तसाच त्याच्याकडे थोडा बळ पाहात राहिला, थोडा जाण्यासाठी बळलाही पण पुन्हा परतून म्हणाला ' अप्पा जरा ह्या लोडाशी थोडस सावरून बसाल का? पाय असे थाडे हळूहळू पसरा - नाही, पसरलेच पाहिजेत '

रुग्णगध्यवर जर्जर होऊन पडलेल्या त्या वृद्ध बीराला तम बसवून बटकने त्याचे पाय आपल्या हातानेच तसे व्यवस्थित पाघरणावाहर ठेवले आणि त्याच्यावर आपला माथा टकून त्यांना साप्ता दडवत घातला

अप्पाजी मघा ह्या जदमानची वसाहत हिंदुराष्ट्राला किती महत्त्वाची आहे त आपण सांगत होतात नाही का? ह्या बटाच मामुद्वि नि वैमानिक तळ ह्या दुष्टीन वरच महत्त्व आहे जिथे अेव नव हिंदु जातपद निर्मिल जात आहे माठमाठ्या नारळाच्या वागा चहाच मळे रवगची लागवड, प्रचंड वृक्षांच्या विस्ताण रानातीन नाना प्रकारच्या बाजकामी लाकडाच अगणित उत्पन्न हो सारो राष्ट्रीय संपदा महत्त्वाची आहे तथापि ह्या प्रकारचा संपदा अितर वसाहतीतही आपल्या हिंदुराष्ट्राला लाभू शकेल पण जो संपदा अितर कायत्याही वसाहतीत हलगर्जन नाही अशी जी अेक संपदा ह्या अदमानातच काय ती नाळवली गेली आहे आणि ह्या भूमीतच ठेवलेल्या ज्या अमूल्य ठेवीमुळे अितर कोणत्याही वसाहतीपशा ी जदमानची भूमि आपल्या हिंदुराष्ट्राला अधिक अभिलषणीय वाटणारी आहे, अेक क्षेत्र भासणारी आहे ती ह्या भूमीतील आमची राष्ट्रीय संपदा, ह्या भूमीतील ती आमची अतम्य ठेव म्हणजे तुम्हा सत्तावन सालच्या सहस्रावधि राष्ट्रवीरांची

ह्या भूमीत विगुरलेली राख होच होय ! हिंदुस्थानाला अदमान म्हणताच प्रथम होओल ती आठवण ! '

'पण-पण असं म्हणणारा तूच पहिला हिंदु मला गेल्या पन्नास वर्षांत आदळलाम ! ' बुदास निःश्वाम सोडीत अप्पाजी म्हणाले, 'कमली आठवण घेऊन वसला आहेस? अरे, हिंदुपदपादशाहीच्या संताजी, धनाजी, बाजी, चिमाजी, भाबू, विश्वास, मल्हार, महादजी, प्रभृति शतावधि विजयी सेनापतींच भाग्य जरी नसलं, तरी निराशेत नि अपजयातच खर कसोटीला लागणार जे रणचापत्य, विकाटो, शौर्य, धैर्य, तितिधा, कारस्थान नि राष्ट्रभक्ति ह्या गुणांनी अग्रजामारख्या शत्रू-लाही नाकी नऊ आणणारा त्या आपल्या हिंदुपदपादशाहीचा शेवटच्यातील शेवटचा रणधुरधुर सेनापति जो तात्या टोपे - तें जिचे स्वराज्यासाठी नि स्वधर्मासाठी फासावर चढले, त्या स्थली त्यांच्या आठवणीची मुद्रा अंक शिलाही ज्या ह्या कृतघ्न पिढीने अद्याप अुभारली नाही, तिला अदमानात धिक्कृत होऊन राख झालेल्या आम्हा सैनिकांची कमली आठवण होणार ! कंटक, ज्या दिवशी सत्तावनची असिलता तुटली, त्याच दिवशी हिंदुस्थानची आगा सुटली ! '

नाहो ! अप्पा, नाहो ! आज हिंदु जाति अचेतन पडली आहे खरी; पण ती मूर्च्छा आहे - मृत्यु नव्हे ! जितिहाम तरी गपयेवर सागत आहे की, अशा कित्येक मूर्च्छातून पुन्हा जागून उठावी अशी अुज्जीवक दवित ह्या हिंदु जातीत निघसत आहं, हे नक्की ! दशमुखी रावण गेले, शतमुखी गेले ! अप्पा, हेही दिवस जाणारच नाहीत म्हणून कशावरून ? नवे नवे विक्रमादित्य अवंतरणार नाहीतच म्हणून कशावरून ? विवदुगा ही तुमची राखच त्याच्या सभवाच सत आहे - हमी आहे ! '

'तथास्तु ! जेव्हा आणि जर तसा भाग्याचा दिवस पुन्हा कधी खरोखरच

आवाखाच्या अर्मीं वेखाद्या वादळासारख्या माझ्या रक्तारक्तानून अमळून यताहत !
कटक, मला सहन हात नाही ह्या अनुकूल भावनाचाही हा हलकल्लाळ, ही
हृदयाची तीव्र गति '

साच चौकी बंद होण्याची घटा दुसऱ्या घणघणत असलेली ऐकू आली !
'घटा !' वृद्ध वीर चमकला, 'जा, कटक जा, नाही तर पकडल्या जाशील !',
लगवगाने कटक अडला आणि लपत छपत त्या टेकडीवर भराभर चढत चालला

आणि दानतीन दिवसाच्या जातच, मत्तावनच्या कानियुद्धापायी काळ्या
पाण्यावर गेलेल्या त्या सहस्रावधि हिंदु सैनिकांतील त्या शेवटच्या वीर वृद्धाचाही
अंत झाला !

त्या दिवशी त्याच्या त्या ओम झोपडीत त्याची अग्नी आठवण देणारी दान
फुल काय ता माग अुररी होती - माहन आणि बुपा !

+ , + +

१६. अंदमानच्या दाट जंगलात

अंदमानमधील वनात घरग्राघणीच्या कामी अुपयागी पडणार लाकूड जितक
चांगले, भक्कम आणि सुवक प्रकारचे मापडत की, युरोपच्या पठातूनही त्याला
भंग्पूर मागणी येते

आज कटक ज्या रानतोडाळीच्या विभागात काम करीत अस, त्या तुपडाला
अरण्याधिकाऱ्याची विशय आज्ञा सुटली होती की, लावडाचो घुरापातू आलेली
नवी मागणी पुरविण्यासाठी आजवर ताडीत असलेल्या अरण्याच्या भागापलीकडच्या
नव्या रानात शिरून तोडांशीच काम चालू करायच त्या आजवर प्रवेशही न
केलेल्या घनदाट रानात प्रथम चालचलां वृं वाट पाडायची, नंतर मांठमोठ्या
वृक्षाच्या भावतालच्या दाट जाळ्या आणि अडथळ्या काढून छाटून बाघनामी त्या त्या
वृक्षावर छावरी व्रमाक टाकायच आणि मा मांठमोठ्या करवनी कुहाडी आणि
अंतर हत्यार घनठेच्या दोनदातशे बंदिवानाच्या टोळ्यावरवी त्या प्रचंड वृक्षाना
बापून ताडून ताम्रा त्याच्या सोटाच्या राशीच्या रागा रचण्याचे अनिशय सक्त
आणि कठीण श्रम करून घ्यावयाचे

ह्या निकडोच्या आज्ञेप्रमाणे कटकच्या हाताखालीं तुकडीही गज्ज करण्यात
तो गडून गेला होता अरण्याच्या आजवर न तोडलेल्या आणि अगदी मुदर

अशा विभागात पाय टाकणे हे अदमानात घाडसाचे काम समजले जाओ अग्रजाचा प्रवेश जसजसा त्या घनदाट रानाच्या अंतरगात होत जाओ, तसतसे तेथील मूळच्या रानटी आणि वडव्या टोळ्याच शत्रुच वाढत जाओ कारण, त्यांना त्या त्या मानाने मागे हटावे लागे, त्यांचे ते रानटी राज्य संपुष्टात येओ त्यामुळे अग्रज असा घनदाट अरण्यात आणखी अेक पाभूल पुढे टाकू लागला की जरा त्या भागात, त्या रानटी आणि वडव्या टोळ्यापैकी अेसादी टोळी वसत असली तर ती अग्रजाच्या, रानतोडाओच्या वदिवान टोळ्यावर केव्हा तुटून पडेल आणि त्याचे मुडदे पाडील, ह्याचा काही नियम नसे. ह्या रानटी नि वडवट टोळ्यात जरी अनेक पोटजाती आणि पोटमावे असत तरी त्यांच्यात जी अत्यंत रानटी आणि अत्यंत वडवी जात आहे, तिचे नाव जावरा हे अमत्याने वदिवानलोकाच्या बोलण्यात त्या सर्वच रानटी टाळयाना ते जावरा हेच नाव लावण्यात येओ असा नव्या घनदाट रानात प्रथमच घुमतांना ते जावरा रान जडवायला नेहमीच येत असे नव्हते, पण केव्हा येतील ह्याचा नेम नसे त्यामुळे कटकने आपल्या टोळीतही नेहमीचे जलवते गरवते वदिवान न घेता धोट, वाटक आणि रानतोडाओत कगलेले असेच वदिवान निवडले श्यामध्ये रफिअुद्दिनही होताच तो कऱू लागला म्हणजे असे कावाडकष्ट करी आणि रानतोडाओच्या कामात तर तो पूर्वी बाल्या पाण्यावर होता तेव्हापासून अितका पट्टाओत झालेला होता की, तो पळून गेलेला वदिवान असताही रानातील लाकूड तोंडण्याचे अुन्यन्न वाढविण्याच्या कार्यासाठी, त्याच्या वदोउस्ताची ह्मो आपल्यावर घेऊन त्या टोळीवरील मुख्य जमादारान त्याला युद्धाचा भागून घेतले होते. :

तो मुख्य जमादार रफिअुद्दिनला मनुष्य म्हणतच नसे रफिअुद्दिनचे नाव त्याने ठेवले होते 'रानतोडाओचे यन्न' ' आजकाल आपला स्वतःचाच डाव सुधण्यासाठी रफिअुद्दिनही त्याच्यावरील अधिकाऱ्याची कृपा संपादण्यात दग झालेला असे त्या दिवसाच्या त्या घाडसाच्या कामी पुढे जाण्यात तोही अेका पायावर सिद्ध झाला

बावडा आगवण्याच्या आधीच पाळीची मटा शागी अर्ध्या तामाच्या भात घेदोशे बंदिवान पटागणान ओळीन ठाकले प्रत्येकाच्या अवेका पायात सागळ-वेढी नवरेपामून घाटपापर्यंत जमडलेली, अेक पाय मोवळा 'थेन-दान-मोन-' अर्धी गणती हाअून दानगेची टोळी बाजूला वाढली गेली

ती रयानल्या रयान निवडक टांगी होती आणि आज लाकडाची मागणी पुरविण्याची निवड असल्यामुळे त्या टाळीवर जे विनोद जमादार नेमण्यात आले होते तेही हाते अेकजात 'दडावाले' ! कपडाळू आणि अगभोर, गरळ आणि अुमट अंगा दोही प्रकारच्या बंदिवानाकडून जा जमादार काम नुसते पिळून काढू शकता, मर्चाकडूनच काम अकारण 'चोपून' घेता, त्या जातीच्या जमादाराला बंदिवान दडावाला 'म्हणताना 'आगे काम पोछे राम !' हे त्या जातीच्या जमादाराचे त्रीद अमर्ते म्हणजे काम 'चोपून' घेण्यात दोमायेचा धार्मिक प्रश्नच त्याच्यापुढे नसतो सगळा रोव 'ठाक' आणि व्यवहार ! अुड आणि निवडिलेले दडिनही अंगा जमादारापुढे गोगगाय होणा ह्या 'दडेवाल्या' जातीचे जमादार हे स्वतःच कोणीतरी अट्टल दरोडेसार निवा अुड वगातीत पूर्वाश्रमीचे बंदिवान असून आता बंदि घानावर बंदती मिळून दुस्यम अधिकारी झाले अमतात

अेका पायात नवरेपामून घाटपापर्यंत आलेल्या सागळवेडघागी जवडलेले असे ते दोनगे बंदिवान त्या पहाटेच त्या पटागणात तस 'गिणती' हाअून अुमे राहिल दडेवाले जमादार यताच 'वेडा' म्हणून आज्ञा मुटली माखळवेडघाची अेकदम खळखळ हाअून त बंदिवान ओळीन मटवन खाली वसल त्याच्या कटीच्यात लगोलगे काजी वाढण्यात आली ठराविक वळ जाताच 'अुठो चो जेना झाली' काजी कोणी खाल्ली वा काणाच गाने होत आहे हे विचारात न घेता सगळघाना अेकदम अुठणेच भाग ! लगोलग ती दोनगे बंदीची टाळी दुहरी आज्ञान रानाच्या वाटला लागली हाती घेताच्या छड्या परजणारे वांडर आणि दडे परजणारे हवालदार, जमादार त्या ओळीच्या दाहो बाजूनी दहा-दहा बंदिवानाच्या अतराअतरावर घालत होते जगलातील लाकूडतोडाअीचे काम सगळघा कामात घोस्याच अेखाद्या वेळी अेखाद्या साहसी बंदिवान जगलात नाहीसा होअून पळून जाण्याला सोडेत नाही ह्यासाठी अेखाद्या बंदूकवाला शिपाअी ह्या टोळघामह नेहमीच दिवलेला असे, की कोणी पळूच लागला तर वेघडक गोळी घालवी त्यानही आज तर जगलाच्या अगदीच निविड आणि हिंस्र जावराचे भय पदोपदी असलेल्या भागात घुसायच होत ह्यासाठी तीन बंदूकवाले सैनिकही त्या साऱ्यामागून त्याची पाठ राखीत आणि मधून मधून त्या साऱ्याना 'चलो ! जलदी चलो वीर जलदी !' अस ओरडून हसकीत येत होत

पाअूस भी म्हणत होता ! जगलीभागामध्ये वर्षातील दहा महिने तरी अदमानात पाअूस सारखा पडत असतो बंदिवान लोकापाशी कपड्याची अेकेकच जाडी

जसते - चढी आणि कुदता ती तरी परत चाळीत आल्यावर कोरडी घालायला मिळावी म्हणून ते तीही चाळीतच ठेवून रानतोडाओला जात. अेक लगोटी तेवडी अगावर अगे दिवसभर भिजून चिच !

रान येताच त्या टोळीच्या ठराविक तुकड्या पाडून लाकूड सोडाओ-फोडाओ-सासाओला आरंभ झाला अर्धा मेल लावोच्या अरण्याच्या टापूत जिकडे तिकडे आरोळ्याचा आणि कामाचा नुसता घुमघडावा झुडाला. काल करवतीने कापात आणलेल्या अजस्र फाद्यावर करवतीने नेवटच कापणे चालून त्या, कडकडकड करीत खाली कोसळत असता 'भागो, वचाओ !' म्हणून ओरड ओठू लागली. मोठमोठे सोट दहापाच जणांच्या डाक्यावर चढवून वसतारोवडे साठवायला नेण्यास येऊ लागले मधूनच कोणी झाडावरून पडत होते. कोणाला विपारी जंतु चावून अेकच त्रोंव बुठन होती वॉडर वदिवानाना आणि जमादार हवालदार वॉडेराना शिब्या हसडीत होते जरा कोणी पडला, थकला, थाबला की वेताची छडी त्याच्या अगावर सपासप ओडत होती मध्येच अेखादा अुमट वा अगचुकारु दडित बिथरला वा नेहमीच्या सवपीने काम नाकारून शिवराळपणा करू लागला, तर तीनचार वॉडेराना त्याच्यावर घालून दडुक्याखाली ता दणादण मिटविला जात होता कारण आज नेहमीच्या चालचलाओ जमादाराचे राज्य नसून, 'मद्या आज तो दडेकाले जमादारका राज है !'

दुपारी वारा वाजेतो त्या वदिवानाची हाडे कु-हाडे आणि करवती चालविता चालविता खिळखिळी झाली वारा वाजले हे देखील घटा झाली म्हणूनच समजले. कारण सनाळी जसा तसाच मध्यान्हीही ह्या रानाच्या दाट झाडीत आणि सदा आभाळलेल्या आणि गळणान्या वातावरणात स्वच्छ अजड असा पडोशेलाच नसे. घटा होताच सान्या तुकड्या घावत पळत वसतारीपुढे आल्या पुन्हा 'अेक दोन-तीन' दोनशे वदिवानाची गिणती करून घेतली त्याची सरुवा सकाळच्या वेळी होती तितकीच भरली - पण स्थिति विती पालटली होती ! कोणी पायात विपारी काटे खोल रतल्याने लगडत होते, काणी लाकडाखाली सापडल्याने वा वॉडर जमादाराच्या माराने रक्तात भिजेतो घायाळ झाले होते, बहुतेकानी दलदलीतला चिखल आपल्या मान्या अगभर घापलेला होता - तो पावसाने धुतला की पुन्हा अगाला लडवडून घ्यावा कारण की, ह्या रानात साचलेल्या पालापाचळ्याच्या रसात ज्या जळवाच जळवा असत, त्या खालून अगावर चडत आणि करून लक्षावधि डास, माधिलमाशा प्रभृति विपारी प्राणी अगाला नुसती आग लावून देत चिखलाची घुटेची घुटे त्या वदिवानानी अगाला फासली होती, तरी देखील जळवा जेथे विलगल्या सैयून आटता आटता पुरे व्हावे आणि वातड्याच्या त्या त्या दशातून रक्ताच्या आरीक घाग त्याच्या चिखलाने माखलेल्या अगावर लाव आणि लाल फेसासारख्या

जेथे तेथे दिमाऱ्या ! खाजव सारखी लागे, पण खाजवायला सवड नाही ! आण सारखी होआं, पण फुकर घालायला फुरमत नाही ! ततावून, दमून, धकून गेल्ले ते चिखलात आणि रगतात लडवडलेले वडिवान त्या वेळी स्वतःला किती दयार्ह आणि अन्यायाने गाजलेले समजत होते ! त्यांना सवत कपट्याच्या चरकात असे पिळून काढणाऱ्या दडपद्धतीला आणि त्या दडेवाल्या जमादाराला किती दुष्ट समजत होते, किती शाप देत होते ! पण ह्या दडाला ते वळी का पडते, त्यानी दुनऱ्याच्या केलेल्या कागकोणत्या छळाचे भायश्चित्त ते भोगीत होते, त्याचा पश्चात्ताप म्हणाल, तर शेकडा अखाद्याच्याच मनाला झाला असल ! अिनकेच गाय पण त्याच्यापैकी बहुतेक जण ती दडेवाली जमादारो जर त्यांना मिळनी, तर ती नाकारणार नव्हते - कित्यक तर सवाजी दडेवातेही झाले असते !

वागची घटा हाताच जेवण मायचे भुकेने व्याघुळलेले ते सारे दडित झाडा-झुडुपाआड त्यातल्या त्यात बसता मेळील तसे बसले जाडघाभरड्या चपात्याची. राम यताच मी ती अेकटाच खाऊन टाकू की नाय, अन्न ज्याला त्याला होणून गेले दोन-दोन चपात्या आणि पानेभाजीचा अेकेक लगदा त्याच्या हातावर टाकण्यात आला राताडाओच्या टाळगाना अशा घादलीच्या दिवनी याळी देखील घेयाची सोय नसते. अेका हाताची याळी करून त्यावर चपात्या आणि भाजीचा लगदा घ्यावा, दुसऱ्या हाताने खाव ! वरून पाभून ! खानाखाता चपात्याची मखू कणीव व्हावी, भाजी वाहू लागायी !

खशिश नव्हते त्या पुढच्या जगतात धुसून घाट पाडण्यासाठी जी पुरस्सराची (Pioneer) टाळी कटकच्या हाताखाली गेली तीतच रफिअुद्दिनही होता कुहाडी होयत्या मिळघानी आडव्यागिडव्या फाद्या चूडूप काटेरा जाळचा तोडून अजम दगडघोडे जुचलून वा खड्यात भर घालून भक्कम अध्या मैलाची चालचलाभू वाट त्याना त्या दोन-तान तासात मोकळी केरी होती कबळात मावणार नाही असा जेव नाडा अजगर स्वतः रफिअुद्दिनने कुन्हाडान डोक तोडून पाडला होता त्या अजम प्राण्याचे त भयप्रद घूड खाद्यावर टाकून आणि अगाभावता गुडाळून ता जमादारा पुढे नाचत हाता तीन दिवसाच काम तान तासात करवून घेतल्यामुळे जमादारा सुद्धा सार अधिकारी कटकवरही प्रसन्न झाले फटक नरा वावू होता तरी होना मूळचा वकीच त्यामुळे त्या घार आणि घनदाट रानात सवाळीच जव्हा तो पाच सहा निवडक वदा घेवून गेल तेव्हा त्याच्यामह आणि विनोपन त्याचे मागाती रफिअुद्दिनसारखा पूर्वी पळालेला वदा यमल्यामुळ त्या सधावर पहारा दण्यामाठी अेक वदूकवाग, सैनिकही दिलेलाच होता त्यातही त्या रानाच्या अेका नच्या तुनड्यात प्रथमच सरकारा रिधाव होणारा असल्यान जावयाच्या अपद्रवाचाहा भाति होनाच परंतु आता अघा मैल आत रिधाव होवून त्या रानात चलाभू वाटही निर्विरोध पाडला गयामुळे जावयाच्या अपद्रवाचा तो भीति खाटा ठरलू होती आणि राठयाचा जाय त्या प्रमाणात खाली पडला होता

जेवणाचा सुटी संपल्यावर आता पूर्वीच्या घेनाप्रमाणे कटकच काम या दिवसापुरत म्हणजे क्षितकच अुरग होत पों घाट पाडलेल्या अध्या मैलाच्या त्या टापूत हातागा त्या वाऱ्याचा बाजूचे जे ज अुरयुक्त वक्ष यतात त्यावर साधती तमे दावरान कमाव घालायचे आणि राध्याकाळी पायाच्या भात परतापने त्यामाठी रफिअुद्दिनमह चारपाच वदा सागाता घडून कटकवावू परत त्या जगलान त्या पाडलेल्या घाटने घुमला त्याच्या आगमाग पहारा दण्यासाठी आणि रक्षणासाठी तो वदूकवाग सगस्र सैनिकही गेल वाकीच ने दीडने वदिवान रावड तोडण्या फोडण्याच काम सवाळच्या सयळी कर गगले अुरग वदूकवाग सैनिक त्याच्या

असा अंधेर आणि पाऊस पाहून पांच वाजेतो न. पावता चारलाच परतावे. असें कंटक सैनिक पहारेवाल्याला म्हणाला. तो तर अेका पायावर सिद्धच होता. बंदूक मारली सांध्यावर ठेवण्याच्या कपटाने, जंगलतांडाजीच्या कपटाने ते बंदिवान नसतील अितका तो त्रासून गेला होता. ह्या वेळी सोबतच्या दोघातिघा बंदिवानांना खुणा केलेल्या झाडांवर क्रमांक घालण्याचें काम सोपवून कंटक आणि सैनिक त्या नव्या वाटेच्या पलीकडच्या टीकापर्यंत जंगलात घुसले होते. रफिअुद्दिन त्याच्याही पुढे काही अंतरावर असलेल्या खाडीच्या अेका फाट्याशी पोचला होता. समुद्र पुष्कळ दूर होता, त्याची खाडीही झाडांच्या आड लपलेली होती. परंतु तिचा अेक अरुंद पण खोल फाट्या लांबवर जंगलात घुसून तेथे सपला होता. त्या फाट्यामुळे तेथे थोडें मोकळें स्थळ सापडलें होते. कंटक त्या सैनिकाशी परतण्याचा वेत करीत असताच पुढे त्या फाट्याशी पोचलेल्या रफिअुद्दिनने कंटकबाबूला दबती हाक मारली. कंटक झपाझप पुढे वेधू लागला, तोंच त्याचा हात धरून त्यासह अेका भिंताडासारख्या झाडाच्या बुध्याआड अुभे राहून रफिअुद्दिन सगळी स्वरात म्हणाला,

‘वायूजी, वो देखो ! - तो गिधाड़, धारी नि ते कावळे ह्या खाडीच्या फाट्याच्या काठाने मरून पडले आहेत ते ! हें चिन्ह ठीक नाही !’

‘का रे बाबा ? मर्घा’ त्या जिवंत नि अजस्र अजगराला झाला नाहीस नि ह्या मेलेल्या पांखरांना पाहून पांढरा फिकट पडतांस !’ तेथे नितक्यात तो बंदूकवाला सैनिकही आला होता, त्याच्याकडे पाहून कंटक हसला.

‘देखो, मरे चिडियाकी रफिअुद्दिन डरते है ! भुतप्रेत ज्या पक्ष्याची रूपे घेअून भटकतात अस जंगली लोक समजतात, तेच हे पक्षी आहेत जस ह्याला वाटत असावसं दिसत !’

‘नही बाबूजी, नहीं ! यह चेष्टा की बात नहीं ! देखो, ह्या रानटी लोकाड मी, पूर्वी पळून गेलो त्याच वेळी फार धावरलेलो आहे. ह्याना जर कुणावर गुप्त छापा घालून मारायचं असलं तर हे लोक त्या आजूबाजूचं धारी, गिधाड़, कावळे माहून टाकतात. कारण त्यांची अर्धी समज असते की, पक्षी हे त्याच्या हालचालीची बातमी अुडत अुडत जाअून रात्रूना कळवतात ! ज्या अर्धी हे नेहमीचे खाद्य नसणारे पक्षी इथे आजच मारल्यामारखे पडलेले दिगताहेत त्या अर्धी -’

त्यासरशी सगळ्यात कोणी घाबरला असेल तर तो त्याच्या रक्षणाला आलेला शुरेबरी - तो बंदूकवाला सैनिक !

‘अरे बापरे ! मग आता आम्ही काय कराव ? सांग यावा ऐकदाच !
ल, बंदूक झाडू का ही मी पण ?’

‘नको, नको ! कटकने त्याला रोखल, ‘नुसत्या झाडपाल्यात थार काय लाचा ? अगुट आपण भिय आहोत हे माहीत नसल्यास त बळून जावरे ह्या झाडात धुसून आम्हालाही गाठतील ! मग वाटत आपण आता धीर न सोडता सच ह्या वाटन परतून मुख्य टोळीला जाऊन मिळाव !’

सनिकाला तेच हव हात त्याने मनात म्हटल,

‘कुणी जावरे चालून आलेच तर ह्या दलदलीच्या वाजूनेच यणार परतताना आपली पाठ बिकडेच असणार तेव्हा ह्या बंदीच्या पुढ आपण चलाव म्हणजे दातल्या त्यात आपल्या जिवाला धोका थोडा जावऱ्याचे दलदलीकडून यणारे पण प्रथम ह्याच्याच कुणाच्या तरी पाठीत रुतून पडतील आपण पुढच्या पुढे नसतून ठोंबवा सवाल्या !’ मनात अशा धास्ती खाऊन पण बरबर झुलटा धैर्याचा भाव आणून सैनिक म्हणाला,

‘हु ! चला सगळे ! भिता रे काय अस ? हा मी तुमच्या पुढे चार पावल चाललो बंधा ! जावरें त काय ! त्यानी ही पाखर जशी पटापट पाडली, तशी ही माया बंदूक त्याना टपटप खाली पाडिल चलाव !’

सैनिक पुढे वाट चालू लागला सुद्धा, कटक आणि रफिअुद्दिन त्याच्यामागून पण त्या सैनिकाने घेतलेल्या त्या पुढाकारा तील विंग रफिअुद्दिनच्या आणि कटकच्या हा ध्यानात असल्यामुळे कटकन त्या सनिकाच्या त्या असया जवसानाचा वाटणारी गमत नुसत डाळे मिचवावून रफिअुद्दिनला व्यक्तविनी, पण रफिअुद्दिनला त्या धाक्याच्या आणि धादल्याच्या वेळाहा चपटेवाचून खेन पडल नाहा ता त्या ओवडघोवड आणि काटेरा वाटन वपझप चालता चालताच कुचटन वालला,

‘वितीक्षे ? ते शेवटच्याने कधीच येत नाहीत ! आहतच मुळी मूठभर विचार ! त्याच येण म्हणजे पाचपन्नास धनुधर ! झाडांतून दबून, पाचपन्नास विपारी वाण अवस्मात् हाणून, दहा घांम मुडद पाडून पळून जाण, ही त्याची लढाई ! झाडी घनदाट, अघारी, वेवाट ! वटूववाल्याच सैय दरील कुचवामान ठरत त्याचा पाटलाग करायला त्या गोथीमुळेच ते अघाप् ह्या रानच राजे आहत अग्रजाना त्याचा विच्छात पुरवायचा तर पुरवता येतील , पण अितवी प्राणहानि प्राण नि ध्वय करण्यासारखे ह्या यशस्विच अेका अरण्यमय वमाहतीत युद्ध पुकारून मिळणार आहे काय अग्रजाला ! म्हणून आडवे येतील तेव्हा नि तितकेच कापीत अग्रज चालवकलीवारी नेतो ह आता ही विमान वा कायस जे निघत आहे म्हणतात ना, तस साधन निघाऊ तर मात्र आवाशातून टेवळणी करून जावऱ्याची ठाणी अचूकपणे शोधून काढायला नि ने मन्वासे भयवर स्फोटगोळे वरून फेकून जावऱ्याचा सत्यानाग करायला अग्रजाला अेक आठवडाही लागणार नाही ! पण तो पुढची गोष्ट आज तरी जावर आलच असतील छापा घागयला तर मागे अग्रजाशी भाक्यासमदा झालेल्या अज्ञान अेका क्षटापटीप्रमाणे ते पन्नासाच्या आतवाहर अगतीन नसतील , टाळीवर बाणाचा मारा करत ते निसटून गेले असतील दुमऱ्या रानात ! ’

‘तसाच सभव असेल, तर मा अये कुठे अुदरामारखे विळात वसलो आहोत आपण ? चल, वाहर पडू अजून पाअलवाट दिसत आहे जवळ वटूक नाह, टाळीकडे चल टोळीतील आपले लोक अिवडेच यत असतील तर गाठ जवळच पडेल त पण काय सकटात आहेत आहत की नेले, गड असल तरी जवळपासच नाठता येतील अजून सहा बाजले नाहीत घटीच्या बळी चाळीत

ते दोघे हत्यारवद होऊन हळूच झाडीवाहेर पडले. टेहळीत वाटेच्या आरम्भापर्यंत आले पाहतात तो सारा मुकमुकाट !

कारण चारपाच वाजण्याच्या मध्यतरी जेव्हा त्या टोळीतील वदिवानावर दाट झाडीतून द्रहापधरा जावयानी निरनिराळ्या तीनचार ठिकाणावरून विपारी, वाणाचा अकस्मात् मारा बेला, तेव्हा त्या वदिवानापैकी दहावारा वदिवान घायाळ होऊन पडलेले पाहनाच त्या टोळीत अेकच धावपळ झालेली होती. बंदूकवाले दोघे-जण जे होत त्यानी बंदुका झाडल्या पण त्या गोळ्या आणि छरे त्या दाट झाडीच्या पाल्यापाचोळ्यात कोठ तरी गडप झाले ! असा पनाम बंदुकाचा मारा बेला, तरी अरण्यात दवा घटन घरसघान करणाऱ्याचा केसही वाकडा होणारा जव्हता-सध्यावाळची वेळ ती, अंधेरात आणि पावसात त्या पुढे रानी घुसून चाल करण्याची त्या वाजारयुण्यात कोणाची माय व्याली हाती ? आणि त्या वदिवान लोकांचे अडले तरी काय हात नसता जीव धोक्यात घालायच ? मरो तो अग्रज आणि ते जावरे ! जमादारामुद्धा जो ता जीव घेऊन तथून नवय तितके लवकर निमूटायच केमे, ह्या भागाला लागण वटकमह गेलेल्या आणि वाटेच्या अर्ध्या-मुध्या भागात झाडावर क्रमाक घालीत असलेल्या चारपाच वदिवानानी टोळीत हाहाकाराची झुललेली आराळी अैकताच धूम ठोकून परत पावली तळ गाठला होता कटकविटक जे काणी वाटेच्या पलौवडच्या टावाला बडकले होते, ते जिवत बी मेले, त्याची विचारपूस सुद्धा करण्याच भान काणाला झुरले नाही. बंदूकवाले सैनिक काय जमादार काय, पाप पुढे न टावता सकटघटा घणाणवून जमले ते वदिवान घेऊन घायाळाना ह्याच्या त्याच्या खाद्यावर चढवून भाधारे चाळीकडे निघाले जावयानी त्याच्या पळत्या पाठीवरही आणखी चारपाच वाण फेकताच

अेकदम धायून, वडूक भुबीवर टेकून हवालदारजीनी काडतुमाची पटा-
काटली ते थावताच रफिअुद्दिन आणि कटकही थोडा थवकला त्याता दटावून
हवालदारजी आज्ञापिन झाल,

‘क्या गवार हा ! चालू लागी की कयायप ! वडुकीत काडतुस भरून पडा
वाधून हा आलोच मी ! भिता काय अेकटे चालायला अस ?’

ती वेळ सरोखरीच अेक पळभरही रगाळण्याचा नव्हती ह कटक जाणून
होता चेष्टेवारी जिवावर वतायची, तेव्हा नुसत अपहसण्यान जितकी गमत अप-
भोगता यमीठ तितकीच अपभोगून कटक पुढे निघाला त्याच्याच सांगाता रफिअुद्दिन
थोड्या अंतरावर त पुढे जाणसे पाहून काडतुस भरलेली आपली वडूक पुन्हा साद्या
वर टाकीत हवालदारजीही जाता त्याच्यामागे चालू लागल जावरे वाटेत आठेच
तर पुढून यणान त्याच्या तीरापुढे ह्या बशिवाताच्या छातीचा डाल, तीमागे आपण,
त्यातल्या त्यात जीव वचावण्याचा असा शक्य तो व्यूह रचला गलला पाहून हवाल
दारानाही बरेच हायस वाटल

* दान जडीचश याड त्या दुगम पाभूनवाटेने त्या निविड अघेच्या आणि पाभूर
टपकत्या गरण्यातून त तिघे त्या मुख्य टाळीवडे जाण्यासाठी परतल असते
नसतील, ताच

वडलीच्या काठच्या निविड झाडीमघल्या अेका मुच झाडावरून तां तार
होलचाल मघापामून टेहळीत असणारे दोन रानट जावरे खाली अनरले वाडातून
सापागारखे मळमळून त्याच्या पाठीमागून आल आणि तीर अचूक मारण्याअितक
थुसत आणि सोय सापडताच त्यानी आपल्या घनुळ्या ताणून दहापाच वाण त्या
भाग असणाच्या वडूकवाल्या हवालदाराच्या पाठावरच वणवणत सोडल !

वापर ! मला ! जावरे ! मेला ! अस अकस्मात् विचाळून तो मैत्रिक
वडुकासुद्धा ताडावरचा ताडावर पडला पाठामागे वळून वघायला मुद्धा त्याला
अवकाग मिळाला नाही अचाक त्याच्या पाठीत दोन विपारी वाण जे घुसत त
कण्याच्या बाजून धट पोटात जावून रगत त्याच्या पाठावर रतून राहिलेच्या त्या
वाणाच्या टोतावराल पिस अुन्त्या पाखरागारखी घरघर मरीत होता जितका
आवग आणि स्वप त्यात भरला हाता

मद्वच आले नाहीत. युमे आत घुमणेही दुरापास्त, तेथे सापासारखे त्या भिजट पिलानून जवळजवळ सरपटत जाववेळ तितके झाडीच्या, वात सिरत चालले. त्या हातातल्या कुन्हाडी मान त्यानी सोडल्या नाहीत. पाचअेक मिनिटे त्याच्या नात आणि हृदयान पिता आणि घडघड ह्यावाचून दुसरी वधाची जाणीवच म्हत्ती. मग कटक्या अेकदम सुचले की, सैनिक जो पडला त्याच्या हाती भरलेली दूक आणि कटीला काडतुसे वशीच आहेत. जर जावऱ्याच्या हाती ती पडतील र मोठाच अनर्थ कोसळेल.

‘ जावऱ्याना बदुकीची तिनकीशी हीस नमते,’ रफिअुद्दिन म्हणाला, ‘ आणि पाता झाडीवाहेर पडण्यात जिवावरच वेतायचा समव ! ’

‘ पण बदूक तशीच सोडून देण्यात तर तो समव अधिकच भयकर ! न जाणो ! नेतीलही तो ! त्यातऱ्या त्यात बदूक आपल्या हाती असण्यातच, अधिक बळकटी, सुरक्षितता ! ’ यसा आपऱ्याने कटक छपत, दयत पुन्हा झाडीच्या तोंडाशी आला. जवडे तिकडे मामसूम पाहून अपकन् पुडे आला. बदूक, काडतुसे, शिकारी चाकू, मजीर काढून घेतले सैनिकाच्या तोंडातून खताच्या बुगट्या चाललेल्या होत्या, या खतात त्याचे प्रेत लडबडून गेले होते.

‘ मेळा विचारा ! ’ असे नि दवसन कटक त्या जत्रागामट पन्हा घादीन

‘कितीसे ? ते शेवड्याने कधीच येत नाहीत ! आहेतच मुळी मूठभर विचारे ! त्याच येण म्हणजे पाचपनास धनुर्घर ! झाडीतून दवून, पाचपनास विपारी बाण अकस्मात् हाणून, दहा वीस मुडदे पाडून पळून जाण, ही त्याची लढाई ! झाडा घनदाट, अघारी, वेवाट ! बंदूकवाल्याच सैन्य देखील कुचकामाच ठरत त्याचा पाठलाग करायला त्या सोयीमुळेच ते अद्याप ह्या रानचे राजे आहेत ! जिप्रजाना त्याचा पिच्छाच पुरवायचा तर पुरवता येतील , पण अितकी प्राणहानि, त्रास नि व्यय करण्यासारखे ह्या यकश्चित् ऐका अरण्यमय वसाहतीत युद्ध पुकारून मिळणार आहे काय जिप्रजाला ! म्हणून वाडवे येतील तेव्हा नि तिसवेच बापोंत जिप्रज चालढकलीवारी नेतो ह, आता हीं विमान का कायस जें निघन आहे म्हणतात ना, तस साधन निघाल तर मात्र आकाशातून दहळणी करून जावयाचीं ठाणी अचूकपणे सोधून काढायला नि शे-सव्वासे भयकर स्फोटगोळे वरून फेकून जावऱ्याचा सत्यानास करायला जिप्रजाला अेक आठवडाही लागणार नाही ! पण तो पुडची गाष्ट आज तरी जावरे आलेच असतील छपा घालायला, तर मागे जिप्रजाशी माझ्यासमक्ष झालेल्या अशाच अेका झटापटीप्रमाणे ते पन्नासाच्या आत-वाट्टर अमतील नसतील ! टोळीवर वाणाचा मारा करून ते निसटून गेले असतील ! दुसऱ्या रानात ! ’

‘तसाच सभव असल, तर मग अिथे कुठे शुंदरामारखे विळात बसलो आहोन आपण ? चल, वाहेर पडू अजून पाअूलवाट दिसत आहे, जवळ बंदूक आहे, टोळीकडे चल टाळीतील आपले लोक अिबडच येत असतील तर गाठ जवळच पडेल ! त पण काय संकटात आहेत, आहेत की गेले गेले अमले तरी जवळपासच गाठता येतील ! अजून सहा वांजले नाहीत ! घटीच्या बळी चाळीत ! ’

ते दोघे हत्यारबंद होअून हळूच झाडीवाहेर पडले. टेहळीत वाटेच्या आरंभापर्यंत आले. पाहतांत तों सारा चुकशुकाट !

कारण चारपांच वाजण्याच्या मध्यंतरी जेव्हा त्या टोळीतील बंदिवानावर शट झाडीतून दहापंधरा जावऱ्यांनी निरनिराळ्या तीनचार ठिकाणांवरून विपारी, राणांचा अकस्मात् मारा केला, तेव्हा त्या बंदिवानांपैकी दहावारा बंदिवान घायाळ होअून पडलेले पाहताच त्या टोळीत अेकच धावपळ झालेली होती. बंदूकवाले दोघे-जण जे होते त्यांनी बंदुका झाडल्या, पण त्या गोळ्या आणि छरे त्या दाट झाडीच्या पाल्यापाचोळ्यात कोठे तरी गडप झाले ! अशा पन्नास बंदुकाचा मारा केला, तरी अरण्यात दवा घरून शरंमंथान करणाऱ्यांचा केसही बाकडा होणारा नव्हता-सध्याकालची वेळ ती, अंधेरात आणि पावसात त्या पुढे रानी घुसून चाल कर. ण्याची त्या वाजारवुणग्यात कोणाची माय व्याली होती ? आणि त्या बंदिवानां लोकांचे अडले तरी काय हातें नमता जीव धोक्यात घालायचे ? मरो तो अंग्रज आणि तें जावरे ! जमादारासुद्धा जो तो जीव घेअून तेथून शय्य तितके लवकर निमूढायचे कसें, ह्या मार्गाला लागला. कंटकसह गेलेल्या आणि वाटेच्या अर्ध्या-मुध्या भागात झाडावर क्रमाक घालीत असलेल्या चारपांच बंदिवानांनी टोळीत दहाकाराची अुळलेली आरोळी ऐकताच धूम ठोकून परत पावली तळ गाठला होता. कंटकविटक जे कोणी वाटेच्या पर्लाकडच्या टोकाला अडकले होते, ते जिवंत की मेले, त्याची विचारपूस मुद्धा करण्याचें भान कोणाला अुरले नाही. बंदूकवाले

चोरदा प्रवेग बे-याविपयी त्यानी अिप्रजाच्या लावापैकी पाचपचवीस जणाना घायाळ करून जरी मूढ अगवग होता, तरी जावरेही जाणून हान की, अिप्रजही परत मुडासाठी दाननीन दिवाच्या जाा मगम्य सैन्याची मुक्ती घेऊन त्या रानान घुमल्यावाचून राहणार नाही । क्वचित् तो अुद्याच्या अुद्याही यत्री । कारण अिप्रजाचा अेक चडववाग सैनिक त्यानी ठारच कर होना त्याच्या आणि तणा घुनलेल्या वदिवानाच्या नावाग अिप्रजाच लाव जर अुद्याच्या अुद्या बाल्व तर ? ठाण माडून ठराविक रणावर सावना अना जावरे तो वाय दणार ? तो त्याचा रणमप्रदायच नव्ह भुतानारता त्याचा मचार, अदृश्यता त्यान अल्प आणि बळ अिप्रज त्याना सोधील नेये त हटवून मापडणार नाहीत, न सोधीत तेयूनच त हटवून छापा घालणार । म्हणूनन त्यानी त्या रानाकडे पु हा डुकूनही यथायच नाही, अन ठरवून दुनऱ्याच अरण्यातून अिप्रजाच्या लावावर म्हणजेच मकन कामवरी वा न्यतत्र गाववरी वदिवानावर पुढचा छापा घालनाचा दन ठरवूनही दानलेग होता

अगा रीतीन वदिवानाच्या टाळीपैकी किंवा जावऱ्यापैकी कोणीही त्या वाटच्या पुनीत वा मागीत रानात बुरल्ल नसल्यामुळे कटक आणि रफिअुद्दिन ह दावे तव येनाच त्याना सवत्र शुक्रगुवाट दिमला

तशा शुक्रगुवाटात, तशा जिवावरच्या बनलेल्या प्रसगान आणि त्या घार अरण्याच्या काळघाकभित हान चाललेल्या जवडघात स्वनला मापडल्ले पाहनाच काण्या दिडमूढ भीतीन त्या दाघाचहा मन चरकत आणि दाघाच्याहा मनाचा आढा नवनव्या भीषण सकात न पडटा सरळपणे सरकारी चाळाकडे जावून आपल्या वदिवान वधूना आणि अधिकाऱ्याना भेटण्याकडे हाअू लाग्ता

• पण दाघाच्याहा मनात पळन जाण्याची गिणक, पोदान बळ जुठाची तणी, सारखी अुडत हाती—चैन पडू दआता

रफिअुद्दिनने मघा कटकला जे हा स्पष्टपणे मुचवत की, 'काळघा पाण्याच्या वदिहाला फाडून पळायच तर त्याची हीच सधि खरी ।' तव्हा त्याच्याही आघा कटकच्या मनात तीच धाडगा कल्पना आली होती । पण त्या कल्पनेच्या मागोमाग त्याला आठवल की

अरे पळायच खर पण मला अेकटघाला नव्ह । तर माच्या मालतीला सोडवून तिच्या मुढा निसटायच बाहे जर आना अगा अेकटा ह्या अरण्यात, घुसला तर पुहा मालतीला वदिवान वमाहतीतून सोडवून आणण्याचा मागचा पूलच धुडवून दिल्यासारख हाणार । अेकदा अरण्यात घुमलो की मग पुहा वना हतीकडे फिरवणच अाक्य अगा अनर्किनपणे आजच सधि येथील ह्याच स्वप्न मुढा पडल नव्हत नाहा तर तिचा हरप्रयत्नाने मोडवायची वाही तरी याचना आधीच ठरवून मग आजची सधि साधली असती ।'

सेलो अमना मी त्यातून अडून जिवन झालो तरी मेल्यामावाच आहे । ही माझी आजची पळामच्या वाटेतील मुख्य अडचण । वेकदा जाता पड्डालो की पुन्हा तिला सोडवायाचा कट रचू काय, तिच्याकडे परत भेटायला जायची देखील गोष्ट अशक्य । ती यावरेल, माझा येपत्ता- 'भगोडा' होण्याचेच, ती जीव मुद्धा देखील काळजीने सगून ।

'थावा हीच अडचण' तर मी तुम्हाला प्रतिजेवर सांगतां की, तुमच्या बहिणीला वदिगृहातून सोडवायची गोष्ट आपण स्वतःच बदिवान होता, पड्डाला नव्हता, त्यापेक्षा पळून गेल्यानंतर, स्वतःपणे वादळ लागल्यानंतरच अधिक सुनाध्य होणारी आहे आज आम्ही अरण्यातून पळून गेलो म्हणजे पुन्हा ह्या बदिवान वसाहतीन येताच यणार नाही ही भीति चुकीची मी मागे पड्डालो ना तेव्हा तीन-चार महिने रात्री व्युपडपणे राहो ह्या जावऱ्यान नि दिवना गुप्तपणे भटके ह्या वसाहतीन. कटक्यावू, हें काम माझ मी तुमची बहिण वदिगृहातून अलगत जुचलून, अरण्यात तुम्ही जमाल तिचे तुमच्यापुढे खुभी करतो पाहा तर खरी माझी कतवगारी । थोडा मोवळा सुटू द्या जंगलाचा चारा नि वारा ह्या वाधाने वेकदा पुन्हा खाल्या की आलीच ह्याच्या ह्या सध्या गजलेल्या नवाना पुन्हा ती पूर्वीची बाघेरी घर । कटक्यावू, तुम्हाला माझा पूर्वीचा पराक्रम माहीत नाही तुमची आमची ओळख म्हणजे माझ्या हाती वेड्या पडल्यानंतर काळ्या पाण्यावर यताना 'महाराजा' बोटीवर झाली तीच । पण त्या दिवशी जी भाओवदीची राय आपण घेतली, ती तुम्ही पाळून ह्या कठोर बदिवासात माझ्यावर अनेक अपवार जे वेलेत, ते मी जन्मोजन्मी विमरणार नाही त्याच बोटीवर काळ्या पाण्यावर येताना मी काळ्या पाण्याच्या वेड्या ताडायच तुम्हाला वचन दिल हो । आज तें अशन खर वेल आहे अद्यापरवा पूर्णपणे खर करून देजीन कटक्यावू बड्या पडून पिज्यात काडला गेलेला रफिअद्दिनच तेवढा तुम्ही पाहिला आहान, म्हणून तुम्हाला माझी बोवणी वस्नना वाटतेल पण जर वा पिज्यात पडायच्या आधीना माझ्यात अमलेला वाघ तुम्ही पाहिला अमतात ना तर, माझ्या कतवगारीवर मी

‘क पटाथीत दरवेची ! हा बिघडला तर ह्याच वदुकीने भुडवून देथीन ह्याला माहता पाहता !’

‘मा काय ? कटकवावू, बोला जायच ना पळून ? जन्मठेपेची वेढी तोडून टाकायचीना ह्याच क्षणी ?’

‘तोडून टाकायची ना काय विचारतोस ? तोडून टाकलीच आहे की ती आता ! पळून जायची गोष्ट कशाचा ? ह पळून आलोच आहोत की जिथे ! ! आता पुढच पाभूल कुठे टाकायच ते बाल !’

‘भरे बोर ! पुढच पाभूल—हिदुस्थानात ! स्वदेशी !’

कटक हसला

‘पग अधकाराचा नि सकटाचा अक समुद्रचा समुद्र—हा काळचा पाण्याचा समुद्र—आडवा पसरला आहे ह्या पावलाच्या नि स्वदेशाच्या मध्यतरी ! तो ?’

‘तो झुल्लघून !’ पोहण्याच्या पवित्र्याने दोन हात त्या अधळ्या वातावरणात आवेशाने मारून रफिअुद्दिन झुत्तरला, ‘तो काळचा पाण्याचा सकटसमुद्र झुल्लघून स्वदेशी जायच हा निर्धार ! जाभूच जाभू ही निश्चित !’

♦ ♦ ♦

त्याचा धरकार होत होता. आपण कोलमडून खाला पडतो की काय, असा धाक वाटत होता. पण झाडाला अधिकच बळकटपणे विलगून गप्प बसणें हा अेकच मार्ग काय तो त्यांना अुरला होता — मरण ओढवून घेण्याचा आणि भरण टाळण्याचाही !

जसजसे ते पोलिसी कंदिलाचे किरण वरवर होत त्यांच्या जवळ येऊ लागले, तसतसा कंटकचा आणि अुद्दिनचा जीव त्यांना सोडून दूर जाऊ लागला.

तोंच शेजारच्या दहापांच नारळांच्या शेड्यांवर फडफडाट झाला. पोलिस चमकून तिकडे धावले आणि अेकाने झटकन् बंदूक झाडली. त्यामरजी धू धू धू करीत काही धुबडे वर अुडून गेलीं आणि अेक धुबड टपकन् खाली पडलें. पोलिस 'सो खो करून हमले.

अेकाने तें धुबड दुसऱ्याला दाखविलें,

'हा पाहिलात तुमचा चोर ! धुबडें फडफडत होती. तुम्ही हट्ट धरलात, चोर नारळ तोडताहेत ! परता आता, चला ! '

तो घोळका पुढे जात चालला तसतसा कंटकच्या आणि अुद्दिनच्या जिवात जीव येत चालला. अुद्दिन मनागीच हसला, जिवावर आल होतें तें धुबडावर गेलें ! '

पण पुन्हा जिवावर आणायचें नसेल, तर ते पोलिस आपल्या झोपडीत कंदील मालवून जाऊ लागेतां त्या झाडाच्या शेड्यांवरून ताटकळत बसणें भाग होतें. तसे ते दोघेही बसले. पण त्या दिवसाचा पूर्वीचा अगह्य थकवा आणि आताची निष्क्रियता ह्यांनी त्या दोघांनाही गुगी येऊ लागली. शेड्याला घट्ट कबळून ते दुलवया घेऊ लागले. अर्धाअेक तास झाला तरी पोलिस कंदिलाभोवती विड्या फुकीत बसलेलेच ! कंटक आणि अुद्दिन पुन्हा तिकडे पाहात, पुन्हा दुलवया घेत, केव्हा काय की गाढ झोपेत सुप्त होवून गेले.

चटका होता, तो समजला त्याने झुलट हळूच अंक टाळी दिली 'तू भुतरलास ?
ठीक मी पण हळूच भुतरतो, थाव !' अितका सगळा अर्थ त्या टाळीत होता

कटक खाली यमाच दोघेही थोडा वेळ दवा घरून गप्प वसले भुतररात्र
झाली असावी, अस तर्कून मग त्यानी ती बडूक, कुहाड अित्यादि वस्तु लपविलेल्या
ठिकाणातून पुन्हा काढल्या पहाटेच्या आधी परतून कोण्यातरी घोर कात्तारात
त्याना गडप झालेच पाहिजे हाते ह्यास्तव ते तेयून सडकेकडे निघाले निघताना
शुद्धि पाचोळ्यातून काही भुचलीत आहे असे पाहून कटक कुजबुजला,

'काय रे खटपटतो आहेस भुगीच ?'

'भुगीच ? मघा तोडून पाडलेले ते दोन तीन नारळ काय टाकून घायवे
अिये ?

'किती भुक्कड आहेस ! कुठले दीडदमडीचे नारळ ते ! सोड !'

दीड दमडीचे ? हाचि दीड दमडीच्या नारळापायी दोन सवध ढोकी छोटली
जात हाती की मघा आमची !'

रफिअुद्दिने अंक-दोन नारळ सापडले ते खावेत मारले त्या सडकेने आले
होत तसच त माघारे त्या नव्या रानवाटेपाशी आले फटफटण्याच्या सघोला ते
त्याच वाटेने रानात घुसले वाटेत तो पोलिस जमादार काल जेथे जावपाच्या
तीराने ठार होऊन पडल्या होता, त्याचे पोलिशी रक्कडे आणि अगावरील आग-
पेट्या विड्या सुद्धा सारे पदाथ त्यानी काढून घेतले जावल्याना तो तीर तेवढा
त्याग तमाच खुपसून राहू दिला नंतर त्यानी ती घाट तेथेच सोडली

मग त्या रानाच्या त्या वाजूपामून लाव अशा अंका घनदाट भागाच्या जात
घुसण्याचा त्यानी शक्य वितका घटन केला वाटत अंक रद आणि खोल खाडी
आली तिच वाळवंट ह्या वेळी भुघड सुकलेले आणि पाडरे कटक चाल हात
अदमानच्या सिधुतटावर मघून मघून पडणारे कडव भून त्या वेळी पडल होते
आणि त्यामळे ते वाळवंट त्यावरील रगीवेरगी गिपा आणि पाऱरी स्वच्छ रती

मुचबलाम, तो मला तेव्हा कितीही भयकर, वाटलेल्या असो, तो आता तसा वाटत नाही खरा. कारण आता वेत असा अंकन काय तो हाताशी आहे. संपोव ती काग्याकूट सध्यापुरतो. मला आता जर सारोसरी काही भयकर भासत असेल, तर तो तुझा कटाचा वेत नव्हे, पण ही मला लागलेली असल्या मुक ! '

'माझ्याही पोटात भुकेची नुसती आग झुळी आहे ! पण आता थुदा पहाट झुजाडेती तरी ती विज्ञवायना असाय झुरल्या नाही !- हां, अंक असाय तेवढा आहे ही पोटाची आग समवायचा ! ' रफिअद्दिन अंधेरातच हंगरे तोंड करून म्हणाला.

'कोणचा तो ? सांग तरी ! ' कटकने विचारलें.

'दुसरा कोणता ! तुम्ही रुचकर पदार्थांची नांव घेत चला. समंग पुलाव, पुऱ्या, भजी, गागुती, भाजीचा मसालेदार रस्मा, रसरसलेली जिलबी, त्यांच्या नांवामरणी नि नाव घेताच येणाऱ्या समंग वामामरणी माझ्या तोंडाला जें हें पाणीच पाणी मुदत आहे त्याच्या मान्याने ती पोटातली भुकेची आग वाय विज्ञेल ती विज्ञेल ! ' साबून नाही तर हसून तरी पोटभर घेतलें अद्दिनने.

'ठीक ! तुझ्यापुरता पोट मरायचा तो असाय तू करतो आहेस तोवर माझ्या- पुरता दुसरा काही तरां असाय मलाही योजला पाहिजे. दिवसभर पायसात भिजून भिजून थिजून गेलो युवा ! ' असें त्रासिकपणे अद्दिनने कटक झुळला आणि वंदूक घेऊन अिकडे तिकडे दोन-तीन येण्याझाऱ्या घालीत, हात चोळीत, पाय आपटीत अंगात मूव आणू लागला. तोंच त्याला शेजारी अध्याअिक मलावर असलेल्या त्या रानाकडेलागतच्या सरकारी नारळवागेची आठवण झाली. तो घडकन् रफिअद्दिनकडे वळला,

'अू ! सैराक मिद्ध आहे सारा. अमृत प्यायला, मेवामिठाशी खायला चल ! पलीकडच्या नारळवागेत जायचं.

'आणि ? नारळ म्हणजे काही झाड हालवताच तळानी पडणाऱ्या लिंबो- प्यांचा सडा नव्हे ! आणि हाताने नारळ तोडावे अितका, काही मीश्रुंच नाही ! ' रफिअद्दिन इमला

त्यासरणी वागेच्या पलीवडच्या याजूला अगळेच्या रखवानदाराच्या शोपडीकडून सूनसणण करीत गोफणीच्या दगडाचा मारा होऊ लागला

दोघाच्याही पोटात धम्म थाल कटकने नारळावर चढण्याच्या आधी बडूक आणि कुहाड नारळाच्या झावळ्याच्या आणि पाचोळ्याच्या ढिगाऱ्यात भुभीवरच लपवून ठेवली होता अितक वर वेळे होतें पण जर ती हत्यार आता कोणी दिवे घेवून शोधायला आठे-आणि त्यांना सापडली, तर? कटकच्या अेवदा मनात आल की साहम बहून खाला झुतरावे आणि बडूक चाडावी पण तगा वाराने सर रान जागून अुठणार! तोही मूलपणाच! वरच बसावे तर अेसादा दगड सणसणत कानगिमत बसला का सारच प्रकरण निवालात निघणार!

अगा डुहरा भीतीने ते ठिकच्या ठिकाणीच चूप बसले पण भूक चूपही बसू देअीना भीतापेभा भुवेनच ते कासावीस झाले होत सरतेपेवटी झाडावर विलसून बसल्याबसल्याच त्यांनी कावळ नारळ बापले मुरीन सोठले वरच जाड झिलक संधान युवक्यातच अडकवते आणि त्या गहाळघातक पाणा त प्याले मलअंमारखे मअू खावर खालक त ह्या वेळी किती मधुर लागल म्हणून सागाव! सोनरी बळमाच्या राजवाड्याच्या गच्चावर बसून सोयाच्या पेल्यातून मद्य पिणाऱ्या राजासारख्या त्यांनी मिटक्या मारल्या गोफणीच दगड मधून मधून सणसणत त्याच्या आज्ञाजुना जातच होते आणि तरीही आणखी अेकेंच शहाळ सोळून ते, त

म्हणजे चिखलमातीचा लेप, तो त्यानी अगभर लावला, अन्हास सुकवला आणि मग दगडमातीच्याच सावणाने अग्रे घासून घासून त्या साडीत ते येथेच डुवत राहिले.

नंतर त्यांना जी खमग भूक लागली ती तशा जिवावरच्या श्रमानंतर तसे स्नान केलेल्या वळवट प्रकृतीच्या भाणसानाच वळू शकेल पण तेथे अन्न म्हणजे मृगयेचेच काय ते मिळणार त्यातही वडूक बुडवून रान जागे करणे त्यांना अजूनही घोक्याचे वाटत होते पण त्या रानी मिळत काय ती बुदबुद रानडुकर! आणि बुद्दिन हा त्या रानात मागे पळाला होता तेव्हापासून तो जावन्यासारखाच सर्व प्रकारच्या शिकारी करण्यात पटाभीत झाला होता अघर्षिक तास घळीतून लपतछपत गेल्यावर त्याला अेक शिकार सापडली व हातातील कुहाडीच्या अेका घावासरगी त्याने तिला जमिनीवर लोळवित नंतर बाळलेल्या बाळवटावरील लाकूडफाटा जमवून जावन्याच्या सूपशास्त्रानुसार त मांस विधिपूर्वक भाजल आणि अेकौ गानावर ते वाढून घेऊन त्यानी जेवावयाला प्रारंभ केला.

आणि तरी देखील ते पक्वान्न अुम्या जन्मात प्रथमच खाताना कटकला वेडी-चाकडी ताडि करून बसबस गिळाव लागल सोबतच्या नारळाच्या तुकड्याचे ताडी-लावण होत म्हणूनच बुलटीपर्यंत पाळी आला नाही, तरीही जिभेला ते जितके जड गल तितक पोटाला मुळीच गेले नाही सार चट्टामट्टा कल्यानतर कटकला पाटभर समाधानाची अशी अेक डेकर आली आणि अशी तरतरी वाटली की यव! ते पाहून बुद्दिन हसला.

'वायूजी दोन-तीन दिवसाच्या आत हा 'जावरी' तुराक तुम्हास अितवा मानवणारस दिसत की माझ्या वाटचाला काही थुरेल का नाही ह्याची मलाचा भीति वाट की !

त्याच जेवण असे ह्मतखेळत चालते आहे ता आकाश अधारल्यासारखे झाले

शिलाचा सधच्या सध पसरला हाता जणू काय हत्तीचा थवाचा थवा सिधुपुलिना-
वर अतरला आहे ।

त्या गुहा दाखवून अुद्दिन म्हणाला,

‘देखिये बाबूजी । वगल्याशेजारी वगला कसा लागून गेला आहे । जैसी की
धवओकी मलवार हिल् । पाहा आता भाड रिड कोणत्या वगल्याच स्वस्त पडत त ।’

त्यानी गुहाची पाहणी चालविली पाहता पाहता दोन धिप्पाड शिळा अेक-
मेकीना टोकाशी टेकून तवूसारख्या अुम्या असलेल्या आणि दोघा मस्त हत्तीनी झुज
खेळताना मदोम्यत्त मस्तकाशी मस्तक रेटून टाकावे तशा पविऱ्यात शोभत असलेल्या
त्यांना आडळल्या त्या शिळाच्या त्या तवूसारख्या दशनी ठेवणीच्या आत लाववर्त
तवूसारखीच, अैस पैस पोवळी होती तिच्यात पुन्हा लहान लहान दोन-तीन गुहा
खोल्यासारख्या भितीच्या दोन बाजूनी पाडलेल्या दिसत होत्या ते पाहताच अुद्दिनला
सैच स्थान वननिवासास छान वाटले तां लगेच आत जावून मधल्या भागात माढी
ठोकून वसला पण वसला न वसला ताच अेकदम घात । घात ।’ अस घोगऱ्या
आवाजात ओरडून घावऱ्या घावऱ्या वाहेर आला

‘काय रे काय झाल काय ? बवूक सावरीत वटक जिजासला

‘गाणूस म्हणा, भूत म्हणा, पण वटक, अेक हिडिस प्राणी त्या आतल्या
कोपऱ्यातल्या गुहेत दवून वसलेला आहे । त्याचे डोळे त्याच्या ताडाच्या काळोखात
पणतीसारखे मिणमिणत आहेत । अुद्दिनने भीतिदेखील त्याच्या सवयीप्रमाणे हसून

‘आगो, आलो- अस केविलवाण अत्तर त्या विळातून एगाग आन हळू-हळू प्रथम डोत बाहेर काढून नि मग डुगगावर पमरत पमरत अेक दुमा कपटी जावरा त्या विळाच्या बाहेर पडला बाहेर पडताच त्यान अेक पाय पसरून त्याच्या पोटरोवडे बाट दाखवून नि डाळघात पाणी आणून ता कणू लागला

कटक नि अुद्दिन त्या पाट्टारडे पहातात ता तेथ बाहीतरो खनाळ दुखापत झालेली दिसली काहा गुणानी, काहा दागानी अुद्दिनच्या अितक नक्का समजण्यात आन की, काल जावऱ्यानी जो अिग्रजा बदिवानाच्या मुनडीवर छापा घातला त्या वळी अिग्रजा पात्रिमाती वऱल्या अुद्द गोळीवारान ही अेक गोळा ह्या जावऱ्याच्या पायाग लागली, व त्याचे गायादार जीव वेधून पडून अमना ह्याला पळण आकव झाल्याने हा संघेच टाकून गला

रफिअुद्दिन ता वस्तुस्थिति ध्यानात येताच हाता अेखाद घमांड अवस्मात सापडाव तसा आनदला कटक काड बाजूग नभून ता म्हणाला,

‘टाळी घ्या बावूजी आधा’ जावऱ्याच्या वस्तीचा आपल्याला आसरा घ्यायचा हाता पग सध्या ते अिग्रजावर विघडल्ले’ आपण अिग्रजा बदिवानातळे लोक दारण म्हणून गलो वरो दुसन पाहताच सग्याने जावरे ताराचा मारा करतो न ही जो माठी अडचण आपल्या वाटेत हाता ता ह्या जावऱ्याच्या मैत्राने निमावून नण्याची सधि आपल्याला मिळेल्ले वाटून जावऱ्याच्या राग्यात वसटक जायला हा जावरा म्हणज अेक जिवत चान्त-बोलत प्रवापनच (परवानाच) मिळाल म्हणायच आम्हाला’ तहा ह्याची गुथ्रूपा आपण चागली कर या’

कटरच्याही तो वत मनाश आग अदमानच्या कक्षकारागारात असता प्रथमोपचाराचे नि ओपघाच काम त्यान पुष्कळच वेदेन हात ते वैद्यकीय चाल-चंगळू ज्ञान त्याला आता अनुयोगी पडून

त्या जावऱ्याला त्याना धार दिश त्याच्या पोटरोचा सुरीनच करवश तसा फाट वऱून गोळी काढून टाकली दखापतीला धुधून-पुसून बाहा वनस्पति ठावून पट्टी बाधली गोळी निघताच असह्य वेदना अुगावून त्या जावऱ्याला ज हायस बाटू लागल त्याचे अपवार तो नाना प्रकारच्या खुणाना आणि गळानी व्यक्कवू लागला

त्याच स्थली ते तिघही दोन-तीन दिवस तसेच लपून राहिले रानातीग पशू पक्ष्याची जी काय भृगया बार-बार न काढता करता येतील ती त्यानी केली त्या जावऱ्यापासून त्याच्या वस्तीची माहितीही त्यानी काढला आपण काळघा पाण्या वऱून वसे पडालो अिग्रजाचे आपणहा वसे शत्रु घालेलो आहोत आणि जावऱ्याच्या वस्तालाच वसे गरण जाणार आहोत हही त्याला त्याना सांगितून त्या जावऱ्या नही अगदी मनापासून त्याना आश्वासिले का त्याला त्यानी दिल्ल्या जीवदानाच्या अपवाराची फेड करण्यासाठी नक्क त साहाय्य त्याना केल्यावाचून जावरे राहशार

नाहीत. कारण जावऱ्यांच्या ज्या जातीतला तो घटक होता, त्या जातीच्या नायका-चाच तो मेहुणा होता आणि अेक विश्वासू नि दूर पाओकही !

तो जावरा बरा होओीतों तेथेच चोरून लपून राहण्यात त्यांचे जे तीन-चार दिवस गेले, त्या काळात रफिअुद्दिन अगदी निश्चित आनंदात होता, पण कंटक मनातल्या मनात अगदी संचित. रफिअुद्दिनला वाटलें होतें त्यापेक्षाही अगदी सुलभपणे त्याचा पळून जाण्याचा वेत ह्या ठप्प्यापर्यंत पार पडला होता. अपेक्षित नव्हत्या अशा कित्येक अनुकूल संधि त्यांच्यापुढे चालून आल्या. तो स्वतः तर असेच समजे की, आपण काळ्या पाण्यावरून पळालोसुद्धा ! पण कंटकच्या मनाला चिंता सारखी जाळीत होती. त्याच्यापुढे त्याच्याच सुटकेचा प्रश्न नव्हता, तर होता मालतीच्याही सुटकेचा !

तिला कशी सोडवावी ? सोडवली तर तिला येथे ह्या रानात, ह्या गुहेत, ह्या भयाण पेचात किंवा जावऱ्यांच्या वस्तीत ठेवावी कशी, संभाळावी कशी ? रफिअुद्दिनवांचून तर पाओलही पुढे टाकण दुर्घट. तो सध्या जरी अत्यंत अेकनिष्ठ दिसत असला, तरी होता मूळचा अेक जातिवंत हिंस्र पशु ! तेव्हा त्यावर किती विश्वासावें ? पुन्हा जरी त्याला कंटक हा किशन आहे ह्याची आता शंकासुद्धा येणे शक्य नव्हते आणि म्हणूनच कंटकशी मालतीपणाच्या कोणत्याही स्मृतीचा घागादोरा त्याच्या मनात गुतलेला असणे असंभव होतें आणि जरी कंटकीही वयाने, रूपाने नि काबाडकप्टांमुळे आलेल्या क्षीणतेने हीच मालती असें सांगितले तरी पाहताच ओळखता येणे कठीण होतें, तरीही न जाणो तिला पाहताच ह्या अुद्दिनने ती मालतीच आहे असे ओळखलें तर ? जेसादा भयकर प्रसंग गुदरणारच नाही कदावदन ! ती तरी ह्याला ओळखणारच ! तेव्हा ह्याची पूर्वोची नीचता किंवा तिचा पूर्वश्रेष्ठ भडकून त्या आर्गात सर्वांचीच राखरागोळी होऊन जाओील ! ह्या असल्या घनदाट वान्तारातील अेकान्तात ती, मी, आणि हा ! ह्याच्या साहाय्याने मी तिची मुक्ता करणे म्हणजे रावणाचें माहाय्य घेऊन रामाने सीतेला सोडविणें होय ! पण ... अुगय दुसरा असा कोणता ?

अुद्दिनच्या मनात मात्र त्या वेळी प्रतारणेचा भाव लबलेसाही नव्हता त्याची अडचण असली तर ती अेकच होती—पैसा ! जावऱ्यांच्या वस्तीत लोकप्रिय व्हाव-याचें तर मद्य हवे आणि पुढे काळ्या पाण्याला रामराम ठोकण्यासाठी नारवे, कपडे, हात्यारे, खाद्य अित्यादि माद्यने जुळविण्यास पैसा ह्या त्याला मार्ग दोनच होतें. अेक तर वंदिवानांच्या वस्तीत रात्री-वेरात्री पुन्हा शिकून दरोडे घालणे किंवा कंटकवावूची जी हजार दीडहजाराची ठेव ते देणार होते ती मिळविणे. पूर्णिग त्याचा वेत असा ठरे की, रक्कम कंटकने सांगाती घेऊनच वंदिवानांच्या चाळीतून पळायचाचें, पण मध्यंतरी ती जावऱ्यांच्या छाप्पाची अनपेक्षित संधि मिळाल्यामुळे ते अचानक रानात घुसले. रयायोगे अितर सारी संकटे टळली, पण पैसा तेवढा

सांगाती घेण्याचे हुकले तेवढी अडचण तो कटकपुढे माडी आणि विचारी, 'काय कराव, बोला !' दरोडा घालावा वा तुम्ही ती ठेव काही युक्तीने अजूनही परत मिळवू शकता ?'

कटकने म्हणावे, 'नको नको, दरोडा नको ! आपण होवून मृत्यूला आव्हानू नये शक्यता !' मी माची ठव ह्या ना त्या युक्तीने परत मिळवीन अजून आशा आहे मला दगडाखाली गुतलेला हात अलगत शक्यता काढण वर ! नाही तर दाडगाओन हातच तुटायचा !'

दोन तीन दिवस असे लोटलाच काही अशी राहवेना म्हणून, काही अशी निस्प्राय म्हणून कटकने अग्निपाशी आपली वहीण सोडविण्याच्या वेताचा विषय काढला झुलट-सुलट अनेक वेत त्या दोघानी योजून पाहिले नक्की असे काही न ठरताच ते निजादयाला गेले

पण अग्निच्या मनात त्या दिवसभर कटकीला सोडविण्याच्या कल्पना सारख्या चालत असल्यामुळे तिच्यासवघीच्या अितर जिज्ञासाही साहजिकपणेच दवचल्या जावू लागल्या अथरुणावर पडता-पडताच तो चितू लागला, 'ता कशी दिसत असेल ? सोडवून आणलीच तर तिच्या सगतीत आपलाही वेळ गमतीत जातील !' कसा असेल तिचा स्वभाव ? आणि जर ती चांगली दिसत असली नि स्वभावाने प्रेमळ असली, तर-?' अकस्मात् त्याची लालसा जागून झुठली आणि म्हणाली, 'तर तिला तू नि तुलाती हवीशी वाटणार नाही कशावरून ?' वर, कटक तर तिचा सल्ला भावूच तडहा तिच्या कामुक अभिलाषात तरी सा प्रतिस्पर्धी होण शक्यच नाही फार तर त्याला तिचा माझा प्रेमसवघ भावू नि पालक ह्या नात्यान आवडणार नाही, अितकीच भीति पण, पण, पण '

अग्निनला अवचिन अेव अुपाय सुचला, 'कटकवावून अुपकार जे आपल्यावर झाले ते फेडण्यासाठी आपण त्याच्या जिवाला जीव दवून त्याना नि त्याच्या ह्या बहिणीला काळ्या पाण्यावरून सोडवून सुरक्षितपणे परतीराला पोहाचविण्यात सेवेची नि प्रामाणिकपणाची अितकी परावाष्टा करू या की, त्याच्या बहिणाने आपण होवूनच मला मागणी घालावी नि कटकवावून ती जामदान पुरवावी !' लहाडी आसला असभव काय वाटणार ?

छाप्पासरशी रान सोडून नि जीव घेऊन सरकारी बंदिवानाची टोळी चाळीत परत गेल्यानंतर दुसऱ्या दिवशी अंक सशस्त्र सैनिकाची तुकडी त्या रानात धाडण्यात आली. त्यांना त्या वाटेवर जावऱ्याच्या तीराने मारलेल्या त्या जमादाराचे प्रेत सापडले. तीरही सापडल्यामुळे त्याला जावऱ्यानीच मारिले हे बुघड होते. त्याबद्दलच त्याच्या सांगाती असलेले जे दोन बंदिवान, कटक नि अड्डिन, त्यांनाही अंकटे गाठून जावऱ्यानी कोठे तरी त्या रानात ठार मारिले असावे, असाच तब सरकारी अधिकाऱ्यानी केला आणि तो सोटा पाडण्यासारखा सवळ पुरावा मिळता त्या बंदिवानाच नाव 'भगोडे' म्हणून घोषित्याचेही स्वर्गित ऋतू ह्यामुळे त्या दृष्टीने त्याचा पाठलाग वा टेहळणी कित्येक दिवस सरकारकडून कोठेही झाली नाही. हे कटकच्या नि अड्डिनच्या चांगलेच पय्यावर पडलं. दळदळीपर्यंत त्या रानाचा तो नवा भाग मात्र अज्ञानाने नित्याचाच वसाहतीत सामावला. ह्यावर सक्क पाहूरा वसविला आणि जावऱ्यानीही आपलं वळावळ ओळखून नहमीप्रमाणे त्या भागातली ये जा बंद केली. आणखी अंक पाय मागे घेतला आणि प्रकरण विनवोलना मिटवून टाकलं.

चार-पाच दिवसानंतर त्या जावऱ्याचा पाय थोडा बरा झाला आहेसे पाहताच त्याला पुढे पालून त्याच्याच वसित्याने त्याच्या जातीच्या जावऱ्याकडे आसरा घेण्यासाठी कटक नि अड्डिन त्या घनदाट अरण्यातील त्या जावऱ्याच्या पूण सरा-धाच्या असलेल्या चोरवाटानी जावऱ्यांच्या ह्या रानवट 'राजधानी' कडे चालू लागले.

पण जाता जाता ह्या जावऱ्याच्या पोटात सारखी घडकी भरली होती की, जावऱे त्याच स्वागत झाडावरून अकस्मात सणसणत येणाऱ्या विपारी शराच्या मान्याने तर करणार नाहीत ना? कारण जावऱे नेव्हा-नेव्हा 'भगोड्या'ना शरण येताच आसरा देतात हे जरी खरे अमल आणि त्यांच्या स्वतःच्या जातीत कित्येक वर्षे आसरा दिलेला अंक 'भगोडा' जरी त्याच वेळी नादत होता तरीही तो त्याची लहूर ह्या प्रकरणी तशीच गगेल की नाही ह्याची त्या जावऱ्यालाही शकाच होती कारण राध्या ते अज्ञानावर म्हणजेच अज्ञानी बंदिवानावरही झुलटलेले होते. काही बंदिवानांना भगोड्याच्या मिळाने त्याच्या वसतीनात

सगळणत मुदतो आटे की पाय अिधून - की अिधून - वा अिधून ! ती राजधानी दोन-तीन मैलावर आली, तेव्हा रात्र पडलीगे पाहून ते तिथेजण तेथेच थंबले ती रात्र त्याच शाडीत त्यांनी काढली

♦ ♦ ♦

१८. जावऱ्याचे जीवन

ही माहा जावऱ्याची अेक अनादि राजधानी ! अेक राजधानी म्हणण्याचे कारण असे की, अदमानातील आदिम मानवाच्या ज्या गनटी टाळ्या आहेत त्या तेथील विस्तीर्ण आणि घनदाट कान्नासामध्य मोठमोठ्या टेवडीच्यातून निरनिराळ्या स्थानां वसल्या तशाच पृथक्पणे वगलेल्या आहेत त्याच सगळ्याच मिळून काही राज्य नाही, सध नाही जी टोळी जेथे राहत त्याची तेवढीच राजधानी, ती अेक जातच निराळी होऊन पडलेली तशा निरनिराळ्या जातींपैकी ज्या जातीने अिधजावर त्या दिवशी छाप घातला ती टोळी येथ राहते, तिची ही राजधानी

घनदाट झाडानुड्यानी वेष्टिलेल्या ह्या टेवडीच्या मध्यावर पठारासारखे अेक मोकळे स्थळ होत त्याच्या वाजूला त्या टेवडीवरील खडकात, लेण्याच्या भागात असतात तशी मोठमोठी चार पाच फूट जुचीची आत खोलवर गेलेली आणि सलग लाव असलेली पाच-महाभगदाडे होती हेंच त्या राजधानीच तटवद दगडी भक्कम गावठाण होय त्या भगदाडातून सारे नागरिक धमशाळेच्या सलग सोप्यात प्रवासी खेचाखेचीन जेवतात, निजतात, वसतात, तसे समाजीक कुटुंबाप्रमाणे पिढ्यान् पिढ्या वमत आलेले आहेत ह्या विस्तीर्ण राजधानीतील प्रजाजनाची लोकसंख्या म्हणजे स्त्री पुरुष-बाल-बालिकासुद्धा दीडशेच्यावर नसली तरी अुणी तर नव्हतीच नव्हती

त्या खवदाडातून भिंती नव्हत्या तट्ट्या नव्हत्या पोटभाग नव्हते सारी राजधानी मिळून त अेकच घर हातें आणि घरही खोली, माजी, मधल घर, सेंपाक-घर प्रभृति कोणताही विभाग असा पाडलेल नव्हते, तर अेक सलग सोपा

त्या खवदाडापुढील मोकळ्या पटागणाला त्या खवदाडातील मुख्य राजधानीचे अुपनगर म्हणण्याला काहीच प्रत्यबाध नव्हता त्या अुपनगरात अुघाडीच्या दिवसात दुन्हामध्ये किंवा रात्री चादण्यामध्ये विलगण्यासाठी काही विलासमदिरेही प्रमुख घराण्यांनी बांधलेली होती ज्यांना आपण घरे म्हणतो तीं ती नव्हतीच, पण ज्यांना आपण झोपड्या म्हणतो तशीही ती नव्हतीं बाबूच्या अुभ्या आडव्य

चिरफळ्या बाधून केलेली अेक लाव ताटी दोन-तीन झाडाना बाधून टाकली की ते विलासमदिराचे बाधकाम शुभारले गेलेच म्हणून समजावे त्याच्यावर छप्पर देखील असण्याचे जावऱ्याच्या शिल्पशास्त्राप्रमाण वैध नव्हते, मग खिडक्या निदारे ह्याच्या खिडक्याचे नावच नको अुच खिडक्या टोकावर खाली पाय सोडून मडळी वसली असता मागे टेवण्यास हवे, तेवढ्यापुरती ती बावूची ताटी बाधून टाकलेली असली की झाले ते विलासमदिर

त्या टोळीचा राजा जो नानकोवी त्यानेही स्वतःच्या राणीकरिता असे अेक विलासमदिर त्या राजधानीपुढील त्या उपनगरात बांधलेले होते तेथील खिडक्याच्या लाव नि सलग पलगावर आपल्या राणीसह आणि मुलाराह बगून त्या बावूच्या ताटीला टेकीत नि खाली खोलगटात पाय सोडून झुलवीत राजा नानकोवी हा दुपारी अून खात अरता किंवा रात्री चादण्यामध्ये त्याच मचकावर मुखशय्येचे विलास शुभभोगीत असता शुधडीच्या वेळी आढळे पण पायूस नेहमीचाच, ह्यास्तव त्याचा बहुतेक काळ त्या खवदाडातील मुख्य राजधानीत अितर प्रजाजनासह समाश्रयणे नि सलगपणे जेवण्या वसण्या-अुठण्या-निजण्यात जायी

दिवसभर ते राष्ट्रचे राष्ट्र जगलात मृगयेमाठी निघून जात असल्यामुळे सगळी राजधानी बहुताशी ओसाडच असे रात्री सगळेच सगळे नाच असला तर त्या पटागणात नाचत, नाही तर त्या दोन-तीन खवदाडातून सारे पुष्प, वायका, मुक्ते अेकदडाळी कोणत्याही अथरुण-पाधरणावाचून अगदी अल्लग अवस्थेत हसत खेळत झोप आली की झोपी जान, विवाहित स्त्री पुरव जोडप्यानी आणि अविवाहित स्त्री-मुदप ते सारे सरमिमळ !

त्याचा तीच धम हाता, नव्हे सनातन धर्म होता धर्माधर्मात अडिलकीचा मान आजच्या आमच्या काणत्याही धर्मांना लाभणार नाही जावऱ्याचेच नव्हत तर आपल्या मनुष्यजातीचेही 'तानि धर्माणि प्रथमान्यामन् '

त्या धर्माप्रमाणेच त्याची दिनचर्याही जवळजवळ सनातनच होती ती राजधानीच पाहा नी तेथे तेव्हा वसली ह सागणे अितिहासाला वा स्मृतीलाही शय्य नव्हते तरीमुद्धा निच्या वयाची बाही गणति वरण्यासारखे अेक बालमापक यत्र तिळा जोडलेले होते ते यत्र म्हणजे त्या टेवडीच्या त्या पटागणाच्या बाजूला अल्लेला अेक सडक सुटून गोलवर गेल्या हा नैमगिक गड्डा ह्या वसतीनील जावऱ्याच्या पिढ्यामागून पिढ्या समुद्रावरील शिपल्यातले प्राणी घरून आणीत आल्या आपण जमे शेगा मालून दाणे ताडात घालतो नि फोल्पटे खाली टाकतो, तसे ते त्या शिपातील प्राणी ताडात टाकून त्या शिपल्या त्या खड्यात पिढ्यान्पिढ्या पेकीत आले त्या शतावधि वर्षे यरावर घर घडत शिलाम्य होअून गेलेल्या (Fossilized झालेल्या) शिपल्याच्या अगडवव डिगावावन्न कालवर्णन जर केले, तर मुणोशुगे ही यस्ती तशीच तेथे वगत आलेली अगली पाहिजे, ते जावरे प्रत्यही

हुपारी समुद्रशिपल्यातील प्राणी शेंगाच्या दाण्यासारखे सोलून खात नि शिंपले त्याच खड्ड्यात टाकीत त्याच्या त्याच सैपाकधराशी तसेच मिटक्या मारीत बसत आले असले पाहिजेत

त्या राजधानीतले सारेच मारे नागरिक त्याच्या नेहमीच्या समुद्रनृत्याला धाज पुन्हा जाणार होते पुन्हा म्हणण्याच कारण असे की अग्रजाती मध्यतरी ते 'युद्ध' चालू झाल्याने दहा-पंधरा दिवस त्या गडबडीतच गेले हाते आणि नेहमीचा नाच बीच झालेला नव्हता त्यातही आर्जर्चा नाच त्याच्या राष्ट्रीय विजयाचा होता त्याच्या मताप्रमाणे अग्रजाती झालेल्या युद्धात जावरेच जय पावले होते त्या दिवशीच्या छाप्यात त्याच्या मूठभर लोकापुढे अग्निशाचे त महाशे-सानशे लोकाचे सैन्य पण अधळून जावून जीव घेवून पळून गेले अितवेच नव्हे, तर अग्रजी सैन्या-तला अेक मोठा अधिकारी (म्हणजे तो सगरु पालिस) जावऱ्याच्या अेका वीराने नेमका बाण मारून ठार केला होता ! ता वनाचा भाग जरी अग्रजानी घेतला तो घेतलाच, तरी त्याची काय विसगणती ! बाटेल तितकी रानडुवर, दान पायानी जाता जाववत नाही अितक विसनीणं घनदाट बालार आणि ज्याच्या टोकाला दृष्टि पाहोचत नाही अितका अेकान्त सिधुतट नि बाळवटे जावर निवेधपणे बाप-ल्याला माकळी आहेत तोवर अरण्याचा अग्रजाच्या हाती पडलेला तो नवा तुवडा म्हणजे लक्षाधीशाच्या विशातून साडलेली अेक कवडी ! युद्धाचा हेतु त अरण्य हा तितका नव्हता की जितका हाता जावऱ्याचा अपमान ! त्याचा मूड त्यानी अा-वला हाना

आणि मूड हाच जावऱ्याचा जय असतो त्याचा त्रोध जितक्या लवकर भड-कून अुठतो तितक्याच लवकर शमतो त्याच्या वैयक्तिक शत्रूचा मुद्धा तेयल्या तेयेच तो आहे तोवर मूड अुगविण्याम ते सोडणार नाहीत पण जर तो वाही वपे वेपता झाला, तर त्याच त्याना अितक विस्मरण होत की, तो पुन्हा त्याच्यात परतला तरी त्याचा राग त्याना आठवत नाही, तो मिसळून जावू शकतो त्याच्यान अग्र-जानी केलेल्या आगळिकेचीही रेया छाप्यात त्यानी जो मूड अुगविला, तेवडा त्याचे समाधान करण्यास पुरेसा झाला त्या त्यानी मिळविलेल्या जयाच्या अुमाहान त्याना अद्याप आठवाव असे शक्य अितकच हात की राजा नानकोवीचा महुंगा तेवडा पायात गाळी लागून पायाळ झाल्यामुळे तिकडेच कांठे दडलेला होना पण ता मुखर परत यणार ह्याविषयी त्याना धकाच नव्हती कारण ता वाही अग्र-जाच्या हातान पडलेला नव्हता, तर होता हातात पडलेला त्या दुष्ट अरण्यभताच्या

लावून त्या ज्वाळांत काहीशी आकृति वघत ती बराच वेळ गुंगल्यासारखी घमली. मग आवेगाने अेकदम झुडून तिने त्याच्या गळ्यांतली प्रेताच्या हाडकांची माळ घेतली आणि ती त्या आगीमोवती किंचाळत नाचू लागली. 'हो हो ! समजलें. हा पाहा तो 'अरेमचोग' ! बोल ! काय खाष्टपणा केलास, बोल !' असें आव्हानून वाऱ्यातून कोणी बोलावें नि आपण अंकावें तसें अेकू लागली आणि मग म्हणाली,

'अस्सं ! अस्सं ! अेकलंस राजा नूनकोवी ? आपल्या जावऱ्यांचा शत्रू जो हा अरेमचोग, हें अरण्याच खाष्ट भूत, त्यानेच तुझ्या मेहुण्याचा विश्वासघात केला वघ ! तो वीर दाट झाडोत छपून अिप्रजांवर बाण मारतो आहे, पण अिप्रजांना तो दिसत नाही ; अितक्यात ह्या साष्ट अरण्याच्या भुताने त्या सान्या फाद्या बाजूला वाकविल्या वघ ! त्यासरशी तो वीर झुघडा पडला, अिप्रजाने पाहिलं, नेम धरला, जावरा वीराच्या पायाला गोळी लागली ! नाही तर अिप्रजांची काय विशाद होती की, जावऱ्याला तो पाहू शकता ! रे दुष्टा अरेमचोगा, आता झालं तें झालं, आता तुझ्याच अरण्यात तू अडकून ठेवलेला आमचा तो वीर दोन-तीन दिवसांच्या आत आमच्याकडे सुरक्षितपणे आणून पोचीव, नाही तर ह्या रानात जिकडे-तिकडे मोठमोठ्या आगीच आगी पेटवून देईन मि ह्या चिंधीसारखा तुला त्या आगीत जाळून टाकीन !'

असें बोलत आपल्या कटीमोवती बांधलेली अेक लाल कपड्याची दोटभर रुंदीची चिंधी ती सोडू लागली. पायापासून माथ्यापर्यंत तिच्या अंगावर जावऱ्यांच्या कोणत्याही स्त्रीप्रमाणे वस्त्र असे नव्हतेच आणि ती लाल चिंधी तिने जी कटीला बांधली होती ती देखील अेक मय-न्तधातला करगोट म्हणून ! करगोटचा मारखोच ती चिंधी दारीक होती. तिच्यायोगे कोणताही अवयव झावण्याचें दुष्कर्म घडणे मुळीच शक्य नव्हतें.

तें अरण्यातलें भूत, तो अरेमचोगा, आगोला भयकर भितो. ती चिंधी त्या पचाशरिणीने आगीत टाकतांच जशी भुरकवून जळू नु गेली, तशी आपलीही गत होओल, अशी धांस्तो लावून त्या अरण्याभुताने तिला धर्चर्न दिलें की, दोन-तीन दिवसात त्याने अरण्यात अडकविलेल्या जावऱ्याला राजा नूनकोवीकडे सुरूपपणे परत घाडण्यात येओल !

ह्या आश्वासनामुळे अर्थातच जावऱ्याची त्या युद्धातली होती नव्हती ती हानिही भरून निघणार असे पाहून सर्वांनाच मोठा आनंद झाला होता, आणि म्हणूनच आजचे ते होणारे त्याचें सिधुपुलिनावरील विजयनृत्य मोठ्या थाटामाटात पार पाडण्यास जो तो जावरा अतुमुकला होता.

पहाटेसच ते राष्ट्राचे राष्ट्र नित्यक्रमाप्रमाणे मृणयला निघाले. बायंका, पुरुष मुलें, सारेने मारे ! ज्याचे-स्याचे धनुष्य-बाण लहान-मोठ्यांसुद्धा ज्याच्या-त्याच्या हाती. राजधानीत घर असे नव्हतेंच, तेव्हा मागे दारे झावण्याचेंही कारण नव्हतें

दारच नसल्याने वडी कुलपाचे तर नावच नको आणि वडी-कुलपाला नावच नाही मुळी जावऱ्याच्या भाषेत ! मागे सामान वसही वही राहणार नव्हत ज्याचा त्याचा समार म्हणजे जो-ता आणि त्याच्या हातातील तिरकमठा गळवातील वड्याची व मण्याची माळ ! काही हत्यारावाचून अडगळ अशी नाही त्याच्या घराने वस्त्राचे तर नावच नव्हत अन्नाविषयी तर घान्याचा साठा बळद, पातो, पेवे, डवे, मिळून साठवण अशी म्हटली म्हणजे त अरण्य नि ता समुद्र ! कालच्या सध्याकालच साणे कालच चट्टामट्टा करून टाकलेल आजचे आता जे मृगयेत मिळेल ते ' Enough unto the day the evils thereof Let tomorrow take care of its own ! ' सहस्रावधि वर्षांपूर्वीपासूनच ते जावरे ह्याअिस्टचे हे धममून प्रत्यही आचरीत आलेले आहेत

राजधानी येन्नाच्या वाटवरी घमशाळेसारखी जोस पाडून जावऱ्याच त राष्ट्रचे राष्ट्र त्याच्या प्रत्यहीच्या दिनचर्येप्रमाणे सकाळीच अस रानावनात मृगयेत निघून गेल्यानंतर थोड्याच वेळात त्याच्यातील मडळा ज्याच्या-त्याच्या लहरी-प्रमाणे नि सोयीप्रमाणे वेगवेगळ्या मृगयच्य माग लागत रानभर पागून गेली काही वायका मुले घनुष्य-चाण वा दगड धाड घेथून पक्षी मारीत चालली काही स्त्री पुरुष मोठमाठ्या रानडुकराच्या मागे लाले काही समुद्रावडे वळून खडका खडकावर मोठमोठे मासे वर झुफाळतात वेव्हा नि त्यांना वाणानी विद्यतो वेव्हा, अस भुनावळे होत्माते वाळ्यासागळे टपून राहिले

राजा नानकावी नि त्याची राणी ' फुडी ' हीं जरी राजा राणी असली तरी जिनर कोणत्याही प्रजाजनाप्रमाणे त्याची मृगया त्यानाच करावी लाग, नाही तर क्षुभागी राहात्र लागे ! जावऱ्यात राजाला काणोही कर देत नसतो राजापाशी राजा म्हणून अेवही पोलिस वा चाकर वा चाकराणी नसते सधि विग्रह सवट विकट अशा प्रसंगी तो त्याचा पुढारी असतो त्याच्या विचाराचे विषय महत्त्व असत, अितकच त्याचे राजेपण त्याच्यावडे जाती-जातीतील भाडणाविषयीच, न्याया-न्यायाचे कामदेखील निर्बधदृष्टीने नसत कारण जावऱ्यात जो ज्याच्याशी भाडेल, त्याने त्याच जमेल त नि जमेल तस पारिपत्य करावे वा करू नये जातीय न्याया-लयाचा तो प्रश्नच नसतो व्यक्तीच्या शत्रूला व्यक्तीने ठार माराव वा मारू नये तो व्यक्तीचा प्रश्न, जातीचा नव्हे न खट्या न चौकशी, न दंड, न कारागार, न न पोलिस न पाटील, अशी आहे त्याची राज्यघटना आणि असा मुकुट तर वाय, पण लगाटीमुद्धा न धारण करणारा राजा नि वटीखाली अिचमर लटकावलेल्या अेखाद्या झाडाच्या सुरेख वातरपानावाचून पैठणा अशी जिऊ ठाबूच नाही अी असते त्याची राणी !

त्या दिवशी सगळ्यागृहच मृगयेला निपताना राणी फुलीने तिच्या अेन वर्षांच्या मुगलाही आपल्या पाठीवर भुमे करून नेल होते आपल्या अिफडे

कातबरो प्रभृति बाया मुलाला पाठीशी बेंवाचा झोळीत ठेवून नेतात किंवा मूल आधीच्या पाठीमागून गळ्याला हाताची नि पोटाला पायाची मिठी मारून पाठगुळी वसते, पण अदमानी स्त्रिया अेक पट्टी डाक्याच्या टाळूवरून अडकविलेली पाठीवर सोडतात, मूल पाठीशी घेतले की त्या पट्टीवर टेकते किंवा आधीच्या दुगणावर घडवचीवर टेकावे तसे पाय टेकून पट्टीला धरून भुभे राहते त्या पट्टीच्या हिमीच्या बोजामुळे त्या स्त्रियाच्या टाळूवरच हाड अगदी स्पष्ट दिसावे अितकं तून त्याला नित्याचीच अेक खळगी पडते, त्यात ती पट्टी पक्की वमते आणि तेवडील प्रोट स्त्रियांच्या बटीचे हाड नि दुगण मूळचेच अितके प्रशस्तपणे वर झालेले आणि रुदावलेले असते की मूल त्या दुगणावर अगदी सहज पाय टेकून भुभे राहू शकते ह्यामुळे आपल्या अिबडील स्त्रियाच्या पाठगुळी मूल वसते असे जसे म्हणावयाचे, तस तिकडच्या स्त्रियाच्या पाठीशी मूल ' भुभे राहते ' असेच म्हणावे लागते

राजा नानकोवीच्या त्या मुलाचे नाव, राणी फुली गर्भवती झाली तेव्हा ' कोरी ' अम ठेविले होत कारण जायत्याच्या स्मृतिशास्त्राप्रमाणे स्त्रिया गर्भवती झाल्या की त्या मुलाचा नामकरणसंस्कार लगेच वरावा लागतो अर्थातच मुला-मुलीच्या पहिल्या नावात भिन्नता नसत त्यायोग त्या मुलाच्या ' कोरी ' नावावरूनच ते जावयाचा युवराज वा राजकन्या होती, हें वाचकाना वळण्यासारखे नसल्यामुळे मुलगा होता, युवराज होता, ह स्वतंत्रपणे मागणे भाग आहे मुलीगी असती तर तिचे ह पहिले गर्भारपणातील सामान्यलिंगी नाव ती वयात येताच पालटून त्या तिच्या पहिल्या ऋतून जी फुळे फुळली अमतील त्यातील अेक नाव तिच्या देण्यात आले असते नामकरणाची ही पद्धत हा त्याच्या सनातन धर्माचाच जेव जातीय संस्कार आहे प्रत्येक मुलीचे हे नाव पालटत, तसेच राणीचेही तिच्या जन्मपूर्वीचे, तिच्या आधीला तिचा गर्भ राहिला तेव्हाचे जे सामान्यलिंगी नाव होत, ते पालटून ती राणी ऋतुमती झाली तेव्हा जिकडे तिकडे फुटच फुले फुळली अमल्यामुळे तिचे दुसरे नाव हे ' फुली ' असच ठेवण्यात आले

त्या जावयापैकी, जे लोक समुद्रावर मासे मारण्यास गेले होत तिबडेच राजा नानकोवी नि त्या मुलाला पाठगुळी भुभे केलेली राणी फुली ही पण गेलेली होती अुच खडकाच्या मुळ्या मुळ्यावर धनुकळीना घाण जोडून जायरे भुभे हाते खाली समुद्राच्या लाटावर लाटा त्या खडकाच्या मितीशी टक्कर घेत धडाधड फुटत होत्या मधूनच अेखादा मासा वा माशाचा थवा त्या लाटावर असळून येत होता पाटरे शुभ्र असे गिधाडामारखे पथी आकाशातून समुद्रावर अुच निच असे सारखे घिरट्या घालीत होते त्याच्या पडछाया ह्या लाटात भुमटत, तेव्हा वाटे की, ते पक्षीच लाटावर पोहत आहेत पण केव्हा केव्हा जेव्हा काणी पाणजीव

समुद्रावर गंध्याच्या घड्याने अस्तळून पत सव्हा ते अनेक अवजड सुगुंध पसा सेप घालून खरोखरीच त्या लाटावर पाहू लागत त्याचा रागची राग लाटावर नि पटछाया लाटातून डालताना ती निळ्या समुद्राची लाटची लाट अशी पादरी गुभ दिसे ना, जशी ती क्षारसागराच्यान दुधागारच्या लाटातील अेक चुकून भिडडे पाहवत आला आहे

पाण्यावर यणाच्या माटाल्या मागावर नाघच्याच नेमके राण सुटताच ते माने सळवची समुद्रात गडप हात अम सासभर बाण मारात राहिल्यानंतर राजा नान बावने आणि त्याच्या मागोमाग अितर जावऱ्यानी त्या अुध सुळवपावरून त्या सखा समुद्रात घडाघड अुडपा घेतल्या तानतान पुष्प माल पाण्यात बुडो घेऊन ते समुद्राच्या तळारी गठ पाणबुडेषणात जावरे लाक अत्यंत पटाभीन अरातात नी त्याचा प्रत्यहीना सळच असता अपजाविवाहा अमतच ज्या मागामध्य त त्याच तीक्ष्ण शर सिळून गेलेच असतात त मासे अपानच तळारी जाऊन पडलेचे मापड तात त्यानील गवय तितके मास पाठावर घातून या राघून त्याना त वर घेऊन आठे वाळवटावर यताच त घवाडच घवाड त्यानी त्याठे टाकत सार जण त्याच्या भोवती जमून हसन सिदळत, बाणत्या बाणान कोणा मागाग मारले त्याचा चचा नि बटाजा कण्यात रगून गेल मग त्याना माठी आग पन्विला तीवर त काढा मास त्याच्या बाघरमुलानी पारध केलेच पत्नी अितराना आणिलली अेक दोन रान डुकर, अस त माऱ्या टाळोन मिळन अुपाजिलेच साद्य अवश्य तितक त्या आगीत काही भाजत काही सध्याकाळला ठवले त्या वेळेपर्यंत सकाळी कुटून गेलेले त्याचे सगळे लाक बहुताशी परतलेच हाने मा शुभ नि प्रगस्त वाळवटात अुहाच्या शुवन त्याच वनयाजन चालू झाल त्या घनदाट झाडोतील पावसात नि समुद्राताल पाण्यात सकाळपागून भिजून भिजून त तिव झालेले नि कुडकुडत होत त्यामुळे त्या अुहात त्याची अग वाळन अराता शीतल चादण्यात नेवनाना जशी आपल्यारा गमत वागते तशी त्याना त्या अुहातील भोजनात माठी गमन वाढत होनी काही भाजते काही अर्धे-कच्चे काही कच्चे मास-ज्याना जस आवडत तस त्यानी गट्ट केले कठीण हाडे दोन्ही हातानी बडावड मोडीत त्यांच्या साध्यातील रस काणी सुपसुप चोखला तर कोणा कोवळी-कोवळा हाडक जगाच्या तर्णीच दासानी कचाकच चावून चावून खावून टाकली जावरे सवच पदाय कच्च खातात तस मासही कच्चच खातात अगदी पक्वान्नाचाच यत ठरला तर भाजलेल मास ! पण भानण्यापुडच क्षिजवण राधणे, मसाला घालणे फार काय सैंपाक करण हा शब्दमुद्धा त्यांच्या भाषेत नाही

अितक्यात राजा नानकोवाने हातवारे करात विचारल

‘डोलकाटी ?-विलायती पाणी !

जावऱ्याच्या भाषेत शब्द असे आधीच मोजवे त्यातही त्यांना शब्दापेक्षा डोळे नि हातवारे ह्यानीच शक्य तितके बोलण्याची आवड, शब्दाचा कटाळा. ह्यामुळे सबंध वाक्य बोलामचे, तर अेका शब्दात बोलतील आणि त्याचा झुरला अर्थ हावभावानी पुरा वरतील राजा नानकोबीने जेव्हा नुसता 'डोलवाठी' अितकाच शब्द झुच्चारला, तेव्हा त्यानेही त्या वाक्याचा झुरला भाग हाताने नि डोळ्यांनी सहन वाढला होता ते सारे शब्द नि हावभाव मिळून मराठीत तेच वाक्य लिहिले तर त्या अेका शब्दाचा सारा अर्थ असा होतील —

'वाय, तो आर्पला 'डोलवाठी' कुठे गेला आहे? वरेच दिवस येत नाही आतांणी अिकडे? का वर? तो असता तर तें 'विलायती पाणी'—ती दाहययेच्छ पाजता! तिची तेवढी झुणीव आहे आता'

त्याला अेका जावऱ्याने दोन शब्द नि दहा हातवारे नि दृष्टिविभ्रम वरून जे गुत्तर दिले त्याचा भावार्थ अेवढा होता—'तो डोलवाठी' जावऱ्याच्या जातीची जी अेव दुसरो 'टटोवी' नावाची टोळी त्या अरण्याच्या अेका दुसऱ्या विभागात वसत असे, त्याच्यातही त्याची ओळख असल्यामुळे तिकडे गेलेला आहे आणि थोड्याच दिवसात परतणार आहे'

पण त्याच्यासाठी आजचे विजयनृत्य थोडेच थावादयाचे होते! भृगया नि नाच हा तर जावऱ्याच्या जीवनाचा श्वासोच्छ्वास! त्यातही त्या अिग्रजाशी झालेल्या लढाईच्या गडबडीत नाच असा झालेलाच नव्हता त्या हीशीच्या झुपास-मारीचे आज केवळ पारणेच होते! असे नाचासाठी असुवलेले ते जावरे पुरूप, स्त्रिया, मुले, सारे त्या प्रशस्त घालयटातील नृत्यागणात घो घो जमले कोणी मोठमोठ्याने दड थोपटू लागले, कोणी झुगाच अेरेवटे' झुडथा नि कालाट्या मारू लागले, कोणी गर्जू लागले, कोणी तीन-चार शब्दाचेच गाणे कसल्या तरी अेकस्वरी सुरावर सारखे म्हणत धुमू लागले बहुतेक स्त्री-पुरुष अगदी नागवे, काही नटवे स्त्री पुरुष अेखाद-दुसरेछानदार पान कटीपुडे पण ओटीपोटाच्या खाली फारसे लावणार नाही अशा वेताने लटकविलेले—तेही शृंगार म्हणून, आच्छादन म्हणून नव्हे!

दाला सीमाच राहिली नाही. भरभर नि गरगर फिरणाऱ्या त्या नाचत्या वर्तुळा-
वर डोळा ठरेनासा झाला !

आजच्या युरोपमधल्या कोणत्याही नग्न-संघाचे सभासद जर त्या वेळी तेथे
असते, तर त्या जावऱ्यांच्या त्या सरमिसळ स्त्री-पुरुषांना, त्या अल्लिंग नृत्यात तसे
देहभान विसरून गेलेले पाहतांना तोंडात वोटें घालून म्हणू लागते, 'वा रे वा !
'नंगा नाच असावा तर असा असावा !' मावसंच्या शतावधि वर्षांपूर्वीपासून जावरे
जसे समाजसत्ताक होते, तसेच आजच्या युरोपियन नग्नसंघाच्या अत्युच्च महत्त्वा-
कांक्षा शतावधि वर्षांपूर्वीच त्यांनी व्यवहारून टाकिलेल्या आहेत.

तो नाच संपतो न संपतो तोंच अंक जावरा मोठ्याने टाळी वाजवून बोट
दाखवित ओरडला, 'डोलकाठी ! डोलकाठी !' पाहतात तो 'डोलकाठी' खरो-
खरोच येत आहे आणि त्याच्या खाकेत नि हातातही 'विलायती पाण्या'च्या
वाटल्या आहेत ! जावऱ्यांच्या आनंदाला पारावार नाहीसा झाला !

जावऱ्यांना तवाखू प्रथमपासूनच फार आवडत नि गेल्या चाळीस-पन्नास
वर्षांपासून त्यांच्यात विलायती मद्याचाही गिरकाव थोडा-बहुत झालेला आहे. ते
जरी दाहच्या व्यसनाच्या पूर्ण आहारी अद्याप गेले नसले, तर ते त्यांना अतिशय
आवडत नाही म्हणून नव्हे, तर मिळत नाही म्हणून. हा 'डोलकाठी' जो त्यांच्यात
आजकाल अितका आवडता झाला आहे, तो त्याच्या मनमिळावू स्वभावावितकाच
किंवा त्यापेक्षाही अधिक अशी त्याच्या ह्या मद्यमिळावू नि तवाखूपुरवाभू गुणा-
मुळेच होय.

ज्या मनुष्याचें नांव जावऱ्यांनी असे 'डोलकाठी' ह्या अर्थाच्या जावरी
शब्दात ठेविले होतें, तो अंक-मूळचा 'भगोडा'च होता. अंग्रजांच्या काळचा पाण्या-
वरील जन्मठेप बंदिवांनांपैकीच तो अंक असून बऱ्याच वर्षांपूर्वी तो बंदिवासातून
पळून गेला होता. पण हिंदुस्थानात परतण्याचा त्याचा वेत अंकदा फसल्यामुळे
आणि त्या राहसात काही जावऱ्यांची नि त्याची रानामध्ये ह्या विलायती
पाण्याच्या वशिल्यानेच दाट ओळख झाल्यामुळे ह्या जावऱ्यांच्या टोळीत त्याला
गेली तीन-चार वर्षे आसरा मिळाला होता. तो चोरून-मारून अंदामानच्या अंग्रजी
बसाहतीत जाही, जावऱ्यांनी दिलेले अनेक सुंदर नि मोठमोठे शस्त्रे आणि दोन-
दोन फुटीचे वेळण्या-साटण्यासारखे रूद नि गुलाबी त्रिपले त्या बंदिवान बसाहती-
तील व्यापाऱ्यांना चोरून-मारून विकी, बहुतेक पैमे गाठीतच घाली आणि धुरलेल्या
पैकी थोडेमे विलायती मद्य नि पुष्कळशी तवाखू गुप्तपणे जावऱ्यांना आणून देऊ.
त्याच्यात तो अगदी त्याच्या जातीचाच अंक आप्त असावा तसा मिमळून गेला होता
तो त्याची बोली बोलत, खाणें खाऊ, नागवा राही, रंगी मातीचे पट्टे अंगावर फांगी,
त्याच्या मुस-दु.खात समवेदक होऊ, त्याच्या स्त्री-पुरुषात ते जमे सरमिसळ नाचत
निजत, तमाच तोही मिमळून नाचत, निजे.

ते जावरे त्याला आवडीने 'डोलकाठी' ह्या अर्थाच्या नांवाने जें संबोधित, तेंही त्याला अगदी शोभेसेंच होतें. कारण त्याच्या कटीपर्यंतच लागणाऱ्या त्या ठेंगू आणि बूटपॉलिशासारख्या काळ्या कुळकुळीत जावऱ्यांच्यामध्ये तो निमगोरा नि सहा-बेक फूट अंचीचा हिंदु भगोडा अुभा राहिला की दिसेच मुळी डांवर फासलेल्या तारवांच्या मधोमध अुमारलेल्या अेखाद्या 'डोलकाठी' सारखा ! ह्या साम्यावरूनच जावरे विनोदात त्या नांवाने त्याला संबोधू लागले.

ज्यांनी त्याला त्या पाळीला शस्त्र नि शिपले दिले होते, त्यांना-त्यांना त्याने चार-चार घोट मद्य पाजलें, अितरांना यथेच्छ तवाखूचे वोकणे भरविले आणि राजा-राणीला तर मद्याचे दोन संबंध पेले काठोकाठ भरून अर्पण केले. त्या रगात 'राजा नानकोवी' नि 'राणी फुली' ह्यानी 'डोलकाठी'चा अेकेक हात धरून आणि त्याला मध्ये घेऊन त्याच्या सत्मानार्थ आपल्या तिघांचा अेक स्वतंत्रच नगा नाच चालू फेला.

जावऱ्यांच्या त्या विजयनृत्याने ताबूत शेवटी सिधुतटावर 'विलायती पाण्या'त असे यड होत असता तिकडे भागच्या प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे त्या घायाळ जावऱ्यासह कटक नि रफिअुद्दिन त्या राजधानीपासून दोन-तीन मैलांच्या अंतरावर येऊन थंबकले होते. त्या घायाळ जावऱ्याने त्यांना 'डोलकाठी' नावाच्या भगोड्यास जावऱ्यानी गेली दोन वर्षे कसें सभाळले आहे आणि जर कटक नि रफिअुद्दिन त्यांना तसेच अुपयोगी पडतील, मद्य नि तवाखू पुरवितील, तर त्यांनाही जावऱ्यांचा सर्वतोपरी पाठिंबा नि प्रीति कशी मिळू शकेल तें सांगितले होतें. पण पहिलो अडचण होती ती ही की, ते हिंदी वंदीवान अिग्रजाचे लोक ! आणि जावरे त्या वेळी अिग्रजावर विघडलेले ! त्यामुळे जर त्यांनी त्या घायाळ जावऱ्याला त्यांच्या मांगातीच येताना पाहिलें, तर ते जावरे क्वचित् अकस्मात् त्या जावऱ्याचीही शंका घेतील. चिडून अुठतील, विपारी घाणांचा पाअूस पाडतील ! ती आपत्ति टाळण्यासाठी शेवटी अगे ठरलें की, कटक नि रफिअुद्दिन ह्या दोघानी ती रात्र त्या अरण्यातच छपून काढावी; त्या घायाळ जावऱ्याने अेकटेच गुढे जाऊन आपल्या टोळीला मिळावें; म्हणजे त्याचे स्वागत शेकडा नव्याण्णव अशी विनम्रक केले जातील. मग त्याने जावऱ्यांना कटक-अुद्दिनच्या जोडीनेच त्यास कसे वाचविलें, ती जोडी अिग्रजाचे लोक नसून त्याचे मध्या कसे कट्टर शत्रु आहेत, 'भगोडे' आहेत आणि जावऱ्यांना नाना प्रकारच्या मद्य, तवाखू, काचमणी, रंगी रेशमी वस्त्रांच्या पट्ट्या प्रभृति वस्तूंचा सदैव पुरवठा करणार आहेत, ते युक्ती-युक्तीने मागावे आणि मग त्या घायाळ जावऱ्याचा जीव वाचविण्याच्या अुपकारासाठी त्या नव्या भगोड्यांना आश्रय देण्यास टोळीचे आणि राजा-राणीचे मन वळवावें. तितकें काम साधताना त्या जावऱ्याने ह्या अरण्यात परत येऊन कटक-अुद्दिनला सांगाती घेऊन जावे, असा वेत ठरला.

सोडवर्ग आतील नानाविध जीव घेगाच्या दाण्यामाग्ले तोडात आणि त्या शिंपल्या देवडीसालच्या या पुरातन गडद्यात टाकीत तीं सारीजणे गप्पा छाटीत बसलीं

तोच, 'आला ! आला ! ओऽ ओऽ ओऽ ओऽ' असे अकस्मात् विचाळून नानकोवीची बहीण जवळ-जवळ नाचतच धुळी दूरच्या झाटीकडे बोट दाखवून तिने मान्याचे लक्ष जिवडे घेधून घेतले होते, निवडे नानकोवी जां पाहतो, तो त्याला त्याचा हरवलेला तों-घायाळ जावरा, त्याच्या त्या बहिणीचा नवरा, थोडा लगडत पण ऐकदरीत अगदी निर्भय, निर्दिष्टपणे आपल्या राजधानीकडे येत आहे असे आढळते त्यासरशी आनंदाने टाळी पिटून ती गगळी अुमी राहिली आणि नाना प्रकारचे हातवारे करीत आणि विचित्रपणे विचाळत, चल चल, स्वकर ये ! तुझा स्वागत असो !' असा भाव व्यक्तवू लागली

आपल्याविषयी आपल्या जानभाजीच्या मनान कोणतेही विन्मिष आले नाही, हें पाहून हर्षलेला तो जावराही आनंदाने नि अमुकतेने घावतच पुढे आग. पण त्या आपल्या भाजूवडाच्या सन्मुख येताच ऐकदम घववला नानकोवी, पुली नि त्या जावऱ्याची वायवो अशी भारी न हमता, न बोलता ताठ अुमी राहून त्याच्याकडे पाहू लागली हळूहळू त्यांनी त्याच्यावर डोळे वटारले, तोही ताठ अुमी राहिला आणि रागाने वपाये तसे त्याच्याकडे डोळे वटारून पाहू लागला

मग ते दोन्ही पण ऐकामागून ऐक खाकर-खांकरू लागले पाच-महा वेळ असे खाकरणे झाल्यावर ते पुन्हा निश्चलपणे ऐकमेकावर डोळे वटारून अुमे राहिले

कारण जावऱ्यातील शिष्टाचाराचा तोच नमस्कार चमत्कार असतो. कोणतीही व्यक्ति, मग ते पोटचे अपत्य का असेना, चार दिवस दूर राहून परतले की, त्याला भेटण्याच्या आधी हा असा नमस्कार-चमत्कार करावा लागतो

ह्या रुढीचे मूळ जावऱ्याच्या स्मृतिक्षीणतेत असावे त्यांना आठवण अगो फार राहत नाही त्यामुळे मनुष्य सोडे दिवस नाहीसा होऊन परतला की त्याची ओळख पुन्हा पडतो त्याला नीट निरखून-पारखून घ्यावे लागते खाकरून-खोवरून ता घानु वा मिन से विचारपूर्वक ठरवून टोळीत पुनरपि घुमू देणे सावधपणाचे ऐक वर्तव्य असते ह्या मूळच्या आवश्यकतेचीच पुढे शिष्टाचारी रुढि झाली आणि ओळख पडलेली असली तरी पाहुण्याशी तसा नमस्कार चमत्कार नेल्यावाचून न धोलण्याचीही पद्धतच पडली असावी

तो शिष्टाचार होताच त्याच वटारलेल्या डोळ्यातून आनंदानीं आसवे घळघळ वाहू लागली आणि आपल्या त्या हरवलेल्या बौरवधूच्या गळघात त्याच्या वाघ-वाची नि पत्नीच्या गळघात परतीची प्रेमळ मिठी पडली

त्याच्या सुटनेचा अद्भुत वृत्तान्त सांगताना त्या पुनरागत जावऱ्याने कटवच्या नि रफिअुद्दिनच्या त्याच्यावर झालेल्या अुकाराना जितके वारवार अुलेखिले होते की, जेव्हा त्याने घेवटी त्या दोघा 'भगोड्या'ना जावऱ्यानी आश्रय द्यावा आणि

त्यानी त्यास दिलेल्या जीवदानाचे अनुरागी व्हावे, अशी वळकळीची विनंती तोपर-
तये जमलेल्या त्या टाळीतील अनेक जणाना अहोरून बेली आणि त्या भगोड्यावरून
यथेच्छ तवाखू नि दाखू मिळण्याचे आम्हिपही दाखविले, तेव्हा तिला मान न डोल-
विणारा असा जावरा बोणीही आढळला नाही तरीही निश्चित विचार करणारी,
पुढाच्याला दोभेशी मुद्रा करून नानकोनी थोडा वळ घूप वसला आणि मग हात-
घाऱ्यानी वाक्याचा बहुतेक भाग व्यक्तवोत शब्द असा अथेडाच अनुच्चारता झाला
'डोलकाठी !'

त्यात जिनका अथ भरलेला होता की, 'अशा भगोड्याची खरी परीक्षा
डोलकाठीलाच आहे ! त्यालाच आमच्या वतीन तिकडे घाडा जर कटक नि
रफिअुद्दिन ह्याना डोलकाठीन आश्रयाह ठरवेल, तरच आश्रम दखू !'

त्याची तो भेट तिकडे त्या मध्यागळी हात असता, तिकडे कटक नि रफि-
अुद्दिन हे दोघही भूय अस्तास जाण्याच्या आधी काही पारध करून त मास आगीने
नुमते भाजून खावून, रात्र पडताच त्या भयानक जगलात आपापली अधरुणे
घालण्यासाठी त्या दलदली नि चिखली रानात पलग पाहू लागले तेथल्या पलग
म्हणजे पलगाची मूळ प्रकृति ज झाड, तेच होय झाडाची पाहणी करताकरता दोन
रद नि मोठमोठ्या फाद्या अुवावर जेय ऐकमकीस चिकटून गेलेल्या आढळ्या तेथे
त्या तशा निरनिराळ्या झाडावर ते चढले च त्या झाडाच्या फाद्यानी झालेल्या
माळ्यावर निजले गाढ झोपेत गडगडून लागी कोसळण्याचे शय फारसे अुरु नये
म्हणून त्यानी स्वत ला रानवेलीच्या दोरतडासारख्या चिवट सोलांनी त्या फाद्याच्या
पलगाशी स्वत ला बांधून घेतले होते पावसाचो वराच वळ अुघाडी होती, तरी पाणी
झाडीनून ठिक्कतच होते मधून सरही घेतच हाती पण तरीही ते लवकरच
गाढ झोपी गेले खरे पण ती गाढ झोपच होती या ग्लानीची वशुद्धि हानी त त्याचे
त्याच्याही घ्यानात आले नाही

पहाटेच अुद्दिन अुठला त्याला त्या गाढ झोपनंतर अितक वर वाटले होत की,
तो आपल्या डोक्यावर जिवावरच्या सकटाची तरवार लटकते आहे ह सुद्धा थोडा
वेळ विसरला जवळच दुसऱ्या झाडावर कटक निजला होता तिकडे त्यान पाहिल
तो कटक अगपिळ्या घेत जागा हातच होता धाडी घट्टा करण्याची लहर येवून
अुद्दिनने कटकला पुरतेपणी अुठविण्यासाठी अुच आणि सुरेल आवाजात भूपाळी
छेडली—

घनश्याम सुदग, श्रीधरा अरुणोदय झाला ।

अुठो कटकवावूजी । अुदयावली मूय आला ॥

कटकला हमू आल तोही अुठून फाद्यावरच निश्चित वाळ वसला याघाच्या
पाळतीवर माचा बांधून मृगयू जस वसतात, तसा कटक दिमत आहेये पाहून
अुद्दिनने चेष्टा केली,

ह्या वेतामुळे जावरा वराचसा निर्भय झाला आणि लंगोलंग जावऱ्याच्या राजधानीकडे निघाला. कटक नि रफिअुद्दिन हे त्या रानातच थंबवले. त्याच्या पोटात मात्र जावरे काय करतील नि काय नाही, अशी धडकी भरलेलीच होती. त्यातही रफिअुद्दिनच्या मूळ आततायी वृत्तीविषयी कटक नेहमीच मनातल्या मनात साक्षक नि सावध असल्यामुळे आणि आपण आता घडवून आणू अिच्छितो त्या मालतीच्या मुक्ततेनंतर हा राक्षस पूर्ववैर भुषडें होऊन आपल्यावरही ह्या भेका तात अलटेल की काय, अशी धास्ती त्याच्या मनात सारखी डोकावत असल्यामुळे, कटक ती वडूक नि तो दासगोळा अगदी न विसरता पण वरकरणी सहजपणे आपल्याच हाती राखून ठेवू लागला होता. त्यातही त्या दोघाच्या पुढे आता भेक नवीनच प्रश्न झुमा टावला - हा 'डोलकाठी' कोण? जावऱ्यावर भितकी वपानुवपें छाप पाडणारा हा हिंदी 'भगोडा' कोणी तरी कर्ता माणूस असला पाहिजे! तो त्या जावऱ्यात तेथेच असा का राहिला आहे? ताही समुद्र कुल्लघून पळण्याची संधि पाहत आहे का काय! साधन जुळवीत आहे की काय? कोणी तरी कर्ता माणूस आहे त्या अर्थीच तो चाल्यास अुपयोगी मित्र नाही तर भुपद्रवी शत्रु! कोण ठरेल तो?

आणि सगळ्यात मोठी नि निवडीची विवचना म्हणजे ह्या घायळ जावऱ्याग नेटताच राजा नानकाबी काय म्हणतो, काय करतो?

१९ रफिअुद्दिनचा सूड घेतला

जावऱ्याच जयनृत्य सपल्यावर सूर्य तिवडे अस्ताचलावडे जात असता ते भिवडे आपल्या राजधानीकडे परतू लागले.

पावसाची त्या वेळीं बुधाड होती. सध्याकाळच्या बुन्हाची रंगी-वेरंगी कोंवळीं किरणें हलत्या-डुलत्या झाडीतून जिकडे-तिकडे वागडत होती. प्रण्याच्या लडिवाळ हावभावांना करीत राणी फुली, अेका हाताने अेक काचेचा घार लावि-लेला तुकडा पुढे करून आणि दुसऱ्या हाताने अेखाचा प्रसावितके नि प्रसासारखे केस वाढलेल्या आपल्या मस्तकास दाखवून आर्जवित्ती झाली, 'तास नं !'

त्या तिच्या अभिनयाचा नि शब्दाचा मिळून अेकत्र अर्थ अंसा होता की, 'केस किंचित् वाढल्यामुळे विशोभित झालेल्या माझ्या ह्या मस्तकाची ह्या काचेच्या तुड्याच्या वस्त्याने गुळगुळीत झमझम कर नं ! दोथी कर नं प्रियकरा, माझी, अगदी तुझ्या स्वतःच्या हाताने !'

आपल्या जिकडे प्रिय पत्नीच्या केशकलापाची कोण्या विलासी पतीने स्वहस्ते बेणी घालणें हा जसा प्रण्याचा लाडिकपणा आहे, वेल आपल्या शिंगाने गाथीला खाजविताना किंवा चाटताना जसा प्रेमात आलेला असलेो, तसे प्रेमात आलें असतार आपल्या प्रियकरणीच्या मस्तकावरील वाडू लागलेले केस अगदी हलक्या हाताने 'तासून' तिची गुळगुळीत दोथी करणें ही जावऱ्यांतील लडिवाळ प्रेमिकाची अेक होस असते. त्याच्या रतिदिलासातील तो अेक शृंगार आहे. विधवेचें केशवपन हें 'आपल्या धर्मशास्त्राप्रमाणे जितके अनिध-नव्हे जसा अेक अनुलंघ्य धर्मसंस्कार, 'तमेच सधवेचे केशवपन हें जावऱ्यांच्या धर्मशास्त्राप्रमाणेही अेक सोभाग्यलक्षण नि अेक धर्मसंस्कार समजला जातो !

आपल्या प्रिय पत्नीची ती हीस पुरवण्यासाठी नानकोबीने लगेच तिला जवळ घेतले, गिलाशेजेवर तिला निजवून, तिचे डोकें आपल्या माडीवर घेवून त्या काचेच्या घारदार तुकड्याने तो लडिवाळपणे आणि हळुवार हस्ते तिची डोथी करू लागला. दोथी झाल्यावर ती जेव्हा उठून बसली तेव्हा तिच्या गुळगुळीत मस्तकाने अधिकच शोभणारी ती विकेशा राणी फुली त्याला अितकी आकर्षक भासू लागली की, त्याने आवडीने तिचें अेक खुबन तेथल्या तेथेच घेतले आणि आपण जशी शृंगाराची तिची हीस पुरविली तशी तिनेही आपली पुरवावी, अशी विनवणी जावऱ्यांच्या रीतीप्रमाणे अभिनयाच्या भाषेत करीत तो काचेचा तुकडा अेका हाते पुढे करून दुसऱ्या हाताने आपलें डोकें दाखवून नानकोबी आपल्या शिंगावर गाथीला

‘क्यों बाबूजी कितने बाघ मारे?’

कटक उत्तरला

‘भैया, जो सचमुच बाघ, वो तो अभा आनेवाला है। त जावरे काल ठरल्या-प्रमाणे आताच परत येतोच तेव्हा अेक तर त माणसाळलेल दिगतील नाहातर बाघाळतल ! बाणाच्या नखानी फाडपाडून खातील तुंग मला !’

कटक अितव बोल्तो आहे ताच ममारची शाही सळसळू लाठी अगदा दाभर पावलाच्या आत येताच जावऱ्याने आपल्या रानटी भापेताल ‘भू ड ड भू ड ड’ अशा भुज हावा मारण्यास आरंभित त्या जावऱ्याग ओळखताच कटक झट्टिणी झाडाखाली अुतरला रफिअुद्दिन मात्र आपल्या झाडावरच रेगाळून राहिला काही अशा त्यान स्वतःच बाधून घेतलल्या बलीच्या जाड सोपटाना ता। झटपट अुलगडू दावऱा नाही म्हणून परंतु काही अशी तो जो तसा रगाळला तो त्याच्या अगच्या मुरलेल्या कुच्चेगिरीमुळेही होय। त्या जावऱ्यासह तो अपरिचित ‘डोलकाठी’ ही आलेला होता त्या दोघाचा वेत कटका आणि अुद्दिनला आश्रय दण्याचा ठरला होता किंवा जावऱ्याच्या टोळीकडून पकडविण्याचा ठरला होता हें नक्की कळावयाचे हात तेव्हा अगा दवाकुल स्थितोच आपण पुढे न होता कटकलाच पुढे तोडांगी बावा अनुकूल फासा पडतोगा दिसला तर आपणही तिथ जावे प्रतिकूल दिसला तर मागच्या माग निसटून जाता यावे असा कपटभावही रफिअुद्दिनच्या त्या मागच्या माग राहण्यात नव्हताच अस नाही

कटकला पुढे आलेला पाहताच त्या जावऱ्याने आनदाच्या किवाळधा मारीत त्याला मिठी मारली हाच कटकबाबू !’ असा त्याचा परिचय ‘डोलकाठी’ ला त्यान करून दिला लगेच डोलकाठीही पुढे होअून कटकचा म्हणावा,

कटकबाबू मठा वाटलच हात तुम्हीच ते असाल म्हणून ! मी जरी गलीं दोन-तान वर्ष ह्या जावऱ्यात असा नाडा हाअून अेक जावराच बनलो असला तरी वपातराने काळ्या पाण्याच्या वसाहतीत पारखा हिंडत असता मी तुम्हाला अनकवार पाहिल आहे तुमची अधिकान्याताल पत अधिकार नि पळून जाण्याचा वेतही मला ठाअूक आहे सत्तावनच्या स्वातंत्र्यवीर अप्पाचा मीही अक विश्वम नाय मित्र होतो तुम्हाला साहाय्य द्यायच त्यानी मरताना मला सांगितल होत ता गुप्तमन्त्र मनुष्य ! त्यानी माचा माहिती तुम्हाला दिली नव्हती कारण तुमची त्याची ओळख नवखा माची जुना मला काळ्या पाण्यावरून पळून जायला हवा तसा सवगडी म्हणजे तुम्हाच ! कटकबाबू तुमची बहीण कटकी सोडवून आण ण्यात मी बोऱता-बोलता यगस्वी होआन ! दचकू नका ! मला सव काही माहीत आहे कस त प्रसंगा सागेन तुम्हाला जावऱ्याकडून मी आश्रय देवविला आहे पण तुमचा तो दुसरा साथीदार भगाडा जो आहे त्याला पाहिल्यावाचून त्याविषयी मी काही वचन देअू अिच्छात नाही कारण कारण कारण-त्याच ज नाच ह्या

जावऱ्याच्या मोडक्या-तोडक्या अक्षरात मला जुळवता आलं, तें रफिअुद्दिन असं काहीसं वनतं आणि कंटकबाबू, मला त्या नांवाचा तीव्र तिडकारा आहे. पण तो मनुष्य पाहिल्यानंतर त्या नांवाजितकाच जर तो अधमाधम नसेल, तर मी त्यालाही आसरा देववीन. नीट नांव काय त्याचं ?'

चपापत कंटक म्हणाला,

'रफिअुद्दिन हेंन ! पण तो मनुष्य अथवर पळून घेण्यात मुख्य साहाय्यक झालेला; त्याला माझ्यासाठी तरी आसरा ...'

कंटकला थडवून मध्येच डोलकाठी म्हणाला, 'तो तो मनुष्य पाहिल्यावरचा प्रश्न ! कुठे आहे तो !'

हें त्यांचें बोलणें चाललें आहे तों रफिअुद्दिन आपल्या अंगाभोवतालचीं बंधनें सोडवून त्या दूरच्या झाडाखाली अुनहन पुढे येतच होता. कारण त्या जावऱ्याने कंटकला मारिलेली ती हसतमिठी, ते आनंदचोत्कार, डोलकाठीने कटकडी केलेलें तें हसतमुख हस्तादोलन, ह्या सर्व लक्षणांवरून जावऱ्यानी आपल्याशी स्नेहसंबंधच जोडलेला आहे, ह्याविषयी त्याला शंका अुरली नव्हती. पुढे जाणें आता सुरक्षित असें त्याला ठाम धाटले होतें. अितवयात कंटकने हाकच मारिली मोठ्याने, 'रफिअुद्दिन, आगे जाय ! जावरे आपले मित्र झाले.'

रफिअुद्दिन मनमोकळेपणी हसत पुढे आला. डोलकाठी त्याच्याकडे निरखून पाहत होता. पण रफिअुद्दिन जवळ येताच ह्या रफिअुद्दिनहूनही अुंच, धिप्पाड नि काटक असणाऱ्या नागड्या डोलकाठीच्या भुंवया सत्रस्तपणे आकुचित होऊ लागल्या. तो भारवार मोडीत असताही त्याच्या कपाळावर त्रोंघाच्या आठ्या पुन.पुन्हा पडू लागल्या. अुमळल्या मद्याच्या वाटलीने वूच ताटकन् अुडू पाहावे तशा त्वेपाने त्याचा देह अुमळून जातो की काय असें त्याला झालें आणि ते त्या वाटलीचें अुमळतें घूच आपण घट्टपणे वरून जसें दावून धरतो, तसें तो भूमीला आपले पाय घट्टपणे दावून धरू लागला. अितवयात त्याच्या मनात जी कोणती नका क्षोमली होती, तिची मागणी विवेधपणे पुरविणारी अंक फट्टपत्ति त्याला मुचली. त्याने तोंडावर बळे-बळे अेक हस आणिले आणि रफिअुद्दिनशी प्रेमाने झुगतादोलन करणाऱ्यानी

त्या भयंकर अवसानाचा नि आरोपाचा अर्थ कंटकला तर काय, पण स्वतः त्या रफिअुद्दिनलाही कळण्याच्या आत डोलकाठीने त्याच्या हातात गवसलेला अुद्दिनचा हात खाडकन् हिसडला, बाहेरीचा पेच मारून पाठीकडून पोटात घेतला, त्याच्या कटीला डाव्या हाताचा घट्ट विळखा घालून, अुजवा हात दोन्ही दांगातून खुपसून त्याला वर अुचलला आणि पछाडून घाडदिशी भुजीवर आपटला. लगोलग त्याच्या छातीवर वसून आपल्या दोन्ही हस्तानी डोलकाठीने अुद्दिनचा कठ करकचून आवळला. आता अुद्दिनच्याही ध्यानात आले की, हा त्याचा अेक पुरातन शत्रु त्याच्या छातीवर चढला आहे. अुद्दिनने त्याला ओळखले, पण त्याच्या तावडीत तो पुरता सापडल्यानंतर !

‘ हा ! हा ! सोड सोड ! ’ असे म्हणत कंटक घाबऱ्या-घाबऱ्या मध्ये पडत आहे, तोंच अत्यंत निर्वाणीच्या निश्चित आणि निष्ठुर स्वरात डोलकाठी ओरडला,

‘ बाबूजी, तुम्ही थोडे चूप राहा. हा माणूस नाही. सैतान आहे ! तुमच्या हितासाठीमुखा त्याचा काटा अुनटलाच पाहिजे. माझा तर हा केवळ हाडवैरी ! ते सारं मग मागेन ! बोल, रफिअुद्दिन, तूच ना माझा त्या वेळी जीव घेतलास ? तुझ्यापरी तू मला ठार केलं होतंस, नाही ? हा माझा पुनर्जन्म. आता माझ्यापरी दृष्टा, मी तुला ठार करतो ’

दात-ओठ खाऊन विक्राळ क्रोधाने डोलकाठी आपल्या वज्रमुष्टीचे प्रहारमागून प्रहार अुद्दिनच्या डोळ्यावर, नाकावर, छातीवर हाणू लागला. अुद्दिनच्या डोळ्यातून नाकातून, तोंडातून रक्ताच्या धारा अुसळल्या. तो लोळामोळा होऊन वेशुद्ध पडला.

अितवयात डोलकाठीचा शत्रु तोच आपला अेवढेच काय ते कारण पाळीव नि प्रामाणिक कुड्याला पुरतें तसे जाव-याचेंही वैर जागृत होण्यास पुरेसे होऊन- त्या जावऱ्याने आपली धनुकली अुद्दिनवर ताणली आणि त्याचा सणसणता दिपारी बाण खिळा ठोकावा तमा तेथल्या तेथेच अुद्दिनच्या छातीत टोकून दिला. रफि, अुद्दिन ठिकच्या ठिकाणी ठार होऊन पडला.

लगेच तो डोलकाठी त्या अधोर समाधानाच्या आवेसात कंटककडे वळून म्हणाला,

‘ कटकबाबू, अेका मी ह्या अुद्दिनला असा बोंबडासारखा बुकलून मां मारला ते ! तुम्हाला वाटल अमेळ की, मीच भाततामी, पण ह्या अुद्दिनला तुम्हो ओळखता त्याच्या आधीचामून मी ओळखीत आहे ह्याने असाच गळा दाबून निरंतेकाचे जीव घेतले आहेत हा पूर्वीअेवदा वाळ्या पाण्यावर जन्मठेप बंदियान् होता. तरहा मीही

‘ वारा अनुकूल सुटून आम्ही ‘ भगोडे ’ समुद्रात चांगले वाटेला लागलो. अशा प्रसंगी ह्याने माझ्याजवळची रक्कम लाटण्याच्या दुष्ट हेतूने, मी ह्याचा दुसरा कोणताही अपराध केला नसता, माझा घात करण्याचा व्रत केला नि मी अंका फळीवर तारवाच्या काठी उभा राहून पाठपोरा झालो असता ह्याने ती फळी अकस्मात् खुलवून माझ्यासुद्धा त्या भर समुद्रात लवडली. मी लगोलग पुन्हा तारवाला जो धरू जातो, तो ह्याने वल्ह्याची दाडी माझ्या डोव्यात घातली. मी चक्कर येवून पाण्यात गटगळ्या खावू लागलो, बुडालो ! तारू झपाझप पुढे गेल, मी बुडालो.

‘ पण अद्भुत योगायोगाने मी जो भुमळून पुन्हा पाण्यावर येतो, तो तीच फळी लाटेच्या फटकान्यासरशी माझ्या हाती आली. तिला धरून मी जीव वाचविण्याची पराकाष्ठा करीत आहे, तोंच जावन्यांची अंका थोरली ‘ डुंगी ’ पुढे घुसून माझ्याजवळ आली नि त्या जावन्यांनी त्या त्यांच्या भोकेत, त्या डुंगीत घालून मला वाचवलं. पण ह्याच्या मते मी मेलोच होतो ! आणि ह्याच पुढे काय झाल ते मला ह्या क्षणापर्यंत माहीत नव्हतं. आणि आता तरी ह्याच नांव अंकताच नि ह्याला प्रत्यक्ष असा अजिब पाहताच हाच तो दुष्ट अितकं मी ओळखल आणि ह्याने माझ्यावर नि अितर, अनेक जणांवर केलेल्या अत्याचाराचा हा असा वचपा काढला ! आता तुम्ही मला ‘ ठीक केलम ’ म्हणा व म्हणू नका ! ’

‘ ठीक केलत असंच म्हणणार मी ! तुम्ही या नीचाला आता अंकदा मारलंत तसं तीनदा मारलत ना, तरीही मी तें ठीकच केलंत अस म्हटल असतं अितके त्याचे अधोर अपराध मलाही ठावूक आहेत ! जें मीच करायला हव होत, पण परिस्थितीच्या पेचात असल्याने जें करू शकलो नाही तेच तुम्ही केलंत ? माझ्या पायात रतलेला जो काटा मला काढवला नाही तो तुम्ही काढलात ! त्यापायी माझ्या पुढील वेतात न येत्या त्या अडचणी जरी आल्या, तरी त्याची मला चिंता नाही ! ’

‘ नव्हे, नव्हे, हा अमता तर ज्या अडचणी तुमच्या पुढील वेतात नक्की येत्या, बहुधा मादमासारखाच हा तुमचाही घात करण्याम जो चूकता ना, ते सकट हा अघम साप आता ठेवला गेल्याने खुलट नाहीस झाल आहे. तुमचा पुढील वेत अधिक निर्वेध झाला आहे, असच तुमच्या प्रत्ययाला मी लवकरच आणून देतो. मी कोण ....’

‘ होय, तेच थोडस कळायची मला अत्कठा नि आवश्यकताही आहे. ’

‘ पण माझ्या मते तेच विचार नये. मी मागू नये कारण तुम्ही अविश्वासू आहात म्हणून नव्हे. स्वर्गवासी अप्याजीनी तुमच्या चारित्र्याविषयी मला जें प्रशस्तिपत्र दिल आहे, तेच त्या शक्तेच निविवाद निराकरण आहे पण अदमानातील अधोरी अपराधाच्या जगतात त्याच अपराधाच्या सहकाऱ्याने काळ्या पाण्यावरून पळून जाण्यासारख्या जिवाचरच्या कटात पडायचं, त्याने दोन गोष्टी सोडत्याच

पाहिजेत अेक गोष्ट म्हणजे कामाला अपरिहार्य त्याहून अधिक अशी स्वतःची पूर्व-पीठिका दुसऱ्याला सांगण नि दुसरी गोष्ट म्हणजे जिवाची आशा ! ह्या दोन गोष्टी सोडण अवश्य, हें मी अनुभवान ठाम ठरवून टाकल आहे तुमची पूर्वपीठिका अवश्य ती मला माहीत आहे मी हा डोलकाठी, अितकी माझी पूर्वपीठिका तुम्हाला ह्या कामी सध्या पुरे आहे प्रसंगी लागेल तशी हप्त्याहप्त्याने मी होऊनच ती आणखी वळवीन आता प्रथम जावऱ्याकडे चला राजा नानकावी हा माझ्या अनुकूल अभिप्रायामुळे स्वतः तुमच्या भेटीला अुत्सुकता आहे हो, पण तुमच्यापाशी अेक चट्टक काही दाखगोळा नि पोलिसी कपडेही होते ना ? हा जावरा सांगत होता त !

‘आह तर ! पण मी त लपवून ठेवीत आलो अेका कारणासाठी जावऱ्यानी आमच्या हाती तशी हत्यार पाहून विचकू नये, आणि त्या वस्तु माझ्याच हाती ठेवीत आलो ह्या अधम अुद्दिनवरील माझ्या अतः स्य अविश्वासाने !’

‘पण पुर म्हणाल, तर आपल्यापाशी त्या पळून जाण्याच्या साहसाला अत्यंत अवश्य नि माझ्यापाशी ज्याची पुणीव अशा वस्तु आहेत, ह अैकल्यानेच मला आपल्या सहकार्याची अितकी निकडीची आड लागली चला आणा त्या वस्तु अिकडे आधी’

पारल्या पाचोळ्यात दडविलेल्या त्या साऱ्या वस्तु कटकने तेथे आणताच डोल काठीने प्रथम त्या वदुकीवर कुभुक्षितान पयवाप्रावर घालावी तशी अगदी थडपच घातली आणि मोठ्या अैटीने ती वदूच त्या नागड्या वीराने खाद्यावर टाकून पुढे होऊन फटवला अगदी सैनिक तोऱ्याची आज्ञा सोडली

‘चला आव मरे पीछे पीछे !’

‘वा !’ कटक हराला ‘वदुकीच्या स्पर्शातरशी तुमची पाचलमुद्धा अेखाद्या सैनिकासारखी टपटप वरीत पडू लागली बुवा ! अगात कोण्या सैनिकाचा सचारच झाला जमा !’

‘कोण्या सैनिकाचा कशाला ? मी स्वतः अेव सैनिकच हाती को पूर्वी अेवढा ! मी लढाअी पाहिलेली आह वावूजी, लढलोही आहे प्रत्यक्ष रणात !’

पण ताडातून कटकन निघून गेलेली स्वतः च्या पूर्ववृत्ताताची अितकी माहितीच अधिक झाली अस वाटून वी वाय डोलकाठी अेकडम चूप झाला आणि तो कटक नि तो जावरा ह्या दोघाच्या सैऱ्याच म्होरचेपण घेऊन त्या रानात अेखाद्या सेनानीसारखा त्या नानकोवीच्या रानवट राजधानीकडे चाल करून जाऊ लागला

२०. तुहंगातून मालती पसार

स्त्रियांच्या बंदिगृहातील सैपाकाच्या छपरीमध्ये अेका मोठ्या भाजीपाल्याच्या लोखंडी 'डेगी' खाली जाळ शारीत कटकी अुभी होती. बंदिवान स्त्रियांच्या वेपाप्रमाणे अेक गुडघाभर जाडें गरडें लुगडें, वेणी-फणी तेलावांचूनच आठवडा आठवडा करावी लागत असल्यामुळे आणि अगदी थोंगळचे नीच अशा अनेक बंदि-वान स्त्रियांमध्ये रात्रदिवस सरमिसळ राहावे लागत असल्यामुळे विस्कटलेले नि अुवांचा वुजवुजाट झालेले केस, रखरखलेल्या मोठमोठ्या चुल्यांच्या अुत्तापात सतत राबता राबता घुरकटलेलें नि पामाघूम झालेले अग, पण तशा परिस्थितीतही मुळचीच शुभग असलेली ती युवती, ती कटकी, मालती त्या आंगीने भडकलेल्या मोठमोठ्या चुल्यांच्या मध्ये पंचाग्निसाधनात तपस्या शोभावी, तशी शोभत होती.

. निदान तिच्यापुढे त्या वेळी अुभ्या असलेल्या आणि तिला नकळत तिच्याकडे सहृदय कोतुकाने निरखून पाहणाऱ्या अनसूया जमादारिणीला तरी ती कटकी तशी शोभत आहे अशी भासली.

तेथे काम करीत असलेली दुसरी अेक बंदिवान स्त्री जी होती, ती पिटाचीं पोती थाणण्याच्या कामावर निघून जाताच तेथे अेकट्या अुरलेल्या कटकीला सावध करण्यासाठी अनसूया जमादारिणीने चटकनी वाजवली. कंटकीने वर पाहिले, थोडी पुढे झाली, आजूबाजूम न्याहाळलें आणि अनसूयेच्या हातची अेक चिठ्ठी चटकन् घेअून वाजूला लाकडाच्या ढिगाआड जाअून लपली. अनसूया जमादारीण कोणो आत येअू नये म्हणून दारातच अुभी राहिली. अेक-दीन भिनिटातच कटकीने ती चिठ्ठी वाचून जाळत फेंकली न फेंकली. तोंच अनसूयेने 'काम झाल ना?' असें

टाकोत होती आणि तरीही लवलेस जरी काही कोडे चुकले, तिच्या वा अितरांच्या हाक्यालात लवलेसही करू जरी पडला, तरी ती होती त्या सकटाहून किती भयंकर अशा दुगण्या सकटात ती पडेल ह्या जाणिवेने मधूनच वरवर वापत होती. पण जर तो मारा कट तंतोतंत जुळून आला तर ? ...येका चौदास तासांच्या आत गुस्साच्या स्वर्गात पाऊल आणि किंमनच्या गळ्यात मिठी !

तिच्या मनात हें वादळ चालू होतें; पण तिचें वर्तन ह्या बंदिगृहातील घडघाळायारखे, बंदिगृहाने आम्बून दिलेल्या शिस्तीप्रमाणे तंतोतंत चालू होतें. सान्या बंदिवांनाची जिवणू होऊन दुपारच्या वेळी गंगायविभागातील बंदिस्त्रियाना जी थोडो मुठी मिळते, तीत कटकी नित्याप्रमाणे वरवर घोडो स्वस्थ पडली. पण तिचें मन असह्य अस्वस्थतेने आणि मारांक अपेक्षेने काय होयल, कसें होयल, अशा चितेत वरखाळी होत होती. ती वरचेवर अनसूया जमादारिणीच्या वाटेकडे डोंळे लावून बसे. तीनचे ठोके घडघाळात पडताच तिला चारले, चारचेच पडले, तिची बाहेरच्या कामावर जाण्याची वेळ अेकदाची आली; पण तीनच वाजले, हे वळताच ती ओगळलीशी होऊन पुन्हा गाली बसली. अितक्यात सरोवरीच चार वाजले, अनसूया जमादारिणीने बंदिपालाच्या सांगण्यावरून नेहमीप्रमाणे 'कंटकी!' अशी हाक मारिली. सर्वासमक्ष कंटकीला तिच्या संध्याकाळच्या कामावर बाहेर जाण्याची आज्ञा मिळाली.

हें बाहेरचें काम म्हणजे त्या बंदिवांनांसाठी काढलेल्या बंदिगृहाबाहेरील प्रेमोद्यानात जाऊन झाड-लोट करण्याचें आणि व्यवस्था ठेवण्याचें होतें. कंटकीची चोख चाल-रीत पाहून बंदिपालाने तें तिच्याकडेच दिलेले होतें. ती प्रत्यही त्या प्रेमोद्यानात जाण्यासाठी अशीच बंदिगृहाच्या दाराबाहेर पडे, संध्याकाळी झाडलोट व्यवस्था संपून प्रेमोद्यान बंद झाले की पुन्हा त्या दाराच्या आत येऊन बंदिगृहात

हसऱ्या ढिलाजीने ती त्या बदिगूहाच्या दारावाहेर पडली. धनसूया त्या बेळी तेथे दुकून पाहण्यासही आली नव्हती. आपल्या मावीसुद्धा ते प्रकरण नव्हते असे पुढे सांगता यावे, त्या हेतूने अनमूयेने बदिगूहातील दुसऱ्याच ठिकाणामध्ये गढून गेल्याचा वहाणा करण्याचा चाणाक्षपणा दाखवून बदिगूहामधल्या अगदी मधल्या चौकात ती केव्हाच निवून गेली होती.

बदिवानातील चांगल्या चालीच्या स्त्री-पुरुषांना विवाहाची अनुज्ञा मिळाल्या-नंतर ते काळ्या पाण्यावरोल बदिवान आपल्याला आवडेल असा जोड निवडण्यासाठी त्या बागेत येत. ते मेहमीच्या रीतीप्रमाणे तेथे त्या दिवशीही गोळा होऊ लागले, परस्परांच्या सांगाती बोलण्या-बसण्यात गुग झाले झाडलोड करून कटकीही त्याच्या अधून-मधून फिरू लागली, पण तिचे चित्त सगळे त्या बागेपुढून जाणाऱ्या सडकेकडे होते पाचवे ठोके पडले, पण अजून तिला हवा असलेला मनुष्य त्या सडकेवर दिसना ती अस्वस्थ झाली, दृष्टि ताण-ताणून पाहू लागली, पाचानंतरचे प्रत्येक मिनिट तिला तासासारखे दीर्घ वाटू लागले. सव्वापाच झाले !

त्या पोलिसांची ती कडक भाषा आणि निर्भीड भेट पाहून तो पहारेकरी वरमला. नाही म्हणावे तर कमिशनरच अंदाजाने मुख्य सरकार हे त्या पोलिसा ! ह्याच्याशी 'हो-नाही' करीत तेरी-मेरीवर येण्याने वेळी आपणच गोंत्या येऊ, अशा संकेते तो पहारेकरी गोंजळात पडला आहे, तोंच त्या पोलिसांनी कंटाळीला पुढे घालून 'चलो !' असे आज्ञापिले. त्या आज्ञेची वाटसुद्धा न पाहता कंटाळीही आधीच वाट चालू लागली होती. पाच मिनिटांच्या आत ती तिथे अथवा वळणाने दुसऱ्याच वाटेला निघूनही गेली !

तो पहारेकरी ती दिसेनाशी होतीतों त्या वाटेकडेच पाहत राहिला. मा. अर्ध्यापाऊन तासाने ती वाग वेळच्या वेळी बदलून ती बंदिगृहात गेली. संध्या ११ काळी पणतो करताना अेक स्त्री बंदिवान आणुण भरला आणि तो कंटाळीच होय असे वळताच बंदिपालाने त्या पहारेकऱ्याला दटावले त्याने ताठ उत्तर केले,

'चीफ कमिशनरसावकी पूछिये मेरी क्या कसूर ? पोलीस हपसरने कंटाळी को पकडकर मुसके साथ चल दिया !'

'चीफ कमिशनरच्या बंगल्यावर बंदिवानाना अचानकपणे अनेकवार बोलावण्यात येत. हिदुस्थानचे नवे वॉरंट किंवा अितर काही मुटका, बंदोबती सूट अित्यादि कामकाजात असें नेहमी घडत, पण बंदिपालाला न विचारता परस्परे हत्यारबंद पोलीस धाडून अेका तरुण स्त्रीबंदीला पकडून नेणे हें पद्धतीच्या तऱ्हे सोडूनच ! ह्यास्तव बंदिपालाने कमिशनरच्या बंगल्यावर तत्काळ दूताना धाडले. नावंतून त्या बंगल्यावर जावे लागे. तितके लावून जाऊन दूत रात्री परत येताच त्यांनी कमिशनरचा निरोप आणिला की, 'जिकडून कटकी नांवाच्या कोणत्याही स्त्री-बंदीला बोलावणं गेलेलं नाही !'

अर्थात्, कोणा तरी दोषा पोलिसांनी त्या तरुण स्त्रीबंदीला पळविले असेल 'पाहिजे !' हें स्पष्ट होताच बंदिपाल गडबडला. बंदिगृहाच्या 'सकट-घंटा' अेकदम ठणठणठण करीत मोजमोठ्याने वाजू लागल्या. जिरडे-तिकडे शिपायांची धाव-पळ नि शोध नि नाकेबंदी होऊ लागली विनोपतः पोलिसाच्या बाळीतून ते दोघे पोलिस कोण, ह्याचा कडाबयाचा शोध चालला कारण त्या मुलीला घरून नेणारे कोणी तरी दोघे पोलिस शिपायांच होते, असा पुरावा जिकडून-तिकडून मिळत चालला. बाटेने जाता-येता दोघे हत्यारबंद शिपायी अेका मुलीला घेऊन जाताना आपण पाहिले, पण पोलिसाच असल्याने सरकारी कामगमजून आपण तिकडे वित्त पानले नाही, असे पुष्कळ वाटगस्तीही मागितले. रात्रभर शोध चालला, पण ते पोलिस कोण हे भुमगेना, त्या मुलीला घेऊन ते गेले कोठे ते वळता !

अशा रीतीने बंदिगृहात कमिशनरकडचा भुलनडा घेऊन दूत रात्री परत येतातों कटकी पळविली हें नक्की ठरविता आले नव्हते. त्यामुळे कंटाळ आणि डोळ्याशी ह्याना चार पांच साम निवेद्य मिळाले तोंवर त्याचा पाठलाग अद्या

मोरमिलेतादा गेला नव्हता. पोलिसांचा वेप करण्यात त्यांनी दाखविलेला चाणाक्ष-पणा त्यांच्या वागलाच उपयोगी पडला. कारण सरकारला शंका भलत्याच बाजूची झाली, बोध नको त्याच दिशेला चालला. त्याचा कटकने पुरा-पुरा लाभ घेतला. मागे जावऱ्यांनी अग्रजी बदिवानांवर छापा घातला तेव्हा जो अग्रजी पोलिस जमादार मारला गेला आणि ज्याची बंदूक मि कपडे-पट्टे कटकने काढून नेले होते, ते आणि डोलकाठीपाशी असाच अेक अपटून आणिलेला त्याचा स्वतःचा बंदूक-पट्टा आणि पोलिसी कपड्याचा असलेला अेक सच; अशा त्या पोलिसांच्या दोन बंदुकांच्या आणि वेपांच्या उपयोगाने त्यांच्या कटाचा तो साहमी प्रारंभ तरी निविघ्न पार पडला.

त्याच्याजवळ पोलिसी वेपातच असलेला ' डोलकाठी ' हा गेली कित्येक वर्षे ' भगोडा ' म्हणून पकडावा असा हुकूम सुटलेला अमत्ताही काळचा पाण्यावरील सरकारी वसाहतीत छत्रवेपाने हिडण्यात आणि लगोलग अरण्यातील त्या जावऱ्यांच्या राजधानीत जाऊन लपण्यात अगदी पटाओत झालेला होता. सत्तावनच्या स्वतःच्यपुढातील बूद्ध वीर जे अप्पाजी त्याच्याकडेही तो ह्याच छत्रवेपाने नित्य जाजी-येजी, कटकला जावऱ्यांनी आश्रय दिल्यानंतर डोलकाठीने ह्या विद्येत कंटकल्याही पटाईत करून सोडले. कंटकच्या बहिणीला - कटकीला - बंदिगृहातून सोडविण्याचा हा धाडसी कट डोलकाठीनेच रचिला. त्यानेच कटकसह ह्या छत्रवेपात अनसूयेची भेट तिच्या घरी घेतली; कटकने तिच्याकडे ठेव म्हणून ठेविलेली हजार बीडहजारांची रक्कम कटकच्या सांगण्याप्रमाणे तिच्याकडून परत घेतली आणि कंटकीला बंदिगृहात देण्यासाठी तो कटाविषयीची गुप्त चिट्ठी अनसूयेच्या हाती धाडली होती. त्या चिट्ठीप्रमाणे कटकीने ठराविक वेळीं धीटपणे त्या बागेतून निसटून ह्या पोलिसी छत्रवेपात आलेल्या आपल्या मवगड्यासह जन्मठेप बदिवासाच्या वेड्या अेका क्षणात तोडून टाकण्याचे हे जिवावरचे धाडस केले होते.

लोकांनी ती दुर्गी त्या तरणीला घेऊन दूरवर जाताना पाहिली त्यांनाही चो देखावा. वराचमा चमत्कारिक वाटला अमृताही हत्यारबंद असे दोन पोलिस. मिषाभीच तिच्यात आहेत, असे पाहून काही गवगवा करणाऱ्यांची बुद्धि वा छाती झाली नाही. घोड्याच वेळाने दुर्गी काळ्या पाण्याच्या ओसाडातील ओसाड आणि निविड, निर्जन अरण्याच्या काठाशी असलेल्या समुद्राच्या भागात शिरली.

कंटकच्या अंगाशी अगदी टेकून कंटकी बसली होती. ती त्याची सखी 'बहीण'च आहे, असे मानणाऱ्या डोलकाठीला त्यात काहीच विशेष वाटले नाही. परंतु तिची ती मनोहर तनुलतिका आणि तें मनमिळाऊं ह्मणें, बोलणें, वागणें पाहून-पाहून त्या डोलकाठीला बरेचवेळ असें मात्र वाटल्याचांचून राहिले नाही की, जर ही सुवर्ती आपल्याही अंगाशी अगदी अशीच टेकून बसली तर किती गोड वाटेल !

ती दुर्गी निर्जन आणि निर्विघ्न समुद्रभागात शिरताच जलीघावर जमजमती सलीलपणे डुलू लागली, तसेंच कंटकीचें हृदयही आनंदीघावर सलीलपणे डोळू लागलें. पिजऱ्यातून सुटलेल्या पाखराला निस्सीम आनंद होतोच, पण त्या बंदीतून निमटलेल्या मालतीचा आनंद त्याहूनही निस्सीम होता. कारण पिजऱ्यातून सुटलेले पाखर दिसेल त्या शाळावर आजून बसतें सरे, पण त्याचे आपोष्टमित्र असलेले अितर पक्षी त्याला हुसकू लागतात. त्याला निर्भय असे घरटेच लगोलग सापडणारें नसतें. पण जन्मठेपीच्या बंदीतून निमटलेलें हें जें पाखर ह्या दुर्गीत हमत-खिदळण आहे, त्याला त्याच्या धेडुलत्या अका मित्राने, जिष्टाने, लगोलग आपणावलेलें आहे; किसानच्या प्रणयप्रिय लोभात ह्या पाखराला स्नेहमय सगतीची आवडती अथवा देशारें अथवा गोड घरटे लगोलग सापडलेलें होतें ! तें पाखर, ती मालती त्या सुटकेच्या झुल्लासात आणि किसानच्या संगतीत अकदम अितकी रंगून गेली की, तिला जन्मठेपेची भयंकर शिक्षा आपणाला कधी काळी झालेली आहे, आता मुद्दा त्या शिक्षेची कृत्या आपल्यामोवती फिरट्या घालीत आहे, ह्याची त्या क्षणापुरती तरी विस्मृतीच पडल्यामारखी झाली. सध्या आपण कंटकी आहोत, मालती नव्हे, हें मुद्दा ती विसरली. तिच्यात खग्राम ग्रहण लागलेली शशिकला जशी आकाशात, तशी 'मालती' जी अदृश्यच झालेली होती, ती 'कंटकी'च्या जाणिवेचे तें ग्रहण सुटताच पुन्हा पहिल्या अितकीच सुंदर, सुभग आणि सुखद अशा स्वरूपात प्रकटली. त्या आनंदाच्या भरात मालती मालतीसारखीच पुन्हा थेंकदा हसू, रसू, डोलू, बोलू लागली. किसान पण तिला पुन्हा किसानसारखाच भामू लागला. ती 'दुर्गी' त्या समुद्राच्या सलील लाटावर भुच-मखल होताना थोडी जरी कलनी झाली तरी त्या निमित्ते सगळ्याच तोंड सुटल्याचा लडिवाळ बहाणा करून मालती किसानच्या बसः-स्थळावर झोक टाकून पडे, किसान तिला आपल्या बाजूत सावरून घेताना आळिगून घरी. असें स्वच्छंद सुख आस्वादित आस्वादित त्याची निराध चडून तीत

तिच्याभोवती अद्यापहि असलेल्या छद्मतेच्या आवरणाला भालतीने पटकन् दूर सारले आणि असावधानपणे बोलून गेली,

‘किशन, वध, वध, त्या लहानशा लाटेत ती सूर्याची साजकिरण घुसताच रंगीवेरंगी गुलाबफुलाच्या हारासारखीच ती लाट कशी शोभू लागली वध ! समुद्रातील रंगी-वेरंगी गुलाबाचा हार वसा अमतो ते दाखविण्यासाठीच ही लहानशी फुललेली लाट अशीच अशीच जुचलून अदमानचे अंक आश्चर्य म्हणून आठवणीसाठी आलीला नेमून दाखवावी, अस मला वाटत ! अरे किशन !’

ती पुढे काही बालणार ताच किशनने तिची करगुळी सावधपणाच्या सूचनेसाठी दाबली तीही चपापली कारण दोनदा तिने किशनला ‘किशन’ म्हणून हाक मारिल्यामुळे डोलकाठीला साहजिक जिज्ञासा होऊन तो विचारता झाला,

‘काय ? ‘किशन’ !’ म्हणजे कटकवावूच घरच खर नाव किशन होत की काय ? आणि तुमची आजी आहे अमून ? कुठे असतात त्या ? कटकवावूच खर नाव जस किशन तस तुझही खर नाव कटकी नमून दुसर काही आहे की काय ? खरच तुझ्यासारख्या कुल्पाखराला असाद फुलाच नाव वा पाखराच सुंदर नाव असायला पाहिजे !’

डोलकाठी आपल्या घटिंगण स्वभावानुसार वाटले ते बुद्धपणे बोलून गेला. किशन मनात चपापला आपल अज्ञातवासातलें छद्म स्वरूप झुगारून देण्याइतके काही सकटाच्या कैचीतून आपण मुळीच सुटलेला नाही हे तो जाणून होता विनोदाचा हपलेला काटा विनोदाच्याच काटधाने काढून टाकण्यासाठी किशन हसला

‘नावापुरतच बोलायच तर तुम्हालाही ‘डोलकाठी’ हे नाव काही पाळण्यातच ठेवल गेल्ल नसाय आणि मी तुम्हाला तुमच खर नाव वा वृत्त विचारल, तेव्हा तुम्हीच मला काय सूत्र शिकवलात ? ‘काळवा पाण्यावरून ज्याता यगत्सी-पणे पळत जायच, त्यानी आपल पूर्ववृत्त दुसऱ्याला अगोचर सांगण नि जिवाची भीति ह्या दोन गोष्टी वजाऱ्यात ! ठीक तर मग त्याच अप्रदग्नाप्रमाणे आम्हा बहीणभावडाचा खरी नाव आम्ही तुम्हाला तावर सांगत नाही की, जोवर तुम्ही तुमच डोलकाठी ह खोट नाव सोडीत नाही !’

‘म्हणजे तुमची खरी नाव कटक-कटकी ही सोडून दुमरी कोणती तरी आहेतच तर !’ हें तरी बोलून गेलातच की स्वतः ! आणि तुमच तर नाव किशन !’ हेंच !

हा मगळा गोंधळ झटकन् संपवावा म्हणून भालती मध्यच म्हणाली

‘नाही हो मी विनी ह्या मुटकेच्या आनदाने सपाटल्यामुळे वेडी पिर्नीच माले आहे माझ्या लहानपणच्या अंका नातलगाच नावताडी वसतल, तच पटकन् साडी आल माझ्या कटकमाभूला हाव मारताना !’

परतु ह्या चुकीच्या जाणिवेसरशी आपल्याला झालेला ह्या मुटूकेचा अितका आनदही चुकीचाच, ही सुटका म्हणजे मुटूकेच्या प्रयत्नाचा फलोन्मुख आरम्भहोय, अंतिम सफलता नव्हे, हें तिच्या वडवटपणे लक्षात आले. ती किंचित्शी विमनस्क होऊन बसली.

मघा ह्या सखोल समुद्रावर पाखरासारखी बुडत, बसत चालणारी ती डुगी, ह्या जलवीचि, ती रंगी-बेरंगी किरणे जाणि बदिवासातून आपण सुटलो ही भुगमादक जाणीय ह्यांच्यातच ती मग्न होती, पण आता ती आनदाची नौका ज्यावर सरगत चाललो होनी तो समुद्र किती खोल आहे, तिक्डेही तिचें लक्ष गेले

‘किती खोल आहे रे हा समुद्र, नि किती लहान आहे ही आपली डुगी!’ समुद्राच्या भीषण खोलीत डोकावत विमनस्क मालती विद्वानला म्हणाली

‘हो पण असा लहान नौका असा सखोल समुद्राना तरून परतीसलाही जाऊ शकतात की कितीतरी!’ विद्वानने तिच्या मनाला त्या वेळी हवे तेच उत्तेजक उत्तर केले.

‘किती गोड बोलतोय रे तू!’ लडिवाळपणाने किशूच्या पाठीवर हळूच अंक थाप मारीत मालती मराठीत म्हणाली. तिला वाटले, डोलकाठीला मराठी येत नसावे कारण अितका वेळ अदमानात सर्व जण नेहमी बोलतात त्या हिंदीतच तीं सगळीं बोलत होती

‘पण माझ्या पाठीवर तुम्ही तसच लडिवाळपणे थोपटून विचाराल न, तर मी पण तसच गोड बोलिन की!’ डोलकाठी त्याच्या सैनिक घाण्याच्या घसनुमळ्या किनोदाने मराठीतच मध्येच म्हणाला अितवेच नव्हे, तर निष्पट मालतीने मालतीच्या पाठीवर आपण होऊन त्याने तशीच अंक हलकी थाप मारली

मालती चमकून म्हणाली, ‘म्हणजे? तुम्हालाही मराठी येत घाटत?’ मला-

जावरे लोक अेक मोठी आगोटी पेटवून त्या वेळी तिच्याभोवती वसलेले होते. त्या आगोटीवर रानडूकराचे अेक धूडचे धूड झुलटें टांगलेले होते त्याची समाभीक पारघ असली, म्हणजे तो प्राणी अशा आगोटीवर ते टावून ठेवतात आणि तो तसा खुप धुममला, भाजला म्हणजे मग त्याला काढून त्याच्या त्या अध्यावच्या मामाचे तुकडे सगळ्यांना वाटून देण्यात येतात ती जेवणावळ मुरवली की त्या आगोटी-भोवती ते सारे स्त्री-पुरुष सरगिस्तळ नि अुरिल्ल अवस्थेत आपला नगा नाच चालू करतात अशा आगोट्या वेळी प्रसंगी तीन-चारही असतात आणि त्याभोवती जेवणावळीच्या आणि नाचाच्याही निरनिराळ्या तीन चार पक्ति झडतात त्या ठराविक कार्यक्रमात हे तिचे पाहणे त्या जिवावरच्या साहसातून असे यशस्वी होयून परत येताच आता अेक निराळाच रंग भरला ते सारे त्या तिच्याभोवती धो धो जमा झाले

त्यातही ज्याचे त्याचे लक्ष कटकीकडे राजा नानकोवोला ह्या साहसी कटाची माहिती होतोच त्याच्या विचारेच कटक आणि डोलकाटी कटकीला सोडवून आणण्याच्या पामगिरीवर गेले होते, कटकीला अिग्रजाच्या घेत जन्मठेपीच्या वदि-गृहानून अशी छिनावून आणण्यात अिग्रजाच्या फडेकोट यदोवस्ताच्या वडाभी-चाच पाणझुतारा नेला आणि तोही आपल्या जावयाच्या साहाय्याने, जावयाच्या आधितानां !—असा राजा नानकावोला स्वतःचाच गौरव वाटला त्या विजयाची पताकाच असलेली ती कटकी तिच्या पाहता पाहता त्याच्याही पुरेसेच हांभीना पण त्या सगळ्यात जावयाच्या वायका-मुलीची लगवग तर विचारूच नका ! आगोटीच्या भडक अुजेडान तिच्याकडे त्या आपुलकीने पाहता, हसत, खुणावीत घोळ घालून अुम्या राहिल्या पण तिच्यापेक्षाही जर त्यांना कशाकडे विशेष निरखावेसे वाटत असलें, तर त तिच्या त्या साडीकडे !

मात्तीला त्या जावयाच्या विवस्त्र स्त्रिया सारख्या खुणावू लागल्या, 'हे काय ? त्या स्त्रीने शरीराभोवती हे काय अभद्र गुंडाळल आहे ? तशी ती विसते आहे किती तसे सुरेख ! मग वपड्यात कशाला झावते आहे स्वतःला अशी लाजून ? काय नेसली आहे हा तें ?' असे नाना प्रग्न त्या आपसात विचारीत हास्या

तशाच वावरताना पाहून मालतीलाही पराकाष्ठेची लाज वाटली तिने अकदा दोनदा तर डोळेच झाकून घेतके मग खालीच पाहात अमी राहिली

राजा नानकोचीला सुद्धा जरा पेचच पडला त्याच्या राणीने, त्या कुलीने सुद्धा हट्ट घरला की, 'कटकीने आपल्या अिये असेता तरी लुगड बिगड नेसू नये तिच हें अुदाहरण पाहून आपल्या मुली-वाळीनाही असच अश्लील वळण लागायच.'

कटकीची त्यांना दया यत होती तिच्या यातना अंकून आणि तिच्याकडे पाहून सर्व स्त्रियांना आपुलकीही वाटत होती, पण वस्त्र नमण्याच्या ह्या तिच्या अश्लीलतेची तेवढी त्यांना विळस यथी नेवटी राणी कुलीने कटकीच्या साडीच्या पदरांग थोडासा हिंसवा देऊन ममतेन खुणावळ, 'सोडून टाक हे लुगड नि स्त्रीला शोभा देणाऱ्या विवस्त्रपणे वागण्याचा शिष्टाचार पाळ !' पण त्या हिंसवयाने अुतरलेला पदर सावरून मालतीने तो अधिकच घट्ट घरला

आता प्रकरण बिकोपाला जात की काय अशा मयाने डोल्काठीने मध्ये पडून, सारे हसण्याबारी नेअून हमी घेतली की, 'कटकीची वस्त्र नसायवी ही जमाचा खोड ! अेकदम ती कशी सुधारणार ? दोन चार दिवसात सग्य स्त्रिया प्रमाणे विवस्त्र राहण्याची गवय तिलाही होअीलच होअीच, तावर शिष्टाचाराची तिच्यावर सक्ती नसावी नेसण्याच्याच नव्हे, पण खाण्याच्या, गाण्याच्या, नाचण्याच्या प्रकरणीसुद्धा !'

♦ ♦ ♦

२१ किशन आणि मालती

सोड सोड सोड वाण ! निसटअ वघ तो वराह त्या झुडपातून !'

किशनच्या ह्या शब्दासरशी आडावर दडून बसलेल्या मालतीच्या धनुवली-वरून सणसणसण करीत वाणामागून वाण सुटू लागले तो रानडुकर ज्या झुडपात बसून बसण होता त्याच्यामागून अेका लाव मालतीने किशन त्याला निती वळ तरी हुडकून-हुसवण्यान चटत होता त्या आसान बंतागून दोवनी ता वराह झुडपातून किशन होता त्याच्या अुलट दिनेन वाहर पडला आणि मुमडागरणी भर-घाव पुढे धुसला त्याची तेथच वाट पाहत मालती अेका आडावर धनुवाण सग्य वरून बसली होती जावऱ्याच्या रानान राहू लागल्यापासून जावऱ्याच्या स्त्रिया जशा त्याच्या पुरुषासह मृगयंग स्वत जात अमन, तशी तीही किशनसह प्रत्यही जाऊ लागली होती आणि त्या रानातीन निवासाच्या गेल्या तीन चार महिषांन

धनुष्य-वाणाच्या अपयोगात आणि मृगयेच्या घाडसात जावऱ्याच्या स्त्रियाप्रमाणेच तीही आता पटाओत होत चालली होती. आज वराहाची मृगयासुद्धा स्वतः करण्याचा आग्रह तिने धरिल्यामुळे त्याचा पहिला घडा किशन तिला देत होता. वराहाला हुडकीत-हुसकीत वाणाच्या चांगल्या टप्प्यात, सुरक्षिततेकरिता मालती ज्या झाडावर पाळत राखून बसली होती त्या बाजूला त्याला आणून सोडण्याचे किशनकडे असलेले काम त्याने चोख बजावले आणि त्या झुडपातून तो वराह भरघाव बाहेर पडताच मालतीने त्याच्यावर वाणाचा मारा केला.

तिचे पहिले दोन वाण जे त्या वलिष्ठ रानडुकराला लागले ते जशी कुसळेच बोचावी तसे दुर्लभून तो पशु तसाच धावत राहिला अितक्यात तिने होते नव्हते ते सारे बळ खर्चून मारिलेला तिचा शेवटचा वाण त्याच्या थेट कुशीतच घुसला. थोडासा घडपडत तसाच पुढे जातो, तो तो वराह धाड्दिसी भूमीवर कोसळला.

ते पाहताच मालती झाडावरून खाली अतरली दुरून धावतच येणाऱ्या किशनला तिने मध्येच हटकले आणि आपल्या शौर्याची वाखाणणी त्याच्याकडून, प्रजेकडून वर अकळावा तगा अधिकाराने, अक्लण्यासाठी त्याला म्हणाली,

‘काय ? वेळी की नाही मी जिवावरची मृगया आज ?’

‘झाडावरची म्हण ! जिवावरची नव्हे !’ किशन हसला ‘ज्याने पायदळी पाठलागून त्या हिंस प्राण्याला तुझ्यापुढे आयत आणून सोडल, त्याने जिवावरच काय केल ! सुरक्षितपणे झाडावर बसायच काम तेवढे तू केलस’

‘प्रत्येक राणी, जी मृगया करते तिच्या हाताखाली हाकने ठेवलेलेच असतात ! तू चांगला हाक्या आहेस अितकच काय तें म्हण हव तर ! पण ज्यांना वाण, त्याची मृगया ! ह्या वराहाच्या कुशीत घुसलेला हा वाण आहे माझा, अर्थात् मृगयाही माझीच !’

‘चालेल ! तो सगळ्याचा सगळा रानडुकर तू अेकटीच खा, मग तर झाल ! नाही तरी मी आता शाकाहारीच होणार आहे, ज्याला रानडुकराचे गुण हवेत त्याने रानडुकर खाव, मी वेळी, बटाटे ,

‘अगदी योग्य ! ज्याला आपल्या डोक्यात बटाटेच भरायला हवेत, त्याने तेच खावेत !’ मालतीने त्याला मध्येच अडविले

अितक्यात ‘अू ऽ ऽ अू ऽ ऽ ऽ’ अशी जावऱ्याची हाक मारणारी अूच किंकाळी आली. वळून पाहतो, तो किशनच्या हाताखाली आताशी वाम वरीत असलेल्या अेना जावरा त्याच्याकडे धावत-धावत येत असलेला आढळला. तो येताच त्याने रडण्याचा अेक हेंक बाडून, डोळे चोळून आणि अेक-दोन शब्द बोलून त्या हाव-भावानी आणि शब्दांनी मिळून जो निरोप दिला, त्याचे सगळे धाकप असे झाले असते.

‘बाबूजी ! चला चला, तुम्हाला राजा नानकोवी रडायला चालायतो आहे !’
तो त्याचा भावाय समजून किराने मागतीला शब्दात मागिलेला, ‘जंदलस ?’
राजा नानकोवी मला रडायला चालायतो आहे !’

‘विश्व ! म्हणजे रे काय ? तुला रडायला बोलावला म्हणजे काय ? त्याला रडायच तर रडो बापट !’

‘अग पण तो ऐकला रडून कम भागे ? त्याच्या नातल्यातला अक जावरा जो काय पेकन्या आजारी हाता ना, तो मेला आहे त्याच्यासाठी त्याच्यामाग राहिलेले लोक जितके अधिक जमून जाय मोठमोठ्याने रडतील तितका त्या मृताला आत्मा - त्याच भूत संतुष्ट होईल, नाही तर तो जिवन आतेष्टाना त्रास-वीत राहील, अशी त्याची समजूत असते म्हणून कोणी मेल को ते सवाना ‘रडायला या’ अस धामत्रितात हसतेच काय ? आपल्यातही पूर्वी अशीच समजूत अने आजही आपल्याती अनेक जातीत मोठकरी आणून रडायला बसवतानाच ‘माल घातले रडायला ! नाही आसू आणि माया ॥’ रिश्चन-मुसमानातही प्रेत पुन्हा ती पुढे अठंगार आहेत म्हणून जतन करून ठेवावा, अशी जी घमसमजून आज तो जावऱ्याच्या ह्या परलोकदिशेचाच घडा गिरवीत आलेली आहे नाहा का ? जावरे तर मेलेल्यासाठी जिवतानी नुसत रडल की पुरे ऐवढेच मानतात, पण पूर्वी मिनर ते जपानपर्यंत अनेक राष्ट्र मलेल्याच्या सावतीसाठी जिवत आप्तप्टानी स्वतःलाही पुरून घ्याव नि परलाका जाव अस मानीत ! मेलेल्याच्या जिवत कायका, चाकर, दास-दामी ह्यांनाही त्याच्या घडग्यान पुरीत असत ! वर ‘त्या जावऱ्याकडे वळून कितन त्यास म्हणाय, ‘जा नि आम्हा रडायला लवकरच येतो अस नानकोवीला माग जा पण थाव, हे वध, हा वराह पण पाठीवर टाकून घेऊन जा नि आमच्या वतीन राजा नानकावीला ही भेट दिली आहे म्हणून साग, जा !’

त्या जावऱ्याने त्या वराहाला त्याच्या विद्रिष्ट पद्धतीने घाघून ते घूड पाठी-घर टाकले आणि तो निघून गेला

‘किती ग दमनी आहेस !’ किराने मालतीला प्रेमळ दृष्टीने निगळीत आणि तिचा अक हात आपल्या हातात घेत संबोधिल ‘मालती, मृगयेच्या नादात सावनापाठीमागे सकाळपासून घावपळ करीत तू किती घामाघूम झाली आहेस नि थकलेली दिसत आहेस ! आणि त्यामुळेच किती सुदर ! हे वध घामाचे स्वच्छ नि शुभ्र विद्रु मोत्याच्या विदीसारखे तुऱ्या निटिलाला नि हा गुगवी रक्तिमा तुझ्या गालांना बसा खुलवीत आहे ! ये, बस थ थोडी अशी माझ्याजवळ विसावा घे थोडासा नि मग जाऊ आपण जावऱ्याकडे’ तिला गाजारीत किरान तेथील अका खुर्चीसारख्या शिलातलावर खाली पाय सोडून बसला आणि तिच्या त्यान हातात घेतलेल्या डाव्या हाताला अक प्रेमळ हिसका देऊन आपल्याकडे ओडल

हवे तेंच गोड निमित्त मिळाल्यामुळे प्रसन्नलेली मालती अलगत जावून किशनच्या माडीवर बसली आपण अजवा हात त्याच्या मानेमोवती टाकीत, पाय त्याच्या पायावर लावते वळवीत, आपलं मुखमडळ तिने त्याच्या प्रशस्त वक्ष स्थलावर टेवले, लोचन मिटून मद मद श्वासीच्छवासीत ती विसावा घेऊ लागली

तिच्या भालावर सुरुसुरु अडणारे कुतल मधून मधून सावरीत, मधून मधून तिच्या गालावर अलगत थापटीत, आता तिच्याकडे प्रेमळपणे पाहता तर मग तिच्या मस्तकावर आपले आनंद मस्तक टेंकून आपण डोळे मिटीत किशनही त्याच्या त्या प्रियकरणीच्या गाढ आलिंगनाचे सुख आस्वादण्यात मग्न थाला

तशा गुपीत काही क्षण गेल्यानंतर मालतीने आपले लोचन अघडले आणि त्याच्या वक्ष स्थलावर तशी पडल्या पडल्याच आपलं सुंदर मुखमडळ तिने किशनच्या मुखाशी अचलून धरिल

तिची भूप चिन्ती तीच त्याची अम्यवना होती त्याने तिच्या त्या वर वेरेल्या सुंदर मुखाच चुवन घेतल तिने पुन्हा आपली मान त्याच्या वक्ष स्थलावर टेंकून नेत्र मिटले

तिला लागलेली गोड गुपी काहीशी पुरी होताच ती त्याच्या माडीवरच पण अडून ताठ बसली आणि तिच्या गुपीतच जो विषय तिच्या मनात चंचिला जात होता तो जसा काही मिशनटाही अंकू जात होना, असा सततपणे तिने ताच चालू देवून त्याला लड्याळपणे विचारिल,

‘सर नाही ना रे हे ? तुला पण नाही का असच वाटत ?’

‘कस ? गोड न ? वाटत तर ! तुझ्या अशा प्रेमळ आलिंगनात जर नचळत येतील, तर मागती मरणमुद्धा गोड वाटे ! मग जीवनाच काय विचारतेस !’

‘मग सांगू का तुला मी विचारोत होत त ? साऱ्या आयुष्यभर, स्वतःच कोणताही आततायी अपराध घडला नसता, ऐकसारख्या अपेष्टाच अपेष्टा सोशीत आलेल्या मला दैववशात लाभलेलं हं तुझ्या प्रणयप्रेमळ सगतीच अमूल्य सुख अधिक सुखाच्या लालसपायी पुन्हा घोब्यात ढकलण्याच साहस आता करवत नाही ! खरच किशन, मी म्हणते आता जियून पुन्हा पळून देशात जाण्यामाठी जीव घोब्यात का घर घागवा ? भर समुद्राला टाकायु तारवाने ओठाडण प्रवळ शत्रूचे सरकारी पाहारे समुद्रावर ति भूमीवर सारख टपलेले त टाळून देशी जाण्याची आशा धरण, हं अगदी वेडेपणाच नाही का आता ठरत ? दुसरा अपायच नव्हता माणुसकीने जिवंत राहण्यास तव्हा वाटेले त माहम करण भाग्यच होत पण आता अिये तुझ्या सगतीत स्वच्छदपण अस जीवन जर नेता येत आहे तर अियेच ह्या जगच्याच्या आथडाला, ह्या जरण्यात, असच आनंदात का राहू नये जगभर ?’

‘ज्या गुहेत आपण दोष आताही राहतो ना, ती गुहा मुखाच प्रत्यक्ष गोबुळ वाटतं मला ! कोणतोही राणो निच्या हिच्यामाणवानी नि गाद्या-गिरद्यानी सजावटलेल्या रतिमदिरान अधिक मुणी नमेल ! निशान, राजवाड्यातही राजे-राण्या आत्महत्या करतातच, नाही का ? माझी आजी विनी नेहमी म्हणत असे की, (भावश्यकतेपलीकडे जो पसारा, तो अगला नमला सारखाच. मुख मुसत्या पसऱ्यान नसत. समाधानात अमत. ती म्हणे, पन्नास वाढे जरी असले तरी देहाच्या लावी-हंडीअितक्याच स्वलावर निजाव लागणार ! हाड पुष्कळ म्हणून वाही देह वाढवता येत नाही तसेच जिल्ह्यांचे ढीग पडलेले असले तरी धीतमर पोटात मावेल तेवढीच साता येणार !) म्हणून म्हणते, आता जास्त मुख देहात जाळून तरी कोणत अस मिळणार आहे, की ज्याच्यासाठी अक्षरग. सवटाच्या समुद्रान अशी बुडी आम्ही पुन्हा घ्यावी ? मला वनी अिधे वाही वमी वाटत नाही. विदान, ही जी अशी मी तुला आलिगून आहे, ती बुढेही गेले तरी अशा आलिगनाच मुख अितकच असणार ! स्वच्छ पाणी पोटावर अिधे ह्या वनात प्याल म्हणजे तहान समताच जे गोष्ट वाटत, तें अगदी सिधुनदीवर गेले, तरी तहान समण्याच मुख तसच नि तितकच असणार !

‘सवाळीच अशी मृगया खेळत समुद्रकाठी वा राना-वनातून स्वेच्छ सचाराव, दगून-भागून मग तुझ्या वक्ष स्वलावर असा विसावा घ्यावा, अस कुरवाळून घ्याव, मग गुहेकडे जाळून खमग भुवेल्या तोंडी मास, मत्स्य, फळ, वद ययारुचि खावे, दुपारी समुद्राच्या वाळवटावर जावऱ्याच्या स्त्रियाचे खेळ खेळत, गाणी गान नाना रंगारुपाच्या शख-शिष-गारा वेंचीत वनश्रींचे नि जलश्रींचे चमत्कार पाहावेत नि दिवसभर अितस्तत स्वच्छद बुडून-बुडून थवलेली पावराची जोडपी घरट्याला जाळू लागली की तसच तुझ्या हाती हात धालून आपल्या त्या गुहेच्या गोबुळात परत जाव नि विलगून निजाव ! मनाच्या मापानेच जे मोजल जाणार ते प्रिय-सगतीच मुख ह्या गुहेतील आपल्या रतिशेजेवर जे समाधान देत, ते गोबुळात गेल तरी तितकच असणार ! मग आता अिधूनही पुढे पळून जाण्याच्या प्रयत्नात जिवावरच्या नव्या सकटाना का वर स्वत वर वळ-वळ ओढून घेतोस ! अिधे असच जन्मभर राहू ये आपण. माझ्या मुखा-समाधानाच्या पलंगाला ती गुहा अगदी पुरेशी आहे’

‘पण ती गुहा पलंगाला पुरेशी असली तरी पाळण्याला पुरेल का ? अद्या पाळणा घाघायची वेळ आली म्हणजे ?’ किशानने तिला गुदगुली केली.

‘चूप ! बाप्कळ कुठला !’ मालतीने अेक हळुवार धापटी किशानच्या गाला-वर रागावल्यासारखी मारली आणि लोभावल्यासारखी खुदकन् हसली. ‘चेष्टेबारी मकोस न नेऊ मी काय म्हणते ते !’

‘नाही ससे, नेष्टेवारी नाही नेत पण पुन्हा समुद्रपार पळून जाण्याच जिवा-
वरच सवट का ओढून घ्याव हे विचारताना तू हे विसरलोस की, जुनी जिवावरची
सवट आपल्याभोवती अजून घिरट्या घालीत आहेत ! मी पळूनच गेलो हे जरी
वाळ्या पाण्याच्या सरकारी अधिकाऱ्यांना अजून नक्की पटल नाही, मी जाव या-
च्या चक्कमकीत मारलाही गेलो असेन अस जरी त्यांना मघाप वाटत आहे, तथापि
तू भर दिवसा बदिगूहातून पळवली गेलीस ह्यात तरी त्यांना काहीच शका नाही.
तुला नि तुला पळविणाऱ्यांना पकडून देणारास हजार-हजाराची पारितोषक
देण्यात येतील, अशी सरकारी प्रसिद्धक-जाहिराती-सर्वत्र फडकत आहेत ! कसून
शोध चालला आहे त्याच्या हेराना नि नोकाना जर आपला थियला सुगावा लागला
तर ? किंवा ह्या शेवडो जाव यातलाच असादा मनुष्य अंग्रजाला फोडता आला
तर ? अशी अदाहरण क्वचित्-क्वचिन् धडतातही ! असा प्रसंग सुदरला, तर
आपल्या हाताने आपला जीव घेण हेच त्या बदिवासाच्या भयकर यातनात पुन्हा
जाधून पडण्यापेक्षा वर वाटणार नाही का ?

‘त्या सकटापेक्षा समुद्रपार होण्याच साहस केव्हाही कमी धोक्याच आहे
पुन्हा (जिथे पशु-पक्ष्यांच्या जोडप्यासारखे जरी जगलो, तरी पशु पक्ष्यासारखेच जगू,
मनुष्यासारखा नाही स्वदेशाची, स्वराष्ट्राची, मानुषकाची काही सेवा, काही देव-
कार्य जर हातून घडत नसेल, तर मनुष्याच्या जीवनात माणुसकी ती काय थुरली ?)
आणि सखे, तुझ्या कुसव्यास ययाकाली धन्यविणाऱ्या त्रिमुक्त्या देवदूताला ह्या
जाव याच्या नि रानडुकरांच्या संस्कृतीची दीक्षा का घ्यायची आहे ? नेव्हा देशाला
हे गेलच पाहिजे, समुद्र हा अलघिलाच पाहिजे त्यातही आपल्याला वाळ्या
पाण्याच्या बदिगूहातून पळून आल्यापासून तरी गेल्या तीनचार महिन्यात दैवही
अनुकूल होत चालले आहे त्या नराधम रफिअुद्दिनचा ह्या डोलकाठीच्या पराक्रमाने
अनायासच सूड अंगविला जाऊन तुझ्या मार्गात जिथेसुद्धा आडवी येणारी धोंड
हूर झाली

‘तो प्रच्छन्न शत्रु रफिअुद्दिन ज्या साहाय्यासाठी जवळ टेवावा लागला, ते
समुद्रतरणाच साहाय्य देणारा असा अेक जिवाचा मित्रही त्या डोलकाठीतच
आपणाला मिळाला. नात्रिकविद्येत तो तज्ज्ञ, धाडसी, गेल्या तीन-चार महिन्यात
जिवाला जीव देणाऱ्या त्याच्या स्नेहाची कसोटी पुरती अंतरलेली ! त्याने अेक
पक्कड तारू किती परिश्रमाने बाधून नि साहित्य जमवून सज्ज ठेवले आहे बघ !
आता अनुकूल वाऱ्याची तेवढी वाट पाहता तो पावला आहे ते वारे सुटले की
आपण तिथे समुद्रात ते त रू सोडून स्वदेशाकडे निघणारच निघणार’

‘पण त्या डोलकाठीच्याही मनात माझ्याविषयी अेक दुराशा जी व्युत्पन्न
झाली आहे, मी त्याची पत्नी व्हाव असा जी अभिलाष सचरला आहे, त्याचा
दुष्परिणाम आज ना बुद्ध्या नैरासच होणार, नव्हे का !’

‘सहसा तसें होणार नाही. कारण त्याला तुझी अभिलाषा असली, तरी तो नराधम रफिजुद्दिनसारखा रासखो अभिलाषा नाही. आज तरी तो सात्त्विक अभिलाषा आहे. तू माझी सख्खी बहीण कंटकी आहेस हें आपण दाखवीत असलेलं, नातच तो खरं मानोत आहे नि ह्यासाठी सहजीव त्याला तुझ्यामारस्या कुमारिकेची भागणी घालावीशी वाटली. तो तुला कुमारिका समजत आहे. त्याला जेव्हा आपलं खरं नातं सांगून टाकायची वेळ येतील ...’

‘मग सांगूनच कां टाकीत नाहीस तें? खरंच विद्वान, मला किती आता तुला बरवरसुद्धा ‘भाऊ’ म्हणायची लाज वाटते गेले!’

‘तो का?’ किशन तिला डिवचून हसला.

‘अिरश ! कां म्हणून काय विचारतोम आणखी ! प्रियकराला भाऊ म्हणतात वाटतं कुणी ? जावऱ्यांतसुद्धा भावा-बहिणीची लग्न माणुसकीची रीत समजत नाहीत !’

‘जावऱ्यांत नसतील, पण माणुसकीच्या कक्षेत बहीण-भावंडाची लग्न अगदी कधी झालीच नाहीत, असं मात्र ममजू नकोस. मनुष्यनमाजाने सर्व प्रकारच्या विवाहप्रकारांनाच नव्हे, तर स्वच्छंद संभोनाताही ज्या ज्या परिस्थितीत ते जिव्हा वा अपरिहाय वाटतील, त्या त्या परिस्थितीत धर्म्य मानलेले आहेत. प्रत्यक्ष गौतम बुद्धांचा जन्म ज्या कुळात झाला त्याच कुळांनी कथा ग्रंथान्तरी अग्नी सांगितली आहे की, सूर्यवंशाच्या अेका राजपुत्राला नि त्याच्या बहिणीच्या संकटपरत्वे अेकां निर्जन अरण्यात जन्म काढावा लागला. तेव्हा त्या बहीण-भावंडांनी आपसात विवाह केला नि त्याच्या संततीच्या पोटीच पुढे काही पिढ्यांनी बुद्धानास्सा महात्मा निपजला !’

‘राजकुलाच रक्तबीज दैवी ! त्याचा मनुष्यांशी संबंध घडू नये, तें अगुड होऊ नये, असा आनुवंशिक अतिरेकी सोवळेपणा राखण्यासाठी ब्रह्मदेवाच्या, भक्तिमकीच्या नि अितरही काही ठिकाणच्या प्रख्यात ‘दैवी’ राजवंशामध्ये राजपुत्राचं लग्न त्याच्या सख्या बहिणीशीच झाल पाहिजे, अग्नी ‘धर्माज्ञा’च होती, शिष्टमान्य स्वीही होती. ज्या समाजाना त्या धर्माचे दुष्परिणाम होतातसं वाटलं, त्यांनी त्यालाच अधर्म म्हणून ठरवला. आजही हिंदु-मुसलमान-ख्रिश्चनादिक कुठे सामेबहीण तर बुढे भावतबहीण, प्रत्यक्ष सख्या चुलतबहिणींमुद्धा लग्न लावणं अधर्म समजत नाहीतच. मग आपण तर जिवावरची सकट टाळण्यासाठी हा नुनता भाऊ-बहिणीच्या नात्याचा बहाणा करीत आहो.’

‘खरच, काल काय रे तो म्हणत होता तुला, माझ्याबद्दल अितकं हसत-हसत बोट दाखवून ?’

‘अग, तो डोलकाठी खरोखरीच अेक सैनिक बाण्याचा मनुष्य आहे. छक्के-पजे त्याला माहीत नाहीतच. जस काल ते तारू झवक झाल, तेव्हा मोठ्या आनंदाने त्याने मला ते दाखवले नि विचारले,

‘ह्या तारवाने तुला नि तुझ्या त्या गोमट्या बहिणीला जर’ देशात सुखरूप नेऊन पोहोचवले, तर ह्या नावाड्याला ह्या तरीच भाडू काय देतील ?’

‘मी म्हणले, ‘काय हवे तुला ?’

‘तेव्हा तो तुझ्याकडे बोट दाखवून म्हणाला, ‘ती सोन्याची पुतळी तेवढी हवी !’

‘मी हसलो, ‘माझी मुलीच हरवत नाही. जर तिचे मन तुला वस करतं आले तर पंलतीरावर पोहोचताच तुमचा विवाह अुरकून टाकीन !’

‘तेव्हा अेवढम छातीवर हात मारून तो डोलकाठी हसला, ‘ते काम माझ ! मी शीळ घातल्यावर ते पाखरू माझ्या हातावर येऊन बसले नाही, तर माझ नाव बदलून देईन !’

‘लगोलग त्यान माझ वचन घेतले की, जर कटकी अनुवूल झाली, ‘तर मी तिला डोलकाठीला आनंदाने देईन.’

‘वा रे तू, नि घारे तुझ वचन ! विद्वान !’ त्याच्याकडे रसव्याने टवकारितं मालती म्हणाली, ‘विद्वान, सगळा बाजीटपणा नि दायित्व माझ्याकडे देऊन आपण नामानिराळा झालास ! पण काय रे, जर तो आता माझ्याशी लाडी-गोंडी करे लागला नि मी त्याला खरोखरीच अनुवूल झाले तर ?’

‘तर काय ? तुझ्या जिच्छेम पुरवून तुला आनंदविण्यासाठी मी स्वतःला त्यानंतर खरोखरीच तुला मरणा भाजू समजू लागून त्याच्याशी तुझा विवाह आपल्या हाताने लावून देईन !’

फणकान्याने त्याच्या माडीवरून अडू पाहणाऱ्या मालतीला हात धरून तसेच वमवीत विद्वान गोजारू लागला.

‘रागावनेस काय अशी ? प्रश्न विचारलास तेव्हा वस तुला बरे वाटले ? मग द्याव तस द्याव ! पण मालती, खरोखरच मागती तुला की, तुझ्यामारुभा सुंदर नि गोमट्या तरणीला माझ्यानारखा काळा-मावळा, कुसुम नि कीर्तिलीही विशेषता नमतेला प्रियवर अनुरूप नाही, हे मी मनातून प्रथमपासून जाणून आहे मला मुसता तुला स्नेह जरी लागला, तुझ्या मगनीत मेवक म्हणून जरी मी राहू पाहलो, तरी माझ्या योग्यतेप्रमाणे मला जे मिळणं जिष्ट ते सर्व मिळेल, अस मी मानित आलो आहे. माझ्यातून जो तुला अधिक अनुरूप तो प्रियवर निवडायला तू सर्वतोपरी स्वतःच आहेस.’

‘होय ना ? मग मी स्वतंत्र आहे म्हणूनच तुझ्या नेत्राने या मापनाने निवड न करता मी माझ्या मापनाने ह्याच प्रियकराची निवड केली आहे ! किशन सरसा !’

मालतीने मद्गद होऊन किशनला मिठी मागिनी आणि त्याच्या वक्षःस्थलावर आपले मस्तक ठेवून ती क्षणभर निःस्तव्यपणे प्रेमाश्रु डाळीत राहिली. मग पुन्हा मान वर खुबलून खोचक दृष्टीने किशनला निरसीत हमली.

‘किशन, तुम्हां पुष्पांना रूप-रंगाची जाणीव अधिक. कारण तुमची प्रीति तुमच्या डोळ्यांत असते. पण आम्हां ललनांची प्रीति आमच्या हृदयात असते. ललनांची प्रीति आमच्या हृदयाच्या नयनातून पाहते आणि म्हणूनच तिला रूप नि रंग हे दिनतात; पण मील, स्वभाव नि सद्गुण हे विमोहवितात, पराक्रम नि पौरुष ह्याच सौंदर्य रूपाहून वा रंगाहून किती आकर्षक अमृत, हें घनश्यामल रामाला वरणाच्या मुवर्णगोरी सांतेला विचार, सावळ्या श्रीकृष्णाला वरणाच्या नि शिनुपालादिक गोव्या-गोमट्या नि नवरदेवकरट्या लंपटांना झिडकारणाच्या स्वरूपशालिनी रुक्मिणीला विचार ! ह्यामुळेच ललनाचा लोभ हा रूप-रंगाच्या दोन दिवसांत सुकणाऱ्या गवताप्रमाणे चंचल नसतो, तर शीलाच्या आम्रनर-प्रमाणेच सरस, सुस्थिर नि सफल असतो !’

‘निंदान अनावयान पाहिजे होता खराच !’ किशन तिला धिक्कून म्हणाला, ‘पण स्त्रियांच्या अध्यां हृदयांत त्याची प्रीति निवसते हे तुझं म्हणण जर रुक्मिणीच्या अदाहरणाने खरं मानायचं, तर स्त्रियांच्या अुरतेल्या अध्यां हृदयांत वपट नियमतं हें माझं म्हणणंही त्याच अदाहरणावरून तुलाही मानल पाहिजे. कारण रुक्मिणीचे चोरटे पत्रव्यवहारही प्रसिद्धच आहेत ! तेव्हा तू माझ्यासाठी तरी डोलकाठीला अेकदम निराश करू नकोस. देशी गेल्यावर तुझ्या प्रेमावाचनेला स्वीकारीत अशी आता त्याच्यापुढे सतत घर. तो सज्जन आहे हें निश्चित, पण अेक निष्कपटी घटिगणही आहे तो थोडासा. तेव्हा तो जी लाठी-गोडी लावीत आहे, तिला अेकदम धिक्कारू नकोस. कारण देशात गेल्यावर तुझ्या प्राप्तीची त्याची आशा सुटली, तर न जाणो तो आपल्या समुद्रलघनाच्या कामी देत असलेल्या घाडसो नि तत्पर साहाय्यात ढिलाजी करू लागेल. वरं, तुझं-माझ खरं नातं नि पूर्ववृत्त सागाव, तर आपल्या प्रेमाचा मत्सरही त्याच्या मनात घर करून वमणारच नाही करावहन ?’

‘आणि आपण ज्या हत्येच्या अपराधासाठी शिक्षा पावलो, त्याविषयीच्या खटल्याच्या वेळी ज्या संकटाकरिता आपली कंठक-कंठकी ही वनावट नावं नि वहीणभावडाचं वनावट नातं आपण प्रसिद्धिलं, तीं संकट ही खोटी नावं नि नातं. अुघडकोस येताच आपणावर पुन्हा कोसळण्याचाही संभव अजून आहेच. तेव्हा देशी पोहोचेतो सध्याची नाटकी भूमिका अशीच ठेवणं भाग. देशी पोहोचल्यावर

डोलकाठीच्या प्रेमाला तू सुखेनैव अन्हेर. तो सज्जन आहे तुझ्या विच्छेदविरुद्ध तुझ्यावर वळाने प्रेम लादणारा तो दुर्जन नाही, पण क्वचित् तसा विघडला नि बंर घरू लागला तर तिकडे त्याला तोंड देण किंवा गुगारा देण आपणास शतपटीने अधिक सोप जातील आज आपण सर्वस्वी नडलेली, त्याच्या साहाय्यावाचून समुद्र अन्ल-घिण आपणाला बहुधा दुर्घट ! ज्या अुड नि अुच्छुसल माणसात अनवस्था हीच समाजव्यवस्था होऊन वसते, त्याच्या संगतीत ज्याला जगायच त्याला आपद्धमं हेच तद्धमं मानणे पाहिजेत !'

अंतवयात पुन्हा 'अू \$\$\$ ' कटकनाचू \$\$ ' असा निवाळ्या अंकू आल्या ' अूठ अूठ ते वघ जावरे पुन्हा बोलवायला आले गेलच पाहिजे आता त्याच्यासह समारंभपूर्वक रडायला !'

कटक आणि कटकी जावऱ्याच्या त्या पहाडावरील खवदाडानडे जा येतात, ता त्या जावरा मृताचा प्रेतसस्कार अगदी भरात आला होता तो मृत जावरा राजा नानकोजीचा अेक विशेष स्नेही आणि जावऱ्यातील अेक 'दादा' असल्याने त्याच्या प्रेतसस्कारायं ते सारे जावरे आले होते त्या प्रेताला मध्ये डेवून वायका, मुले, माणसे, सारी अगदी अल्लिंग, नागडी, अुनडी सरमिसळपणे त्या प्रेताभोवती अेका वर्तुळात वसली त्या मृताच्या पत्नी नि मुलाना स्वाभाविकच दु खाने आधीच विव्हळ केले होते परंतु प्रेतसस्कारायं सर्व जात जेव्हा अशी सार्वजनिक शोक करण्यास त्या प्रेताभोवती जमली, तेव्हा त्या देखाव्यासरशी त्या मृताच्या पत्नीने, शोकाचा आवेग अधिक आला म्हणूनच नव्हे तर त्या प्रेतसस्कारातील कर्तव्याची जाणीवही असल्यामुळ स्फुदता-स्फुदता मध्येच गळा वादला. त्यासरशी अेका विक्षिप्त सुरावर निठेक्यातच ते सारे जावरेही रडू लागले प्रथम प्रथम प्रेतसस्कारातील अेक वर्तव्य म्हणून जरी ते रडू लागले, तरीही सामाजिक भावना ह्याही रोगाप्रमाणे अेक सामाजिक साधन असल्याने, वर्तव्य म्हणूनच रडता रडता ते जेवटी सरोक्षरीच रडू लागले साऱ्याचे डोळे पाण्याने ढवरून आले

तो सार्वजनिक नि संगीत आश्रय आवरता आवरेनासा झाला मध्यतरी त्याच्यातील वृद्धानी त्या प्रेताची एक मोट॰ वाघली आणि ती घेऊन ते सगळे जण छाती ठोक्या-ठोक्याने पिटीत नि अेकाच सुरावर गळे वाडून रडत अेका प्रचंड वृक्षाकडे गेले त्या वृक्षाला अुच भागी अेक डोली होती, तिच्यात ती प्रेताची मोट असा रीतीने बसविली की जणू वाही तो मनुष्य माडी घालून ताड बर करून सर्वोवडे जिवंत मनुष्यासारखाच वधत आहे जावऱ्याच्या लुजा जातीला ते अितके अुच वाटले की, त्याच्यातील कोणालाही ते प्रेत त्या डोलीपर्यंत अुचावणं दुर्घट व्हावे म्हणून डोलकाठीने ती मोट त्या डोलीत स्वत बसविली जावऱ्याच्या प्रेत-सस्कारातील हा विधि होत असता सर्वांनी तालवद्ध आश्रयाची परमावधि केली.

नंतर त्या सर्व जावन्यांनी आपल्या अंगावरील रंगी-वेरंगी शृंगारिक मातीचे पट्टे पुसून टाकले. गुळगुळीत डोळी केलेल्या सर्व सुवासिनींनी नि पुरुषांनी सुतकाचें चिन्ह म्हणून नुसती भुज्या रंगाची माती आणि ती सर्व स्त्री-पुरुषांनी आपल्या अंगांना नि 'तासलेल्या' विवेश डोक्यावर फासली. नंतर मृताचें शेवटचें दर्शन घेण्यास ते सर्व जावरे असे राहिले. त्यांच्यात धार्मिक पुरोहित असा कोणीही नसतोच. त्या त्या वेळीं जो कोणी पुढारीपणा पावलेला वृद्ध असेल, तोच रुढी-प्रमाणे सर्व संस्कार करवितो.

तसा त्या वेळचा अेक वृद्ध पुढारी मग पुढे आला आणि तुटक अशा ठराविक चार-पाच शब्दांत अुद्ध हावमावांची भर घालून आपला जो भाव व्यक्तविता शाला तो नुसत्या शब्दातच सांगावयाचा तर असा सांगता येओल—

‘आता त्या आपल्या मृत आप्ताच्या प्रेताकडे तीन महिनेपर्यंत कोणीही ठेकून वधता कामा नये. त्याचा अेकान्त भगला, तर त्याचं भूत रागावेल. आपण त्याला विमरतो की काय, त्याच्या प्रीतीशी कृतघ्न होतो की काय, हें त्याचं तें भूत ह्या अंच ढोलीत वसून सारखं निखोत राहील. त्यासाठी हे तीन महिने कुणीही शृंगारराज वा आमोद-प्रमोद (ख्याली-खुशाली) करता कामा नये. नाचरंग सारें तीन महिने बंद ! रंगोत मातीचा नखरा बंद ! भुरी माती तेवढी अंगाला फासावी.’ (कारण विपारी डास-बीस जे रानात नागड्या जावन्यांना बसतात, त्यांच्यापानून देह रक्षण्यास कोगत्या तरी मातीचा लेप अवश्यच असतो.)

अेका विशिष्ट आवाजाने सर्व जावन्यांनी त्या आदेशास होकार दिला आणि ते सारे आपल्या खबदाडाकडे परतले.

किशन नि मालती पण आपल्या स्वतंत्र गुहेकडे निघालीं. निघताना त्यांनी मोठ्या आर्जयाने डोलकाठीला पण सागाती यावयाला विनविलें.

डोलकाठीला त्या वेळीं तत्त्वज्ञानाचा चक्कर आला होता. आपल्या विद्वत्तेचीही छाप मालतीवर पाडण्यासाठी तो किशनशी जावन्यांच्या प्रेतसंस्काराविषयीच घाटेने बोलत चालला

‘वध, मृतांविषयी प्रीति नि भीति ह्या दोन भावनावरच सारे प्रेतसंस्कार कसे अुमारलेले आहेत ते ! ह्या धर्मग्रंथ नि वन्य जावन्यांच्या रानटी प्रेतसंस्कारांचाच आमचे वैदिक प्रेतसंस्कार, और्ध्वदेहिक नि गुतकथादं हीं धार्मिक संस्कारण आहेत. हिंदु, ख्रिश्चन, मुस्लिम, नाच्याचे सादे प्रेतसंस्कार तेथे अिथून-तिथून मृतांविषयीची प्रीति नि भीति ह्यावरच अुमारलेले आहेत. कसे ते पाहा. ह्या जावन्यांच्या प्रेतसंस्कारांनाच मधून-मधून दृग्गत होतील नाही, माझी ? पण त्यांच्या ह्या तुज्या रानटी आणि वेडगळ वाटणाऱ्या प्रेतविषयक प्रत्येक चालीचा प्रतिध्वनि आपल्या मुधारलेल्या वैदिक-ख्रिस्ती-मुस्लिम प्रभृति औश्वरोवन धर्म म्हणून मीम माजविलेल्या प्रेतसंस्कारात अुमटतो आहे असं जर मी दाखवून दिलं तर तू मला

काय देसील ? आदिम मानव प्रेताच भूत होऊन थुठू नये म्हणून त्यावर दगडाची रागी रचतो, त्याच्याच पोटी ही हिस्ती-मुस्लिमाची बबरस्थान, भव्य बवरी नि पिरॅमिड्स जन्मले ! मृताची नीरा वंतरणी तरण्यास समर्थ व्हावी म्हणून...

‘पूरे रे बाबा, तुझ ते तत्त्वज्ञान !’ विचनने तत्त्वज्ञानाच्या धारेत हा आता भरमसाट बाह्वन जाणार असे पाहून डोलगाठीला मध्येच हटवले, ‘मृगाना वंतरणीपार नेणाऱ्या नीराची माहिती देण्यापेक्षा तू प्रथम जित्याना तारणाऱ्या असाद्या नीकेची माहिती देशील तर अधिक उपकार होतील ! वंतरणीचा मृतममुद्र तरण्यासाठी बेसादी नीका मेल्यावर आमच्या प्रेताना कुठेही मिळेल ! न मिळाली तरी त्या वेळी त्या वेळच पाहून घेऊ पण आज आता काळ्या पाण्याचा समुद्र जिवत-पणी तरून जाण्यामाठी उपयोगी पडेल अशी नीरा जी तू बांधीत होतास, तिच्या-विषयी काय ते आधी बोल जे तारू तू मला परवा दाखवलेस, ते समुद्रात आता ढवळायच तरी बघी ? परवा म्हणालास, आता पूर्वसिद्धता ज्यस्त झाली अ ! पण पुन्हा आपला दिवसगत लावतोसच आहेन ! आता जिवाची होडी त्या सवट-समुद्रात कधी ढवळतोस त बोल ! अगदी नववी दिवस बोल मग देव तारो वा चुडवो ! पण आता जेस दिवसही केवळ भयानाडी म्हणून अवे रेंगाळायच नाही ! बाल, दिवस बोल !’

‘अगदी नेमका दिवस सांगतो तीन महिने नि तीन दिवस सपताच जो धुगवेळ त्या दिवशी समुद्रात तारू ढवळणार !’

‘बाप रे ! का ? आता जेवढास जिनकी दिरगाजी का ? परवा ज्यस्त पूर्व-सिद्धता झाली म्हणालास, मग आता तीन महिने तीन दिवस अस अगदी ज्योतिषी याटात का बोलतोस ! मुहूर्ता-विहर्ताची लहर आली की काय ?’

‘छट्, ज्या दिवशी सिद्धता पुरी, त्याच दिवशी डोलगाठीचा मुहूर्त असतो. पण मुहूर्ताची लहर सोडली तरी आपल्याला दोन लहरी तरी सभाळत्याच पाहिजेत. जेव लहर समुद्राची, दुसरी नानकोंवीची ! राजा नानकोंवीने आताच मला दजाविल की, ह्या आज मेळेल्या जावयाच सुनर सपेता तारू वल्हविण नाही. तें हे जावयाच सुतक तीन महिन्यानी सपणार ! त्यानंतर ते आपणामाठी दोनतीन दिवसांनी त्याच्या दुगी साहाय्यास वेळून त्या समुद्राच्या तीरापासच्या आड-वळगातून घाट काढीत काढीत भर समुद्रात आपल तारू त्याच्या पाहाऱ्यात काढून देणार आहेत आणि अनुकूल वारे नि समुद्रही त्याच सधीन साहाय्यक होऊ सकणार ह्यासाठी धात्रण भाग पडत आहे रे बाबा ! अरे, देशी जायची धात्री तुम्हा आहे त्याहून मला कमी अमेल असा तुला घाटत तरी कस ! तुला असेल नुसती धात्री, पण मला तर आहे लग्नधात्री ! काय कटवी, खर की नाही ? बटवने मला नाव परतीरास पोहोचविण्याच्या कामासाठी जो दाम घायचा ठरविला आहे त्याची हुडी पटणार आहे तुझ्या प्रेमाच्या पेठीवर, वर का ?’ घटिगणपणे डोल-काठीने हसत-हसत कटकीच्या गालावर अक लडिवाळ टिचकी मारिली.

‘पण, काम झाल्यानंतर दामाचा प्रश्न ! कटकने दिलेली हुडी पेटावर !
‘पटायची तर त्या दिवशी पटेल, हें नावाड्याने पण विसरू नये !’ माझाला आम्हाप
तेवढे दिसेल, अशा चलाखीने मालतीने जाळे फेकले

♦ ♦ ♦

२२. वहीणभावांची भेट

‘किशन, जे किशन !’ आपल्या गुह्या दाराशी हिरमुसलेले तोंड वरून
जुम्या असलेल्या मालतीने मनागोच तोंड-तीनदा हाक मारिली मा मनाशीच
पुटपुटली, ‘पुठे गेला काय की बोलता बोलता ! पहाटचा गेला तो आता घटका-
भर दिवस आला तरी तिवडेच गूतला आहे पुठे त्या जावऱ्याच्या नादात !-अ ?
पण हा कोण त्या बाबूच्या बेटातून येतो आहे, त्या बाबूसारखाच कुच ? डोलकाठी !
हुमरा कोण ? माझी मनघरणी करण्यासाठी किती झटत असतो विचारा ! अितवा
प्रेमळ नि प्रामाणिक माणूस आहे हा की, मला खरोखरीच दया येते त्याची पण
काय कराव ? त्याच प्रेम मला स्वीकारताही यत नाही नि नाकारताही यत नाही
आज महिनोगणती सकाळ झाली का ह्या रानचीं ताजीं फुल नि ताजा ताजा मध
घेऊन ती भेट मला द्यायला हा अेकदा देखील चुकला नाही मी ह्याला पण मानाव
असा त्याला जो अनावर मोह झाला आहे, तो सोडून जर तो मला म्हणेल ना की,
‘तू मला भाऊ मान’ तर मी आता त्याला मनापासून माझा भाऊ मानीन कारण
अेकदरीत तो मला आवडू लागला आहे खराच’

मालती मनाशी अितवे बोलते आहे ताच डोलकाठी गुहेपाशी येऊन पोहावला
त्याच्या अेका हातात तिवडची सिधपुलिनं ज्यासाठी प्रसिद्ध आहेत, त्या जातीचा
गुलावी छटाचा तासून घासून वर बेलबुट्टी काढून शोभिवत केलेला अेक सुरेख शस
होता आणि दुसऱ्या हातात अेका हिरव्यागार पानाच्या द्रोणात ताजीं फुल हाती
तिवडे रानात मधाची मोठमोठी मोहोळी विपुल जावरे लोक त्या माहोजाना
पाडून बोलता-बोलता वाटल तितक्या ताज्या मधाला पुरविण्यात पटाभीत तजा
ताजा पुष्कळसा मध त्या शखाच्या कुप्यात भरून डालवाठीने जो आणला होता
तो त्याने कटकीला दिला तिने ता गुहव ठेविला मग त्याने ती फुड तिला दिली
आणि काही तिच्या बेसात स्वत खोवाकीं म्हणून हात पुढे केला हो ना करीत
तिने त्याला ती खोवू दिली, झुरलेल्या फुलाचा द्रोण दाही हातानी वर घरून
त्याना हुगात नि त्याचे रंग रंग पाहात प्रसन्नलेली कटकी म्हणाली,

‘किती सुरेख फुल आहेत हा ही ! आभार आहेत वर तुमचे !’

‘पण कटकी, या सगळ्या फुगून सुरेस अस आणखी जेव फूल आहे ह्या रानात, पण ते काही अजून माझ्या हाती आल नाही !’

‘कदाच हो त अितक सुरेस फूल ?’

‘तुझ्या सौंदर्याच ! कटकी ‘डोलवाठीने दडमपणे आपला दणकट हात तिच्या कोवळ्या हनुवटीला लावण्यासाठी पुढे केला

‘अिरन !’ हनुवटी धुववून, मागे सरून, पण न रागावता कटकी प्रत्युत्तरली, ‘अ ह ! तू फूल असल जरी समुद्राच्या ह्या अदमानी तटावरील रानातल तरी हाती पायच तर येऊ शकत समुद्राच्या त्या पल्माडच्या भारतीय तटावरील रानात

‘त्याच आशेवर तर मी जन्म आहे नि मी वाघलेल तारुही जर तरणार असेठ तर त्याच आशेवर तरेल ! झाल आता अवघे तीन दिवस मुरले आजच जावऱ्याच तें तीन महिन्याच मुतक सप्त आपणाला आता तिकडेच जायच आहे ते सपल की तेरेवा आपण आपल्या साहसाच तारु समुद्रात डवल्लच म्हणून समज देशाला नेणारे पारे पण अगदी अनुकूल सुटले आहेत मग जेवढावर काय देव करीत ते सर !’

‘अगदी चांगल तच वरील हो देव आज मला असा जेक शुभशकून झाला की मला आता त्यात रावाच राहिली नाही मी कटकदादाला सवाळीच सांगितला तो’

त्याची अशीच ताटातूट झालेली आहे ! त्यांना मी कधी भेटेन, अस मला पण ! झालेल आहे ! ' अितवे बोलता-बोलता डोल्काठीचा पण बट दाडून आला आणि त्याच्या डोळ्यातून अश्रूंच्या धारा वाहू लागल्या

धिपाट, रुस आणि आडदाड दिसणाऱ्या त्या डोल्काठीला असा गहिवर-लेला पाहून अेनादा अुच आणि राबट मडक पांजरताना दिसताच जम आपल्याला कौतुक वाटते, तस कौतुक कटकीला वाटल्यावाचून राहिले नाही त्याच्याकडे क्षणिक तसेच निरस्वीत राहून मग तिने जिज्ञासिते,

'तुमची ती लहान बहीण आता मोठ्ठी झाली असेल ?'

'करागे मोठी ! अमेल विशीच्या आत तिची खोडी वाटाघची म्हणजे मी तिला अशी दोन हातावर पाळण्यातल्यामारखी घेधून ती ओरडू लागती गरगर फिरवाय आतामुद्धा मी जेव्हा तिचा भेटेन न, तेव्हा पहिल्या घटाययाग तशीच हातावर घेअून तिला भावळ घेर्जता नि आजी रागावून ओरडेना तणाच गरगर फिरवणार आहे ती विशीची झाली तरी माझ्या मावणार जाजळीतच ! तुझ्या भावाने तुने कधी तरी जिनव लाड वेग्त वा अुम्या जन्मान ?'

'सर साणू वा ' मालती भावनेच्या भरान चटखन् बोलून गेली, 'मला पण जेकुलता अेक अना प्रेमळ भावू होता-'

'म्हणजे ?' डोल्काठीने साडवन हटवत, 'हाता म्हणजे ? मग कटक आहे हा कोण तुझा ?'

त्या प्रदनामरंशी मालती अितकी गाघळली की, तिची मुद्रा गोरी-मारीच झाली पण अितक्यात कटकच निवडून यनाना दिसण्यामुळे ती बिपय सहजी बव पाडता आला तिला

'तो बघ कटक ! नाव लिघताच आला म काजी ! झभर बर्ष आयुष्य आहे हो तुला ! हसत-हसत तिने घायत जाधून कटकला मिठी मारिली

'वा डोल्काठी वा ! गृहम्या, तुला कटकीला लवकरच घेअून मय्यासाठी मी अिकडे घाडला तो तू आपला अिकडेच गण्या छाटीत रमणस ! सुनक फेडण्याच्या सस्कारासाठी त सारे जावरे निघाले की तिकडे ! राजा नानकीबी आपली वाट पाहत आहे मारखा चला चला लवकर !'

छट् कटकवावू मी आणलला ताजा मद्य आपण साळ्यानी खाल्ल्यावाचून पाळूळ पुढे टाकायच नाही अिवून ! कटका, आण ता मद्य अिकडे !'

डोल्काठीच्या आग्रहाला मान तुकवून मालतीने मद्य आणिला, हिरव्यागार पानावर त्या मुखेल शखाच्या चारीने ती काडला आणि ती गाड कन्य न्याहारा अुरकताच ती तिघे जावऱ्याच्या त्या खवडाडाकडे लयवगीन निघून गेली

जावऱ्याच्या पद्धतीप्रमाणे तीन महिन्याच सुतक आज सपणार हान त्याच्या त्या मृताच्या ओध्वदेहिताचा शेवटचा सस्कार करण्यासाठी ते सारे स्त्री पुरुष-

अगला नि डोक्याला भुरी माती फासून मोठमोठ्याने अंका सुरावर नि तालावर रडत ज्या झाडाच्या ढोलीत तीन महिन्यापूर्वी ते प्रेत मोट बाधून बसविले होते, त्या झाडाकडे जमावाने चालले ते अवाढव्य झाड येताच ते थावले मग डोलकाठीने त्या अूच ढोलीतून ती मोट खाली आणिली पाभूस, वारा, अून आणि गिधाडे ह्यांच्या अेकत्रित कामगिरीने त्या मोट बाधलेल्या प्रेतातील मास मास तेवढे गेल्या तीन महिन्यात नाहीसच झालेले होते हाडाचा सापळा काय तो अुरलेला होता त्याला मध्य ठेवून जावयाच्या अेका पुढ्याने त्याची मान कडकड मोडून वाडली मग कवटीमुद्दा तो शिराचा सापळा त्याने हातात अूचलून वर धरिण त्या मृताची विधवा पुढे आली, तिने पसरलेल्या हातात त तिच्या नवऱ्याचे मुडक टाकीत पुढारी म्हणाला, 'हा वाटा तुझा !'

त्या विधवेने त मुडके धुवून पुसून घासून, त्याला भोव पाडली, त्यात दोरी ओविली आणि तो शिराचा हाडकी सापळा तिने सर्वासमक्ष गळ्यात बाधून आपल्या पाठीशी टाकण आपल्याकडे काही जातीत विधवेचे चिन्ह म्हणजे जसे केशवपन नि काफायवस्त्र, किंवा अिग्रजात बंधव्याच चिह म्हणजे विधवा जसे अेक काळे प्रावरण पदरासारखे डोक्यावरून पाठीवर साडते, तसच ह्या जावयातील विधवा, त्या जोवर विधवा राहतात तोवर, आपल्या मृत पतीचे मुडके तिच्या गळ्यात बाधून पाठीवर वागवितात त्यांनी जर पुनर्विवाह करण, तर तो दुसरा नवरा काय तो त मुडक तिच्या गळ्यातून साडून काढू शकतो

त्या विधवेला ती शिराचा सापळा विल्यानंतर मृताच्या धडाच साधेन साधे ठेवन टोरून कडकड मोडण्यात आले हाडूकन् हाडूक वेगळे वेगळे केले गेले, त्यातून काही हाडक मृताच्या मुलाना 'हा मुलाचा वाटा म्हणून दिली नेत्री काही विशिष्ट आप्ताना 'हा आप्ता'चा वाटा म्हणून मिळाली अुरली ती सारी त्या जावयातील चेन्कीने आपल्यापुढ रचून निवडोत चिवडीत शेवटी त्याचे तीन भाग केले अेरुशण्याच्या मृतावर भुतारा, अेरु आगीच्या, व अेरु समुद्राच्या ज्याला ज्या मृतावरचा तोडगा हवा, त्याने तो तो हाडकाचा मुकडा घेतल्या मृताच्या ह्या हाडाच्या तुकड्याचे निरनिराळे दागिने, माळा साजीत करून जावरे स्त्री पुरुष गळ्यात वा अंगावर घालतात आणि त्यायोग रोगापासून आणि त्या त्या मृतापासून

त्या चेटकीने निघडली होती त्यातील अेक चांगलेस नि चिमुकलेसे हाड कुचलून राजा नानकोबीने डोलकाठीला मानाची भेट म्हणून दिले आणि हातवारे नि शब्द मिळून आश्वसिले की, 'आता तुम्हाला समुद्राची भीति नाही । तुमच्या देशी तो तुम्हाला सुरक्षितपणे तारून नेतील '

डोलकाठीच्या मनावर पण त्या भयाण प्रेताचे मस्तक, घड, हाडे साधे कडा-कड मोडण्याच्या नि फोडण्याच्या त्या अेकदर सत्काराचा कोणता तरी अेक गंभीर परिणाम होत आला होताच त्यातही ती चेटकी त्याला जावरा भाषच्या तुटक शब्दांनी खुणवितो झाली,

'अिकडे । जुरविन । हाडूक, मत्र ।' म्हणजे अिकडे ये 'जुरविन' ह्या समुद्राच्या भुतावरील हा मत्र सांगते तो म्हणून मग ते हाडूक गळघात बाधल पाहिजे

डोलकाठीच्या कवरेपर्यंतच त्या बहुतेक जावरा स्त्रिया त्याच्या दुटवेपणामुळे पोहोचू शकत अर्थातच त्या चेटकीच्या ताडाशी तो गुप्त मत्र अेकण्यामाठी वान न्यायला डोलकाठीला खालीच वसाव लागले मग तिन अेक विचित्र मुद्रा आणि अगात यावे तसे हातवार करून त्याच्या कानात पुकर घातली आणि आपल्याकडे माघिक जस -होम, हूम, होम अस अथशून्य अेकाक्षर अुच्चारतात, अगदी तसेच अेक निरथव वक्षर मत्र म्हणून त्याच्या कानात अनेकवार अुच्चारले जावऱ्याच्या घातावरणात वावरता वावरता जावराच होत आलेल्या डोलकाठीच्या भावड्या

‘ येतोच आम्ही नाचायला घोड्या घेळाने ’ अस राजा नानवीवीस सागून कटक-
कटकी आपल्या गुहवडे डोल्काठीसह जावयास निघाली

गुहेपाशी जावून तेथील शिंयातळावर ती तिथे बसली मग कटकीने
वित्पेक फळे, शाहाळी, मध आणि भाजलेले मांस आणिले भुवेच्या ताडी ते वन्य
भोजन मिटवया भार-भास्न मगळ्यानी सेविले

‘ झाल ह्या रानची हौ मेवा मिठाची आता आणखी दोन दिवस वाय ती
चुरस्ती ! परवा वनभोजन संपून समुद्रभोजनास आरम्भ ! ’ डोल्काठी कटकच्या
पाठीवर थाप मास्न त्याला आश्वासिता झाला

‘ आणि देवाची कृपा तेवढी असली, तर पुढच्या महिन्याच्या ह्या मितोस
आपल आपल्या घरी, आपल्या देशी आपल्या प्रियजनांमध्ये हमत सेळत प्रियभोजन
चाललेल असल ! ’ कटकने कटकीच्या पाठीवर आश्वासक प्रेमळपणे थापटले

‘ देवाची कृपा असली तर ’ अस का म्हणतास आता ? ’ डोल्काठीने अत्यंत
युत्कृष्टित वृत्तीन कटकला हटवल, ‘ देवाची कृपासुद्धा झालीच आहे की आज !
कटकबाबू, मी तारु अतम बाघल, पोलिसी वस्त्र, बंदुका, दासगोळा जय्यत ठेविला
जावयाच्या पटाशीत नाविकाच्या डुगी दूरवर सोवतीस घेणार तारवात मांस,
मध, फळ मद्य, भरपूर अन्न पाणी साठवून ठेवल माझे घरायला जाळी घेतली
देशी अंतरताच रावड द्रव्य हव ती मोठी रक्कम तुझ्या माझ्या पातीन जुळवली
लाडवे कटकी, मनुष्ययत्न तो सायसगीत जुळवंग, पण अशा ह्या खटनट समुद्रात,
ज्वाला काळ पाणी अुगीच म्हणत नाहीत, त्या ह्या काळाच्या तांडात साध वाऱ्या-
वरच तारु ढवळून जायच रयात यश शेवटी देवाधीनच असणार, देवाचीच कृपा
हवी, ह्या जाणिवेने माझ्या मनात नेहमी धुगधुग वाटे पण आज समुद्राच्या त्या
‘ जुरुविन ’ भुतावरच बघक असलेला अेक मत्त नि हा तोडगा त्या जावरा चेटकीने
जेव्हा मला दिश तेव्हा मग खरखर हायस वाटल ! देवी कृपेची ही बघ ती
लेली वचन चिठ्ठी ! ’ अस बोलत डोल्काठीने त्या जावरा भुताचे त चेटकाने

प्यांना पळते, तितकी देखील तुला पळत नाही. बांध तो तांबीत तूच कंटकीच्या ! गळघात. मी तिचा यडील भाऊ. माशा काही अधिकार नको का तिने मानादला ! ह्यासाठी ही चाणाक्ष मुलगी मी - तिचा वडील भाऊ - सांगे तो वरवर तुला नकार देतो झाला. हं, तांबी, बांधू दे डोलकाठीला तो तांबीत तुझ्या गळघात हो ! '

' रागावला अवेड्यानेच ? हा रे वेढ्या ! ' कंटकीने प्रसंगावधान राखून वेढे मारून नेण्यापुरतें अंक असें आकर्षक स्मित करून डोलकाठीची करंगळी हळूच ओढली की, त्या हलक्या ओढीने हत्तीने ओढावें तसें अवश होवून तो विचारा डोलकाठी मट्कन् तिच्याजवळ पुन्हा आला आणि प्रसन्नपणे विनवू लागला.

' तूच सार तो पदर खाली; हं, पुरे तेवडा. गळघात बांधता तर आला पाहिजे न तांबीत ? पण तुझ्या कानात मला आधी मंत्र सांगायचा आहे, सांगू नं ? आणू नं तोंड तुझ्या अगदी कानाजवळ ? हो, नाही तर पुन्हा अमर्यादा व्हायची तुम्ही नि फणकारायचीस खू ! ' डोलकाठी अगदी प्रेमात आला. घेऊन कानाची तोंड नेवून, अंक हात तिच्या गळघातावती जुलट्या खांद्यावर टाकून त्याने तिला जवळ घेतले आणि त्या चेटकीचा तो निरर्थक अक्षरांचा मंत्र तीनदा तिच्या कानात उच्चारला.

तो मंत्र शंभरदासुद्धा उच्चारित डोलकाठी तसाच अमा राहिला अनंत, अितकें तें कंटकीला लगटून अुमें राहणें त्याला गोड वाटत होतें. पण कंटकी पुन्हा केव्हा विषडेल ह्याची घागधूग त्याला लागलेली असल्याने त्याने पडलें तेंच सुत पदरांत पाडून घेवून अगदी लपळपणाच दिमू नये म्हणून मंत्राची दीक्षा अवश्य ते तीन उच्चार होताच सपविली आणि डोलकाठी हातावला तांबीत नीट करीत दूर सरला.

' लवकरच संपवलंसं ? ' कंटकी खोचकपणे हंसली. पण खाचा-खोचीचे गुलाबी काटे बोंचविण्याअितकें भान डोलकाठीच्या त्या आनंदात बाहावलेल्या प्रांजल मनाला कोठले असणार ? तो आपला सरळपणे उत्तरला.

' वा ! संपवल कसलं ? आता हा तांबीत बाघायचा आहे की तुझ्या गळघात. अस्सा ! हं, सन्मुख हो अशी, गळ्या नीट वर कर, करू दे मी तो पदर खाली ! पुन पुन्हा हात काय मध्ये घालतेस तो सावरायला ? हं, अशी ताठ अशी राहा अ ! '

तिच्यासमोर अगदी जवळ अुमें राहून तो तांबीत तिच्या वक्षस्थलावर नीट छेळ अशा वंताने डोलकाठी बांधू लागला.

अितक्यात तिच्या वक्षस्थलाच्या नि गळघाच्या मध्यतरी काही रक्ताळल्यासारख्या खुणा आहेत असे त्याला दिसलें.

' हें काय ? ओरखडे कसले हे रक्ताळलेले तुझ्या गळघाताली ? मृगमा करतना काढ्यात तर नव्हती पडलीस ? ' असें तिला तो विचारित आहे. तोंच

ते ओरखडे नसून लाल रंगात वेलपत्तीत गोदलेली अक्षर आहेत असें त्याला दिसले. क्षणाघात त्याने ती वाचली - मालती !

‘ काय ? मा ला ती ! - मालती ? ’

हे मोठ्याने वाचताच नि तो मग्न जुळताच डोलकाठीची मुद्राची मुद्रा पाल-
टून गेली त्याच्या अंगावर रोमाच धुळले

गाळ वसुद्धीतून हळूहळू चुद्धीवर येणाऱ्या गाणसासारखा तो कटकीला अनिमित्त दृष्टीने न्याहाळू लागला क्षणाघात त्याने अत्यंत स्निग्ध पण अत्यंत विस्मयपूर्ण स्वरात वटकीला विचारले,

‘ खर साग, शपथ आहे तुझा तुझ्या लाडक्या आजीच्याच गळ्याची, हेंच तुझा खर नाव न ? तू मालतीच न ? कुणी गोदल हे नाव तुझ्या वक्ष स्थलावर अये ? ’

आपले खरे नाव डोलकाठीच्या अस अकस्मात् लक्षात आलेले दिसताच वटकी जरी थोडीशी दचकली, तरी त्यात काही विशेष हानि आहे असे वाटण्याचे कोणतही कारण न दिसल्यामुळे डोलकाठीने तिला तिच्या लाडक्या आजीच्या गळ्याची शपथ तरा पळवळ्याने घालताच त्या तिच्या आजीच्या स्मृतीन गहिवरलेसे हाभून ती सभाळून बालू जानाही खर तेच बोलून गेली,

‘ त कर्ना माझ्या लहानपणच अथ टोपण नाव होत, माझ्या वडील भावाने लाडकपणे ने अस त्याल रंगात माझ्या अंगावर गादल हात अक्षदा पण माझ मूळच नाव वटकीच ’

नाही मालती, तू मालतीच आहेस ही पाहा त्या नावाभोवतालची वेलपत्ती, ती पाहा त नाव गादता गादता माझ्या हातून झालेल्या चुकीमुळे ‘ ल ’ ला अधिक पडलेला वाना त खुबलेल रूप ‘ मालती ! ’ - छट ह सगळ अशक्य पण त मसाला ! ’ गद्गद् स्वराने डोलकाठी मालतीला नखशिखान्त न्याहाळीत म्हणाला, ‘ ही पाहा तुझी प्रत्यक्ष मूर्ति हे वेश, ही कपाळापासून पावलापर्यंतची ठेवण माझ्या वेशुद्धीच्या धुक्यात झाकळलेली तुझी आकृति, मी चुद्धीवर येताच तें धुक ओसर-ताच, वशी नखशिखान्त माझ्या मालतीच्याच स्वरूपात प्रकटली आहे कटकबाबू, तुम्हा कुणीही असा पण ही तुमची मानलेली अहीण वटकी माझी सख्खी बहीण मालती जाह ! खर सागा आता काय तें मी तुमचा आहे मला भिअू नका ’

ह्या डोलकाठीच्या अत्यंत अनपेक्षित वाक्यासरशी कटकला धक्काच बसला फार वर्षांपूर्वी मालतीचा वडील भायू शिशा होऊन काळ्या पाण्यावर गला होता, हें त्याला झटकन् आठवले परंतु जर डोलकाठी हा मालतीचा सख्खा भायूच ठरला, तर वटक्या मार्गात डोलकाठीच्या मालतीविषयीच्या वैयक्तिक अभिलाषेमुळे ज वर आडव येण्याचे भय होत, ते स्रष्ट अचानक नाहीसे होऊन पडल्यास सगळाच बाब अनुकूल पडण्याचाच समय आहे हेही प्रत्युत्पन्नपणे लगेच त्याच्या ध्यानात आले आणि तो डोलकाठीला म्हणाला,

करण्यासाठी जिवंताच्या अस्थि कवरीत पुरण्याची पाळी येथीतोंसुद्धा दंगेघोषे करा-
यला से कचरत नाहीत. मृतांच्या अस्थीचा बडेजाव नि त्यात धार्मिक वा मानिक
वा दैविक गुण निघसतात, ही भावना जावऱ्यातच नसून जगभर आहे वरं का !
जावऱ्यांना तेवढे रानटी कां म्हणतोस ? म्हणायचं तर सगळ्यांना म्हण ! निदान
माझा तरी ह्या मज्जित अस्थींवर पूर्ण विश्वास बसला आहे खरा. ज्याच्या गळ्यात हा
ताओत मला त्या चेटकीने दिलेल्या मंत्रासह बांधला जातील, त्याला 'ब्रुहविन' चं
- त्या समुद्राच्या भुताचं - भय नाही; तो समुद्रात कधीही धुडणार नाही. समुद्र-
प्रवासी सुरक्षित पेलतीराला जाणारच जाणार, हें त्या चेटकीचं आश्वासन खोटेच
आहे असं तरी तू त्याचा प्रयोग करून पाहण्याच्या आधी कशावरून म्हणणार ?
अनुभवाच्याही आधी खोटेच म्हणणं, हाही अेक भावडेपणाच नाही का तुझ्या
मनाचा, तें खरंच म्हणणाऱ्या भावडेपणासारखाच टाकायू ?

• 'वरं युवा, तस का होओना ! बांध त्या हाडकाचा ताओत तू समंत्रक,
आपल्या गळ्यात ! तारवाने नाही तर त्या ताओताने, कशाने तरी पण समुद्र तरून
देशी मुखरूपणे पोचविलें गेलो म्हणजे झालं ! '

'छे छे, माझ्या जीवनासाठी माझ्या गळ्यात नाही. माझं जीवन म्हणजेच
ही माझी लाडकी कंटकी, ही तुझी वहीण नि माझी प्रियतमा ! ती सुखी, ती
सुरक्षित, तर आपण सुखी, सुरक्षित. ह्यासाठी मी हा ताओत कंटकीच्या गळ्यात
बांधणार नि गळा दीक्षा देताना त्या चेटकीने मला दिला तोच गुप्त मंत्र तिच्या
कानात मी यथाविधि उपदेशणार. हा ताओत तुझ्या गळ्यात जोवर राहील ना,
तोवर लाडके, तुझ्या जिवाला भर समुद्रात भय नाही. • तुला आमचं तारुं फुटलं
तरी नुसत्या आपल्या लाटांवर वाहून स्वतः समुद्रदेवच परतीरास मुखरूप पोच-
वील ! चल ये अशी, सार तो पदर थोडा खाली ! '

डोलकाठी अगदी निःसंकोच प्रेमळपणाने कंटकीच्या खांद्यावर हात ठेवून
तिच्या अपुऱ्या वस्त्राच्या पण अंटीने कसटेत्या पदराला दिले करून खाद्यागाली
सारू लागला.

त्याने तिच्या पाठीवर थोपटून खाद्यावर जो हात ठेविला, तो कामुक प्रण्या-
पेक्षा वत्सल लाडाचाच होता ह तिला कळले असूनही आणि त्याचे त तस अगलट
येणे कोण्या मायाळू वडील भावाने अगलट याव तस तिला आवडले असूनही ह्या
वरील धाकामुळेच तिने डोलवाठीचा हात बाहीसा झिडकारून दूर सारला आणि
ती पदर कबरेला पुन्हा खोबीत फणकारली

‘ताजीतच बाधायचा ना, तर माझा कटवदास बाधील तुम्हीच नको काही
नासती अगलट करायला !’

कटकीच्या त्या झिडकारण्याने डोलवाठीच्या प्रेमळ मनाचा अकस्मात्
अितका विरस झाला की, त्याच्या डोळ्यातून अश्रुच टपकले आणि शब्दातून राग
पण ! तो कटकीपासून दूर जावून भुभा राहिला, तो अपमान बट्टवारी नेण्याचे
सोडून तो कटकीला कळवळून बाडला,

‘कटकी माझ्याशी अजून अितका परकेपणा ठेवोत आहेस अ तू ? तुझ्या
स्वयंवराचा तो पण म्हणूनच ना मी पण ह्या भर समुद्रात हे तुटपुज तारू नि
तुम्हाला काळ्या पाण्याच्या पार पळवून दशाला न्यायच ह जिवावरच साहस
करीत आहे ? पण जर तुझ्या मनात अितका परकेपणा अजूनही असेल, तर
बळे बळे तुझ्यापुढे नाचत नि तुला शास देत स्वतःचा पाणझुतारा करून घेणारा
मनुष्य हा डोलवाठी नव्हे ! तू मला आजवर माझ्याशी पुढे विवाह करायच्या
धापावर मुलवीतच आलेली असशील तर त तुला मात्र शोमत नाही ! त्याचा

‘मित्रा, खर तेंच मीही तुला मागेन, पण-पण-धाव, ह्या माझ्या भालतीचा ते नाव गोदणारा जो बडेल भावू होता, तो पुढे अेका लढायावर गेला आणि तिथे त्याला डोक्यावर अेक धाव लागला होता त्या धावाची अेक नित्याची खूण त्याच्या डोक्यावर आहे असं आम्हाला अगदी नक्की बळलेल होतं तशी अेखादी खूण तुझ्या डोक्यावर ’

कटक आपले वाक्य पुरे करतो न करतो तोच डोलकाठीने आपल्या कपाळावर झुडपासारखे पसरलेले शिज्याचे जजाळ मागे सारीत नि फाकून घरांत आपले मस्तक कटकाच्या पुढे केलं लढायीन झालेल्या दोन-दोन अंगुल्यांच्या दुखापतीचा अेक मोठा वण तेथे दळदळीतपणे आढळत होता कटकला खूण तर पटली

कटकने आपली कहाणी जशी घडली तशी सांगण्यास आरंभ केला त्याच नाव किशोर आणि तिचे नाव मालती अमता कोणत्या संवटात मापडून त्यांना ती नावे पालटावी लागली आणि कटक-कटकी अशी टापण नाव घ्यावी लाली आणि जितकं सारा वृत्तांत निवेदिला

‘कटक म्हणाला, ‘तुमच्या मुलाला लढायांत अेक धाव डोक्यावर लावलेला असला पाहिजे अम अतर्जानाने दिसत,’ म्हणून त्या अधम कितवान, त्या रफि अुद्दिनने, सात्रूंचा वेपात जेव्हा सांगितलं, तेव्हाच मालतीच्या आआचो त्याच्यावर थडा येगळी ‘ह्या संकटात सापडण्याला अेका अर्थी जो अमा फारणीभूत याला, ‘तोच हा तुम्या धावाचा वण आज तुम्हा यहीन भावडाच्या ताटातुटीचा, अत करून तुमची ओळख पटविणारी साक्ष झाला, मालतीला संकटातून साडवणार साधन झाला तसच त्या अधम कितवाला (रफग्याला), त्या रफिउद्दिनला, तुम्याच हस्ते प्राणदंड भागवा लागून तुम्या ह्या भगिनीचा मूड नकळत पण तिच्याच भावान आवावा हाही योगायोग जितका आल्हादक, नितकाच आश्चर्यक !’

‘छे रे - तो तापट डोलकाठी ताठ बुभा राहून आणि आपला दगाट बाटु वातावरणात फेकून दात-ओठ आवळीत पुटपुटला, ‘त्या अुद्दिनला मी माझा मूड म्हणून मारलं माझ्या बहिणीचा मूड म्हणून त्याचा गळा पुन्हा अेकदा असा करवचीत त्याला पुन्हा अेकदा असं ठार बल पाहिजे !’ रागाच्या आवेशात दाना

आहे वर ! जर मनाजोग असं अजून काही राहिलच असेल, तर तें म्हणजे आपल्या आजीची वाय ती भेट. दादा, घे मला अशी पोटाशी ठेकदा !'

'माले ! ताजी !' आपल्या गळघात पडलेल्या त्या त्याच्या बहिणीला आम्हीने लेकराला बुरवाळावे तसे केसावरून नि पाठीवरून कुरवाळीत तो त्या भेटीच्या गोडगुंगीत मधून मधून उगीच हाक मारीत होता, 'माले !' 'ताजी ?' आणि ती लाडिकपणे हळच होकारत होती—'अ !' 'ओ !' 'दादा !'

क्षणभराने मालतीची मिठी साडून तो तिचा भाऊ त्या किशनकडे बळला.

'किशन, माझी बहीण अनेक संकटांतून तू म्हणूनच वाचविलीस. तुझे माझ्यावर अगंत अुपकार आहेत. पण हें बघ, माझेही तुझ्यावर काही कमी अुपकार नाहीत अं ! तू माझी बहीण मला परत दिलीस; मी पण, ही घे, तुझी प्रियकरीण तुला परत देतो. माझ्या मासोर्वादाच्या हुड्यासह ह्या माझ्या भगिनीचं मी तुला मया—दास्त्र कन्यादान करीत आहे !'

'लानानंतर नं ? किशन हसला !

मग त्या ठरलेल्या दिवशी त्या विद्याच्या आतिथ्यशील जावऱ्यांनी मोठ्या थाटामाटाने त्या तिघांना निरोप दिला ज्या वेळी किशन, मालती आणि तिचा दादा (डोलकाठीला आता सगळेच दादा म्हणू लागले) हे त्या तारवात घसून चादण्या रात्री अगदी भुपचूपपणे त्या काळ्या पाण्याचा तट सोडते झाले. त्या वेळी समुद्राच्या भुताला, त्या 'जुरुविन'ला प्रसादविण्यासाठी जावऱ्यांनी त्यांना माहीत होती नव्हती तितकी चेटके केली; आणि दोनतीन 'डुगी'सह त्या जावऱ्यांतील पटावीत ते ते नाविक त्या किशनच्या तारवाला तटालगतच्या खाड्या-खाड्यांतील आडवळणांतून त्रिभुजांचे ठराविक ठिकाणचे पहारे चकवीत, काळ्या पाण्याच्या

चगडो मनात दावून ठेविलेल्या मयाची काळछाया अेकदम अडून पमरे. पुन्हा तिला दावून दडपून ते अेकमेकांना घोर देत, हसत, गातमुढा बल्हविताना.

अनुकूल पारा त्यांच्या तारवाच्या निहात मरलेला होता. पण तेवढ्यावरच काही तें तारू बेघडक चाललेलें नव्हतें. जन्मठेपीच्या बेड्या तोडून आपण काळपा पाण्यावरून पडून जात आहोत, ह्या कल्पनेच्या आनंदाचें वारें त्यांच्या हृदयाच्या गिळांतून जें भरलेले होतें, मुख्यतः त्यावरच तें तारू असें वेष्टूट चाललेलें होतें.

(मनुष्याच्या आशा-निराशा, पाप-पुण्य, न्याय-अन्याय, साध्य-असाध्य ह्यांच्या पसोटीवर जगाची अलाढाल काही पारमून घेता येत नाही. त्याच्या विसनणतीत-मुढा तो विचार नमस्ते आपल्याला तभवनोय वाटतें तें अकरमात् अमंभव होतें. अमंभव वाटतें तेच कधी-कधी अकरमात् घडून येतें. ह्यालाच आपण योगायोग म्हणतो. म्हणजेच त्या अलाढालींचा आमच्या अिच्छेच्या वा तकांच्या अनुरोधे काहीच अलगडा होत नाही, अशी आपण मान्यता देतो.)

अगदी राजवाड्यात शेकडो दास-दासी लालन-मालन करीत असता किंवा प्रत्यक्ष राजा-राणी, आपल्या कडेवर घेऊन खेळवीत असता नवसा-सायासाने लाललेलें राजविडें लेकलें अंच प्रागादावरून राणीच्या वा राजाच्या कडेवरून निसटून खाली फरशीवर पडतें आणि चक्काचूर होऊन जातें ! श्रीमंत रघुनाथराव पेशवे ह्याचें अेक अपत्य, त्याला लाडाने श्रीमंत हाती अुचलून खेळवीत असता खाली पडून पिचून गेलें असे सांगतात. अुलटपक्षी ववेड्या किंवा विहार येथे झालेल्या मीपण भूकंपाच्या घक्यासरशी जेव्हा नगरांची नगरे कोमळून झुशीत गडप झाली, शेव्हा चार-चार मजली बिरेवंदी वाडे वरून घाड्याड कांसळून खाली फाटलेल्या भुओच्या सड्ड्यात डोंग होऊन पडले. माणतें. आधी-बाप, लेकरें ठेचून लगदा होऊन दगडाच्या राशीत चुन्या-चिखलासारखी चिणून गेलीं आणि त्यातच खणतातग्या त्या ठेचून गेलेल्या कोणा आधीच्या कुशीत निजलेले अेखादें मूल दांन दगडांच्या तंबूत सुरक्षित असलेलें सापडलें ! हाच योगायोग ! दैव ! (ज्याच्या कार्यकारणाची गुतागुत आम्हाला सोडविता येत नाही किंवा आमच्या अिच्छेप्रमाणे सुटत नाही, त्यालाच आम्ही दैव म्हणतो. दैव, योगायोग म्हणजेच आमचें अज्ञान, आमची निराशा !)

काळपा पाण्याच्या भर समुद्रात वाऱ्यावर सुटलेल्या ह्या लहान तारवातील प्रतिक्षणी मृत्यूच्या खडकावर आपटू पाहणाऱ्या त्या तीन जीवांच्या दैवी त्या अडट सुलट योगायोगांपैकी कोणता योगायोग येणार आहे ?

ह्यांचें काय होईल ? कसें होईल ?

आज आठवा दिवस तर अेकदाचा अगवला ! संकटाशी झगडता-झगडत त्यांचें मय पण किंचित् अुणावले, असाचा नि पाण्याचा पुरवठा पण संपत आत अितरेंच वाळीट; पण प्रवासही अर्धा-अधिक संपला. मासेही मधून-मधून ते घरो

आणि खात, त्यावर निभाव लागे. सोणता मान वाढली. त्यातही मालती अधिक थकली पण अर्धा-अधिक प्रवास संपल्याचें तिच्या तिचा दादा सांगे आणि म्हणे,

‘आततायी, पापी—त्या रफिअुद्दिनसारखे कितव जर ह्या काळ्या पाण्यावरून तरून कधी-कधी देशाला पोहोचलेले आपण पाहतो, तर तुझ्यासारख्या निराणस, निरपराध नि सुशील अचतेला हात दिल्यावांचून तो दयाळू देव कराय राहिल ? तुझ्या पुण्याभीने भागही रागळे तरू. देशी पोहोचू. पुन्हा तो लांबीत, तीं चेटकं, ते शुभ-शकून—ते काय लटकें आहेत थोडेच ?’

असा धीर तिच्या त्माने दिला म्हणजे तिच्या शरीराचा नसला तरी मनाचा थकवा निघून जाय. राय पडताच किशनच्या मांडीवर जेव्हा ती डोकें टाकून निजे आणि तो तिला थोपटी तेव्हा तिला चिंता शिवतमुद्धा नसे. अितकी अटकन् नि अितकी गाढ झोप लागे की, ती सकाळीच काय ती जागी होय आणि अगदी टवटवीत होवून झुंटे.

आठवा दिवसही निविघ्नपणे पार पडला. त्या संध्याकाळच्या सूर्यास्ताची शोभा आणि त्या शांत समुद्राचे आश्वासक वर्तन ह्यामुळे त्या तिघांनाही विपुल झुल्हास वाटू लागला. बारा तेवढा किंचित् मंदावला होता. ह्यासाठी त्यांनी आपलीं चल्ही अधिक नेटाने मारावयाला आरंभ केला. पण प्रत्येक बरहयाच्या फटकाच्या सरसा स्वदेशाचें तोंड भराभर सन्निधच येत चाललें आहे, ह्या जाणिवेने त्या थ्रमाचा नाम असा त्माना काहीच वाटेना. झुलट झुल्हासाच्या भरात-किशनला कोणतेचें चुकत-माकत जें अंक नावाड्यानें गाणे येत होतें, तें तो गावू लागला, मधूनच मालतीकडे पाहून चेष्टेने हस लागला. तिचा दादा पण त्याच गाण्याची साथ

मल काय त्याचें ?

अर्थात्

मोपल्यांचें वंड

१. कुट्टम गांवचे लोक

भारतवर्षातील मुरम्य व पवित्र प्रदेशात मलवारची गणना केली जाते. हिरवीगार व दाट अरण्ये, नाना फुलानी व फळानी डबडबलेले टुमदार पर्वत, पाण्याचे मजळ झरे, गोड व शात स्वभावी नद्या, विपुल धान्यानी डुलणारी शेते, शुच व छत्राप्रमाणे हारोहारीने लागलेल्या नारळी, पोफळी व तांड अित्यादि वृक्षाच्या पक्ती ह्या प्रवाणाच्या नेत्रास व मनास पदोपदी आल्हादवीत असतात

असा ह्या रम्य प्रदेशात नाना फुलानी व फळानी डबडबलेल्या अशा या वरील टुमदार पर्वतापैकी अेका पर्वताचे माथ्यावर अेक कुट्टम नावाची लहानशी वाडी वसत होती तीत नारळीपोफळीच्या दाट वनामध्ये पाचसहा 'नबुद्री' ब्राह्मणांची घरे होती त्यापासून वन्याच अतरावर पंचवीस अेक नायरांची घरे व त्याना लागून अंतर 'स्पृश्य' जातोचो थोडीशो वस्ती होती त्या वस्तीपासून अर्ध्या मैलावर दहावारा 'विट्या' जातीच्या झोपड्या अुभ्या असून त्या मुख्य वाडीपासून अर्ध्या मैलावर जरी अम्या होत्या तरी त्या वाडीच्याच सीमेत समजल्या

बारा पुन्हा अनुकूल त्याच दिशेने चांगला सुटला. शौड भरून गेलें, बल्हवणें मंदावले, मध्यरात्र झाली, चंद्र अगवला. जितक्यात तारवापासून थोड्यामा अंतरावर सळ-सळ-सळ असा मोठा आवाज होऊन अेक अुंचव अुंच असा पाण्याचा भला मोठा खांब वर अुफाळला !

दादाने निरखून पाहिलें; तो अेक प्रचंड माना अघ्रा-अधिक अुमा राहावा तसा तळपू लागला. समुद्रात अनेकवार वावरलेल्या त्या डोलकाठीने तलाळ ओळखले की, हा मासा माशांतील भयंकर जातीचें अेक धूड आहे. त्यातरशी त्याने वंदुक अुचलली तोंच पुन्हा पाण्याच्या लांड्याचा अेक मोठा खळखळाट होऊन मासा पाण्यात बुडो मारून नाहीसा झाला. संकट टळलें म्हणून डोलकाठीचा व किशनचा जीव खाली पडला.

त्या भयंकर मासावरून तसा माशांच्याच गोष्टी तिघाल्या, डोलकाठी सांगू लागला, 'मोठमोठ्या आमनावांना आपल्या बीज असलेल्या प्रचंड दोपडीच्या फटकाऱ्याने अुलथच्या पालथं घालणाऱ्या दुष्ट मत्स्याची महासगरातून कधी-कधी गाठ पडते, अस सिधुप्रवासी सांगतात, 'लहान बारावाडू तारवांचा तर कित्येक मासे आडवळतात, पिच्छाच पुरवतात. त्यात कित्येक माणूमन्वाजू जानीही आहेत !'

किशनेच्या अंगावर काटाच अुमा राहिला. 'नरभक्षक ! खरंच की काय ?'

पण किशनच्या ह्या प्रश्नाला अुत्तर देण्याचें डोलकाठीला कारणच पडले

आणि मालती ! ती बुडाली हे सुद्धा तिला मुळी कळलेच नाही ती गाढ झोपेत होती तिला त्या झुलत्या तारवामुळे मुखस्वप्न पडत होते की, तिच्या लहानपणच्या त्या झोपाळ्यावरच ती बसली आहे, तिची आजी तिला त्याच प्रेमळ ओव्या म्हणते आहे, झोपाळा अुचच अुच जाऊन अेकदम खाली सरकताना तिला किती तरी गोड वाटत आहे !

त्या गोड स्वप्नात ती त्या तारवात जशी निजलेली होती तशीच ती तशीच, ते सारू पालये होताच, समुद्राच्या लाटेवर निजवली गेली ! जाग अशी तिला पुन्हा कधी आलीच नाही !

ते मुखस्वप्न हीच तिची शेवटची जाग होती, तिची शेवटची जाणीव होती, म्हणजेच तिच्यापुरती ती मुलरूपपणे घरी जाऊन आजीला भेटलीच ! तिच्यापुरती तिच्या जाणिवेची शेवटची ओळ होती - सुखान्तच !

दुष्टांतें केलीत' ह्या प्रश्नानेच तो त्याची परीक्षा करील पुनरुत्थानाच्या कल्पनेचे नावही ज्यांना माहीत नव्हतें परंतु ज्यांनी जगान भूतमात्रावर दया केली, सत्य, समत्व, परहिततत्परता यातच जीवित पालविले त्यांच्यावर परमेश्वर सदादित सन्मुख राहिल आम्हां हिंदूंत असे अनेक साधु झाले की, जे मुगलमानी कुराणाचे पानही न झुलटता केवळ आपल्या पवित्र आचरणाने व भक्तीने मुक्त झाले।'

'मुक्त झाले।' मौलवी हंगला 'मुर्गा, ते सर्व नगरांत पडले।' परमेश्वरावर व पंगवरावर जो विश्वास घरील तोच मुक्त होतो.'

'काय? आम्हा हिंदूंनी परमेश्वरावर विश्वास ठेवला, व त्याची भक्ति आम्ही मनोभावाने केली परंतु महमद पैगवरावर मात्र तुम्हां म्हणता त्या अर्था विश्वास ठेवू शकलो नाही किंवा पुनरुत्थानाच्या आपत्तीचे तथ्य मानू शकलो नाही तर आम्हात भुक्तिच नाही?'

'अल्बत्-अर्थात् नाही।'

तर मग परमेश्वराच्या भक्तीभित्तरीच पंगवराची भक्ति महत्त्वाची आहे म्हणावयाची। आणि पैगवराच्या पूर्वोक्त्या मनुष्यजातीच्या एखादे पिढ्या निदा त्याच्या नंतरच्या तरी अध्यां जगताच्या सच पिढ्या नरकातच गेल्या ना? आमचे हिंदु जातीतील साधुसतही नरकातच पडल ना?'

'अर्थात्! परमेश्वरी पुस्तकात त स्पष्टच आहे.'

'तर मग! 'कम्बू झुठत झुठत म्हणाला, 'मौलवीजी' ज्या नरकात असले साधुसत राहतात, ज्यात माझ्या पूर्वजांच्या पिढ्या निपसत आहेत, तोच माझा स्वर्ग। मी हिंदूच राहणार त्यास सोडून मी स्वर्गात येऊ जिच्छीत नाही. घमंराजाची वधा माझी आजी मठा अजून शिक्किते, की स्वर्गाची दार खुबडीं असून देखील तो आपल्या पाची भावास सोडून स्वर्गात जाण्यापेक्षा आपल्या ज्ञातिबांधवांसह नरकातच राहून त्याची आपल्या घमबळान मुटका करण्यास झटला.

कोणीतरी धावत जाऊन त्याला आणल्याविना पोर जगत नाही ' हे ऐकताच कम्बू व त्याचे बरोबरीचा अठरा वर्गाचा मुलगा दामू हे अवेकदम तोरासारखे धावत निघाले. मोलवी त्या पारावरूनच त्यास पाहता त्याचे पुढे येऊन त्या तलावाचे जवळ आभा राहिला होता. ते दोघे कम्बू व दामू विव्हल हृदयाने घापा दाकीत त्या तलावापासून काही शंभर दीडशे फुटावर येतात. तोंच 'थिय्या ! थिय्या ! थिर ! थिर ! ' म्हणून तलावावर पाणी भरणाऱ्या व अितर अमुष्या असलेल्या पुरुष स्त्रिया-तून अेकच ओरड सुठली ।

मगवारमध्ये अस्पृश्यांना शंभर दीडशे फुटाचे आत स्पृश्य जाती येथू देत नाहीत. तलावाच्या जवळ शंभर फुटावरून जाणाऱ्या मार्गावर अस्पृश्य पाय टाकताच तो तलावाचा तलाव वाटून जातो अस स्पृश्य समजतात. ते दोन थिय्ये अितके सरधाव यताना पाहताच तलावावर झालेला हा गलबगल येऊन मोलवी अनातल्या मनात आनंदी झाला आणि तसाच आभा राहून तो गम्मत पाहू लागला.

'महाराज ! ' दुसऱ्याच ते थिय्य ओरडले. आमचा अेक मुलगा भयंकर धाव होऊन भरणास्तन पडला आहे. वृष्णा नायर वैद्य याचे घरून औषध आणावयास आम्ही चाललो आहे. दुसरा माग दोन तीन मैल अतराचा असल्याने शिवडून धावत आहो. दया करा व आम्हाला जाय द्या '

'वाडाळा ! मरो तुम्हा मुलगा ! अेक नायर हात अुगादीत धावत आला. 'वधत नाहास का को हा तुम्हा माग शंभर फुटाहून दूर नाही. पाहिजे तर मोजून पहा '

'महाराज ! तलावापासून हा माग जितका जवळ आहे त्याहूनही माझे मूल मृत्यूच्या मार्गापासून जवळ आहे. तरी कृपा करून औषध आणण्यास मला जाऊ द्या '

‘तर मग कोणतीही गोष्ट वेवळ बेकायाने वारवार ठासून सांगितली म्हणजे ती खरी ठरते वा ? तर मग मी तुला दोन व तीन मिळून सात होतात हे ज्ञान मला परमेश्वराने प्रकट केले आहे असं शबर वेळा ठासून सांगतो ! तू मानशाल ?’

‘छे, छे त मुळी माझ्या प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या व अनुभवाच्या विरुद्ध आहे ते बुद्धीला पटत नाही’

‘तर मग दामू कुराण श्रीश्वरप्रणीत आहे अितकच नव्हे तर तच काय त श्रीश्वरप्रणीत आहे हें बुद्धीला पटेल असं काही गमक तू सांग आणखी असं पहावी, ज्यांना कुराण श्रीश्वरप्रणात वाटत त्यांनी खुशात त्यास तसं मानावे पण आम्हास जर त्यातील प्रमय समाजनाशक, गिळुर किंवा अविश्वसनीय वाटली तर ती तलवारीच्या टोकान नरवीनोच्या ज्वालात तापवून आमच्या हृदयावर डाग दखून यशस्वाराने कोरून टाकण्याचा का प्रयत्न केला जावा ?’

‘दादा आपणा अस्पृश्यांवर जो हिंदु धर्म अितका अन्याय करतो की त्यास त्याच्या धर्माचा भुषमद करणारा व त्यास काफर म्हणून समजणारा मुसलमान आम्हाहून अधिक पवित्र वाटतो तो गाजीचा यश वरणारा व देवमूर्तीस दगड समजणारा मुसलमान त्याच्या तलावावर जाऊ शकतो पण रामकृष्णाची पूजा करणारे आम्ही आम्हा त्याचेच हिंदु वाधव मान त्याहूनही पापयोनि ठरून त्यास स्पृश करू शकत नाही - ज्या हिंदुधर्मात हा भयंकर अन्याय पुण्य गणला जातो त्या हिंदुधर्मपिढा अस्पृश्य जाती मुळीच न मानणारा व सर्व मनुष्यास समान समजणारा मुसलमानां धर्म श्रेष्ठ नाही वा ?’

ह्या पापप्रक्षालनाचा मार्ग म्हणजे मुसलमान होणे हें तुला पटलें तरी कसें ? अेक वेळ नव्हे, हजार वेळही केवळ शिवाशिबीच्या प्रक्षालनापुरती हिंदूतील अस्पृश्यता पुरवली पण ती जीस मुसलमान परमेश्वरी आज्ञा समजतात ती भयंकर अस्पृश्यता नको ! कारण मुसलमानी बीस कोटी लोक सोडून बाकी जे शेकडो कोटी लोक पृथ्वीवर आहेत ते मुसलमानांच्या मते अस्पृश्याहून अस्पृश्यच नव्हेत काय ? त्यांस तारण नाही, त्यांस मुक्ति नाही, त्यांचे हजारो पूर्वज, साधु, संत, सर्व नरकात गेले व जातील ! गैरगंवाचे पुस्तकावर विश्वास न ठेवणाऱ्या नास्तिकास ओश्वरही स्पर्श करणार नाही म्हणून कुराणाची वाक्ये सांगतात ! म्हणजे ओश्वर देखील त्यांच्या मते स्पृश्यास्पृश्य विचार धरतो ! आम्हां हिंदु अस्पृश्यांस पुण्याचरणाने निदान पुनर्जन्मी तरी स्पृश्य होण्याची आशा आहे पण मुसलमानांच्या मते जे अस्पृश्य आहेत आणि ज्याची सख्या शेकडो कोटी होते त्यांस पुनर्जन्मच नाही, ते नरकातच कुजणार, सडणार ; त्यांचेकडे अश्वरही बघणार नाही, केवळ मुसलमान तेवढे स्वर्गात ; बाकी सारें जग - तुझ्या रामचंद्र, श्रीकृष्ण, पांडुरंग भक्त पुढलिकासुद्धा नरकात पिचणार ! अस्पृश्यता बाजीटच. पण ह्या मुसलमानी भयंकर अस्पृश्यतेपुढे ती हिंदु अस्पृश्यता म्हणजे अेक बरदानच नव्हे काय ? आणखी हें पाह्या की अस्पृश्यता बाजीट आहे म्हणून आपण मग हिंदु मिळून तेवढी रुढी सोडून टाकू. त्यासाठी हिंदुधर्मच बदलण्याची निश्च कल्पना आम्हांस सुचाली तरी का ? अस्पृश्यता म्हणजे काही सांगोपांग हिंदुधर्म नव्हे. घरात अेक घुशीचें बीळ आहे - सापाचे म्हणा पाहिजे तर - तर आपण त्यास बुजवू. पण त्या अेका बिळाकरिता आपल्या विद्या जातीच्या अनेक पूर्वजांच्या पूर्वजाना पवित्र व प्रिय झालेलें हें हिंदुधर्माचे मंदिरच सोडून रात्रीरात भटकत फिरण्याचे काही कारण नाही.

विद्या लोक अिताराच्या दृष्टीने जरी अंत्यज असले तरी त्यांना स्वतःचे जातीचा, चालीरीतीचा व धर्माचा फार अभिमान असतो. आपल्या पूर्वजास कोणी निश्च म्हणावें हें त्यांस सपत्त नाही. त्यांच्या या प्रखर पूर्वजाभिमानाने व जाति-प्रेमानेच ते अजूनपर्यंत अिसाच्या किंवा मुसलमानांच्या जाळ्यात पूर्णपणे अडकून गेले नाहीत. त्यांच्यात अनेक साधुसंत पूर्वी होऊन गेले आहेत. आजही कित्येक वेंरिस्टर, वकील, डॉक्टर व पत्रकर्ते त्यांच्यात निघत आहेत तथापि त्यांच्यातील अनेक अनावळ्या तरुणांम आपल्या हिंदुसमाजातील अस्पृश्यतेची अन्याय्य व घातकी रुढी आपल्या धर्मातून जवळ जवळ बलात्काराने परधर्मात ढकलून देत आहे. विद्या जातीतून परधर्मात जाणाऱ्या तरणांस अनुमार्गापासून परावृत्त करण्यासाठी त्यांच्या ज्या गुढान्याने प्रयत्न चालले होते त्यात कम्बू हा अग्रगण्य होता. अशा या हिंदुधर्माभिमानाी महारवधूचातलावावर स्पृश्य लोकांसूढून अितका अपमान झाला असताही त्याची ही हिंदुजातीवरील निष्ठा पाहून त्या तरणांला गहिबहन आलें व तो कम्बूच्या पायांवर डोकें ठेवन म्हणाला, 'मी यापुढे हिंदु जातीतील अस्पृश्यतेसारख्या नीच

ही अितकी भांडाभाडी होओतो ते दोन थिऱ्या, जे पूर्वी शंभर सव्वादो फुटांवर थक्कले होते ते सरकत सरकत अगदी त्या तलावाचे कोपऱ्यावरून जाणाऱ्या मार्गावर येऊन पोहोचले होते. मुलाच्या डोक्यातून भळभळ वाहणारे रक्त त्या वापाच्या डोळ्यापुढे पुन्हा पुन्हा अुभे राहून अेकेक क्षण त्यास मृत्यूचे जवळ पटणारे अेकेक पांथूल वाटू लागले, तलावाच्या अगदी सन्निध—म्हणजे तीरा फुटांवर मागनि जे वळण होतें तेथे जेव्हा ते अस्पृश्य आले तेव्हा त्या तलावांवरील स्पृश्यांचा कोप अनावर होऊन दोघे नायर अेकदोन ब्राह्मण व काही मुतार असे त्याच्या अगावर दगड फेकीत धावले. अितक्यात अेक शांतपणे पुरपमूक्त म्हणत असलेला ब्राह्मण पुढे सरला व त्याने त्यांस होकारून म्हटले, 'हां ! हा ! अशी निरर्थक भारामारी तुम्हांला शोभत नाही. हे पाहा कम्बू मी तुझ्या त्या बंद्याकडे जातो व तुझे तें औपध तुला आणून देतो—मी जरी तुझ्या मुलांचा संबंधी नमलो तरी प्रत्यक्ष तुझ्या पायास जितकी शोघ्रता व हृदयास चिंता करता येणार नाही तितकी करून मी तुजें औपध आणतो. तू येथेच अुभा राहा, म्हणजे फोणाच्याही समजुतीस धनका न पोहोचता तुजें कार्यही होओल.' तो ब्राह्मण अितकं बोलतो तोंच तो मोलवी पुढे दाला व म्हणाला, 'माफ कराना ! मी मोठ्या आनदाने कम्बूच औपध घेऊन येतो, आपण आपली संध्या पुरी करावी. मला या मागनि तलावाचे जवळून जाण्यास काही हरकत नाही ना ?' तेव्हा दासूच्या भक्त्याचें दुकान चालविणारा मुकुंद म्हणाला, 'पण तुझी जात कोण ? थिऱ्या लोक अस्पृश्य असून अगदी धागेरडे घडे करतात.' मोलवी म्हणाला, 'मी थिऱ्या हिंदु असून मुसलमान आहे !' 'तर भग खान-साहेब ! आपणांस कोण हरकत घेतो ! आपण या मागनि वाढेल तेव्हा यावे, जावें. हे थिऱ्या लोक पापयोनी असल्याने याना तलावापासून शंभर फुटांच्या आत येऊ दित्याने तलाव वाटेल !' चोरी करून दोनदा तुळंगात गेलेला तो क्षत्रिय कुलावतस रामनायर म्हणाला. तो मोलवी अिकडे हें बोलत आहे अितक्यात तो पुरपमूक्त म्हणणारा ब्राह्मण तसाच ओलेता धावत निघूनही गेला होता. तेव्हा कम्बूच्या

मुसलमान या सब काफराच्या स्त्रियाचही पाणिग्रहण करणार आहेत समज गस !
 चर तर तू मुगलमान होण्याचा सक्त्प कर वेगस म्हण की मी हे आयत - कुरा
 णाचा मंत्र म्हणतो म्हणजे ते तुय मूठ तलावर हाजीर व या निदय ब्राह्मणाचा
 घ सृणाचा सूडही अगपत्र जाआल !' हें त्याचे भाषण पुढे ऐवण आपल्या चितेत
 मगन झालेल्या त्या थिय्यास अगदी असह्य होवून ता सतापाने म्हणाग त मूल
 वर न झाल - त मूठ भल तरी मी मुसमान हाणार नाही ! ब्राह्मणादि हिंदूची ही
 निदयता व तिचा सूडकसा ध्यावयाचा हा माझा प्रश्न आहे तुचा नव्हे आणि जो
 सदय मनुष्य मजमाठी प्रायना करता करता ओरुताच वैद्यापडे घावत गेग आहे
 तोही ब्राह्मणच आहे !' आता मात्र निराशेच्या रागान मोलवी गग हावून
 म्हणाग चाडळा ! काफर ! 'सूरतूठ वय्यन या अठ्मायात परमेश्वरान मूर्ति-
 पूजकास फमाविलेली मयकर नरकागनाची गिधा तुजवर कोसळो ! तुझा मुलगा
 तू म्हणतोस तसाच मरो नह नव्हे तुम्हा काफरास ह श्रीश्वरी प्रवटीकरण - ह
 कुराण खरे वाडणारच नाही तावर का जावर तुमच्या मानेवर तगवार यवून
 पडग नाहा ! यावा ताही दिवस दूर नाही हाताच्या मुटा वळून त्याचे ताडा
 घर त्या अगारीत तो मीची हा शाप देवून निघून गेग

अितवयात तो औपघ आणावयास गेलग ब्राह्मणही त औपघ घेवून परत
 आला त्याचे वरावर ता नायर वैद्यहा आग हाता कम्बू थिय्या हा जरी अस्पृश्य
 जातीत अुपत्र झालेग होता तरी ता चागग सुगिधित असून काविकतमध्य ऐव
 मलयागम भाषतीग साप्ताहिक पत्र चावीत असे त्यान हिंदुधर्माच मग्यालम
 भाषेमधून व निग्रजी प्रशावरून वरच अध्ययन केरुं हात अितकच नव्ह तर तो
 सस्कृतही अस्पृशित् रीतान वाचू व बहुतेक समजू गवे भगवदगीतेस तो तांडपाठ
 म्हणे मलवारमध्ये आजही सस्कृत भाषा मातृभाषप्रमाणे बोलणारी ब्राह्मण कुटुंबे
 तर आहेतच पण निवडक सस्कृत शभर दोनगे इलाक मुखोद्गत असणारे थिय्या
 आदिवरून अस्पृश्यही आढळण्यात येतात अितवच वाय पण सस्कृतचे इकोक तेथे
 सबसाधारण जनतेस अितके परिचित की भतहराच भौतिगतकातीर वचव इलोक
 अनिधित मुसमानाचे तोडनही लेखवाने अैकडेले आहेत वय्य थिय्याच्या चितनेन

सांगितलेल्या कथा पढत नव्हत्या त्यास त्या पदविषयासाठी प्रयत्न करताना सर्वत्र वेदामध्येही हरिहरशास्त्री यास आगगाडीचा व तारायनाचा सनातन खुलेस आढळू पावला. हरिहरशास्त्री याची विद्वत्ता दाढगी होती. आणि तिला मद्रासपर्यंतच्या प्रवासाची धागही लावली गेल्याने सद्य स्थितीतील सामाजिक व राष्ट्रीय कल्पनाची काही कोडी अलगडण्यास नसली तरी कापून काढण्यात ती समर्थ झालेली होती. त्याच्या घरी नोकरापर्यंत ससृष्ट भाषा थाडी बहुत समजत असे ते आपल्या घराच्या ओमरीवरून वागेत फुले तांडीत असलेल्या आपल्या दोन मुलांच्या लीला पहात असे होते अतिवृत्तात तिकडे कुमारिवेचर भंडी लागल्याने ती आपल्या भावास खेळवर रागाने म्हणाली, 'भाऊ ! अशाने मी खेळणार नाही अ ! हा श्लोक तू आपल्या निपमावाहेर म्हटलास. पंचमहाकाव्यातील हा श्लोक नाही व पंचमहाकाव्यातीलच श्लोक म्हणावयाचे म्हणून आपली प्रतिज्ञा आहे'

'पण सुमति ! हा श्लोक रघुवशातीलच आहे'

'मुळीच नाही - ' 'आह न ! पैज तुझी माझी ! ' 'हो हो पैज चल बावना विचार ! ' 'वा हो बाबा ' तिचा भाऊ म्हणाला 'बाबा ! ' सीते दुस्सहन बन ! ' हा श्लोक कालिदासाचा नाही का हो ? ' ' नाही बाळ, ' शास्त्री म्हणाले 'पण तो कुठला ह सुमतीने स्वतः सांगितले तर तिने जिकले असे मी समजेन ! ' ' हा हा रामायणातील आहे ' चट्यम् सुमति म्हणाली शास्त्री हसून म्हणाले 'खरोखरच ' तथापि रामायणातील काही अनुष्टुपे ही कालिदासाच्या अनुष्टुपाशी अितकी ततोतत गिळतात की जितकी गीतेतील उपनिषदाशी, म्हणूनच वाळ चुकला तो बाही सुमतीने घरण्यासारखा दोष नाही ' सोडण्यामितुका/का होओना ! ' सुमति खाचून म्हणाली ताच निच्या पायामोवती वळसे काडीत पण किंचित् अंतरावरून अंक सतेज सर्प फिरताना दिसू लागला शास्त्री लवमात्र न चमकता म्हणाले, चुमते ! वध तो माझा फणीद्र तुझ्या पायाशी बाही विनती करीत आहे, तू आज सकाळचे फुले तोडण्याचे ते गाणे म्हटल नाहीस म्हणून तो आला असावा अशीच त्याला ते गाणे ! '

त्या सापाला पाहताच 'फणीद्र', 'फणीद्र' करून ती दोघे त्याच्याशी खेळू लागली वेव्हा चुटक्या वाजवून तर वेव्हा शीळ घालून ते त्यास पुढे मागे वाला-द्योत त्याच्याशी खेळता खेळता आणखी दोन तीन नाग विळातून बाहेर आले व त्या खेळान भाग घेऊ लागले आपल्या अक्डे जशी माजर किंवा कुत्री आपण पाळता त्याचप्रमाणे मलयारमध्ये सापाच्या शव जातीस लोक घरात, अगणात यमू देतात कुत्रे पिमाळे व मग ते प्राणघातक होतील ही कल्पना जशी आपण सहसा मनात आणीत नाही, तशीच त लोभ सर्प बवचित् चावेल ही भीति मनात आणीत नाहीत पण कळत न वळत चवताळून सप चावत नाहीत अस मात्र नाही, तथापि सर्पसि मारणे ह साधारणतः शौर्य समजले जात असल्याने अनेक ठिकाणी

पाळीव पशूप्रमाणे संपंही अगणातून ओटीवर व ओटीवरून अगणात हिंडताना दिमतात हरिहरशास्त्री याच्या फुलवागेतील सर्पांचा त्याच्या प्रेमावर नुमत्या धार्मिक दय्याच वा सामाजिक रढीचाच हक्क नव्हता त्या सर्पांविषयी त्यांना जवळ जवळ अत्सलता वाटत असे, कारण जो नाग त्या मुलीच्या पायाभोवती लडिवाळपणे वर्तुळे घालीत होता तो हरिहरशास्त्री याच्या वृद्ध पिढ्यानी मरताना थापल्या नातवाप्रमाणे यालाही सामाळ म्हणून त्याच्या पदरात घातलेला होता. तो वृद्ध अके दिवशी पायूस मी म्हणत असता असा वनातून येत हाता डोक्यावर जुन्या काळची ताडपत्री छत्री होती, त्या वनात पायूस अकसारखा पडत असल्यान सर्व जीवजंतु घडीन जवळ जवळ घिजून गेलेले होते अशा वेळी असा नाग चापयाच्या शाळाखालून जात अमना त्या वृद्ध ग्राह्याच्या छत्रीवर वरून अक नागाचे पिल्लू पडले पडताच छत्रीच्या वरच्या दाड्यास विळखा घालून ते तेथे राहिल घरी येताच त्या वृद्धास दया येथून त्यान त्या पिलास अजदार वपड्यात घालून ठेवले हलके हलके त्या फुलवागेत त्याचेसाठी अक लहान सुंदर वारळही बांधले, तेथे ते नागाचे पिल्लू वाढत वाढत अक अतिरास भयंकर वाटणारा परंतु त्या वृद्धाच्या खाद्यावर व हातावर अखाद्या मुलाप्रमाणे वागडणारा नाग झाल, त्या फुलवागेतील अिनर नागस्त्रियाशी त्याची सोमरीक जमून ययाकाली त्याची सततिही वाढू लागली, हे सव सर्प त्या धागभोवती नेहमी फिरत व तथून जवळच असणाऱ्या धान्याच्या कोठारावर रात्री पहारा देत अकदा काही चोर रात्री शास्त्री याच्या घरात शिरून धान्य व घन घेथून जात असता द्वाराजो येताच या प्रचंड नागाने अडवून धरले फूचकार करीत व भयंकर फणा अगारीत ता ममोर अुभा राहिला त्यास पाहताच किंचित् दबलेले ते चोर जा शस्त्र असून धावतात ताच ते अितर सव मागून व वाजूने सरसावून त्या चोराम घातक दश वडकडून वरते झाले व अधारात निसटून गेले ते चोर दरवाजातून तीसचाळीस फटावरही जाऊ शकले

प्रेम बसल्याने बाही कुमारीचे जीवन धोक्यात पडते अशा अद्भुत गोष्टी कधी कधी घडतात पण ह्या नागाचे त्या कुमारिचेवरील प्रेम तिच्या जिवास धोक्यात घालण्या-जितके झुडाम नव्हतं तो अगदी अेखाद्या चबुल प्रियकरासारखा तिच्या अर्ध्या घवतात असं तिच्यामोवती फिरणे, तिच्या हातून दूध पिणे, तिचे गाणे ऐवणे व दिवसातूना ऐकदा तरी तिचा हात आपल्या अंगावरून फिरवून घेणे यात तो नाग आपला सर्व दिवस स्वर्गीय आनदात नेत असे केव्हा केव्हा मात्र तिच्या अंगास वेढून तिच्या मुखाकडे टक् लावून बसाव अशी अुच्छृंखल अिच्छा त्यास होअी, व ती पूण न झाली तर तो दूधच पीत नसे जेव्हा सुमति निदान आपण हात तरी पुढे बरून त्या नागास, त्या सुपुमार व त्याच्या अंगातूनही वातिमान व मृदुमासल अमत्याने अेखाद्या नागिनीसारख्या मामणांमा आपल्या हातास रळसे घालून व वळू देअी व त्याच्या नचास आपल्या बदनचद्रिकेस पिळू देअी तेव्हाच तो नाग दूध पिअी हरिहरशास्त्री हा त्याचा सव रळा पुरवीत सुमतीस व त्या सर्व पुतुवास तो व त्याची सव मति घरची भाणसच वाटत

त्या सापाशी खेळता खेळता सुमतीची दृष्टि सहज वर गेली ता दूरवर वीणी तरी अुम राहून हातान आपणास तिकडे दाखवीत आहे अम तिच्या पहाण्यात आल 'बाबा ! ते पाहा कीण त ! आपल्या अिकडेच येत आहेत वाटतं पण ते तिथेच का अुमे ? ' हरिहरशास्त्री यानी वर पहाताच म्हटल की ' तो थिड्याचा पुढारी बम्बू असावा ' बम्बूविपयी हरिहरशास्त्री यानी प्रशसा वेलेली सुमतीने अेरलेली हाती तेव्हा तो म्हणाली ' बाबा असा विद्वान् मनुष्यास अिकडेच का वागवीत नाही ? ' शास्त्री म्हणाल, ' बा ! थिड्याना येवे सोडावले तर बुद्धा हे सर्व ब्राह्मण मला यथून हुमकून देतीन मीच तिकडे, जातो ' सुमति चडवून हसून म्हणाली, ' खरच का बाबा ! ब्राह्मणाच्या बठारात (बस्तीत) वावरणांया या बुड्यापेक्षा गदळ व या सपापेक्षा भयकर असेच का हे थिड्या लोक सारोखरोच असतात ? ' असा छद्मी प्रस्न करीत, पण अगदी सहज खेळकर स्त्रभावाने वरीत कुमारिका घरात निघून गेली व शास्त्री आपल्या त्या तरुण मुलाबरोबर त्या थिड्याकडे चालले सुमति मागचे बाजूने त्याचे अेक घर हाते तथे जाऊन त्या थिड्याशी आपल्या बापाच सभाषण काय होत ते अेकू जरी यणार नव्हते तरी-कस होते त पाहता यत्रील म्हणून अुभी राहिली

हरिहरशास्त्री त्या अखाद्या तपावनाप्रमाणे घात व निभय भासणांया ब्राह्मणागारातून बागू लागले मधूरा कोकिला अुच किलबिन करी मधून गाअी हव-रत मधून वेदाची सभा चाललेली अेकू यअी अेका ठिकाणीं दान तीन शास्त्री सरयत मभीरतेने प्रदक्षिणेच्या बळी प्रत्येक दोन पावळत किती अतर असाव या-विपयी स्मृतीमध्ये बाही स्पष्ट व्यवस्था दिलेली आहे की नाही व नसल्यास ती कशी लावावी या अत्यंत महत्त्वाच्या विषयावर वाद करीत असलेले दिसले लव-

त्याच्या प्रतिकारामाठी आपण घाबून जावयास नको नाय ? त्याच्या बहिणी त्या आपल्याच बहिणी नव्हत काय ? त्याची देणग्यें ती आपल्याच देवाची नव्हत का ? मग त्याचा नाश तो आपला नाश जेथे मर्वें हिंदु जातीच्या सुखदुखाना प्रश्न आहे तेथे पेणावरच्या महारवाड्यातील हिंदु झोपडी ही रामेश्वरच्या नगरमीमंतच समजली पाहिजे आज अरनाडवर प्रसंग आहे म्हणून कुटुमला लाज वाटावयास नको का ? अरनाडग आज या मुसलमानानी तुमच्या हिंदूच्या मुली पळवून बायका वेत्या व तुमच्या मूर्ति भ्रष्ट केल्या हें येथील मुसलमान सांगताना आमचीं तोंडे लज्जेने काळी ठिकार पडत नाहीत काय ? निदान पडलो पाहिजेत, पण ते मर्वें मोठा मला क्षमा करा पण मी तुम्हाम स्पष्ट माता की-माये हनिष्ठुर वर्तव्य म्हणून सांगण्याचे त्रौय करतो की-आता भेसाद्या वाचनलतेसारखी मोटक व प्राणासारखी प्रिय अशी जी आपली कन्यका आताच फुटवागतून तुमच्या घरात गेली, महाराज ! तिच्या पवित्र सन्मानाची व जीवनाचा द्राळी होऊ नये अशी जर तुमची विच्छा अमल तर-वेळीच सावध व्हा !

हरिहर मास्त्रीबुवाच्या पायात धस्त झालें परंतु (मनुष्यस्वभाव चमत्कारिक आहे की अपमान आपल्यावर काळजा तशी चालते पण त्याचे नाव घेऊन सा फोसळणार आहे अम मागितलेने सोसवन नाही) आपल्या प्रिय, सुंदर व सुशिक्षित कन्येचे नाव या भिष्याने व अशा भयानर भविष्यवाणीत ध्यावे याचाच त्यांना अधिव विषाद वाटला व त्या भावी भयान घटना हात असताही त्याच्या तोंडावर असतापाची छाया येऊन गेली पण लवकरच विवेकान सावरून ते म्हणाल, कन्ये ! तर मग या अनर्थाचा प्रतिकार करण्यास अुपाय काय ? जाणखी कायरे-आजकाल तर हिंदु मुसलमानाचे अंक्य स्थापित चार आहे ना ? खिलाफतीस स्वधर्माच्या प्रश्नाप्रमाणे हिंदूनी आपलासा वेला व म्हणून मुसलमान त्याच्या शब्दावाहेर पाडून टाकीत नाहीसे आर आहेत ना ! मग तू ह वड होणार म्हणतोस ह हिंदूच्या विरुद्ध कस असेल ?

‘महाराज ! या भावी अनर्थाचा प्रतिकार कसा करावा म्हणून जे विचारलेत त्याचा हाच पहिला अुपाय-प्रथम हो समजूत की, हिंदु-मुसलमानाचे चालेले अंक्य ह हिंदूच्या सुरक्षितताला पोषक आहे ही समजूत ठार केली पाहिजे तुम्ही म्हणता त्या वादमाचा पूवाध खरा आहे का हिंदूनी खिलाफतीच्या प्रश्नास स्वधर्माच्या प्रश्नाप्रमाणे समजून आपलासा कला जाह पण त्याचा अुत्तराध मात्र अवास्तव आहे कारण हिंदूनी खिलाफतीस आपरा वेळ म्हणून मुसलमान हिंदूच्या शब्दा वाहेर आपण पाय टाकू नये अस मानीत नसून हिंदूनी आपल्या शब्दावाहेर पाय टाकू नये अस म्हणत आहेत ही मत्स्थिति हिंदूचे दृष्टीस आणून या वडास असावधाने काणतेंही साह्य न देता त्याची कबर ओव्हाणामूनच व अुघड प्रतिराध करून मोडून टाकावी हें हिंदूस समजावून दणे हाच अनर्थाच्या प्रतिकाराचा पहिला

अुपाय पंहुला पण अेवढाच नव्हे, कारण हिंदूच्या आधारावर हे वड मुसलमान वरीत नाहीत हिंदूना ते मिळोत या न मिळोत बाटपून दाकावयाचव ह तर या वडातील अेक महत्त्वाचे प्रीदवाक्य व मुद्गजंंना व्हावयाची आहे तेव्हा दुसरा अुपाय म्हणजे र्यरित आपणा हिंदूची स्वसरक्षणार्थ पथके निर्माण करणे हे होय हें काम आताच आरंभिले पाहिजे, तो मीलवी जा तघून गेला तो अरनाड येथे त्याच्या मुख्य समेत बहुधा दोन तीन दिवसात जाअून प्रतिवेदन करील की कुट्टम येथील थिच्या लोक स्वेच्छेने मुसलमान होत नाहीत, अितर जातीची तर गोष्ट बोलावयाला नको ! बहुधा कुट्टम देशाचे नाव त्या टिपणीत दाखल केले जातील की जीत ज्या हिंदूच्या गावास बलात्काराने मुसलमानी धम स्वीव, रावयास लावून त्याची अवधी मत्ता काफिराची म्हणून जप्त व्हावयाची आणि या मत्तेने हिंदु स्त्रिया ही धर्मवीराची न्यायसिद्ध लूट म्हणून हरण करावयाच्या आहेत त्या गावची नाद आहे ! व हही निश्चितच जाहे की मालुटीत या पवित्र, निरपराध बलावण्य-घती कन्हेचा घाटा त्या नीच मीग्वीचा म्हणून ठरणार ! महाराज, राग करूनवा ! माझा करूनवा जो राग करावयाचा तो ह्या पापाचरणास अवृत्त झालेल्या नीचाचा ! मी अेव दुष्ट वातमी वेळेवर पोहावून तिच्या परिणामापासून तुमचे सरक्षण करण्यास आलेल पथ आहे ! मला फाडून तोडून टाकू नवा तर त्यातील वातमीचा नीट विचार करून त्या सकटावर व दुष्टावर आपला सूड अुगवा !

‘तू म्हणतास तसच ! बम्बू ! बल ! बसा आरंभ करावा राग !’

‘ठीक आहे महाराज, पहिली गोष्ट म्हणजे अरनाड येथे जाअून तेथील मुसलमानाच्या मुख्य वेद्रातील मडळींनी तेथील ज्या हिंदु पुढाऱ्यास भूलथापा देअून ‘स्वराज्या’च्या व ‘अैक्या’च्या साखरेत गुंगीच्या विपाच्या गाळघा चारल्या आहेत त्या हिंदूस शुद्धावर आणण्याचा प्रयत्न मी करतो ते वेळेवर शुद्धीवर आले तर ठीकच, नाही तर निदान आपण कुट्टमच्या तरुण हिंदूस तरी धमरक्षणाथ सज्ज करून ठेवू. थिच्यामधील तरुण या न्यायसिद्ध आहेत !’

मध्येच तो कम्बूवरोवर आलेला थिच्या तरुण म्हणाला, ‘हो ! हो ! हिंदु धर्मसरक्षणार्थ आम्ही मरावयास दखील मिद्ध आहूत !’

‘आपण तबडे या ब्राह्मणागारात, पाड्याच्या शिबिरात ज्याप्रमाणे द्रोपदेयादि हाणे त्याप्रमाणे, स्वस्थ घोरत पडलेल्या आपल्या वधूस सावध करून ठेवा मी अरनाडहून येताच आपणास भेटतो !’

हा सवाद अिकडे चालला असताना प्रथम आपल्या घरामाणे काही वेळ अुभी राहिल्यानंतर हळू हळू पुढे सरकत सरकत शास्त्र्याच्या दृष्टीस न पडेल परंतु त्या सर्वांचे सभाषण स्पष्ट नसल तरी अस्पष्टपणे अैकून घेअून व त्या मित्रमास स्पष्टपणे वधता येतील अशा अतरावर अेका नारळीचे आड यअून सुमति गुपचीप अुभी राहिली होती तिला सरफताना त्या थिच्या तरुणाने पाहिलीही होती तिनेही

वरच त वम्बू बुभा होता तथे त आले व यथाचित अतरापक्षा वरच पुढे होआ
 अेवांन्तात त्याच्याशी वाडू लागले वाही अगदी हळू व वाही जरा बुच थमा त्याचा
 सवाद चालता चालता वम्बू म्हणाला, 'त्याची अगदी शयानका महाराज ! ज्या
 घराखाली मुरग लावलेग असता ते घर वेवळ ता मुरग माली लावला जाताच हळू
 वा अस्वरथ हाडू लागत नाही परंतु त्या वेळच्या त्या घराच्या स्थिरतने व घरच्या
 माणसाच्या शात निभयतने जर बाणी म्हणल की त्या घराखाली मुरग लावलेग आहे
 ही बातमीच खाटी आहे तर त्याची समजूत कोणा घालवी ? मुरगात ठिण्गी पड-
 ताच जो भयकर धक्का घसल ताच अक कोटिधम त्याची ही समजूत चुकीची
 ठरवू शकेल ! आज तुमच्या या ब्राह्मण बठाराची स्थिति अगदी तशीच आहे ता
 मोलवी दोनदा मला म्हणाला की जर तू मुसलमान हाशाल तर अेक महिऱ्याच्या
 आन तुग-महाराज ह वाक्य झुच्चाट नव पण न झुचटणाऱ्या आजीच्या डोळ्यास
 झुचडविण्यास समय अमणार अनय अजन म्हणून झुच्चागता-तो म्हणाय तुला
 व तुऱ्या या विध्याना जे आज कुत्री फिरतात त्या मार्गावरूनही विटाळ हाजी
 म्हणून जाओ देत नाहींत त्याच या ब्राह्मणमराठ्यांच्या मुलींच्या मचकावर तुम्हास
 नेअून न वसवान तर मी मोलवीच नाहा ! जा जा विध्या आज मुसलमान हाअून
 या लवकरच हाणाऱ्या वडात भाग घेईल त्या प्रत्यकास ता निवडीत ती ब्राह्म-
 णाची मुग्गी अेना महिऱ्याचे जात अपण वेली जाओल ! महाराज, रागावू नका !
 मलशारमध्न आज वाहाअेर गडगड दिसत नाहा, या तुमच्या शात तपावनात
 कोकिलाचा किलकिलाट जा वाय शाति नगितील ती भगिताल अशी आज जरी
 स्थिति असली तरी आत्ता या धडीस-या तनावनाखाला मोपल्या मुसलमानाच्या
 राक्षसी घमवेडाचा भयकर मुरग लाविला जात आहे '

त्या मोलवीसारख्या दहापाच धर्मोन्मत्तांच्या मारहाणीन डळमळून जाआल
 अितके का ब्रिटिश राज्य दुबल आहे ?' त्या विध्याच्या बातमाचा जरा परिणाम
 होओ लागल्यामुळे थोड्याशा चिंतायुक्त धवनीन शास्त्रीबुवानी विचारल,

'दहापाच धर्मोन्मत्त मोठवी नव्हत ! तर अेकूण अेक मोपला या वडात
 शस्त्र घेअून खिलाफतासाठी जुठणार आहेत त्या विरहित त्या मोलवीन मला हही
 सांगितल आहे की अखस्थानातून दाखाला समुद्रमार्गे त्यास पोहोचविला
 जाणार अमून अफगाणिस्थानचा अमीर हा त्याच वेळेस पन्नास साठ हजार फौज
 घेअून हिंदुस्थानवर स्वारी करणार जाह आमच्या अुठावणीचाच काय तो बिलव
 आहे आम्ही वड वरून अुठताच तीन महिऱ्याचे आन तुकस्थानचा झेडा झुलवीत
 अनवर बेन आम्हास येअून मिळणार आहे ' अस तो मोलवी वारवार म्हणत हाता

'हा अनवर बेन कोण ?

ता तुक आहे व त्याला हिंदुस्थानातील मुसलमान सब जगाताल मुसल-
 मानाना स्वतंत्र नरण्यासाठी घाडलेग ओस्वरी वीर समजतात

त्याच्या प्रतिकारासाठी आपण घाबून जाययास नको काय ? त्यांच्या बहिणी त्या आपल्याच बहिणी नव्हत काय ? त्यांची देवालये तीं आपल्याच देवांचीं नव्हत का ? मग त्यांचा नाश तो आपला नाश. जेवे सर्व हिंदु जातीच्या सुखदुःखाचा प्रश्न आहे तेथे पेशावरच्या महारवाड्यातील हिंदु सोपडी ही रामेश्वरच्या नगरसीमेतच समजली पाहिजे. आज अरनाडवर प्रसंग आहे म्हणून कुटुमला लाज वाटावयास नको का ? अरनाडला आज या मुसलमानानी तुमच्या हिंदूंच्या मुली पळवून बायका केल्या व तुमच्या मूर्ति भ्रष्ट केल्या हे येथील मुसलमान सांगताना आमचीं तोंडं लज्जेने काळीं ठिपकर पडत नाहीत काय ? निदान पडलीं पाहिजेत; पण तें मर्व सोडा. मला क्षमा करा. पण मी तुम्हांस स्पष्ट सांगतो की—माझे हें निष्ठुर कर्तव्य म्हणून सांगण्याचें कौंय करतो की—आता ऐकाया काचनलतेसारखी मोहक व प्राणासारखी प्रिय अशी जी आपली कन्यका आताच फुलवागेतून तुमच्या घरात गेली, महाराज ! तिच्या पवित्र सन्मानाची व जीवनाची होळी होऊ नये अशी जर तुमची अिच्छा असेल तर—वेळीच सावध व्हा !'

हरिहर गास्त्रीबुवाच्या पोटात घस्म झालें. परंतु मनुष्यस्वभाव चमत्कारिक आहे की अपमान आपल्यावर कोसळला तरी चालतें. पण त्याचें नाव घेऊन तो कोमळणार आहे असें सांगितलेलें सोसवत नाही. आपल्या प्रिय, सुंदर व शुभिक्षित कन्येचें नांव या विद्याने व अशा भयंकर भविष्यवाणीत ध्यावें याचाच त्यांना अधिक विषाद वाटला. व त्या भावी मयाने घस्म होत अमताही त्यांच्या तोंडावर असंतोषाची छाया येऊन गेली. पण लवकरच विवेकाने सावरून ते म्हणाले, कम्बू ! तर मग या अनर्थाचा प्रतिकार करण्यास अुपाय काय ? आणखी कायरे—आजकाल तर हिंदु-मुसलमानांचें अैक्य स्थापित झालें आहे ना ? खिलाफतीस स्वघर्माच्या प्रश्नाप्रमाणे हिंदूनी आपलासा केला व म्हणून मुसलमान त्यांच्या शब्दाचाहेर पाखूल टाकीत नाहीसे झाले आहेत ना ! मग तू हें बड होणार म्हणतोस हे हिंदूंच्या विरुद्ध कसे असेल ?'

'महाराज ! या भावी अनर्थाचा प्रतिकार कसा करावा म्हणून जें विचारलेत त्याचा हाच पहिला अुपाय—प्रथम ही समजूत की, हिंदु-मुसलमानांचें झालेले अैक्य हे हिंदूंच्या सुरक्षिततेला पोषक आहे ही समजूत ठार केली पाहिजे. तुम्ही म्हणता त्या वाक्याचा पूर्वार्ध खरा आहे की हिंदूनी खिलाफतीच्या प्रश्नास स्वघर्माच्या प्रश्नाप्रमाणे समजून आपलासा केला आहे. पण त्याचा अुत्तरार्ध मात्र अवास्तव आहे. कारण हिंदूनी खिलाफतीस आपलेमें केले म्हणून मुसलमान हिंदूंच्या मध्या-बाहेर आपण पाय टाकू नये असें मानीत नसून हिंदूनी आपल्या शब्दाचाहेर पाय टाकू नये असें म्हणत आहेत. ही सत्यस्थिति हिंदूंचे दृष्टीस आणून या वंडास असावधाने कोणतेंही साह्य न देता त्याची कंवर ओव्हाणानूनच व अुघट प्रतिरोध करून मोडून टाकावी हें हिंदूस समजावून देणें हाच अनर्थाच्या प्रतिकाराचा पहिला

अुपाय पैहिला पण अेवढाच नव्हे कारण हिंदूच्या आधारावर हे वड मुसलमान करोत नाहीत हिंदूना ते मिळोत वा न मिळोत बाटवून टाकावयाचेच हे तर या घडातील अेव महत्त्वाचे घीदवावय घ मुद्दगजना व्हावयाची आहे तेव्हा दुसरा अुपाय म्हणजे स्वरित आपणा हिंदूची स्वसरक्षणाय पथक निमाण करणे हे होय ह काम आताच आरमिल पाहिजे तो मीलवी जा तेथून गेला तो अरनाड यथे त्याच्या मुख्य सभेत बहुधा दोन तीन दिवसात जाथून प्रतिवेदन करील वी कुट्टम येथील थिय्या गीव स्वेच्छेने मुसलमान होत नाहीत अितर जातींची तर गोष्ट बोनावयाला नको ! बहुधा कुट्टम देगाच नाव या टिपणीत दाखवले जातील की जीत ज्या हिंदूच्या गावास वगत्वाराने मुसलमानी धम स्वीकारावयास लावून त्याचा अवधी मत्ता काफिराची म्हणून जप्त व्हावयाचा आणि या मत्तेन हिंदु स्त्रिया ही धमवीराची यायसिद्ध लूट म्हणून हरण करावयाच्या आहेत त्या गावची नाद आहे ! व हही निश्चितच आहे की या लुटीत या पवित्र गिरपराध व अवण्य वती वल्येचा वाटा त्या नीच मीनवीचा म्हणून ठरणार ! महाराज राग वरूनका ! गाशा वरूनका जा राग करावयाचा तो ह्या पापाचरणास भवत्त झालेल्या नीचाचा ! मी अेक दुष्ट वातमी वळेवर पोहाचून तिच्या परिणामापासून तुमचे सरक्षण करण्यास आलल पय आहे ! मग पोडूनतोडून टावू नवा तर त्यातील वातमीचा नीट विचार वरून त्या सक्टावर व दुष्टावर आपण सूड अुगवा !

तू म्हणतास तसच ! वम्बू ! चर ! वसा आरभ करावा साग !

ठीक आहे महाराज पहिला गाष्ट म्हणजे अरनाड यथ जाथून तेथील मुसलमानाच्या मुख्य वद्रातील मन्ळीना लेयीत ज्या हिंदु पुढाच्यास भूलयापा देथून ' स्वराज्या च्या व अेवघा च्या साखरेत गुणीच्या विपाच्या गाळथा चारल्या आहेत त्या हिंदूस मुद्दावर आणण्याचा प्रयत्न मी करता ते वेळेवर सुद्धीवर आले तर ठीकच नाही तर निदान आपण कुट्टमच्या तरुण हिंदूस तरा धमसरक्षणाय सज्ज वरून ठेवू थिय्यामधील तरुण या कायास सिद्ध आहेत

मध्येच ता वम्बूवरोवर आलेग थिय्या तरुण म्हणान हो ! हो ! हिंदु धमसरक्षणाय आम्ही मरावयास दसील सिद्ध आहात

आपण शकडे या ब्राह्मणागारान पाडवाच्या गित्रिरात ज्याप्रमाणे द्रौपदेयादि होन त्याप्रमाण स्वस्य भारत पडलल्या आपल्या वधूस सावध वरून ठेवा मी अरनाडून घतान आपणारा भेटता

हा सवाद अिक्डे चालला असताना प्रथम आपल्या घरामागे काही वेळ अुभी राहिल्यानंतर हळू हळू पुढे सरकत सरकत गास्याच्या दुष्टास न पडेथ परंतु त्या सर्वांच समापण स्पष्ट नसत तरी अस्पष्टपण अेवून घेवून व त्या थिय्यास स्पष्टपणे ययता यमीन अगा अतरावर अेवा नारळीचे जाड यअून सुमति गुपचीप अुभी राहिली होत तिला सरकताना त्या थिय्या तरुणाने पाहिलाही हाता तिनही

त्याला आपणांस पाहताना पाहिलें होतें. थिय्याचे शब्द तिने बघ्या अितके स्पष्ट ऐकले असावे. त्या थिय्या तरणाच्या अँटदार अंगलदीस तर तिला निरसून पाहावें असें देखील वाटलें. दोनदा तिच्या मुग्नित मनात असा विचार येऊन गेला, की शरीररचरना पाहिली असता हा थिय्या तरुण ब्राह्मण तरुणात सोडून दिला तर पुन्हा निवडणेंही कठीण व्हावे अितका मिसळून जातील ! मग याम असें अत्पुश्य कां वरें लेखिलें ? रक्त, जाति, रून अितकें अभिन्न ! मग सापमुढा जे ब्राह्मण, क्षत्रिय पाळतात ते यांस अितके निष्ठुरपणे कां वरें हिडोत फिडोत करतात ? हां सहानुभूतीचा विचार तिच्या हृदयात अुद्भवत असताच आकस्मिकपणे त्या थिय्या तरणाच्या वरचेवर पण सावधपणे तिच्याकडे पाहणाऱ्या दृष्टीस तिची दृष्टि मिडली. तिला वाटलें, त्याच्याशी बोलवें. तिच्या दृष्टीत ती सहानुभूतीची लकेर पुन्हा पाहण्यासाठी कोण्या महत्कार्यात आपले प्राणही अपण करावे.

अितक्यात कम्बूचा व शास्त्रीयुवाचा तो संवाद सपून कम्बूने निरोप घेताना साप्टांग दंडवत घातला. कम्बू परतला. त्या थिय्या तरुणाने निघता निघता मागे पाहिलें - तो त्या ब्राह्मण कन्येची सहानुभूतीची दृष्टि पुन्हा त्याच्या दृष्टीस पडली. ती तिचेच आडोशास जुमी होती. त्याच्या अिच्छेच्या अितकी सन्निध ! त्याच्या आशेच्या अितकी सुंदर !

हरिहरशास्त्री जड पावलांनी आपल्या घराकडे चालले. आपल्या आजीची झालेली भयंकर स्थिति व त्याच राक्षसांच्या तमल्याच क्रौर्यास आपली स्वतःची ही अल्लड प्रियतम कन्या आता बळी पडणार की काय ! छेः तो सर्व विचार स्वतःच्या मनात देखील जुळवून घेण्याचें त्यांस धेंयें होअीना. त्या घनातून परत जाताना पुन्हा त्या घरावरून ते गेलें की जेथे प्रदक्षिणेच्या दोन पावलांत किती अंतर असावें या विषयाचा रमृतिनास्त्राघारे गभीर वाद करीत शास्त्री मंडळी बसलेली होती. तो वाद आता अगदी भरात आला होता ! परंतु शास्त्रीयुवास आता त्यांचा तो वाद वर्कम लागू लागला व कशाने कोण जाणें - तो वाद अैकताच त्यांची भीति जणू द्विगुणित होअून वग्धची वातमी खरी असावी असें त्यांस वाटू लागलें.

काय केले पाहिजे या विषयावर अल्लाबक्ष याचे फार परिणामकारक व्याख्यान झाले. अितके परिणामकारक की परत मिरवणुकीचे वेळी खानसाहेबाच्या गाडीचे घोडे सोडून हिंदु लोकांनी ती स्वतः ओढीत नेली ! मिरवणुकीत अेकदा कोणी अेक 'बंदेमातरम्' म्हणून ओरडला; परंतु त्यास साथ देण्याअितका मूर्ख व अनुदार हिंदु कोणी मिळाला नाही ! मुसलमानांनी मात्र तो शब्द अुच्चारला गेला असता तानवृत्ति ठेवून दगाघोषा केला नाही. हिंदु पुढाऱ्यांनी लगेच आज्ञा फर्माविली की, सर्वांनी 'अल्ला हो अकबर' असा अेकच जयघोष करून हिंदु-मुसलमानांची अेकी दूढ होत चाललेली आहे हें जगाच्या प्रत्ययास आणून द्यावे !

मिरवणूक संपताच रामनारायण नंबुद्री, माधव नायर, सिताराम चेट्टी अित्यादी हिंदु पुढारी अल्लाबक्ष यातह त्या बगल्यात गोळा झाले. कालिकतच्या खिलाफत चळवळीचे प्रमुख पुरस्कर्ते महानदी अय्यर हेही तेथेच अुपस्थित असल्याने सभेचे अध्यक्षस्थानी त्याचीच योजना झाली. ते म्हणाले, 'आजच्या व्याख्यानाने कालिकत नगरातील लोकावर जो परिणाम झाला आहे त्याचा त्वरित लाभ घेऊन खिलाफतीच्या चळवळीसाठी हिंदूंनी काय करावयाचे ते प्रत्यक्ष करण्यास आताच आरंभ व्हावा म्हणून ही सभा भरली आहे.'

माधव नायर म्हणाले, 'स्वराज्य खिलाफतीच्या चळवळीसाठी 'असा प्रयोग ठरावात असावा.

तेव्हा या सहेतुक अुद्गमपणाने चिडून मोलाना अँटखान म्हणाले, 'स्वराज्य खिलाफतीच्या बोकाडी ! हिंदु-मुसलमानांच्या बोकाडी ! असे असेल तर मी हा सभेतून अुठून जातो.'

अंशाळे झाल्यासारखे होऊन माधव नायर म्हणाले, 'क्षमा करा मोलवीजी ! गाझा तसा मुळीन अुद्देश नव्हता. आपल्या धार्मिक भावना दुसत असल्या तर ठरावात खिलाफत-स्वराज्याची चळवळ असा आपण अुल्लेख करू' मोलवी अँटखान म्हणाले, 'मुळीच नाही ! हे स्वराज्याचे खूळ तुम्ही आमच्या खिलाफतीवर तुमचा विश्वास नाही म्हणून मध्येच आणता. हा मुसलमानी धर्माचा व जातीचा अुपमर्द आहे.'

अितक्यात अेका कोणत्यातून धोडपणाने अुठून अेक तेजस्वी पुरष म्हणाला, पण मोलानास हेव ! खिलाफत ही सस्या व चळवळ मुसलमानी असताही हिंदु लोक जर तिला पाठिवा देतात तर हिंदूच्या स्वराज्याच्या चळवळीस मुसलमानांनी अितके अुपमर्दकारक वा मानावे ?'

'तू मूर्ख आहेस !' अँटखान अुसळून म्हणाले, 'खिलाफत हा आमचा धर्मच आहे. अुमरचे पूर्वी, अब्बासचे पूर्वी प्रत्यक्ष पैगबराबरोबरच खिलाफतचा जन्म झालेला आहे पण ही तुमची हिंदूची स्वराज्याची चळवळ आजची आहे, नवीन आहे. म्हणूनच ती अुपमर्दकारक आहे.'

‘स्वराज्याची चळवळ नवीन नाही-’ तो पुरुष म्हणाला, ‘महमदपंगवराच्या पूर्वी ती विजयमाने चाली होती, वृष्णाने चाली, रामचंद्रा-’

‘वस्म ! वस्म ! त्या काफराचे नाव वाढू नकोस पंगवर व वृष्ण ! निर्यासात दोन्ही नावे ! पंगवराचा हा अपमान आहे ! चूप ! नाही तर जीभ ओपटून पाडीन !’ असे म्हणत मोलाना बैठकान त्या हिंदवर चालून गेले

‘हा हा’ असे म्हणत मडळी मध्ये पडली अध्वस महानदी ओढून म्हणाले, शान ठा, मोलानाजी मी आम्हासच हिंदूच्या वर्तान त्या मनुष्याच्या अहमपणा-विषयी आपली समा मागतो हे अहम मनुष्या ! ही समा अनत्याचारी अमहवार-वादी लोकांची आहे हे तू कसा विसरतोस ! येथे तू आपल्या मुसलमानबधूशी असलेल्याचाराचे वर्तन केलस ह हिंदुधर्मास लाडनास्पद आहे ठरावामध्ये ‘खिलाफतीची चळवळ’ असेच शब्द असावे असे मी ठरवितो ! ‘ठीक ! हातात माळ घेऊन शातपणाने बसलेला अहम मुसलमान मोलवी म्हणाला, ‘हेच ठीक आमचे प्रिय हिंदुबधूचेसाठी आम्ही प्राण देखील देऊ दोघाचे रक्षक अकाच शब्दात व्यक्त झाले म्हणजे-आपल्या अक्याला शोभा येते पुढा खिलाफतीत स्वराज्य आहे, पण स्वराज्यात खिलाफत असेच असे नाही तेव्हा महानदीनी योग्य निवाळ दिला. महानदी सरासरीच महाप्रण आहे !’

‘ते सरखुरे हिंदु आहेत !’ सभेसुन अक्याच्या अहमगारली

‘मुमते आसीबाद नको आहेत, खिलाफतीसाठी हिंदु लाक बाय बाय प्रत्यक्ष साहाय्य देतात त्यावरून त्याची ही अक्याची माया किती खरी आहे ह मुसलमान पारसतील ! मोलाना बैठकान रागाने पुरकुरलेली दाढी हाताने धोपटीत म्हणाले, ‘आम्ही खिलाफतीसाठी मोपली लाकाची स्वयसैनिकांची पयक अुमारणार आहोत परंतु मोपले लोक निधन असल्यान व त्याचे धन हिंदु नुम्यानी (जमिनदारांनी) हरण केल असल्यान माची अशी सूचना आहे की, स्वयसैनिकाच्या खर्चाचा सर्व भार हिंदुनी सोसावा !’

‘अचित्तच आहे ! महानदी म्हणाले

‘माची अशी सूचना आहे की त्या स्वयसैनिकाच्या अधिकाऱ्यात काही हिंदु गृहस्थ असावेत ! माधव नायर म्हणाले

‘बाय ! मुसलमानावर अविश्वास ! मुसलमानावर हिंदु अविश्कारी ? हा मुसलमानी धर्माचा अपमद आहे ! मुसलमान गुलाम हाण्यास जन्मलेले नाहीत ! ते राज्य कराबयास जन्मले आहेत !’

समा करा ! मोलानामाहव ! माचा तसा अदेश नव्हता ! ओशाळे चाल्या-सारख होऊन माधव नायर म्हणाले ‘आपल्या धार्मिक भावना दुटून असतील तर मी असे मुचवितो की त्या स्वयसैनिकात मुसलमानी अधिकाऱ्याच्या हाताखाली हिंदु स्वयसैनिक असावे !’

बैटखान म्हणाले, 'मुळीच नाही; खिलाफतीचे रक्षणाकरिता मुसलमानांनी स्वयंसैनिक होणें हा आमचा धर्मच आहे. अमरचे पूर्वी, अब्बासचे पूर्वी, पैगबराचे वेळेपासून मुसलमानांनी खिलाफत रक्षणाचें काम मुसलमानांनीच केलें पाहिजे असा हुक्म आहे. काफरांनी केवळ जिझिया द्यावा. पण प्रत्यक्ष स्वयंसैनिक त्यांना कधीच होवा येणे नाही.'

“पण !” माधव नायर जरा आग्रहाने मध्येच म्हणतात, तोंच, 'चूप. तू मूर्ख आहेस. बैटखान पुन्हा झुमळून म्हणाले, 'स्वयंसैनिक खिलाफतीचे रक्षणाकरिता मुसलमान असावेत हा आमचा धर्म आहे सांगितलेंना ! तुझी सूचना नवीन आहे म्हणून तो आमचा अपमर्द आहे ! आमचे धर्माविरुद्ध कोणी बोलेल तर मी जीभ सुपटून टाकीन !' असें म्हणत भौलाना चालून जाऊ लागले. 'हां हां' असे म्हणत मंडळी मध्ये पडली. अध्यक्ष महानदी जुठून म्हणाले, 'शांत व्हा मौलवीजी ! माधव नायरांची सूचना नि संशय आमच्या मुसलमान वंधूवर हिंदूंचा विश्वास नाही असे दर्शविणारी होती. मुसलमान मुलाम होण्यास जन्मलेले नाहीत. हा मुसलमानाचा बाणा नि संशय अमिदनीय आहे. माधव नायर ! आपण जिये सर्व अनन्याचारी असहकारितावादी जमलेले असताना मौलवीस शब्दाने तुम्ही दुसऱ्याकडे हे आपणांस शोभले तरी कसे ? मी असा निर्णय देतो की आमच्या मुसलमान वधस खिलाफतीचे रक्षणार्थ स्वयंसैनिकांची पथके अमारण्याचा पूर्ण

‘ए काफर ! पक्को सालेको ! गिरा दो’ असे म्हणत मोलवी बैठकान आपल्या साथीदारामह पिनाळलेल्या वाघासारखा तुटून पडत म्हणाला. महानदी देवील चिडून गेल्यासारखे दिसले व मोठमोठ्याने हें वाक्य बोलून असणाऱ्या त्या तेजस्वी पुरुषास, ‘ही अनत्याचारी लोकांची सभा आहे ! लूटमारीचे नाव देवील येथे वाडू नको ! आमचा मुसलमान बघूवर विद्वान आहे. ते करतील ते व्युत्तमच करतील !’ अित्यादि वाक्ये आरडत होते त्या गर्दीत मुळीच न दगमगता तो पुरुष म्हणाला, ‘अहो, जो लूटमारीचा बुल्लेख करतो तो अनत्याचारी का जो लूटमार करतो तो ?’ या वाक्याने तीं शांतपणे बसलेला मोलवी देखील सवळला. सिताराम चेटी तर त्या मोलवांच्याही पुढे घुमून त्या पुरुषास म्हणाला ‘नोचा, हिंदुमुसलमानाचे वैश्य विघडवितो ! लूटमारीचे नाव या सभेन !’ असे म्हणून व त्या पुरुषास जोराचा अंक ओसा लगावून म्हणाला, ‘माहीत नाही तुला की आम्ही अनत्याचारी असहकारितावादी आहोत ते !’

नारायण नबुद्दीने त्यासंगी त्या पुरुषास लाप माहन विचारले, ‘माहीत नाही तुला की सिताराम चेटी अनत्याचारी आहेत ते !’

तो मोलाना बैठकानही तेथे पाहोचून व त्या पुरुषाची मानगुटी घट्ट धरून ओरडले, ‘काफर ! माहीत नाही तुला की, नारायण नबुद्दी अनत्याचारी असहकारवादी आहेत ते ?’

आता मात्र त्या पुरुषाची सहनशीलता सपली. त्याने गुदमळून जाऊ पाहणाऱ्या आपली मान कशीवशी त्या मोलानाचे पक्कोतून सोडविली व त्याची रागाने फुरफुरलेली दाढी अंका हातान गुंडाळून धरून दुसऱ्या हाताने त्याचे थोमुखात साडकन् भटकविली ! ह् पाहताच त्याचे मागे धुमा असलेला अंक तरण पुढे सरसावला व त्याने त्या मोलानास माहन बुचलून घाडकन भूमीवर आपटले. त्यासरशी त्या सभेतील अनेक हिंदु त्या दोघाजणावर तुटून पडून काठ्यावर काठ्या घालू लागले ते दाघे रक्तववाळ झाले, पण त्यांनी त्या मोलानास तसेच तिबवीत ठेवले होते थोड्या वेळाने ते दोघे व इतर याच्यामध्ये स्वतः महानदी धुमे राहिल्याने सभागृह थोडे शांत झाले महानदीने आज्ञा केली की, त्या दोघास अनत्याचारी वतनावद्दल बाहेर घालवून द्यावे

माघव नायर वचरत म्हणाले, ‘पण वास्तविक पाहता त्याच्या अगावर मोलानाच पहिल्याने चाल करून गेले होते’

‘चूप रहो !’ मोलाना असळून म्हणाले, ‘कोणाही नास्तिकावर व मूर्तिपूजकावर आघात करणे हा आमचा धर्मच आहे. अमरच्या पूर्वी, अब्बासच्या पूर्वी, प्रत्यक्ष पैगबराने कुराणात हुकूम आणला आहे की पैगबरावर विश्वास न ठेवणाऱ्या मूर्तिपूजकावर वधी प्रीति करू नका आघात करणे हा मुसलमानाचा बाणाच आहे. पण प्रत्याघात करणे ही जी हिंदूंनी नवीन रट्टी काढली आहे ती मुसलमानांनी

घर्माचा झुपमर्द आहे ! ही सभा काफराची आहे. मी ही सोडून जातो ! कारण मृम्व्ही सर्व त्या मनुष्याचे घर्माचे आहे ! त्यास ठार कां नाही मारीत !'

‘ धांवा मौलानाजी ! आम्ही त्यास ठार मारतो. ’ रामचंद्र चेटी म्हणाले, ‘ पाजी कुठला ! हिंदु-मुसलमानाचें वैक्य विघडवितो ! आम्हा अनत्याचारी असह-काय्याना कलंक लावतो ! ’

परंतु मौलानांना अतका चौप मिळालेला होता की आता त्या दोघांच्या-कडे पुन्हा धोडपणे पाहण्याची त्यांची छाती नव्हती. म्हणून पायावर पाय ठेवून ते ओरडत सभेतून निपून गेले. त्याचे मागेमागे तो माळ घेतलेला मौलवी देखील चालला. पण त्या पुरुषाने त्या मौलवीस दारात अडवून व आपले लावलेले कल्ले झुपटून विचारलें ‘ मला ओळखलेंस ? ’ मौलवी चकित होऊन म्हणाला, ‘ काय ? तू कम्बू ? ’ कम्बू म्हणाला, ‘ होय ! आणि तू खो मौलवी जो आम्हा थिम्बांस मुसल-मान झाली तर त्याच ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यांच्या मुली वाटून देणार होतास. ’

★ ★

४. खिलाफत तो ही !

तिरुंगाडी नावाच्या गावात मुख्य मशिदीत अली मुसेलियर बसला होता. त्याचे आजूबाजूस शेकडो मोपल्याचा समूह हातात, भाले, तरवारी व काही नडुका घेऊन बसला होता. दूरवर मोपल्यांच्या स्त्रिया, मुलें, माणसें ह्याची एकच दाटी झालेली असून ते सर्व लोक मोठमोठ्याने ‘ अल्लाहो अकबर ! ’ म्हणून ओरडत होते. त्यांच्यातील काहींच्या अंगावर घाव लागून त्यातून भळभळ रक्त वाहत होतें तर, काही विव्दळत पडलेले होते. अली मुसेलियरच्यापुढे तीन प्रेते छिन्नभिन्न होऊन आपल्याच रक्तात भिजत पडलेली होती. अताबल्लेपणाने अली मुसेलियरने

त्या मोलवीने अली मुसेलियरच्या पायासमोर पडलेल्या शिपायाच्या त्या तीन मुड्यातून एकाचे शिर छाटून त्याची शेडी धरून लटकावीत विचारले- 'हं पहा अग्रजांचे शिपायी कोण असतात ते ! ही या काफराने वायवाप्रमाणे रासलेली चेणो पाहा ! हा दुसरा शिपायी ! ही पाहा शेडी ! हा तिसरा काफर पहा ! ही पहा शेडी !' पण त्याचे शिर कापून शेडीने धरू पाहातो तों ती त्या डोक्यास झुळीच दिसेना कारण तो तिसरा शिपायी मुसलमान होता मौज्बी दडपून तरीही म्हणाला, हाही हिंदूच ! हे हिंदु लोक अग्रजासारखेच आमचे शत्रू आहेत हे अग्रजाचे आहेत, हे मोपल्यास अग्रजानी सांगितल्याबरोबर गोळ्या घालतात. गुणीही मुसलमान अग्रजाचे देवाने सांगितले तरी मुसलमानाच्या विरुद्ध लढेल काय ? 'समेलून ऐकच वल्लोळ बुडला, 'कधी नाही ! मुसलमान तितका एक आहे ! मुसलमान मुसलमानाविरुद्ध कधी लढला नाही, लढत नाही, लढणार नाही.'

• समेलील या वल्लोळास अत्तेजवीत मोलवी म्हणाला, 'कधी नाही ! खलिफा जर्मनीचे वाजूम असल्यामुळे सगळा मुसलमान अग्रजावर बुडला आहे इग्रजास ऐकही मुसलमान शिपायी तुर्काविरुद्ध लढण्यास मिळेना.'

'ऐकही मिळेना' सभा गर्जली

'अग्रजानी ज्या हजारो पठाण-हिंदुस्थानी मुसलमानांम लढाजीवर पाठ-मिले त्या सर्वांनी लढणे नाकारले !'

'सर्वांनी' सभा गर्जली

'जे मुसलमान तुर्काविरुद्ध लढत राहिले त्यातील सर्व, वेळ सापडताच तुर्कांकडे पळून गेले'

'सर्व पळून गेले' सभा गर्जली.

'शेवटी अग्रजाच्या शिविरात ऐकही मुसलमान ओपधाला सुद्धा बुरला नाही ! अखेर अग्रजाचा पराजय झाला, खलिफा अग्लंडवर चालून गेला !'

'लडनयर' सभा गर्जली

चाटेत जर्मन तुर्कांचा दोस्त होता, पण तो ख्रिस्ती होता यास अनवरपाशा म्हणाला, 'आजवर तुझे साहाय्य केले-पण आता तू मुसलमान होशील तर दोस्ती, नाही तर अध्या मिनिटात वलिन नगर घुळीस मिळवून देईन,' तेव्हा कैसर म्हणाला, 'तू म्हणतोस ती गोष्ट खरी आहे परमेश्वरानेच आज्ञा दिली आहे की, मुसलमान सब अमुसलमानावर अलबत्तर होतील ! मुरतुल -मुजादिक या अध्या-यात कुराणाने हे सांगितले आहे तू वलिनचा भास करू नकोस मी मुसलमान होतो, असे म्हणून कैसर मुसलमान झाला

'कैसर मुसलमान झाला !' सभा गर्जली

'आणि कैसरचे बुदाहरण पाहून अमेरिकेचा झारही मुसलमान झाला !'

'अमेरिकेचा झार मुसलमान झाला !' सभा गर्जली.

‘ आणि अमेरिकेचा झार व कॅसर यास झुजवे व डावे हाताशी देऊन अनवरपाशा फ्रान्सचे मशिदीत निमाज पडला ’

‘ अनवरपाशा निमाज पडला ! अनवरपाशा मोठा धार्मिक मुसलमान आहे तो दारू रोज पीत असला तरी चिंता नाही ’ सभा गजली

‘ तेव्हा आता टोपीवाला तितका मुसलमान झाला आता या जगतावर नेवळ हा अग्रज व हा अग्रजाचे अन्न खाऊन त्याचे संन्यात आम्हाशी लढणारा हिंदु तेवढा काफोरपणा सोडीत नाही ’

‘ त्यांनी काफोरपणा सोडला पाहिजे अमेरिकेच्या झारपेक्षा काही ते मोठे नाहीत दात पाडून टाकू ! सभा गजली

‘ म्हणून आता मलबारमधून अग्रजाचे राज्य झुलवून पाडणाऱ्या वीरानो ! हे कार्य हाती घ्या ’

या चाक्यासरणी ‘ अल्ला हो अकबर ! पक्को हिंदूको ! मारी हिंदूको ! मुसलमान वनाओ काफरको ! ’ असा एवंच तुमुल शब्द बुळला त्याच वेळेस कासम अली मुसेलियरास म्हणाला, ‘ हुजूर ! ते पाहा ते काफर घेऊन आणले जात आहेत ! ’ अली मुसेलियर अतावळेपणाने म्हणाला, ‘ अक्के बाणा त्याना ’ लगेच सहा सगळे मोपल्याच्या पहाऱ्यात चार हिंदु गृहस्थ अली मुसेलियरचे समोर आणून झुमे करण्यात आले ‘ते कोण होते ?

पहिला गृहस्थ महानदी होता दुसरा भाघव नायर तिसरा राम चेट्टी व चवथा नदी दत्त. कालिकतच्या तिलाफन सभेत ठरल्याप्रमाणे हे चारही हिंदु पुढारी तिलाफतीच्या चळवळीसाठी हिंदूपासून वगणी जमविण्यासाठी भरनाड तालुक्यात हिंदूत होणे साज तिसरगाडी येथे दफ्तर सुरूवात होऊन अली मुसेलियर यास

थरथर वापत महानदी गुपचोप जुभा राहिंगा पण माधव नायर म्हणाला 'खानसाहेब !' - तोच त्यास एक जोराचा बुक्का डोक्यावर माहन पहारेवरी म्हणाला, 'काफर ! सरकार म्हणा--' तव्हा माधव नायर म्हणाला, सरकार ! मी प्रथमतः तुमचे या विजयाविषयी मनापासून अभिनंदन करतो हिंदुस्थानात शेका वपात स्वराज्य ! म्हणून हजारो तावधिकानी प्रतिज्ञा केल्या सभा भरविल्या मेलेल्या निर्जीव वपड्यास जाळले पण जुम्या हिंदुस्थानात शेका वपात तर वाणी स्वराज्य खराखराच प्रस्थापित वेल असले तर त मापल्यानीच होय आज या दोन तीन तालुक्यात खरोखरच अंग्रजी सत्ता नष्ट झालेला आहे वाता हें मिळविलेलें हिंदु मुसलमानाच्या ऐकीच्या विस्तृत व दृढ पायावर सवलपणे कस स्थापिता येईत हा प्रश्न आपण प्रथम सोडविला पाहिजे

तो प्रश्न सोडविण्याचा काळजी तुला नको आहे मीज्वी मध्येच म्हणा 'छे ! छे ! अस कस म्हणता ? आपल्या हिंदु बांधवास अनुकूल करून घेतल्या विना आपणास या येणार नाही स्वराज्यात हिंदूंचा भाग आहेच आहे खिलाफत चळवळीस हिंदूंनी साहाय्य दिऊ हा त्याचा खरोखरच खुदरपणा होय ते जरी वाफर आहेत तरी त्याच्यागा आपण मुसलमानांनी न्यायाने बागलच पाहिजे स्वतः पैगवरांनी मूर्तिपूजकांना स्नहाचा केलेला करार पाळला नव्हता का ?' अस गभीरपणे विचारात त्या समेतून अेक मुनिक्षित दिमणारा मुसलमान पुढे म्हणाला आणि अहा मुसलमान हो ! हिंदूवर सक्ती करून त्याच वर तुम्हा, संपादन कराल तर तुम्हास अंग्रजावर जय नवाहा मिळविता येणार नाही हें ध्यानात घरा मापल आहेत किती ? भूठभर !'

ता त्या मुनिक्षित मुसलमानावर खवळून मीज्वी म्हणा 'पण हा पाहा माझ्यापांगा अमली पत्र ! अफगाणिस्थानचा अमार साठ हजार सय घेवून पेगावरगा कालच पोहोचला आहे आज जुधा ता लाहोराम बईत

अलग हो अवबर ! अमिरान दिल्या घेतली ! समेतून ता बातमा फुगून व कायत जयपाद सुरू चाला

मोल्वा पुढे म्हणाला 'पगवराविषया म्हणगीत तर मा तुम विचारता का सुरतु तीया या अध्यायाच्या ७३ व्या अमनामध्य काय मागितक आहे ? त्यात अम परमवरी वचन नाही काय की हे मुसलमानांनी तुम्ही नास्तिकांना मूर्तिपूजकांनी य दाभिकांना जिहाद करा व त्यावर सक्ती करा कारण त मस्मास पात्र आहेत ! दाभिकांपैरीच तू आहेस म्हणून तू अंग म्हणतास तू मुसलमानच नाहीस अही याला दादी दमीत नाही !'

याला दादा दमीत नाही ! हा मुसलमानच नाही हा हिंदु आहे घरा रयांग ? मारा त्यांग ! - आणि त्या हिंूना !' अस अतिशय जुम्यामय उद्गार गाढान गभीरीत लोव पुढे घुसू लागले

माघव नायर पुन्हा ऐकदा साहस करून म्हणाला, 'स्वराज्य व हिंदुमुसलमानांची ऐकी याविषयी आपण सगळे अनेक वेळा शपथवद्ध झालेलो असताना व हिंदूंनी संपूर्णपणे मुसलमानावर विश्वास टाकून बगणी जमविणे चालविले असताना दखोल हिंदूवरच या बडातोल अनेक पुढारी अत्याचार करण्याच बट अभावीत आहेत—बडापूर्वीपासून हिंदूच मुसलमान करावे म्हणून गुप्त योजना होत आहेत ! हे सव माहीत असताना हिंदु लाव रडास साहाय्य देण्यास कचरतात यात अस्वभाव नाही तथापि आम्ही दहा हजार रुपये खिलाफतीकरता दिले आहेत व आणखीही जमावितो पण स्वराज्य व हिंदुमुसलमानांची ऐकी—'

'वस्म कर ! काफर !' अली मुसलियर अताविळपण म्हणाला, 'ह्या हिंदूच हे 'पण' व 'परंतु' आसरण सपावयाचे नाही ही व्याख्यानाची सभा नह ! जिथे मरण मारणाचा बाजार आहे ऐका शब्दात निकाल ऐका घावात आज्ञा वजावणी !' व ता सव सभेस ऐकदा न्याहाळून ओरडला, 'ऐका सव मुसलमानहा, ऐका शब्दात बडाचे स्वरूप दस असाव त ऐका ! हे हिंदु लोक स्वराज्य, ऐकी म्हणून ओरडत आहेत मी सव जगास सांगतो की स्वराज्य म्हणजे खिलाफत राज्य व हिंदु मुसलमानांची ऐकी म्हणजे सव हिंदूंनी मुसलमान होऊन जाणे ! वस्स बादविवादाचा अक शब्द यावर कोणी वाढील तर मान झुडविली जातील !'

'स्वराज्य म्हणजे खिलाफत राज्य ! ऐकी म्हणजे सर्वांचा अक मुसलमान जात करणे ! —अली मुसलियर की जय ! —अली मुसलियर गाजी आहे !' मनेन

बली मुसेलियर म्हणाय हे अल्ला ! तू दिलेल्या विजयासाठी काफराच्या रक्ताचे हें पहिठे बलिदान मानून घे !

पहिठ नाही ! पहिठ नाही ! म्हणून ओरडत अंक वहा मापल्याची टोळी अतिवयात तय आली व म्हणाली 'आम्ही मलातूरचे लोक आम्ही आमचे गावच्या सव हिंदूस वाटवून टाकू व ज वाटले नाहीत त्यांना मारून टाकू तुम्ही घड पुकारण्याच्या बाधीच आम्हा गुप्त कट करून ठविला होता

अल्ला हो अकबर ! मलापूर गावचे गाव मुसलमान यात्र सभा गजली ' आणि मलापुरास काफराच बीज म्हणून ओरड नाही ! आणि बेगरा अँग मध्ये ! आणि कना अँगमध्ये अँगमागून अंक टाळ्या तेथे यत आपापले परा क्रमाची घोषणा करीत होत्या व सभा त्याच प्रतिध्वनि घुमवीत होती

बस ! मौलवा म्हणाला बस ! आता राजसभा विमजन ह्या आहे बाकी बातम्या व काम थुचा विचारात घेण्यात यत्नाल तावर ह विमानदार हा ! जा-दगदिनास जा ! गाव गाव मोजून जितका हिंदु मापडल तितका मुसमान करा न हाळील त्यास आमच्याकडे घेऊन या न आल्यास तुम्हाच त्यास तेथच ठार मारून टाका ! आनपासून या आपल्या मलबारच्या खिगापती राज्यात अयाथाच या अघर्माच कृत्य वाणीहा करू नय अंगी मी सकन आना सोडतो मूर्तिपूजा कुराणास न मानणे व मोपल्यानी जे ह धनयुद्ध पुनर आहे त्यास आपठे सवस्व न दणे ही तान महापाप जे ज करतीत त्या सवास या ठेवा या क्षणी वध व परलाकी नरकाग्नि ठेवलेग आहे मलबारमध्ये मुसलमाना राज्य स्थापित चालेते आहे या राज्यात वेवळ पापभीरू ठेवच वमू शकतात ! तर जा, काफरास धरधरून मुसलमान करा नाहातर मारा त्याची सपत्ति तुमची आहे त्याच्या स्त्रिया तुमच्या आहेत स्वच्छन दताल तर घ्या नाही तर लुटा वग

५. हरिहरशास्त्री यांनी तरवार घेतली

आता रात्री सरासरी वारा वाजले असतील नसतील. कुट्टम गावच्या नारळी पोफळीचे सुंदर अनांत सर्वत्र शांतता नांदत होती. त्या शांततेच्या पाळण्यात अेखादे अल्लड मूल निजावें तशी मुमति गाढ झोपी गेली होती. तिचे केसांची अेखादी बट केव्हा केव्हा वाऱ्याचे झुळवेने कपाळवर खेळत राही, केव्हा केव्हा पायून घास भोडताना तिचा पदर तिच्या तारुण्यमत्तंगजाच्या गडस्थलाप्रमाणे शोभणाऱ्या त्या वक्षःस्थलावर पांडासा हलत होता. नुकर्याच अुदय पावलेल्या चंद्राचा अेक चटोर किरण बकुळ वृक्षाच्या सावलीतून चोरून तिच्या त्या मिटलेल्या कमळाच्या फुलाप्रमाणे सुंदर दिसणाऱ्या निद्रित मुखाला पाहत होता.

थीरगाच्या देवळातही सवत्र सामसूम होती. अेक मममी काय ती तेवत होती. वारा वाजले म्हणून अर्ध्या झोपेतच झोकांड्या देत पहारेकऱ्याने देवळातील तामाचे घड्याळ वाजविलें व तो पुन्हा निजला.

आणखी अेक अर्धा तास लोटला असेल तसेल तोंच त्या देवळाच्या पायऱ्यापासून सुमारे शंभर फुटावर अेक तरुण मनुष्य येअून तिथल्या अेका विस्तीर्ण वडाचे खाली निजलेल्या मडळीपैकी अेकास हलवून म्हणाला, 'कम्बू ! ते आले. अुठा !' ताड्कन् अुठून पण लगेच सावरून कम्बू म्हणाला, 'कुठवर आले ? किती आहेत ? हत्यारे कोणती आहेत, दामू !'

'शंभर तरी लोक असावेत, हत्यारे दिसू शकलीं नाहीत. ते नीट ब्राह्मणवनाकडे जात आहेत.' 'चला तर ! थीरग आम्हा हिंदूंचे रक्षण करो !' असें म्हणून कम्बूने त्याचे बीसअेक साथीदार जे तेथे निजले होते त्यास अुठविलें व ते आपल्या काठ्या, भाले, तलवारी परजून ब्राह्मणवनाकडे चालले. ब्राह्मण वना-

‘आणि मी’-दामादर- तो तूण चिथ्या म्हणाला साच त्या बऱ्याच्या त्याच बाजूने तो मोपत्याची टाळी दवत दवत जवळच आली तीस थोडा वेळ थांबवून मोपत्याने बजाविले-‘मुसलमान हो’ आज तीन दिवसपर्यंत जपळ जपळ दहा गावे आपण गिर्वीर पेली असतो, जिथे जिथे गेलो तिथे तिथे ऐक्या ‘अल्ला हो अववर?’ या आराळ्यामरशी बाफराची गाळग बुडवून दिली वारण ते सर्व वसपटित हाते श्रीस्वरान तुम्हाला तुमची नवं पापे क्षमा केली आहेत कारण तुम्ही महान् पुण्यकर्म केले तीन दिवसात आचरलीत, यमीत यमी सहजे घराम आण लावून दिलीत, शेवडा बाफर मुसलमान केलेत, दगडाच्या मूर्तीस पाठव्या घालून त्यावर लघूसया केल्यात-धुकलेत श्रीस्वराने तुम्हास या हातीचे पारितोषकही दिले स्वर्गात बाळघामोर नेत्राच्या अपारा मिळतील-कुराण शरीफ अस सांगते-त्या निराळ्याच’ पण ह्या लोकां आज तीन दिवस आमची भागावयाची शक्ति थोडी पडावी अितक्या सुंदर बाळघा नेत्राच्या म्निवा आम्हास उपभोगावयास मिळाल्या. घन तर पाठीवर नेववत नाही अितरु प्रत्येक घसपोड्याच्या वाट्यास आले पण आता त्या सर्व सुसासाठी श्रीस्वराशी आम्ही परोस्वरच कृतज्ञ आहोत की नाही, हें पाहण्याची, खऱ्या परीक्षेची वेळ आली आहे या गावात त्या मागच्या नव गावाहून तुम्हास जास्त मुजाब लागेल कारण सैतान स्वतः यथोल अंका कस्यु चिथ्या मावाच्या मनुष्याच्या अगात शिरला आहे मी स्वतः सैतानास त्याचे अगात शिरताना पाहिले ह अल्ला ! तू मी म्हणता हें जाणतोस ! अल्ला समर्थ आहे ! म्हणून या गावी आपण गुप्तचोप छाप घालूनच काय केले पाहिजे ह धमवीरही ! घ्यातात घरा का या ब्राह्मणाच्या वनात प्रत्येक घरी अूम्या मलवारमध्ये मसतील असा सुंदर मुली दहा दहा पाच पाच भरलेल्या आहेत त्यातही मी येथे मोपत्याची जी चार घरे आहेत त्यासही आपणाकडे वळवून घेतल आहे ह दहनेक येथेच कोठेतरी येऊन मिळतील कस्युच्या टोळीस फमविण्याची मी अशी युक्ति केली आहे की आपण ब्राह्मण बनान आला व जर

ओरड झाली. कम्बूस वातमी मिळाली होती त्यापेक्षा मोपल्यांची संख्या किती तरी मोठी होती. ते निदान दोनशेपर्यंत असावेत. पण कबूने पहिल्या घडाडीसरसा त्यास अितका घाक घसविला, की मोलवीच्या मंडळीत पळापळ होऊन तो मागे हटला. परंतु पूर्वसंकेताप्रमाणे मोलवीच्या लोकांनी महारयाडघास त्याच वेळेस आग लावून दिली. तेव्हा तो भयंकर डोव व त्या विचान्या निद्रिस्त महाराच्या घरातील मंडळींची अेकाअेकी झालेली बोंब अेकून धिऱ्याची काही मंडळी आप-बापल्या घरांचे रक्षण करण्यासाठी कम्बूचे न अेकता घाबून गेली. मोलवीने त्याच वेळेस अेकाअेकी आपला ब्राह्मणांच्या घरावर रोख नसून श्रीरंगाचे मविरावर आहे असं भासविलें व मुसलमानाची मोठी टोळी त्या देवळावर तुटून पडली. हें पाहताच आपल्या घरादाराचें रक्षणापेक्षा आगत्या देवळाचें रक्षण करणे हेंच श्रेयस्कर आहे असे कंठरवाने सांगितलें अमताही जे थिऱ्या लोक त्यांस सोडून गेले त्यांची पर्वा न करता कम्बू आपल्या जवळ असलेल्या दहा पंधरा लोकांनिशी श्रीरगाच्या दारात जाऊन अुभा राहिला. पण त्याचेवरोवर तो त्याचा विश्वासू तरुण - दामोदर हा मात्र नव्हता. त्यास त्याने त्या निष्पाप व अव्याज मनोहर कुमारिकेचें रक्षणास घाडून दिले होतें.

हा हा म्हणता कुटुम गावात अेकदम प्रलय झाला. त्या गावातील राहणाऱ्या त्या चार पांच मोपल्यांच्या घरातून छपवून ठेवलेलीं सत्त्वांश्रे तेथील मोपला स्त्रिया मुसलमानास वाटताना दिसत होत्या. अेक म्हतारी मांपलाबाबी हातात जळती बूड व रॉकेलचा डबा घेऊन हिंदूंचे घरांस आग लावत घाबत होती. हिंदु लोकांतून कोणी भाजले गेले, कोणी मारले गेले; कम्बू मात्र आपल्या थोड्या लोकांनिशी श्रीरगाचे दारात झुजत होता. जिकडे तिकडे आग, आरोळ्या व असावधपणात मकट गुडरले अमता जी जनतेची भयंकर स्थिति होते ती झालेली दिसत होती. मुसलमानांनी आता देवळावर निकराचा हल्ला चढविला. पण त्यात मोलवी दिसत नव्हता.

कारण तो निवडक माणसे वरोवर घेऊन त्या श्रीरगाच्या मूर्तीहूनही त्यांच्या नेत्रांस अत्यंत रमणीय दिसणारी व हृदयास लुब्ध करणारी ती दुमरी देवमूर्ति भग्न करण्यासाठी तिकडे त्या ब्राह्मणागारात - त्या कुमारिकेच्या शय्यागृहाकडे चालला होता

त्याचे आधीच दामोदर थिऱ्या ब्राह्मणवनात आलेला होता. त्या वनाचे जवळ जी हिंदु-मुसलमानांची पहिली चकमक झाली व जीत मुसलमानाना माघार घ्यावी लागली तिच्या गळवल्याने ब्राह्मण-वनातील कित्येक लाकूडचकून अुठलेले होते. या सर्वांस अेकत्र करून व मुसलमानाची ती पिछेहाट झाल्याने ते अितरत्र गेले असता जो वेळ मिळाला त्या वेळेचा लाभ घेऊन त्या वनाचे संरक्षणाचा काही संघटित प्रयत्न करावा म्हणून हरिहरशास्त्री व दामू त्यांस घाभीघाभीने अोजन

ईअू लागले रामशास्त्री, चिंतामणि व भितर ब्राह्मण आपल्या घरातून मिळाली ती हत्यार घेथून बाहेर पडले त्यांना बहुतेकांना आपण कम्बूने सांगितले तेव्हाच सावध झाला नाही याविषयी फार वाथीट वाटले

पण स्थूलेश्वरशास्त्री मात्र अजून शक्ति होते — नव्हे त्याम अेव भयंकर संशयही आला हा कम्बू — हा थिथ्या — कोण जाणे हाच या मुसलमानास मिळालेला नसेल कदावरून ! त्यांनी तस वोलून दाखविल तेव्हा बहुतेकजण चिडून म्हणाले 'अमल अस गृहीत घरा हे मोपले लोक छाप्या घालीत आहेत ! ही तुमची देवळे — ह्या तुमच्या स्त्रिया — हा तुमचा धर्म — कोणाकडूनही असो — ती भ्रष्ट होताहत त्याचे संरक्षण करा वरस !'

'संरक्षण !' चिडून स्थूलेश्वरशास्त्री म्हणाले, 'महाराजा ब्राह्मणाचे गल्लीत आणले, त्याची छाप्या तुम्ही घेतलीत, त्याच्या खांद्याशी खांद्या लावलात ! आता तुमचा धर्म राहिला काठ तर त्याच भी संरक्षण करू ? पण ह कोण ? अरे ह त्या महाराचे पार ! दाभ्या, तू यथे माझ्या अगणात ! ठार झाला धर्म ! याचपेक्षा मुसलमान आले असत तर अधिक भ्रष्टाकार तो वाणता होता ?'

'शात ब्हा ! स्थूलेश्वर !' चिंतामणि म्हणाले स्मृतीमय आपत्प्रसंगी स्पृष्टास्पृष्टी मानू नये म्हणून लिहिजे आहे पुढा, हा मुर थिथ्या तरण केवळ हिंदुत्वाचे अभिमानाने दथ लटत आहे

'पण त आपत्प्रसंग पुराणही राहू द्या !' हरिहरशास्त्री रागाने म्हणाले 'तो हिंदु आहे व म्हणून तो माझे घरात आला पाहिजे ता धर्मवीरासारखा मघा लढला म्हणूनच मी त्याचे चरणीबदन करता त्याच येण आणि मुसलमानाचे ब्राह्मणवनात यण मारणेच भ्रष्टाकारा आहे वाय ? हाय, हाय, याड्याचे बळात त सिद्ध होशील ! तो थिथ्या महार वा माग यथ हातात तलवार घेऊन हिंदुधर्माचे रक्षणासाठी आला आहे तो तुमच्या अगणात झुभा अह तरीही देव दव्हान्यात आहेत अग्नि-अग्निबुडात आहे जानवी गळघात आहेत जीव दहात आहेत याड याया मघटना-निवाय असेच याया — आणि त आम्ह मुसलमान यथा यथा, मा दय अग्नि

मुमतीस हरिहरशास्त्री यांनी कम्बूच्या वातमीची फारशी चाहूल लागू दिली नव्हती ती रोजच्याप्रमाणेच आपण मघा पाहिली तशीच गाढ झोपेत निजलेली होती. ती चद्रकिरण तिच्या वदनास निमंयपणे पाहता आले म्हणून धिटावून खाली सरकून आता तिच्या शखासारख्या सुरेख कठात कठ्याप्रमाणे शोभू लागला. त्याचे हे घाडस वाढून तो चद्रहारासारखे मनोहर दिसावे म्हणून तिच्या वक्षस्थलावरही अतुरेल की काय या भयाने मधून मधून वान्याच्या झुळनेच्या विमानात वमून तिचा तो किचिन् हलणारा गदर त्या चद्रकिरणावर चाल करून जात होता मुमति गाढ झोपेत तशीच होती. तोंवर तो ब्राह्मणवनाच्या दूरच्या टोकास पहिली चकमक झुडाली नव्हती. त्या चकमकीतील दूरच्या कोलाहलाने तिची निद्रा किंचित् ढळली. स्वप्नात तिला वाटले की सस्वृत श्लोकाच्या भेंड्या लावता लावता बालिदासाचा श्लोक म्हणून तिच्या भावाने पुन्हा उपनिषदातला अेक श्लोक म्हटला तो अुलटा तिच्याशी भाडू लागला. ती पुन्हा किंचित् निजली. काही वेळाने पुन्हा मोठा गलबला होऊन ती चागली दचकून अुठली. डोळे अुघडते तों समोर तो थिग्या तरुण अुमा. क्षणभर तिला वाटले की मी स्वप्नात आहे, व त्या चिक्की चांगेत फुले तोडीत होते त्या वेळचे स्वप्नच अजून पाहत आहे, परंतु क्षणात तिला त्या दृश्याची भयंकर वास्तविकता कळली. तिचा पिता अत्यंत अस्वस्थ मुद्रेने म्हणाला, 'वाळ मुमति, जागी हो, घाबरू नकोस. हे पहा आपल्या ह्या ब्राह्मणवनावर क्रूर लुटारूची मोठी घाड आलेली आहे' हे अर्धवट वाक्य ऐकताच तिचे वदन अेकदम खिन्न झाले. तिला शका आली की हा लुटारू त्या टोळीतीलच आहे ती या तरुण थिग्याकडे दमाह्ने दोप्पाकडे पाहाने तसे पाहू लागली तिचा पिता पुढे म्हणाला, 'अशा स्थितीत तुझे रक्षण करण्याचा अेकच अुपाय मला हा दिसतो की हूभाताचे आता येथून निघून कोणत्या तरी मागने तुझ्या मामाच्या गावी निघून जावे तुझ्या रक्षणासाठी तुझा भाऊ व हा माझा विश्वासाचा तरुण थिग्या दामोदर येत आहे' हे अेकताच तशा सगटमय स्थितीतही तिचे वदनावर अेक ममाधानाची लव्हेर दिसून गेली कारण अशा सुरेख आशुतीच्या हातून दुष्ट कृत्ये घडणार नाहीत हा स्वभावसहज अमणारा वेशा तर्क तरुण दामोदर चोर नसून तिचा रक्षक होण्याअितया विश्वासू आहे हे कळल्याने पुन्हा अेकदा खरा ठरला अेकाअेवी अंकलेला तो भयंकर वृत्तान्त तिच्या चांगला ध्यानात अुतरण्याचे आधीच तिचा बाप म्हणाला, 'हू अूठ, वाळे, अूड ! वेढी ती पोर' तिला अजून कळले नाही काय ते'

तो तिजडे ढोलाचे, आर्गाचे, हाणामारीचे कोलाहल अधिवच जवळ, अगदी जवळ अंकू येथू लागले घाभीघाभीने मुमतीस शत्रूंनी ओढावी तशी ओढून तिच्या बापाने, भावाने व त्या थिग्या तरुणाने मागचे शराने अेक पुरषाचा पायपोळ अंगरखा व टोपी तिच्या अंगावर घालून रातात पळवित नेली. हरिहरशास्त्री पुडील शराशी येताना तो मोलवीचे-लोर दहा पुडावर येऊन ठेपलेले होते शान्नी याचे

घर पाहताच मोलवी ओरडला, 'यही, यही वे काफर है पकडो, मारो मत- पकडो' मोपले बडुकाच बार काडीत शास्त्री याचे घरावर चालून आले बडुकाचे बार अंक्ताच आजूबाजूच्या परातील नि शस्त्र अमत्यान पायाळ झालेली भाणसें घरात जाऊन छप्पू लागली हरिहरशास्त्री यानीही दार बंद करून आतून विचारिले, 'मोलवी, तुम्हांस काय पाहिजे आहे? आम्हा निरपराध ब्राह्मणाच्या घरावर आपण चालून का आलात? मोपले अग्रजाच्या विरुद्ध बंड करून उठले असता त नाहक आम्हावरच का शस्त्रे अुगारतात?' मोलवी म्हणाला, 'तू जर तुझेपाशी असलेले सब द्रव्य आम्हास देशीय, व तुजे घरातास सब मडळीमह मुसलमान हाणीत तर आम्ही तुला आपलेच समजू अितकच नाही तर तुज्या त्या सुंदर मुलीशी मी स्वत लग्न लावून तुला या खिनाफत राज्यात माठा मानकरी करीन' त्याचे ह अुहाम शब्द हालाहलाप्रमाणे वसयसे गिळून टाकीत शास्त्री म्हणाला, 'हा दिवस तुम्ही आम्हास या गांटीचा विचार करण्यास घात तर अुद्या आम्ही तुमची गोष्ट मानू मानी मुल्गी आजारी आह ती तुमच्या दाडगाजीने घाबरून जाव्रील तर तिचा आजार असह्य हाजील,' मोलवी म्हणाला 'मी अंकटा आत देतो, शर अुघड' 'पण तुम्ही मला पंगवगार नाही म्हणून वशावरून?' 'आमच्या दानतीवरून' तू दार न अुघडलेस तर ते झाडून आम्ही आन यळू शकू परंतु जेवदा जे मुसलमान होतील त्याम त्रास हाअू नय हा आमचा धर्म अमत्याने जर तू तुची कन्या आम्हास देतील तर आम्हा तुला फसविणार तरी वशासाठी?' 'पण आज मला जर सोडून जाल तर अुद्या मी सब ब्राह्मणास मुसलमान हाण्याच साग्रह विनवीन व ते हातील म्हणून आजच्या दिवस परत जा' छे। छे। तस होणे नाही मुस्ता- समाधानान दार अुघडतोस की घरास आग लावू? हें विचारण्याची सवयतही वोकडा। तुज्यासाठी मिळावेली नाही तर त्या तुज्या कामठ अप्सरेसाठी होय।' 'आणि अप्सरेमारल्या माच्या ह्या मुलीचे रक्षणासाठी माचे प्राण आहत तावर मी झुजल्याविना राहणार नाही। सुमनि, दार अुघडू का? नको ना। वस तर अुघडीत नाही जा।' हरिहरशास्त्री अुगाच सुमतीस माठवाने हाक मारल्यासारख करून ही वाक्ये अुच्चारित हात ह घाचकास कळलच असेल त्या त्याच्या चतावणीचा अिष्ट ता परिणामहा झाला मोलवीस सुमति आत आह तेव्हा आग न लावता काम करून घेतले पाहिजे अस वाटून त्याने दरवाजे फोडण्याचा आज्ञा दिली क्षणाघात कोणी खिडक्यावर कोणी कोलावर चकून तर काणी दारावर कुहाडीचे आघात करीत घाबले सुमतीस पळण्यासाठी वेळ देता यावा म्हणून शक्य त काल- हरण करून आत अगदी निरुपाय झाला तेव्हा हरिहरशास्त्री आपल्या अगमागाराचे पुडचे दाराशी तलवार घेऊन व दार बंद करून वसला त्या दारावरही कुहाडी पडल्या जो मुसलमान पहिल्याने आत शिरला त्यास त्या दूर ब्राह्मणाने तलवारीने छाटून टाकले दुसरा मोपला गर्दीत तसाच आत घुसताच त्यालाही छाटून काढले

तेव्हा मोठी ओरड होऊन मोपले मागे सरले. ती म्हातारी मात्र पुढे सरसावून म्हणाली, 'मी आग लावून देते ह्या खोलीला ! आता मेला तडफडून बाहेर येतील.' पण तिला विनवीत मीलवी म्हणाला, 'नहीं बूढी, ऐसा नहीं, या हिंदु लोकात केव्हा केव्हा बाधासारखे शीर्ष संचारत असते. बहुधा हा ब्राह्मण आपल्या मुलीस वरोवर घेऊन या घरात लढत असावा. आग लावलीस तर ते जिन्नत जळतील पण आपल्या हाती सापडणार नाहीत. घर फोडलें पाहिजे.'

या वेळेस त्या ब्राह्मणाच्या घरात मोपले सर्वत्र पसरले होते. मझाली घेऊन लूटमार करीत ते मुमतीस हुडकीत होते. केवळ ते अग्न्यागार काय ते अजून पूर्णपणे पडतें नव्हतें. अतिव्यात तेही पडलें. कौलारावरून मोपले आत अुतरले. अघेरात त्यांपैकी दोन माणसास टार करून मागचे दाराने हरिहरशास्त्री निसटणार तों स्वतः मीलवीच दुर्दैवाने तिचे अुभा विसला. अुतावीळपणे मीलवी धावून तलवार अुगारून गर्जला, 'मुलगी कुठे आहे ?'

'हो वध माझी मुलगी !' म्हणून त्या शूर ब्राह्मणाने आपली तलवार मशा सफाईने चालवून असा जोराचा वार केव्हा की मीलवीच्या खाद्यावरून तो खाली अुतरला व ची ची करीत तो मागे हटला. तो ब्राह्मण आपल्या गृहाचें, आपल्या मंत्रांनीचें व आपल्या यानाचे शक्य तितकें संरक्षण करून जे ब्राह्मणाचे घर समोरच दिसले त्या घराचे रक्षणार्थ धावला पण तोंडाने 'मुमति ! शीर त्या घरात, येतोच मी !' असें ओरडत चालला.

त्या घरात जी भयंकर दुर्घटना चालली होती तिच्यापुढे हरिहरशास्त्रीबुवा यांचे घरची घटना काहीच नव्हे. तीन किंवा चार मोपले त्या घरात घुसलेले होते. त्यांच्यावरोबर ती म्हातारीही मझाली पेटवून अुभी होती. पहिल्या घडाक्यासच त्या मोपल्यांनी एक चारासरशी त्या घराचा धनी घायाळ करून खाली पाडला. तो प्रकार पाहताच अेकच रडारड करीत व त्या दुष्टाची करुणा भाकीत दोन म्हाताऱ्या, त्या धन्याची बायको व दोन मुली पुढे घुसून त्या घायाळ गृहपतीस आपल्या अंगाखाली झाकून आकान्त करीत पडल्या. सोबर घरभर सोने मागे काढ होते ते लुटीत फिरून ते मोपले त्या आकान्त करणाऱ्या निराधार, विव्हेळ, भयभीत व निस्त्राण स्त्रियास म्हणाले, 'बायानो, तो काफर अजून मेला नाही. तो वर होईल. शोक करू नको. आम्ही त्याची सर्व व्यवस्था ठेवितों, केवळ अे प्यारो ! तू मला आपला म्हण' 'मी तू मला.' असें म्हणत त्यांपैकी त्या दोघांनी त्या तरुण मुलीस व त्या तिमऱ्याने या मध्यम वयाच्या आजीस कवटाळलें. त्या शोकाकुल व भयभीत स्त्रियांपैकी दोघी तर ओरडूमुढा दकल्या नाहीत. त्यातील धाकटी मुलगी मात्र ओढाताण करू लागली. ती आपल्या सासरहून बाळत व्हावयासाठी पहिली खेप म्हणून आपल्या आजीचे घरो आली होती. तिला घडपड करताना पाहून मोपले रागावले. त्यांनी त्या तिघीस धरून त्यांचीं वस्त्रे सोडून दूर फेकून दिलीं.

सेव्हा त्या घावट्या मुलीने ह्या दुष्ट पाऊंच्या हातून जीव य मान रक्षण करा' म्हणून मोठमोठ्याने हाका मारल्या घडाघट डाव मितीवर वा भूमीवर सापडेल ससे आदळते, पण त्या हाका मनुष्य व दवाय वाणागव अकू गेल्या नाहीत ते डोळे त्या भूमीने वा मितीने वाणीभ कोडून टाकले नाही तेव्हा शेवटचा अपाय म्हणून ती कोमट सुंदरी त्या वठार घेरडीच्या पायावर-भरीआजीच्या पायावर वमल पडावे अशी-पडलां व म्हणाली, 'तू मुसलमान आहेस-पण म्ही आहूँ !' स्त्रियाच्या भावना तुला कळत असतील हा भासा वाप हे त्याचे हत्यारी ! - त्याचे डोळ्याद्वारात ह वृत्त मा वसे सोसू ! ती घेरडी विवट हास्य करून म्हणाली, 'पोरी अकू दिवस मीही असच म्हणा' होत पण ते कोणी अकूले नाहा ते कोणी अकूत तर क्वचित् आज मी तुम्हे अकूते पण आता जितक्या माझ्यासारख्या हातील तितक्या मला गाहिजे आहेत चल पड' तिच्या त्या दुष्ट अपराधाने जळत त्या तरणीने घाडदिशी पुन्हा आपले कपाळ भूमीवर आपटल ते फुटले- रक्त भळभळ वाहू लागले ती घेरडी जास्तच चिडली 'भल्यानो, नपुंसक आहात की काय ?' ता ते कामोभक्त पशुद्वारा तिचा स्त्रियाशी लगटले दोन्ही चूष राहिल्या ती रक्तात गरोदर सुंदरी घडपड करीतच होती अितक्यात आणखी अकू- दोन मोपणे आत घुमते, 'अच्छा, ती का घडपडते माहीत आहे काय ?' त्यातील अकू हुसेन नावाचा मनुष्य म्हणाला 'कळते, कळत, हगून-तशाही स्थितीत हगून, हसन म्हणाला, ' तिचा काम अकूट्यान समला नाही !' ता दुसरा तिच्याशी विलगला ती त्यास जेखाचा पाय बाधून टाकलेल्या मिहिणीमारखी नाडकन डसली, हसन 'मारो सालीको' म्हणत सुरी अपसून घावला हुसन म्हणाला, 'अरे भूमी !' काम घेतल्याविनाच फूल चुरगळून टाकावयाचे काय ! अरसिक आहेस !' तिच्या ताडातवोळा घातला गला, व पहिला मोपला दूर होताच हुसेना व हुसेन दूर होताच हसनने त्या घायाळ गरादर सुंदर तरणीवर राक्षसाहूनही क्रूर वलात्कार केले अशा भयकर वलात्काराची प्रीति बहुधा ते पापकृत्य सपताच भयकर द्वेषाचे स्वरूप धारण करत याप्रमाणेच हसन अुठताच ज्यास ती कडकडून चावली होती त्या हुसनने सरी अपसन ती न्या सदर व अत्यंत निरपराधी वन्यच्या पोटात खपसला तिचे

त्याच्या या ओरडण्याने सुमति त्याचेपुढे मुठेतरी त्या पराच घुसली असावी असे समजून मौलवीचे लोकही मागामाग धावत येत होते परंतु त्याचे काही लोक त्या अग्यागारात त्याचे काही तरी धन असावे म्हणून मसालीने शोधित होते ता त्यास अेक सळगा आढळला, 'सापडले रे सापडले !' म्हणून अित्राहिमने जा त्या खळग्यात हात खुपसला तो तो मोठमोठ्याने बांधलतच बाहेर बाडला हवनाभ राखेखाली झाकून ठेवलेल्या ज्वलत निराग्याने तो वाग्यासारखा भाजून बाडला ! त्याच्या अस्तित्तीनेही पेट घेतला त्याम अर्धे अधिक भाजून काढीता आग विझली नाही ब्राह्मणाच्या यज्ञांनीने अेकदा तरी यज्ञध्वसाकास चटवा दिला भवताची सर्व दैवते अितकी जरी जाज्वल्य अमती ! तरी —

हरिहरास्त्री देखील त्या त्याच्या हवनाग्नीमारखाच पेटत जो त्या दुसऱ्या घरातून निरापराध ब्राह्मण वन्यकाचर बलात्कार करून बाहेर पडणाऱ्या मोपल्यात मिसळला तो हसनला व हुमेनला तलवारीन छाटून वाट काढीत जात घुसला पहाता तो त ब्राह्मणाचे कुटुंब त्या अत्यंत विपन्न करणास्पद व बीभत्स भयकर स्थितीत पडलेले ! 'हाय हाय ! स्यूलेस्वरशास्त्री !' हरिहर त्या घायाळ गृहपतीस म्हणाला—कारण तो गृहपति दुसरा कोणी नसून महारापेक्षा मुसलमान घरात येण्यात कमी भ्रष्टाकार होतो अस आग्रहाने प्रतिपादणारा स्यूलेस्वरशास्त्रीच होता —वाय ही दशा ! जीवराचा हा केवडा कोप !' स्यूलेस्वरशास्त्री कळवळून म्हणाला 'आणि अेक प्रकारे आपल्या हिंदुजातीच्या दुष्ट आढचतेच्या पापाच केवढे भयकर पळ ! असो अजूनतरी बोला मी त्या अुरलेल्या तुमच्या मुलीस व पत्नीस माझे आज्ञेत जे दोन थिय्या सरण अुरलेले आहेत त्याच्या हातून पळवून दुमरीकडे मुरक्षितपणे धाडण्याचा प्रयत्न करतो ' स्यूलेस्वरशास्त्री हू म्हणेना ! प्रामाणिकपणे त्यास थिय्याच्या हाती मुलीस—मुसलमानानी भ्रष्ट केलेल्या मुलीस यापुढे तरी त्याची विटवना टळ वी म्हणून देखील देणे म्हणजे महत्पाप होय असे वाटत होते ! अशी रूढीची वेडी अेकदा हृदयात रुनून गेली म्हणजे त हृदय फोडून तोडून टाकल्याविना निघणे कठीण होते

हरिहरशास्त्री यानी अेक क्षण त्या सर्व देखाऱ्यास अेका दृष्टीत पाहिले. 'गेल्या सध्याकाळी शातपणे निजावयास हे सर्व कुटुंब गेले होते त्या मोपल्याचे काही अेक दिले घेतल नव्हत हे मोपले आडरानचे स्यूलेस्वरशास्त्री यानी व त्याच्या मदळीने हे ब्राह्मणवन आज दोन पिढ्यात ओगडले देखील नाही शुचि-भूतपणे श्रुतिस्मृतीचा अभ्यास करून सत्तापात दिवस बडणार ह कुटुंब—सध्या-काळी प्रेमाने अेकमकाशी हसतखेळत शोपी गेले—आणि अजून सकाळ झाली नाही तो त्याचेवर हा कोण प्रसंग ! घर, दार, मुली—पोटातला गमदेखील मुसलमानी तलवारीस व आगीस बळी पडलेला ! का ? केवळ ह 'हिंदूंचे कुटुंब म्हणून ! म्हणजे हिंदुसमाज बलहीन व असघटितपणे राहतो म्हणून ! रगोजाचे

व्यक्तिगणांचा, यन्त्यावाभीट स्थितीचा परिणाम व्यक्तीनेच नुसत्याम नको म्हटले तरी अितवया निघुंण अत्कटतेने भोगावा लागतो । व्यक्तीच्या व समाजाच्या जीवनाचे धागेदोरे भिंतेने गुंतागुंतीने विणलेले असतात झाडाच्या पादापमाणे वर फारस अेवात्मात्त्व दिमत नमल तरी भूमीत मुळपाशी व्यक्तिजीवन व समाजजीवन अितवे निगडिन झालेले असते. तू काही अपराध कर वा करू नकोस, तू हिंदु-समाजात आहेस म्हणून त्या संमानावर शत्रूचा आघात पडेल तेव्हा तो तुचे गिर-तू यिम्मा अस वा नयुद्री अेम, -वा महार अस, तुझे डोक दुभग पेल्याविना राहणार नाही तुचे सामाजिक जीवन सवटात पडले आता तुझे जीवन हेच मुळी वेचळ येयवित्त -सामाजिक अस दोहोच मिश्रण आहे ।'

हे विचार हरिहरशास्त्री याच्या मनात मनाच्या वेगाने छटवून देवून गेले स्थूलेश्वराच्या मून हटवादीपणाने आली भिनकीं सवटे वस्स आडन, आणि त्याच अनुमोदन असो वा नमो त्या स्त्रियाच रक्षण कराययाचे असा निर्धार त्वरित करून हरिहरान त्या दोघी स्त्रियास भागचे दारातून आत बोलावून आणलेल्या दोघा यिम्माचे हाती सोपवून दिल्या व आपण तेथून निसटून मोठवी जिवडे दिसना तिकडे धाव मारीत गेला

हरिहरशास्त्री याचे मागोमाग मोलवी स्थूलेश्वरशास्त्री याचे घरावडे मुमती-साठी येत असता मध्यच त्याच्या अेका मोपल्यान, 'मुमति ! मुमति ! साली मिळ गयी । मापडली' म्हणून पुकार केला मोलवी लगेच हरिहरास सोडून तिकडे धावला अेका घराचे मागोल धारी गवताचे गजोत पसून चितामणशास्त्री याची मुग्गी लम्मी ही त्याचे घरावर दीन दीन करून मोपले तुटून पडताच पळत पळत येवून लपून बसलेली हाती ती मुमतीचेच वयाची अमून काहीशी तशाच दिसत होती खरी मोठवीने प्रथम तिचा पाहताच अत्यंत हृषभरान तिला त्या सव गर्दी-सही आपल्या छातीशी कवटाळली मोलवीच्या खाद्यावर हरिहरशास्त्री याच्या लागलेल्या दारातून रक्त वाहण जरी बंद झाल तरी त्याच्या वदना कमी झाल्या नव्हत्या पण त्या वेदना त्याला मुमति म्हणून लम्मीला कवटाळण्यास मिळताच थड चाल्यासारख्या चाल्या ज्यासाठी आपण अेवडा खटाटोप केला ते वाय शाले

बनवायवाची होती, म्हणून, ती मोपल्याच्या खिलाफत सरकारच्या आगलाव्या विभागाचे (सात्याचे) अध्यक्ष असणाऱ्या त्या थेरडीच्या मन्गलीतून वाचली.

आपले लोकास बोलावीत व अेकत्र करीत मोलवी अेका दगडावर किंचित् बसला त्याचा खादा दुखतच होता. / देखो, मी बोललो तसे झाले पाहिलेना ? दहा गावे आपण अुद्धवस्त करीत आलो पण ह्या य करिचत् ब्राह्मण वनातील चार घरे घेण्यासाठी आपणास फार धर्मवीराचे बळी द्यावे लागले तिकडे देवळाकडे मारामारी चाललीच आहे हे कुटुम गाव घेण्यास जितका त्रास पडला तितका जरनाड तालुका घेण्यासही पडला नसेल. हे सारे या कम्बूचे व हरिहरचे काम. दोन काफर अेकत्र झाले तर अशी सैतानीयत भाजवितात. पण फळ आले, वेळेच्या धमाचे चोज झाले ' मोलवी म्हणाला

'वा पानसाहेब ! सुमति मिळाली म्हणून तुमच्या धमाचे चोज झाले हे अुघटच आहे पण आमच्या ? आम्हा अेक दोघाच्या वाट्यास अजून नाहीच नाही. हें पहा, आम्हाम मिळाले पाहिजे, नाहीतर कोणासच पचणार नाही अ !' अवदुल्ला तिरोला जरा तिरसटपणे म्हणाला

अवदुल्ला ! दम घर भाभी सवाळ होअू दे—अल्ला मिमानास दम वरवत देणारा समय आहे दोघाम अेक नाही—अेकेकास दोघी दोघी तरी वाटून देअीन. याव पण ते काफर जे घरलेत व बदी वेलेत त्यांना समोरच्या परात नीट फोडून टाका ! अरे पण तो हरिहर कोणास सापडला का ? नाहीतर सारेच

‘तौ पळून गला म्हणून ? नव्हे नव्हे ! खानसाहब ! भैका तरी पुढे—’
 धावस्त महमद वडा म्हणाला, ‘हा काफर त्या पारीस पाठीवर टाकून तो पुढे वमी
 मागे असे आम्ही धावत मुटलो चद्राच्या अजेडात हा घेताच मी तलवारीनेच तीन
 चार धाव कुहाडीच्या धावासारखे ह्या त्याच्या भैका पायावर माहून ह्यास खाली
 पाडव, पण मुलगी दिसना ! तेव्हा याच्या पाटाची मी कसून पडती घेतला पण
 मुलगी पाठीवर कुठेच आढळेली !’

‘रे सैतान ! आनूवाजूस लपलेली अमळ तेथे का नाही पाहिलास !’
 ‘पाहिली तर काय महाराज ! याच्या अजव्या वगलेत पाहिली डाव्या वगलेत
 पाहिली दूरवर पण जाऊन पाहिली, पण ह्यास काण सांभाळता ? हा दोन पायाने
 कसा धावत होना आपण पाहिणच आहात त्याच्या अर्धा तरी भैका पायाने सहज
 धावता व तुम्हास माया पराक्रम—हा व याचा हा पाय न सापडता—तर खरा देखाल
 चाटला नसता अस म्हणत महमद वेडघान स्वतःचे खाद्यावर आपलेला रक्त
 घोटून असलेला तो ब्राह्मणवाराचा कापल्ला पाय, असाचा हत्ताच्या कापलल्या
 साडेसारखा, घाडवून भूमावर आपटला

या तरुणीस अितकें पावरल्यासारखें होशी की त्या निर्जन रानांभोंवतीं भयंकर संकटात सापडलेलें का होईना परंतु कुटुंबच वरें असें तिला वाटावें ! सापाची व अंधे-
राची भीति तिला अेकतारखी भिववीत होती. कसें तरी माणसात जावें असें तिला वाटे. त्या रातात तिच्या कुंजापाशी तसें म्हटलें तर कोणीही भयप्रद जीवजंतु आलेले नव्हते. सोपल्याकडून भयप्रद जीवजंतु येणेंही शक्य नव्हतें. एणें ते कोणीही जीवजंतूचें जवळ नसणेंच—ते निर्जीवन—निर्जनपणच आजन्म प्रियजनांच्या अंगाखाद्यावर वाढलेल्या त्या लक्ष्मीला अत्यंत भयप्रद व दुर्घर वाटले. तयापि ती धीर धरून रात्रभर तेथेच राहिली. पहाटेच्या सुमारास जरा वरें काढून तिने पुढे पळावयाचा निश्चयही केला. मेल दोन मेल जाताच तिला तिच्या सारख्याच दवत चाललेल्या आणखी दोन स्त्रिया दूर दिसल्या. ह्या वचचित् मुसलमानाच्या पक्षाच्याही असतील अशी शंका आली असतानाही निर्जनपणास अगदी कंटाळलेली ती तरुणी हो ना करता, वरता त्या स्त्रियांपाशी गेलीच. तुम्ही कोण म्हणून विचारताच त्या स्त्रियांनी लक्ष्मीला ओळखलें व अेकदम कठ दाटून येऊन त्या म्हणाल्या, ' बाया ! तू जिकडे कुठे ! तुम्ही ब्राह्मणाच्या, तुमचें नख आम्हांस दिसणार नाही. दंवाने हा कोण कोप केला ! कालच्या त्या मेल्या भूसड्यांच्या दंग्यातूनच तुम्ही निसटल्या

लक्ष्मी गळवळून म्हणाली, 'तुम्ही वायानो, तुमच त्वन च दु स विगस्त माझी विना वरता ना ? देवान तुम्हास अितके भुदार हृदय दिले आहे तुम्ही मसकुनी माझ्यासारख्या धातुणीपेक्षा किती तरी अजून जाणोच्या हिंदु आहान नको नका, वाओ यशा मागे घेओ नकोस हें यष मला किती वेळा तरी वाणाच्या तरी गळघात पडून पाटभर रडावेग वाटत आहे तू सकाच कर नवाम मला छातीगी घे-क्षणभर तू माझी आओ हो।' अस म्हणत लक्ष्मी त्या मसकुनी स्त्रीच्या गळघात पडली ती मसकुनी तशा स्थितीतही, 'वामणीस' आम्ही शिक्का म्हणून स्वतः स मातातया मनात दोष लावीत होती पण ती मसकुनी स्त्री मात्र लक्ष्मीस छातीगी घटन न ववरताच तिच सात्वत करीत हाना घाडघाच वळात त्या निर्धोपाही दुखी प्रेमाचा पहिला अमाळा ओसरला व पुन्हा भीतीगी त्या पुढे तरी जावे म्हणून लपत छपत चालत्या थोड्याच वेळात त्यास आणखी अेक त्याच्याच गावचा मनुष्य-विष्णु नायर दुसऱ जाताना दिसा, तव्हा दवानच लग्न आपल्या साहाय्यास घाड अस त्या भयभीत स्थितीस होभून त्या अतिशय आसन त्याचेकडे गेल्या त्यास पहाताच विष्णु नायरान वपाळास आठघाच घातल्या मी स्वतः च जीव घेऊन वसावसा पळत असता हें लक्षाड कुठ गळघात पडू पाहत अस होभून तो त्यास वमकन अगावर मभून म्हणाला, 'मजकडे वाय आहे? अितडे वगौला येता?' 'महाराज।' ती मसकुनी वृद्ध स्त्री हात जोडून म्हणाली, 'महाराज, आपण नायर लोक क्षत्रिय म्हणविना अवग आम्ही, आम्हास दुसर काहा नका या वामणीनीच्या मावशीचे गाव मयून दोन वासावर आहे तयपयत तास पोचवून घाव मापल्यानी माग रोखल आहेत म्हणून आम्हास भीति वाटत' पण तुम्हा जात कोण?' नायर म्हणाला 'हाम वावा।' मसकुनी उत्तरली 'आणि तू माझ्याजवळ दोनशे फुटाच्या आत येऊन वाकतेस।' राक्षसिणी, माझा घम बुडवितेस। माहीत नाहा आम्ही क्षत्रिय घर्मासाठी प्राणाचीही पवा करीत नाही त।' अस म्हणत ती त्या स्त्रीची छाया पडल्याचा खरोखरीच राग घेऊन त्या क्षत्रियाने त्या अस्पृश्य वृद्धच्या ताडकन तोडात मारली। तिची मुग्या अेकदम रडू लागली तेव्हा लक्ष्मी रागाने व वपित होभून म्हणाली अरे विष्णु ह्या विचाया अस्पृश्यापुढे जोनू पराक्रम दाखविशस तो ते तुचे वाप-ते मुसलमान मोपले तुझ्या घरातील स्त्रियावर व देवळातील देवावर अत्याचार करीत आहेत त्य स वा दाखवीत नाहीस? त्याच्या भयाने अेखाद्या नपुसकासारखा जीव घेऊन का पळत आहेस? त्या कृत्याने तुझा क्षत्रिय घर्म भ्रष्टला नाही पण ह्या विचाया अस्पृश्य म्हाताराच्या सावलीने तो भ्रष्टला ना? मुसलमान त्यास हिंदु म्हणून ठार मारीत आहेत-हिंदु त्यास मसकुनी अस्पृश्य-म्हणून मारीत आहेत, हुसकून देत आहेत त्यानी आता जावेकुठे।' लक्ष्मी 'तो नायर जरा ओशाळून म्हणाला, 'तू पाहिजे तर चल मजबरावर जरी या प्रसंगात तुझ्यासारखी सुंदर तरुण मुलगी बरोबर घेणे म्हणजे मोपल्याचे सवट बोलावून

आणणे होय, तरीही—माझे गावच्या ब्राह्मणाची तू, चल. तुला पोचवितो. पण या मसकुनी स्त्रिया माझेवरोवर घेतील तर मला क्षत्रिय जातीवाहेर काढतील !'

'का नाही काढणार !' लक्ष्मी तिरस्काराने म्हणाली, 'अवलाचे परधर्मी-यापासून रक्षण केलं तर मग क्षत्रियत्व ते कुठे राहिलं ? पण तू तसे काही एक पाप केले नाहीस. हिंदुधर्मावर व हिंदुजातीवर भयकर अत्याचार चालले असता त्या अत्याचार करणाऱ्या विधर्मीवादी तू सन्मुख लढत नाहीस. जीव घेऊन पळत आहेस मुसलमानांनी तुमची वायकापारे काल वाटविली अमता तुझा धर्म बुडला असे तुला वाटत नाही. पण हिंदु अस्पृश्याची नुसती छाया पडली तर तुझा धर्म वाटतो तेव्हा तू खराखुरा धमत्राता क्षत्रिय आहेस यात काही संशय नाही ! मी तुझ्यावरोबर येत नाही या माझ्या मसकुनी बहिणीवरोवरच मी राहणार. डावाच्या स्त्रियांचे जे सुखदुःख, तेच आपलेही सुखदुःख, हिंदुत्वावर संकट आले असता डोंव, महार, माग, ब्राह्मण हे डोंव, महार, माग नसून केवळ हिंदूच आहेत असे मानणारे व आचरणारे आत्म ब्राह्मणात निघतात हे सिद्ध करण्यास मी या मसकुनी वरोवरच राहणार तू जा ?'

लक्ष्मी हे म्हणत होती तोच नायर क्षत्रिय निघूनही गेला होता थोडा वेळ त्या स्त्रिया आणखी पुढे गेल्या त्यास दुसऱ्या काही ओरड ऐकू आल्यासारखी झाली. त्या तिघाही भ्याल्या आश्रयाथ एका वडाच्या झाडाखाली बरबदीच्या जाळ्या होत्या त्याच्यामागे काही वेळ छपून वाढावा म्हणून तिथे गेल्या तो त्यास सुमति व स्थूलेश्वर शास्त्री यांच्या दोन स्त्रिया दडलेल्या भेटल्या ! कोण तो दुखावेग ! कोण ती भीति ! मागे काय झाले ते सांगण्याची कोण ती आतुरता ! त्या सर्व मनोविकारांच्या वंचीतून अखेर एकच प्रश्न 'सुमतीच्या मुखानून निसटू शकला, 'तुला माझे बाबा मागे भेटले का ?' एकच उत्तर लक्ष्मी दबू शकली, 'त्यांनीच माझा जीव व धर्म वाचविला. पण त्या युद्धात शत्रूने त्याचा पायचा पाय कुऱ्हाडीने तोडून काढला व त्यास बंदिवान करून नेले !'

'अगवाई !' म्हणून अेकदम अच विकळी सुमतीने फोडली 'हे मुली अगो अगो आता कोणी कोणासाठी रडावे !' म्हणून स्थूलेश्वराची पत्नी तिचे सात्वन करू लागली. पण भीतीने तिचे रडणे आधीच बंद केले हाते कारण ते तीन धार पिर्ये व तिचा भाऊ ओरड करतली ते अंकावपास दूर जाताना त्या स्त्रिया त्या झाडीमागे अगदी हू का चू न करता बसा म्हणून सांगून गेले होते. ते आपल्या विकळीने संकटान पडतील की काय या भीतीने सुमति चूप बसली

आता सवाळचे दहा वाजले असावे रात्रभर वाट चालत, भीत, पळत दुखाच्या बणव्यात जळत त्या सर्व स्त्रिया व पुरुषांचे जीव सुकून गेले होते, पाणी तोडात एक येव देखील पडले नव्हते बाल दहा वाजता पाच वेळेस शांत व रमणीय कुटुंब गावात हरिहर अग्नीस आहुति देऊन बुडत होते. सुमति तांडलेल्या

फुलाची माळ करीत असता तिच्या भावाने येऊन तिचे डोळे गुपचूप झाकून धरले होते, लक्ष्मी तुळशीस प्रदक्षिणा घालीत होती, व मधून मधून पारिजातदावर बुल-
 • धुल बसत, त्यास हातच्या माळेने पिनादात उडवीत होती ते पुन्हा बसत हात ती मसकुनी तरुण बन्धकी आपल्या लहान बहिणीस गाणें म्हणत होती, 'फणी घे फणी घे, वेणी घाल, वेणी घाल माळतोचे फूल घालीत सासऱ्यास चाल' आणि ती स्थूलेश्वर सारत्री याची मुलगी आपल्या माहेरी पहिल्या खपस आलेल्या प्रिय बहिणीच्या डोहाळे जेवणास 'काय करू ग काय करू ग, ताई?' म्हणून तिला प्रेमाने चिडवीत होती। ती बूद्ध ममकुनी तिच्या लहानशा अगणात भाजीपाल्यातून काही निवडीत मनात म्हणत होती 'ही भाजी माझ्या मुलीला आवडते, नाही।' ती बुद्धा माहेरास येईल, ही बुद्धाच तोडोण।'।

चावीस तास झाले असतील नसतील - ती आज वहा वाजता त्या आज काय करीत आहेत। ह भयकर - बलिपत नव्हे अद्भुत स्थित्यंतर। ह जचि, हे अत्याचार व मोठा त्यास सहन करावी लागली असे स्वामी काय पाप, कोणाचा अपराध केला होता ?

ऐवडाच की ते हिंदुसमाजात जन्मास आले होते। व ते हिंदुच राहू अिच्छीत होते। दयविश अनकाच, ऐवडाच।

पण सामाजिक केवढा। केवढा अपराध की स्वतःच हिंदुसमाज त्यांनी जिनवा असघटित, असहयुक्त - वाळूच्या वणासारखा टेवावा वाळूच्या वणामारखा नुमता अेव ढोंग, अेव राशी, समाज नव्हे। केवळ पूवजाच्या पुण्याईच्या अवशिष्ट अगान काय ता तगलेला। - परंतु अवशिष्ट पापान प्रतिक्षणी भू पाहणारा - छिन्नभिन्न होऊ पाहणारा।

आरड कमली आहे ते पाहण्यास गेलेले ते पुरुष परत आले ओरड राबूचीच होती, कारण त्याच मागनि मोपल्याची दुमरी अेर मोठी टाळी हिंदूची मृगया करीत येत होती त्या सक्टात त पुरुष देखील आता काय हाईल या भीतीन बापू लागले होते एका भयवर सक्टाशी तोड देऊन त्याचा पाडाव करण्यात त्याची सर्व राविन पच झालेली होती त्याची ताडें पाण्याविना सुकलेली, रतायू विश्रामाविना निषिल चालेल मन अुसाहाविना म्लान व धंय आसेविना गालित झाले हात तरीही तो ब्राह्मणकुमार व त चिच्या जर अजून पायावर अुमे व हातात राख घेऊन अतशीत तर ते असा रामूच्या अदभ्य घोरान व निश्चयान हाय 'शेवटपर्यंत लडावयाच, धर्म-साठी मरावायचे मर्यारान हिंदु लडू नवतात - निदान आपण तरी आपले कर्तव्य नेल यस्म।' - असा काही अितराम, काही स्वतः त ता तुटके बोल्या गुमति आवदान पुडेशाली म्हणानी 'मला अेक गुरी या मी अेक तरी हिंदुदेवी माझा मरेन' रामूने अेक गुरी तिला दिली, व म्हटल, 'देवी।' मी जिवत आहे तावर आपल्या हाता-तील गुरी मी आहे मी पडल्यावर - पडल्यानतर - ही।' त तरुण तरुणीचे अपूर्व

साहस व अल्माह पाहून ती मसकुनी जातीची अस्पृश्य पारंगी मालती आवेशात येऊन म्हणाली, ' मला पण ब्रेक मुरी घावी हिंदुधर्मासाठी मी पण लढून मरेन ' दामूने दुसरी ब्रेक मुरी तिला दिली—पण ती त्या मुरीला त्याचे हातून घेईना ' खाली ठेवा मी झुचलून घेते मी मसकुनी जातीची आहे तुम्ही विम्या मी तुम्हास गावात नेहमी पहात तुम्हास आवडेल न आवडेल आपणास माया विटाळ होईल ! ' दामू हमला ' ब्राह्मणाशी बरोबरी करू अर्च्छिणे असेल व ब्राह्मणांनी आम्हास शिवावे म्हणून म्हणण्याचा अधिकार पाहिजे असेल तर महारांनी प्रथमतः डावास तो अधिकार दिला पाहिजे तू मसकुनी अस तू हिंदू आहेस मी हिंदू आहे माझ्या हातूनच ही मुरी घे मसकुनीचा विटाळ जर मला चालतो तर तुझा हिंदूचा चालणार नाही ? हिंदुधर्मासाठी मरण्याचा आवेग तुझ्यात उत्पन्न झालेला—आता तू ब्राह्मणांनाही पूज्य आहेस ! घे मुरी व जो पहिला धमसत्रु दिसल त्यावर—जर ता आतःपायी असल तर—वर हिचा वार ! ' मालतीने ती मुरी दामूचे हातातून घेतली देवाची काय अर्च्छा ती पाहात ते सव त्या झाडीचे आड लपल

थोड्याच वेळात मोठमोठ्याने ' दोन दोन ' ' अत्ता हो अत्तर ' अशा शूर आरोळाचा मारीत मुसलमानांची दोडके लावाची टोळी अगदी जवळ आली त्या बडान भाजूबाजूच्या दहावारा गावातील मोपले अथवा होथून अथवा हिरव्या फडव्याची ध्वजा तुर्कांची ध्वज म्हणून सुमारीत व हिंदूंची लूटमार करीत चालू लागत जा मुसलमान जितका निरक्षर वा यदमाप असेल तो तितका प्रखरतर धर्मवीर वने कारण धर्मयुद्धामारया धदा दुसरा वाठेही मिळणे त्यास शक्य नव्हत ते राक्षस ओरडत ओरडत वाजून फिरत शाधीत जात कारण हिंदूंच्या पठापळीत लोक जीव घेऊन आजूबाजूस लपलले अधिक सापडत ते आले दुर्दैवाने त्या जाळीकडे त्याच्यातील काहीचा रोख गेला ' काफर ' ' काफर ' म्हणून अथवा ध्वनि झाला जे पहिले दहापाच मोपले आले ते त्या तरुण विम्याच्या व त्याच्या साहाय्याचे तरवारीने ठार झाले पण ती सगळ्या टोळीची घाड तिकडे वळगी दामूपाशी सुया देखील अधिक नव्हत्या, नाही तर तो त्या स्त्रियानाही प्रत्येकीस अथवा दत्ता निराशा मूर्तिमत त्याच्यापुढे भुमी होती ती घाड त्यावर आली वायकात तरवारी पाहून अथवा विषाळी बुठली कचाकच तरवारी चालू लागल्या तीन चार मुसलमान ठार होऊन पडले अतिवयात हरिहराचा मुलगा जो शूरपणाने शत्रूस आपल्या हिंदु स्त्रियांपासून दूर राखीत होता त्यावर तीन-चार तरवारी अथवा दम पडून तुकडे तुकडे होऊन त्याचा देह खर्ची पडला अथवा वाठीचा आघात वमून त्या म्हाताया मसकुनीचे डावे नारळासारखे ताडकन्

फिरणानेही त पाहिलेली तिची प्रत्यगे त्याला दिमू लागली अत्कट कामाने तो अधीर होऊन त्यास स्पर्श करू लागला

तोच 'तोमा ! तोबा !' म्हणून त्याने किकाळी फोडली पण अंकातात ती कोणी अंक्ली नाही तो दिवा अचलू लागला तो तो कोल्मडून खाली पडला .

रात्र सपली सकाळ झाली गावात दुमरी अंक् मोपल्याची टोळी येऊन दगा करू लागली अंढखानाच्या लोकांनी धावतून अंढखानास ही चिताकारक वार्ता कळविण्यासाठी दार ठांठावले फोडले-तो पाहतात काय ?

अंढखान मेलेला पडला आहे व अंक् भयकर नाग आपली फणा मुमतीचे डाव्यावर छात्राप्रमाणे घेऊन डुलत आहे अंढखानाचे अगावर सर्पाचे भयकर दग भितके झालेले आहेत की त्याचे रंधारधातून विपाने द्रुपित झालेले रक्ताक्षत आहे

'नाग, !' 'नाग !' म्हणून जिकडे तिकडे घोब झाली मुमति त्या दार ठोठावण्यापासूनच आपल्या कालनिद्रेतून थोडी थोडी दचकत होती, ती आता चांगली जागी झाली पाहते तो नाग तिच्या पायाला चुटुचुटू चाटीत आहे 'फणीद्र, माझा फणीद्र' म्हणून मुमतीने त्याचे अगावरून हात फिरविला व तिचे तें गाणे, जे त्या नागास आवडत असे ते, अंक्दम म्हणू लागली तिला प्रगाट झोपेतून अठल्याने वाटले की आपण आपल्या फुडबागंतच नेहमीप्रमाणे सकाळी फणीद्राशी खेळत आहोत !

अतिवयात अंढखानास आणि त्याच्यापाशी पडलेल्या त्याच्या सुरीस पाहून आता तिची परिस्थिति तिला पूर्ण आठवल्यामुळे मुमतीने आपल्या रक्षणासाठी हा फणीद्र - हा साप - प्यायलेल्या दुधाचे अपकार स्मरून पाळत ठेवीत माझ्यामागे आला व अतो जेव्हा मी अगदी निराधार स्थितीत होते तेव्हा या दुष्ट अंढखानाच्या स्पर्शाने माझे बीमार्य भग हाण्याचे आधीच सूड घेऊन अंढखानास त्यान दग करून ठार मारल, सराखर सर्पाचे रूपाने परमेश्वर माझा प्राता झाला द्रौपदीची लाज ज्यान राखली त्याने माझीही राखली, तो सर्वदा भक्ताची लाज अशीच राखतो, असा विचार विजेंसारखा एकदम तिच्या मनात पमकून गेला !

'पण वेडे पोरी जरा थाव !' आपल्या न्यायाच्या कल्पनेला जुळतील तेव-
ढ्याच घटना स्मरणाने ठेवून परमेश्वर हा नेहमी न्यायाचा वाली असतो, अन्याय आणि अपाय याचे रक्षण व लज्जागापन तो सर्वदा करताच करतो, या मानवी सुखचा पण सोयीस्कर समजुतीस अतिवयातच बळी पडू नकोग अती परमेश्वर लज्जा रक्षण करीलच करील, या समजुतीपेक्षा त्या सुख्या कमरेला राखलेल्या सुरीवर तू अधिक अवलंबून राहा वेळेवर ती नुसत्या समजुतीपेक्षा क्वचित् अधिक उपयोगी पडेल ! कारण अंढखान मला - पण मोपले अजून जिवंत आहेत !

मुमतीचे मनात वरील विचार विजेंसारखा येऊन गेला नाही तोच मोपले मोलीत घुसले होते तो नाग अखाद्या वेफाम वीरसारखा त्यावर तुटून पडला.

दोन तीन मिनिटांत दोन तीन मोपल्यांस कडकडून चावून दोन तीन तलवारीचे आघाताने तो तुकडे तुकडे होऊन पडला. मोपले सुमतीस विलगले. तिने सुरीसुपसली व अेका कोपल्याचा आग्रय घेऊन तिने या गडबडीत दोघा तिघा मोपल्यांची पोठें चिरून त्यांस भूमीवर ठार करून पाडिलें. आणि स्वताचे पोटात ती सुरी सुपसावी म्हणून तिने हात पुढे केलाही - तो धरला गेला, तिने निराश घडपडक्रेली की कसें तरी स्वतास मारून घ्यावें; पण तिला मरू कोण देतो ? केवळ तेवढ्यातल्या तेवढ्यात तिने अेका विलगलेल्या मोपल्याच्या तलवारीवर डोके मारून घेतलें हांते तेव्हा कपाळावर घाव लागून तें थोडें चिरले होते. त्या रक्ताचे ओघळ तिच्या तोंडावर वाहत होते. त्या ठार झालेल्या मोपल्याच्या पोटातील रक्ताचा चिखल त्या खोलीत झाला होता. त्यातच त्या सर्पाचे तुकडे तळपत होते. किंचित् वळवळत होते. जे पाच सहा मोपले आत घुसून सुमतीस धरून आभे होते त्यांनी फुलासारखी तिला अुचलून, कवळून, तिची सुरी हातातून काढून घेऊन तिला त्या तशा परिस्थितीत, त्या रक्ताच्या चिखलातच खाली निजवली !

‘ फजल ? देखता क्या ! ’ अेक मोपला सुमतीचे हात ताणून धरून पायाशी आभे असणाऱ्या आपल्या जीडीदारास म्हणाला. ‘ अरे काल त्या झाडीतच हे पाखरूं आपल्या हाती पडावयाचे; पण अंटखानाने मध्येच घात केला. आता पाहतोस काय ? नाही तर त्या मीलवीच्या टोळीचे लोक अेकदा का अिधे आले की ह्या छंदेलीचे हे पेढ्याहून गोड मुके मीलवीच्या ताटात जाऊन पडतील, व आपण पुन्हा मिटव्या भारीत वसू ! ’ असे म्हणत रक्ताचे ओघळ ज्यावरून वाहत आहेत अशा त्या सुमतीच्या गालाचे तो उन्मत्त मुके घेऊ लागला. ‘ अरे यार मेरे वास्ते तो रख ! ’ ‘ भाइयासाठी ठेव. ’ असा अुच्छंखल विनोद करीत ते पांच सहा पशु अत्यंत कामोदीप्त होऊन त्या घायाळ कन्येला विलगले.

(समाजाच्या सुव्यवस्थित अवस्थेत त्याचे मनोविकार मर्यादित दावात ठेवलेले असतात, म्हणूनच ते बहुधा असंतुष्ट असतात. ज्या राक्षसी प्रवृत्तीच्या माणसात हे मनोविकार अत्यंत अमतात त्याची असंतुष्टताही अुत्कटच असते. अशा नागवी मनुष्यास समाजावर जेव्हा अेखादा भयंकर विण्णव गुजरतो तेव्हा माजणाऱ्या अव्यवस्थेत आपले ते दुष्ट ताममी मनोविकार तृप्त करणें सहज सलम होतें व

घेतली ते तिच्याशी लड्याळपणा करू लागतात अितक्यात 'हा' इतर व्हा !' म्हणून अधिकारी आज्ञा झाल्या तव्हा ते मोपले हिरमुगल्यासारखे हाडून माग झाले व त्या टोळीचा मुख्य पुढारी म्हणाला, 'या छोकरीला अगदी नास न देता पण हिचे हात बांधून मजबरोर घेऊन घात्रा,' टोळे मिचवावीत ते मापले सुमतीस बांधून पुढे घेऊन चालले. मार्गाला लागेपयत सुमति साधारणत मुद्धावरच नव्हती तिथ तिच्यापामून पुढेच तो दिव्या तरण घावानी घिव्हेळ व विवळ झालला पाह-
ध्यान बांधून चालविलेला होता ती मसकूनो मालती, लक्ष्मी व रघूदेवराणात्री यांच्या बायबा बाणो मोपल्याना मुडविल्या किय त्या गर्दीत ठार झाल्या हे तिला पाहीच कळेना पोड पुढे जाताच अेक गाडी दिसली. ती त्या टोळीचा मुख्य म्हणाला, 'य छोकरीयो या गाडीत बसवा' सुमति त्या गाडीत अुचलून टयला गेली, ती मुख्यही त्या गाडीत बसला, आणि ती गाडी दामू यिच्यास नल जात होत त्याच्या झुलट दिशेन निघाली आता मात्र बठिणात कटीण, भयकरात भयकर म्हणून ज काणत सकट निच्यावर गुजरण्यासारखे हान त सुमतीवर गुजरल ! आता मात्र तो अतरला ! आता मात्र ती अं लटीच अुरली

तिचा धंयमद दळग, ती धायघाय रडू लागली ! 'दामू ! दामू !' म्हणून तिन आजपर्यंत कोणासही बळबळून मारल्या नसतील अशा विव्हल पण बटपा हाका मोठमोठ्याने मारल्या, पण गाडी बेगान घावत चालली दामू दिसनासा झाला ! त्या निर्वाधार स्थितीत त्या पोरीच्या मनास त्या वियाणाच्या होणाऱ्या दशाच्या वेदनाच वणन वाय कराव ! सरोखर ती पाण्यातून बाढलेल्या माशा-
सारखी तळमळू, तडफडू लागली

आणि दामू ? गेल दोन दिवस त्याच्या सव भावना, त्याचे विचार त्याचे विचार त्याच्या स्वतविदूतील अत्यक स्पदन सुमतीविषयक होत आणि अती तिच्या रक्षणास आपण अपूण पडला आणि जिवत अुरला ! आणि ती आता दिसे नाशी चाली दामू-तो अठरा वर्षांचा कोवळा तरुण -त पार-तेंही त्या पोरोसाठी धायघाय रडू लागल

सुमतीस त्या मुल्याने जरा दटावून, जरा दया दाखवून, विचारल, 'छोकरी' रडतील ओरडतील तर आहस त्याहूनही अधिक कष्टात पडशील कोणा माझ्या हुज्याच्या पदरात टाकली जातील पण तू अशा वेडी नाहीस मग माहीत आहे हे बघ, मी या टाळीचा मुख्य आहे या तालुक्याचा कलेक्टर आहे माझे नाव तू अेकल असतील या खिलाफती राज्यात अली मुसेल्यरच्या जोडीने मागा अधिकार चालता खलिफाने मला कलेक्टरी दिल्यान कुटुमचा मौलवीदेखील माने हाताखात्री आज्ञा आहे व तुझ्यावर माझे प्रेम व विश्वास बसला आहे म्हणून सांगता माझे नाव खरच का नाही माहीत तुला ? माझे नाव अेटखान आहे'

आपणच प्रश्न विचारीत व आपणच उत्तर देत तो मोपला अँटखान, ज्यास आपण त्या सभेत कालिकतुला पाहिला होता, सुमतीचे मनोरंजन करीत होता ! पाण्यातून नाडलेल्या त्या जाळ्यात तडफडणाऱ्या माशाचे, चांगला मासा हाती लागला म्हणून आनंदाने गाइल जाणार काळ्याचे गाणे, जितकं मनोरंजन करत तितकं त्या मोपल्याचे बोलणेही सुमतीचं मनोरंजन करीत होतं

गोपुर गाव लवकरच आले सुमतीस त्या अँटखानाने जेवण सत्रजी जायर-लेल्या, माताच्या मारघलेल्या भितीच्या खालीत मग्न व तिचेपुढे पाही अन्न ठेवून, पण तिच्यावर सक्त पहारा यमवून म्हणून, 'मंत्रिणी ! तू शांत होईतो-पर्यंत माझ्या बाल्यात राहा शांत हो, तुला माझ्या गळ्याची स्पर्श आहे मी अद्या यथीन ब्राह्मणास ठार मारून त्याच्या बगत्यातच ठाणे देणार आहे आजचा दिवस येथे काढ मी सध्याकाळी यईन' असं म्हणून तो मोपला निघून गेला सुमति अर्थातच तडफडत होता अन्न दूरच - पाण्याचा घेबसुद्धा तिने घेतला नाही 'बाबा ! दासू ! भायू !' असे म्हणत, आता पुढे काय कराव त्याच्या असाय योजना करीत व त्या असाय आहत अस ध्यानात यनाच ग्लान होत ती सध्या-काळपर्यंत चरफडत बसली

पण मनाच्या दुःखास देवाने नैसर्गिक मर्यादा घालून दिलेली आहे आज दोन दिवसाच्या असह्य घटनांच्या भारान बधिर झालेली तिची शरीर व मन जितकं बधिर होत आले की जेव्हा मज्जापिड व जेव्हा रक्तपिड निश्चेतन होत चालला अती झोप म्हणा वा मूर्च्छा म्हणा - तिला आली व ती निश्चल झालून निव्वेदन होऊन पडली

रात्री ती अँटखान पुन्हा वर आला तिला गाळ गोप लागली ह पाहून त्याला जेव्हा प्रकारचा आनंद झाला कारण तिचे रडण ओरडण धेवून त्याचा रसभंग होत अस तो आता हाणार नव्हता त्याने तिला पोटावरून पाहून घेतले ती ब्राह्मण कुलातील, शुचिभूत सुंदर-माझ्यासारख्याच्या पिढ्यात पिढ्या पुण्यधल तरी पदरी न पडणारी कनकलतिका आज माझ्या अगदी हातात आहे ! कितीतरी तिचा ओठ गोड असेल !' असे भावीत तो लपला त्याने तिचे मनसोकन मुक्ते घेतले 'वर पाह्ये अशी गाड झाली आहे तच ! नाहीतर कोण कायली करती !' असं हसून त्याने तिच्या शेजारी आपला देह पसरला तिला भुरशी घट्ट घेतले या अल्ला ! तू माझ्या धर्मवीरत्याच श्रेय दिवसे ! अल्ला ही परी मग दिलीस नि सशय कुराण इश्वरप्रणीत आहे त्यातील वचने सत्य आहेत अमानदारास परी मिळेल ह वचन अल्ला ! तू सत्य वेलीस ! किती मृदुल देह !' असं तो अमानदार गोपला भावीत भावीत कामोन्मत्त झाला त्याने सुमतीला पुन्हा जितकं छातीशी उगटून धरले की चिखलात स्तलेल्या कमलिनीसारखी ती दिसेनाशी झाली रात्रभर अशी रहा - गोड पोरी जागी होऊच नकोस ! असे म्हणून तो तिच्या पदरास सारु लागला सूर्याच्या

हिंदूसच नव्ह तर सर्व शिवा मुसलमानांना वापर व दाखिव म्हणून नामरोप करून
 अेक गुप्ती मुसलमान तेवढा अस्तित्वात ठेवणे अशी नवीन व्याख्या वेली कुट्टम
 गावाचा अधिपार त्या रात्री त्याचे हाती येताच त्याम सुमति गापूर गावचे मागने
 पळान्याची वातमी लागली तव्हा अेटखानाविषयी त्याच्या मनात धुमसत खमलेल्या
 देवांनीत निमरी व अत्यंत ज्वालाग्राही अशा मल्मराच्या दारुची आहुति पडून
 त्यान अंटखानांना गत्यानाम करण्याची मिढता वेली त्याच्या अधिवाराजी स्वर्गी
 वरणास, शिवा अमून मिश्रपन राज्यात अधिवारी होधू अिच्छिणाच्या काफराम
 शिवा पथाचे मुनलमान वलात्काराने करून खिन्नाफर्तीचे दात्रु वाटविणारा, व सर्वांत
 अधम्य अपराध म्हणजे सुमतीम आपल्या तावडीतून निमटून जात असता स्वतःच
 मध्ये गडप करण्याच घाटना करण्याम न चुवणारा हा अेटखान व त्याचे अनुयायी
 याचा नाग करण्यास कुट्टम गावाहून निघून मोठवीची टाळी गापूरपुषर अेकाअेकी
 येअून आदळली अेटखानान त्या सुमतीच्या प्रामाणिक मपाने ठार करून दाखल्याने
 मोठवीला फारसा अडर्यळा न हातातो भारीत कापीत वाट वाडीत मुख्यठाण्यात
 म्हणजे अेटखानाने सुमतीत ज्या खोलीत ठेवले हात तिथ यमून पोचला ती
 आल्याची वातमी येताच त अंटखानाच्या टोळीतील पाजल व अितर नररागस
 सुमतीच्या प्रेतास त्या अधम भीषणतन तसच टाकून पळन गेल, देवपूजेच्या फुल
 मालेमाराच्या पवित्र, सुकुमार व दवाह अशा त्या सुंदर कन्येचा ता देह त्या बीभल
 व अति धार अत्याचारास बळी पडलेला पाहून मोलवीसही त्या पापी मोपत्याचा
 तिडवारा आला मानवी स्वभावाचे निरीक्षण करणारास ही गाष्ट माहींत चाह की-
 मनुष्य स्वतः अनेक वेळा जे पाप सहज करता ते दुसऱ्यान केने पाहिल तिका
 अेकित म्हणजे तो त्या कृत्याचा मनापामून धार निषेध करण्यास सहज प्रवृत्त
 होतो त्यातही फज अित्यादि मोपत्याच्या त्या वलात्कारास अितर सर्व
 वलात्काराहून धारतम ठरणारी जी मुख्य गाष्ट हाती, ती ही का तो वलात्कार

बलात्कार केलेला होता तो म्हणाला 'छे ! जो असले पापकर्म करतो तो जातिवत मुसलमान नव्हे !'

अगदी वरोवर ! 'अंक मध्येच घुसून त्या दाटीत जुमा राहिलेला फकिरासारखा मुसलमान म्हणाला, 'बजीर हँ तरब जर तुला कुट्टमचे दग्याचे रात्री कळल असत तर मलबारात आज-काल अतास आलेली जातिवत मुसलमानाची सख्या अंका आवड्याने आणखी कमी होती !'

'हा अंढमानाच्या टोळीतील मुसलमान असावा ! पाजी कुठला ' हमन रागाने पुत्तारला •

• हा शिया मुसलमान असावा ' अबदुलने आक्षेपिल

'हा मुसलमानच नसावा ' महमद बेडा म्हणाला

'मी अंढमानाच्या टोळीतील नाही व मी मीठवीच्या टोळीतीलही नाही मी शिया मुसलमानही नाही व तुम्ही समजता त्या अग्राने सुनीही पण नाही आणि तुम्ही या वडाचे आरंभापासून जी अमानुष कृत्य आचरीत आहो तसे जर मुसलमाना धर्माची शिक्कण असत तर मी मुसलमानही नाही मी त्या टोळीतील आहे मी जिचे मुख्य पैगबर महमद (जिस्वर त्याच आत्म्यास साति च धर्मता दवा !) हे आहेत जी कुराणास पवित्र पुस्तक मानीत असताहा मानव जातीवर ती शिक्कण बलात्काराने लादण पाप समजत जा मनुष्य मुसलमान आहे की हिंदु आहे हे पाहण्याचे आधी तो मनुष्य आहे की नाही हेच परमस्वर पवित्राने पाहील अस मानन ! हिंदु लावहा मनुष्यच आहेत त्याच्यावर हा बलात्कार हे

हिंदूसन नव्ह तर सर्व शिया मुसलमानाना वापर व दाबिव म्हणून नामशेष करून
 ओक सुन्नी मुसलमान तेवढा अस्तित्वात ठेवणे अशी नवीन व्याख्या केली कुटुंब
 गावाचा अधिकार त्या रात्री त्याचे हाती येताच त्यास सुमति गापूर गावचे मागति
 पळाल्याची बातमी लागली तेव्हा अंतःसैन्याविषयी त्याच्या मनात धुमसत अमलेल्या
 द्वेषाग्नीत तिसरी व अत्यंत ज्वालाग्राही अशा मत्सराच्या दाहूची जाहूति पडून
 त्याने अंतःसैन्याचा मत्स्यानाश करण्याची सिद्धता केली त्याच्या अधिकाराशी स्पर्धा
 करणारा, शिया अगून सिनापत राज्यात अधिकारी होऊ अचिच्छणाऱ्या काफरान
 शिया पयाचे मुसलमान बलात्काराने करून गिलाफतीचे शत्रु बाळविणारा व सर्वान
 अक्षम्य अपराध म्हणजे सुमतीम आपल्या तावडीतून निसटून जात असता स्वतःच
 मध्य गडप करण्याचे धाडम करण्यास न चुकणारा हा अंतःसैन्य व त्याचे अनुयायी
 याचा नाग करण्यास कुटुंब गावाहून निघून मोन्वीची टोळी गापूरपूर ओकाजेकी
 येऊन आदळली, अंतःसैन्यात त्या सुमतीच्या प्रामाणिक मपाने ठार घेऊन टाकल्यान
 मोन्वीला पारना अंतर्धळा न हाताता मारीत, बापीत, वाट काढीत मुख्य ठाण्यास
 म्हणजे अंतःसैन्याने सुमतीस ज्या खालीत ठेविल होत तिचे यथून पाचला तो
 आल्याची बातमी येताच ते अंतःसैन्याच्या टोळीतीत पाजल व अितर नरराजस
 सुमतीच्या प्रेतास त्या अधम भीषणतेत तसच टाकून पळन गेले तेवणजेच्या फल-

कालात गोमुखीत हात घालून जे जप करतात, केवळ घटेच्याच मजुळ आवाजाहून ज्याच्या शाततेचा भंग होत नाही अशा निस्तब्ध देवाच्या गामान्यात डोळे मिटून पंचपक्वान्नाचा नैवेद्य—जो लवकरच स्वतःचे तोडात जाणारा आहे तो—जे दीर्घवितात असे भक्त व पूजक पुष्कळ आहेत. त्यांची पूजाही परमेश्वरास मान्य होशीलच, परंतु त्या जप करणाऱ्या कोणत्याही हिंदु साधूपेक्षा हिंदुधर्मावर व हिंदुराष्ट्रावर भयकर आपत्ति कोसळली असता व कोसळत्या घातक तरवारीच्या गामान्यात हिंदुधर्माशी ऐकनिष्ठ राहून शत्रूंनी लढत पडलेली, व बलात्काराच्या वीभत्स घाणीने लडवडलेली ही हिंदु कन्यका कमी पवित्र नाही छे ! छे ! हिची ही अशु-
द्धाने लडवडलेली पूजा अधिक शुद्ध आहे देवास निश्चयाने ती अधिक मान्य आहे—
असली पाहिजे कारण अशा आपत्प्रसंगी, भयकर राक्षसी अत्याचारात, देवगणा-
तील पदासनापेक्षा रणागणातील पराक्रमच वेदाचे, देवाचे, सतीचे व धर्माचे रक्षण
अधिकच यत्नास्वीपणे करीत आलेले आहेत—करणारे आहेत. हवनाचे पिष्टवलि-
दानापेक्षा हीतात्म्याचे प्राणवलिदानच देवास कधी कधी अधिक प्रिय असते ।

♦ ♦ ♦

७. अधर्माचे अत्याचार

असे खो खो हसत व वीभत्स विनोद करीत त्या नरपशूनी त्या कन्येकैवर भयकर बलात्कार करण्यास आरम्भ केला. एक-दोन-तीन एकामागून एक ते नरराक्षस 'उगव सूड !' 'असे खो खो हसत विनोद करीत त्या नरपशूनी त्या कन्येकैशी भयकर बलात्कार करण्यास आरम्भ केला. एक-दोन-तीन एकामागून एक ते नरराक्षस 'उगव सूड !' 'उगव सूड !' 'उगव सूड !' म्हणून खिदळत व साल धरीत अधोर उपभोग घेऊ लागले. त्या अमानुष भीषणतेने त्याचे कामविकार अमानुष समाधान पावू लागले.

(मनुष्य जातीस केव्हा केव्हा जी वीभत्स कृत्ये करताना लाज वाटत नाही त्याची कहाणी मात्र ऐकताना मोठी लाज वाटते.) म्हणून अितवेच सांगणे पुरे की नअू दहा नरपशूनी, पशूना मुघतही नसतील अशा वीभत्स प्रकारानी आपल्या अद्रियोन्मादास त्या कन्येच्या देहाचा व लज्जेचा बळी घेत बलात्कारावर बलात्कार चालविला.

परंतु आता तो बलात्कार त्या निष्पाप व निरपराध कन्येवर नव्हता तर तो त्या तिच्या प्रेतावर होता कारण ती पोर त्या भयकर व क्रूर यातनांनी वेव्हाव गतप्राण झालेली होती.

गतप्राण—पण ती पोर अेखाचा धर्मवीराप्रमाणे, 'मारिता मारिता' गतप्राण झालेली होती. परवा याच वेळेला फुलाच्या माळा गुफून ती त्या श्रीरगाच्या मूर्तीस घालण्यासाठी, स्नान कर्मन स्तोत्रे म्हणत जात होती. देवपूजेच्या फुलासारखी पवित्र, मुकुमार व सुगंधी अशी ती कन्या त्या मागनि तशी जात असता तिच्या अगम स्पश करण्यास वायुही सकोच करीत मनात म्हणत होता की, 'अतर्क्य पुण्याचे फल ज्याच्या गाठी असेल अशा कोणा भाग्यशाली युवकास ही स्पशनि धन्य करील ते वरो !'

चालात गोमुखीत हात घालून जे जप करतात, केवळ घटेच्याच मजुळ आवाजाहून ज्याच्या शाततेचा भंग होत नाही अशा निस्तब्ध देवाच्या गामान्यात ढोळे मिटून पंचपक्वानाचा नैवेद्य—जो लवकरच स्वतःचे तोंडात जाणाऱा आहे तो—जे दाखवितात असे भक्त व पूजक पुष्कळ आहेत. त्याचो पूजाही परमेश्वरास मान्य होतीलच; परंतु त्या जप करणाऱ्या कोणत्याही हिंदु साधूपेक्षा हिंदुधर्मावर व हिंदुराष्ट्रावर भयकर आपत्ति कोमळली असता व कोमळत्या घातक तरवारीच्या गामान्यात हिंदुधर्माशी अेकनिष्ठ राहून शत्रूशी लढत पडलेली, व बलात्काराच्या बीभत्त घाणोने लडवडलेली ही हिंदु वन्यका वमी पवित्र नाही. छे ! छे ! हिची ही अशु-
द्धाने लडवडलेली पूजा अधिक घुद्ध आहे. देवास निश्चयाने ती अधिक मान्य आहे—
असली पाहिजे. कारण अशा आपत्तसंगी, भयकर राक्षसी अत्याचारात, देवगणा-
ंतील पद्मागनापेक्षा रणागणातील पराक्रमच वेदाचे, देवाचे, सतीचे व धर्माचे रक्षण
अधिकच यत्नस्वीपणे करीत आलेले आहेत—वरणारे आहेत. हवनाचे पिष्टबलि-
दानापेक्षा हीतात्म्याचे प्राणबलिदानच देवास कधी कधी अधिक प्रिय असते !

♦ ♦ ♦

७. अधर्मांचे अत्याचार

हिंदूसच नव्हे तर सर्व शिया मुसलमानांना काफर व दानिक म्हणून नामशेष करून
 अेक मुनी मुसलमान तवडा अस्तित्वात ठेवणे अशी नवीन व्याख्या केली कुटुम
 गावाचा अधिकार त्या रात्री त्याचे हाती यताच त्यास सुमति गापूर गावचे मागनि
 पळाल्याची बातमी लागली तेव्हा अँटखानाविषयी त्याच्या मनात धुमसत अमलेल्या
 द्वेषाम्नीत तिसरी व अत्यंत ज्वालाग्राही अशा मत्सराच्या दारुची आहुति पडून
 त्याने अँटखानाचा सत्यानाश करण्याची निद्वता केली त्याच्या अधिकाराशी स्पर्धा
 करणारा, शिया असून विशिष्ट राज्यात अधिकारी होऊ अिच्छिणाच्या काफरास
 शिया पथाचे मुसलमान बलात्काराने करून सिल्लफर्नीचे शत्रु वाढविणारा, व सर्वांत
 अक्षम्य अपराध म्हणजे मुमतीस आपल्या ताबडीतून निमटून जात असता स्वतःच
 मध्ये गडप करण्याचे घाडस करण्यास न चुकणारा हा अँटखान व त्याचे अनुयायी
 याचा नाश करण्यास कुटुम गावाहून निघून मोलवीची टाळी गोपूराधर अेकाअेकी
 घेऊन आदळली, अँटखानास त्या मुमतीच्या प्रामाणिक सपनि ठार वरून टाकल्यान
 मोलवीला फोरसा अँटखेळा न हातात तो मारीत जापीन, वाट काढीत मुख्य ठाण्यास
 म्हणजे अँटखानाने सुमतीस ज्या खोलीत ठेवत होता तिथे यडून पाचला तो
 आल्याची बातमी यताच त अँटखानाच्या टाळीतील फाजूर व अितर नररास
 सुमतीच्या प्रेतास त्या अधम भाषणतेत तमच टाकून पळून गेे देवपूजेच्या फुल-
 माळेमारख्या पवित्र, सुकुमार व दवाह अशा त्या सुंदर वन्येचा ता दह त्या बीम म
 व अति थोर अत्याचारास बळी पडलेला पाहून मोलवीसही त्या पापी गोपत्याचा
 तित्कारा आला मानवी स्वभावाच निरीक्षण करणारास हा गोष्ट माहात आह का,
 मनुष्य स्वतः अनेक वेळा जे पाप सहज करतो ते दुसऱ्याने वलेस पाहिज विवा
 अेकिल म्हणजे नो त्या कृत्याचा मनापायून धार निषेध करण्यास सहने प्रवृत्त
 होतो त्यातही फजल अित्यादि गोपत्याच्या त्या बलात्कारास अितर सर्व
 बलात्काराहून धारतम ठरणारी जी मुख्य गाष्ट होती ती ही की ता बलात्कार
 मोलवीने केलेला विवा अनुमोदिलेला नव्हेता आणि त्यातही त्यास सुमति बळी

बलात्कार केलेला होता तो म्हणाला, 'छे ! जो असलें पापकर्म करतो तो जातिवृत्त 'मुसलमान नव्हे !'

'अगदी बरोबर !' अेक मध्येच घुसून त्या दाटीत अुमा राहिलेला फकिरा-सारखा मुसलमान म्हणाला, 'वजीर, हें तत्त्व जर तुला कुटुमचे दंग्याचे रात्री कळलें असतें तर मलबारात आज-काल बुतास आलेली जातिवृत्त 'मुसलमानांची संख्या अेका आकड्याने आणखी कमी होती !'

'हा अैदखानाच्या टोळीतील मुसलमान असावा ! पाजी कुठला.' हसन रागाने फुत्कारला.

'' 'हा शिया मुसलमान असावा ' अबदुलने आक्षेपिलें.

'हा मुसलमानच नसावा.' महमद वेडा म्हणाला.

'मी अैदखानाच्या टोळीतील नाही व मी मौलवीच्या टोळीतीलही नाही. मी शिया मुसलमानही नाही व तुम्ही समजता त्या अर्णाने सुन्नीही नसणु नाही. आणि तुम्ही या वंडाचे आरंभापासून जी अमानुष कृत्ये आचरीत आहां तोंच जर मुसलमानांनी धर्माची शिकवण असेल तर मी मुसलमानही नाही. मी त्या टोळीतील आहे की जिचे मुख्य पैगबर महमद (अिश्वर त्यांचे आत्म्यास शांति व धन्यता देवो !) हे आहेत, जी कुराणास पवित्र पुस्तक मानीत असताही मानव जातीवर ती शिकवण बलात्काराने लादणे पाप समजते, जी, मनुष्य मुसलमान आहे की हिंदु आहे हे पाहण्याचें आधी तो मनुष्य आहे की नाही हेच परमेश्वर पहिल्याने पाहील असें मानने ! हिंदु लोकही मनुष्यच आहेत, त्यांच्यावर हा बलात्कार हे

हिंदूमध्य नद्वे तर सर्व शिवा मुसलमानांना वापर व दांभिक म्हणून नामनेष करून
 अथ सुप्रा मुगलमान तेवढा अमितत्वात ठेवणे अशी नवीन व्याख्या केली मुद्रम
 गावाचा अधिकार त्या रात्री त्याने हाती पताक त्यास मुमति गापूर गावचे मागनि
 पळाल्याची बातमी लागली तेव्हा अंत्यनाविषयी त्याच्या मनान धुममत असलेल्या
 द्वेषाम्नीत निगरी व अत्यंत ज्वालाप्राही अशा मत्पराच्या दारची आहुति पडून
 त्याने अंत्यनाचा नत्यानाश करण्याची निदता केली त्याच्या अधिकाराची स्पर्धा
 करणारा, शिवा अनून गिलाफत राज्यात अधिकारी होऊ अचिछिणान्या वाफरात
 शिवा पषाचे मुगलमान बलात्काराने करत सिलफांनी शत्रु बांधविणारा, व सर्वांत
 अधम्य अपगध म्हणजे मुमतीस आपल्या ताबडोबून निसटून जात असता स्वतः
 मध्ये गदप करण्याचे घादन करण्यास न चुकणारा हा अंत्यना व त्याचे अनुयायी
 याचा नाश करण्यास मुद्रम गावाहून निघून मोर्चीची टाळी गोपूतुधर जेजाजेकी
 येथून आदळतो, अंत्यनाचा त्या मुमतीच्या प्रामाणिक मर्पाने टार करत टाकल्याने
 मोलवीला फारगा अडथळा न होता तो मारीत, वापीत, वाट वाडीत मुख्य ठाण्यास
 म्हणजे अंत्यनाने मुमतीस ज्या गालीत ठेवले होते तिथे येथून पाचला तो
 आल्याचा बातमी ऐकाच ते अंत्यनाच्या टोळीतील पाजठ व अितर नररासस
 मुमतीच्या प्रेतास त्या अधम मीपणतेत तसच टाकून पळून गेले, देवपूजेच्या फुल-
 माळेसारख्या पवित्र, मुकुमार व देवाहं जगा त्या सुंदर कन्येचा तो देह त्या योभतम
 व अनि बोर अत्याचारास बळी पडलेला पाहून मोलवीसही त्या पापी मापत्याचा
 तिटकारा आला मानवी स्वभावाचे निरीक्षण करणारास ही गोष्ट माहीत आहे की,
 मनुष्य स्वतः अनेक वेळा जे पाप सहज करतो ते दुसन्याने केलेले पाहिले किंवा
 ऐकिले म्हणजे तो त्या कृत्याचा मनापासून घार निषेध करण्यास सहजे प्रवृत्त
 होतो) त्यानही फजल अित्यादि मीपत्याच्या त्या बलात्कारास अितर सर्व
 बलात्काराहून घोरतम ठरणारी जी मुख्य गोष्ट होती, ती ही की तो बलात्कार
 मोलवीने केलेला किंवा अनुमोदिलेला नव्हता आणि त्यानही त्यास मुमति बळी
 पडलेली ! - की जिच्या प्राप्तीच्या आशेने मोलवीचा मीपत्याच्या बळातील अर्धा
 अर्धेक भाग कुत्तेजित झालेला होता ! तव्हा माहजिब मोलवीचा कोप अनावर
 होऊन तो आपल्या टोळीतील प्रमुखांपैकी हमनला म्हणाला 'हसन' हा वेवडा

‘सरकार तर मग ती जिवंत झाली आहे ! अल्हाची दापय ती मरून जिवंत झाली आहे ती पहा त्या दरीत आहे —’

पण हा म्हणतो तरी काय ! न जाणो क्वचित् भलतीच आशा मनात येऊ-
नही ती प्रदर्शित केल्या ती खोटी ठरली असता होणाऱ्या अपहासाने भीतीमुळे
मौलवी मनातही तिचा बुनवार न करत म्हणाला — अरे वधा तरी वेडा कोणा
पोरीस पाहून ह् वढवढत आहे !’

दरीकडे वाही लाक गेले मौलवी पाहत राहिला तो ‘ह काय खरोखरच
सुमति की काय ? त्याच्या हृदयात चर झाले ते ठाकू दरात दडून बसलेली ती
पोर पुढे पुढे ढकलीत जा जी जवळ आले तो तो सुमति नसावी अस मौलवीस
घाटू लागले पण आता त्याची निराशा मुळीच तीव्र नव्हती या पोरीच्या ताड-
पळघात व अगलदीत अस काहा आरपण होत का त्याने सुमताच्या अिच्छेची
वरीच तृप्ति होऊ शकावी जवळ ये व महमद वेडा खा खो हसून म्हणाय ‘सर-
कार ! अहो ही ती गम्भी ! हरिहराचा पाय ताडून जिश मी पकडणार होता ती
ही पकडलीच का नाही असर !’

‘चूप बस झुर्जा ! हिश तू सुमति म्हणून समजण्यास कार्य कारण झाले ?’
मौलवी राग दाखवून म्हणाला

थरथर कापलसे दाखवून महमद म्हणाला ज्या कारणाने तुम्ही हिश
कुटुंब गावी सुमति म्हणून रात्रा समजणेत त्याच कारणाने माही हिला गोपूर गावी
दिवसाखोडी सुमति म्हणून समजलो !

उद्दमी खराखरच सुमतीची जवळ जवळ प्रतिमाच असल्यासारखी दिसे चारी
वेद मुखादगत असणाऱ्या चिंतामणगास्त्री याच्या पवित्र कुळात तिचा जन्म असल्याने,
अच असलेल फळ अुडी मारून तोडता आल म्हणजे ठगू मनुष्यास जस सहजच
अव प्रवारचे मसरा समाधान घाटत तस सुमतासारख्या ब्राह्मण व येस धाष्ट-
चून स्वतःच भुग्भोगासाठी ठवण्याचा मौलवीचा जो अक हेतु तोहा लक्ष्मीच्या
प्राप्तीने पूण होताच मौलवास समाधान घाटल व त्यायोगे मौलवाची भुदासीनता
वराच कमी झाले धर्मवेढपणाचा अघोरा असाह त्याचे मनात पुहा सळसळू
लागला त्याने त्या दीन व सकटामधून सकट सोगीत बनवासात अपमागात व
निराशेत त्राहि त्राहि झालेल्या कवकेंम हाताने धरून तिच्या हनुवटीस रण करून
तू निभय हो ! मी तुझ्या मनात ज काय असल तमी व्यवस्था लावून देईन !’
अस आश्वासित, तिला त्याने आपल्या गाडीत बसवून घेतले क्षीणशक्ति भग्नाक्षेने
जिचे अगात प्रतिवार करण्याच सामर्थ्य रवले नाही अुरे नुवहत अशा ती मग्न
कुसुमासारखी दिमणारी कायका गुपचूप तिथ बसून राहिला आणि तणा स्थितीत
मोठा दसहत्यारी धमवीर असता तरी वाणखी काय करणार होता !

होते अभ्यास करवा, आयत ५ काय मागत ! अरे तू कृताण वाचल नाहीस, नाही तर तू कोणी तरी गुफी विया बावी अशाच कोणातरी मुमलमान म्हणवून घेणाऱ्या दाभिर पक्षातील समावास. नाही तर तू शिवा तर आहेंच !

‘तू शिवा आहस ! तू बावी आहस ! तू गुफी आहस !’ अशी मोलवीच्या टोळीतून अकच आरोळी झुलळून दगटमार सुरू झाली. भेटसानाच्या टोळीतील जे शिवा होत त्यांना हा अपमान सहन न होऊन तेही मोलवीच्या लाबावर तुटून पडले. पट्याभर मुनडमानाच्या त्या दोन पक्षात सूपच लढाओ जणून कित्यक मोंपले ठार झाले, कित्येक घायाळ होऊन विव्दळ झाले. भेटसानाच्या गृह्यून त्याची शिवा टोळी विस्कळीत झाली अगत्यात ती लवकरच दसदिगास जांब घेऊन पळू लागली. दगडाच्या वर्षावासाला ती पकीर घायाळ होऊन पडला पण मारामारीच्या अवसा-नात पुढा अकदा झुडून अभा राहिला व आपल्या अच गमीर आवाजान तसाही स्थितीत रावनाची चित्ते आपणें वस्त म्हणाला, ‘वधूनो ! मुमलमाची घमावर तुमची ही आततायी वृत्ते जो चाळिमा आणीत आहस त्याचा शक्य तितका प्रति-वार करीत असता तुम्ही मग वाफराचा वकील म्हणून टोमणे मारलेत ! निर-पराध हिंदूचे मानेवर चालविण्यासाठी जो आततायीपणाची तलवार तुम्ही मी नवी नवी म्हणत असता अपराळात तिनेच आता तुम्हीही अकमेवास मारू लाग-लात ! (आततायीपणाची तलवार जो दुसऱ्यावर झुगारतो तो स्वतःच तिचे वाराने मारिला जातो !) अजून तरी हें ध्यानात घरा की, राम-रहीम अक आहे

कुटुंबाचे असे भयंकर स्थित्यंतर झाले होते परंतु त्या स्थित्यंतरावर भीषणतम कळस तर अजून चढावयाचाच होता. त्या स्थित्यंतराचे मर्म तर अजून धक्क्या व्हावयाचे होते.

तो कळस आज चढणार ! ते मर्म आज धक्क्या होणार ! कारण आज त्या सर्व बंदिवांनाचा न्याय होणार आहे. ते हिंदु जगले व मुसलमान मोपल्यानी खिलाफत राज्य स्थापन केल्यानंतर ते मागतील ती वस्तु त्यास न पुरविता आपल्या घरास, वायकोस व मत्तेस आपलीच समजूत अजूनही हिंदु म्हणूनच जगत आहेत, या घोर अपराधाचा त्यांच्यावर आरोप ठेवण्यात आला होता.

देवपूजेसाठी जिथे वसून सुमति माळ ओवीत असे, त्या वागेच्या मैदानात अेका अुच आसनावर मोलवी बसला. पाय टेकण्यास अेव पायपीठ होते, ते कशाचे तर त्या श्रीरगाच्या सुंदर मूर्तीस छिन्नबिछिन्न करून पालथी पाडून तीवर धातलेल्या अेका मअू गादीचे, त्या पायपीठावर पाय ठेवून मोलवीने 'न्यायास सुरवात करा' म्हणून सांगितले.

न्यायासाठी त्या प्रांतात प्रस्थात असलेल्या मोपत्याचा जो पुरोहित वर्ग आहे व ज्यास ते बगल म्हणतात त्यापैकी अेकास आणविले होते. मोलवीची आज्ञा होताच बंदिगृहातील हिंदु बंदिवांनाच्या झुडी तेथे आणण्यात आल्या. बगल म्हणाला, 'अल्लाचे भक्तांचा जयजयकार असो, मलाजामध्ये खिलाफत राज्य स्थापन झालेले आहे, लयनरच ते सर्व पृथ्वीवर स्थापन होणार आहे. या राज्यात सर्व पाखंड मूर्तिपूजा व महंमद पैगंबर (अल्ला त्याचे आत्म्यास शक्ति व धन्यता देवो) याचे वचनास न मानणाऱ्या नास्तिक प्रमींचे वीज देतील अुरू देखू नको म्हणून वालच मला अल्लाचा दृष्टान्त झाला आहे. अही अविश्वासी हो ! जरा चर वधा ! वधा, वधा आकाशाचे मध्यावर काळीशी रेघ ! ते फाटले ! या अल्ला ! कथा खुबसूरती असे म्हणत तो बगल आगाशावर दृष्टि रोखून हसत हसत निश्चल व तन्मग्न हाअून वगला. सर्व रागा चकित झाली जो तो आगाशाकडे वध लागला अितक्यात वेढा

मोलवी आपल्या टोळीसह कुटुमला आला अवघ्या तीन चार दिवसात या कुटुमचे ह वेवढे स्थित्यंतर ! त्या नारळी पोपळीचे बनाव जी घरे होती त्यातून आता वेदाचे मजळ घोष ऐकू येत नव्हते त्या रात्रीच्या भारामारीत पडलेल रक्त अजून घरातील वाटेवरील भूमीवरून पुसल गेले नव्हते हरिहरशास्त्री याच्या घरात मोलवीने आपले सरकारी मुख्य ठाणे दिल्याने त्यास कलेक्टरचा वगला म्हणण्यात येऊ लागले स्थूलेश्वरदास्त्री - ज्यांना अगणात असृक्ष हिंदु आला अमता, मुसलमान आला तर अधिक भ्रष्टाकार तो वाय होणार, म्हणून वाटत असे, त्या स्थूलेश्वरदास्त्री याच्या घरात मोलवीच्या अधिकाऱ्यासाठी व सेनेसाठी मासाचे स्वयंपाकगृह बुघडण्यात आले हात चितामणगास्त्री याची ती पवित्र वेद-शाळा - जेथून चारी वेदांचे अस्सलित पठन ऐकू येई, तेथे आता कसायाच्या तर-यारी पाहून थरथर नापणाच्या गाजींचे मृत्युसमयीचे हवरडे ऐकू येऊ लागले ज्या पेल्यात पाणी घेऊन ब्राह्मणांनी बाल सध्या केली त्याच पेल्यातून आज मोपला लाक दारू पीत होते निकडे श्रीरगाच दवळात सव रात्रभर लडत ज्या धमबोराने त्या देवळाच सरक्षण केले हात तो कम्बू सवाळी भयंकर घाव लागून शत्रूचे हाती पडल्यात ते देखूळ मोलवीचे होती आले हात त्यातील श्रीरगाची सुंदर मूर्ति काढून टाकून तिथे मुसलमानी मशिदीप्रमाणे तीन पाय या घातल्या होत्या त्या देवळावरील हिंदुध्वज ओपटून हिरवा व तुर्की ध्वज तिथे लावला होता व भ्रष्ट काफरांचे देखूळ 'अमानदार' मत्तघर्मीयांचे प्रार्थनेस याग्य व्हाव म्हणून ऐक तरुण, गाय मारून निघ रक्त त्या दवळात जिवडे तिवडे, मूत काफर गगोदक शिंपडतात तसे शिंपडून शुद्ध करीत होना या देवटच्या सस्कारानंतर हें सागावयाम नकोच की मोलवीच्या स्वतःच्या प्रार्थनेस जितकी पवित्र असली पाहिजे तितकी ती मशीद पवित्र

आपल्या बापादेखत त्या गिलेज्ज अवस्थेत अर्धनग्न अर्धभ्रष्ट स्थितीत राहावे लागल्याने मेल्याहून मेल्यासारखे झालेल्या मुली व आपल्या मुलीच्या व स्त्रियांच्या मानाचे व जीवनाचे आपल्या डोळ्यादेखत मातेरें झालेले पाहावे लागल्याने पुरुषत्वाची किळस वाटून बर वघण्यासही सकोचणारे बाप, स्तनाशी मुले धरून अुम्या स्त्रिया व वृद्ध आज्ञा आज्ञा हात धरून अुमी राहिलेली मुले, सव थरथर कापत त्या तलवारीच्या वर्तुळात, कसाभीसल्यात गाभी जातात, त्याप्रमाणे, रडत, ओरडत, स्फुदत वकलली गेली

‘बोला मुसलमान होता की नाही?’ चार दिवसांपर्यंत ज्यास वदिलान्यात खाण्यापिण्याचिपयी श्रास देत देत सतावून सोडलेले हाते क्षीणशक्ति क्षीणभक्ति अशा त्या लोकातून उत्तर नाहीच बुडले नाही, ‘बोला मुसलमान होता की मरता?’ अेक व सर्वांचे प्रथम भुत्तर आले ‘मरता’

तो कोण? तो कम्बू होता थीरगाचे देवळासाठी अखेरपर्यंत लढून तो घायाळ होऊन वदियान झालेला होता

त्या टोळीत तो अेक व सर्वांचे प्रथम म्हणाला ‘मरतो!’

त्या टोळीत तो अेक व सर्वांचे प्रथम ठार मारला गेला

त्याचे मरतो म्हणून उत्तर येताच जितरास हिंदुधर्म न सोडल्यास काय भयवर प्रसन्न गुदरतो याचे प्रत्यक्ष अुदाहरण दाखविण्यासाठी थगलाने त्यास अेकदम बाहेर आणविले शेजारीच अेक विस्तीर्ण विहीर होती हिच्या पाण्यातूनच पाणी काढून सुमति आपल्या फुलझाडास घालीत असे—त्या विहिरीच्या काठावर त्यास आणिले, मुसलमान हात नाही असे म्हणत असताही त्याचे डोक्याचे सव वेस काढण्यात आले त्यास फरफटत अिकडे तिवडे ओढून तरवारीने चिरण्यात आले व

तर दिगत नाही,' असे म्हणण्याची छाती होईना थोड्या वेळाने 'अल्हा, स धर्म-
धोरावर तिची प्रगल्भ आहे,' अस भक्तिमराने म्हणून पणल पुढे बोलू लागला,
'आता जा दृष्टान्त मला दाला तोच ह गुमलमानहो, तुम्हा मयांस होअुशकल मला
बाय दिसलं माहीत आहे ?'

अत्यंत अगुशतेन ते विस्वागनिष्ठ धेवडा मोपले म्हणाले,

'नाही आचार्य !'

'सागू तुम्हाला ?'

अत्यंत अधिरतने ते धमत्कारलोलूप मोपले म्हणाले, 'सागावे ! आम्ही पाया
पडता, सागाव ! आचार्य !'

मग परी दिसल्या ! त्याच्या हाती बाय हीते ? स्वयकुलाच्या माळा !
'त्याचे डाळे कग होते ?'

या कुराण नरीफच्या अध्यायात सागितल आहे ससे, काळेभोर नि लव
मिवया ! त्या माळा त्या परी मापला वीराच्या गळ्यात घालण्यास आल्या आहेत
धममुद्दात जे मरतीर त्याच्या गळ्यात आजक ह्या आळा पडतीर धममुद्दात जे
जिवतीर त्याच्या गळ्यात भोगाच्या माळा ह्या जात आणि परीच्या बालिगनाच्या
माळा त्या जात ! हे धमवीरास फळ आणि वाफराम ? तोवा ! तोवा !

'तावा ! तावा !' अगावर बाहारे वुठून मोपले अुद्गारके

ओम्बरावर ३ पंगवरावर जे विस्वास ठेवणार नाहीत ते वाफर-याना
'सागितल्याप्रमाणे त्यास बाय फळ ? मयसर नरवानि तापलेला त्यात निवास ! पू
व कुर्गधि, राडकने पुढाथ ज्यात मिसळले आहेत-ता पू पिण्यास वस घटा फरफटत
मेण्यात येओर मग ते पश्चात्ताप करतीर पण वीस्वर त्याच ताडमुढा बघणार
नाही, मग पश्चात्ताप माय होणार नाही ! कुराणनरीफमध्ये ह स्पष्ट सागितले आहे !
तोवा ! तावा ! म्हणून हे वाफर हो हे बदिवान हो मी तुम्हास अल्हाचे हुकुमाने
सागतो वा तुम्ही जर या नरकानीशसून स्वतःचा बचाव करू थिन्छात अमाल तर
आताच आता गुमलमानी धम स्वीकारा नाही तर मरण या जगी व नरवानि त्या

आलें. अल्लास प्रिय असणाऱ्या पैगंबराचे आज्ञेनुरूप तुमची आता सुंता झाली आहे! आता तुम्ही मुसलमान झाला आहात. आता धर्माने चला. स्वर्ग तुमचा आहे पण जर का पुन्हा हिंदूंत मिसळू पाहाल किंवा त्यांच्याशी संबंध ठेवाल तर मुसलमानी धर्मापासून तुम्ही पदभ्रष्ट झालात असे समजून तुम्हांस धर्मज्ञेप्रमाणे ठार मारण्यात येईल.' नंतर त्या सर्वांस मोपले लोकांची लूण म्हणून स्त्रियांस व पुरुषांस तदनुरूप मोपला वस्त्र देण्यात आली व पुरुषांस वेगवेगळे करून झुमे करण्यात आले.

'दुसरी टोळी!' धंगल गर्जला.

लगेच त्या तरवारीच्या वर्तुळात दुसरी पंचवीस-तीस हिंदूंची टोळी आणविण्यात आली व कोंडली गेली. तीत अंक शिऱ्या रागावून शेजारच्या अंका 'म्हातारीस दूर ठकलून म्हणाला, 'थेरडे, तू जातीची मसकुनी-डोंव ना? नि मला महाराजा शिवतेस! दूर!' हे पाहून तो मशाल घेऊन हिंदूंचीं घरे जाळीत फिरणारी मोपला कृत्या खो खो हसून म्हणाली, 'मेल्यांनो अजून तुमचे डोळे झुघडत नाहीत! अरे तुम्हांस हिंदूम दिसाये म्हणून मी ही मशाल दिवसा देखील पेटवून फिरते, पण तुम्हास अजून दिसत नाही! मेल्यांनो, मुसलमानाच्या वंशीगृहात, राज्यात, लाथेखाली तुडविले गेलेत, गाडीच्या रक्ताने भरलेले माझे हात मी त्या तलावात घुळून ते पाणी तुम्हांस पाजविले. पण तुमचा चिटाळ व शिवाशीव अजून गेली नाही! महाराजा डोंबाचा विद्याळ झाला ना? अरे जिवंत असताना तर तुम्ही हिंदु म्हणून कधीही अंक जाति म्हणून अंकन झाला नाहीतच, पण मेल्यांनो, आता हिंदु म्हणून सर्व अंकच मरणाचे तोंडात चिरडले जाता आहा तरी देखील - तेवढ्यापुरते देखील अंकन होत नाहीना! मरा मेल्यांनो.'

जिवंतपणी ह्या जगी नरकयातना भोगल्यास अंगाम किडे की रे पडले तुझ्या ! आणि मी वध, हा मौलवी वध—हा यमल वध. कसे घट्टपुष्ट नाचागिर्चात लोळत आहो या जगी—व अल्ला व पैगबर ह्यांवर माझा विश्वास आहे अितकें म्हटल्याने स्वर्गसुख भोगणार पुढील जगी ! अजून तरी केवळ पुण्याने, केवळ सितिक्षेने, केवळ पीयीच्या पानांवर जगात पोटा भरेलच—पुण्याचा चाट्टी परमेश्वर—न्यायाचा जय अंती स्वतःसिद्ध ठेवलेला—अिर्यादि खुल्ला करपना डोवयातून गेल्या का ? मेल्या पापाबाचून जगात जिवंत राहता येत नाही. दिसल का हें तुला ?' असे म्हणत त्या घेरडीने ती मशाल पुनः त्याच्या डोळ्यात खुपसली. हरिहर तो चटका वसल्याने व्याकुळ होवून पुनः म्हणाला, 'राम ! राम ! राम !'

'आता रामच म्हण मेल्या अेकदाचा,' म्हणून ती निष्ठुर घेरडो खोखो हमली.

त्या धीर ब्राह्मणास त्याच्या शरीर वेदनाहूनही ह्या अपमानाच्या मानसिक वेदना असह्य झाल्या. त्याचे मागोमाग चितामणशास्त्री होता. त्याचे मागोमाग कम्युच्या टोळ्यांतील दोघे तिघे तरुण थिये होते. कृष्ण नायर वैद्य—जो धीरगाचे सरक्षणार्थ लढताना घायल झालेला होता तो त्याचे मागे होता. त्या तरुण थिय्यास यमलने हटकून म्हटले—'हे तरुणानो, ह्या ब्राह्मणाच्या, ह्या क्षत्रियाच्या नादास लागून तुम्ही कां विताकारण मरता ? तुम्ही मुसलमान व्हा. ह्या आता वाटविलेल्या हिंदु स्त्रीमधून हवी ती तुम्हास देता. सुखाने ससार करा—तुम्हास—, पण त्याचे ते शब्द पुरे होण्याचे आधीच ते महार तरुण म्हणाले, 'चूप, रे मूर्खा—आम्हास अेकच चाप होता. तो हिंदु होता. म्हणून आम्हीही हिंदु आहोत, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, महार, माग आम्ही सर्व हिंदु. अेकाच बापाची मुलें आहोत—आमच्या बापाचें नाव महादेव ! आम्ही सर्व हिंदु अेकाच आजीची लेकरें आहोत. आमच्या आजीचे

‘चवथी टोळी’ म्हणून धगल गर्जला पण अितक्यात — ‘ते आले ! सरकार ते आले’ म्हणून अेक मोपला घोडा भरधाव फेकत तिथे येअून म्हणाला मोठ्या आनदाने अुमळून धगल म्हणाला, ‘अल्लाची प्रशसा असो ! काण ? अनवरपाशाची सेना आली ? ते मोपल्याचे साह्यास दहा हजार तुर्क, धीस हजार कुद व बावन हजार अरब येअून येणार होने’

‘अनवर पाशा गाजी आहे ! बावन हजार अरब लोन आले’ मनेत अेकच जयधोष साला

‘नव्हे, नव्हे अनवर पाशा नव्हे—’ अडगळत नो घोडेस्वार म्हणतो ताच मोग्वी म्हणाला, ‘तर मग कोण आले ? अफगाणिस्तानचे अमीर ? दिल्ली मुसल-मानी वीरानी कधीच घेतली हाती अमीर अिस्लामचा खड्ग आहे

‘अमीर अिस्लामचा खड्ग आहे ! पण सरकार अमीर नाही आला —’

घोडेस्वार अितक म्हणत आहे ताच ती कृत्या मशाल अुच करून व समुद्रा-कडे निरीअून आरडली, मग काण आले ? अरबस्तानातून समुद्राचे मार्गाने राल्फा जी शस्त्रास्त्रे धाडणार होता व ज्यानेसाठी कुट्टमच्या खिलाफत मदळाने तीन लाख रुपय धाडले हात ती शस्त्रास्त्रे भरून आरमार आल को काय ?’

‘चुप थरडे’ त्याचा राग, निराशा व साचलला क्रोध तिच्यावरच शेवटी काढून तो घोडेस्वार म्हणाला ‘सरकार ! ते अनवर पाशा, तो अमीर, ती शस्त्रा-स्तानी भरलेली अरबी गन्वत व ते बावन हजार तुक कधी यतील त येवोत, पण सध्या जे आले आहेत ते त्वापकी नोणी नसून आले आहेत केवळ गुरखे लोक ! हिंदूच्या छळाच्या कहाण्या अैअून व पाहून चिडून गेअेल व दक्कनदिराच्या पडलेल्या

मोलवीच्याही छातात घस्स झालें, पण मोपल्यांचीं मनं त्वरित झुतेजित करण्यासाठी तो शटकन् म्हणला, 'हां चला आणा त्या काफरांच्या वऱ्या सगळ्या मजपुढे !'

त्या सगळ्या तरुण मुली, ज्यांस न भारिता तसेंच लुटीचा अेक पदार्थ म्हणून ठेविलें होतें, त्यांना आणून हारीने उभें करण्यास आलें. थंगल म्हणाला, 'छोकरांनीं ज्या तुमच्यांपैकी मुसलमान होतील त्यांचासो मोपले सरदार लग्ने लावून त्यास विधियुक्त अर्धांगीपणाचे सर्व अधिकार देतील. पण ज्या मुसलमानी धर्म स्वीकारणार नाहीत त्यांस बळाने दासो म्हणून मोपल्या सैनिकास वाटण्यात येतील.

'पण मी मरण्यास सिद्ध आहे,' 'मी, मी' आणि 'मी' पांचसहा तरुण वीर-कन्यया त्या रांगेतून निर्भयपणें गजल्या. पण ती थेरडो त्यांतील अेकीच्या तोंडास कुरवाळून व आपलें हिडीस तोंड तिच्या गालास बळें बळें लावून म्हणाली, 'माझी छकुली, तीं बजून कळी आहे. मरायचें सगळ्यांनाच आहे. पण पोरी थोडे जगून तरी पाहशील कीं नाही ? तुला वाटेल ती मोपला घे मग तर झालें. अग हिंदूपेक्षा मोपला फार चांगला. मी अनुभवाची गोष्ट सांगते अंक.' 'जळलं रांडे तुझें तोंड.' म्हणून त्या पाणीदार मुलीने त्या थेरडोच्या तोंडात झुटविली. पण त्यायोगे त्या विक्षिप्त म्हातारीस समाधान वाटल्यासारखें होऊन ती म्हणाली, 'अहाहा जर हिंदु पुरुष असे दुमन्याच्या तोंडात चटविशी मारावयास शिकते तर माझ्या छकुले, मोही तुझ्यावरोबर मरण्यास सिद्ध होंते ! पण त्या मेल्याना तोंडात खाण्यातच साधुपणा वाटतो ! म्हणून तर मी त्यांच्या तोंडात अेकसारख्या मारोन आले आहे ! कधी त्यांचें पोड भरेल तोंडात खावून ! त्या दिवशी मी मरेन !' तिची ही विक्षिप्त टक्की चालली असता तिबडे घाओघाओने मोलवीने त्या हिंदूच्या मुलीतून आपआपल्यास रुचेल ती निवडून घेण्यास गोपन्यास सांगितले. प्रथम मोठे सरदार व मग धाकटे व मग सैनिक, अज्ञानो निवड करावयाचे ठरले. सर्वान प्रथम महमद वेडा म्हणाला, 'मला लक्ष्मी हवी.' हे अेकताच मोलवीच्या कपाळावर आठवा दिगू लागल्या. तेव्हा लगेच सावरून महमद म्हणाला, 'मला लक्ष्मी हवी ! मी ती प्राडाव केला आहे व आपणा सर्वांत अत्यंत थेष्ठ व प्रथम मानाचे अधिकारी जे मोलवी त्यांना मी ती अर्पण करणार ?' 'ठीक ? ठीक !' सर्व म्हणाले. पण थंगल चूप राहिला. त्यास वाटलें मोलवीने आपला जाणून वृजून अपमान करविला. नंतर अब्राहीम म्हणाला, 'मोलवी नंतर निवडणूक करण्याचा हक्क माझा आहे.' पण अबदुल रागाने म्हणाला, 'माझा.' तेव्हा अब्राहीम म्हणाला, 'मी तीन बेबळे मातीस मिळविली, दहा ते वीस मुलीं व बायलांस पकडून आणिलें, त्यांच्या बापास, भावांस व नवऱ्यागडार मारिलें किंवा घायाळ केले किंवा मुसलमान बनविले म्हणून मी थेष्ठ गिलाफत राज्यात धर्मप्रचार व शत्रुदमन माझ्याअितके कोणी केले ?'

‘अबदुल्लाने’ अबदुल म्हणाला, ‘मी कूटूमच्या बाह्यापणातील काफराच्या सर्व पुस्तकास आग लावून दिली, मुमतीचा पाटलाग मी वेला. हिंदूवर दया करा म्हणून म्हणणाऱ्या, आमच्या धर्मवीराच्या घेर्घास—कृत्यास अत्याचार समजणाऱ्या खिलाफत राज्याच्या द्वेष्ट्या अशा त्या शिपा मुसलमान फकिरास शेवटचा दगड—की—ज्याने त्याचे कानशील नारळासारखे ताडवून फुटून चेदामेदा झाले—तो प्राणघातक दगड मी मारिला. मी अफगाणचे अमीरसाहेब दिलजीस आले ही आनदाची बातमी आणली. मी अलीमुसेलियरच्या समक्ष माधव नाथराचे पोटात सुरी भोसवली कारण त्याने खिलाफतच्या चिटणिसाचे काम कीत असूनही दहा हजार रुपयेच मोपला बंडासाठी हिंदूपासून जमविले व दहा लाख जमविले नाहीत. मी शिपायास लुटले. मी काफराच्या देवाशी लढलो मी काफराच्या शेकडो पुरुषांशी लढलो. मी काफराच्या शेकडो स्त्रियांशी लढलो.’

तो येरडी गर्जली, ‘तर मग तूच सर्वांन शूर व धर्मनिष्ठ आहंस हें निश्चित. पण मी ? मी अंतराखी तीनचार दिवसरात काफराच्या घराम आगी लावीत आहे अर्धे मलबार मी जाळले. पण अजून जळले नाही माझे काय कोणाशी भाडण होते ? केवळ मुसलमानी धर्माचा अभिमान म्हणून, त्याचा काफरास दरारा वसून हिंदु होण्यात केवढी हानि आहे हे त्याच्या लक्षात यावें म्हणून मी हे कार्य करीत आले. माझा धर्माचा अभिमान व देशसेवा काय तुम्हाहून कमी आहे ? कानामागून आले नि मेले तिखट झाले ! दोन काफराच्या मुलीस तर मी होस्पळूनच काढले ! अल्लाची शपथ ! नि कित्येकीस वळे वळे मोपत्याच्या ..

हा वाद आवकून मौलवी म्हणाला, ‘वीरहा, अिग्राहिम, अबदुल्ला, बुद्धी अम्मा ! तुमची व अितर अनेक वीरांशी कृत्येही नि सशय तुम्हास या लोकात यश व सुख व परलोकी स्वर्ग साधण्यास कारणीभूत होतील अितकीं अुज्ज्वल आहेत. तुमच्या पराक्रमानेच आज या राज्यपीठावरून सवनि सागता येत आहे की, या माझ्या राज्यात आज अेकही काफर जिवंत झुरला नाही आज या खिलाफती राज्यात केवळ परमेश्वर व पैगबर याच्या आज्ञेस मानणारे सदधर्मनिष्ठ, अिमानदार मुसलमानच राहात आहेत. न्यायपरायण अिस्लामी कायद्यानेच काय तो अिथे राज्यकारभार चालत असल्याने अन्यायाचे येथे नावसुद्धा अेकू येत नाही आणि म्हणूनच माझी अशी आज्ञा आहे की, या धर्मयुद्धात मिळालेली लूटही आपण पवित्र कुराणाच्या आज्ञेप्रमाणेच वाटून घ्यावी आठव्या अध्यायाच्या पहिल्या आयनात कुराण शरीफ सांगते की, ‘हे विश्वासनिष्ठ मुसलमानहो, तुम्ही काफराशी लढून मिळविलेल्या लुटीविषयी भाडू नका. नि सशय सर्व लूट परमेश्वर व पैगबर यांचीच आहे ते देतील, करतील त्यास व तसे सर्वांनी मानावे आता परमेश्वर सप्तस्वर्गाहून अुच विराजमान असल्याने त्याने पृथ्वीवरील लुटीचा हक्क पैगबराला दिला. पैगबराने खलिफास दिला. अर्थात् खलिफाने ज्या वेळेस या तालुक्यातील खिलाफती राज्याचे प्रतिनिधित्व

‘कशावरून’ यगर म्हणाला.

‘कशावरून?’ ममा प्रतिध्वनिली.

‘कारण की घेदरच्या लडाजीत जेव्हा पैगबरावरोवर काफराच्या सैन्यानी मोठा अनघ गुदरविला तेव्हा याच सेनापतीचे जेव्हाचे हाताखाली दोन हजारानी सेना अन्गने धाडली होती त्या वेळी त्याचे किराटास तीनच तारे होते आताही तीनच आहेत ! अहो, काय तेज !’

‘अहो, काय हें तेज ! आम्हाला बघवत देतील नाही !’

‘पण ते तुम्हास तुम्हालाही बघवेल !’

‘वेव्हा ? वेव्हा आचार्य, वेव्हा ? या पाप्यास जेव्हाच्या किराटाचे तीन तारे वेव्हा दिसतील ?’

‘काफिरासो लढता लढता तुम्ही मेल्यावरोवर ! मरताच दिसतील आणि पत्न्या, बाळ्या बाळ्या बाळ्याच्या ! नि मुदर किशोर तुमच्यापाशी हसत झुगे की जन जतन केलेले मोता !’

‘गुर तुनूर’ या अध्यायात सांगितलेली सर्व वचने खरी होतील तर बोला, गुरच्याची काही कथा आहे काय ?’

‘देवदूतापुढे गुरस ?’ ‘सिंहापुढे मराव !’ ममा प्रतिध्वनिली

‘तर मा आजच्या आज गुरच्यावर छापा घालावयाचा ना ? काफराच्या बहुवाची तडे मापल्याने रिकामे हात जावून दावून धरतील काफराची दारू झुडेनाशी हाजील—मापल्यास गाळीच लागणार नाही

‘मग आजच आम्हा लढणार ! अल्ला हा एकबर ! दोन, दान !’

‘ठरते तर मा’ मातवी मध्यच बुडून म्हणाला, ‘गुरच्यावर छापा घालावयाचा परंतु प्रथमतः आपल्या घरातील संपांम—घन्नूम—पारमातेस मिळवून टाकून नंतर चला यगल, हे बाकीचे जे काफर बदिवान आहेत त्यास अक्लहाच विचारा—नाही तर विचार नका केवळ बायबात रुचल नी ता निवडा व बाकी स्मरित नसले कम्हण टाका ह शत्रु जिवंत राहिले तर ते काफर गुरचे येताच त्यास मिळनाल व आमच्या नाशास कारण हातील मारा मारा ! तरसहा जिहिरित पेंकून धा ’

हे क्रूर शत्रु अस्मिताथ अुरलेल्या शेदोनश हिंदु बदिवानातून अेकच दुखाचा ओच टाहा फुगला म्हाताऱ्या बाया, कावळीं मुठ तरण, बाल, वृद्ध, स्त्रिया, पुरुष अेका वयदान ह्या त्या मीलवाच्या अेसा क्रूर निश्वात्तानह त्या सर्वांचा जीव गेल्यामारखा झाला मार नका, निदान माझ्या मुलास माझ्या आजोस, माझ्या बापाय, माझ्या भावाम—मार नवा !, मारा, मी मुसलमान होत नाही ! मार नका मी मुसलमान होतो अनक ध्वनि, अनक वेदना, भयंकर कल्लोळ झाला—अेक क्रूर मालवीच्या अक्ता कठार शब्दासरशी !

त्या क्रूर मौलवीच्या अंका वठोर शब्दासरशी सर्व मोपले अकदम त्या निःशस्त्र, मयभीन, दीन थडिचानावर तुटून पडले आपण कणसे कापतो तशी, तरवार जिये जशी पडली तशी वचाकच कापू लागली शिरे, हात, पाय, कवट्या, मास, रक्ता, नसा, फाडलेली पोटे, ओढून वाढलेली आतडी—केवळ कापाकापी होवून तो सर्व रदा—मनुष्याच्या जीवनाचा रंदा—त्या विहिरीत फावड्यानी मातीचा रंदा ढकलावा तसा ढकलून देण्यात आला

मौलवीने थगलला विचारले, ' काय आचार्य, सर्वे न्यायक ? सपले ? '

थगल म्हणाला, ' सर्वे '

मौलवी गभीरपणे अुभा राहून व आजूबाजूस जितके दिसू शकले तितक्या दूर अंतरावर पाहून म्हणाला, ' यिमानदार हो ! अल्लाचा विजय असो ! ' आज या क्षणी मो माझ्या आयुष्याचे अति शुच्च शिखरावर अुभा राहून ओश्चरास अनेक घन्यवाद देत सांगतो की, माझ्या हाताखालील या कुटुंब व मोपूर तालुक्यात अेकही हिंदु जिवंत राहिला नाही माझ्या राज्यात या क्षणी अेकही देवूळ वा मूर्ति अस्तित्वात नाही, लोक मुसलमान केले, शेकडो काफर वत्तल वेले, शेकडो दगडाच्या काफराचे व नास्तिकपणाचे बीज मी पार खणून काढिले आहे शेकडो देवास पालथे घातले यत्स आता वेवळ विधवासू, सत्यधर्मी पंगवराचा व त्या अल्लाचा घोप काय तो या माझ्या राज्यात अेकू येतील या खिलाफती राज्यात अस्यायी, पापी, मूर्तिपूजक, अधर्मी व अत्याचारी असा कोणताही अुरला नाही ! '

मौलवी ' आपल्या राज्यात ' अस जें म्हणत होता ते व ज्या प्रौढीने तो थगलाचे विमर्षहि महत्त्व न दाखविता बोलत हाता ती पडत हें थगलास मनातून खले नव्हत तयापि अुषड विरोध न दाखविता पण काहीतरी स्वत चे महत्त्व स्पष्ट व्हावे म्हणून मध्यच थगळ म्हणाला—

' परंतु बाता गुरखे आल्याची जी बातमी आली आहे तिचा प्रतिवार प्रथम केला नाही तर हें पण बदानित् अल्ला आपणापागून हिरावून नेतील त्यातही जेविलचे देवदूताचे मंन्य—अल्ला त्यांना विजय दवो ! —ह जवळ येत चाललेले आहे तेव्हा आता आजचे धुरलेले अत्यंत आवश्यक काम म्हणजे ज्यानी ज्यानी या खिलाफती राज्याचे प्रस्थापनसाठी वष्ट मासल त्यास त्यास ययाचित पारितोषिक देले हें पणय तितकलवार अुरवून आपण शत्रूच्या सन्याचा घुत्वा अुडविण्यास जावू हें राज्य सर्वांनी वमविलेल आहे हें सिक्ताफल राज्य आहे येथील संपत्ति सर्वांची समाधीक आहे

' संपत्ति सर्वांची आहे ? समाधीक आहे ' सभा गजंली

' आणि मृत्युही ! सर्वांचा समाधीक आहे, ' ती थोरडी सोयो हसली

मजकडे दिले त्या वेळेस त्या देणगीमुळेच तो हक्क मजकडे आला म्हणून सर्व लूट ही धर्मंत प्रथम माझी आहे या लुटीस मी तुम्हा धर्मवीरात जे वाटून देणू अर्च्छितो त केवळ माझे औदार्याने व धार्मिक प्रवृत्तीने होय म्हणून तुम्ही मी लुटी-विषयी जी वाटणी करीन ती वादविवाद न करता वाटून घ्यावी असे बोलून त्याने त्या मुलीतून जी ज्यास वाटली ती त्यास देऊन टाकिली नंतर मध्यम वयाच्या वायकास वाटण्यात आले त्यातील अेक साधवी स्फुदतस्फुदत पुन पुन म्हणाली की 'बया बरा मी विवाहित आहे मला माझ्या पतीकडे घाडून घ्या नाहीतर मला ठार तरी मारा !' !

थगल म्हणाला, 'स्त्रिये तू जोवर मुसलमान झालेली नाहीस तोवर तुझा पति असणे शक्यच नाही कारण कुराण शरीफच्या चवथ्या अध्यायाच्या पंचविसाव्या आयनाप्रमाणे हस्तगत झालेल्या नाम्तिकाच्या स्त्रिया-त्याची पूर्वी लग्ने पारेली असोत नसात-मुसलमानांची मत्ता होतात आणि कुराण शरीफच्या दुसऱ्या अध्यायाच्या दोनशेविसाव्या आयनाप्रमाणे काफराची स्त्री कित्तीही भली का असेना तिच्यापेक्षा मुसलमाती दासीही थोड्या होय अस आज्ञापित आहे ! तव्हा तुला पति असण्याचे अधिकार मुसलमान होवीत मिळणार नाहीत काफर पतिदास्य मानीत नाही मुसलमान पति मुसलमान धर्म स्वीकारीता तुला मिळू शकत नाही म्हणून केवळ बटिक हाअूनच तुला राहिले पाहिजे '

'पण मला ठार मारावयास तर पास्त्र विरुद्ध नाहीना ?' ज्या शास्त्राने कोवळी मुले व बूद्ध पुरुष मारना येतात, अस्पृष्ट कुमारीचा भ्रष्ट करिता येतात व देवमूर्ति फाडता येतात त्या शास्त्रात यकश्चित् स्त्रीस मारून टाकण्यास काही तरी आधार सापडणार नाही हें शक्यच नाही मला मारा ! मी हिंदू म्हणून मला मारा !

थगल म्हणाला, 'अे स्त्रिये, परंतु हें पढा -' ताच रागावून ती मापला कृत्या ओरडली, अे थगल तू त्या यकश्चित्त बटकीची समजूत ती काय घालीत वसला आहेस ! तू मुसलमान नाहीस वाटत ? अध्याय सात आयन अेकशेअठ्ठावनमध्य काय सांगितल आहे ? सर्व कुराणात मी त अेक आयन पाठ केले आहे व त्या अेका आयनाने माझ्या आत्म्यास या मशाली जितक स्पष्ट दिसू लागले आहे मुसलमानांनो, त्या आयनाने सांगितल्याप्रमाणे विश्वास ठेवा ! निरक्षर अेकाप्रेपित महमदावर विश्वास ठेवा ! बुद्धिवाद कमला करतांम ? जो बुद्धिवाद करिता तो मुसलमान वसला ?'

जितक्यात अेका मापल्याने आपली अेका स्त्रीला पनडून आणिली 'अेक काफराणी काया गिलाफन राज्यात अजून जिवंत आहे '

'आण तिला पुढे ' ती घेरडी म्हणाली आणि ती पुढे यनाच छो त्या हसून म्हणाली, अरे ? ही तर माझ्याहून कुळ्व हिला कोण पामणार ? मग देखील अेखादा त्वरा मिळेल - मापल्यातील अनेक लोक खदरादा हसून म्हणाले, 'आम्ही गळे मिळ - अेखादा का !' 'पण या म्हणाल्या काणी घेता का ?' मापले ओरडले.

‘फुकट देखील नको’ ‘तर मग मर राडे’ ती थेरडी म्हणाली. तेव्हा अगदी विव्हाळपणे ती भयभीत झालेली स्त्री म्हणाली, ‘पाहिजे तर मारा—पण आज मारू नका, मी पाया पडते, मी गर्भवती आहे. दोन महिन्यांनी हे मूल जन्मले म्हणजे मग मला सुखाने मारा. पण आता माझ्यासाठी हा माझ्या गर्भातील निरपराधी जीव मारू नका ! मी गर्भवती आहे’

‘हातिच्या ! वये तू गर्भवती आहेस अितकेच ना ! तर मग नरकात बाळं-
तिणीच्या स्वतः खोल्या असतात. तू मर, त्या खोलीतील अेक तुला मिळेल अितकेच नव्हे तर मी स्वतः तुझे बाळतपण करावयास दोन महिन्यांच्या आत तुझ्या मागो-
मागच नरकात येते आहे. तर मर भिजू नकोस !’ ती थेरडी असे म्हणत असताही तिच्या या बोभत्स व भोपण विनोदाने सर्व मोपले मोठमोठ्याने अेकच हशा पिकविते झाले. त्या हसाने जास्त अुत्तेजित होवून आपल्या विनोदाच्या वेगुद्ध मरात त्या थेरडीने आपली सुरी त्या स्त्रियेच्या पोटात हसत हसत अकस्मात् खुपसली. ती स्त्री ठार झाली. तो गर्भ चिरून गेला.

‘ही घोडगाळेच्या गजीपाशी राहणारी म्हातारी. अरे, ही कशी अितका वेळ झाचली ! अरे हिला मी वायको करतो ! नव्हेमी करता !’ असा मोपला सैनिकात पुन. हशा सुरू झाला. कारण अेका म्हातान्या जख्खड हिंदु स्त्रीस तिच्या गावातील तिच्या गजीपुढच्या अेका जीण झोपडीतून हुडकून धरून आणलेली होती जो कोणी मोपला, पुरुष वा स्त्री, हिंदूतील कोणत्याही मनुष्यास पकडून आणील त्यास पारितोषिक मिळेल अशी दवडी खिलाफती राज्याच्या प्रथम दिवशीच पुकारली गेली असल्याने हिंदूची मृगया करण्याकरिता जो तो मोपला फिरत असे. परंतु या जख्खड म्हातारीमही काही मोल आहे हे कोणासही खरे न वाटल्याने तिकडे कोणीही लक्ष दिले नव्हते. त्यातही ती आज अितके दिवस त्या कुटुंब गावात त्या घोडगाळेपाशी अितकी गुपचूप पडलेली अमे की त्या झोपडीपाशी पडलेल्या जुन्या अेका वडाच्या मोडकळलेल्या पाराप्रमाणेच ती कशातच जमा नसे. ती अितकी म्हातारी होती की त्या गावातील म्हाताऱ्यातील म्हातान्या माणसानाही ती तरुण अमलेली असो कधी आठवतच नसे ती फारशी कधी कोणाशी बोललेली माहीत नसे. पण जे काय दोन चार शब्द ती बोलते ते तिरसट व तीव्र असत. तिची पूर्वपीठिका कोणामच माहीत नसे, तिच्याकडे कोणी कधी घेत नसे ती काणाकडे सहसा जात नसे तिचे नाव देखील कोणास माहीत नव्हते साप्रत नित्या ‘गजी-
पासली म्हातारी’ अितकेच सर्व म्हणत असा त्या जख्खड म्हातारीमही पारितोष-
काचे आशेने अेका मोपला मुसलमानिणीने जेव्हा धरून आणिली तेव्हा अर्थानच सर्वत्र हशा पिकला. कोणी म्हणाले, ‘या जखिणीस पकडण्याकरिता त्या विवि-
धमाला सवध दोन कयड्या द्या.’ वा अितके वा या गजीपासल्या म्हातारीचे मोल कमी आहे ? हिला धरण्यासाठी सवध अेक कचडी व अर्धी फुटकी असे दोड कचडी

पास्तोषिक मिळावे ' मी तुला दीड सोडून दीडसे कवड्या देतो, हिला तू वायको करतोस ? ' 'अरे ती वायका आहेच ! तिला आता पुरुष केले पाहिजे ' कशावरून हें ? कशावरून ती वायको आहे ? हा लेकाचा तिची सागापाग परीक्षा घेत असतो वाटत के-हा केव्हा ? ' अशा नाना प्रकारच्या स्वस्त व गुडगिरीला सहज अशा कोट्या त्या मोपल्याच्या जमावातून अुठत मोठमोठ्याने हशा पिकवीत होत्या त्या विनोदाने अुत्तेजित होवून ती वृत्त्या पण आपली मशाल घेवून त्या गजी-पासल्या म्हातारीपाशी घावली व म्हणाली, 'जे अप्सरे तुम्याहूनही म्हातारा या जगात वीण आहे ? '

'तुना वाप ' म्हातारी अपरोधिक हसली

'तुझे/मोले खरेच वा-ह्या माझ्या फुटक्या कवडीअितक आहे ? '

'नव्हे तुझ्या फुटक्या कवडाअितके नमून तुझ्या फुटक्या कवडीअितक आहे !

'ठीक आहे तर ! ' जरा दचकून ती वृत्त्या मागे सरली तिचे ताड अुतरक आणि ती कोणास काही ओळख पटावी तसा अेक दोनदा माना घेळून म्हणाली

'ठीक तर ! साग आता तुसंगळे जे पहावयाच होत त दिसत, आता घे ही विषयली मा आपली मशाल !

अस विचित्रपणे घोलून त्या वृत्त्येन ती मशाल धुळीत घुसडून विझवून टाकिली तिचे हें वृत्त्य तिचा नहमीचा अुष्ट विक्षिप्तपणा माहीत असल्यानाही जरा अपूवच वाटते ती वृत्त्या पुन म्हणाली 'साग काय त वाप '

परतु मालवा म्हणाला 'ही काय गडवड माडगी आहेस ! मा म कश्चित् थेरडीच्या गप्पा अैकावयाची का ही वेळ आहे बुढी अम्मा ? '

मालवीच्या अहमयनेने व काय आज्ञा ती तोच देणारा अगा त्याच्या शे-गीच्या वननात चिडून गेलेला थगड मालवीचा पाणअुनारा करण्याची वळ पाहनच होता आता बुढी अम्मा -ता कृत्याही त्याच वाजूसच होण्याचा समव असल्याने घ जमावाची जिनासाही त्याम योडीशी साहाय्य दडीत हेंही स्पष्ट झाल्याने मीठ बोच्या काही का हाअीना पण विरुद्ध आज्ञा ठोठवावयाची अितक्याच बुढीन थगळ म्हणाला 'बुढी अम्मा ! तुम्ही म्हणता तच बरोबर आहे तुम्हा-गी जर माग्य घाटत आहे की निा काय त सागाव तर तें महत्वाच निदास मनोवेधक अग-च पाहिजे साग अे गजीपातडे म्हातारे साग काय त ? '

मालवी म्हणाला हा घेळेचा अपव्यय हाता आहे कळत नाहा अेवढ ?

थगड म्हणाला वळेचा अपव्यय बाणता ह तुम्हा आम्हापेक्षा घमणास्त्राम अधिर कळत अग- पाहित ह अुष्ट आहे ही थरडी नाली तरी तीस आत्मा आहे तिचा मारण्याच्या का अितर कोणतीहा निशा दण्याच्या आधा तिच काय म्हणत त अेवत घेत- पाहिजे अिस्लामी कायदा काणासही अयायान दड दत नाहा सिला-फणी राज्यात आरापोध म्हणजे अैकल्याविना कोणामही निगा का पारितापक मिळत नाही सिलाफती राज्य हें न्यायाच व धर्माच राज्य आहे '

‘सिलाफती राज्य हें न्यायाचे राज्य आहे, अन्यायाने आम्ही कोणासही दड देत नाही !’ अस्लामी कायदा छळ बघीही करीत नाही.’ जमावातून गज्याचे प्रतिध्वनि उठले, ‘साग ! गजीपासले म्हातारडे साग काय ते !’ म्हणून शेकडो आवाज उठले

। ‘साग, नाही—मी जे सागणार आहे ते व्यग आहे !’ ती म्हातारी दात नसलेल्या ताडाने थप्पड चघळू लागली, ‘माझे आता थोडे दिवस झुरले आहेत ते मी माझ्या हिंदुधर्माप्रमाणे आचरण ठेवून वाढावे व हिंदु म्हणून मरावे, अशी माझी अक्छा होती मी या मोपला बाबीचे ती जेव्हा मला पकडण्यास आली तेव्हा पाय देखाळ घरले की मला बगाला नेतेस ? दयाच्या मूर्ति फोडणे असेल तर माझ्या देवहायात अकही देवमूर्ति झुरली नाही बुभारीजी लज्जा हूरण करणे असेल तर माझ्या कामार्याच्या भुसाच्या चोखून फेकलेल्या चुलट्याच्या आगीत माझी लज्जा

मोल्वीच्या या रागाचे कारण कुघट होतं खिलाफती राज्यात मुख्य अधिकार अरबांच्या व त्यातही पैगवराच्या जातीत उत्पन्न झालेल्या अस्मल मुसलमानांच्या हाती असावा अशी परंपरा असल्याने आपण पूज्य अस्मल कोरस आहेत अस मोल्वी नेहमी अट्टाहासान सांगत असे परंतु त्या म्हातारीच्या ह्या वाक्यानी त्याच्या अगदी ममावरच घाव घातल्यासारखे केल होते परंतु मोल्वीस तिच्या या वाक्याचा जितका राग आला तितकाच सतोष त्याच वाक्यानी थगल्या होऊन तो मनात अत्यंत अतुल झाला व त्या म्हाताराच्या तोंडून काढातरी अद्भुत बातमी चाहेर पडणार मग या मोल्वीचा तारा अेका क्षणासाठी नष्ट करिता थणार अशा आशेन तो थगल त्या म्हातारीस म्हणाला, 'वाकी घाबर नका, काय सांगायलाचे तें सांगा, परंतु निर्मोड, निभयपणें सत्य तच स्पष्ट सांगा'

'अंका तर ! स्पष्ट अंका ! मी तालापुतर या गावच्या रतन कनीस-नची मुलगी आहे ? मला तीन मुले झालीं दोन मुलगे व अेक सवात घावटा मुलगी आमची कनीस-नची जात घिऱ्याहूनही नीच समजली ज त असल्यान आमच घर आमच्या गावच्या अगदी दूर अेका खोल्यात अस आमचे शेजारी अेका जवळच्या शेतात काम करणाऱ्या अेका मोपला कुटुंबाची सोपडी बाय ती अस त्या साली फार मोठा दुष्काळ पडला पण मी त्या मोपला कुटुंबातील सव लीकस आपल्या भाकरीतून भाकरी व भाजीतून भाजी देऊन दयन पोसत ते मला अल्ला तरा मला करे ! तू हमारी मा है !' अस जव्हा डोळ्यात अश्रु आणून म्हणत तव्हा दया येऊन मी मनात म्हणे मी याना पुत्राप्रमाणे मानान हे मला जीव गेला तरा अंतर करणार नाहीत' दुष्काळ संपला, त मापला बुटुब खाऊनपिऊन लठ्ठ झाले अितक्यात मापल्याचा अेक दगा अरनाड तालुक्याचे बाजूस चाला असल्याची बदता आली बदतमागोमाग दीन दीन करात त्या वडखाराच्या टोळ्याही आल्या मी व माया पति रतन घरघर कापत आमची ती दोन मुल घेऊन त्या मोपलें कुटुंबास घराकडे वधावयास लागून रानात जाऊन लपलो परंतु त्या दगपौरास आमचा मुगावा लागून त दुसरे दिवशी आम्हास घरावयास आले त्या सर्वांच्या पुढे आमचा मुगावा धाडीत व माग दाखवीत काण आल होते ? त्या आम्ही दुष्काळात पोसलेल्या मोपला मुसलमानांनी कुटुंबातील वाक्यानी आम्हास घरेन माझ्या पतीस वाटविण्यासाठी पकडून नेल व ठार मारले मला नागवी करून माझी गज्जा हरण घेनी-कोणा ? त्या आम्ही दुष्काळात पोसलेल्या मोपला कुटुंबातील मुसलमानानी ! आमची अंगा ब्रेधा जुडाची असनाही माझ्या घावण्या मुलीस घेऊन माया मोठा मुलगा पळून लपत छपत आमच्या तालापुतर गावात जाऊन कोणीतरी आश्रय घावा म्हणून विनवू लागला वडखोर चौहोबडून यतच हाते पण आम्ही कनीस-नची जातीचे ! त्या माझ्या मुलीस गावचे आसपाम कोणी फिरवू देखीना माफी मु-
१. अेका तालुका पदर पसरून म्हणाली - 'आम्हास वडात्काराने मुसलमान करीत

आहेत. आपण सर्व हिंदूंचे गुरू ! आमचे रक्षण करा !' तो ब्राह्मण म्हणाला — 'होर्नामान तू मुसलमान ! त्यात माझे काय जाते ?' तेव्हा माझी मुले भयभीत होऊन अेका मदिरात रात्री लपून बसली. पण तितक्यात अेका नायर क्षत्रियाने ते पाहून अेकच ओरड केली. त्या देवळाच्या प्रदक्षिणेच्या वाटेवर कुत्री सुखाने निगळी होती पण माझ्या मुलास मारीत मारीत त्या क्षत्रियाने देवळाबाहेर हुसवून दिले. मुलांनी त्याची विती गयावया केली की, 'महाराज आपण क्षत्रिय — सर्व हिंदूंचे रक्षक, आम्हास मुसलमान बलात्काराने गाजताहेत, मुसलमान करताहेत. मारा — पण तुम्ही आम्हास हिंदुधर्मभ्रष्ट होऊ देऊ नका' तो म्हणाला, 'मुसलमान तुला वाटवितात म्हणून तू देऊळ वाटवितोस ? वाट, नाही तर मर !' तुझा धर्म तुझ्यापाशी. माझा माझ्यापाशी मला त्याचे काय !' तेव्हा माझी मुले दौग होऊन महारवाड्यात धिग्या लोकाच्या गवताच्या गज्या होत्या त्यात जाऊन लपली. तो ते धिग्या लोक अेकच दौघ करून ओरडले ! कनीसन जातीची मुले गजीस शिवली ! आम्हा महारास विटाळ झाला.' माझी मुले म्हणाली, 'हात जोडतो महाराज ! तुम्ही महार — आम्ही कनीसन दोन तुमच्याहून नीच आहोत पण मुसलमान आम्हाला हिंदुधर्म सोडा, नाहीतर मरा असे म्हणून पाठीस लागले आहेत. तर आश्रय द्या तुम्ही महार-धिये ! तुम्ही जेव्हा वाणी, सुतार तेली याच्याजवळ जाता व ते तुम्हाला दूर व्हा म्हणून झिडकारतात तेव्हा तुम्हाला तो अन्याय वाटतो अहो महार महाराज, पण तोच अन्याय आज तुम्ही आम्हावर करता आहा ! निदान आज तरी आम्हास आश्रय द्या. आम्हास मुसलमानांनी हिंदूंचे मुसलमान केले तर तुमचाच हिंदुधर्म क्षय पावेल ना ?' ते महार धिये रागावून हसले. 'गाढवानो, हिंदुधर्म काही तुमच्या-चरच जिवत राहिला आहे की काय ? आणि तुम्ही मुसलमान झालात तर वरे की वाजीट ? तुम्हा कनीसन हिंदूंना आम्ही महार शिवत नाही पण मुसलमान असता तर तो आम्हास शिवू शकता ! जा, वाटा नाही तर वाटू नका, आम्हास त्याचे काय !' महाराचे हे बोलणे होते आहे ताच त्या गावावर ती मोपत्याची धाड पडली. परंतु पोर्तुस आल्याने मोपले पळून गेले केवळ माझी मुलगी परत त्याच्या हाती सापडली, ती दीन गाजीसारखी ओरडत होती, पण कोणी हिंदु तिच रक्षण करीना जो तो आपापल्या अेटीत वा चितेत 'मला त्याचे काय !' असे म्हणत राहिला माझ्या मुलीवर मुसलमात्तानी भयकर अत्याचार केले अखेरीस अेक मोपला तिन्ना आपली बटीक म्हणून घेऊन गेला थोडेच दिवसात तिला अेक प्रकारची भेदची व्यथा झाली ती पुढे काही दिवस मला भेटे पण वेड्यासारखी म्हणत बसे, मला त्याचे काय ! या भेल्या हिंदूंना कोणीतरी चांगले शिक्षिले पाहिजे की, त्यांना त्याच काही तरी आहे !' नंतर ती कुठेशी नाहीशी झाली पण मी अेकत असे की ती ज्या त्या हिंदूला पाहून विचारीत वेड्यासारखी ओरडे, 'मला त्याचे काय ? शिववीन तुला मी 'तुला त्याचे काय ते !' माझी दोन्ही मुले घरली जाऊन

वाटली गेली. त्यांतिल मोठा जो त्या मुलीस घेऊन पळाला तो मजपाशीच राहिला. पण जो लहान होता त्यावर लहानपणीन अंका मोपत्या घंगलाची पापदृष्टि पडून तो त्याने मजपासून वळाने हिरावून घेऊन नेता. त्याग त्याने मुसलमानांना दाखवून कुराण तोंडपाठ निकडिले. तो अगदी मुसलमान झाला. अतका की, अकदा स्वतः मला व त्याच्या मोठ्या भावाला मुसलमानांनी धर्माप्रमाणे निमाज पढत नाही म्हणून ठार मारण्यास बुध्दुक्त झाला होता. आम्ही दोघे वाटविले गेलो होतो; पण आम्ही दोघे वाटलो नव्हतो म्हणून आम्ही मालावृत्तरच्या सर्व हिंदुवधूग आम्हाला परत हिंदुधर्माचे म्हणून समजावें अशी कथना भावली; पण ते मगळे सो सो दमत व म्हणत, 'हिंदु मुसलमान होऊ शकतो. पण मुसलमान कधी हिंदु होऊ शकतो का?' तुला हिंदु धर्माचे हक्क मिळणार नाहीत. तू मूळची वनीतन जातीची बाबी, आता मुसलमानांनी वाटविलेली आहेस. आता तुला आम्ही शिवणार. पाण्याच्या विहीरीच्या व देवळाच्या अगदी जवळून जाऊ देणार. तू गार्गीचे मांस खाल्लेत तर तुला दगणार नाही. तू रामान व कृष्णास शिष्या दिल्या तर तो तुला धर्मच आहे असे समजून रागावणार नाही. वनीतन जातीला आम्ही अपभोग देतो ते हिंदुधर्माचे हक्क तुला परत वसे देऊ? देवळाच्या वा आमच्या घनाच्या दीडसे पुढाचे जात न येण्याचा अधिकार तुला परत रूपभोग देता येणार नाही. ; *

'माझा नवरा तर मारलाच गेला होता. मी व तो माझा मुलगा दोघे काय ते घरी. काही दिवस तसेच लोक मुसलमान म्हणत अगता स्वतःम हिंदु समजून काढले. एक दिवस आम्ही दोघे रामनवमीचा जुलूम संपवून भजन करीत रामाचे नांव भक्तिभराने घेत होतो, तोच हातात सुरा घेऊन अंक मर्यकर मारकर माझे घरात घुमला व म्हणाला, 'मुसलमान केले असताही तू अजून काफराचाच धर्म पाळतेस?' जो मुसलमान परत काफर होतील त्यास ठार मारावें अशी आम्हांस धर्माज्ञा आहे असे म्हणत तो चांडाळ आम्हांस ठार मारण्यास धावून आला. पण माझ्या गूर मुलाने कुन्हाड अचलून त्याच्या कंबरेत अशी जोराने व कीडल्याने मारिली की तो 'अल्ला' या अल्ला' म्हणून ऐकदीनदा ओरडत खाली पडून तुटून गतप्राण झाला. आम्ही जवळ येऊन पाहिलो तो आपला मारकरा दुसरा कोणी नसून तो दुष्काळातील दर्याने पोसलेला व मला आओ म्हणणारा माझा शेजारचा मोपला मुसलमान! मुमतीने दूध पाजलेल्या सापाने त्या दुधाची क्रिया तशी पाळली, मी माझ्या तोंडचा घास चारून पाळलेल्या मोपत्याने - मनुष्याने माझी फेड अशी केली! कारण साप-कित्ती जरी विधारी झाला तरी त्याचे विपास कोण्या अखाद्या धर्मा-पुस्तकातील मंत्राने मारलेले नसतें. म्हणून ते विष धर्मवेदाच्या मानवी विषाहून कमी अथ असतें. ,

त्या मारकराच्या हातून आम्ही मुटलो. पण त्या कथाचा खटला आम्हांवर होतील व मुसलमान पुढे मागे आम्हांस हिंदुधर्म न त्यागिल्याविषयी पुन्हा मारण्यास

येतील या भीतीने आम्ही तें गाव सोडून जाण्याचा निश्चय केला. माझा मुलगा आपण थिय्या जातीचे आहोत असा वहाणा करून निघाला तो या कुटुंब गावात येऊन राहिला. मीही पण येथेच येऊन पण अगदी स्वतंत्रपणे व जातगोत ना विचारता ना सांगता कोणाशी फारसा संबंधही न ठेवता येऊन राहिले. काही दिवसांनी माझ्या मुलाचे अेका थिय्या मुलीशी लग्न झालें. त्यास अेक मुलगा झाला; तो माझा नातू लहानपणापासूनच मला प्राणापेक्षा प्रिय असे. पण त्याला मी शेतात काय तें कोणी नसताना जाऊन भेटे. तो माझा नातू म्हणजे श्रीरंगन्च्या मदिराचें रक्षण करिता करिता घायाळ झालेला व हिंदु जातीस जागृत करण्यास काल ठार मारला गेलेला हुतात्मा - हिंदु हुतात्मा कम्बू हा होय.

हा हिंदु हुतात्मा कम्बू हा माझा अेक नातू आणि दुसरा तो माझा मुसलमानांनी लहानपणापासून त्याच्याच शिक्षणाने वाढल्याने पक्का मुसलमान झालेला - अितका पक्का की मलाही काफर म्हणून मारावयास जो पाही, त्या माझ्या दुसऱ्या मुलास, अशाच अेका हिंदु नामाराचे वाटविलेल्या मुलीशी लग्न होऊन जो मुलगा झाला तो - तो माझा दुसरा नातू होय. त्यास जन्मापासून माझ्या दुधाची ओळख झालेली नाही. पण म्हणून त्याचे रक्तात माझें दूध नाही असे नाही. तो लहानपणापासून मुसलमानांनी धर्मशास्त्र शिकत मोठा मोलवी झालेला आहे. तो माझा दुसरा नातू दुसरा कोणी नसून हा धिमासुद्दीन - हा या श्रीरंगन्च्या मूर्तीस पालवी घालून तिच्या पादपीठावर पाय देउन अभा अमलेला. खिलाफत राज्यातील तमचा

यसणार काय की, 'मला काय त्याचे।' माझ्या आजीने सांगितलेली नथा तिचीच वेवळ नसून ती हे हिंदुजाति! तुझ्या कथेचे अेव प्रतिबिंब आहे !

असे अगदी कर्कश किकाळत ती बिबिअम्मा, ती कृत्या ओरडली पुन्हा क्षण-भर थावली त्या क्षणात सर्व अेकदम स्तब्ध झालेले होते लगेच ती म्हणाली, 'वैस वा जूठ ! मो माझा गूढ भुगवला, माचे वेड गेले माझी मशालही विझली केवळ मागे अुरला माझा—अधकार, तोही विझवते आता ! असे म्हणून ती अेकाअेकी अुठली, ज्यानी मला वेड लावले तो अधकार तो तू ! तू वीझ !' असे अेकदम ओरडली व अेसाद्या वाघिणीसारखी ताडवन अुडी मारून त्या मोलवीचे नरड्या-पाशी भिडली

'हा ! हा ! म्हणून लोक शुद्धीवर येऊन तिला धरतात तां मोलवीच्या छातीत मुरी खुपमून, ती वाहेर काढून त्या कृत्येने ती आपल्या अुरात खुपसलेली होती. मोलवी व ती कृत्या गतप्राण होऊन अेकाच रक्ताचे डबययात कोसळली होती ।

♦ ♦ ♦

८. संन्याशाची भेट

ताच अुच अुच आव्हान देत भयप्रद विगूल व वेड अित्यादि रणवार्त्त वाजू लागली हजारो तुक लोक घेऊन अनवर पाशा, हजारो हत्पारे घेऊन अरवी नौका, हजारो पठाण घेऊन अमोर, हिंदुस्थानातील मुसलमानाच्या साम्राज्याचे स्थापन करण्यासाठी वा अलीमुतेलियरच्या मोपला खिलाफती राज्याच्या साह्याय धावत येण्याचे पूर्वीच गुरख्याची सेना हर हर महादेव करीत धावत आली थगलने पाहिलेले ते देवताचे थवेचे थवे, किंवा किरीटास तीन चौद घातलेला देव सेनापति जेब्रियल किंवा सुरतुल मुजादिल या अध्यायातील नास्तिकावर मुसलमानच विजयी हातील हे मोगलाच्या मोलवीनी सांगितलेले आश्वासन—यातील कोणीही त्या गुरख्याच्या तरवारीस धरू शकले नाही—मग विद्याच्या मोपल्याची कया काय ! थगलच्या स्वर्गातील दारू व स्त्रिया ज्या मेल्यानंतर मिळणार होत्या त्याच्या लोभान, न दिसणारे देवदूत आपणास साहाय्य देत आहेत अशा पवित्र भ्रमाचे दळावर दहा दारा मोपले लढत मेल पण शेकडो मोपले मरणाच्या आधी जी मिळत तेवढ्याच दारूचा व स्त्रियेचा लोभ धरून गुरख्याच्या पुढे जीव घेऊन पळत सुटले सध्या-वाळचे आत कुट्टममध्ये मोपला म्हणून शिल्लक दिसेनासा झाला काही मारले गेले, काही दडले, काही पळाले. हरहर महादेवाच्या त्या तरवारीने खिलाफतीची खिरापत झाली

रात्र झाली अघेर पडला. ज्या विहिरीत शेवढी हिंदूस धगळ व मौलवी यानी कत्तल करून फरफटत फेवलेले होते ती विहीर त्या अधाराच्या वासलेल्या तोटासारखी आ करून आकाराकडे वघत होती. अधार वाढत गेला मध्यरात्र झाली तोड वासून कोणी कोणी सापी जातात तसा त्या विहिरीचा जवळा अंधडून-अधकार गाढ सापी गेल्यासारखा घोरु लागला त्याच्या पाटातील भयकर पचन क्रिया चालूच होती त्या विहिरीतील अर्धजीवित वा आसन्नमरण हिंदूचे कण्ठे व विकळ्या मधून मधून, अधाराच्या पाटातील गुरगुरण्यासारख्या अंकू येत होत्या ती विहीर, तीत डकललेल्या प्रेतानी, घडानी, धडविरहित शिरानी, तुडलेल्या हाताच्या तुकड्यानी, मासाच्या कातडे सोलून कापलेल्या गोळ्यानी काठोकाठ भरलेली होती काही झाडे त्या जुनाट विहिरीचे भितीतूनच फुटलेली होती-तीही तिच्यामध्ये या वस्तूने फेवल्या जाणाऱ्या हिंदूच्या रक्त, मांस, नसा, देह याच्या ढिगाचे ढिगाच्या भाराखाली वहुनेक दडपून मोडून मशी होती जी काही दडपली नव्हती त्याच्यातील अेका झुडपार्चा अेक खादो तिरपी होवून भुमी होती तिच्या आधारावर अेक पायाळ हिंदु विहिरीत ढकलून गेला असता अघ्यांचे खोलीत टागून पडला होता त्याच्या खालीच अेक आसन्नमृत्यु हिंदु वायु हाअून वरळत हाता खाला वाटले की श्रीरगाचे मंदिर कोसळून त्याचा दगड त्याचे आरावर पडला आहे. तो विव्हळून होता, 'अरे हा दगड भुक्का मामो छाती दडपून गेली हा दगड थुक्का!' घोडघाच वेळीत त्या दगडाचे भाराखाली त्याची कल्पना, घुरून मरून गेली ताही निश्चेष्ट हाथून गतप्राण झाला दुसऱ्या कुठून तरी त्या ढिगाचे आतून 'मानू' तू काढे आहेस हात दे! मला भय वाटते' म्हणून अेक कोमल आवाज येत हाना, त्या अटकलेल्या अर्धशुद्ध पायाळास भितक देखील वाटले की, तो कोण्या तरी वहिणीचा म्बर असावा मरताना तिला तिच्या भावाचे काय झाले असावे अशी चिंता उत्पन्न होऊन ती विव्हळत असावी-विवा जेव्हा ती हिंदुधर्म सोडीत नाही म्हणून मोपत्यानी कापाकाप चालविली तेव्हा तिच्याचिबरोबर तिचा माभूही त्याच कापाकापीत कापला जाऊन त्या विहिरीत शेवटी जेव्हा समळचाजणाम

स्थितीत असल्याने त्यास या वेदनांचे फारसे भान नव्हते, पण त्या आहताच्या व प्रेताच्या ढिगातून प्राण जाताना कोणीसे ऐकदम पाय अितके जोराने झाडले की त्याचे अगावर पडलेले मास, प्रेत, नसा, याचे थर भेदून जाऊन त्याच्या त्या लाथा ताडताड त्या घायाळ तरणाच्या नाकावर वसल्याने तो ऐकदम तडफडून शुद्धीवर आला तो भयंकर शुद्धि ! मृत्यूच्या वेशुद्धीहूनही अधिक भयंकर ! अधारात, मध्यरात्री, त्या जुनाट विहिरीचे पोंटात अर्ध्याच सोलीवर, प्रेते, मास, नसा, रक्त, वण्टा, किंवाळ्या, भीषणस्मृति, भीषणविस्मृति यांनी लडवडलेला तो तरण शुद्धीवर आला व त्याच्या अगावर व छायावर लागलेल्या घावाच्या वसहृतिडिका खुंटल्याने मोठ्याने थारडल्या त्याच्या त्या ओरडण्याने भेदरून आणखी कोणी अर्धमृत किंवाळू-घडपडू लागला

मलबारमध्ये ह्या विहिरीसारखी त्या रात्री ही ऐकच विहीर अशी आ करून वण्हत नव्हती मलबारमधल्या मध्यान्ह रात्रीचा तो अघनार हे या विहिरीचे ऐकच भयानक भेकाड वामून झोपी गेलेला नव्हता, तर अशी दहा रौद्र विहिरीची दहा ओमत्त भयंकर भेकाड वामून ऐकाद्या रावणासारखा घोरत पडलेला होता.

त्याच वेळेस, त्याच रात्री कानपूरचे जवळ ऐका भयंकर वगल्यात प्रेमवर्धक महामंडळाची गभा भरली होती खुदाबक्ष, बडकखान अित्यादि प्रख्यात मुसलमान पुढारी व भाळबद, गयाळभेट, पीटगव्या अित्यादि हिंदु पुढारी त्या महासभेचे महत्त्वाचे कार्याकरिता भरविलेल्या या विशिष्ट अधिवेशनास आलेले होते बडकखान यांनी खुटून सांगितले की आपल्या प्रेमवर्धक महामंडळाच्या अग्रात श्रमाने अुपन्न केलेली हिंदुमुसलमानांमधील ऐंकी ज्या देशातून पाहावत नाही त्यांनी मलबारच्या—हिंदुमुसलमानांमध्य दगं झाल्याच्या खोट्या वातम्या छापण्याचा मपाटा चालविला आहे, त्याचा ही सभा निषेध करीत आहे सभेने स्वतः ह्या प्रकरणाची चौकशी करण्याकरिता खुदाबक्ष याम मलबारात धाडले हात त्यांनी प्रत्यक्ष सब स्थिति पाहून जे प्रतिवेदन (रिपोर्ट) केले आहे, त्यावरून ही सभा सर्व हिंदुस्थानचे वतीने अगा ठराव करीत आहे, की मलबारमध्ये हिंदू-मुसल-

तेव्हा अध्यक्ष भाळचद घुटून म्हणाले, 'क्षमा करावी ! वडवखान त्या तुमच्या त्या सून घडूच-त्या मापत्या बीराचे-व त्याच्या घंयाचे ही सभा अभिनंदन करीत आहे मापत्या आम्हा हिंदूचे भाऊ आहेत'

'हिंदु मुसलमान भाऊ आहेत' सर्व सभा गजाली

'हिंदु मुसलमानच आहेत' मुझागा, बायळेशांमो बुन्साहाने ओरडू लागले

'अणि हिंदु जरी मुसलमान नसतील तरी मोपले त्यांना मुसलमानच करतील, जिवतपणी करितोय, ठार मारीत करितोय, ठार मेल्यावर करितोय' तुमड्या आवाजात अक गृहस्थ जुडून म्हणाय सव्हा बायळे, गवाळे, मोळचद अित्यादि हिंदु पुढारी ओरडून अकच गडबड करीत म्हणाले, 'खाटे दालतीस ! खाली येम ! तू कोण ! पुरावा दाय ! देणभक्त आहेस तू ?'

'हा देणभक्त आहे हिंदु मुसलमानाची अकही हा विघटविनी' सर्व सभा ओरडली पण त्यास न भिता ता गृहस्थ म्हणाला, 'गान द्या, मी म्हणतो ते अक्षराने खर आहे मी अक हिंदु हाता माया पुरावा प्रयत्न ! प्रत्यक्ष मला मोसल्यानी भयकर छळ करून व यलात्काराने मृता करून मुसलमान बनल आहे आणि माळ्याहून लक्षपट अधिक भयकर यलात्कार जितकावर गुजरले आहेत'

'पण तू आता मुसलमान आहेस ना ? मग तू मुसलमानाचे विरुद्ध वस दालतोस ? मौलवी करिमुद्दीन विचारते झाले

'मी हिंदु होतो ! मोसल्यानी यलात्काराने मला मुसलमान केले पण मला माळ्या जिच्छेनुरूप आयसमाजाने सत्काराने छुड करून घेतले मी हिंदूचा हिंदूच आहे'

'या अल्ला ! तर मग हा काफर मरणाने योग्य आहे' चिडून जाऊन भयकर गजाली करीत वडवखान म्हणाला, 'मुसलमानाच्या धरियनप्रमाणे जो मनुष्य मुसलमानांनी त्याला मुसलमान म्हटल्यानंतर पुन हिंदु हाथील ता मरणाच्या दडान पाय होतो हा काफर आहे त्याला ठार मारल पाहिजे' अत म्हणत वडवखान त्या गृहस्थावर तुटून पडले

तेव्हा अध्यक्ष भाळचद मध्ये पडून म्हणाले, 'खानसाहेब ! खानसाहेब, क्षमा करावी अपराध या गृहस्थाचा आहे ज्या अर्थी हा त्या भाडसोर आयसमाजाचा अनुयायी आहे त्याअर्थी त्याचे बोल्ण अग्राह्य व वातमी अविश्वासाह आहे हे अुपड आहे'

'आयसमाज माठी भाडखार सस्था आहे हा आयसमाजी आहे म्हणून माची साश विचारात घेता येत नाही' सभा अकमुखाने गजाली

'परतु मलबारमधील हिंदूचा भयकर छळ चाकलेला आहे व त्याच्या वतली अडत आहेत हे मी आयसमाजीय म्हणत नसून श्रीयुन दवधर दखील तसच म्हणत आहेत हे पहा त्याच पत्र !'

‘श्रीयुत देवघर मवाळ आहेत’ सभा गर्जली

‘श्रीयुत देवघर मवाळ आहेत म्हणून आम्हा असहकारी देशभक्तास त्याचे म्हणणे अप्राप्त वाटत आहे’ भोळचदानी निर्णय दिला

‘तथापिही मलवारमधील मापल्यानी केलेल्या हिंदूच्या छळाची कहाणी तुम्हास सत्यच वाटली पाहिजे ! कारण देवघरच नव्हे तर डॉ मुंजेही ती सत्य आहे म्हणून साक्ष देणाम सिद्ध आहेत’

‘डॉ मुंजे जहाल आहेत म्हणून त्याची साक्ष अप्राप्त आहे !’ सभा गर्जली

‘डॉ मुंजे जहाल आहेत म्हणून आम्हा अनत्याचारी देशभक्तापुढे त्याचा साक्षीपुरावा होऊ नकत नाही’ अध्यक्ष भोळचद यानी निर्णय केला

‘परंतु ज्या ज्या हिंदूवर हे भयंकर प्रसंग कोसळले त्याच्या स्वतःच्या हस्ताक्षरात त्यानी ती कहाणी लिहून माझ्या मित्राच्या स्वाधीन केल्याची तारही आताच माझे हाती पडली आहे कुटुंब येथे कालपरवाच भयंकर दगा होऊन मुसलमानानी हिंदूची मृगया चालविली आहे, म्हणून आताच आलेली ही दुसरी तार तरी थोडीशी वाचून पाहवी’

‘अरे तारा काय ? बाल्पनिक दग्याच्या अशा तारा मजकडे रोज शेवडो येताहेत पण मलवारच्या हिंदूच्या ह्या तारा मी सर्व ह्या वष आपल्या सुर्चावर रघून त्याची अेक मळू गादी करून तीवर बसलो आहे त्यातून आलेली तार खरी कशी असेल ?’ भोळचद शांतपणे पण निर्धाराने म्हणाले, ‘तारावर मी विश्वसत नाही’

‘आताच मला कोचीनच्या सिलाफनमडळाच्या अध्यक्षाची ही तार आलेली आहे’ खुदावस तडजोडीच्या स्वरात म्हणाले, ‘या तारेने सब प्रश्नाचा निकाल लागतो सिलाफन सेक्रेटरी, कोचीन लिहितात की, ‘मलवारमध्ये मुसलमानानी हिंदूवर बलात्कार केल्याच्या व हिंदूस मुसलमानांनी धर्माची दीक्षा बळान दिल्याच्या ज्या बातम्या प्रसिद्ध होत आहेत त्या अगदी निराधार आहेत प्रत्यक्ष चौकशी करून पाहता अमे वळने की, अमे किंवा फार तर दीड हिंदु कुठेसा बलात्काराने मुसलमान

तेव्हा मूळ ठरावात मोपल्याच्या शीर्षाचे अभिनदन करावे म्हणून खुदावस यानी अपसूचना आणिली अपसूचनेविषयी बोल्ताना मोपले हे किती दयाळू, सहनशील व दीन लोक आहेत व त्याचा हिंदुबधूवर अत्याचार होणे कसे स्वभावतः अशक्य आहे याचे रसभरित वर्णन जेव्हा ते करीत होते—

त्यावेळेस तिकडे—

॥ त्या भयंकर अधारात आपला धोपण जवडा घासून निजलेल्या त्या विहिरोचे पोटात हाडे, रगत, मांस, जेते, कापलेले अवयव, छाटलेली शिर, ताणलेले पाय, वण्ह ह सव अन्न पचविल जात होत व त्या अन्नाच्या चावलेल्या, पिसाळलेल्या, दळलेल्या लग्नात अेखाद्या रत्नासारखा तो हिंदु तरुण—तो लटकलेला घायाळ रतून पडलेला होता त्याच्या खाऱ्या मरणाच्याच्या लाथा लागून व घोळणा फुटून तो शुद्धीवर आल्यानंतर अेकदम ज्या वेळेस तो वेशुद्ध झाला त्या वेळची शेवटची स्मृति पहिली आठवण म्हणून त्याचे डोक्यात अुभी राहिली त्यास वाटल, 'हिंदु धर्म साडतोस की नाही ? मुसलमान होतोस की मरतोस ?' अस मोपळे त्यास भारभारीत विचारीत आहत त्या भासासरशी, 'होन नाही जा, साडात नाही जा ! हिंदु मी हिंदु ! मारा किती मारता ते' अस झटपट ता आरडून गेला पण थोड्याच वेळात तो कुठे आहे ते त्यास नळू लागल, त्याबरोबर त्याचे निसर्गदत्त धैर्य परत अुदय पावू लागले त्याचेवर वमरेपासून कापलेला जा कोणा हिंदूचा पाय लटकत होता व ज्याचे रक्ताची धार त्याचे वाड्यावर गळत होती तो हिमडूा पाली टाकला पण तो आढताना मी कोणानरी हिंदु हुनात्म्याच्या दहाची विटवना तर वरीत नाही म्हणून सकाच त्यास टोर्चीतच होता ता सकाच तसाच दाखून त्याने ह्या वरच्या बुडवास हात घातून विहिरीवर येण्याचा प्रयत्न केला पण त झुडूप गुटल. ता घाडकन खाली कासळला त्यासरंगी विहिरीच्या दुमऱ्या वाजूस तिरपा चढलेला

त्या शिर छाटलेल्या हिंदु हुतात्म्याच्या कमरेवर व खाद्यावर पाय ठेवून तू शिर असलेला मनुष्य वाचण्यासाठी बेवडी घडपड जी करितो आहेस त्याची तुला लाज नाही वाटत ?

पण शिर छाटलेल्या हुतात्म्याच्या खाद्यावर चढवूनच शिर असलेले राष्ट्र खोल गतेंतून वर येत असते ! शिर असलेल्यानी खोल गतेंतून, मरणाच्या अधकारातून पुनरुज्जीवनाच्या अुदयाचलावर चढावे म्हणूनच शिर छाटलेले होतात्म्य आपल्या प्रेताचे डोंग रचोत असतं.

म्हणून लाजू नकोस ! हे हुतात्मा हिंदु तरुणा ! लाजू नकोस, चढ त्या ढिगावर, घर त्या झुडपाला, अचल ते तुझे हात आणि त्या विहिरीच्या काठाम धरून अेका कुमळीसरशी ये त्या मृत्युमुन्नातून बाहेर. त्या मरणाच्या पोटासारख्या भयकर विहिरीतही तू पचला नाहीस, चलमलून मरणाने तुला ओकून टाकिले. पायाप्याली येयळ हिंदु म्हणून मारल्या गेलेल्या बीराचे मास, रक्त, नसा, कण्ह, वेस गज्जा व जीव याच्या लगद्याच्या ढिगावर तो हिंदु तरुण चढून त्या मृत्यूच्या पोटा-बाहेर येण्याची घडपड करीत असता—

तिवडे त्या समेत सुदावक्ष मांपल्याच्या दीन व सुशील स्वभावाचे वर्णन करून म्हणत होते की, 'असे लोक हिंदूवर भयकर अत्याचार व घामिक चलात्कार करतील हे हिंदुवधूस शक्य तरी कसे वाटते. हिंदुवधूनी ध्यानात घरावे की मांपले मुनलमान आहेत. वम. त्या अेकाच शब्दाने या सगळ्या आक्षेपाचे निरसन होत आहे. मुगलमान धर्मवळाने दुसऱ्याच्या धर्मास हानि पोचविण्याच्या अगदी विरुद्ध आहेत '

पडली ती पुनः हलेना, दामूने त्या कन्येकडे घट्ट घेतले, गुरचे आल्याचें वृत्त तेवढे तिच्या तोंडून तुटक ऐकले 'मिळू नका ! लक्ष्मीबायी ! आता हिंदूंचा दिवस झगवत आहे, मिळू नका !' असें तो तिला कुरवाळीत म्हणाला. कुरवाळीत ! संकटाच्या आघाताने पिचलेल्या तिच्या हृदयात अतिव्याभयंकर संकटांनंतर कुरवाळीतल्या ममत्याचा हा स्पर्श - तें प्रेमळ कुरवाळीत सहन शालें नाहीं. वेढी ती स्त्रियाची जात ! तिने आपलें तोंड बर केले 'दामू ! माझ्या दामू माझा -' ती लाजली. पण शब्द सांडलेलीं वाक्ये वाचण्याचा प्रेमाचा पुरातन अभ्यास आहे. दामूने तिची हनुवटी बर केली 'लक्ष्मीबायी मिळू नका, मी तुमचाच आहे.' असें म्हणत त्या हिंदु वीर युवकाने त्या हिंदु कन्येचा मुका घेतला.

— आणि त्या मुक्याबरोबरच तिचे जीवनही चोखून टाकिलें ! दुसऱ्या भयंकर आघाताखाली तुटत आलेली पण न तुटलेली जीवनाची फांदी त्या मुझाच आघाताने तुटली व लक्ष्मी तीव्ररूप कोसळली. त्या वीर युवकाच्या प्रेमळ व परविश्वस्त हृदयावर निर्भयपणे लक्ष्मी निजली - ती पुनः काही जागी शाली नाहीं.

तिने प्रेमभराने होऊन दिलेला तो पहिलाच प्रीतीचा मुका - हाय हाय ! त्या सुंदर कन्येचा शेवटचाच मुका झाला ! त्या मुक्याच्या मुक्ताची बीज बरथर तिच्या हृदयात सिरली व तेथील स्वतात विशून गेली.

तरीही ती तसोच निजलेली होती. तो अत्यंत थकलेला, घायला थिऱ्या कुट्ट मला निर्भयतेने हिंदु जगू शकावा अशी व्यवस्था गुरच्याचे सेनेने केली आहे ! षळल्याने, व त्या निजलेल्या मुलीस निजलेलीच समजून तिची झोपमोड होऊ नये म्हणून तसाच झाडास टेकून बसल्याने, थोड्याच काळात डोंहात पाय निसरून

‘हे हुरामी ! ओ काफर !’ असे म्हणत मुसलमानी सभासदानी त्या हिं गृहस्थाचे डोवयात काढचा घातल्या अर्धवट भोळचंद मिळून गेले सभा मोडेल व कार्य या भयाने त्यानी त्या आर्यसमाजिस्टास सभेतून धक्के मारून बाहेर घाल म्हणून सांगितले. तेव्हा धक्के मारून बाहेर घालविला जात असता तो आर्यसमाज मागे वळून म्हणाला, ‘हे हिंदूनी ! तुम्ही तरी मला धक्के मारू नका तुम्ह अनत्याचारवादी आहात ना ?’

‘चूप वैम ! गाढव कुठला !’ धीयुत झगमार घोष सतापून म्हणाले. ‘आमं अनत्याचारित्व बेवळ परकीयाविषयी आहे स्वकीयाविरुद्धही आम्ही बळाचा अप्रयोग करणार नाही, असा का अनत्याचारवादाचा अर्थ होता ? गाढव कुठला !’

तो आर्यसमाजी बाहेर घालविला जाताच सनेत शांतता स्थापित झाली स्वतः भोळचंदानी ठराव माडून ऐक्यमाने मान्य करून घेतला की, मुसलमानी ‘धर्माचा प्रसार हा बलात्काराने कधीच झालेला नाही त्यातही मलबारमध्ये तर नाहीच नाही मोपले हे शूर वीर व आमचे हिंदूचे सगळे भाऊ आहेत, त्यानी हिंदु लोकांवर कोणत्याही प्रकारचा धार्मिक छळ केला नाही, अलट अनेक हिंदूस मोप- त्यानी आश्रय देऊन अमुक हिंदु जनतेस सुश्रुत केले आहे. ज्या लोकानी धार्मिक बलात्कार हिंदूवर झाले म्हणून वानम्या ओढविल्या ते सर्व देशगत्र आहेत अर्क किंवा फार तर दोड हिंदू आहेत व लालने मुसलमान करण्यात आला म्हणून समक

‘ओश्वरी पुस्तके?’ स यासी म्हणा ‘जातीवर गुदरतेतया भयकर सकटातील अर्धी अधिक रावट या ओश्वरी पुस्तकावराल मनुष्याना वेलेल्या सैतानी टीकापायी गुदरला आहेत जर मनुष्य मनुष्यजातीस जे जे प्रत्यक्ष अपकारक आहे अस तेच तच आचरण करील व ज ज राक्षसी व अहितकारक प्रत्यक्ष दिसत आहे त त वेवळ अमक्या पुस्तकात ते सांगितक आहे म्हणूनच करीत असल्याच मोडून देओल तर मनुष्य मनुष्यावर वचडा अपकार करीक ? ओश्वरी पुस्तकाचे नावाने जितके अनध कोसळते आहेत की त्यापेक्षा मनुष्यवृत्त पुस्तकेच अधिक आदरणीय व नैतिक होत अस स्पष्ट म्हणण्याची पाळी आहे ! परंतु ही स्थिति वेव्हा यजील तेव्हा येवो ! तापर्यंत अत्याचार व चलात्कार याची नागा जे टिली करत त धमवारक मनुष्यमात्रास सर्वोचित वदनीय असणार ! ही विहीर पहा लहान लहान मुली, कोवळे तरुण ओळामागून ओव मारेक मापुडे आणण्यात आठ त्यास विचारक गेले, मुसलमान होतोस की मरतोस ? मुलीनी आपली आई आपला वाट पाहात वसेक म्हणून चिंता वेला नाहा आजीनी आपल्या ताड्डल्याक सध्यावाली काण पाजील म्हणून खेद वेग नाहा कोवळ्या तरुणानी काठच जिने हसत त्यास भेटावयास बोलाविक त्या प्रिय पोरस ओकही आलिन देता यणार नाही म्हणून तळमळ लागू दिनी नाही तियल्यातिये हजार आपानी विणतेक आयुष्याचा पडदा ताडकन फाडून ओकदम त्यानी मृत्यून ताड दिल व मरणाच्याच्या रागेत पाय टाकिला ओभे राहिके व कचाकच तरवारी पडून त्याने तुकडे झुकते ! हा हुता गता ह धमवारक धय आहे ! अत्याचाराची घारही ज्या ळलीवर वाथट होते अगा डाठ-अशा ही हुतात्मताचा ढाल ह हिंदु जाति तुझ्या हाती अजूनही आहे तू भिक्षू नकोस

अव वावा वदा वहादूर मारिला गला ओव सभाजी मारिला गला ते थोर म्हणून त्याच्या वलिदानास आम्ही त्याचा नाव घडून वदा करितो परंतु हुता म-सच्या पावित्र्यात त्याच्याहन उशमान यून नसलेल्या-परंतु ज्याची नावे माझत अमणे अशक्य आहे अगा या शेवडो आचारवृद्ध आवालवालिना जब्राह्मण वाडाल हिंदु धमवीराच्या अयुध वलिदानास आम्हा नुमती हा विहार या नावानेच सवाधितो हिंदुजाताच्या अवनत स्थितीतह प्रकाशमान हाणाच्या तिच्या दिव्य वलिदानवृत्तीचे नावही बिहीर ! ह्याच दिव्य वलिदानाचे शक्ततेचे वळावर ही हिंजालि पुरस्सि सपय सुंदर च दक्षप्रिय ह्याआठ अनी जी लागी या हृदयात स्पदन पावत आहे त्या आगच नाव हा विहीर

स यागाने भवितरसान त्या विहारोस तीन प्रदक्षिणा घातल्या त्याचे मागो-माण दामू व नो मुसकमानी वडहा तितक्याच भक्तीन चालत होते नंतर त्या तिघानी त्या बिहीराम साष्टांग वडवत घातके बाहू ओमारून तो स यासी म्हणाला दामू मी मेला तरा तू तो माग्याचा दिवस पाहावयास जिवत राहशील तर तू

‘ओश्वरी पुस्तकें?’ संव्यासी म्हणाला, ‘जातीवर गुदरलेल्या भयंकर संकटा-
तील अर्धी अधिक संकटे या ओश्वरी पुस्तकावरील मनुष्यांनी केलेल्या सैतानी टीकां-
पायी गुदरलेली आहेत. जर मनुष्य मनुष्यजातीस जे जे प्रत्यक्ष अपकारक आहे असें
तेच तेच आचरण करील व जें जें राक्षसी व अहितकारक प्रत्यक्ष दिसत आहे तें ते
केवळ अमक्या पुस्तकात तें सांगितले आहे म्हणूनच करीत असल्याचें सोडून देतील
तर मनुष्य मनुष्यावर केवढा अपकार करील ? ओश्वरी पुस्तकाचे नांवाने अितके
अनर्थ कोसळले आहेत की त्यापेक्षा मनुष्यवृत्त पुस्तकेंच अधिक आदरणीय व नैतिक
होत असें स्पष्ट म्हणण्याची पाळी आहे ! परंतु ही स्थिति केव्हा येतील तेव्हा
येवो ! तोंपर्यंत अत्याचार व बलात्कार याची नागी जें दिली करते ते धर्मवीरत्व
मनुष्यमात्रास सदोदितच घेदनीय असणार ! ही विहीर पहा, लहान लहान मुली,
कोवळे तस्य ऐकामागून ऐक मारेकऱ्यांपुढे आणण्यात आले. त्यांस विचारलें गेले,
‘मुनलमान होतास की मरतोस ?’ मुलींनी आपली आई आपली बाट पाहात वसेल.
म्हणून चिंता केली नाही. आमीनी आपल्या तान्हुल्याला संध्याकाळी कोण पाजील
म्हणून ऐद केला नाही, कोवळ्या तहणांनी कालच जिने हसत त्यास भेटाययाम
बोलाविले त्या प्रिय पोरीस ऐकही आलिंगन देता येणार नाही म्हणून तळमळ लागू
दिली नाही. तितल्यातिये हजार आशांनी विणलेला आयुष्याचा पडदा ताऱ्कन
फाडून ऐकदम त्यानी मृत्युस तोंड दिले व मरणान्यांच्या रांगेत पाय टाकिला, अन्ने
राहिले व कचाकच तरवारी पडून त्याचे तुकडे झुडाले ! ही हुतात्मता, हे धर्मवीरत्व
धन्य आहे ! अत्याचाराची धारही ज्या ढालीवर बोट होते अशी ढाल—अशी ही
हुतात्मतेची ढाल, हे हिंदुजाति, तुझ्या हातां अजूनही आहे. तू भिभू नकोस.’

हा माझा निरोप त्या दिवसाला दे की जेव्हा वेव्हा हिंदुजाति पुन होती तशी व त्याहून आपल्या स्वातंत्र्याने, आपल्या सामर्थ्याने व आपल्या सौंदर्याने देवाना प्रिय बघी होईल तेव्हा या विहिरीस तिने विसरु नये अेववेळ चंद्रमुप्ताने वा शिवाजीने चा गोविंदाने वा भाऊने जिकलेल्या रणागणावर विजयस्तभ अुभारण्याची विस्मृती शाली तरी क्षणभर चालेल, पण या विहिरीच्या रक्तागणावर जयस्तभ नसला तर यशस्तभ अुभारण्यास विसरता कामा नये जातीच्या जीवनाचा आधार जयस्तभापेक्षा तिच्या यशस्तभाच्या दृढतेवरच अधिक अवलंबून असतो !

‘ पण महाराज ? तो दिवस पाहण्याचे माग्य ज्याच्या दंवी अनेक ते तं दिवस पाहोत, मी या विहिरीत पुन अुतरणार माझ्या चरोवर जे धर्मयुद्धात झुजले व मारले गेले त्यांना सोडून, त्याच्याच प्रेतावर अंतरा पाय देऊन य विहिरीचेवर आपला जीव वचावण्यासाठी चढनांना मजवर बीज बोसळून त्या माझ्या कृतघ्न स्वार्थासह मला मरुत का वरुन टाकतो शाली नाही ! ज्या मार्गाने त्या भयंकर पापाचे शिखरावर चढविठे त्याच मार्गाने अुतरून या विहिरीत मी होतो तिथे पुन जाऊन पडणार व मरणाने माझ्यावर मिळविलेला विजय मी त्याचे

९. सर्वांना परत हिंदु केलें

ते गेले सन्यासी व दामोदर ह्यांनी गावागावातून व झोपडीझोपडीतून हिंदून मोपत्यांच्या अत्याचाराने वाटऱ्या हिंदूस शुद्ध करून घेण्याचा धडावा चालविला, मोपत्यांचे बड जरी आता पार पाडून टाकले गेले होतं, व त्यांचे पुढारी ठार झाले होते, व त्यांचे लोक दाती तृण धरून शरण आलेले होते, तरी त्यांनी वाटविलेल्या हिंदूस शुद्ध करण्यासाठी सन्यासी व दामोदर हे प्रयत्न करीत आहेत असे पाहून कित्येक वेळा मोपत्यांतील काही व्यक्तींनी त्यांची हत्या करण्याचा यत्न करण्यास, वमी केले नाही

एक दिवस तिसरे प्रहरचे सुमारास अेवा झोपडीचे दारापुढे झाडीत असता एक तरुण वन्यवा कोणचेसे गाणे सुम्बरात गुणगुणत होती तो स्वर ऐकताच त्या मागनि जाणारा अेक सन्यासी थकला त्या गाण्याच्या पालुपदात त्याला गाविंदाचे नाव अस्पष्ट अंकू आल्याने तो त्या मार्गास सोडून त्या झोपडीवडे हळू हळू सरकत जाऊन अेवा झाडांनी युक्ता राहिला तो तरुण पार आपल्याच नादात पुन पुन्हा घोळीत अेक चरण म्हणत होती व झाडीत होती होता होता तिचा स्वर अुच होत अति मजळ शब्द त्या सन्याशास स्पष्टपणे अंकू येऊ लागले—गाविंदा । मुखवदा । मन्मन घे तव छदा ॥

सन्यासी पुढे झाला त्याला पाहताच तो पार चपापली सन्याशाने विचारले, 'मुली । ही झोपडी कोणाची ?' 'अेवा मोपत्याची आहे' 'आणि तू येथे पुढे आलीस ?' परंतु त्या प्रस्नाबरोबर त्या मुलीचा चेहरा गोरामोरा होऊन तिच्या झोळ्यातून टपटप आतंवे पडू लागली तथापि आशेची अुत्तळाही तिच्या अुद्रेवर द्याव लागली

मुसलमानी जाकीट चढलें; मनावर नाही. क्षमा करा. मी असें बोलिलें आहे व चाटलेले हिंदु पुन्हा शुद्ध होऊन हिंदुधर्मात व समाजात परत येऊ शकतात म्हणून ते घरे का?’

संन्यासी म्हणाला, ‘अगदी खरें! बलात्काराने वा मूर्खपणाने असो जो हिं चाटला जातो तो सर्व प्रायश्चित घेऊन परत हिंदु होऊ शकतो.’

‘महाराज, पण मी अेक मसकुनी जातीची मीच योनीतील कव्या आहे त्यातही बलात्काराने अेका मुसलमानाने मला येथे आपली वादको कहत ठेवलेलें आहे. आणि मी अजून जिवंत आहे. अशा मलाही प्रायश्चित्त आहे?’

‘अर्थात् आहे ! तुजें चित्त ज्या क्षणी शुद्ध झालें त्याच क्षणी तें प्रायश्चित्त घेतले गेले. तू जिवंत आहेस हें मी भाग्य समजतो. जो अुठेल तो जांव देतील तर आपली हिंदुजाति आपण होऊनच नामशेष होईल. मांपल्याम चाटविण्याचीही तसवी द्यावी लागणार नाही. धर्मावरील आंतरिक भक्ति जर चलित झाली नसेल तर सर्व क्षम्य आहे - नव्हे त्याची केपराघात गणनाच होत नाही. [ध्येयाच्या बदरास जाण्यासाठी जर वाऱ्यास पाठ द्यावी लागत असेल तर अशा स्थळी नावाडघाचें कर्तव्य वाऱ्यास तोड देणे नसून पांढरेंच होय.] तू हो म्हण की तू पुन्हा हिंदु

हिंदु जातीत तिच्या माहेरास परत जाण्याच्या वाटेवर ते अेक मापला जाकिटाचे फाटवच काय ते जाडवे अुरलेले होत त्याच्या गुड्याच्या कड्या, ती वापरीं दोटे लवकर अुघडू शकेनात

पण तितका अुशीर देखील तिला सोसवेना अतिने ज्या गुड्या निघेनात त्या ताड्ताड् तोडून टाकल्या—त जाकीट फेकून दिले, व पिजऱ्यातून सुटून भुरंवन सुटून वृक्षाचा आश्रय वरणाया पश्याप्रमाणे ती कन्यका झटकन निसटन त्या सन्याशाच्या दीव व दृढ वाहुपाशाचा आश्रय करती झाली

सन्यासी मार्गाम लागला त्या वन्यकेसह थोडे दूर जाताच त्याचे सवगडी त्याम येथून मिळाले

‘हे काय ? मालती !’ दामोदर आश्चर्यचकित होअून म्हणाला, ‘तर मग मगधन् ! मला माहीत असलेले जितके हिंदु दुष्टानी भ्रष्ट केलेले होते तितके सर्व आज परत आपल्या हिंदुजातीस लाभले ही वेवढी आनदाची गाष्ट !’

सन्यासी म्हणाला, ‘आणि माझ्या माहितीतलेही’ सहा महिने झाले नसतील तो मोलरो कुर मला अुभा राहून गर्वाजना करीत म्हणाला होना की, ‘आज हिंदु-धम ठार झाला या खिलाफती राज्यात हिंदु तितुका वाटवून मुसलमान केलेला आहे’ आज आम्हीही अस म्हणू शकतो की, ‘मलबारात त्या तुझ्या खिलाफती राज्याचा मागमूसही अुरला नाही वाटविलेला सव हिंदु शुद्ध होअून पुन्हा परत आलेला आहे तुचे प्रयत्न विफळ झाले’

‘स्वामिन् ! शकाच्या व हूणाच्या तरवारीने आघात झाले ते जसे झालेच नाहीत असे भरून आले तसाच हाही आघात आपल्या वृपने भरून आला !’

‘हू ठीक झाले !’ सन्यासी गभीरपणे म्हणाला, ‘झालेच आघात भरून येणे हे हिंदु जातीच्या जीवनशक्तीचा अभिप्यणीय विजय होय ह्यात शका नाही. पण आता आघात मुळी होअू देअू नयत अशी श्रियाशक्ति त्या जीवनशक्तीतून अुत्पन्न केली पाहिजे घाव भरून वाढण्यापश्चा मापुढे आपल्या हिंदुराष्ट्रावर व जातीवर घाव घालण्याची कोणाची छातीच हाअू नये, कोणाला सघि मिळू नये—अस सामर्थ्य, अम चैतन्य अुत्पन्न केणे पाहिजे तो विजय या विजयाहून अधिक अभिलपणीय होअील ओरंगजेबाचा पराभव करून मागल पादशाही घुळीस मिळविली हा तर विजय आहेच, पण वात्ररात्ता विवा महमद गझनवीला किंवा बाममरा सिधनदी

अरबी संस्कृतीची पूर्वकालीन अपयुवतता

आजच्या प्रगमनशील परिस्थितीत अरब संस्कृति कितीही भागानलेली दिमली तरी हे विमरता तामा नये की, यापूर्वी ऐकदा जगाच्या फार मोठ्या भागातील मरणान्न समाजान त्या संस्कृतीने नवचैतन्याचे वारे सचारविने होतं मानवी प्रगतीत असा काळी नवनस्त्रे, नवधर्म, नवशिल्प याची बहुमाल भर तिनही टाकली होती तिच्या अुगम महमद पैगबराना मुस्लिम धर्माची मुहूर्तमंड हजार-वाराशे वर्षापूर्वी जेव्हा राविली तेव्हा झाला ज्या दिवशी महमद पैगबराना तुराण शरिफाचे पहिले 'आयत' - पहिला मंत्र - अुच्चारला अणि तरवार अणि पहिल्यानेच अपमली त्या दिवसापासून असा शमर-दोडग वर्षांचे आत तिगडे स्पेन तो अिकडे सिंधूपर्यंत ज्या संस्कृतीतील अतर्गुंड आत्रदान व शक्तीने अध्या जगताचे रूप बदलून टाकले, जिच्या विजयाच्या अप्रतिहत वेगास स्पेनची रामुद्रधुनी, अिराणचा अग्नि, सिंधूची अटक, चीनची भित वः हिमालयाची गिस्तर ही अडबू शकली नाहीत, जिने आपल्या धर्माची, भाषेची, लिपीची, गित्याची, शास्त्राची राजमुद्रा ठोकून सडेची सडे अकित करून टाकली, त्या अरब संस्कृतीत तिच्याशी टक्कर देअू आलेल्या त्या बालच्या अनेक जीणशीणं संस्कृतीयक्षा जे ऐकदरीत ह्या काळच्या जगतात गुसतं जगण्यासच नव्हे तर ह्या जगात जिवण्यासही समर्थतर आणि योग्यतर ठरेल अग बाही तरी. अमामान्य थोष्ठ, बाही तरी नवे जीवन-तत्त्व, होतच हाते ह निविवाद आहे

अभ्युदयासरशी वाप्पविद्युत्त्रेडियोना आपल्या लगामी आणून भुव आकाशात चढावर विमानाची स्वारी करू पहाणारी आणि सखोल महासागराच्या तळाशी वसलेल्या अरण्याचे प्रकाशलेख घेणारी, काळच्या हातात हात धालून धावणारी गतिशील सस्कृति । त्याची टक्कर जुपताच ती अरबी — ती मुस्लिम सस्कृति — त्या युरोपियन सस्कृतीसमोर तशीच हतबुद्ध व हतवीर्य होऊन गेली की, जसा अरबी सस्कृतीच्या पहिल्या आवेशासमोर, तिच्याहून टाकाऊ असलेल्या त्या दहा पधराचे वर्षांपूर्वीच्या जीणजीण सस्कृति आणि सत्ता हतप्रभ व हतवीर्य होऊन गेल्या ।

तरण तुर्कीचे वड

ही स्थिति पाहताच सान्या मुसलमानी राष्ट्रात जर कोणी पहिल्याने अपरिवर्तनीय मुस्लिम सस्कृतीच्या सुखला तोडून युरोपियन राष्ट्रांच्या वैज्ञानिक सस्कृतीचा अवलंब करण्याचे साहस केले असेल तर ते 'तरण तुर्क' नावाच्या या सत्ताचे आरम्भी अुदय पावलेल्या सस्येनेच होय अनवरपाशा, कैमालपाशाप्रभृति या तरण तुर्क सस्येच्या पुढाऱ्याचे शिक्षण जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड अित्यादि देशातच झालेले असल्यामुळे युरोपातील राष्ट्रवाद, राज्यघटना, शास्त्रे, शासन, यात्रिक सैनिक सामाजिक नाति याचा अवलंब घेतल्यावाचून आणि त्याचे मार्गात आड येणाऱ्या जुन्यापुराण्या भावडेपणास सोडल्यावाचून तुर्कस्थानास स्वतंत्र आणि समर्थ राष्ट्र म्हणून जगण अशक्य आहे ही गोष्ट त्याच्या मनात पक्की दिवली आणि तुर्कस्थानात आज अरबी सस्कृतीचे अुच्चाटण करण्याचा जो भगीरथ प्रयत्न चाललेला आहे तो त्याच तरण तुर्कांच्या ह्या प्रगमनशील ब्रीदाचा आणि प्रतिज्ञेचा परिणाम आहे तुर्क राष्ट्राच्या अुक्कर्षा जी जी ज्या ज्या परिस्थितीत अवश्य असल ती ती सुधारणा तत्काळ घडवून आणावयाची, मग तिला, अपरिवर्तनीय धर्मग्रंथात आधार सापडो वा न सापडो हा तरण तुर्कांचा जा बाणा होता तो आज सामा तुर्कस्थान चाच बाणा झाला आहे

तरीही ह ध्यानात ठेविले पाहिजे की आजच्या परिस्थितीशी टक्कर देण्यास अरबी सस्कृति असमर्थ आहे म्हणूनच काही तुर्क तिच्याविरुद्ध अितके खवळलेले नाहीत, तर त्या राष्ट्रात चाललेल्या या सामाजिक नातीच्या मुळाशी दुमरही अेक अतिहासिक कारण आहे अरब सस्कृतीविरुद्ध अुभारलेल्या या तुर्की वडास अरब सस्कृति ही माझी सस्कृति नव्हे असा तुर्कस्थानच्या राष्ट्रवादी पक्षात सनरलेला जात्यभिमानाची आवशही प्रोत्साहीन आहे कैमालपाशा हा हजारो हिंदी मुसलमानास अजूनहि 'धर्मधीर' 'गाझी' वाटतो ज्या तुर्कांचा खलिफा आणि मुल्तान म्हणजेच मुस्लिम धर्माचा आणि सत्तेचा जगद्गुरु आणि जगनसम्राट् म्हणून शेवडा वर्षे ते बैरन आले आणि त्यास संरक्षित्याची देवापाशी प्रार्थना करीत आले, त्या हिंदी मुसलमानास तेच तुर्क लोक त्याच मुस्लिम सस्कृतीस 'अरबी' म्हणून परकी

केमालपाशाने केलेले तुर्कस्थानातून अरबी संस्कृतीचे उच्चाटन (१)

१९१४ च्या जर्मन महायुद्धानंतर युरोपात आणि पूर्वे आशियात जी अनेक नवीन राष्ट्रे अद्य पावली तिचा जी नावाने जुनीच राहिली तरी कात टावलेल्या नागाप्रमाणे आपले जीण धाधक्य टावून नवीन जीवनाचे मुमसू लागली त्यामध्ये पूर्व तुर्कस्थानचे राष्ट्र हही अेव गणले गेले पाहिजे त्या राष्ट्राच्या अुदयाचा अिति-
हाम अभ्यसनीय आहेच, पण त्यातही आपल्या हिंदुस्थानच्या सनमणावस्थेत, तद्वं तुर्कांच्या नेतृत्वाखाली आणि वर्तृत्वाखाली पूर्व तुर्कस्थानात तुर्कांचे हे जे प्रबल राष्ट्र प्रगतीच्या धाडदीडीत आज अपस्मात् पुढे सरसावले आहे त्याच-
अितिहास आज हिंदी लोकांम विनेपच धोषप्रद होणारा आहे त्यातल्या त्यात विशेषत हिंदी मुसलमानांना तर या विषयाचे अत्यंत महत्त्व वाटले पाहिजे कारण हिंदी मुसलमानांचा फार मोठा भाग अजूनही अरबी संस्कृति हाच स्वतःचा अपरिवर्तनीय धर्म म्हणून समजतो, अितकेच नव्हे तर ती हिंदु समाजावर त्यातून तिच्या भाषा, लिपि, निबंध (कायदा) अित्यादींच्या साच्यात अुभ्या भारतीय राष्ट्रांचीच घडण वनविण्याचा अनावर मोह त्यास अजूनही होत आहे अशा स्थितीत ही जीण संस्कृति स्वतःच्या प्रगतीच्या मार्गात अेव धाड होवून राहिली आहे अस म्हणणाऱ्या तुर्कांच्या मतात आणि अनुभवात जर तथ्य असेल आणि ते समजावून न घेता जर हिंदी मुसलमान तीसच मापुढे चिनटून राहण्याचा दुराग्रह धरतील तर त्यांचे आणि त्यांच्यावरोपरीने त्यांच्यामुळे माया भारतीय राष्ट्रांचे अहित झाल्यावाचून राहणार नाही वर, हे मत आणि हा अनुभव कोणी हिंदु वा गैर-मुस्लिम समाज पुरस्कारीत नमून हिंदी मुसलमानांतील बहुजनसमाज अजूनही ज्या तुर्कस्थानास अरबी संस्कृतीचा—म्हणजेच मुसलमानी संस्कृतीचा—पुरोध्वज, आधारस्तंभ, सरधाव आणि सम्राट समजतात तो तुर्कस्थानच ते मत पुरस्कारीत आहे. तुर्कस्थानाने महायुद्धानंतर खिलाफतीचे अुच्चाटन केल्यानंतरही हिंदी मुसलमानांतील बहुजनसमाजाची तुर्कस्थान हा मुस्लिम समाजाचा कट्टर अभिमानी आहे ही जुनी समज न जशीची तशीच राहिलेली आहे, म्हणून त्यांनी तुर्कस्थानात अलीकडे होत असल्या चळवळीकडे लक्ष पोहोचविल्यास आजच्या जगताच्या प्रगतीच्या म्पधेत अरबी संस्कृति किती टिकाव वरू शील याचा फेर-विचार करण्याची आवश्यकता त्यांनाही भासू लागेल

समजू लागले आहेत, ही गोष्ट अंकून मोठे आश्चर्य वाटते. ते कोठे त्यांस अलगडत नाही. आजच्या अरबी संस्कृतीविरुद्ध तुर्कांनी असे चिह्न कां जावे याचा वाचकांस अलगडा होण्यासाठी त्या वंडाच्या मुळाशी असलेल्या ह्या दुसऱ्या कारणावर प्रकाश पाडण्यापुरता तुर्कांचा आणि अरबांचा पूर्वापार संबंध कसा आला आणि कसा वाढला याच्या वृत्तान्ताची किंचित् रूपरेखा येथे देणे भाग आहे.

अरबी साम्राज्यात तुर्कांचा प्रवेश

महमंद पैगंबर यानी अरबांमध्ये मुसलमानी धर्म आणि मुसलमानी राज्य स्थापिल्यामुळे त्यांच्या हाती धर्मदंडाची आणि राजदंडाची दुहेरी सत्ता ऐक्यित झाली. मुसलमानी जगाचे तेच खलिफा आणि तेच मुलतान, तेच जगद्गुरु आणि जगद्गम्राद् होते. त्यांच्यामागे अबुबकर, अुमर अुस्मान आणि अल्ली ह्या पहिल्या चार सत्ताधऱ्यांच्या हाती ती दुहेरी सत्ता तशीच चालत राहिली. पुढे ओमैयेड आणि फातिमाजिड वंशांच्या हक्कांची भाडणे लागून सुन्नी आणि शिया अर्गी मुस्लिम जातीची दोन शक्ती झाली. प्रथम ओमैयेड व नंतर अवास, मनसूर, महादी आणि हरन रशीद हे मोठे बलाढ्य खलिफा होऊन गेले. अरेबियन नाजिदसचे हेच नायक होते; पण पुढे सुन्नीशिवांत आणि सुन्नीसुन्नींत राजसत्तेविषयी अिनकी भयंकर यादवी भाजली की, त्या अरबी खलिफास स्वतःचे अरब सैन्य ह्या धार्मिक आणि वाशिक पक्षभेदाच्या वादळात सापडून केव्हा कोण कोणाचा पक्ष घेतील याचा विश्वास वाटेनासा झाला. त्यामुळे ज्यांना वेतनाच्या रक्कमेवांचून दुसऱ्या कसल्याही मुसलमानी धर्मवक्षपंय याची लवळेश चाड नसे असे गैरमुस्लिम सैनिकच नोकरीस ठेवणे अरब खलिफांस वरं वाटू लागले. त्या संघीमत्र मुस्लिम सत्तेची लाट मध्य आशियातील तुर्कस्थानच्या सीमेस भिडली होती. तेव्हा त्या तुर्क-तातंराची कडवी लढवय्यी दृष्टि पाहून बगदादच्या खलिफानी त्याचीच भरती आपल्या सैन्यात करण्याचा सपाटा चालविला. धार्मिक बखेडे भाजवून बंडे कर-

अि स ८६९ मध्ये तर तुर्कानी बगदादचा अरबी खलिफा मुतादि यास वेतन थकले म्हणून गादीवरून ओढून फरफटत आणून रस्त्यात फेकून दिले, तुरुंगात कावले नि शेवटी हालहाल करून ठार मारिले ! तेव्हापासून खलिफाचे देहरक्षकच नव्हेत तर चालक नि पालकही तुर्कान झाले ते वाटेल त्यास खलिफा करीत, वाटेल त्यास वाढून टाकीत बगदादच्या सुन्नी अज्यासी बशाचीच ही स्थिति झाली नाही तर तिकडे अजिप्तमध्ये असलेल्या शियाच्या फातिमाअिड खलिफाचीहि तुर्कानी सींच गत करून सोडली त्या अजिप्तच्या अरब राज्यातील तलावी नावाच्या बलाढ्य तुक सरदाराने तर स्वतः 'खलिफाचा कर्ता' म्हणवून घेऊन त्याचे पालकत्व नेहमी आपल्या पक्षाच हाती असाव म्हणून खलिफा अल्पवयी असला पाहिजे हा अलिखित दडकच जणू घालून दिला मोंठ्या वयाचा औरस पुत्रही वाजूस सारून त्या बशातील कोणाचा तरी दूरचा अल्पवयी मुलगा आणून त्यास तो खलिफा बरी अरबी साम्राज्यात तुर्क आतून अस पोखरीत असताना वाहेरून त्याजवर जग-ज्जेत्या चेगीझखानाची स्वारी येऊन बजपातासारखी आदळली ! चेगाझखान हाही मुसलमान नव्हता आपल्या भिक्डे हिंदूस कोणाला 'खान' म्हणताच आणि मुस-मानास कोणाला 'जगज्जेता' म्हणताच तो मुसलमान असलाच पाहिजे असे वाटते. आम्ही असे अनेक अनाडी मुसलमान पाहिले आहेत की 'शिकदरखान' (अलेबझा डर) हा मुसलमान नव्हता म्हटल की ते चिडून जात ! 'मुसलमान नसता तर खुदा त्याला फत्त कशी देता ?' हा त्याचा वाटिक्रम ! तोच अरब लोकांचाही कोटिक्रम असे ! आणि मुसलमानांच्या असाच वढापानी चिडून जाऊन मुस्लिम नसलेल्या चेगीझखानाने मुसलमानाचा नुसता फडशा पाडला त्याने बगदाद धुळीस मिळविल दमास्कसचा दम अखडून टाकला, मशिदीची मैदाने केली, लक्षावधि मुसलमानांची कत्तल करून त्याच्या कापलेल्या डोऱ्याचे ढोंग रचून त्याच्यावर आरू होऊन चेगीझखानाचे डाक चादण्यात विचार करीत बसे ! मुसलमान नसलेल्यासही दय फत्ते देतो अशी अरबांची तिश्चिती पटावी जितका त्या चेगीझने त्याचा भयंकर फडशा पाडला मुसलमान तवारिखकार त्यास अजूनहि 'देवाचा शाप', 'देवाचा प्रकोप' म्हणून सबाधतात खर पहाता अरब साम्राज्याचा अयेच अत झाला

तुर्की सुलतानाचा अुदय

चेगीझखानाची ही जग हादरून सोडणारी प्रलयकर वावटळ शमून मध्य आशिया खड पुन दिनू लागले तेव्हा पाहतात ता खलिफाचा बस म्हणून साप-डेता ! शेवटी अजिप्तच्या प्रवळनर तुक सनानीने कोठून तरी त्या बशातला अेक पुरुष गांधून आणला आणि त्यास धर्मदंडाच्या अधिकारापुरता खलिफा करून राज दड अुवडपणे स्वतःचे हातात घेतला त्या वेळेपासून तुक सुलतान झाले, सम्राट्

झाले आणि अरबांच्या हाती निर्माल्यवत् झालेली खिलाफती (धर्मगुरुपण) तेवढी राहिली; परंतु जो स्वतंत्र आणि सत्ताधीश तोच खलिफा होऊ शकतो असा मुसलमानी धर्मशास्त्राचा दंडक असल्याने शेवटी मुसलमानी जगत् तुर्की सुलतानाने खलिफाही व्हावे या गोष्टीस अनुकूल होत झाले आणि अंती तुर्कस्थानचा पराक्रमी सुलतान सेलीम ह्याने अरबांचे हातून तो धर्मदंडही काढून आपल्या हाती घेतला. तेव्हांपासून तुर्कच सुलतान नि खलिफाही झाले. अरबांची प्रख्यात क्षेत्रे मक्का आणि मदीना तुर्कांनी घेतली. आपली सत्ता चालचिण्यास मुसलमानी धर्म आणि संस्कृति अुरयोगी पडत होती म्हणून तुर्की सुलतानांनी मुस्लिम धर्म नि अरबी संस्कृति स्वीकारली; पण ह्या लेखातून पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे अर्वाचीन युरोपशी टक्कर देण्यास ती अपुरी पडते असे पहाताच त्यांनी तिला झुगारून देण्यासही कंवर कसली. कारण तिचे खरे महत्त्व असे त्यास केव्हाच वाटत नव्हते.

आज तुर्कस्थानात अरब संस्कृतीचे अुच्चाटण करण्याची केमालपाशाच्या नेतृत्वाखाली जो प्रयत्न अुठावणी झाली आहे तिची दोन मुख्य कारणे आणि अतिहासिक पूर्वपीठिका ह्या लेखात अशी रूपरेखिल्यावर आता पुढील लेखात धर्मभाषालिपिनिर्बोधजनरीतिनोतिप्रभृति प्रकरणो तुर्कांनी गेल्या दहा वर्षांत कशी श्रंक्षि घटवून आणली आहे त्याची अुदबोधक अशी प्रकरणवार माहिती देण्याचा विचार आहे.

आपल्या सद्गुणांच्या सुजीने त्यात पराक्रम्याची सजीवनी सर्वरविली देखत देखत कॉन्स्टॅन्टिनोपलपासून स्मर्नापर्मंतच्या विस्तीर्ण रणागणात ग्रीकांची रग जिरविली आणि नवशक्तीने मुसमुसलेले तुर्कांचे स्वतंत्र राष्ट्र पुन आपल्या पायावर भुमरे राहून, अढळ ठाण माडून, तुझ्या व्हर्सेलच्या संधीस मी भीक घालीत नाही जा म्हणून युरोपास आव्हानू लागले या लेखाचा हेतु तुर्कस्थानातील या राज्यक्रांतीचे विवरण देण्याचा नसल्यामुळे ज्या सांस्कृतिक क्रांतीचे वणन या लेखात धावयाचे आहे ती या राज्यक्रांतीमुळे शक्य झाली आणि ती या राज्यक्रांतीचाच पहिला अपरिहार्य परिणाम होता हा कार्यकारणभाव दाखविण्यापुरतंच तिला असे नुसते निर्देशून ते पुनरुज्जीवित तुर्की राष्ट्र चिरस्थायी करण्यास्तव बेमालपाशाने पहिल्या घडामोडीसच तुर्कस्थानातून खिलाफतीची हवालपट्टी का व कशी वेळी ते पाहू !

अरबी खिलाफतीचे उच्चाटन

जर्मन महायुद्धाच्या प्राणसंकटात तुर्क सापडले अमता त्याच्या साम्राज्यातून पुढून अरबानी गैरमुस्लिम छिद्रचन राष्ट्रांचे बाजूने बड वेळे हाते या अरबांच्या विश्वासघाताने तुर्क चवताळून गेले तरुण तुर्कांच्या अुदयानंतरही महायुद्धापावतो त्यानी ह्या खिलाफत संस्थेचा हत्ती जो पोसला होता तो त्या खलिफापदाचे त्यास धार्मिक समत्व वाटत होत म्हणून नसून अरबप्रभृति मुसलमानांना ह्या धार्मिक पीठाचे अधिकारी म्हणून तुर्की साम्राज्याचे समत्व घाटेल व त्याचे पाठवळ तुर्क राष्ट्रास मिळत राहील या राष्ट्रीय लाभगाठीच होय, परंतु अरबानीच त्याच्या या खलिफास ठोकून दिल्यामुळे आणि मिसर, अिराण, अफगाणिस्थानप्रभृति कोणत्याही मुसलमानांनी राष्ट्रांनी तुर्क आपला खलिफा, त्याने जिहाद—धर्मयुद्ध पुकारले, आपणास त्याच्या झेंड्याखाली जाऊन त्याच्या शत्रूशी लढलेच पाहिजे अशा धार्मिक भावनेने तुर्कांस म्हणण्यासारखे कोणतेही रणसाहाय्य दिले नसल्याने खिलाफतीची सरथा ठेवली असता मुसलमानांच्या शक्तीचे वेद्रीकरण आपल्या तुर्की राष्ट्रध्वजाखाली करता येतील ही अपेक्षा फोल ठरली ह्याला न गाणितला तरी चालेल असा अेकच अपवाद काय तो आढळला तो म्हणजे ज्यांना स्वतःचे राष्ट्रच नव्हते अशा हिंदी मुसलमानांचा आणि गांधीवादी हिंदूंचा ! ह्या सज्जनांना तुर्की खिलाफतीची पिता तुर्कपिंशाही अधिक समत्वाने विव्दळवू लागली, हिंदी खिलाफत मडळाने ती कोलमटणारी तुर्की खिलाफत सावरून धरण्यासाठी आपल्या शक्तीच्या काडीची कुवडीदेखील बेमालपाशाच्या हातात दिली, पण तिचा टेकू घेऊन हिंदी मुसलमान नादत होते तशा मुस्थितीत नादण्याच बेमालपाशाच्या दैवी नसल्याने त्या कुवडीच्या साहाय्याची देखील वास्तपुस्त करण्याची दुर्बुद्धि त्याला आढवली नाही त्यात कोणाचा काय भुलाय ? त्याचा ठाम सिद्धान्त ठरला की, ह्या पॅनअिस्लामिझमच्या खुळाने तुर्की राष्ट्राचा यापुढे लवलेस लाभ होण्याचा संभव राहिला नाही !

अलट ती पॅनअस्लामिझम् तुर्कांच्या प्रगतीचे मार्गात दुर्लभ्य विघ्ने मा आणण्यास कारणीभूत होत राहणारी आहे अशी केमालपाशाने अधडअधड धोपणा केली कारण तुर्कस्थानचा मुलतान हाच जोवर मुसलमानी धर्माचा खलिफाही म्हणवून घेतील तावर मुसलमानांच्या धर्मशास्त्रातील नीतिनिर्वध हेही त्यास पाळावेच लागणार हजार-दीड हजार वर्षांपूर्वी अरबस्थानच्या विशिष्ट परिस्थितीत जे लागू पडले ते लग्न, वारसा, स्त्रीदाससततिविषयक अधिकार, दंडविधान, राजनीति, तत्त्वज्ञान प्रभृति व्यक्तिजोवनातील आणि राष्ट्रीय जौवनातील झाडून साऱ्या प्रकरणाचे कुराणात मागितलेले निर्वध आणि नियम आजच्या मनूतही ततोतत लागू केलेच पाहिजेत, नव्हे ते त्रिकालीही बदलता कामा नयेत, ह तत्त्व स्वीकारणे म्हणजे खिलाफत चालू ठेवणे होतें ।

अतकच नव्ह तर तुर्की जातीवर अरब जातीहून नीचतर असण्याचा छाप त्या खिलाफतीच्या धमदडाने नित्याचा मारलेला असावा याचेही तरुण तुर्कांस मोठे वैषम्य वाटत होत कारण अस्लामी धर्मशास्त्राप्रमाणे पैगवराच्या अगदी कुळातील नमले तरी त्याचा जन्म ज्या पोटजातीत झाला त्या कोरेश वर्गातील रक्तावीज ज्यात असेल तोच खलिफा होय असे ती पैगवराच्या जन्माने धन्य झालेली जान भविनमान् अनुयायास माहजिकच अुच्चतम आणि धर्मगुरुवधारणाची अनन्य अधिकारी अशी वाटे त्या धार्मिक समजुतीस मान तुक्वित्वायाचून तुर्कांचे पहिले प्रवळतम सुलतानही खलिफापदास तोवर योग्य समजले गेले नव्हते की, जोवर त्याच्या रक्तात, निदान मातेच्या वाजूने तरी, अरबी खलिफाच्या श्रेष्ठ रक्ताचा अंश जुनरलेला नव्हता यामुळे तुर्की सुलतानानी स्वतःच पदच्युत केल्या दुबळ खलिफाचीही मनघरणी करून त्याच्या वन्यवाशी विवाह करण्याची तुर्की सुलतानाना बरबेवर घडपड करावी लागे तुर्की सुलतानाच्या अगातीर तुर्की रक्ताच्या पराक्रमी सेजामुळे ते खलिफापदाच पावित्र्य पावत नमून त्याच्यातील जन्मजात अुच्चतर व शुद्धतर अरबी रक्तच काय ते त्या गौरवाचे अधिकारी होतें

फुरफुरणाऱ्या आपल्या घोड्यास टाच देत व हातात रिंहाल्हूर रोखीत केमाल-पाशा जी निघाला तो थेट खलिफाच्या त्या दुबळ्या राजसभेत जाऊन घडकला सोगट्याचा पट बुघळावा तशी त्याने ती राजसभा बुघळून दिली, खलिफास गादीवरून खाली आणले आणि तुर्कस्थानातून खिलाफतीस आमूलाग्र उच्चाटून, पदभ्रष्ट खलिफास राष्ट्रातून हाकून दिले !

जो खलिफा ताच सुलतान त्या खलिफास पदभ्रष्ट करण्यातच केमालने त्या सुलतानाऱ्याही पदच्युत केले खलिफाशाही आणि सुलतानशाही दोन्ही जीर्ण-दोष सध्या अेका धावसरसी गतप्राण झाल्या धर्मसत्ताच राजसत्तेचा अंत होऊन, Theocracy संपून, तुर्कस्थानात बुद्धिनिष्ठ लाकसत्तेची स्थापना झाली, आणि तीच अपरिवर्तनीय जरा अरबी धर्मसंस्कृतीच्या अितिश्रीची अर्थही होती !

अरबी धर्मनिबंधाचे उच्चाटन

महायुद्धात तुर्कस्थानच्या सन्धे हातात हात घालून तुर्की सत्तेस अरबानी झुगारले हातच त्यांनी तुर्कांची राजकीय सत्ता झुगारली तर तुर्कांनी त्याची धर्मसत्ता झुगारून दिली त्याच्यात जाता काणा काणाचा राहिला नव्हता खलिफाच उच्चाटन करताक्षणीच धर्माची राजनारणातून साप बुचलबागडी झाली तोवर तुकांचे भारे व्यवहार कुराणातील पुरातन अरबी साऱ्यात ढाळलेल्या आणि अपरिवर्तनीय मानलेल्या धर्मनिबंधानुरूप होत आले हाते, पण तरुण तुर्कांनी पहिल्या घडाक्यासच धर्मनिबंध हा समास सोडविण्याचे भरीस न पडता तो मुळी तोडूनच टाकला धर्म निराळा, निबंध (कायदा) निराळा अेक शब्दनि ढ अद्वेचा प्राप्त, अेक प्रत्यक्षनिष्ठ प्रयोगाचा त्याचा विषय परलोक व याचा जिल्हलोक 'अत प्रत्यक्षमार्गेण व्यवहारविधि नयेत' ह्या तत्त्वाची घोषणा करून तदन तुर्कांनी लोकसभेच्या पहिल्यावहिर्या बैठकीतच व्यवहारविषयक ते त सारे धर्मनिबंध रद्द करून टावले स्विटझर्लंडमधील मोंटेमाठे निबंधपडित (कायदेपडित) आणून त्या देगाच पौरविधान (Civil Law) तुर्क राष्ट्रास लागू केले अेवाही मुल्लास वा मोऱ्वीस धर्मशास्त्र या सुधारणेस अनुकूल की प्रतिकूल ते विचारण्यात आले नाही अेवा दिवसात लोकसभेत ह पौरविधान समत झाले छेदकवार चर्चा तर दूरच, पण ग्रंथवार चर्चेतदेखील कोणी वेळ गमावला नाही महिनोपमती द-जा होऊन आधीच ठरलेल्या विवाहाच्या औपचारिक यादनिश्चयाच नाटक जसे घटकत घडून घेतें तत त्याच अेका दिवसात अेक युग उजून गेल त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी ते नव पौरविधान वर्तव्यातही आल्याची दाही फिरली अिस्लामी लज्जप्रथा रद्द, अिस्लामी यारमाप्रथा रद्द अिस्लामी वापनीत्व रद्द, धार्मिक न्यायशासन रद्द, पौरविधान स्विटझर्लंडमधील लागू केळ तर दंडविधान (Criminal Law) अिटलीतील निबंधपडित आणून त्याच्यावरून बनवून घेतलें चोरी, दरवडे, हत्या

अशी नड अरबीच नाही धर्म याच्या त्याच्या वैयक्तिक मतापुरता राहिला त्यासरशी तुवस्थानात धर्म-स्वातंत्र्याची घोषणा करण्यात आली फार काय हिंदुस्थानात जे वाचण अनक अस्लामी धर्मवीरास वचळ नरकाचे साधन वाटते ते हिंदूचे बदमुक्ती विद्यापीठातून परमादराने, पण अतिहासिक दृष्ट्या आज अभ्यासिते जात आहेत बाही प्रमाणात त्याचा अभ्यास आवश्यक समजला जातो

अरबी लिपीचे उच्चाटन

अरबी लिपि हा कुगणामळे तुकस्थानात धर्मलिपीच पावित्र्य पावलेली, अतिवैच नव्हे तर ताचे अनेक अन्य लिपि त्या देशात पूर्वापार चालत आलेली पण त्या अतिशय बोजड मुद्रणार्थी शिक्षणार्थी पराकाष्ठेची अडाणा तुर्कीत शेकडा ९० अनिश्चित लोक पण त्यास युरोपच्या शेकडा ९० शिक्षितांच्या मादाम माडा गवून बसावयाचे तर त्या अरबी लिपीची धाड वाटेतून वाढणच भाग ! मुद्रणावर खळलली युरोपची रोमन लिपि समोर होताच केमाण्यानात तत्वाळ तिगाच खुचगला साधारणतः अर्ध वर्षांची, अवधि ठरवून सारसरकारी काम त्या अवधी नंतर रामन लिपीत चालणार म्हणून आना सुटगी गाळातून तर त्याच दिवसा पासून रोमन लिपिचात्र ! हा लिपिगुढीचा चळवळ त्यांनी अतिव्या नटाने रेडगा की स्पत कमालपागा गाळातून ती निकडू लागले केवळ दहा अक्षर बदलताच रोमन लिपीच्याही तानात मारू गवेल अतिकी मुद्रण आणि शिक्षणमुक्त होणारी आमची देवनागरी लिपि जर केमाण्यानाचे हातांनी असती तर त्याने अरब लिपी बदलण्यास अर्ध वर्षाचा अवधिसुद्धा राष्ट्रास दिला नसता ! कारण दहा अक्षरे देखील बदलण्यास पनाम वर्षे र र र दरात गाळत राहण्यास केमाळपागा कोणी क्षयरोगा धाडाच होता ! ठरलेल्या दिवशी त्याच सरकारी काम भारी वृत्तपत्र साया राष्ट्रावर अगदी नवाने आगा रामन लिपीत चालू पाली !

अरबी भाषेचे उच्चाटन

तुर्कमि स्वतःची लिपीच नव्हती पण भाषा होती तथापि जेत मुक राज असता राजभाषेचा मान होता जिताच्या अरबीस ! त्या सावटाखाली तुर्की भाषा पार खजटून गेली सार साहिब अरबीत तुर्की घरादारात अरबी वादाचा बाजार ? स्वाभिमान जाणत परावृत्त्या तरुण तुकमस रु वमच खणार ! निवाजी महाराजांनी मराठारा ह्याच अरवाप्रभृति परकीय गव्दाच्या घुडगुसापासून मुक्त करण्यासाठी सनाना काढली हाती पण महाराजाभितक त्याच राष्ट्र करारी चिराटीच नसल्यामळे आजही मराठीत कबूल हल्ली निवाय तहाह यात प्रभृति गडो परकीय गव्दापल्या स्वकीय शब्दांच्या थडग्यावर भरभराट केले जाळत आहेत ! केमाणच नवतुकाचे राष्ट्र सुदवान त्याच्याभितकच करारी

पडले त्यांना स्वभाषेतील थोडेसे परकीय शब्दच वाढून टाकावयाचे नव्हते, तर जवळजवळ मेलेली भाषाची भाषा जिवंत करावयाची होती ! पण त्यांनी तेंही केले मध्यआशियातील तुर्कांच्या मूळस्यानात सगोघनमडले गेली आणि तिथून पूर्वीचे शब्द शक्य तितके गोळा केले ! पंधरा हजार शिक्षकांना तुर्की शब्द पुनरुज्जीविण्याचे किंवा नवीन निर्मिण्याचे कामावर नेमण्यात आले ! तुर्कीत वाङ्मय नसल्यामुळे सार साहित्यिक शब्द नवे पाडले ! कोणी बीस हजार तुर्की शब्द जमवून दिले ! स्वतःचे बोलण्यात बिनतुर्की—विशेषतः अरबी शब्द सापडणे ही गाष्ट शिष्टाचाराविरुद्ध समजली जाऊ लागली ! मनिमडल्यातील मोठमोठे 'पाशा' प्रधान अथवा तामात कोण परकी शब्द कमीत कमी वापरतो याच्या चटाओटी लावू लागले आणि सरकारी राजपत्रात (गॅझेटात) प्रत्यही पाच नवे तुर्की शब्द राष्ट्रभर वापरण्यासाठी प्रसिद्ध होऊ लागले

तुर्की राष्ट्रातही या भाषाशुद्धीच्या वावटळीत पाळामाचोळ्याचा थोडा विरोध झाला कित्थेक म्हणाले, परकीय शब्दांनी भाषासंपत्ति वाढते घेनाल्याना म्हणाला, स्वकीय शब्द नाहीतच त्या अर्थाने परशब्द घेईन, त्याने भाषासंपत्ति वाढते, पण स्वकीय शब्द मारून जे परशब्द जिवन दाहू पाहतात त्याने संपत्ति वाढते असे म्हणजे म्हणजे औरम पुत्र मारून दत्तक घेतल्याने संपत्ति वाढते असे म्हणण्यासारखेच आहे ! स्वधर्मातील भाषेत राखून वाढलेल्यांना पुन्हा स्वधर्मात आणणे ही खरी शुद्धि होय, पण जितके परधर्मीय शुद्ध करून घेणे तितकेच स्वधर्मीय ठार मारून टाकणे ही शुद्धि नसून वेगुद्धि आहे ! ! तुर्की भाषेसारखी आसन्नमरण आणि मूळचीच भाषी भाषा, पण तिचा हा वेवढा अभिमान ! मग जर मा कुयेरासारखा सपन्नतम मन्दनगर घेऊन त्याच्या पाठीशी, आमच्या पाठीशी अर्मीची संस्कृताची देवदाणी आहे तशी, अखादी भाषाची राणी कुभी असती तर त्याने देवाच्या राष्ट्रावर सुद्धा ती स्वभाषा लादण्याची आकाक्षा धरली असती ! 'कायद्या' सारख्या शब्दासाठी देखील आमच्यासारख्या वरट्या शालीनतेने तो

तीही तुर्की भाषेतच भाषांतरली जाऊन निमाज तुर्कीतच पडले जाऊ लागले. कारण देवास तुर्कीही समजत असलेंच पाहिजे ! देव काही जन्मजात अरब नाही ! पंगंवराच्या काळापासून स्त्रियांनी बुरखा वापरणें हाच अरबी धर्म. तुर्की तरुण स्त्रियांनी बुरखा झुगारून दिला. अरबी बुरख्यांतून—कित्येक शतकांच्या धंदीतून—तुर्की स्त्री बाहेर आली ! स्वेच्छेनेच नव्हे, कारण बुरखा हाच जिला धर्म वाटत होता अशी हजार हजार तुर्क स्त्रीच या सुधारणेचा विरोध करीत राहिली—पण तरुण तुर्कांनी जो मुटेना तो बुरखा फाडून टाकला. विद्यापीठे स्त्रीपुरुषांस समिथ्र चर्गातच शिकवू लागलीं. बुरख्यास मज्जाब झाला. हीनतेचा खूण म्हणून फेज टोपी घालणे निर्वधविरुद्ध कृत्य ठरलें !

तुर्कांनी बांधेर हल्ल्यावर हल्ले चढविले ! तुर्कम्यान स्वतंत्र नरणारा केमालपाशा स्वदेशात मोठा लाजप्रिय असला पाहिजे अस बाहेरसहजच वाटते, पण सुधारक म्हटला की तो स्वातंत्र्यवीर असला तरी, बहुधा बहुजनात अप्रियच असणार कारण सुधारणा म्हणजेच अल्पमत व बहुमत तीच रुढि रशियान तीनचतुर्यांशि लोक लेनिनवर तुटून पडले मुसोलिनीवर अजूनही वर्पाकाठी दोतचार अिटालियन मारे-करी घाला घालतातच डी व्हेलेराविरुद्ध आयर्लंडात केवढा मोठा पक्ष जळफळत आहे ! त्यातही धार्मिक वा सामाजिक सुधारणेत लोकप्रियतेचे नावही घेण्यास नको 'वर जनहित ध्येय नेवला न जनस्तुति' हा वाणा ज्यास धरवेल, ती धंमक अगी असेल, त्यानेच ते पाजूल टाकावे, सगळी निडरपणे केमालपाशाने ते पाजूल टाकले अकस्मात् सुधारणाचा घडाका झुडाला आणि लाजसभेच्या दाराशी राजकीय कदा-केद्रावर तोफाच्या रागा रोखून, जुन्या पक्षाशी युक्तिवाद करण्याचे काम प्रथम त्या तोफाच्या ताडकडेच सोपवून, नेमालने जो अपरिवर्तनीय म्हणून पुज्य झाला तो धर्मग्रंथाच्या ग्रंथ अपरिवर्तनीय म्हणूनच रद्दकृष्ण टाकण्याचे मुख्य काम तडका-फडकी पार पाडत नंतर मतपरिवर्तनार्थ त्याने सार मुद्रण, सार वाकपीठ, सामोप-चाराच्या साऱ्या कला कामास लावल्या, पण असतोपाची आग विज्ञेना फेज टोपी रद्द केली म्हणून अशिक्षितानी दगे केले, कुराणातील पवित्र अरबी मंत्र रद्द करून ते तुर्की भाषेत चारू केले म्हणून अरब मुल्लामोल्वीच्या अनुयायांनी आग पाखळली केमालवर मारेकऱ्याचे घाले पडले शेवटी कुठे कुठे पलटणी देखील फिनर्ल्या आणि सशस्त्र बंडे झुठली ! तुर्कच्या बाहेरच्या शत्रूनीही या यादवीत थोडे फार तेल ओतले, पण ते तरण तुर्क अल्पसंख्य असताही अल्पवळ नव्हते त्याच्या मिर्स्ताने, रायनि युरोपाच्या ताडात मारली होती त्यानीही रुद्ररूप धारण करताच दगेखाराची धुळ-धाण झुडाली वडाचे कवरेडे मोडल स्थलाभावामुळे ती झुज झुल्लेखनीय असताही

ताडदेखल्या गोष्टींनी आता भागत नाही हें दिसताच त्यांनी वेयानेटाशीच गाठ घातली पन्नाससाठ मुल्लामोलवी पाडाव केल, हाती आले ते फाशी गेले प्रकरण घडावले सरकारी निर्वेधाचा (कायद्याचा) बचक दूरवर पक्का बसला याचप्रमाणे अेका मोठ्या कटात मोठमोठे सरदार धरले जाऊन चीन्गीअती केमालने त्यांना फासावर टागून दिले त्यांना त्याचा चांगमित्र अरीफशही होता ते तिकडे ज्या वेळी फासावर लटकत होते त्या वेळी केमालपाशा अिकडे अनिक नृत्यालयातील स्त्री-पुरुषांच्या अेका मोठ्या समिथ नाचात स्वन नाचत होते । विरोधाचा शतमुखी रावण जेव्हा जेव्हा सशस्त्र माननवाद करू आला तेव्हा केमाललाहो कृपाणाच्या अशा कठोर काटिन्मतेच त्याची समज पाडता आली ।

कालचा पाखड । आजचा पुण्यइलोक

पण ह्पहिऩ्या घडायमाऩ्या तीनचार वर्षांत जं काय झाले तं झाले आज तुकस्यानऩ्या प्रजासत्ताक राज्यस्थापनूझा दहा वर्षे झाली नवथरच तुनस्यानभर तो दशम यापिन् वाडदिवस अुम्या राष्ट्राने गाजविला । अपरिवर्तनीय अरब ससृतीशी जखडून टाकल्यामुळे तुर्कस्थान युरोपपुढे हतवीर्ये व हतगम हांअून गेला होता, पण ती Theocracy, त धर्मसत्ताक राज्य, ती खिलाफत अुबडून टाकून वैज्ञानिक ससृतीज आणि प्रजासत्ताक राज्याच जीवदान दिल्याविषयी ते सार राष्ट्र केमालपाशाचे चरणी त्या दिवशी आपली वृत्तज्ञ पुष्पाजलि अर्पित झाले । कालचा पाखड केमालपाशा आजचा पुण्यइलोक झाला ।

शिवछत्रपतींचा जयजयकार!

- रघुसूर्यको घक्रं भुजयपनिताः सप्त भुगंगाः ।
निरालंबो मार्गश्चरणरहितः सारविरपि ॥
रविमत्पिबान्तं प्रतिदिनगणारस्य नभसः ।
श्रियातिटिः सत्ये भवति महतां नोद्वरणे ॥

आणि त्यांचे महत्त्व पांहावयास प्रथम हिंदु जातीने आणि हिंदुस्थानने त्यांच्यावर झालेल्या परकीय आक्रमणाला विरोध करण्याचा प्रयत्न घेत दाहिर-पृथ्वीराजा-पामून जा केठा व पृथ्वीराजाच्या पतनानंतर ठायी ठायी हिंदुत्व रक्षण करण्याकरिता जे अनेक झगडे सुरू झाले त्याचाही इतिहास लक्षात घेतला पाहिजे. सात-आठ-या शतकात सिंध देशावर मुसलमानांचे पहिले आक्रमण झाले तेव्हा-पामून बारा-या शतकाच्या अखेरपर्यंत म्हणजे जवळजवळ सहाशे वर्षे मध्यआशिया-तील व जिराफ-अफगाणिस्तानातील काही धर्मवेडाने काही राज्यलोभाने, काही पोट भरण्याकरिता काही लूट मारण्याकरिता ज्या मुसलमानांच्या स्वान्या चालल्या होत्या व ज्यांचे अंतिम ध्येय हिंदुस्थानची हिंदु सत्ता नामशेष करून घेनावा चाद सबध हिंदुस्थानभर फडकविण्याचा हाता त्या स्थान्यासी सतत सहाशे वर्षे हिंदु जातीने टक्कराईली आणि ह्या सहाशे वर्षांच्या स्वरक्षक युद्धाचा अखेर परिणाम असा झाला की ११९३ मध्ये हिंदुस्थानची साबंभीम मानली गेलेली दिल्लीची सत्ता ही नामशेष झाला हजारो हजार वर्षांपासून अखंड स्वातंत्र्य, अखंड स्वराज्य, अखंड सुख भागीत असण्या आणि त्यांच्याचे अतिरेकाने विसर्पित, आळशी व सुखलालपु झालेल्या हिंदु जातीला घेनाचे झालेल ह आक्रमण केवळ प्राणमकटच वाटून, ११९३ साली पृथ्वीराजा पडला व त्यानंतर केवळ १०० वर्षांच्या आतच नव्वे उत्तर हिंदुस्थान घनमय होऊन प्रत्यक्ष काळालाही काळ भासणारे राजपुतान्वासील सर्व रजपूत काही विरकाळ अपवादान पर्याच्या बगत्याप्रमाणे पटापट मक्की मक्तेपुढे विलंबाला गेले आणि बराबर सभर वर्षांनी विध्य परनाच्या अलीगडे वक्षिण हिंदुस्थानात पादचाच प्रचळ राज्य जणू क्षणाघात रातळाला गेले नंतर काही थोड्याच वर्षांच्या अवधीत अस्लामचा घोडा अप्रतिहत बेताने रामेश्वरचे पाणी प्याला अखाद्या पुराण जातीची आणि सस्कृतीची जशी मरणाची पेळ यावी तद्वतच प्रत्यक्ष मरणाचीच वेळ हिंदु सस्कृतीस व हिंदु जातीस त्या वळी आलेली होती. अगाच तहेची विंगलित अवस्था अेका बाळो बलाढ्य रोमला प्राप्त झाली आणि त्या या सब वैमवासह त रोम आणि भारही तसलीच वैभवसपन राष्ट्रे पृथ्वीतालावरून पुमटून जाऊन बाळाच्या मध्यस्थानी पडली तीस अवस्था बारा-या शतकापासून हिंदु जातीची हायू लागली होता अनुरणाश लागलेला गाढा जमा जनगुणित वेगान खाला खाली पसरत जातो, त्याचप्रमाणे हिंदु जातिही वैभवशिखरावरून खाली खाली घसरत घेत

नदीपासून ता अह्मपुत्रेपर्यंत सब हिंदुस्थानमर पारतव्याचा, निराशेचा, हतबलत्वाचा गडद अधार पडला आणि सबध हिंदुस्थान ह अक्षाद्या नुकत्याच मरण पावून प्रेत बाहेर काढलेल्या घन्याच्या घराप्रमाणे मृत्यूच्या छायेने अुदास, मयाण, ओसाड भामू लागले प्रत्यक्ष वाशीचा विश्वेश्वर आणि अयोध्येचा राम हे स्वानभ्रष्ट होऊन अवमानित झाले होते आणि तोडरमल्लासारखी राजकार्यधुरधर बुद्धि, राजा मान सिंगासारखे दुर्दमनीय शीय, तानसनामारखे स्वर्गीय गायन आणि पंडित जगन्नाथ-रायासारखी अलोट विद्वत्ता आणखी मनाला मोहून टाकणारी कविता ही सर्व हिंदूतील मद्गुणमालिका परकीयाच्या पायापाशी दासीप्रमाणे रावेत होती य क शिचत् मनुष्यासारखा मनुष्य, परंतु तो दिल्लीच्या मुसलमानी गादीवर आरुढ होऊन 'दिल्लीझर' झाल्याकारणाने प्रत्यक्ष 'जगदीश्वर' वाटावयास लागला होता आणि त्या 'जगदीश्वरा'च्या पायापाशी आपली मान, आपला अभिमान, आपल वित्त आपले वित्त, अिनवच वाय, परंतु आपल कलत्र देखील अर्पण करण्याजितकी हीन दास्याची वृत्ति त्या वेळच्या अुत्तम गणलेल्या हिंदु समाजातल्या माठमोठ्या व्यक्तींनी निलज्जपणे अगोकारिली हाती साराश, संगळ्या हिंदु जातीवर मरणाची अवकळा आली होती, नावाशी मूत घरल हाते

अशा परिस्थितीमध्ये, मंतराये दातक बुजाडले आणि प्रभु शिवरायाचा जन्म झाला सामान्य तर काय, परंतु असामान्य दृष्टीलाही या वेळी स्वराज्याची, हिंदवी राज्याच्या स्थापनेची कल्पना. मृगजळाप्रमाणे अशक्य वाटत होती, भोवतालची सर्व परिस्थिती अशी निराशाजनक असताही शिवरायाच्या मनामध्ये हिंदवी साम्राज्याचे जे 'गगनगामी गभीर विचार अगदी कुमार अवस्थेपासून बुद्धभूत झाले, यानेच शिवाजीमहाराजाचा अद्भुतपणा ! वयाच्या वेळ तैराव्या वर्षी की, ज्या वेळी सामान्य बालक अकटी अधारात जायला मितात आणि ज्ञानाचे श्रीगणेशाचे घडेही आवलून करण्यास असमर्थ असतात, त्या वेळेला शिवाजीमहाराजांनी देशातील पारतंत्र्याच्या गडद अधकारात त्याचे अुच्चाटन, करण्यावरिता बुडी घातली आणि स्वातंत्र्यमपादनाचे दिव्य घडे त्यांनी आपल्या सवगदधाना देण्याला आरंभ केला ' प्रतिपच्चदरेल्लेख बधिष्णुविश्ववन्दिता । शाहसूनो शिवस्यैवा मुद्रा भद्राय राजते ' असत्या भव्य महत्वाकांक्षेन ज्याच्या आयुष्याचे ध्येय वयाच्या वेळ तैराव्या वर्षीच निश्चित झाले होते ते शिवराय असामान्य, अलौकिक होते ह्यात काय संदेह आहे ?

तेव्हा शिवरायांच्या चरित्राची कामगिरी तोलताना केवळ शहाजी गालोजी-पर्यंतचीच परंपरा पाहून किंवा भोसले कुळाचाच इतिहास लक्षात घेऊन चालायचे नाही, तर त्याच्या पाठीमागे अनंत शतकांच्या परंपरेला व हिंदूंच्या अनंत कुळाच्या इतिहासाला यथावत जाणजे पाहिले म्हणजे शिवचरित्राचे खरे अद्भुतपण लक्षात येतील त्याचप्रमाणे अशी एक भ्रांतिकारक कल्पना बर लिहिल्या गेलेल्या इतिहासातून विचकिली जाते की विजापूरकरांचे राज्य हे मोडकळीस आले होते आणि त्या मोडकळीस आलेल्या अव्यवस्थित राज्यामध्ये शिवाजीने आपली 'पुढाशी' चालू केली यात काय शीय आहे ? परंतु हे विधान सर्वथैव अमत्य आहे त्या वेळी विजापूरची अदिलशाही ही मोडकळीस तर आली नव्हतीच, परंतु तिच्या काळातील तो एक अतृप्त काळ होता नुकतेच बुडविलेले शेजारच्या मुस्लिमशाहीचे राज्य अर्धेअधिक घसात घालून व शहाजीमहाराजांच्या पराक्रमाने प्राप्ता झालेला कर्नाटक आपल्या राज्याला जोडून विजापूरची अदिलशाही तिच्या इतिहासातील 'न मृतो न भविष्यति' अशी विस्तार पावली होती अतरेतत्या मोगल बाद-शहाच्या खागोखाल जर कोणती अंदादी मुसलमानी सत्ता त्या वेळी अस्तित्वात होती तर ती विजापूरची अदिलशाहीच हाती कुवेराची संपत्ति विजापूरच्या कोशागारात अद्विस्तपणाने बाह्य होती कर्नाटकाच्या संपन्न प्रांतातून घनवनवावा सग्रह होत होता विजापूरचे चतुरंग सैन्य रणदुल्लाखान मुरार जगदेव शहाजी राजे ह्याद्वारे कुशल सेनापतींच्या आधिपत्याखाली दिग्विजय करीत होत दक्षिण हिंदुस्थानमध्ये अभ्रपूजेचा मान विजापूरच्या सत्तेचाच होता आणि जर शिवाजी

शेत्यत घाडसी व पाश्चात्याच्याही नोकादलास आणि त्याच्या चाचेगिरीस घाव वाटावा अस अेव नोकादल - अेव सिंधु-सैन्य निर्माण केले

शिवरायानो सर्व कोरणपट्टी निरीक्षून अत्यंत कुशलपणाने आणि जन्मजात दूरदृष्टीने मालवण, विजयदुर्गासारखे अभेद्य जलदुर्ग बांधून ठिक्ठिकाणी मान्याच्या जागावरून अेकीकडे समुद्र, दुसरीकडे भूमि रक्षित केली ह्याचकरिता शिवरायाना किल्ले जजिरा नेहमी आपल्यास हवामा वाटे शिवाजीमहाराजांचे अेकाकी नोकादल अल्प अवधीमध्ये समुद्रयुद्धात जितक निष्णात झाले की, त्याने पोनुगीजास घाव असविला, सिद्दीला हैराण केऊ आणि प्रत्यक्ष अिग्रजाना खांदेरी अुदरीला मुबअीच्या छातीवर जणू पिस्तूल रोखून नरम आणलं

आतापर्यंत आपण शिवरायाना केवळ वीर म्हणून, कल्पक आणि घाडसी सेनापति म्हणून निरीक्षिले, परंतु अेवढ्यानेच शिवरायांचे महत्त्वमापन सरते नाही हा केवळ अेक देश झाला वीरामध्य क्वचित् सापडणारे राजनीतिनिपुणत्व शिवरायामध्ये विपुलपणे भरलेले होते परगभूमी क्षगडा चाललेला असताना केव्हा पड खात्री, कंहा झुझव मगवा ह जाणण्यास व कमीत कमी हानीचा जाणि जास्तीत जास्त लाभाचा भाग शोधून पाडण्यास, त्याचप्रमाणे निष्कारण शीयाच प्रदर्शन न करता अवश्य तेव्हाच त्याच आविष्करण करण्यास मुत्तमहे गिरी अगी लागते कपटाने घात करणाऱ्या अफझुलखानाला आधीपामूनच सावधानता ठेवून त्याच कपट शुध्दकीस येताच यध्दकपणे आणि धैर्याचा परमावधि दाखवून पीट फाडून मारावे केव्हा आणि जयसिंगामारखा अुदारहृदय रजपूत राजा मुमउमानाच्या बत्तीन हिंदु रक्त साडण्यास आता अगता त्याच्याशा मानवान गुडाळून ठेवून आणि सुरक्षिततेच अेवही साधन हाती न ठेवता पूण विश्वासमान त्याच्या स्वाधीन व्हावे केव्हा, त्याचप्रमाणे शहाजीगजे विजापूरकरांनी दशा करून भितीत चिणून मारण्याच्या घमकीन बंदीत घातले असता अत्यंत अल्पावधीत अगदी दीनवाणीने शहाजहानास आपल्या घाजस पळवून घेऊन विजापूरकरांवर शहाजीला साडण्याबितकी दहशत पाडण्याकरिता मोगलांचे माडलिकत्व मान्य करावे केव्हा व प्रसंग येताच विजापूरकरांशी सगनमत करून मोगलाना पिटाळून लावावे केव्हा ह सव कारस्थानी डावपचही

झाला नसता, तर थोड्याच वर्षांत अखिल हिंदुस्थानच्या अग्रपूजेचा मान बोणाचा -
भुतरेकडील मोगल बादशहाचा, की दक्षिणेतील विजापूरच्या बादशहाचा, हा प्रस्न
सोडविण्यास दोन्ही यवनी सत्तामध्ये तुमुल युद्ध झाले असते

या सिंहावलोकनावरून हें ध्यानात येतील की, विजापूरचे राज्य मोडकळीला
आले होते म्हणून शिवाजीमहाराजाचा प्रयत्न यशस्वी झाला असे नव्हे तर शिवाजी-
महाराजाचा प्रयत्न यशस्वी झाला म्हणून विजापूरची प्रबळ अदिलशाही मोडकळीस
आली शिवाजीने पोसून ठेवलेल्या ह्या अदिलशाहीच्या आहुतीचा स्वाहाकार
पुढे औरंगजेबाला लीलेने करता आला अदिलशाही मोडकळीला आलेली असती तर
भलिकवरासारख्या, लख्मीजीघावामारख्या, शहाजीराजासारख्या, निजामशाहीतील
प्रबल सरदारांच्या फटक्यासरशी ती गारद झाली असती व शहाजहानच्या पहिल्या
स्वार्साच्या तडाख्यालाच ती मांगल सत्तेला घळी पडली असती, परंतु जे कार्य
निजामशाहीला करता आले नाही, बेदरच्या बरीदशाहीला करता जाले नाही,
भुतरेत या शहाजहानला करता आले नाही ते अत्यंत अवघड कार्य शिवरायाने
मोठ्या घाडसाने हातामध्य घेतले आणि ते कशाच्या माह्यावर ? विजापूरच्या
कुपेराच्या घनापुढे तोरणा विल्ल्यातील दगडमाती खणता खणता सापडलेल्या अेका
क्षुद्र हडाभर मोहराच्या ! विजापूरच्या मुसज्ज चतुरंग सैन्याशी मरणमारणाची
देवघेव करण्या इरिता कुंश देह धारण करणाऱ्या, वनवनातरी जीवित वठणाऱ्या,
भुकेने तडफडणाऱ्या चार्ही मावळ्याच्या पयवाच्या ! रणदुल्लाखानासारख्या
आणि मुरार जगदेवामारख्या वयेची वयें राजकारणात आणि मुत्सद्दीपणात घालवि-
लेल्या राजवारणधुरधराची वारस्थाने केलीं ती विद्दीच्या आर्ताल असलेल्या
अननुभवी तानाजी, मोरोपत अि यादि अल्लड तरुणांच्या सगनमताने ! हे द्वंद्व असमान

१ पण केवळ अशा पराक्रमानेच शिवाजीमहाराज धोर म्हटले गेले काय? जर केवळ अशा पराक्रमानेच ते धोर असते तर त्याने आज अंबडे देव्हारे माजले नसते कारण केवळ पराक्रमीच असणारे असे हिंदु त्या वेळी यवनी 'मेवेल' रावत होते, परंतु त्याचे देव्हारे कोणी माजविले नाहीत अशा पराक्रम काही मृत राष्ट्र जिवंत करू शकत नाही, काही स्वातंत्र्य मिळवू शकत नाही, तर त्या पराक्रमाला कोणत्या तरी दिव्य ध्येयाचे आणि युद्धवीरत्वाचेही साह्य हवे असते.

शिवरायानेही मुसलमानांशी लढण्याची आपल्याला अनुकूल अशी अेक नवीन पद्धत शोधून काढली. मुसलमान हे समोरासमोर तलवारीचे युद्ध तरण्यात माझे निष्णात असून त्यांचा धिप्पाड देह पुष्ट शरीर आणि अचाट नविन ह्याच्या योगाने रजपुताविना अितर हिंदु जाति त्यांच्यापुढे हीनबळ ठरल्या आणि मुसलमानांची त्या तलवारीसमोरासमोर यताच ती अधिक प्राणघातक होऊ लागली. प्रथम लढाही त्या तलवारीच्या युद्धाने फार फार तर वरोवरी करू लागले, पण वरोवरी केल्यानच काही मनु मरत नाही ही गोष्ट लक्षात घेऊन शिवरायाने मुसलमानांच्या प्रखर समोरीच्या आणि प्रचंड देहाच्या आटीवयासाठी राहून अमोघ प्रहार करणाऱ्या भाल्याच्या गस्त्रावर अधिक भर दिल्या. त्यामुळे तलवारीच्या लांबीबाहेर अंम राहून आपल्या त्रिशूलासारख्या चीम्र भाल्याचा नम अचूकपणात मारण्यात बुटक्या, मावळघाचे तरबेज झालेले डोळे मोगल पठाणांच्या हृदयावर आघात करण्यास समर्थ झाले व यवनी सैन्य मगळ्याशी अगलट करण्याच्या आधीच हतप्रभ होऊ लागले. ही 'मराठी भाल्याची फेक' केवळ सत्याद्रीच्या गिरिगिरावरून पठारावरून आणि दन्यास्तोच्यामधून लंगोटघा मावळघाच्या हातानीच यशस्वी झाला अस नव्हे तर ज्या वेळी लंगोटघा मावळघाच्या चाकृतवाडत धोरल्या बाजीरावाच्या काळी गगच्या प्रचंड जोषाप्रमाणे हिंदुपदपाद-सार्हांच्या चतुरंग दळाच्या योग्यतेला पोचून, थिक्डे हिमालयाचा पायथ्या गाठल्या नि तिक्डे अटकेला भिडून तेव्हा सिंधु नदीच्या बाळवटात भाल्याच्या काठीवरून

र कुणाला शिलेदारी देथून ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणे ज्याला त्याला जवळ-
र धरले आणि लोहचुंबकाप्रमाणे सर्वांचे प्रेम आकर्षित करूनसुद्धा सर्वांवर आपला
जव ठेवला त्याच्या शिक्षणात सिद्ध झालेले जेवढे जेवढे लोक हाते तेवढे तेवढे
जिजिराम महाराजांच्या वेळी व तदनंतर झालेल्या २५ वर्षांच्या स्वातंत्र्यसमरातही
तमाला आले

प्रो. यदुनाथ सरकार ह्यांनी सा १ मे १९२७ च्या 'कॉनिकल' पत्राच्या
शिवाजी-शेकामध्ये अकरा लेख लिहिले आहेत त्यामध्ये शिवाजीनं राष्ट्र निर्माण केले
क्या ? असा अकरा प्रश्न टाकून त्यांचे उत्तर नकारात्मक दिलेले आहे दीड शतका-
नंतर शिवाजीनं उत्पन्न केलेले राज्य गेलं आणि अठराशे-अठरा साली पेशव्यांचा
प्राभव झाल्यावर घराबडे फिरणाऱ्या सैन्याला जनतेने सनस्त केले असे मनरो
पत्राच्या अतिहासकारांचे म्हणणे आहे आणि त्या अकरा सदगृहस्थांच्या म्हणण्या-
वरून शिवाजीमहाराज हे राष्ट्रनिर्माते नव्हते असे प्रो. सरकार सिद्ध कर पाहात
आहेत बादबिबादाकरिता बरील सत्र म्हणणे जरी खरे धरले तरी काय सिद्ध होतं ?
जवळ स्थापन केलेले राज्य लवकर बुडाले म्हणून काय त्यांनी राष्ट्र निर्माण नाही
केले ? मराठ्यांच्या पंचवीस वर्षांच्या स्वातंत्र्ययुद्धात राजारामांचे वेळी जी
चिकाटी, जे घाडस, जी अपूर्य राष्ट्रभक्ति दिसून आली ती काय शिवाजीनं राष्ट्र
निर्माण केले नसतं तर दिसून आली असती ? आपल्या वतनावर पाणी सोडण्यात
जर राष्ट्रीय दृष्टि नसती तर काय सडो वल्गळ सिद्ध झाले असते ? राष्ट्रीय
दृष्टि नसती तर काय सत्ताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, परसोजी भोसले,
पानसवळ आणि अितर अनेक शत शत सरुण महाराष्ट्राची लोखंडाचे चणे खाता
खाता रवन साडीत साडीत स्वातंत्र्यसमर चालवू शकले असते ? अकरा फितुरीचे
कृत्य जरी केले असत, तरी मांयलानी काणत्याही क्षुद्र पात्रिवाला नाभीक केले
असत आणि नाअिवाला सरदार वनविले असत, परंतु या सर्वां पारतंत्र्याच्या
वैभवावर काय माहून सबध जन्ममर रानावनातून वणवण करीत महाराष्ट्राचे
दोन लाख वीर-सैन्य काय पंचवीस वर्षेपर्यंत झगडत, मारीत, मरत हिडले असत ?
आपापगामध्ये चुरागीने लढणारे धनाजी-सत्ताजी मुनलमानाच सैन्य यत्नाच जर
राष्ट्रीय दृष्टि नसती तर काय अकरा होथून व वैर विसरून जाथून गुमलमानाशी
लडले असत ? अितरेच बघाला, परंतु मनरोसाहेब ज्या शेवटच्या पेशव्याच्या
दिवसावहुन गोष्ट बोलती त्याच दहावारा वर्षांच्या आभमाचे भागानगरच्या निजा-
माच्या दरबारात असलेल्या गोविंदपन काळे या राष्ट्रभक्त वक्त्राचे नाना-महाद-
र्जींचा समेट झाल्यावर नानाना आलेल अत्यंत मार्मिक आणि देशभक्तीने ओतप्रोत
भरलेले पत्र मनरोसाहेबांनी घाबले का ? रानांनी जरी याचक नसले तरी श्री.
यदुनाथ सरकारनी तरी ते घाबलेले असले ना ? पंडितयन घडगारावरून व मोठ्ठी

अर्द्ध दप्तरांतील वाडातूनच काय ती ज्यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाची भूमिब अभ्यासिली असे पूर्वग्रहदूषित अहंकारविमूढ नि मराठी इतिहासाचे हृद्गत समजणारे श्री. यदुनाथ या पत्राचा जरा शांतपणे विचार कराला करतील ? मन काय म्हणतो तेंच तेवढे त्याचे वेदवाक्य ! पुन्हा दीडशे वर्षेपर्यंत शिवाजीने प्रचलित केलेल्या हिंदवी साम्राज्याच्या ध्येयाने महाराष्ट्रवीर जे लढले तो दीडशे वर्षांचे काळ काय भगदी अत्यल्प झाला ? मग ह्याच विधानानुसार गेल्या महायुद्धात कंठ मोडलेले जमिनीचे राष्ट्र ज्याच्या प्रयत्नाने एक संघटित साम्राज्य झाले होते त्या प्रिन्स विस्माकेंलाही केवळ दीडशे वर्षे तर राहो, पण शंभर वर्षे सुद्धा त्याचे संघटना टिकली नाही म्हणून राष्ट्रपित्याच्या टिपणीतून काडून टाकावे लागेल अजरामर राज्य असे कोणाचेच टिकले नाही - म्हणून राष्ट्रनिर्माता असा जगात कोणोच झाला नाही म्हणावयाचा ? समर्थ आणि शिवाजी ह्यांनीच महाराष्ट्रास व्यक्तिमत्त्वाची जाणीव दिली. अकजीव केले. ' अकराट ' केले.

शिवरायाने केवळ राजकीय दृष्ट्याच आपल्या राष्ट्राचे पुनरज्जीवन केले
से नाही, तर सामाजिक अुदारता दाखवून बदलत्या काळाप्रमाणे रुढीला बदलून
पली परपरा अविकृत ठेवण्याची जी तत्परता दाखविली ती पाहून आजच्या
धारकाला मुद्धा खाली मान घालायी लागेल. वजाजी निवाळकरामारखा अभिजात
रदार काही लालुचीला, काही छळाळा वळी पडून मुमलमान झाला असता हिंदु
मर्च्या वशिष्णु, सर्वसग्राहक व सर्वपाचक स्वरूपावडे लक्ष देवून शिवराजीने आज
जूनही ज्या नावाला काही अतिशहाणे दवकतात, ती शुद्धीची प्रथा सक्रिय सुरू
ली. वजाजी निवाळकरास शुद्ध केले, अतिवंच नव्हे तर त्या कुळात स्वतःच्या
कुळातील मुलगी देवून त्याला हिंदु समाजात पचवून टाकले. त्याचप्रमाणे नेताजी
पलकर ह्यालाही महाराजानी शुद्ध करून पुनरपि हिंदु करून घेतले होते. अशा
रीतीने त्यांनी हिंदुसंघटन व शुद्धि ह्या दोन अमूल्य सजीवनी त्याही वेळेला
प्रयोगात आणल्या होत्या.

ज्याप्रमाणे राजकीय आणि सामाजिक अुत्थानाला शिवराजीने चैतन्य दिले
होते, त्याचप्रमाणे राष्ट्राला प्राणाप्रमाणे असलेले वाढमयही त्यांना अुत्तेजित केले
होत. त्या वेळी अुर्दू भाषेने मराठी भाषेला जवळजवळ खग्रास ग्रहण लावीत आणले
होते आणि जर शिवराजीने भाषाशुद्धीचा प्रयत्न करून मराठी भाषेला सस्कृतातून
नवजीवन दिले नसते, तर आज मराठी भाषा कुठल्या कुठे विरुत झाली असती.
परंतु त्यांनी 'राज्यव्यवहारकोश' करवून आणि अुर्दू शब्द काढून टाकण्याची
प्रवृत्ति वाढवून मराठी भाषेची मोठी सेवा केली. 'वर्णाना, प्रयकाराना अुत्तेजन देणे'
ही राष्ट्राद्वाराचीच कामे समजून शिवरायानां तांही पार पाडली. भूषण ह्या
नावाचा अुत्तर हिंदुस्थानचा सुप्रसिद्ध राष्ट्रीय कवि शिवराजीने काही वर्षे आपल्या
आश्रयाम ठेवला होता व त्याच्याकडून स्वतःच्या चरित्रावर सुंदर ग्रंथ सिद्ध कर-
विला होता. त्याचप्रमाणे पंडित परमानदाचे, गागाभट्टाचे आणि अनेक सस्कृत
पंडितांचे स्वागत करून त्यांना यथान्याय व यथायोग्य आश्रय देवून गुणिजनाना
आणि विद्वानाना आणि सस्कृत विद्येला त्याने अुत्तेजन दिले.

मनुष्याचा अुत्तमप्रिय असलेला स्वभाव जाणून शिवरायाने गतस्वातंत्र्याचे
पुनरज्जीवन नि हिंदुपदपादशाहीचे पुण्याहवाचन रायगडच्या पुण्यभूमीवर सिंहासना-
रोहणाचा समारंभ घडवून आणून केले. अनेक घतवूपर्यंत हिंदुस्थानच्या दैवी,
अुभी अगलेली हिंदु सिंहासने खचून गेली. पाहण्याच हात राजप्रवृत्ति हिंदूच्या
हातात येत होते, परंतु ते परक्याच्या मस्तकाला भूषित करण्याकृता काय त !
छत्रचामरे ते पाहत होते, परंतु ती 'स्यन'च्या हातानी परक्याच्या मस्तकावर
ढाळावी लागत होती ! आणि हाय ! ह अने हृदयविदारक दृश्य अेव पडते, दान
नव्हे, सतत पाचशे वर्षे हिंदु जातीच्या ललाटी गिहिले होते, परंतु शेवटी शिवराजीने
मनु पालटविला. त्याने हिंदु जातीच्या अितिहासातील आणखी अेक अद्भुत

दिवस असल्याने वादसहा औरंगजेब मगिदीत जावयाचा होता. वादसहाची स्वारी सिद्ध झाली. हजारों घोडा पंथपटाटन स्वारीपुढे रागानी अुमा राहिला. 'सहस्रो घोडेस्वार सशस्त्राच्या तरवारो, भाले, चढुका पेलीत त्या अस्वावर अंटीने स्वार झाले. मध्ये प्रचंड हत्तीवगच्या अुच अवारीत औरंगजेब, वसून अेसाद्या दुष्प्राप्य. दानवागारखा दिमू लागला. तो स्वारी थोडी पुढे सरतते तो त धरणे घरावयान आलेले सहस्रो हिंदु 'न्याय घा ! महाराज, न्याय घा !' म्हणून ओरडत ओरडत स्वारीच्या मार्गावर आटवे झाले. त्याम भालदार शिपाजी दूर करू लागले ते हटेनात. हिंदूवर होत असलेले अत्याचार नि लादले जाणारे अन्याय कर दूर झाल्याविना जाणूही हरणार नाही अशी अेकच ओरड झाली. औरंगजेब क्षणभर अुमा राहिला. लागात वाटले नेवटो नि शस्त्र प्रतिकातने डाय जिकला. दगडासही पाझर फुटला. दवेने अग्निही पड झाला. थितवयात अेक मुल्ला म्हणाला, निमाजाचा वेळ अनदी मग्निघ आला आहे ! अधिव पावल्यास प्रार्थना अधन्व होऊल औरंगजेब म्हणाला, 'चालवा हत्ती पुढे !' ते सहस्रो हिंदु म्हणाले, 'मायबाप ! आमचे म्हणणे अैकां, मग पुढे जावे !' औरंगजेब म्हणाला, 'त्यात मार्ग सोडून अुभे करा !'

महाराजांच्या चित्तात हा अपदेश पूर्णपणे ठसला. केवळ शीयति नव्हे नि
केवळ शांतपनि नव्हे, केवळ दंडेलीने नव्हे नि केवळ नूरमाओने नव्हे, तर जिथे जसा
प्रसंग पडेल तिथे तस वागून आपले मुख्य ध्येय—आपले मुख्य अवतारकार्य—
साधावयाचे, हा त्यांनी निश्चय केला. त्यांनी निश्चय केला की—

साप विलारी देशजननिचा ये घेऊ चावा ।

अवचित गाठुनि ठवतुनि मुलवुनि वसाहि ठेचावा ॥

महाराज लहानपणी शिवलेले त्यांच्या राजनीतीचें हे मुख्य सूत्र प्रौढवयीची
वर्षी विसरले नाहीत ते विजापुरास आपल्या पित्यासह गेले होते, तेव्हा त्या
यवती बादशहास पाहून दिपून जाण्याचे स्थली त्याचा सात्त्विक कोप भडवून
बुठ्या त्याचे पाय असाचा लोहस्तूभाप्रमाणे ताठ झाले ते कुत्सित करण्यासाठी
वाही बेल्या लवेनात त्याचप्रमाणे विजापूरच्या दरवारात भाभीची होत असलेली
हत्या पाहून त्यांनी स्वतः असा मुसलमानास छाटून काढले. त्यांनी अफझुलखानाची
मगरमिठी पडताच त्या प्रचंड दैत्यास अचाट माहस करून पोटात वाचनसो खूपमून
खाली लोटविले । भर मध्यरात्री शाहिस्तेखानाच्या प्रत्यक्ष राजवाड्यात शिरून
त्यांच्या सहस्रौ सैनिकाचे भर गोटात त्यावर वार चढविला नि हा हा म्हणता
पुन्हा जसेच्या तसे निमटून सिद्दगड पाठीशी धातून असली अचाट वरें करणारा
निवाजी थ्याड होता असा समजण्यास या भागण्यास कोणाची छाती आहे? प्रत्यक्ष
रामदासाना या त्यांच्या अचाट साहसाची, कहातीपणाची, जियाविपरीच्या निष्ठा-
ळजीपणाची भीति पडून 'मोहरा गदला अभिमाना ॥ मग तो जीवाकडे पाहेना ॥'
'हवाही ठोक नाही असे निवाजीस सांगावे लागले 'धुरेने युद्धास जाणे । अशी नव्हेत
की राजकारणे । धुराच करून सोडणे । कित्यक लोक ॥' अशी चेतावणी द्यावी

रोमहर्षण प्रसा गागाभट्टाच्या हस्ते स्वतःला विधिवुक्त राज्याभिषेक करवून घेऊन घडवून आणला

घन्य तो दिवस, की ज्या दिवशी शिवनेरीच्या पडक्या दुर्गात जन्मास आलेल, तोरणागडावर अडसळणारे, असे य कश्चित भासले जाणारे झुनाड पार असिले हिंदु राज्याचे स्वामी झाले हिंदु जातीचे भाग्य पुनरपि अदयाला आले हिंदु हे जात जात जिवंत झुरले

तां घन्य दिवस हाच! - हिंदुपदपादशाह शिवछत्रपतींना आज राज्याभिषेक आहे, 'या' पुण्यगरिस्तानो, आपल्या पवित्र जगती आपली पात्रे भरभरून गडच्या राजवाड्याकडे या ! आणि या हिंदु छत्रपतींवर राज्याभिषेक कर पश्चिम समुद्र नि पूर्व समुद्र हे तुझे दोन्ही बाजू अभाऊन, हे हिंदुमहासागरा तु कोपागारातील अनेक रत्नामात्याची अुपायन ह्या हिंदुपदपादशाहाच्या चरणां अणवण कर !

ह्या अतिहास घडविणाऱ्या दिवसाला आज ठीक तीनशे वर्षे चाला आ या तीनशे वर्षांच्या अवधीनत ह हिंदुस्थान ह्या राष्ट्रवीराला अचित बनत आप वृत्ततेचा करभार सादर करीत आहे त्या थारामोठ्याच्या करभारात हा माया कुनज पुरस्कार, शिवभूपते ! तू स्वीकार आणि अितदच 'पसायदान' दे व तुनी दिव्यस्फूर्ति आम्हा सांप्रत हतबळ बनलेल्या हिंदु जातीच्या अमात सचि-व्हावी आणि तू तीनशे वर्षांपूर्वी हिंदु राष्ट्राच हिंदु धर्माचे आणि हिंदु नावाचे ज पुनरुज्जावन केस तसच आजही करावयासाठी तुझ्याप्रमाणे आम्हाही मार्ग यावे ! !

शिवरायांच्या यशस्वी राजनीतीचे ऐक सूत्र

कातयं केवला नीति शीर्यं इवापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिसमेताभ्यामुभाभ्यामन्विषेय स ॥

महाराज अगदी लहान होते आठ वेग वर्षांचे सुद्धा नसतील तेव्हापासून आपल्या धर्माची नि जातीची अवनति पाहून त्याचे हृदय तळमळून असावे तेव्हापासून या अवनतीच्या प्रतिकाराथ मी काय करू शकेन याचे विचार त्याचे चित्तात घाळत असत तेव्हापासून माझ्या राष्ट्राच्या नि माझ्या धर्माच्या गौरवासाठी, स्वातंत्र्यासाठी सामर्थ्यासाठी मा आपण प्राणही देऊन ही प्रतिज्ञा ते करीन असावे त्याच्या त्या चिमुकल्या मस्तकात 'हिंदवी स्वराज्या च्या प्रचंड कल्पना नि मनोहर स्वप्न शुद्ध पावत, विस्तार पावत प्रसार पावत, अखाद्या विद्युत प्रवाहासारखी त्याच्या सगतीत राहणाऱ्या बालकांच्या, तरुणांच्या अितनेच नव्हे तर बुद्धांच्याही

रमालाने हात बाधलेला, 'मला शस्त्राचे भय वाटते, वृषा करून आपण मला सडेच भेटावे' म्हणून थरथरत कापत म्हणणारा, ठेगणा, दचकत पाय टेकणारा, विजा-पूरच्या अपराधाची सेवकास दमा असावी अशी याचना करणारा नि मी माझे शिर कृतकर्माची दमा मागून आपले पायी ठेवता म्हणून अफझुलखानापुढे गयादया करणारा अेक अगदी धिल्लरसा मनुष्य त्या मडपात गिरला, तो शिवाजी हुता त्याच्या त्या वेळच्या मुद्देवरून, शब्दावरून नि वर्तनावरून पहाणारास असच वाटलं पो, त्याहून भिन्ना मनुष्य या जगात कोण आहे ?

तो अफझुलखानासमोर आला, अफझुलखाने त्यास सहज बगलेत दाबल - जस आपण सहज अेखाद्या हरिणाची मान बगलेत दाबतो तो काय झाल ? तरवार चमकली पोटात बाधनख घुसली तो धिप्पाड खान ची ची करीत अकुशघाताने ची ची करणाऱ्या अेखाद्या हत्तीसारखा कालमडू लागला पट्ट्यास पट्टा, खजिरास खजीर, ताफेस तोफ मिडली ! खान ठार झाला ! खानाची फौज ठार झाली, अधळली गेली शिर छाटून, पोट फोडून, गोट लुटून शिवाजी अेखाद्या सिंहासारखा गड चढू लागला ! देवीचा सूड घेतला श्वाचा सूड घेतला शत्रूचा वारा सहस्र घाडा पाटाव करून बाधून टाकला अेका क्षणापूर्वी या जगातील अत्यंत भिन्या मनुष्यासारख्या दिमणाऱ्या त्या शिवाजीहून आता या जगात अधिक शूर दीप्तिमान नि साहसी कोण ? त्या वळा तो धिल्लर दिसला म्हणूनच या वळस त्याच्या मुद्देबरीत त्या दिग्दर्श्या दीप्तीवर कोणाची दृष्टि ठरत नाही त्या मडपात शिरतेवळी तो मान अवनत करून गिरला म्हणूनच आता तो त्या मडपातून विजयाचे पाठीवरील युक्त अवारीत वसून मान ताठ करून बाहेर येत आहे !

‘वादशाही ठसा नि पजा यानी अलवृत झालेली आपली वृषापूरण आज्ञा येऊन पावली ह्यायोगे वादशहानी मला जीवदान दिले आहे या पापी दासाचे अपराध क्षमेस पात्र नसताही वादशहानी केवळ अुदार अत करण्याने वृषा केली हे त्यास मोठे भूषण आहे मी आज्ञेप्रमाणे विजापूरकरावरही चालून जाऊन नि त्या युद्धात विशेष पराक्रम गाजवून पूर्वीचा काळिमा धुवून काढीन आपल्या अनंत अशकाराची फंड अशात तरी करीन ’

या ‘मुसलमानां घमंरक्षक’ शिवाजीने पुढे मुसलमानां घमंरक्षक ‘गोत्राह्वण प्रतिपालक’ छत्र अुभाह्वन कित्ती सरक्षण केले नि ‘तुमची नोकरी अिमानाने पाळीन म्हणून वचन देणाऱ्या या अँग्रेजांकाने त्या औरंगजेबाची चाकरी पुढे कशी बजाविली हे अितिहास-प्रसिद्धच आहे ।

पण शिवरायांच्या कृत्यांचा पुढचा अितिहास ज्याच्या अधळघा डोळ्यांना दिमू शकला नाही किंवा त्या घोरसिंहाच्या मागच्या अनंत धाडसाची, अप्रुव साहसाची नि दीप्ततम तेंजाची दीप्ति नि स्मृति ज्याच्या विल्लर नि वृत्तघ्न मनात राहू शकली नव्हती अशा तत्कालीन वायावापडघाती अेकव वोल्टेकुअी करण्यास आरंभ वेला. अफझुलखानावडे नुसत्या पाहण्यानेही ज्याची गाळण शुडाली असती, आजन्म मुसलमानापुढे कुरनिसात वरता करता ज्याच्या गुडग्यास घट्टे पडले होते नि विजापूरच्या नि दिल्लीच्या मार्गातून गाभीच्या कसाजीखान्यासमोरून चालताना मुसलमान रागावतील या भयाने नाकास पदर लावून चालण्याचेही साहस ज्यानी केले नाही असले म्याड, देशराजूच्या नौकराणीचे नौकर तेही नाक मुरडून म्हणाले, ‘बी, छी, म्याला लेकाचा । असली पने धाडण्यापेक्षा शिवाजी मेली असता तर

नाही, दावूचे जे जन्माचे मिघे, जे शत्रूवर धर्मयुद्धांत हात अगारणें तरे दूरच; पण दुसरें कोणी अगारू लागताच, गर्जू लागणाऱ्या दावूच्या क्रोधाच्या डुरवाच्या अंकतानाही सकंण, दार लावून आंत चुलीपाशी जावून बांगड्या भरून लपून बसतात नि जे तिथे मात्र शिवाजीच्या भिषेपणाला हसतात अशा तुमच्यासारख्या लाख दायावापड्या मेल्या तरी चिंता नाही असेंच अतिहास गर्जत राहणार !

अितक्यात 'मुसलमानी धर्मरक्षक' शिवाजीस बादशाहाने पत्र लिहिले.

'भेटीस या म्हणजे बादशाही कृपा संपादन कराल !' महाराजांनी युक्तीने मूग मिळून भेटीस जाण्याचे ठरविले. तां ओरंगजेबाने दरवारात पांच हजारी स्वारांत शिवाजीला भुमें केले. पांच हजारी स्वारात शिवाजीला ! - की, ज्याने अखिल भारताचे सिंहासनावर आपला अधिकार सांगितला - त्याला भुमें केले. अंतर्गत तेज असळून बाहेर येऊ लागले, मुद्रा लाल शाली, रागाने पुटपुटत महाराज काही वाकडेतिकडे राव्दही पुटपुटत गेले; पण त्वरित त्या क्रोधाच्या तरवारीस तितिक्षेच्या कोशात तसेंच बळेच दावून शिवाजीराजे नेमून दिलेल्या घरी गेले तां तें घर तुम्हें झाला नि ओरंगजेबाचे सशस्त्र पहारे भुमें राहिले. त्या वेळेस आपल्या अंगीकृत कार्याकडे जावयाम, हिंदुस्वातंत्र्याच्या भावी राजमंदिरात घुमावयास अेक लहानशी दिंडी काय ती अुघडी होती; पण तीतून मान अगदी खाली घालून, गर्वाचा ताठा अगदी नाहीसा करून, अपमानाच्या आकुंचनात अंगें अगदी दडपून टाकून गेले तरच क्वचित् त्या दिंडीतून गिसटून पुढे जाण्याचा संभव होना. जर तिथे शिवाजी म्हणता, मी मान लववायचा नाही ! मी हिंदु स्वातंत्र्याचा ध्वज ! मी जीव गेला तरी लवणार नाही, तर तें कृत्य जरी निंदनीय झाले नसत तरी अभिनंदनीयही झालें नसतें. तेव्हा ताठपणा नव्हे तर आकुंचनच अभिनंदनीय ! पण निष्फळ नव्हे तर अभिनंदनीय असूनही सफळ होणारें होतें. म्हणून महाराजानो त्या दिंडीतूनच हिंदु राज्य्यांच्या मंदिराकडे जाण्याचा निश्चय केला. जो पहारेकरी येजील त्याची स्तुति केली. कोणास पेढ्यातून भेवा घाडला.

थोडाच वेळ निघून गेला. महाराज सुरक्षित रायगडला आले आणि मग सिंहगर्जनेची खरी वेळ आली ! दन्या-डोंगरातून तोफेने अशी गर्जना केली. तो महाराष्ट्राचा सिंहनाद ऐकून पूर्वी ज्यास तुच्छतेने औरंगजेब 'अंरीर' म्हणत होता त्यासच 'सैतान' असें नासाने म्हणू लागला.

थोडेच दिवसांत रायगडावर हिंदुपदमादशाहीची मुहूर्तमेढ रोवून, हिंदुत्रीचा स्वातंत्र्यध्वज अुमारून हिंदु सिंहासनावर गोत्राहणाचे पालनकर्ते श्रीचिच्छत्रपति-महाराज औरंगजेबाचे छातीवर हिंदुसाम्राज्याची प्राणप्रतिष्ठा करते झाले ! जय-सिंगाला ते शरणागतत्वाचे पत्र लिहिताना, मल्लयुद्ध पूर्ण भरांत असताना शत्रू पेच मारून धुलथून पाडण्यासाठीच पण त्याचे पुढे नम्र होवून त्याचे पायाला हात घालताना वायावापड्या मूर्खपणाच्या झोलाने नि तिरस्काराने जिवाजीवर ओरडल्या होत्या, 'थू : शरण गेला ! शत्रूचे पाय धरले !' आता त्या पाय धरणान्या हाताने तोच शत्रूचा पाय हिसडून टांग मारून त्याच पेचाने शत्रूस चीत करताच हरिद्वार-पामून कन्याकुमारीपर्यंत हिंदु जनता टाळी देवून गर्जली—गर्जत आहे—आणि गर्जत राहील की, 'मले वीर ! खूप पेच मारला ! शत्रूस चारी मुंड्या चीत केला !'

ही झाली शत्रूची गोष्ट. दुष्टाशी महाराज असे वागले. कपटनीतिपटूशी हें बतन झालें. पण सुष्टाशी ? साधूशी ? रामदास म्हणतात, 'आचारशील विचारशील । न्यायशील धर्मशील । सर्वज्ञ मुशील । जाणता राजा ॥' की ज्याने अितव्या खटा-टोपाने संपादिलेले राज्य अेका कामदाच्या केवळ चिटोऱ्यावर केवळ अेका शब्दाने हें राज्य 'रामाचें' म्हणून निर्देश करून दासांचे झोळीत भिक्षा घातली आणि आपण 'हिंदुधर्मोसाठी फकिरी घेतली !'

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ।

साध्य जर पवित्र आहे तर त्याचेसाठी गाजविलेलें शौर्य नि दाखविलेली नम्रता, केलेले रण वा निघालेलें शरण, हीं दोन्हीही पवित्रच आहेत. जे जे साधन पवित्रतम साध्याचे मिद्धोस्तथ अपरिहार्य नि अती मनुष्यजातीस लाभकारक ठरते त्याचें त्याचे अवलंबन पवित्रच होय.

नाही, तबूचे जे जन्माने मिथे, जे तबूवर घमंघुडात हात अंगारणे तर दूरच, पण दुमने कोणी अंगारु लागलाच, गर्जून लागणाऱ्या तबूच्या त्रोघाच्या दुरताच्या अंकनानाही सपस, दार लावून आन बुलीपाशी जाऊन बागड्या भस्मन लपून वननात नि जे तिथे मात्र शिवाजीच्या भिषेपणाला हंगतान अशा मुमब्द्यामाररणा लात बायाबापड्या मेल्या तरी चिना नाही अनेच अतिहास गर्जत गहनार ।

अितमयात 'मुसलमानो घमंरक्षक' शिवाजीन बादशाहाने पत्र लिहिजे.

'भेटोन या म्हणजे बादशाही कृपा मपादन करात।' महाराजांनी युक्तीने भूग मिळून भेटोन जाण्याचे ठरविले तो औरंगजेबाने दग्यारान पाच हजारो स्वारात शिवाजीला अग्ने केले पाच हजारो स्वारात शिवाजीला । - की, ज्याने अरिल भारताचे सिंहामनावर आपला अधिकार मागितला - त्याला अग्ने केले. अतर्गत तेज असून बाहेर येऊ लागले, मुद्रा लाल झाली, रागाने पुटपुटत महाराज काही बापडेतिगडे शब्दही पुटपुटत गेले, पण त्वरित त्या त्रोघाच्या तरवारोस निशिधेच्या कोशान तमच वळेन दावून शिवाजीराजे नेमून दिलेल्यापरी गेले तो ते घर सुरंग झाला नि औरंगजेबाने मगत्र पहाजे अग्ने राहिजे त्या वेळेस आपल्या अंगातून कायावडे जावयात, हिंदुस्वानय्योच्या भावा राजमदिरान घुमावयात और लहानशी दिंडो नाय तो अघडी होनी, पण तीतून मान अगदी खाली घालून, गर्वाचा ताठा अगदी नाहीसा करून, अपमानाच्या आनुचनात अर्गे अगदी दडून टाकून गेले तरच वचवित् त्या दिंडीतून निसटून पुढे जाण्याचा संभव होना जर तिथे शिवाजी म्हणता, मी मान लववायचा नाही । मी हिंदु स्वातंत्र्याचा ध्वज । मी जीव गेला तरी लवणार नाही, तर ते कृत्य जरी निदनीय झाले नमत तरी अभिनदनीयही झाले नमने तेहा ताठपना नव्हे तर जाकुचनच अभिनदनीय । पण निष्फळ नव्हे तर अभिनदनीय असूनही सफळ हांगार होतं. म्हणून महाराजाना त्या दिंडीतूनच हिंदु राज्यश्रीच्या मदिरावडे जाण्याचा निश्चय वेला जा पहारकरी येजील त्याची स्तुति वेळी कोणाय पेटान्यातून मेवा घाडला. मी मुसलमानो घमंरक्षक शिवाजी मी कधीही बाकशहासी बंद करणार नाही मी गरीब आहे मी अपराधी आहे ।' अित्यादि निरोप त्यांनी मुसलमानांनी मरदाराम घाडले नि अेक दिवस त्या पेटान्यातील वेडे, मिठाजी नि अफू खाऊन गुग झालेल्या सरदाराचे हातावर तुरी देऊन महाराज त्याचे हातून निसटून गेले । ज्या वेळेस ते अेका पेटान्यात अगे आवळून वर भूस खाली भून, वर मिठाजी खाली मेवे असे अेखाद्या पिजऱ्यात पडलेल्या अुदरासारखे दमले होतं, त्या वेळेस ते तमंच पहारेकऱ्यात सापडते तर औरंगजेब माळ्याने दसून निश्चित म्हणाला असता, 'बेशक यद्द बेशरम अक पहाडका चुवा है । कंसा चुवेवे माफक छिपता है, देखो।' पण त्या वेळी दुरासारखे हाणे हेंच खर सीमं होतं त्या वेळेस सिंहासारखी गर्जना करणे ही शीर्षांची कवळ चिटवना मात्र झाली असती ।

थोड्याच वेळ निघून गेला महाराज सुरक्षित रायगडला आले आणि मग सिंहगजनेची खरी वेळ आली। वया-डागरातून तोफेने अशी गर्जना केली ती महाराष्ट्राचा सिंहनाद ऐकून पूर्वी ज्यास तुच्छतेने ओरगजेव 'अरीर' म्हणत होता त्यासच 'सैतान' अस नासान म्हणू लागला

थोडेच दिवसात रायगडावर हिंदुयुद्धपादशाहीची मुहूर्तमेढ रोवून, हिंदुश्रीचा स्वातंत्र्यध्वज अभाळून हिंदु सिंहासनावर गोत्राह्मणाने पालनवर्त श्रीशिवछत्रपति-महाराज भीमगजेराचे छातीवर हिंदुसाम्राज्याची प्राणप्रतिष्ठा करते सांगे। जय-सिंगाला त क्षरणागतत्वाच पत्र लिहिताना, मल्लयुद्ध पूर्ण भरात असताना शत्रूंना पेच मारून झुलपून पाडण्यासाठीच पण त्याच पुढे नम्र होऊन त्याचे पायाला हात घालताना वायावापड्या भूर्खंपणाच्या डौलाने ति तिरस्काराने शिवाजीवर ओरडल्या होत्या, 'शू शरण गेला। शत्रूचे पाय धरले।' आता त्या पाय धरणाच्या हाताने तोच शत्रूचा पाय हिसडून टाग मारून त्याच पेचाने शत्रूस चोत करताच हरिद्वार-पामून मन्चाकुमारीपर्यंत हिंदु जनता टाळी देऊन गजली-गर्जत आहे-आणि गजत राहिल की, 'भले वीर। छूप पेच मारला। शत्रूस चारी मुड्या चोत केला।'।

ही झाली शत्रूची गोष्ट दुष्टाशी महाराज असे वागले कपटनीतिपटूनी ह वतन झाले पण मुष्टाशी? माथूशी? रामदास म्हणतात, 'आचारशील विचारशील। न्यायशील धर्मशील। सर्वज्ञ सुशील। जाणता राजा॥' की ज्याने अतक्या खटा-टोपाने सपाविलेक राज्य अक्षा कागदाच्या केवळ चिटायावर केवळ अक्षा घड्याने हे राज्य रामाच म्हणून निर्देश करून दागाचे झोळीत भिदा घातली आणि आपण 'हिंदुधमासाठी फकिरी घेतली।'।

आदान हि विसर्गाय सता वारिमुचामिव।

माध्य जर पवित्र आहे तर त्याचेसाठी गाजविलेले शौर्य नि दाखविलेली नम्रता, केलेले रण वा निघालेले शरण हीं दोन्हीही पवित्रच आहेत जे जे माघन पवित्रतम साध्याच सिद्धीस्तव अपरिहाय नि अतो मनुष्यजार्तास लाभवारक ठरत

जनतेच्या कल्याणासाठी मी केव्हा 'वळीस' अगदी दुबळ दिसणारी धामनमूर्ति धारण करीन, जरासंधाच्या नगराच्या महाद्वारातून विजयवाद्य वाजवीत शिरण्याचा मूर्खपणा करण्याचे स्थली छत्रवशात आडमागनि दीनासारखा प्रवेशीन, कालयवनापुढे भरघाव पळ वाडीन, मुचकुंदाच्या गुहेत लपन, भीमासारखा संपाकी होवीन, पण सधि साधताच अेकाअेकी झुलटून रामासारखा रावणावर तुटून पडेन, नरसिंहासारखा घोर हावीन, अभिमन्यूसारखा विजय पाहण्याचोही आशा न धरता मारला जावीन—पण—

ध्यूही शिरेन सरसा मागे परतेन अेक पव्हो न ।

शिवरायाच्या राजनीतीचे हू मूत्र हात, म्हणूनच औरंगजेबासारख्या कपटी, चापास वाप न म्हणणाऱ्या, मुमकमानी बाह्महाच तोडीस तोड देऊन त्यांना हिंदुपदपादशाही स्थापन करना आली

शिवरायाच्या मगस्वी राजनीतीचे हू मर्म होते अेतदयेंच

कातर्यं केवला नीति शौष इवापदचेष्टितम् ।

अत सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्विषेण स ॥

या नीतिसूत्राच आधारान वागून शिवाजी स्वराज्य स्थापू शकले ! शिवाजी शिवाजी होयू शकले ! ।

✱ ✱ ✱

अटकेवर हिंदु विजयाचा भगवा झेंडा

(१)

हिंदूंच्या अर्वाचीन इतिहासात, म्हणजे कमीत कमी गेल्या अेक हजार वर्षांत हिंदुमात्रास अत्यंत मंगलवारक, अत्यंत अभिमानार्ह आणि अत्यंत गौरवास्पद असा जर कोणता दिवस धुगवता असेल, तर तो तो होय की, ज्या दिवशी हिंदूंच्या भगव्या झेंड्यास दुजवीत नेहून, मुसलमानांच्या वादशाहीचे तुकड्यामागून तुकडे बुडवीत हिंदूंच्या साम्राज्याचे प्रातामागून प्रातः अस्लामी राज्यसत्तेच्या गुर्मीच्या छाटून टाकलेल्या पज्यातून विमुक्त करीत हिंदूंच्या विजयी सैन्यानी त्यास अि स १७५८ च्या अप्रिल मेच्या सधीस अटकेवर रोविले !

अेकदरीत पाहता दाहिर राजाच्या पराभवापासून म्हणजे आठव्या शतकापासून हिंदूंच्या पडत्या काळास आरंभ झाला अफगाणिस्थानापासून ता बंगालच्या शेवटच्या नगरापर्यंत आणि काश्मीरपासून ता रामेश्वरापर्यंत हिंदूंची सारखी पिछेहाट होत होत सव हिंदूंची राजसत्ता मुसलमानांच्या हाती गेली जर या पराभवाच अटटे हिंदूंना केव्हाही काढता आले नसत तर हिंदु जातीस आणि हिंदु सस्कृतीस जगात तांड काढण्यास जागा अुरली नसती जथे तेथे सारखी हिंदूंचीच हार होत आली होती त्यामुळे मुसलमानासच नव्हे तर अुम्या जगास सहजच अस आट लागले असत की हे हिंदु स्वभावतःच दुसऱ्याचे दास होअून राहण्यास योग्य आहेत हिंदु सस्कृति ही मनुष्यमात्रास शेलपट घरघालू भित्रा आणि निर्जीव कारणारी आहे हिंदु ह्या जिवत कलहात मुसलमान किंवा पातुगीज किंवा अिग्रज यांच्यापुढे टिकाव धरू शकण्यास कधीही समर्थ होणारा नसल्यामुळे सृष्टीच्या निदय पण कायक्षम नियमाप्रमाणे त हिंदु राष्ट्र राष्ट्राच्या झुंजीत मग्नच पाहिजे मुसलमान तर अितरेच म्हणून यावेनात त्याचे सहस्रावधि मुल्ला आणि मोलवी मुसलमानानी हिंदूंचेर मिळविलेल्या अखंड अपाकडे वोट दाखवून सव जगास सांगू लागले की, 'हे पहा ! हे हिंदु मुसलमानांपुढे जे गोगलगाय होअून जातात त काही त्यांच्यात जूट नाही म्हणून मुसलमानावर ते भोळसटपणे विश्वास टाकतात म्हणून त्याच सैन्यसभटन ठिके आहे म्हणून किंवा त्यांच्यात आत्मनाशक दुष्ट रूढी शिरल्या आहेत म्हणून नव्हे तर ह्या आनुपगिक दोषापक्षा त्यांच्या प्रत्यक्ष मूर्खप्रकृतीतच अनुस्यूत असलेल्या न्यूनामुल्लन होय हिंदु सामरिक कूटनीतीत अक्षम, फूट पडलेला, असघटित

आहे, म्हणूनच तो मुसलमानाच्या पुढे गोंगलगाय झाला असे नव्हे तर हिंदु हिंदु आहे म्हणूनच तो मुसलमानापुढे हतबल ठरतो आणि हिंदु हिंदु आहे तोवर तो सत्ताच ठरतार ! हिंदु मूर्तिपूजक आहे - मुसलमान मूर्तिभजक आहे हिंदु हुरला, मुसलमान जिबला अर्थात् मूर्तिपूजक हा हुरावयाचाच आणि मूर्तिभजक हा जिबावयाचाच ! हिंदूना धर्म साठा हिंदूच तत्त्वज्ञान फाल, हिंदूच रक्त नि मत्त्व म्हणून हिंदूकडे देवाने स्वतःच पाठ फिरविली आहे आणि त्यांना तो जय देत नाही अहिंदूना दव जय दता, यावरूनच अहिंदूचा धर्म सत्ता, त्याच तत्त्वज्ञान सत्य, त्याचे रक्त जिवत नि जिवत राहण्यास योग्य ! असा काटिशम मुल्ला आणि मोल्वी सरसावट वर लागले ह्या अिनरच नव्ह, तर त्याच्या त्या पुष्पित याविवादाचा पगडा पडून शेवटी हिंदूचा देखील बुद्धिधन होत चालला मुसलमानाच्या प्रत्येक सामरविजयावरोवर हिंदूचा अवेन राजमुकुटच चूण होत असे त्याच्या ससृतीच्या आत्मविद्वत्ताचा आणि हिंदुत्वाच्या जायनाचाही अेकक घागा तुटत जावी जर हीच स्थिति तशीच राहता, जर रणशेनावर हिंदूस पराजयमागून पराजयच यत राहने, तर अहिंदूच काय पण सृष्टि दत्तोल तिच्या निर्वृण, निष्ठुर स्वभावानुरूप तशा अवर्षण्य आणि दुय्य राष्ट्राकडे पाठ फिरविता आणि त्याच्या भाळी ' जीवनाल- हात मरण्यागच योग्य ' अशी मुद्रा ठोकून त्यास काळाचे जगड्यात डकलून देतो ! आज ह जगत् हिंदुगून्य हाअून राहते हा दस स्वतः स हिंदूच हिंदुस्थान न म्हणविता हिंदूचे कवरस्थान म्हणविता कारण कुणी वाहाही म्हटल तरी ज्यास जगड्यात जगडता येत नाही आणि जिवना यत नाही त्यास जगात जगता येत नाही - येणार नाही ! हा सृष्टीचा निष्ठुर नियम आहे दुवलानी पणु अिच्छेच्या गुलावाच्या फुलामध्ये ' जगड्यात जो जिगीठ तो जीवनात जगल ! ' हा निष्ठुर नियम खादलेली ती निसगाचा तरवार वितीही झाकली तरी तिची जीवघेणी धार आणि त्या निसगाची ती ' red in tooth and claw ' असणारी रक्ताळ वाघनख ही काही

त्या ग्रहणाच्या मोसकालाचा पहिला विपल जन्मला. तो त्या वेळेस कोणास कळला नाही. केवळ अतिहासाच्या भुलट्या दुविणीतून आज तो दिसू लागला आहे. शिवाजीने हिंदूंच्या स्वतंत्र साम्राज्याची संस्थापना केली. तो रणक्षेत्रात उतरला तेव्हा 'न्यायाचा जय होतीलच !' ह्या दैववादाची भाळ घेऊन न उतरता तीं निसर्गाचीं निष्ठुर वाघनखे घेऊन उतरला. 'रणक्षेत्रात जिंकील तोच जीवनक्षेत्रात जगेल !' हा निमर्गनियम आहे ना ? ठीक आहे, अरेल ! पण तो अमोघ आहे; तो अनुलक्ष्य आहे. म्हणून त्याच्या त्या निष्ठुरतेस निष्ठुरतेनेच तोंड देऊन त्या 'red in tooth and claw' अमणाच्या जीवनकलहाच्या वाघनखानेच अहिंदु गर्वाच्या अफसूलखानास मी चिरीन, ही हिंदुपराक्रमाने प्रतिज्ञा केली आणि भगव्या झेंड्याच्या तळाखाली भयंकर संगरं भाजतें !

लढाओमागून लढाओ झाली; पण पूर्वी हिंदूंना जितक्या निश्चिततेने अपजय येथी, तितक्याच निश्चिततेने त्या दिवसापासून अहिंदूंना अपजय येत गेला. जेथे जेथे मुसलमान भेटला, मग तो मोगल असो वा पठाण असो, सय्यद असो वा शेख असो—तेथे तेथे हिंदूंनी—मग तो रजपूत असो वा वुदेला असो, मराठा असो वा शीख असो—त्यास पिटून काढले. केवळ मुसलमानासच नव्हे तर अंग्रज, पोर्तुगीज, डच—जो जो अहिंदु दिसला त्यास हिंदूंनी होऊन होऊन टक्कर देऊन रणक्षेत्रात चारी मुड्या चीत केले. अशी चढती कला अटकेच्या विजयापर्यंत सारखी चालली. रणक्षेत्रात जो जिंकिल तोच जीवनक्षेत्रात जगावयास योग्य ! या शत्रूच्या रानटी परंतु अखडनीय कसोटीप्रमाणे चिजेता हिंदु जगावयास योग्य ठरला आणि म्हणूनच आजही तो जगलेला आहे आणि भविष्यकालीही जगू म्हणून म्हणत आहे.

शिवाजीची जन्मघटी हा हिंदुपराक्रमाच्या सूर्याने सातशे वर्षांचे खग्रास ग्रहण मुट्याचा पहिला विपल होता. तेथून ते ग्रहण मुटत मुटत ज्या दिवशी हिंदुपदपाद-शाहीचा मराठी घोडा अबदालीच्या सेनेस हाणीत, हटवीत, हुसकावीत अटकेस पोचला त्या दिवशी ते ग्रहण पूर्णपणे मुटून हिंदूंचा प्रताप आपल्या महेश्वरश्रींनी

अतिहासाच्या जुलट्या दुर्निमीने काय त त्या दिवसाचे महत्त्व आज दिसू शकेल आणि आपण त्या जयत्या पाळतो हें ठीकच आहे, परंतु ह्या मर्व जयत्यास जे महावीर जमले त्याच्या पृथक पराक्रमाच सभूयफलित ज्या दिवशी दृग्गोचर झाले, त्याच्या अनक कष्टाच ज्या दिवशी सार्यंक झाले ज्या दिवशी त्यानी हिंदुत्वाच्या गौरवार्थ आरभिलेल्या घटकव्यापक महान् युद्धाचे साधक होऊन रामेश्वरापासून अटकेपर्यंत हिंदुस्थानभर हिंदूंच्या देगावर हिंदूंची सत्ता गाजू लागली तो अटकेच्या विजयाचा दिवस हा अगवला तेव्हा ह्या मित्राचेच नव्हेत तर धत्रूचेही डोळे दिपून जावत अशा महान तेजाने तळपत अगवला । (प्रतिज्ञेहून पूर्ति ही जितकी अधिक आश्वासक आणि अभिमानाह असने, तितकीच जयतीतिथीहूनही अटकेची ही विजयतीतिथि अधिक अभिमानाह आहे बीजारोपणाचं साफल्य जस फळाच्या घोसानी वाकलेल्या तरुत होते, पेरणीच्या दिवसाच साफल्य जस फलतूच्या दिवसात होते त्याचप्रमाणे वारजमतिथीस ह्या विजयतीतिथि सफल करतात) अरावण मराम वा जगदद्येति निश्चित ॥ अशी पोर प्रतिज्ञा करून ठाणलेल्या द्युजीत ज्या तिथीस रावणाची दाही शिर रामाने छाटली त्या विजयतिथीनेच जनी रामाच्या जमतिथीस शोभा आली, किंबहुना या विजयतिथीनेच त्या जमतिथीस जयती अस नाव साधपणे धारण करण शक्य केले त्याचप्रमाणे सात पिढ्यांच्या हिंदु पराजयाचा सूड घेणाऱ्या हिंदु वीरांच्या अटकेच्या विजयाने त्या सात पिढ्यांच्या जन्मतिथीना जयत्याचे वैभव अपण केल अतदर्थ अर्वाचीन हिंदु अतिहासात जो दिवस व ज्या घटना गौरवपर आहेत त्या सव दिवसात आणि घटनात अटके-विजयाचा दिवस आणि घटना अत्यंत गौरवास्पद आहे कारण त्या दिवशी सातगे वर्षांनंतर मुसलमानांच्या हातून अमु हिंदुस्थान जास्तीत जास्ती अगानी विमुक्त होऊन हिंदुपदपादगाहाचा अुधाताल अुच कळस अुमारग गला ।

काबूल आणि दिल्ली या दोन्ही अिस्लामी सत्तांच्या मवतीस खिळखिळ्या करून आमच्या मराठ्यानी पजाव प्रातासही अटकेपर्यंत मोकळा केल्यानंतर पुढे आमच्या हिंदु पिढ्यानी पजावातून मुसलमानी राज्याच नित्याच अुच्चाटन करून अटकेच्याही मलीकडे अुतरून काबूल नदीवर हिंदूचे ध्वज रोवले हें सरे पण त्या वेळेस अिजडे दिल्लीच्या साऱ्या हिंदुस्थान अना नव्याच परबीय सत्तेचे-अिगडचे - हाती पडला असल्याने हिंदुमत्तेच्या अधिकात अधिक विस्ताराच्या दृष्टाने हा

त्या दिवशी हिंदु शक्ति जितकी प्रसर तेजाने तळपली तशी आजपर्यंत पुनश्च कोणत्याही दिवशी तळपू शकली नाही. यद्यपि यापुढे मात्र ती त्या दिवसापेक्षाही अधिक तेजस्वी, ओजरशी आणि मशस्वी होऊ अिच्छीत आहे.

तशी ती भविष्यकाली व्हावी म्हणून ह्या अत्यंत शक्तिहीन आणि स्फूर्तिहीन वर्तमानकालाच्या विपारी वातावरणातून अेक दिवसभर तरी निघून त्या भूत-कालाच्या अत्यंत स्फूर्तिदायक वातावरणात शक्तिसंचयार्थे स्वासोच्छ्वास करण्यासाठी आपण त्या अर्वाचीन हिंदु विजयाच्या स्मृतीच्या अत्यंत अुच्च, पूज्य आणि पवित्र शिखरावर आजचा आठवडा घालवू या !

♦ ♦ ♦

(२)

७ व्या दिवशी मराठ्यांच्या सेना, त्याचे सेनापति रघुनाथराव पेशवे यांचे हाताखाली अटकेपर्यंत मुसलमानांस जिंकित गेल्या, त्या ऐप्रिल-मे सन १७५८ मधल्या दिवसांचा अभिमान प्रत्येक हिंदुमात्रास असला पाहिजे. कारण तो विजय हिंदुमात्राचा होता. आम्ही महाराष्ट्राच्या काय किंवा वुदेत्यांच्या काय, रजपुतांच्या काय किंवा शिखांच्या काय—हिंदुस्थानात हिंदुजगत् आणि अहिंदुजगत् ह्यात झालेल्या अनेक दतकव्यापी महायुद्धास अेकाच सकलित हिंदु अितहासाची केवळ पृष्ठें समजती. ग्या असिल हिंदु दृष्टीनेच आम्हांस ह्या अटक-विजयाचा अत्यंत अभिमान वाटतो. कारण त्या दिवशी हिंदुसत्ता प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे सर्व हिंदुस्थानभर पुनरपि स्थापित झाली होती !

दक्षिणेकडून आरभ करून सरासरी सन १७६० च्या वर्षांचे निरीक्षण करू या. हें पहा नागपूरकोरचे राज्य; तें हिंदुच आहे. म्हैसूरचे अजून हिंदूचेच हातावर होतें. अकोट-तंजावरपर्यंत लहान-मोठी राज्ये काही प्रत्यक्ष, काही अप्रत्यक्षपणे मराठ्यांचे कब्जात होती. त्यापुढे कोंकणपट्टीत पोर्तुगीजांवर मराठ्यांनी मोठा विजय मिळवून, त्यास गोव्यापर्यंत मागे रेटले होतें आणि कोंकण बहुदाः आपल्या हिंदु राज्यात समाविष्ट केले होते. महाराष्ट्र, भुमी गुजराथ, घार, अिंदूर, ग्वाल्हेर, बुंदेलखंड आणखी खालती नागपूर ते ओरिसापर्यंतच्या विस्तृत प्रदेशावर सलग आणि स्वतंत्र अशा मराठ्यांच्या हिंदुपदपादशाहीची प्रत्यक्ष सत्ता चालत होती. निजामाचे तंबडे अेक मुसलमानी राज्य दक्षिणेन होतें; पण त्यातही मराठ्यांच्या चौयाभीची व सरदेशमुखीची नखे सोल रतलेली अगून, ते वस्तुनः अेक माडलिके राज्य झालेले होतें. ओरिसाच्यापुढे बंगाल. त्या बंगालच्या नद्यावाने महाराष्ट्रीय ह्दुवर्ततेम चौयाभीची लक्षावधि रुपे रांडणी देण्याचे मान्य वरून त्याच वेळी

आपला जीव सोडवून घेतला होता अशा रीतीने राजपुतान्यापर्यंतचा प्रदेश प्रत्यक्ष मराठी हिंदूंचे राज्यात मोडला गेलेला राजपुताना पजाबपर्यंत रजपूत हिंदूंच्या हातात जायही हिंदुच दिल्ली मराठ्यांचे म्हणून पर्यावडे नेपाळ हिंदुच अर्थाचेच पंजाब तेवढा असला तरी मराठ्यांच्या चौयाभीने निजामाप्रमाणेच नरम वरून सादलेला मुसलमानां सत्ता अर्धो रामस्वर ते दिल्लीपर्यंत बहुधा नावाची देखील असली नव्हती राहता राहिला पजाब

मराठी सेनपुढे नीत झालेल्या हिंदी मुसलमानांनी माठा बट वरून पजाबातील राहिली-माहिली मुसलमानांनी सत्ता वाचविण्यास आणि हिंदूंच्या वाढत्या शक्तीस नाहीसो करण्यासाठी अवदालीला हिंदुस्थानात बोलाविले अि स. १७५६-५७ त त्याने पजाब आपल्या हातात घेतला, दिल्लीत प्रवेश केला मथुरेपर्यंत हिंदु तीर्थांचा आणि क्षेत्राचा विध्वंस करीत तो खाली आला, परंतु मराठ्यांच्या मोठमोठ्या सेना दिल्लीबद्दल चालत येतातस पाहून तो परत फिरला त्याचे मनात त्याचा मुलगा तैमूरशहा यास दिल्लीच्या सिंहासनावर बसवावयाच होते, पण सध्या त्यास पजाबचा प्रांत सांभाळण्यास नेमून अवदाली परत गेला

भितक्यात मराठी सेना दिल्लीवर आल्या । गसाराग गगवत, गगाघर यनवत जिन्यादि मराठी सेनानायकांनी दुआवात प्रवेश केला आणि रोहिल्यास आणि पठाणास माडून काढले विठ्ठल शिवदेव दिल्लीवर चालून गेले आणि अवदालीच्या पक्षाग पिटून दिल्ली हिंदूंचे हातात घेतली हिंदूंचा हाडवरी नजीब खुद्दोरा यास जिवंत पकडला आणि पजाबवर स्वारी केली सरहिंदला अबदुल सय्यद दहा हजार पठाणानिशी अवदालीने ठेवला होता त्या दहा हजारांनी लढाजीं दभून त्याच्या नायकाग मराठ्यांनी पाडाव करून धरले ह्या मराठ्यांच्या अप्रतिहाय बलापुढे टिकाव धरणे अशक्य पाहून हिंदुस्थानचा बादशहा होशू पाहणारा अवदालीचा पुत्र आणि प्रतिनिधि तैमूरशहा भिअून पळू लागला लाहोरत मराठ्यांनी विजयाच्या दुर्दुभि वाजवीत प्रवेश केला तत्काळ ते पळत्या पठाणी सेनवर चालून गेले तैमूरची युद्धसामग्री मराठ्यांच्या हातात पडली त्याचे शेकडो लोक कापले गेले आणि प्रत्यक्ष शिविर मराठ्यांनी लुटून काढले । अश्या हिंदुस्थानचा बादशहा होणारा तैमूर आणि ने पठाण जीव हाती घेअून बसेबसे सिंधूपार झाले आणि हिंदूंच्या विजयी घोड्यान सिंधुनदीपर्यंत चाल करून अटवेलच काय ते आपले लगाम, आपले रश्मी दिले केले अेव च मराठ्यांच्या हातात पजाब आणि सिंध ह्या दोन असलेल्या मुसलमानांनी सुभ्याचीही सत्ता आली

चीयाची देत होते आणि दिल्ली ते पंजाबपर्यंतचा प्रदेश महाराष्ट्रीय हिंदु सेनापतीच्या सैनिक शासनाखाली हाता अर्थात् जि स ७३२ पासून आज सन १९२८ पर्यंत हिंदूच्या हातात हिंदुस्थानचा जितका विस्तृत प्रदेश बघीही आला नाही तितका अटक विजयाच्या आठवड्यात आलेला होता ! ह स्पष्ट होण्यासाठी त्या विजयी स्वारीतील हिंदु सेनापतींचीच अंक-बोन तरकालीन पत्रे आम्ही आज प्रसिद्ध करीत आहोत ती पत्र अशी

रघुनाथरावास अताजी माणकेश्वराचें पत्र

(हिंदूचे सनपति श्रीमंत रघुनाथराव ह्यांनी लाहोरवर आक्रमण करून ते घेतल्याचे वृत्त कळल्यानंतर अताजी माणकेश्वर ह्यांनी ज त्या वेळी पत्र लिहिले आहे ते आम्ही खाली देत आहो ह्या पत्रावरून पृथ्वीराजाततर हिंदूचा विजयी अश्व पुन्हा जहा त्या पवित्र पंचनद्याच्या-पंजाबच्या प्रदेशात दौडत गेला, त्या वेळी प्रत्येक हिंदु अत करणारा कोण अभिमान वाटला ह वाचकास दिसून हृदय गवनि अतुतेजित हाइल)

अताजा माणकेश्वर म्हणतो - ' सेयकास स्वामीनी वृषा कलून पत्र (१८ एप्रिल १७५८ च) पाठविल त पावल वर्तमान लाहोरच्या फत्तेच, शत्रूच्या पारि-पत्याच व तिनडोल मुलूख काबीज केल्याच लिहिले त सविस्तर वाचून परम आनंद झाला, तो पत्री कोठवरी लिहावा ! हिंदुस्थानात कीर्त लौकिक मातवर जाली कुलराज अमराव, मुझे यास दहशत पडली सारे हिंदुस्थानचा मूर्ड अब्दाली-पासून अंक स्वामीनी घेतला तेणेकरून यशाचे पर्वत जाके स्वामी यशस्वीच आहेत याचा विचार सवकास ऐसन करावयास सामर्थ्य कैच वर्तमान वजिरानी अंकीन वदुतच हप मानिग स्वामा अवतारी पुरप आहेत त्याची स्तुति मनुष्यानी काय करावी जरी स्वामीची छावणी लाहोर प्राती जागी तरी वजीर मानगहास घेअून छावणीस आपल्याजवळ घेअून यतो '

राघो मराठ्याचें अटकेहून शनवारवाड्यास पत्र

(हिंदुपदपादगाहीची मयादा अटकेपार नेणारे हिंदूच सुप्रसिद्ध सेनानी श्रीमंत रघुनाथराव पेशवे ह्यांनी खालील पत्र श्रीमंत नानासाहेब पेशव्यास पाठविल हात त्या वळच्या मराठ्याच्या मनगटात केवढ दुदात सामर्थ्य व हृदयात केवढी विद्वव्यापी महत्वाकांक्षा असळत होती ह हल्लीच्या वूपमडूकवृत्तीच्या त्याच्या वशजानी नोट पारखून पाहावे !)

दि ४ मे १७५८ या दिवशी रघुनाथराव पेशव्यास लिहितो - लाहोर, मुलतान काश्मीर वगैरे अटकेअलीकडील मुभ्याचा बदोबस्त करून अमन वसवावा त्याम काही आला, काही होण तोही लवकरच करितो त्यमुर, मुलतान व जहान,

खान याचा पाठलाग करून फौज लुटून घेतली थोड्याच दिवसांत पडत अटकेपार
 पिशावरास ते पोचले अन्दाळी अिराणावर चालून गेला, त्याची फौज अिराणाच्या
 पातंगहाने लुटून घेतली, अन्दाळी कदाहारास आला अिराणाची फौज पाठलाग
 करीत आली आहे जवरदस्ताखान व मुकरवखान या प्रांतीचे सरदार व जामानदार
 अन्दाळीचे जवरदस्तामुळे त्यास रज्जू हात तेही बदलीन हंगामा करितात हल्ली
 रफीक होऊन सेवा करून दाखवू अन्दाळीस तबी करा असा त्याच्या अर्ज्या
 आल्या आहेत अन्दाळाचा घर मुटला आहे साराण त्याचा जोर तिकडून होतो
 अस नाही तिकडून अिराणाचे सहाने जेरदस्त बेल अिकडून जोरा पोचवून सर-
 कारचा अमल अटकेपार करावा त्याचा पुतण्या व दोनतेचा चारम स्वामीपार्शी
 देगास आता तो स्वामीता आम्हाकडे पाठविण होता त्यास अन्केपलीकडे थोडीशी
 जागा बसावयास देऊन अटकेपार काबुल पिशावरचा सुभा देऊ अन्दाळीच्या
 फौजेवर अन्धुत ममवखान सरहिदेत होता तो सरकारात पाडाव आहे तो व
 आणखा या प्रांताची फौज अिराणी म्हाणू देऊन मगारनिल्हची खानगा भरतो
 हे तिकडील पैरवी करितो स्वामीच पुण्यप्रताप अन्दाळीस जोरा पोचवून तबी
 करिताल पारिपत्य अुत्तम प्रकार करून अटकेपार अमल बसवितील लहान प्रांता
 रेणवी अनाजा व रायाजी सखनेव असे ठेविले गोपाळराव गणेश याचाही पगाम
 आहे तेही राहतील अिराणाच पातंगहाचे स्वदस्तुरचे पादही आम्हास व
 भल्हारराजास आण होते का ठवकर कदाहारेस याव आणि याच पारिपत्य करून
 अटकेचा हद्द करावी परंतु आम्हा तरा काबुलचा सुभा अन्धुल रहिमखान
 स्वामानी पाठविला त्यास दतो फौज वगर थाडेवहुत मात्तियही करितो काबुल
 व कदाहार हे अटकेपारचे सुभे हिंदुस्थानकडे अकबरापासून अल्मगार पावेता होत
 त आम्ही विनयतत वा द्यावे ? यास्तव तूत यथे सुभे दतो त्यासही (अिराणाचे
 सहाने) या सुभ्याचा दरकार नसेल तो अिराणाचा अमल करील आम्ही कघार
 पावेता अमल बसवून तूत त्यास गोडच जाव पाठविणार आहो जवु काश्मीर
 बगरे तमावकील आण आहेत मामलत शाहीवहुत अटकेअलाकडाल करिते आहो
 पत्रोकडील तूत झोत नाही लटपट मात्र होआल तूत तानडामुळे ज हाजील त
 करितो पुढाल स्वारास जा कोणी सरदार मातवर यमोन तो बदावस्त करील
 मुलूख दाची बरोडाचा वमुली परंतु जमीनदार मघास मोठमोठे आहेत आम्ही
 नावास मात्र लडणी करिता जय पध्वाम रशाचा मुलून तेथे अेक दोन लक्ष
 यथेव बठीण आहेत तूत माघार फिरायचा डोल स्वामीचे आनेवरून घरिला
 आहे याजमुळ जें होत तेच करितो तटा लावीत नाही तूत अदिनावेगावरच मारा
 यवनियार दिलहा आहे त्यासच वमाविसीन गहोर मुल्तान दिलहे आहे यदा तर
 सार शिवदीखालाच जातील शिवदी यारताच बठीण पडेल दान-तीन वपानी
 याही साओस लागल स्वामान वळाव

हिंदूच्या ह्या गौरवाच्या दिवसाची स्मृति सर्व हिंदुमात्राने आज अभिमान-
 र्वक साजरी करावी. कारण, महाराष्ट्राच्या अज्ञात्या प्रांतिक प्रश्नाकरिता नव्हे
 तर हिंदुपदपादशाहीच्या महान् ध्येयाकरिता महाराष्ट्रीय वीरांनी ते प्रचंड युद्ध
 रढविले होते. दुसरें असें की, हिंदूतील काही राजांशी किंवा लोकांशी मराठ्यांस
 रढावें लागले. तरीही त्या आपसातील यादवीच्या प्रश्नाचा ह्या विजयाच्या राष्ट्रीय
 ज्वळपाशी काही संबंध पोचत नाही. महाराष्ट्राच्या काय किंवा बंगालच्या काय
 जेवढा हिंदु अतिहास आहे तेवढ्याचे सामष्टिक अवलोकन करूनच असल्या महान्
 हिंदु विजयाचें रहस्य जाणता येतं - महत्त्व मापता येतं. चंद्रगुप्त हा मगधाचा राजा.
 त्याचें साम्राज्य पंजाबपासून दक्षिणेपर्यंत त्याने स्थापितें. अर्थात् आकुंचित प्रांतिक
 दृष्टीनेच पाहिलें, तर पंजाबचा तो शत्रू ठरेल. महाराष्ट्रास चंद्रगुप्ताच्या विजयाचें
 अभिनंदन करण्याचे ठायी त्याचा द्वेष करावा लागेल; पण अर्थात् ही भयंकर
 आणि राष्ट्रघातक चूक होअील. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनेच चंद्रगुप्ताच्या
 दिग्विजयाकडे आणि अफगाणिस्थानापासून दक्षिणेपर्यंत अशा हिंदुस्थान अशा प्रचंड
 संघटित करणाऱ्या त्याच्या राष्ट्रीय साम्राज्याकडे आपण पाहतो आणि त्याचा
 गौरव राष्ट्रीय गौरव मानतो. तीच स्थिति विक्रमाची किंवा श्रोहर्पाची. कनोजचा
 श्रोहर्प आणि महाराष्ट्र-कर्नाटकचा पुलकेशी लढले; पण आपण आज राष्ट्रीय
 दृष्टीने अभयतासही आपल्या हिंदु-वैभवाचे स्तंभ समजतो. आज महाराष्ट्रास
 श्रोहर्पाचा आणि कनोजच्या हिंदूस पुलकेशीचा अभिमान वाटत आहे. पृथ्वीराजाने
 अनेक रजपूत राजांवर स्वाभ्या केल्या. गृहकलह झाले; पण तो घरगुती विचार.
 अखिल हिंदुदृष्टीने महंमद घोरीशी मरेपर्यंत जो पृथ्वीराज हिंदूच्या साम्राज्या-
 करिता लढला, तो त्याने ज्यांच्याशी गृहकलह केले त्या हिंदूनाही हिंदुवीर म्हणून
 पूज्य आहे - असला पाहिजे. तीच मराठ्याची, शिखाची, रजपुतांची, हिंदूतील
 प्रत्येक अपजोतीची, अखिल हिंदुदृष्टीने पाहिलें असता महाराष्ट्र जसा अशोक,
 चंद्रगुप्त, विक्रम, राणा प्रताप अित्यादि थोर हिंदु दीराम त्याच्या जपास आणि
 अपजयास आपले वीर, जय आणि अपजय मानतो, त्याचप्रमाणे महाराष्ट्राने हिंदु
 पदपादशाहीच्या प्रस्थापनेसाठी शिवाजीपासून अव्याहत जे परिश्रम केले आणि
 प्रचंड विजय मिळविले ते आपणां अखिल हिंदुस्थानातील हिंदुमात्रास अभिमाना
 स्पंद आणि ममत्वपूर्ण गौरवाचे वाटले पाहिजेत. हिंदूतील कोणीही थोर झाला
 तर त्यातच प्रत्येक हिंदु अशेत थोर होतोच. हिंदूत कोणीही स्वतंत्र झाला, त
 त्यातच प्रत्येक हिंदु अशेत स्वतंत्र झालेलाच असतो.

आणि हिंदूच्या शत्रूनी ! तुम्ही कोणत्याही जातीचे वा गोताचे वा देशाचे असा, तुम्ही जे कोणी हिंदूच तुच्छ लेखीत असाल त्या तुम्हीही ह्या अटकेच्या विजयतिथीबरोबर पाहून अेकदा तुमचे मदाध हिंदुद्वेषी झाले त्या तेजाने दिपू द्या ! हा जातिभेद, हा विटाळ - हो दुही ही फूट, ही अस्पृश्यता ही निवासीव, हा धमभाळेपणा ह्या सर्व लटावराचा धाडा गळ्यात अटकविण असताना देखील हा हिंदु पराक्रम तुमच्या वादगाहीस आणि शाहीस पायाखाली तुम्हीत अटकेपर्यंत आपला विजयी धाडा फेकत गेला ! मग आज तर आता सर्व राष्ट्रघातक चालीचे लढाऊर तो हिंदु पराक्रम दूर फेकीत आहे ! आज तो हातात घेतलेल्या अेका शौर्याच्या तरवारोवाचून दुसर काहीही ओझे जवळ न घेता सड्या स्वारीनिशी आपल्या न्याय्य अधिकागस जिवावयास निघू पाहत आहे ज्याग त्याच्या वाटेत आडव बायच असले त्याने विचार करून याव ! !

हिंदु मित्रा आहे ? तऱ्हा अटकेवरचा शत्रूच्या गर्वाच्या प्रेतावर कुमारलेला त्याचा मगचा चेडा तऱ्हा वसतीवर पोतुगोजावर चालून जाणारा चिमाजी अप्पा ! जे पूर्वी वादशाहा हाते त्याची हिंदूने दाढी खेचून दिल्लीच्या सिंहासनावर आपला पाय रोविण वैदिक काळाच्या या गांढी नाहींत अगदी कालची गोष्ट आता तर सर्व पूर्व वैरी त्याच्या दुष्टत्यानीच हतबल आणि हीन झालेले आहेत आता तुमच्या पीरास तऱ्हा वीर कमला भित्तो ? पीराम न पादचास, न काळचास न गोयास, जो जो आड यआल त्यास परास्त कल्याविना आणि ह्या आपल्या हिंदुस्थानच्या अिद्रप्रस्थी, पुनरपि अिद्राचेच प्रस्थ स्थापिल्याविना तो राहत नाही !

हिंदुद्वेष्याच्या हृदयात ही प्रबळ भाति ह्या अटकेच्या विजयदिनाची स्मृति झुपून करा ! आणि हिंदु हृदयात त्या भीतीस साथ करील अशी कोण्या माट्या भीमपराक्रमाची जयिष्णु स्फूर्ति जागृत करो ! ! !

♦ ♦ ♦

मुसलमानांच्या खिलाफतीचा उदय, -हास आणि विनाश

महमद पैगंबर अुदयाम यणापूर्वी साऱ्या अरबस्थानात मूर्तिपूजक (बहुधा शैव पयामुयायी) धर्माचा प्रसार चालला होता महमदाने बडील चुलत त्याची कोरेश जातिही त्याच मूर्तिपूजक पयाची अनुयायी होती, परंतु महमदानी जेव्हा त्याचा धर्मपथ चालू केला तेव्हा त्या पयात मूर्तिपूजा निषिद्ध ठरविली गेली. त्यामुळे त्याच्या कोरेश जातीतील आणि अितर अरब जातीतील मूर्तिपूजक धर्माच्या

अनुयायात फारच असतोय माजला महमद पैगवर स्वतः मूर्तिभजक म्हणून म्हणवितात, अितकच नव्हे तर आपल्या त्या वेळी अगदी घोडवाशा असलेल्या अनुयायांच्या बलावर गुप्त छापे घालून कोरेश लोकांच्या मक्केतील काही मूर्तिही छिन्नभिन्न करण्याचा क्रम त्यांनी चालविला आहे असा जुन्या वारेणप्रभृति लोकांनी त्यांच्यावर आरोप ठेविला, परंतु त्यास पकडण्यासाठी जेव्हा सत्ताधीश शिपाजी आले तेव्हा महमद पैगवरानी आपला आवडता तरुण मिष्य अली घास आपले अधरणावर आपल सोग घेऊन निजवून टेवला आणि आपण स्वतः खिडकीतून बुडी टाकून बाहेर निसटून गेले

‘हिजरी’ म्हणजे ‘पलायन शका’चा आरंभ

ते अनेक यातना रोशीत लपत छपत मदिनेस आले या त्यांच्या पलायनाच्या वर्षापासूनच महमदी हिजरी शक—म्हणजे ‘पलायन शक’ चालू झाला कारण या वर्षी मदिनेम पोचताच त्यांनी प्रकटपणे आपल्या धर्मप्रचारास आरंभ केला अितकच नव्हे तर आपले मक्केतील घाडेसे अनुयायी आणि मदिनेतील त्यास साहाय्य देणार लोक याचा अेव निराळाच जया बनवून त्याचे आधिपत्यही त्यांनी आपल्याकडे घेतले या मक्केतील मोहजरीन’ म्हणजे पलायित आणि मदिनेतील ‘अनसार’ म्हणजे मिन साहाय्यक असा लावाच्या टोळीचे महमद हे पैगवर आणि राजे जागे त्या नवीन जध्याची धर्मसत्ता आणि राजसत्ता ह्या दोहीही सत्ता अशा प्रकारे या अेकाच पुरुषाचे हाती क्रमप्राप्तपणेच अेकत्रित झाल्या मदिनेत महमद पैगवरानी ‘आपण अीशप्रेषित पैगवर (दूत) आहोत’ अशी घोषणा करून आपल्या अनुयायांचे अेक सघटित संस्थान स्थापल जुन्या धर्माच्या मूर्तिही फोडण्यात आल्या ^१

ह वळताच त्यांच्यावर त्यांच्या जुन्या मताच्या वारेण जातीचे लोकच नव्हत तर आजूबाजूच्या अनेक अरब जाती तुटून पडरया महमद पैगवर आणि त्यांच्या अनुयायांच्या त्या जुन्या धर्ममताच्या अनुयायांशी रहान रुहान लढाया सारख्या चाडू लागल्या त्यामुळे आपल्या अनुयायांचा धर्माधिपति किंवा राज्याधिपतिच न राहता महमद पैगवर हे त्याचे सरसेनाधिपतिही झाले लश्करच मक्केही त्यांनी जिंकली आणि मग आजूबाजूच्या प्रदेशास माज्जा नवीन धम तरी माना, नाही तर मुद्दान तरी सज्ज व्हा’ असा संदेश घाडून त्यांनी पडाजीचे घोरण स्वीकारले

1 The Right Honourable Justice Amur Ali, LL D says in his book 'The Spirit of Islam' (p p 96) — 'The idols of the nation were unrelentingly struck down. Sorrowfully, the idolators stood down and watched the downfall of the images they worshipped. Mohammed destroyed the ancient idols and abolished every pagan rite.'

अशा साधारण मोदाराणा अशा आस्मात् अेक धिजिगीषु राज्यधुरधर नेता झालेला पाहून प्रत्यक्ष महमद पंतप्रगचे आगुप्प्यात त्याच्या पंगवरपणाम खोटे पाहून ते ज्या शिडीत या धाडसी संभवाम चढणे त्याच शिडीत आपणही तेच वेमन मिळविण्याची आकांक्षा धरणारे निदान दोन तरा गाहमी पुरव अरेबियात अदय पावले त्यानोही हजरउ महमदाप्रमाणेच 'देवाचा सरा दूत मी, पंगवर मी' अशी घोषणा नेणे त्यांनाहा अनुयायी मिळाले या अल अस्वाद, मोगिन्मा अित्यादि महमदाच्या समकालीन प्रतिस्पर्धी पंगवरापंकी सरा पंगवर कोण, देवाचा सरा दूत कोण हे स्वतःच प्रत्यक्षपणे झाली येवून सागण्याचा प्राप्त वचचित् कार्यवाहूत्याचे योगे देवाने न घेतल्यामुळे आणि अनले प्रदन साहविण्यात प्रयत्न प्रमाणानी वर्धाच हात टवले बगल्यामुळे आपआपल पंगवरत्य मिद वरण्याचे कार्य तरवारीच्या काटिप्रमाणापून पुमरा वागताही काटिप्रम या सर्व स्पर्धालू बीराम जुग्या नाहो त्या योगे त्याची पुढे होवून त्यात पंगवरपदावर अधिकार सागणारे त्या वाळचे अितर प्रतिस्पर्धी ठार पाले नि शेवटी महमदाच्या अनुयायाची तरवार विजयी होवून 'ज्याची तरवार त्याचे सत्य' अशा न्यायान मान तुक्विणाच्या अरबाच्या सुडीच्या सुडी महमदाग धरण यत चालत्या जितक्यात महमद पंगवर वारले तेव्हा त्यांना स्थापितल्या या राज्याच्या आणि घमाच्या धुरधरनेचा अधिकारी कोण हा प्रदन दत्त म्हणून अेराअेकी अुमा राहिला महमदानी जल्मे नावाच्या आपल्या अेवा अत्यंत लाडक्या मुलास स्वा चा दत्तप मुग्गा म्हणून मानले हातें पुढे त्यांनी त्यासच आपली मुलगी देवून जावओहा करून घेतले आणि वेव्हा वेव्हा त्या आपल्या जावयानच-अल्लीनच-आपल्या मागे आपले अुत्तराधिकारी व्हावे अशी वाचपेही अुच्चारली हाती त्या अर्थी अल्लीनेच मुसलमानाचे धुरीणत्व स्वीकाराव अस अेक पक्ष म्हणाला, परंतु महमद पंगवरानी अयुबेकर या धीरोदात्त शिष्यास कित्येक वेळा प्रार्यना चालविण्याच्या प्रमुखतेचा आपल्या मान स्वतःच दिलेला होना त्यावरून त्या अयुबेकरासच पंगवराच्या अनुयायाच धुरीणत्व द्यावे अस दुसरा पक्ष म्हणू लागला पंगवराच्या और्ध्वदेहिक क्रियेचे धादलीत अल्लीप्रभृति त्याचे कौटुंबिक मडळ गुतले असता या दुसऱ्या पक्षानेच धाओधाओने समा भरवून अयुबकरला मुसलमानाी धर्मपथाच पुढारीपण अपेण केव झाली गोष्ट आता मोडणे सोपे नव्हे, वरही नव्हे अस समजून अल्लीनही शेवगी त्यास मान तुक्विली अशा प्रकारे पंगवराचा पहिला प्रतिनिधि अर्थान मुसलमानाचा पहिला खलिफा अयुबेकर हा चाला खिलाफत सस्येचाही हाच अुगम या वेळेपामून अल्ला (अीश्वर) पंगवर (अीशप्रपित) आणि खलिफा (पंगवराचा प्रतिनिधि)अशी मुसलमानाी धर्माची अधिकारपरपरा प्रस्थापिली गेली अर्थातच महमद पंगवरात अेवीकृत झालेली घमछियसत्त्वाची राज्याध्यक्षत्वाची आणि सेनाध्यक्षत्वाची तिहेरी सत्ता याचा प्रतिनिधि जा खलिफा त्याच्यातही

परपरेने अंतरली ही तिहेरी सत्ता चालविण्याची योग्यता ज्यात आहे, ज्यास ह्म खलिफाचे अत्युच्च पद शोभते अशाच प्रकारचा मुसलमानाचा पहिला खलिफा अबुबेकर हा अेक थोर पुरुष होऊन गेला, पण तो लवकरच वारला त्याने मरणा-
बाधी आपल्या भागे अमर यानेच खलिफा व्हाव असे सांगितल्यामुळे तो मरताच
अि स ६३४ मध्ये दुसरा खलिफा अमर हा झाला आणि अलीस पुन्हा भागे
पडावे लागले हा अमर मोठा पराक्रमी पुरुष होऊन गेला त्याने मुसलमानांनी
धर्माचा आणि राज्याचा झपाट्याने प्रसार केला, पण शेवटी तो अत स्थ कटात
फसून सन ६४४ त मारेबऱ्याच्या हाती मारविला गेला त्याने मरताना खलिफा
नेमण्याचा अधिकार सहा जणांच्या अेका निवचिक मंडळ्यास दिला होता, पण त्या
मंडळाने अुस्मान नावाच्या अेका ओमियेड जातीच्या पुरुषासच निवडले तेव्हा
तिसरा खलिफा ओमियेड जातीचा अुस्मान हा झाला यामुळे पैगवराच्या त्या
जावयाच्या, अलीच्या, कोरेश पक्षास फार वाळीट वाटले अरेबियात अनेक जाती
वशपरपरेने आपसात लढून झगडत आलेल्या होत्या त्यात पैगवराची आणि त्याची
मुऱ्गी फतिमा ज्यास दिली होती त्या ह्या अलीची जात कारेश तिला आपले
खलिफापद ओमियेड जातीचे अुस्मानाचे हाती पडलेले सहन कस व्हावे? नुसत
खलिफापदच नव्हे तर अुस्मानाने मुसलमानांनी सत्तेसाली आलेल्या विस्तृत राज्या-
चरील झाडून साऱ्या अधिकारी स्थानावर ओमियेड कुलातील लोकच नेमण्याचा
सपाटा चालविला त्या कामी मरणा आणि माअविया हे त्याचे दोन प्रवळ साहाय्य-
कारी होते या तिकुटाच्या जातीस छळास कटाळन शेवटी अलीच्या पक्षाने वड
केले अुस्मान खलिफा अवरगात् मारला गेला आणि अलीच्या कोरेश जातीच्या
पक्षाने शेवटी अेकदाचे अलीस खलिफापदावर त्यागन कल. मुसलमानाचा चीया
खलिफा अली हा होय अली हा खलिफा हाताच ओमियेड लोकांचा प्रवळ पुढारी
माअविया ह्याने सिरियात वड अुमार फार काय महमदाची लाडका घावटी
यायवी सुद्धा महमदाच्या या दत्तक मुलाच्या नि जावयाच्या म्हणजे अलीच्या
विरुद्ध वडात सामील झाली माअवियाच्या ओमियेड जातीच्या या वटखोऱ्याची
सेना अलीवर चालून येताना माअवियांनी अदी मुविन केला की आपल्या भाल्यास
पुराण दाधून तां ध्वज सग्यापुढे चालविला त्यामुळे वराण पाहताच अलीचे

मुसलमान जेव्हा होऊन निःपक्षपाते योग्य तो खलिफा निवडू शकतील असा हेतूने त्यांनी मारेबरी घातले. पण त्या छाप्यात अस्ली हाच तेपडा मारला जाऊन 'मोअवियावरचा वार खाला गेला' अस्लीच्या हत्येने त्याचा कोरेरा पक्ष बिडून गेला. अस्लीची मुले, अर्थातच पंगवराची मुलगी कातिमा हिचे पुत्र दोन जेव्हा हसन, हुमरा ह्याने आपल्या जिंकडे ताबुतातून ज्याच्या हत्येविषयी अजूनही लाखो मुसलमान प्रतिस्पर्धी शोक करतात ते हच हसन व हुसेन होत. अस्लीच्या पक्षाने हसनला खलिफा केले. मोअवियाच्या पक्षाने ते दुमानले नाही. शेवटी मोठ्या चढाळीनंतर मोअवियाच्या प्रवळ शक्तीपुढे हसनन नमत घेतले, आपल्या खलिफापदाचे त्यागपत्र दिले आणि दोन्ही पक्षांही तडजोड होऊन असे ठरले की, मोअवियाने प्रथम खलिफा व्हाव, परंतु मोअवियानंतर हुसेनला खलिफापद द्यावे असा प्रकारे ओमियेड आणि कोरेरा या जातींना अल्पकाळपावेता का होईना पण सवि होऊन मुसलमानाचा पुन्हा वेळदा अनन्य खलिफा नियुक्त झाला. तोच हा पाचवा खलिफा मोअविया, वगदादच्या ओमियेड खलिफाच्या घराण्याचा संस्थापक. त्यानेच वगदाद ही आपली राजधानी घेतली. हा ओमियेड खलिफाचा वंश पुढे फार प्रवळ आणि वैभवमय असा झाला, परंतु तो वंश नसा स्थिर होण्याचे आधी आणि स्थिर होण्यासाठीच मोअवियाला अनेक क्रूर कर्मे करावी लागली. त्याने खिलाफत आपले वंशातच चालवी म्हणून सधि सापडताच पंगवराचा बडील नातू जो वर अल्लेखिलेला हसन त्यालाही विषप्रयोग करविला आणि धावटा नातू जो हुसेन त्यालाही बाजूस सारून वरार मोडून आपला मुलगा येसिड यास आपल्या मागे खिलाफतीचा वारस ठरविला. त्याप्रमाणे मोअविया मरताच सन ६८० त येसिड खलिफा झाला.

सहावा खलिफा येसिड

हा खलिफा जितका पराक्रमी होता तितकाच विलासी होता. त्याला प्रवळ प्रतिस्पर्धी असा कोणीच न झुरल्याने तो 'मन भूत समाचरेत्' अशी धार्मिक निराश-कीय सत्ता साऱ्या मुस्लिम जगावर गाजवू लागला. प्रति शुत्रवारी तो मुसलमानांचा धर्माध्यक्ष या नात्याने मशिदीत प्राथना चालवी, परंतु मुसलमानांनी धर्मात त्याच्या मानलेले अनेक धार्मिक विलासिता अथवा अशुद्ध भोर्गी मद्यपानात तो घुद असे. त्याच्या या धार्मिक स्वैराचाराविरोध जाणाऱ्या मोल्वींची कुवेष्टा करण्यासाठी तो जेवा माकडास मोल्वींसारखा वेप देऊन आणि शोभिवंतपणे सजविलेल्या गाटवावर [On a beautifully caparisoned donkey, Amir Ali, page 83] वसवून त्यान अशुद्धपणे फिरवीत नेवी. त्याने वरारभग करून भागे सारलेल्या हुसेनशी येसिडला अर्थातच घोर गज्राग करावा लागला. शेवटी वरवेलाच्या प्रसिद्ध लढाऊत पंगवराच्या त्या नातवाला त्याच्या अनुयायांसह अत्यंत शूरपणाने येसिडच्या मुसलमानांनी

पन्थाने ठार मारले. महमद पैगवराच्या या प्रत्यक्ष नातवाचे डोके कापून जेव्हा ते येझिडच्या 'ओबेदुल्ला' नावाच्या करवेलाकडे लढणाऱ्या सेनापतीसमोर आणले गेले तेव्हा त्या येझिडच्या सेनापतीने त्या त्याच्या मृतवदनाच्या ओठावर छडी घेऊन सपासप मारले (Amir Ali, p p 86) याच ओठाचे लहानपणी स्वतः पैगवराने चुवन घेतले होते. अशी आठवण काढून शियापंथी मुसलमानांना अनावर शोक झाला, परंतु येझिडचा कोधानल अंबड्यानेच शात झाला नाही. हुसेनचा पक्ष घेणाऱ्या मदिना नगरावर त्याने चाल केली आणि मुसलमानांच्या त्या खलिफाने मुसलमानांच्या त्या पवित्र महाक्षेत्राची, त्या मदिना क्षेत्राची धुळघाण करून टाकली. तेथील मगिदीच्या घोडशाळा वनवून टाकल्या. पण मनुष्याने तर नव्हेच पण देवानेमुद्दा येझिडचे काही वाकडे केले नाही. अलट तो सय्यद विजय पावत गेला. आपल्या मागे आपल्या मुलास खलिफा नेमून तो अि स ६८३ त मरण पावला.

ह्या ओमेडिया खलिफाच्या अनुयायास 'सुनी' म्हणत, परंतु त्यांना महमद पैगवराच्या फातिमा नावाच्या मुलीच्या त्या हसन-हुसेनचे अनुयायी 'खुनी' म्हणत. हुसेनच्या हत्येनंतर त्याच्या अनुयायांनी सुनी लोकांतून नित्याचेच फुटून सुनीच्या खलिफाप्रमाणेच त्याचा प्रतिस्पर्धी अरा अल्लीच्या वशातील 'अिमाम' ते नेमू लागले. या वेळेपासूनच मुसलमानांत दोन तट नित्याचे पडले. ते सुनी आणि हे शिया. त्याचा मुख्य खलिफा, याचा मुख्य अिमाम साऱ्या जगातील मुसलमानांच्या अेककेद्री खिलाफतीचे नि सत्तेचे येथून पुढे तुकडे तुकडे झुडत चालले.

शिया पंथाचे अिमाम

हे अर्थातच महमदाची मुलगी फातिमा हिचे वंशज. त्या शियाच्या अिमामास म्हणूनच फानिमाझिड म्हणतात. हसन हुसेनचा हा वंश त्या अिमामात याहीपुष्प खरोखरच फार विद्वान्, साधु नि देवस्ती निघाले, परंतु सुनीचे खलिफा अत्यंत प्रचळ अमल्यामुळे त्याच्याकडून पिढ्यान् पिढ्या या अिमामांना फारच छळ सोसावा लागला. ह्या शियाच्या अिमामांना खलिफाचे अनुयायी केवळ तोतयेच नव्हत तर पापी मानीत. प्रत्यक्ष खलिफा प्रार्थनेच्या वेळी या अिमामावर शापाचा वर्षाव करून त्याचा नायनाट करण्याची दबास राष्ट्रीय विनंती करो आणि देवानोही तो अंबली की काप न पळ, पण काही पिढ्यातच शियाच्या त्या अिमामाचा अगदी नायनाट झाला. सरा नारण काही कालाने सन ८७४ चे आगेमागे त्याच्या शेवटच्या सत्ताधारी अिमामाला त्याच्या प्रतिस्पर्धी खलिफाने घेऊन गेले आणि नाहीसा बेल. त्याचे अेक पाच वर्षांचे अर्भक - मूल - तेवढे मागे झुरल होत. ते अर्भक - मूल - अजाणपणे जो माग दिमल्या त्या मागति याचा! वाचा! म्हणून हावा मारीत चालले. पुढे त्याच मागति अेक ताडा आला त्यात ते मिमळडे आणि त्या ताड्यावरोंवर आपल्या बापाला भेटण्यासाठी जे गेल ते गेलेच! त्या अर्भकाचे

अत्युन्नत नि प्रचलित होऊन आणि मुसलमानांत अनेक पक्षांची वीण वादत चालल्यामुळे त्यांना यादवीचा दुर्धर क्षयरोग लागून हा देश अतिशय पतित झाला की, त्यांच्या अरब जातीतील कोणाही पक्षावर किंवा मनुष्यावर त्यांच्या खलिफाना आपल्या सरक्षणासाठी विश्वास ठेवता येवीना आणि त्यातील जातिवैमनस्यामुळे कोणाचे अरबी सैन्य कोणाच्या अरबी सैन्यावर तुटून पडेल याचा काही नियम बुरला नाही. यातून मार्ग काढण्यासाठी जेकच तोड बुरली होती ती म्हणजे जे अरबही नाहीत आणि मुसलमानही नाहीत असले तुर्क तेच अरब पावत असले परस्थ तुर्क लोकांचे सैन्य आपल्या सरक्षणासाठी चाकरीत ठवणेही होय हे तुर्क सैन्य मुसलमान नव्हतं त्या वेळपर्यंत तुर्कांनी मुसलमानांना घम स्वीकारलेला नव्हता त्यामुळे खिलाफतीतील अरबी वंशाच्या भाग्यदीचे त्यांना काहीन सोयर सुतक नसे मुसलमानांतील जो पक्ष त्यांना पैसे देऊ त्याचे वतीने ते वाटेल त्या अंतर पक्षाशी लढत अशा तुर्की सरदारांचे हाती ह्या अरेबियन दुवळ्या खलिफाचे सर्व भाग्य जाताच खलिफा म्हणजे त्यांच्या हातातले अंक वाहुल होऊन वसले खलिफा वासिक ह्या भरताना जेव्हा म्हणाला, 'माझे मागे माझा लहान पुत्र खलिफा व्हावा' तेव्हा ह्या अमुस्लिम तुर्क सरदारानी त्याला झुगाहून दिले कारण, ता रक्ष तुर्क सरदार म्हणाला, 'खलिफाचा तो धाकटा मुलगा खलिफा होण्यास अयोग्य आहे की, महमद पैगंबरापसून त्याचा जो राजदंड, मुकुट नि झगा प्रत्येक खलिफाला चालावा लागे तो झगा त्या मुलास फार मोठा होईल।' (Ameer Ali, P P. 289) त्या आडदांड तुर्कांचा हा नवळत विनोद किती मर्मज्ञ हाता!

तथापि पुढे पुढे अनुभवाने तुर्कांचा कल या वरील आक्षेपाच्या अगदी अल्ट होत चालला जणू काय ती पैगंबरापसून खलिफाच्या अगावर अंतरत आलेला झगा लहान मुलासच वेताचा होतो अस त्या तुकांना आढळून आलं कारण लहान मुलेच खलिफापदावर स्थापण्याचा तुर्क सरदारांनी पुढे पायडाच पाडला खलिफाचे मोठ्या वयाचे वजन जरी असले तरी त्या सर्वांना दूर सारून बुडत्या तरी नात्यातले लहान मूलच आणून तुर्क सरदार त्याला खलिफा करू लागले. कारण अंधत्व होते की, लहान खलिफाचे सरसन म्हणून तुर्कांचे हाती आलेला अधिकार त्यांना वजावता यावा आणि सारी राज्यसत्ता त्यांच्या हाती परंपरेने चालावी येवदी त्या तुर्कांची पीला बितकी परमावधीला गेली की ८६९ मनात

कोणी काय केले असेल ते असो, पण ते पुन्हा वाही कोणाचे दृष्टीस पडले नाही ही करुण कहाणी जेव्हा शिया लोखाम कळली तेव्हा त्याच्या दुःखास पारावार राहिला नाही त्या दुःखाचे सात्वनाचा अेकच मार्ग काय तो त्यास बुरला होता तो अवलंबून त्यानी असा विश्वास धरला की त्याचा तो बाल अिमाम सुनी लोकाच्या हातावर तुरी देऊन ओश्वरानेच नेला आणि त्यास कुठे तरी अजून सुरक्षित ठेवलेला आहे! सध्दि साधताच तो शिया लोकाना मुक्त करण्यासाठी अजूनही परत येणार आहे! ही घटना अि स ७८४ चे जवळपास झाली पुढे शेकडो वर्षे झुटून गेली तरी शियाचा तो प्रेमळ विश्वास ढगमगला नाही मधून मधून कोणी भुमका जुठविली की, 'त मूल परत येत आहे' की त्यामरसी हजारो शिया लाक लाववून येऊन त्या ताड्याच्या मूळच्या मार्गावर जमत नि सध्या-काळपर्यंत आपल्या त्या बाल अिमामाची परत यण्याची वाट पहात बसत सध्या-काळी त्याच्या त्या आतुरतेच्या दृष्टीस निराशेच्या रात्रीत वाही दिसेनास झाले म्हणजे शोक करीत ते परत जात! आजही लाखो शिया मुसलमानांचा हा विश्वास आहे की, आज नाही अद्या तो बाल अिमाम परत येतील आणि पृथ्वीवर शियाचा धर्म नि राज्य स्थापील! यास्तवच ने त्यास 'मुताचार' (प्रतीक्षित) नि 'फातम' (मन) — 'असलेला' — असे सजोधितात शियाच आपल्या अिमामावरील ह वरण-मनोहर प्रेम पाहून कोणागही कोतुक्च वाटेत मुसलमान लोक जर हिंदूतील अशाच अनक प्रेमळ समजुतीच्या आणि भक्तिमनोहर विश्वासाच्या गाण्यात अत-हित असलेल्या अुदात्त मनोवृत्तीस दुखवून त्याना मूख भावडेपणाचा दाप देण्याची आणि आपण मात्र त्यापासून अलिप्त असण्याचा दभ्न मिरविण्याची खाड साडतीर तर त्याच्या अशा पिष्टानाही दुसरे कोणी भावडेपणा म्हणून अुसहासणार नाहीत झुलट मनूप्यस्वभावाच्या ह्या कोमट वृत्तीतील वत्सल नि भक्तिरसाचा आस्वाद सद्गदित हृदयाने घेतच राहतील!

अन्योन्य प्रतिस्पर्धी खलिफाचे पीक

शियाच्या 'अिमाम' दाहोचो ही दुर्दंता अुडत अमता तिनडे सुनींच्या खिलाफतीतही लाखो धुमस्पत्री चालू होती बर वर्णिलेली आमियड जातीच्या खलिफाचो वगदाद येथ जी तिगापन हाती तिला त्या ओमियेड जातीतीलच भरवान आणि त्याचा मुत्ता अवदून मलीक हे भयकर प्रतिस्पर्धी झुत्पन्न झाले तही स्वतःग खलिफा म्हणवीन आणि दमास्कस येथे स्वतःपणे राज्य करीत ह्या अवदुल मलिकने मक्केमध्ये निसरा अेक खलिफा म्हणून जो गाजत होता त्या अवदुल्लावर चाल गेली वगदादचा खलिफा येझिड याच्या मुगळमानी अनुयायांनी मुगळमानी धर्मक्षेत्र जं मदिना हिचो जशी माने विटवाा मली तशीच आना दमास्काचा खलिफा अवदुल मलिकने मुगळमानाच दुसर धर्मक्षेत्र जं मक्का

त्याचीही विटवना केली. मशिदीना घोडशाळा बनविल्या. साऱ्या नगराची लूट केली. शतावधि मुसलमानांना कापून काढले. जे खलिफा आपल्याच मुसलमानी धर्मक्षेत्राची अशी विटवना करीत आणि राज्यलोभापायी किंवा धर्मवेढापायी पिसाळून जे मुसलमान मुसलमानांचीच अशी निर्घृण कापावापी करीत तेच मुसलमान पारसिकाच्या किंवा हिंदूच्या देवस्थानाची राक्षसी विटवना करण्यास कचरले नाहीत यात काय आश्चर्य ! धर्मवेडाचे आणि असहिष्णु क्रूरतेचे हे वाळकडू त्याच्या धर्माच्या आरंभापासूनच ते पीत आलेले होते !

दमास्कसचे ओमियेड खलिफा

मरील अबदुल मलिकनंतर वालिद हा दमास्कसचा खलिफा झाला. मुसलमान आपसात कितीही भाडत असले तरी परधर्मीय लोकांवर स्वान्यामागून स्वान्या करून त्यांनी मुसलमानी धर्माचा आणि राज्याचा प्रसार चालविण्यात लवळेशही कसूर केलेली नव्हती. पारमिकांचे विस्तृत साम्राज्य नाशून, त्यास मुसलमान करून ते सिंधुनदी अगडे ओलांडीत होते तर या दमास्कसचे वालिद खलिफाचे राजवटीत ते तिकडे अमे आफ्रिका खंड पादाक्रांत करून अटलांटिक महासागरास जावून भिडले होते. असे सांगतात की, आफ्रिका खंडाचा विजेता तारीक हा वादळासारखा पुढे घुसत घुसत जेव्हा शेवटी अटलांटिक महासागर त्यास अक्स्मात् आडवा आला तेव्हा त्याचा घोडा थपथपाटत तसाच पुढे घुमू लागला त्याचे गळघापावेतो पाण्याची लाट आली तेव्हाच काय ते त्या सेनापति तारीकने त्यास मागे खेचले आणि तो दुःखित मनाने म्हणाला, 'थरेरे ! ह्या सागराने नेवढा घात केला ! जर हा जलनिधि आडवा येता ना तर हा माझा विजयी अक्षर संपोरचा तो सूर्य मावळतो तिथपर्यंत जावून पृथ्वीच्या त्या दुसऱ्या टोकावरच काय तो विश्राम पावता !' असे म्हणत त्याने पश्चिम दिशा सोडली आणि विंचित् अत्तरच्या रीताने तसंन्य निघाला, तो स्पेनची साभुद्रधुनी ओतून स्पेनवर जावून आदळला जिथे तो अरब विजेता तारीक स्पेनात अंतरला त्यास अजूनही जेवळ अि तारीक (जिब्राल्टर) तारीकची टेकडी, असे म्हणतात.

आफ्रिका खंड पादाक्रांत करणारी मुसलमानी सैन्ये नुसता ते प्रदेशच मुसलमानांना राज्यास जोडीत जात नसत तर त्या लक्षावधि लोकांमार्हा स्वेच्छेने वा बळाने वा छटाने मुसलमानी धर्मात ओढीत जात. शत्रूच्या पाडावा केल्या पुरुष-स्त्रिया मुसलमानी सैन्यातील सैनिकात दासदासी म्हणून घाटून देण्याचा आपला हक्क पोवराम 'हजूर' आहे असे ते मानीत आणि महमदापासून ते तसेच वागतही आले होते. आफ्रिकेत तर काही राजांपासून खडगी जी घेत तीच मुळी अर्धे स्वये आणि अर्ध्या स्त्रिया असा नाण्यात ठरत असे ह्या हजारो स्त्रिया मुसलमानी सैन्यात चढीने घन म्हणून घाटल्या जात आणि त्यायोगे त्या देशातील नवी पिढीची पिढी

अल्पश नि प्रवळ होऊन आणि मुसलमानांत अनेक पंचांची वीण वाढत चालल्यामुळे त्यांना यादवीचा दुर्धर क्षयरोग लागून हा वंश अितका पतित झाला की, त्याच्या अरब जातीतील कोणाही पक्षावर किंवा मनुष्यावर त्यांच्या खलिफाना आपल्या संरक्षणासाठी विश्वास ठेवता येजीना. आपसातील जातिवैमनस्यामुळे कोणाचें अरबी सैन्य कोणाच्या अरबी सैन्यावर तुटून पडेल याचा काही नियम अरला नाही. यातून मार्ग काढण्यासाठी अेकच तोड अरली होती ती म्हणजे जे अरबही नाहीत आणि मुसलमानही नाहीत असले नुकतेच अदय पावत असलेले परस्य तुर्क लोकांचें सैन्य आपल्या संरक्षणासाठी चाकरोस ठेवणेही होय. हें तुर्क सैन्य मुसलमान नव्हते. त्या वेळपर्यंत तुर्कांनी मुसलमानी धर्म स्वीकारलेला नव्हता. त्यामुळे खिलाफतीतील अरबी वंशाच्या भानगडांचें त्यांना काहीच मोयर नुतक नये. मुसलमानातील जां पक्ष त्यांना पैसे देवी त्याचे वतीने ते वाटेल त्या अितर पक्षाशी लढत. अशा तुर्की सरदारांचे हाती ह्या अरेबियन दुयळ्या खलिफांचें सर्व भाग्य जाताच खलिफा म्हणजे त्यांच्या हातांतले अेक वाहुलें होऊन वसलें. खलिफा वामिक हा भरताना जेव्हा म्हणाला, 'भाझे मागे माझा लहान पुत्र खलिफा व्हावा' तेव्हा ह्या अमुस्लिम तुर्क सरदारांनी त्याला झुगारून दिले. कारण, तो रक्ष तुर्क सरदार

डॉ आवेडकरांचे वरील आक्षेप हे सवयेंच सोंटे आहेत जर त्यात सत्य असते तर त कितीही नटु असते तरी आम्ही त्याचा विषाद मानला नसता डॉ. तहानमानी अस्पृश्यतेच्या आजच्या अत्यंत अय्यायी नि दुष्ट रुढीविषयी जी तमत्सना केली आहे किंवा जन्मजात जातिभेदाच्या घातक परिणामाविषयी जी लजळीत टीका केली आहे तिच्या अतिशयाच चायनिष्ठरूपणे आम्हीही त्या दुष्ट रूढीना निषेधीत आलेल आहो त्याच्या अुच्चाटनाय झटत आलेले आहो आमच्या हिंदुराष्ट्राच्या अगी आज मुरलेल्या त्यासारख्या अन्तर अनव दोषानाही आम्ही नडतोडपणे राष्ट्रहितायच आविष्कारण्यास कन्नरत नाही, ह आम्ही सांगितलेच ग्राहिजे अस नाही आपल्या राष्ट्रीय दोषाना धिक्कारण्याच साहस आणि प्रति-कारण्याची शक्ति ज्या राष्ट्रात अुरलेली नसते त राष्ट्र मृत्युपयास लागलच म्हणून तमजाव, परंतु तस साहस नि ती शक्ति आमच्या हिंदुराष्ट्रात आजही आहे असा आम्हास पूर्ण मग्वसा असल्यामुळेच आम्ही आमचे दोष अुघडवीस आणण्यास भीत नाही तेव्हा आमच्या राष्ट्राचे अमलेले दोष कोणी काढले तर तवढ्यासाठी केवळ भावना दुखते म्हणून आम्ही त्यास निषेधू लागतो अस आमच्याविषयी तरी कोणा-सही म्हणता येणार नाही अर्थात डॉ आवेडकर जे वरील आक्षेपात म्हणतात की हिंदूचा अतिहास हा अखंड शरणागतीचाच अतिहास, हिंदूचे जीवन म्हणजे प्रथमपासून आजपावेतो दास्याचेच जीवन 'The Hindus' has been a life of continuous defeat—तजर ऐतिहासिक सत्य जसत तर तो लज्जास्पद आक्षेपही आम्ही मानारला नसता -

पण तरीही खऱ्या मानघन पुरुषाच कर्तव्य ह्या परिस्थितीतही काय ठरत ? ज्या हिंदुराष्ट्रात, हिंदुवशात, आपण जन्मलो नि वाढलो त्या आपल्या राष्ट्राचा मागचा अतिहास असा अखंड शरणागतीचा आहे आपल्या वाडवडिआंनी पराक्रम असा केलेलाच नाही मानघन पुरुष असा आपल्या वशात काणी आढळतच

अुद्धारीन; माझ्या वशात मागे कोणी पराक्रम केलेला नसेल नि त्याची लाज मा-
 याटत असेल तर मांच त्या माझ्या वशातील पहिला पराक्रमी पुरुष होऊन र
 माझ्या पुढाट वशावळीला जगातील अतिहासामध्ये सोनेरी अक्षरात ठळकप
 टापाविणे माझ्या कुण्यावूनाही भाग पाडोन, माझ्या पूर्वजांनी कोणताही पराक्रम
 केला नाही म्हणून हमणान्याचे दात माझ्यासारख्या पराक्रमी पुरुषाला जन्म
 देण्याभितकी न्याचा जो बीजभूत पराक्रम होता तो दाखवून त्याच्याच वशात
 घालोन ; तिनही न माघले तरी निदान माझ्या आधीला वशात चूल था पती
 पेटविण्याभितकी देखील चेतना नसल्यामुळे जघेरच जघेर पसरलेला आहे ह्यासाठी
 तिला त्याच भुकेत नि अधागत पितपत सोडून त्या तिच्या दुर्गतीच्या विटबनेनेच
 तिच्या शत्रूची हाजी हाजी करीत, त्याच्या घरच्या तुकड्यावर पोट भरित त्याच्या
 दिव्याच्या दिवट्या पाजळीत राहणारा त्या आधीच्या पोटी आलेला जन्म होता
 तिच्या त्या निराश नि निरभ्र दुर्दमेचा अधिकार घालविण्यासाठी आपल्या हृदया-
 चीच आगवाडी पेटवून निदान माझ्यापुढती तरी जी काही चेतना, प्रकाश नि
 अंभ निला देता येतील ती माझ्या आधीला देऊन, असाच निश्चय नि प्रयत्न
 स्वतः मनुष्य म्हणविणाऱ्याने केला पाहिजे ।।

(आपल्या पूर्वंजांच्या ममतेपायी त्यांची नुसती स्तुति करीत सुटणे हे मूर्ख-पणाचे असले तरी माणुसकीस काही अगदीच सोडून नसते, पण आपल्या पूर्वंजांची नसती निंदा करणे किंवा ती कुणी कुत्सिताने जाणूनबुजून ताडावर केली असता तिचा तीव्र प्रतिवाद न करता अंकून घेणे हे माणुसकीस लाछनास्पद आहे) हिंदु-त्वाचा संवध, हिंदुराष्ट्राच नाते, डॉ आवेडकरानी तोडले असले तरीही केवळ न्यायाच्या ऐतिहासिक सत्याच्या आणि नि पक्षपाताच्या दृष्टीने तरी हिंदुराष्ट्रा-विषयी त्यांनी असली अर्दी खोटी नि खोडसाळ विधाने वारवार करीत राहावयास नको होतं. अशा भरमसाठ निर्दने हिंदुराष्ट्राच्या सत्कीर्तीपक्षा निंदकांच्या सत्कीर्ती-सच जास्त बट्टा लागतो हे डॉ आवेडकरानी विसरू नये तथापि ते विसरून जर कोणी अशी कुत्सित नि असत्य विधान वारवार करीत राहिला आणि जर त्याचा वेळो-वेळी साधार प्रतिवाद करीत गेल नाही तर अनवदा ऐकता ऐकता असे असत्यही सहसावधि सामान्य नि अतज्ञ लावना सत्यासारखे घाटू लागून राष्ट्राच्या आत्मविश्वासालाच धक्का पोचण्याचा भ्रष्ट संभव असतो, हेही माही खोटे नाही. यास्तव ह्या असत्य विधानाचा निषेध करणे आणि ऐतिहासिक कसोटीस लावून त्याचा खोटेपणा अघडकीस आणणे हे आम्ही आमचे कर्तव्य समजतो सत्य काय ते जाणण्यासाठी तरी डॉ आवेडकरानी ह्या ऐतिहासिक कसोटीचा नोट विचार करावा

ह्या ऐतिहासिक छाननीत काणत्याही रहानसहान विचा विवादास्पद घटनांवर अवलंबून न राहता परकीय इतिहासकारांनाही नाकारताच येऊ नये अशा ज्या अखंडनीय नि अगदी ठळक तबद्धाच घटनांचा पुरावा आम्ही जमेस घेऊ

ज्या अर्थी डॉ आवेडकरानी त्यांच्या वर झुल्लेखिलेल्या त्रैसात हिंदुराष्ट्राच्या कोणत्याही अंगा जाती या, भ्रान्ताला, वर्गाला विचा बालखंडाला लावून आपली विधाने न करता ती अेवदर हिंदुराष्ट्राला नि त्याच्या अेवदर जीवनकालास स्पष्टपणे अुद्देशूनच केलेली आहेत, The Hindus' life has been a life of continuous defeat असच ज्या अर्थी ते घडवणुके म्हणत आहेत त्या अर्थी त्यात खडेन बराबरायाम ह्या विषयापुरत तरी हिंदुराष्ट्राच्या अेवदर इतिहासाच विहगावलीतन करणे अवश्य आहे

द्रष्ट्याची स्फूर्ति ते ज्या प्रज्वलित यज्ञाग्नीस आधारीत असत त्याच्या ज्वाला-
सारखीच कशी देदीप्यमान नि दुर्घवं होती, त्याच्या काळातील त्याच्या शत्रूवर
विजयामागून विजय मिळवीत त्याची सैन्धे, राज्ये नि संस्कृति, सरम्बणीपासून
ब्रह्मावर्तास, ब्रह्मावर्तातून मगधास, प्रयागास व काशीस, मथुरेस, द्वारकेस-पूर्व
समुद्रापासून तो पश्चिम समुद्रापर्यंत अप्रतिहपणे कशी विस्तारत गेली, विध्य
ओलाडून, सह्य ओलाडून अती दक्षिण समुद्र ह्यानी वसा गाठला, अनादि घनदाट
महाअरण्ये कापून छाटून प्रदेशाचे प्रदेश त्यानी वसे वसविले, नागरले, परले, महा-
षधि नगर आणि महानगरें कशी जुमारली, वाटत भेटली ती ती विभिन्न जानपद
नि विपक्षीय संस्कृति काही सांभावून घेतल्या, काही पचवून टाकल्या, काही वगा
मातीस मिळविल्या, कित्येक रावणाची दाहो दाही गिर कशी छाटून टाकली,
कित्येक द्वेष्याचे सहस्र सहस्र बाहू वसे ताडून टाकले, कित्येक वळी-महावळीना
वस पाताळी घातल, काव्यशास्त्र, व्याकरण, कृति, शिल्प, धर्मप्रयोग, तत्त्वज्ञान
प्रभृति भौतिक नि आत्मिक प्रगतीतही केवढे महनीय स्थान त्यानी पटवाविले त
काही आता नव्यान सागावयास हव किंवा पुराव्याने निडावयास पाहिजे अस नाही'
-डा आवडकर स्वतः च त्या निवघात म्हणतात की, 'That the Hindu Rel

अजिजिजन, बाविलोनियन, खाल्डियन, असीरियन प्रभृति हिंदूच्या त्या काळची समकालीन राष्ट्रे आपले सारे जीवनकार्य नि जीवन संपवून, मरून, अस्थिशेष वा अष्टिकाशेष वा नामशेषही होऊन गेली !

(२) अतिहासिक काल : प्राचीन खंड

ग्रीकांची स्वारी आणि शेवटी हिंदूंनी त्यांची अडवलेली धुळधाण :- अतिहास कालाचे प्रारंभीच शिकंदराने अ. स. पू. ३२६ वे वर्षी हिंदुस्थानवर स्वारी केली. वैदिक नि पौराणिक काळातील दैत्यदानव, असुरनाग, यक्षराक्षसादि परकीय शत्रूशी दोन हात करून हिंदूंनी त्याचा धुव्वा अडवून दिला आणि त्या कित्येकांच्या वारशाप्रमाणेच सर्वांच्या वाराव्यालाही जेवून ते मोकळे झाले ! त्यानंतरचा काळ तो अतिहासकाळ. त्याच्या प्रारंभीच सर्व पृथ्वी पादाक्रांत करू निघालेल्या ग्रीकां-सारख्या बलाढ्य शत्रूशी सामना देण्याचा प्रसंग ह्या शिकंदराच्या स्वारीमुळे त्यांना आला.

पण ग्रीस देशातून निघाल्यानंतर सीरिया, अिराणप्रभृति देशविदेश पादाक्रांत करीत आलेल्या शिकंदराच्या दिग्विजयाची लाट ह्या हिंदुस्थानच्या हिमालयीन तटावर आदळताच फुटून गेली आणि भारतविजेता म्हणवून घेण्याची शिकंदराची खुमखुम तर पंचनद ओलांडतो तोच जिरून गेली ! त्याने पोरसाचा पराभव केला, पण तो अितक्या निकराच्या लढाईनंतरच की ग्रीक सैन्याचें त्यापुढच्या साम्राज्याशी गाठ घालण्याचे ध्येयच काही अंशी तरी खचून जावे ! व्यास नदी ओलाडून रण मगध साम्राज्याशी गाठ घालण्याचें शिकंदराच्या सैन्याने साफ नाकारलें, बंड केलें आणि शिकंदराला परत फिरणें भाग पाडले. ह्या बडाला अितरही वाही कारणें असली तरी जर का मगध साम्राज्यामध्ये शिकंदरास अिराणप्रमाणेच मोठळें रान सापडण्याचा संभव असता नि चालता चालता जिकता येण्याअितकें ते दुर्बल आहेत त्या ग्रीक सैन्यास वाटले असते तर ते मगधाच्या राजवाड्यात दोन चार चमचमीन भोजनममारभ अुरकल्यावांचून घोडेच परत जाते ! आणि परत

शिकंदर दिग्विजेता होताच होता; पण तो भारतविजेता
नव्हताच नव्हता !

पचनदाच्यापुढे तो पांथूल देखील टाकू शकला नाही दक्षिण समुद्रापर्यंत पसरलेल्या हिंदुराष्ट्रासघाचा केंसदेखील तो वाकडा करू शकला नाही दक्षिणेत त तो आला ही बातमी मुद्धा पोचण्याचे आधी सिंधु ओलाडून तो आला तसा पग्त लाही होता ! अेव पजाब तेवडा त्याने आपल्या साम्राज्यास जोडला (अि स. १ ३२१), पण हिंदूनी ग्रीकाच्या अधिकाऱ्याना पिटाळून लावून तो लगोलग परत घेतला (अि स पू ३२२ चे अत) ! अवध्या चार वर्षांचे आत जगातील स्य काळच्या बलाढ्य शत्रूचा पाये हिंदूनी हिंदुस्थानातून रोवला जाना जाताच अस खुसडून टाकला !

पण अितक्यावरच थागले नाही हिंदूचा हा विजय अप्रत्यक्ष विरोधाचा, यावनी संध्यार्द्धी समोरासमोर खड्गास खड्ग भिडवून नाही हिंदूनी त्याना घूळ चारली नाही, अमे कोणी यावदूक म्हणूच लागला तर त्यावेही ताड बंद पाडणारी घटना ग्रीकाच्या अि स पू ३२२ तील बरील बुच्चाटनामागोमागच घडून आली. ग्रीकासारख्या बलाढ्य मनुशी सामना देण्यास पालटलेल्या परिस्थितीत जें अवश्य ते ते जुने टाकून, चाणक्याच्या अलौकिक प्रतिभेने ति चद्रगुप्त मौर्याच्या पराक्रमाने मगधान मोठी राज्यशक्ति घडवून आणली हिंदुसाम्राज्याचीं सूत्रे त्याच्या हाती येताच ग्रीकाच्या हातातून हिंदूनी पजाब लगोलग हिमकून घेतला अने पाहताच शिकंदराचा प्रबळ सेनापति सेल्युकस हा यावनी मैथ्यामह पचनदावर अि स पू. ३०५ च्या सघीस पुन्हा चालून आला तेव्हा सम्राट् चद्रगुप्ताने त्याला रणागणात गाठून अभिमुखसमरात श्रीगाचा अितका पूर्ण पराभव केला की, पचनदच नव्हे तर अफगाणिस्थान आणि बलुचिस्थान हे प्रातही विजयी हिंदुराष्ट्रास देवून वरती अहेर म्हणून ग्रीकसम्राट् सेल्युकमने आपली कव्याही हिंदुसम्राट् चद्रगुप्ताला अर्पिली ! त्या काळच्या जगातील बलाढ्यानील बलाढ्य अशा ग्रीकावर हिंदूनी ँसा निवि-
वाद विजय मिळविला ! अि स पू ३०५ च्या आधी हिंदूनी ग्रीक राष्ट्राचा

प्रबळ होती वी नाही त परस्पर चद्रगुप्ताचे राजधानीत असलेला श्रीकाचा राजदूत जो मेगॅस्थेनिस त्याचाच विचार। त्या 'देवानाम् प्रिय' अशोकाच्या यश स्तभाना विचार। ह्या पुराव्याला समोर ठेवून असता हिंदूच जावन सतत 'शरणागतीच' नि अखंड पराभवाचे' होते अस कोणता पिढ्या म्हणू घजे ?

मीनादराशी युद्ध - सैल्युकसला चद्रगुप्तान पराभवविन्यानंतर कोणाही अहिंदूस भारतवर्षाची सामा बुल्लधिण्याचे घाईत अभ्याहृत । डोशे वर्षेपर्यंत झाले नाही, पण मौर्यवंशाचे बौद्ध राजे पुढे दुबळे झालेले पाहताच आशियातील श्रीव राजांनी हिंदुस्थानवर दुसरे मोठे आक्रमण करण्याचा घाट घातला तेव्हा मागे नद-वशीय सम्राट् असेच दुबळे झाल्यामुळे चाणक्य-चद्रगुप्ताने त्या नदवशीय सम्राटास ठार करून हिंदुसाम्राज्याची सत्ता जशी आपल्या हाती घेतली होती तशीच वैदिक धर्माचा निस्संम अभिमानो असलेल्या सेनापति पुष्यमित्रान त्या दुबळ्या बौद्ध वृहद्रथ राजास मारून या वेळीही साम्राज्यसत्ता आपल्या पराक्रमी हाती घेतली मगघात ही राज्यनानि होत आहे ताच श्रीक राजा मीनादर हा सिंधु ओलाडून पचनदात नि स पू १८० चे सधोस घुसला श्रीकांनी तडाख्यासरशी चाल बरून सावत घेतून आणि त मथुरेपर्यंत चालून आले, ताच सम्राट पुष्यमित्रान तोंडे त्यांना गाठले रणामागून रणामध्ये हिंदुसैन्याने श्रीकास चोप दिग आणि मागे रेटीत रेटीत शबटी पुष्यमित्राने मानादराचा अितका घुच्वा बुडविता वी, त्यास घातपळ करीत सिंधूपार होता होताच नाका नव आले ह्या विजयाची घोषणा करण्यासाठी हिंदुसम्राट पुष्यमित्र ह्याने माठा अश्वमेध यज्ञ आरभून आपण यज्ञीय विजयासच सचाराय साडण त्यास काही श्रीक राजांनी अडविताच पुष्यमित्राचा पुत्र जा युव-राज अग्निमित्र ह्याने त्याचाही माड केला हिंदूच्या अप्रतिरय पराक्रमाची द्राही अशी देगांदशी माननात ता विजयासच परतल्यानंतर पुष्यमित्र सम्राटाने आपण अश्वमेधयज्ञ पुरा वेता

मीनादराच्या ह्या स्वारीविषया ह लक्षात ठेवजे पाहिजे की, मथुरेपर्यंतचा भुत्तरपश्चिमचा जेव प्रात सोडला तर वाकीच्या स्वाया दक्षिणोत्तर अशा विस्तृत भारतवर्षाचा शिकंदराच्या स्वारीप्रमाणे ह्या स्वारीचाही लवलेस सवध आला नाही आणि त्या परसवूना आत येता मताच हिंदूंनी अस लगायग पिटाळून लावले

शरु आणि घुची ह्याशी महायुद्ध - सम्राट पुष्यमित्राच्या वरीत दिग्ग-जयानंतर हिंदुराष्ट्रास अहिंदु आक्रमणाशी ताड देण्याचा म्हणण्यासारखा प्रसंग समर वर्षे तरी काही आता नाहा त्यानंतर साच्या आशियाला हादहा टाकणाऱ्या शक आणि घुचा यांच्या टाळधाडी जेव्हा भुठल्या ते हा असवी सनाच्या पहिल्या शतकात हिंदुराष्ट्राला ह्या त्याचा प्रचंड घक्का वसून हिंदूच्या प्राचीन अतिहानाला अेक तत्कालीन लाहून लागी अितका आमचा पराभव झाला श्रीकाच्या आक्रमक सैन्याना हिंदुस्थानात घुसताच अस अेका दशकाचे आतच चद्रगुप्ताने वा पुष्यमित्राने

पुन्हा मिथूपार पिटाळून लावले तसे या शक-यूचींचे पारिवर्त्य सगोलम कोणी करू शकत नाही; अलट काश्मीर, पंजाब, सिंध, काठेवाटप्रभृति प्रांतांत त्यांची राजसत्ता विरस्याशीपणे स्थापिली जाऊन त्या अहिंदु राजवशांनी अज्जयिनीप्रभृति दोन-तीन राजधान्यांतून दोन-अडीच शतके तरी राज्य करू शकावे, ही वस्तुस्थिति त्या कालखंडापुरती लज्जास्पदच समजली पाहिजे.

परंतु असा तात्कालिक पराभव होणे आणि दोनचार प्रांत शत्रूंचे हाती पडणे हे निराळे आणि तो अल्पांशी नि अल्पकालीन पराभव झाल्या म्हणून त्या पच्चयावत् राष्ट्रांचे पच्चयावत् जीवनच 'सतत पराभवाचेच काय ते होय' असे अप्रमाण नि आचरट विधान करणे हे निराळे !

विपप्रयोगाच्या संकटात वलिष्ठ भीमसेनही मूर्च्छित होऊन डोहात बुडाले, त्या वेळी कित्येक नागांनी त्यांना विळखून टाकले, कित्येक वेडूक त्यांच्या डोक्यावर नाचले, पण त्या नागांच्या त्या विपासही पचवून त्या विपप्रयोगाच्या वेगुडीतूनही ते सावरले आणि त्या विपप्रयोगाचा मूड त्या दुःशासनाचा कंठनाळ फोडून घेते झाले हेच भीमाचे भीमपण ! पण ते विसरून आणि त्या तात्कालिक वेगुडीसच भीमसेनाचे सवध जीवन गमजून 'भीमाचे जीवन म्हणजे अंक अखंड वेगुडीच होती, जन्मभर त्या दुवळ्याचे डोक्यावर वेडके नाचली' असे जर कोणी टांगटांगू धजेल तर-ते कोणी फुगीर वेडूकच काय ते !

शक-यूचींच्या भारतावर कोमळलेल्या या आपत्तीचीही गोष्ट तशीच आहे. गुजराथपर्यंत त्यांची सत्ता चालू होती. भारतीयांना त्यांचा पसस्वी प्रतिकार करवला नाही; पण त्या अवघात आघ्रीय हिंदु सम्राटांनी आपली शक्ति अंकवडून शक लोक नर्मदा अतून घेतात तोच त्यांची गाठ घेतली. प्रथम त्यांना नर्मदेपार हुसकले आणि मग आंध्रांचा प्रवळ हिंदु नृपति गौतमीपुत्र दिलिपनकूर गालिवाहन ह्याने शकांच्या हातून अतुरेकडील प्रातामागून प्रात परत घेत शेवटी शकांचा प्रत्यक्ष राजा नहपान शहराड यास नुमुळ सम्राटात पराभवून ठार मारले ! त्या हिंदु विजेत्याची आर्भी जो गौतमी तिला आपल्या वीरपुत्राने अहिंदूचा असा सूड बुगविल्याची बातमी वळताच अतका परमहर्ष झाला की, त्याची-मृति काळे घेथील शिलालेखात नित्याची कोरून ठेवली जावी ! अि म १०६ ते ११० पर्यंत ह्या प्रतापी गौतमीपुत्राने राज्य केल्यानंतर त्याचा पुत्र राज्यावर वसला. तोच प्रख्यात शककर्ता पुलुमार्या गालिवाहन हा होय ! त्याने अज्जयिनीचा दुसरा पराक्रमी राजा जो उददामन त्याचाही पराभव केला !

अि. स. ३२० चे सधर्म वैदिक धर्माभिमानी गुप्त वंशाच्या हाती जेव्हा अतुरेच्या हिंदु सम्राटाची मूर्ते नेली तेव्हा त्याचा पराक्रमी सत्यापक सम्राट चंद्रगुप्त याने अतुरेच्या यूचींचा नि शकांचा अखंड मांडला. त्याचा पुत्र सम्राट समुद्रगुप्त, ज्याने विदेशी इतिहासकारही भारतीय नेपोलियन म्हणतात, त्याने

पंचनदात घुमून शक-यूचीशी दोन-तीन पिढ्या चाललेल्या त्या महायुद्धात विजया-
मागून विजय मिळवीत त्या परकीयांची धुळधाण बुडविली ! त्याचा पुत्र सम्राट्
चंद्रगुप्त (द्वितीय) होय. विक्रमादित्य तो हाच ! कनिष्कापामून बळावलेली शक-
यूचीची सत्ता त्याने साफ लयाला नेली. त्याचा शेवटचा शत्रु जो रुद्रमिह त्याचा
हिंदुसंन्याने पुरता पराभव करून त्याची राजधानी जी अजयिनी तीही घेतली.
सिंधु नदीपामून पूर्व, पश्चिम, दक्षिण सिंधूपर्यंत जिकडे तिकडे हिंदुराष्ट्राचे विजय-
दुंदुभि पुन्हा अप्रतिहतपणे दुमदुमू लागले.

जवळजवळ दोनशे वर्षे काश्मीर ते नर्मदेपर्यंतचा सिंधु-गंगेच्या मधील
भारतीय प्रदेश शक-यूचीच्या परकीय सत्तेखाली होता. हिंदु वंशांनी रणामध्ये त्यांचा
भक्काचूर बुडविला, हे तर झालेंच; पण त्या सामरिक विजयापेक्षाही अेक अत्यंत
गौरवास्पद असणारा दुसरा जो विजय हिंदूंनी त्या लाखो शक-यूचीवर मिळविला
तो होता सांस्कृतिक विजय ! वास्तविकपणे शक-यूची आत आले तेव्हाच काय ते
खरे परकीय होते, सरे शक-यूची होते; पण जेव्हा क्रि. स. १३० च्या संधीस
कनिष्काने बौद्धधर्म आणि अितरानी वैदिक धर्म स्वीकारला तेव्हाच हिंदूंनी त्यांना
सव्याखन्या अर्थी पाडाव करून टाकले ! अेक शतकाचे आत हिंदुसंस्कृतीचा ध्वज
त्या शक-यूचीच्या राजधान्यांवर नि राज्यांवर फडकू लागला ! त्यांच्यातील सहस्रा-
वधि जनतेने नि शतावधि राजपुरुषानी, मोठमोठ्या राजवंशांनी, वैदिक धर्म, भाषा-
देश, वेप स्वीकारला - कित्येकानी बौद्ध ! हिंदुराष्ट्राने त्यांचीं राज्येच काय तीं
छिनाबून घेतलीं नाहीत तर त्यांचे स्वत्वसुद्धा सर्वस्वी छिनाबून, महासर्प जसा
त्याच्या प्रचंड जवड्यात घुमणाऱ्या हरिणाला जिवतच्या जिवंत गिळून पचवितो
तसे हिंदुसंस्कृतीने तिच्या जवड्यात घुसणाऱ्या त्या लाखो शक-यूचींना आपल्या
प्रसर जठराग्नीत गिळून गळून नुमते पचवून टाकले. त्यांनाच हिंदु करून सोडले !
आपल्या ह्या क्रि. स. ३०० ते ४०० च्या पराक्रमी कालखंडाम विदेशीय अिग्रज
अतिहासकारही (Golden Age) स्वर्णयुग म्हणून संबोधतात सुदैवाने त्याच वेळी
चीन प्रवासी फाह्याशिन हा भारतवर्षात आला होता. मेगस्थेनिमप्रमाणेच त्याने
ह्या काळच्या हिंदु राष्ट्राच्या पराक्रमाचे, सुस्थितीचे नि वैभवाचे जें वर्णन लिहून
ठेवले आहे तेंच पुढील निदेश सांगेल की, त्या काळी देखील हिंदूंचे जीवन परा-
जयाचे वा शरणागतीचे नसून शत्रूंना दाती तृण धरविणाऱ्या पराक्रमाचे, राष्ट्र-
स्वातंत्र्याचे नि त्यांच्या जगातील प्रवलनम साम्राज्याचे होतें !

हूणांची स्वारी .- ह्या अतिहासिक काळातील प्राचीन खंडामध्ये हिंदु-
राष्ट्रांना ज्या शेवटच्या राक्षसी शत्रूम तोंड द्यावे लागले त्या हूणांविषयी अितकेच
सांगता आणि अितकेच सांगणे पुरेही आहे की, जी शक-यूचींची गोष्ट तीच हूणांची.
या हूणांच्या प्रचंड प्रलयमयीराने युरोपातील रोमन साम्राज्याची कंबरच मोडली.
रतिपा ते चीनसुद्धा भुमें जण भुललेल्या पालघें घातले. पण हिंदुस्थान ? हिंदुस्थानात

त्याचा पाप शकाभितराहो रोवला गेला नाही त्यानी केलेला हिंदुस्थानातील मुत्पात जितका भयंकर होना तितकाच त्याचा अुच्छेदहो स्वरित झाला यजाचातून घुसून त्याचा पुढारी सारमाण त्याने १०० मनाचे सधोस माळव्यापर्यंत आक्रमण केले. ५०२ मध्ये त्याचा पुत्र मिहिरगुल गादीवर बसला आणि लंगोलंग हिंदुराजाचा प्रयत्न मध्य बेजबटून हिंदूचा प्रतापी सेनापति जा पशीवधन त्याने ह्णाना रणाणात चौपून काढीत पनावापर्यंत रेटत आणि नेवटी अेका तुबळ सप्रामात मुलतानजवळ पोहच येथे त्याचा पूण पराजय करून रणाणीत त्याची हिंदुस्थानातील राजसत्ता भस्म करून टाकली आणि जे महसावधि ह्ण लोव मागे राहिजे त्याची बबरता ब्राह्मणानी यज्ञाणीत भस्म केती ! - त्याना हिंदुच करून टाकत ! ! Can this be called a life of continuous surrender or submission ! No It is a life of virile Triumph !

हिंदूचे जागतिक आणि सांस्कृतिक साम्राज्य

या बालापर्यंत हिंदुराष्ट्राने आपले स्वतःचे राजकीय स्वातंत्र्य नि राजकीय वर्चस्व आसिधु सिधु भरतखंडात भरभराटत ठेवल होत अितवच नव्हे तर मोठ-मोठो नौसैन्ये, नौसाधने (आरमारें) अुभाकून हिंदुमहासागरापलीकडे असलेल्या देशावरही आपल्या सांस्कृतिक साम्राज्याप्रमाणेच जे राजकीय साम्राज्य प्रस्थापिले होत तही या अि स १००० पर्यंतच्या कालखंडापर्यंत अबाधित ठेवलेल होत मिसर (अजिप्त) पासून मेक्सिकोपर्यंत बुढवालाच्याही अनक सतकाचे आधी हिंदूनी स्थापिलेल्या राजकीय साम्राज्याच्या आमच्या पीराणिक किंवा पाश्चिमात्यानी लिहिलेल्या दतकयात्मक ग्रंथातील अस्पष्ट अुलेखाना आपण या लेखापुरतें साडून देऊ अगदी साम्रपट, सिलालेख, अुत्खनन अित्मादाच्या साहाय्याने परकीय फ्रेच आणि डच ससाधकांनी निविवाद म्हणून लिहिलेल्या अितिहासाप्रमाणेच सिद्ध आहे की, असवी सनाचे आरम्भापासून ता सन १००० पर्यंत आज ज्याला सयाम, जावा, सुमात्रा वाली आनाम हिंदुचीन (अिडोबायना) म्हणतात, त्या सर्व देशात भारतीयाची राज्ये पाडलेली होती तिकडे चीन साम्राटाच्या सैन्यावर अनक लूट नात भारतीय सैन्याने विजय मिळविले तथील नगराची देगाची, पवताचीं, नद्याचीं भारतीयांनी ठेवलेली सस्कृत नाव हड झालेली होती ती आजही बहुताशी तशीच टिकून राहिलेली आहून यलय (आजचा 'यनाया') साम्राज्य ह तीन चार शतके अत्यंत प्रवळ म्हणून गाजत होत 'अहो पण तीं भारतीय बुद्धपयोयाचीच राज्ये होती !' असा निरर्थक श्लेष सुद्धा काढण्यास कोण्या हिंदुद्वेष्या वावडूकाला अिथे अवकाश नाही ! कारण ती सारी राज्ये क्षत्रियादि वैदिक धर्माभिमानी राजानीच स्थापलेली होनी बुद्धभिक्षूप्रमाणेच शैव-वैष्णवादि पंडितहा भारतीय धर्म नि सस्कृति याचा प्रचार करीत होते या आठ नशू शतक चाललेल्या हिंदूच्या भिन्न भिन्न

राजवशातील नावेच पहा! चपा (अनाम ते हिंदुचीन) त्या राज्यावर अि. स. ३८० मध्ये राजा भववर्मा हा बलाढ्य राजा राज्य करीत होता. त्याच्या राज्यातील विभागाची नावे अमरावती, विजय नि पादुरगपूर अशी होती. वेदपारंगत म्हणून त्याची ख्याती होती. चीनच्या राजाने चपावर केलेल्या अेका प्रबळ चढाओढीत चपा राज्य धुळीस मिळण्याचा प्रसंग आला असता नवे भूदल नि सिंधुदल शुमारून चिनी सैन्याचा नि सत्तेचा ज्याने ५२६ मध्ये घुन्वा बुडविला त्या हिंदुराजाचे नाव रद्रवर्मा होते. अशोच अिद्रवर्मा, पुरुषोत्तम, श्रीहरिवर्मा प्रभृति राजांची नावेच सांगतात की ते वैदिक धर्माभिमानी क्षत्रिय राजे होते. कंबुज (cambodia) चे हिंदुराज्यही असेच होते. सयामच्या राजवशात राजा राम पहिला, राम दुसरा असे सहासात राजे राम या नावानेच होऊन गेले. अलीकडेच राज्यत्याग केलेल्या राजांचेही नाव 'राम'च हे वृत्तपत्राच्या चालचलाभू वाचवानाही ठाभूक आहे. बुद्धाप्रमाणेच शंकराची नि विष्णूची प्रबळ मंदिरें या सान्या देशातून अुमारलेली होती. रामायण, महाभारत याची पारायणे नि राममंदिरातून त्याच्या कथाची लोकनाट्ये होत होती. बुद्ध भिक्षु नि वेदविद् ब्राह्मण याचा सन्मान सारखाच होऊन राज्याभिषेक ब्राह्मणाच्या करवी वैदिक सस्कारानी होत. हिंदूंच्या त्या बृहत्तर भारतीय राजकीय दिग्विजयात त्यांनी स्थापिलेली राज्ये न्यूनतम नअुसे वर्षे तरी भरभराटलेली होती ही बहुतेक राज्ये मलय, पाडय, चेर, चोल, कलिग नि आंध्र ह्या हिंदुराजवशांनी. आणि केव्हा केव्हा सर्वसाधारण हिंदु जनतेतच निर्माण झालेल्या पराक्रमी पुरुषांनी स्थापिलेली होती. अिकडोळ रामुद्रातून भारतीयांचो शेवटचो अुल्लेखनीय स्वारी म्हणजे पाडय राजाने अेक बलाढ्य सिंधुदल घेऊन ब्रह्मदेशावर केलेली स्वारी होय. ब्रह्मदेश जिंकून परत येता येता अदमान द्वीपपुजर्ही त्याने हस्तगत केला नि नंतर त्या स्वारीच्या गौरवाय भारतात आल्यावर अेक जयस्तंभ अुमारला ही घटना अकराव्या शतकातीलच होय.

पण परकीयांनी केव्हा केव्हा तरी हिंदूंचा पराभव केलाच ना ?

पण अितक्या परकीयांनी हिंदूवर स्वाया करून तात्कालिक विजय तरी मिळविलेच की नाही म्हणून विचाराळ तर आम्ही विचारू की, ग्रीस देशाच्या शौर्याची खरी कसोटी केव्हा लागली असे युरोपियन ग्रंथकार मानतात ? त्यांच्यावर केव्हा पशियनासारखे परकीय प्रबळ लोक चालून आले, ग्रीस जवळजवळ त्यांनी गिळला आणि तरीही हनोत्साह न होता ग्रीकांनी त्यांना शेवटी पिटाळून लावले, तेव्हाच ना ? मग त्याच कसोटीने ह्या लेखावर बुद्धूत केलेल्या टाँडच्या वाक्याप्रमाणे तशा यर्मापिली नि लिओनिडास ज्या भारतात पावलोपावली आडळून आले त्या भारताच्या पराक्रमाचीही खरी कसोटी तीच का समजू नये ? ग्रीस, रोम, अिग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, अिटली, रशिया, चीन यांच्या जीवनकालातही

परचत्राची दहा दहा आयमणे आणि पारतंत्र्याची शनक आडळन नाहीत का ? शेका टोचमर त्रिटनचीच गोष्ट घ्या रोमन्स, जेअल्स, सॅकल्स, डेन्स, नॉमन्स किती परकीयानी वितीदा ते बेट जिंकून तिथे राज्ये चालविले ! । मग तबड्यासाठी त्या त्रिटनचे विवा त्या अितर राष्ट्रांचे जीवनही ' A life of continuous defeat ' आहे, असड चरणागतीचेच आहे अस म्हणण्याची तुमची छाती आहे काय ? त्याच्या विपयी तस जे तुम्ही म्हणू शकत नाही ते अेवड्याचसाठी ना, की जरी परचक्रे त्याच्यावर आली नि त्याच्या राजधान्याही शत्रूनी घेतल्या तरी शेवटी त्या त्या राष्ट्रांनी त्या शत्रूना जिवून स्वराष्ट्र राखलं' शत्रूच्या आहारो नित्याचें जाऊ दिलें नाही, तर मग त्या कसाटीसच ज्या ह्या हिंदुराष्ट्राचा प्राचीन इतिहासकाल सतपट अधिकपणे धुनरत आहे त्या हिंदुराष्ट्राविषयी ' The Hindus' life has ever been a life of continuous defeat ' अस निलंज्ज विधान करणे हा निव्वळ शिवराळपणाच ठरत नाही का ? ।

त्यातही हें ध्यानात ठेवले पाहिजे की, ग्रीक वा शक वा मूची वा हूण हे कोणोही आमच्या सोमा प्रातागहेर फारसे घुसू शकले नाहीत, गंगा मुतरू वा विंध्य ओलाडू फारस शकलेच नाहीत ।

हूणाना नामनेप करून टाकल्यानंतर काश्मीर ते नेपाळ, दारका त कामरूप, हिमालयापासून लक्षेपर्यंत हिंदूंचे साम्राज्यच पुन्हा भरभराटलेल हात त्याची साक्ष श्रीहर्ष नि पुलकेशी ह्या अत्तर-दक्षिण हिंदुस्थानातल दोघा दिग्गजांच्या रक्षणावाली भारतवर्ष नादत अनता आलेला प्रत्यात चिनी प्रवासी जो युवानचंग (हपूयेनत्संग) त्याचे जगत्प्रसिद्ध प्रवामवृत्त दतच आहे । सम्राट् श्रीहर्ष जि म. ६४६ चे सघीस वारला आमच्या ऐतिहासिक काळाचा प्राचीन सदही येथेच संपला ।

निविवादपणे सिद्ध झालेलेच आहे म्हणूनच मुस्लिमांच्या भयंकर आक्रमणामुळे पहिल्या तीन चार शतकात हिंदूंचे पराभवामागून पराभव होत गेले हे सत्य जसे घडले, तसेच पण ज्या प्रमाणात त घडले त्याच प्रमाणात वाय त स्पष्ट न सांगण्याचा शेकड यत्न आम्ही मुळीच करीत नाही ऐतिहासिक वर्णन हा ह्या लेखाचा विषयच नव्हे, तर त्या अतिहासाचे धावत समीक्षण हाच अेवढा या लेखाचा जो विषय आहे, त्याम अनुसरून आम्ही अेका वाक्यातच स्पष्टपणे सांगून टाकतो की, साधारण अि म १००० च्या वर्षापासून मुस्लिमांशी हिंदूंचे जे महायुद्ध घडले गेले त्यात साधारणत सन १५०० पर्यंत हिंदुसैन्याच्या मुस्लिम सैन्याशी जिये जिये मीठमाठ्या लढाया झाल्या तिथ तिथे शेकडा नव्वद लढायात हिंदुपक्षाचा घुव्वा झुडाला हिंदु मुस्लिम महायुद्धाच्या पूर्वार्धातील हिंदुराष्ट्राच्या या सतत पराभवाने बोणाला आनंदाची झुलळी फुटत अमेळ तर त्याच्या त्या आनंदात तेवढ्या प्रकरणी विरजण घाण्याचा मोह आम्हास मुळीच होणार नाही, पण ज्याप्रमाणे मुसलमानांनी पूर्वार्धात अफगाणिस्थानापासून ता कन्याकुमारोपर्यंत हिंदूंचा शेकडा नव्वद लढायामागून लढायात घुव्वा झुडवीत आणि हिंदूंची राज्यामागून राज्ये घेत सर्व भरतखंडभर हिरवा चाद 'पडकविता, त्याचप्रमाणे त्यांना प्रत्येक पावली टवरा देत देत, प्रतिकार करीत करीत त्या दततज्यापी अस्त्रसयपात शेवटी जेव्हा हवी ती ठिणगी पडून सह्याद्री पेडला, तेव्हा हिंदुविजयामुळे मुसलमानांसही पळता भुभी थोडी झाली ! तोडीस तोड झुडाली ! साधारणत सन १६०० पासून तो १७९३ पर्यंत जेथे जेथे हिंदुसैन्याची मुसलमानांी संघर्शाशी लढाओ जुपली तेथे तेथे शेकडा नव्वद लढायात हिंदूंनी मुसलमानांचा घुव्वा झुडविला मुसलमानांच्या बादशाह्यामागून बादशाह्या नि नवाबामागून नवाब बुडवात हिंदूंच्या सेना मराठ्यांच्या सेनापत्याखाली प्रत्यक्ष अटकेपरीत 'हिरव्या चादाला' घुळीत लोळवून तिथे भगवा ध्वजच अुभारल्या झाल्या !

आजुमाहेच पेशव्यांनी जववर-ओरमजेवाच बादशाही तवत हिंदु घणावा धाव घालून अक्षरान फोडून टाकल ! भाट चारणाच्या जयघोषांनी आकाश दुम-दुमू लागल

। आज सात शतकाने पायी मिरवित सोनेरी तोडा ।

पुनरपि आजो हिंदुजयाचा पिओ तिघुचे जल घोडा ॥ १

हिंदू योराचा की थोडो असे यशस्वी हट केला ।

आज हिंदयो जरिपटका की पुहा पोचला अटकेला ॥ २

त्यातही ह ध्यानात ठेवू पाहिजे की, मुसलमानांशी हें सप्तशतकव्यापी महायुद्ध लढवीत असतानाच 'विरगाण' (युरोप) मधील ब्रिटिश, डच, पोर्तुगीज, फ्रेंच प्रभृति राष्ट्रांही हिंदूंना टक्कर द्यावी लागत होती ह्या सर्व परकीयांशी

हिंदूंचें पुढारीपण घेवून विद्येयतः महाराष्ट्र हा धूमोवर नि समुद्रावर समकालीन नि सतत युद्ध झुंजवीत राहिला. भाट गातातः-

१ पठाण, मोगल, तुर्क, अिराणी, हवती, सिद्दी परोपरी ।

पोतुंगोज वलंदाज फिरंगी अिग्रेजादिक गोर खली ॥ १

अिराणपासुनी फिरंगाणपर्यंत शत्रूची अुठे फळी ।

सिधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत रणांगण भू ताली ॥ २

तीन खंडिच्या पुंडांची तो परंतु सेना तुडवीली ।

सिधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत समर भू लढवीली ॥ ३

हा कालखंडाचे शेवटी मुसलमानांच्या राजसत्तेचा चक्राचूर झडवून हिंदु-स्थानामध्ये पुनरपि हिंदुराज्य जिकडे तिकडे कसें प्रस्थापित केलें गेलें तें अुल्लेखिलेल्या ओळीतच निविवादपणे दिमून येतील. जवळजवळ काबूलनदीपासून काश्मीर, पंजाब, पतियाळापर्यंत शीख-रजपूत-जाटांचीं हिंदुराज्ये, नेपाळात गुरस्याचें हिंदुराज्य, दिल्लीपासून तंजावरपर्यंत आणि काठेवाडपासून ओरिसापर्यंत मराठ्यांचें हिंदु-साम्राज्य आणि खाली म्हैसूर, नावणकोरची हिंदु राज्ये ! ! सात शतकें लढत लढत सतराव्या शतकाच्या आरंभी आरंभी हिंदूंनी हिंदुस्थानातून मुसलमानी राजसत्तेचा अना पुरा पुरा नायनाट केला होता !

पण आज ? आज हिंदुस्थान अिग्रेजाचे हातात आहे तें ? त्यास अुत्तर अित-केच की, तो प्रश्न अजून अनिर्णित आहे. त्या 'आज'चें अुत्तर अुद्या किंवा परवा देता येतील !

हिंदूंच्या अेकंदर जीवनाविषयीचा प्रश्न अिथे प्रस्तुत होता. त्यासाठी हिंदु अितिहासाचे गेल्या पाच सहस्र वर्षांचे धावतें समालोचन वर केलेलें आहे. हिंदुराष्ट्रावर अनेक आपत्ति अशा आल्या की, त्यांच्या फटकांच्यासरशी मोटमोठीं राष्ट्रे नामशेष होवून गेलीं; परंतु क्वचित् चीनचा अपवाद सोडता जगाच्या अितिहासात अशा अनेक आपत्तींशी झुंजून, अनेक बलाढ्य शत्रूंना पादाक्रान्त करून शतकव्यापी महामुर्खें लढवून जर कोणते राष्ट्र आज पांच सहस्र वर्षे आपलें अस्तित्व आपल्या पराक्रमाने टिकवून राहिलें असेल, आपलें स्वातंत्र्य पुन्हा पुन्हा प्रस्थापित करीत आलेलें असेल, आपल्या घर्माचा, आपल्या संस्कृतीचा, आपल्या अंतिम अजिज्यतेचा प्रभाव गाजवीत आलेलें असेल तर तें हिंदुराष्ट्रच काय नें होय !

हिंदुसंघटकांनी आपल्या राष्ट्राचा इतिहास कसा लिहावा नि वाचावा ?

इतिहास कसा लिहावा नि वाचावा ह्या सवसाधारण प्रश्नावरच अेक प्रबध लिहावा असा विचार माझ्या मनात अनेक वर्षे धोळत आहे, पण नैमित्तिक राजकारण नि समाजकारण हेच परिस्थिति प्राबल्यामुळे जीवनाच मुख्य कर्तव्य होऊन बसल आणि ते पार पाडता पाडताच जीवनाचा दिवस संपत आला त्यायोगे जी अनेक साहित्याची नि विज्ञानाची आयडची काम राहून गेल्या त्यातच हा प्रबधही आजवर अिच्छेचे पाटकापाशा अडकून पडला आहे परंतु सध्या आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या अस्तित्वासाठी मुद्दा जी झुज अनिवाय झाली आहे ती लढण्यासाठी अितर साधना प्रमाणेच प्रत्येक हिंदुसंघटकांना आपल्या हिंदुस्थानचा इतिहास कसा लिहावा नि वाचावा हिंदुसंघटकांना वतमानकाळात अधिक बग्नशाली करण्यासाठी भूत बालाचा कुठवर नि कसा उपयोग करून घ्यावा ह् बळण अगदी अवश्य आहे नाही तर संघटनेच्या ठायी विघटना होण्याचे भय आहे आपल्या हिंदुत्ववादाच्या बौद्धिक माडणामध्ये हिंदुस्थानचा इतिहास हिंदुसंघटकांना कसा लिहावा नि वाचावा हाही अेक अध्याय अवश्य ह्वा त्याविषया या लेखात काही प्राथमिक विधेय (Points) तेवढा अगदी संक्षेपत देत आहे

प्रत्येक हिंदुसंघटकान हिंदुस्थानच्या बदिबकालापासून तो आजपर्यंतच्या इतिहासाचा हिंदुत्वाच्या विनिष्ट दृष्टिकोनातून अभ्यास केलाच पाहिजे आपल्यापैकी जे पुढारा पत्रकार अध्यापक शिक्षक बौद्धिक बग्नचालक बघते असे असतील त्यांनी तर आपल्या इतिहासाचे विवेचन बालच पाहिजे देवदेव देवदातब सुरासुर आर्यानाय यौ द्वाचा अथ काय तो समजून घेवला पाहिजे त्याचा मुद्दा नि संधि होता होता अुत्तरापथाचा नि दक्षिणापथाचा सबध रसा आला तेथेही संघर्ष नि समबध चालू असता यक्ष राक्षस किंत्तर नाग अहिण भूत तक्षक प्रभृति अुत्तरेतात नि दक्षिणेताल पौराणिक कागत अुल्लेखिलल्या जाती अेका महान भारतीय राष्ट्रात बग्न समाविष्ट बाल्या मोठमोठ्या सम्राटांच्या कधी अुत्तरेकडून दक्षिणेकडे नि कधी दक्षिणेकडून अुत्तरेकडे नि बळावलेल्या साम्राज्यामुळे ह्या राष्ट्राच्या संस्कृतीत अनेक अुपजातीय संस्कृति कागाराति भाषा विभाषा मिसळत जाऊन त्या सर्वांची मिळून अेक महान भारतीय संस्कृति बशी अुत्पन्न झाली मनुस्मृतीत विस्तरण बग्निल्या प्रमाणे अनुलोम प्रतिलोमाच्या पद्धतीचे सहस्रावधि विवाह होऊन ब्राह्मण क्षत्रिय, वश्य शूद्र ह्यांचे रक्तबीजही अकभेकात कस मिसळल अितकेच नव्ह तर नव्या बग्न वा अग्न जाती जागजशा ह्या भारतीय राष्ट्रात नि संस्कृतीत सामावू लागल्या तसतसे त्याचे आपसात रक्तसंबध कस जुळत गेले क्षत्रिय जीमाचे हिंडवा राण बीशा कोणाही न बहिष्कारल लग्न किंवा अजुनाचे मणिपूरच्या नागजाच्या

मिसळत मिसळत, आमच्या वैदिक पूर्वजानी जे ध्येय आसले होते ते शेवटी गाढून आजच्या आमच्या ह्या 'हिंदु' राष्ट्रात अजोव शाले आहेत आसिधुसिधु भारत-भूमिवा हीच ज्याची पितृभू आणि पुण्यभूहि आहे तो तो हिंदु पूर्वी आम्ही कोणी आर्य असू वा अनार्य, गाड असू वा भिल्ल, ब्राह्मण असू वा शूद्र, वैदिक असू वा अवैदिक, जैन असू वा बौद्ध, सारस्वत असू वा द्रविड, सैव असू वा वैष्णव, आज आम्ही सर्व राष्ट्रीय अर्थाने 'हिंदु' आहोत हें आमचे अजोव जीवन आज ज्या अर्थाने शब्दात बरील व्याख्येप्रमाणे व्यक्तविता येते तो अन्य शब्द आहे 'हिंदु'।

या शब्दाच्या 'हिंदु' या दोन अक्षरात अगस्तीच्या अजलीत जसा महासागर तस तीस कोटी लोकांचे राष्ट्रचे राष्ट्र सामावलेले आहे।

इतिवया दीर्घ कालावधीत परस्पराशी संवध आलेल्या अनेक घटनांतील राष्ट्रभेद, जातिभेद, धर्मभेद, भाषाभेद, रस्तेभेद ह्यांना असा हिंदुराष्ट्रात अजोव करण्याचं महत्त्वाय आजच्या परिणतीपर्यंत तरी जें आपल्या पूर्वजानी आणून ठेवले आहे त शस्त्र नि शास्त्र या दोन्ही साधनांच्या साहाय्यानेच होय केवळ विग्रहानेच, जित निजेत म्हणून ते अजरूप पावते ना केवळ सध्यानेच त सावले जाते ना केवळ मन वळवून ते वळत ना तिचा केवळ परस्पराचा अछेद कळून सगळ्यांना विनाशून अकरा कोणी तरी अवशिष्ट धुरता ना सधि, विग्रह, शस्त्र, शास्त्र, समर नि समन्वय अशा दुहेरी नीतीनेच लहान टोळ्यांच्या जातीची अुराष्ट्रे आणि अुराष्ट्राची महान राष्ट्रे बनतात सगळ्यांच्या माहितीचे म्हणून लहानस ब्रिटनचेच अुदाहरण घ्या मूळचे ड्र्यूइड्स, ब्रिटिस, एजल्स, सॅक्सन्स, नार्मन्स, अेक ना दोन अनेक परम्य वा त्रयस्थ जातींच्या स्वाया, कलह, सधि होता होता शेवटी तीन मोठे भाग अुरा त स्कॉटलंड, अंग्लंड नि वेल्स हेही परस्पराशी आज विग्रह तर अुद्या सधि, काही धर्मांच्या प्रेमबंधाने तर काही राजनीतीच्या वशित्याने काही शरणागति, काही देवाण घेवाण अशा दीर्घकालीन प्रश्रियेतूनच शेवटी अेक सधळ राष्ट्र बनले त्यातही धार्मिक, राजवशीय पक्षविपक्षीय अशी कारणपरत्वे पुन्हा पुन्हा यादवी माजली शेवटी आज ब्राह्म परिस्थितीच दडपण अतर्गत अेक राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेचा विकास, सर्वांचे राजकीय प्रभृति हितसंबध नि प्रभाव आपल्या राष्ट्रक्यामुळेच काय तो टिकू शकत आहे ही अनुमाने पटलेली निश्चिति ह्या नि अशा कारणानी ब्रिटनच राष्ट्र अेकजीव आणि अेकप्राण झाले आहे यात आयरलंड रोवण्याचा यत्न झाला पण तो अजून तरी सफल झाला नसल्यामुळे ब्रिटनचे ग्रेट ब्रिटन वनू शकत नाही पण समवयाची ती प्रक्रिया अजूनही चालू आहे ब्रिटनसारख्या केवळ चारपाच कोटींच्या राष्ट्राची जर मूळ कथा अशी आहे तर तीस कोटि लोकांच्या भारतखंडासारख्या विस्तीर्ण भूभागावर निवसणाऱ्या आमच्या आज अजोवित्व पावलेल्या ह्या महान् 'हिंदुराष्ट्राची' कुलकथा त्या राष्ट्रनिर्मात्या प्रश्रियेपामून अल्पित कशी असणार ?

हिंदुराष्ट्राचा अतिहास लिहिताना हीच अडथळी प्रत्येक हिंदुसंघटनाच्या अभिमानी असणाऱ्या लेखकासमोर दत्त म्हणून अुभी राहिल्यावाचून राहणार नाही, पण तरीही प्रत्येक अतिहासलेखनाचे आजवरतक्य वजावण्यास त्याने मुळीच टाळा-टाळ करू नये अतिहास लिहावयाचा तर तो अगदी 'अति-ह-आस' असाच लिहावा त्याचे वर्तमानकालावर काय परिणाम होतील ह्याची तो अतिहास लिहिते वेळी, त्याने मुळीच चिंता बाळगू नये अतिहासास सशोधनाने अद्ययावत् म्हणून ठरलेली त्या त्या कालखंडाची माहिती अगदी सत्य तशीच लिहावी. राष्ट्रंवाची किमया साधीत असताना किंवा चालत असताना वर सांगितल्या जो अपरिहार्य प्रसिद्धा आहे तीमधून अतिर कोणत्याही राष्ट्राप्रमाणेच हिंदुराष्ट्रालाही जावे लागणे अपरिहार्यच होते त्यामुळे आपल्याही राष्ट्रावर अनेक परपक्षे आली, त्याच्याशी घतकऱ्यापो युद्धे झालीं केव्हा अतर्गत यादवीही चालू राहो धार्मिक मतभेदांनीही केव्हा केव्हा अग्र स्वरूप धारण केले, परंतु अवाहनीय घटनाही अतिहास-लेखकांनी तितक्याच सत्यतेने सांगायला हव्यात की, जितक्या सत्यतेने आपल्या हिंदु-राष्ट्रातील मोठमोठ्या सम्राटांच्या वैभवशाली राजवटींना किंवा आपल्या सहस्रश गौरवान्वित घटनाना स्वराष्ट्राभिमानी अतिहासकार व्यवस्थितपणे वर्णनात अदाहरणार्थ, अतिहासकार जरी स्वतःला आर्यवंशीय समजत असला तरीही त्यान पूर्वी अनार्यांशी झालेली युद्धे किंवा मोठमोठे अनार्य राजे, तत्त्वज्ञ, वीर हावून गेले त्याचे वर्णन यथावत् केले पाहिजे कारण आपण आज आर्यांचा वा अनार्यांचा पक्षपाती अतिहास लिहीत नसून 'हिंदु राष्ट्राचा' अतिहास लिहीत आहोत आणि या हिंदुत्वात पूर्वीचे आर्यानायदिक सार वग आणि त्याच्या कुल-कथा समीलित आणि अेकजोव झालेल्या आहेत कोणा अतिहासलेखक वैदिक धर्माचा अभिमाने असेल, पण म्हणून त्याने पूर्वीच्या अतिहासातील आपल्या अर्वादेक बुद्ध वा जैनधर्मीयांशी वैदिक धर्मीयांच्या काही वेळा झालेल्या विग्रहाचे वर्णन केवळ वैदिकांचीच वाजू जुचलून धरण्यासाठी पक्षपाताने करू नये किंवा तसे विग्रह आपआपसात काही वेळा झाले हें लपवूही नये काही प्रसंगी वादानी पर-राष्ट्रांना आपल्या भारतावर स्वाऱ्या करण्यासाठी बालावून किंवा तशा स्वाऱ्या झाल्या असता त्यांना साहाय्य करून स्वदेशाचे स्वातंत्र्य घालविण्याचा राष्ट्रद्रोह

मस्त्रधारण हे पाप नव्हे, पुण्य होय, अशी अहिंसेची योग्य मर्यादा प्रतिपादिली आहे व आचरिली आहे वैदिक नि अवैदिक हे दोघेही अेकाच आयकुलातील, अेकाच रक्तवीजाचे अकुर होते भगवान् युद्ध आणि भगवान् महावीर हे दोघेही क्षत्रियकुलतज जन्मले होते वैदिक वैदिकात नाही प्रसंगी विग्रह झाला, तर युद्धपक्षी नाही प्रसंगी अवैदिक वैदिकात आणि अवैदिक-अवैदिकातही अतगत यादवी झाली, जैनाजैनात मतभेद होऊन बलह होत शंभू वैष्णव दोन्ही वैदिक, पण क्वचित् प्रसंगी आपसात हमरीतुमरीवर यत

१ हीच गोष्ट आपल्या इतिहासाच्या सामाजिक, राजकीय, साहित्यिक, आर्थिक अमाना लागू आहे आपल्या गौरवाचा इतिहास स्वाभिमानी ऐसक स्वाभाविक-पणेच उत्साहाने यथावत् लिहितो, पण आपल्या इतिहासातील दोषास्पद किंवा यादवीचे किंवा पराजयाचे वृत्तान्त लिहिताना त्याचा तितक्याच स्वाभाविक-पणे त गाळण्याचा किंवा टाळण्याचा किंवा सत्यकथनास विटाळण्याचा मोह होतो, पण हिंदुसंघटकांनी इतिहासकारांनी तो मोह आवरावा ज्या काळात जी वस्तुस्थिति अमेक ती जशीच्या तशीच लिहावी इतिहासाचे सत्यस्वरूप लपविण्याचा अेका हास्यास्पद प्रयत्नाचे अुदाहरण द्यावयाचेच म्हटले, तर नाही कांसेसी मडळीनी गांधीजींच्या विक्षिप्त दिग्दर्शनास अनुसरून आपल्या इतिहासावर लिहिणेली चौपडा पाहावी त्यामध्य औरंगजेब अल्लाजुहीन प्रभूति शेवटी मुसलमान सत्ता-धीशाना केळ्या हिंदूंच्या छळाचा नि त्यांच्या धर्माध कूरतेचा अुल्लेखसुद्धा नाही मुसलमानी धर्म, सत्ता, सम्यक्ता ही किती निष्कर्ष, न्यायशील नि थोर हाती नि हिंदूंना चांगल्या रीतीन यागविण्यासाठी मुसलमानी नबाब शहा नि बादशहा औरंगजेबसुद्धा किती अहमहमिनेने दाटत त दाखविण्याचा विक्षिप्त यत्न त्यात केलेला आहे हिंदु नि मुसलमान अंगा दोन धर्मांच्या नि राष्ट्रांच्यामध्य अेक धन-चकर प्राणातिक नि शनकव्यापी अस भयकर युद्ध चालू होत आणि त्यात हिंदूंनी शेवटी मुसलमानी साम्राज्याचे तुकडे तुकडे अुडविणे याचा नामनिर्देशही नसतो ! !

पण अमा असत्य इतिहास लिहिण्याने कधी हिंदुमुसलमानांतात तेढ मिटेल ? जोवर त्या इतिहासाच्या हिंदु पाचकाना आजच ताज वृत्तपत्र अुघडताच मऊवा रच्या दग्याची किंवा पाकिस्तान परिपदेची यातमी वाचावी लागते सोमेवरच्या हिंदूंच्या गावीच त्यांच्यावर मुसलमान जमाती चालून यत आहेत याची घर जाळीत जात, तोवर बिहार शरीफामारख्या अनेक दग्यातून मुसलमानांची आग जोष घडताच संघटनांची नवी स्फूर्ति प्यालेले हिंदु हे मुसलमानांना द माय धरणी ठाय करून साडणारच ! भागानगरवर हिंदुत्यनिष्ठ दल घडाओ करणारच ! पाकिस्तानच कवरन्तान करण्याचा अुठाव हिंदूकडून हाणारच ! पण समजा, हिंदु समाजाच्या संघटित शक्तीमुळे म्हणा किंवा अितर परिस्थितीमुळे म्हणा, मुसलमानांना आपण अल्पसंख्य म्हणूनच अलगवित, तेव्हा ह्या देशात आपल्या

आधीच बुदार असलेल्या हिंदु बाघवाशी शक्य तो गुण्यागोविंदाने नादावे' असे वाटले आणि हिंदु-मुसलमान तसे बुघापामून वागत राहिले तर केवळ मागे अति-हासात अेकदा खडर्वाची लढाओी झाली होती म्हणूनच वाय तो मराठ्याचा दल-भार खडर्वाकडे वारावर वार करीत थोडाच चढाओी करणार आहे ? सधि होनाच अेका महिन्यात महायुद्धे सपून राष्ट्राराष्ट्रातील सातवेचे नागरिक व्यवहार सुखीत चालू लागतात रशिया आज जर्मनीचा मित्र होतो, तर बुघा मनु राष्ट्राराष्ट्रातील सधिविग्रह केवळ अतिहामाच्या आवृत्तीची हीम असते म्हणून होत नसतान. आजच्या परिस्थितीत अनुकूल वाय, प्रतिकूल वाय ते पाहूनच आजचे व्यवहार चालतात. आज स्कॉटलंड-अंग्लंड-वेल्स मिळून ब्रिटन हे अमग, अेकसध, अेकजोव राष्ट्र झाले, पण म्हणून तेथील कोणत्याही शाळातून वा ग्रथालयातून त्याची परस्परात झालेली तुंबळ स्वातय्युद्धे, धर्मयुद्धे, वर्गयुद्धे ह्याचे सचिस्तर अुनलेस असलेल्या अतिहासाना वाही यहिष्कारून वा जाळून टाकलेले नाही किंवा ते मागचे करूह वाचून विद्यालय सुटताच बाहेर पडणारे अंग्लिश, स्वाँच, वेल्स विद्यार्थी अेकमेकाची डोकी फोडू लागत नाहीत कारण अतिहाम शिकवितानाच त्यांना तो वाचावा कमा, अपयोजावा कमा आणि त्याचे आपल्या अुन्नतीसाठी कोणते तात्पर्य वाढावे हेही शिकविले जाते म्हणूनच ते मागचे अतगत यादवीचे त्याने सत्यतेचे वृत्तान्त वाचलेले अमताही ते आजचे अेकसध झालेले ब्रिटन अेकाच ब्रिटिश ध्वजाखाली अुभे राहून 'Rule Britania ! Britania Rules the waves ! Britains never shall be slaves !' असे आपले राष्ट्रगीत अेकस्वराने गात आहे !

‘मागच्या पिढ्यातील वैराचे सत्य जर आम्हास कळले तर या पिढीतही मनुष्ये अेकमेकाचे वैर करू लागतील, म्हणून असे अतिहास लिहूच नयेत !’ असे ज्यांना वाटते त्यांना कळत नाही की, कागदावर लिहिलेले अतिहाम फाडले तरी ते दगडावर कोरलेले आहेत त्या दगडाचे चूर्ण वेलेन तरी अतिहास मरतोच असे नाही भाषेन, वाक्प्रचारातून, चालीरोतीमध्ये, जातीय स्मृतीच्या रोमारोमात तो भिनलेला असतो मूर्तिभजकाचे दुर्बल हात महमा न पुरतील अितवा वर आवा-सात अुच अुच अगोनाच्या म्नुपावर तो बिराजन असतो किंवा भूगर्भातील खोल खोल मोहोगोदडोसारख्या पातालमंदिरात त्याची ग्रथालये राहण्यास धि बघे

ग्रहणामधून सूर्य बाहेर पडतो तसे, बाहेर पडलो तेव्हा तेव्हा आपले हिंदुराष्ट्र पूर्वोपशा सख्यावळाने आणि गुणवळाने, पराक्रमाने आणि सश्रीकतेने अधिकच विशाल, विस्तृत नि भास्वान् होऊन बाहेर पडत गेले

ह्या अशा कुशलतेने पाडलेल्या बालखंडाच्या समारोपात शेवटी त्या काळच्या अंतर देशाचीही सत्य स्थिति नि आपल्या दिग्दर्शनास अवश्य ती माहिती द्यावी. म्हणजे तुलनात्मक दृष्टीनेही आपल्या सतत चढत्या बढत्या हिंदुराष्ट्राची सत्य असेल तितकी स्पष्टता उठावदार दिसेल असे म्हणानी सारे युरोप पादाक्रांत केले, रोमन साम्राज्य धुळीस मिळविले, पण त्यांना शेवटी धूळ चारली हिंदुराष्ट्रानेच. नमदेखाली तर त्यांना अुनलमुद्धा दिले नाही ! सारे भारतवर्ष असे त्यांना बघता-मुद्धा आले नाही तीच गोष्ट मुसलमानांची त्यांनी भरव, गिरिया, थिराण, आफ्रिका, मोगल, तातार, तुर्क मुसलमानमय वरून टाकले, पण सात शतके सुजूनही हिंदुस्थान हिंदुस्थानच राहिले ! त्याच्या विपारी आक्रमणाची लाट शेवटी थोपवून, फोडून, त्याचे राजस्व अछेडून आपले स्वत्व राखले असे हिंदुराष्ट्रानेच वाय ते ? अंतर प्राचीन राष्ट्रे चार पिढीं मरून गेली, मुसलमानमय झाली त्या त्या काळाच्या साल्जियन, वारिलोन, ग्रीक, रोमनांपासून तो मुसलमानप्रभुति राष्ट्रांच्या बाहेरच्या अतिहासाची सक्षेपत माहिती प्रथम देऊन अशी तुलना ह्या प्रत्येक काळखंडाच्या समारोपात द्यावी

आमिधुर्मिधु भरतसंड व्यापल्यानंतर आणि अजजीव केल्यानंतर किवा करीत असताच आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या वैदिक आणि अवैदिक अशा दोन्ही शाखांनी धार्मिक दिग्विजय प्रचंड प्रमाणावर केला संवेरिया, चीन, सयाम ते मेक्सिको-पर्यंत बुद्ध, जैन, गैब, वैष्णव प्रभृति आपल्या हिंदु प्रचारवांनी आपल्या हिंदु-संस्कृतीच्या ध्वज फडवावीत तेन्ना धार्मिक दिग्विजयाप्रमाणेच हिंदुराष्ट्र हिंदुमहा-मागर ओलाडून जे गजवीय दिग्विजय करीत गेले तेही ज्या बालखंडात ते वृत्त घडले त्या बालखंडात सलग यणिल जावे वरिलग, आध्र, पाड्य प्रभृतींनी आपली हिंदुराज्ये सयाम ते अिडोचायना (हिंदुचीन) आणि फिलिपाअन्सपर्यंत प्रस्था-पिली काश्मीरच्या ललितादित्यप्रभृति राजांनी अुत्तरेवडे तातारिना निक्षा करण्यासाठी थेट तातरीवर वेढलेल्या स्वाच्या, रजपुतांनी बल्लबुखायापर्यंत वेढे-या मढाया, मेगाळने निवेडचे वेन्ने पारिपन्ध अरब अजिप्त यापासून तो केव ऑफ

कथा काही माहीत आहेत; पण ह्या सामान्य जगतेस त्यातील ऐतिहासिक अर्थ विवेचिता येत नाही. ह्यास्तव ह्या वृहत्तर भारताच्या अतिहासाची निरनिराळी लहान नि चढकदार पुस्तके प्रचारकासाठी लिहिली जावीत. मयामातील हिंदुराज्य, चीन-जपानमध्ये बौद्धधर्माचा प्रसार अशा अनेक प्रकरणांवरील पुस्तिका प्रत्येक हिंदु सलगाम वाचायलाग मिळाल्या पाहिजेत.

अतिहास वाचावा कसा ? - हिंदुराष्ट्राचा हिंदुसंपदनांय दृष्टीने लिहिलेला असा सत्य, असा यथावत् अतिहास लिहावा कसा हें सांगण्यापेक्षाही तो वाचावा कसा हें स्पष्टविणे आपल्या आजच्या परिस्थितीत अत्यंत अवश्य आहे. हिंदुराष्ट्राचा अतिहास अचळताच प्रथमतः ही भावना मनात अुद्भवली पाहिजे की, हा माझा अविल हिंदु जातीचा अतिहास आहे. तो केवळ ब्राह्मणाचा नव्हे, केवळ जैनांचा, लिगायतांचा, आर्यांचा वा द्रविडांचा, वंगालचा वा गुजराथचा नमून मागे वणिल्या-प्रमाणे तो आज ह्या सर्वांचे व्यक्तित्व ज्यात पिलीन झालेले आहे, हे सर्व प्राचीन-अर्वाचीन पटक मिळून जें समन्वित, संघटित, अेकजीव असे 'हिंदुराष्ट्र' बनले आहे, त्या हिंदुराष्ट्राचा आहे, असढनीय हिंदुस्थानाचा आहे. यातील गूण, दोष, मान, अपमान हे आता आपणा हिंदुमात्राची सामाजिक मत्ता झालेली आहे. पूर्वी प्रांताप्रांतांची स्वतंत्र राज्ये असत; पण आता तीं सर्व मिळून अेक असंडा हिंदुस्थान हेंच काय तें सर्वांचे अेक नि अनन्य राष्ट्र, अेक नि अभंग देश, आमची सर्वांची पितृभू नि पुण्यभू झालेली आहे. शाखांचे अमृतनर, वंदिकांची काशी, बौद्धांची गया ही सारी आम्हा हिंदूंची समाधीक नि सारखाच पूज्यक्षेत्रे होत. आमच्या भूतकालीन निरनिराळ्या क्षुराष्ट्रांची जात-गोत-गंधाची समाधीक अभिधा व्यक्तीविषयासाठी आग्निधुसिधु अशी ज्याची विशाल व्याप्ति आहे तो 'हिंदु' शब्द प्रचलित झाला. आपल्या भूतकालीन सर्व लहानसहान क्षुराष्ट्रांचे नि राज्यांचे अेकीकरणच नव्हे तर अेकजीवीकरण होऊन हें 'हिंदुराष्ट्र' प्रकटले आहे.

हिंदुराष्ट्राच्या अतिहासाचे खरें स्वरूप आकलण्यास्तव सामष्टिक भावनेच्या प्रकाशातच तो जसा वाचला पाहिजे तसेच आपण जो वाचीत आहो तो अतिहास आहे ही जाणीव अेकसारखी जागृत ठेविली पाहिजे. जे मागे घडले ते ह्यात यथावत् नि यथाप्रमाण लिहिलेले आहे. आज काय घडावयास पाहिजे तें भूतकाल सांगणारे नमून तो प्रश्न आपण सोडविला पाहिजे. वर्तमानकालाने भूतकालात त्या त्या वेळेच्या भिन्न भिन्न परिस्थितीप्रमाणे आपल्या तत्कालीन पूर्वजांना जे जे योग्य वाटले तें तें त्यानी केले. आज जर परिस्थिती भिन्न असेल तर धार्मिक, सामाजिक वा राजकीय प्रकरणी आपण आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या हिताला जें अनुकूल असेल तेच आचरिले पाहिजे. त्या त्या विगत कालखंडांत आमचे आपसात काही धर्मकलह झाले असतील, जैन बौद्धांनी भाडले असतील, ब्राह्मण-क्षत्रियांचे कलह क्वचित् झाले असतील, ब्राह्म-क्षत्र राक्ता अेकत्र होऊन वैदिक अवैदिकांशी झगडले असतील, त्या वेळेस

उत्तर सम्राट् श्रीहर्ष आणि दक्षिण सम्राट् श्रीपुलकेशी ह्यांच्या ऐकमेकावर स्वाभ्या-
 जाल्या असतील, पण भूतकालात हें घडले म्हणून आज ती जुनी वैर का काणी
 उबरून काढणार आहे? त्या काळी काही परिस्थितीत आज बऱ्याच वा अवास्तव
 ठरणार्या हद्दी किंवा जातिधर्म हे त्या त्या मागच्या कालखंडात क्वचित अत्यंत
 आवश्यक किंवा अपरिहार्य किंवा अमुंकारवही ठरले असतील, पण तेवढ्या-
 साठीच काय त्या त्या हद्दी किंवा ते ते जातिधर्म आजहि आपण पाळावयाचेच की
 काय? पूर्वीपासून हिंदुराष्ट्रांच्या अंकीकरणाची, प्रवटीकरणाची जो महान्
 प्रक्रिया आश्चर्यकारक बुद्धिमत्तेन नि प्रबलतेने आपल्या पूर्वजानी चालविळी तिलाच
 अनुसरून हिंदुराष्ट्रांच्या संघटनास आजच्या परिस्थितीत अस्पृश्यता, जमाधिष्ठित
 जातिभेद इत्यादि अनेक चालोरोतीना नि जातिगत धर्माधमाना आम्ही ते आज
 घिटवक होतात म्हणून, बदलल पाहिजे बुद्धधर्माची नि वैदिकधर्माची ज्या काल
 खंडात वाहो धार्मिक नि बहुतांशी राजकीय नि राष्ट्रीय कारणांनी लढाजी जुपली-
 नि शेवटी बौद्धाचा पाडाव होऊन त्याच्यापासून त्या काळी कोसळू पाहणारे राष्ट्रीय
 संकट निवारण गेल तेव्हा पुढच्या काळखंडात हिंदुराष्ट्रांच्या समन्वयप्रक्रियेमध्ये
 त्याच भगवान् बुद्धाना दहावा अवतार म्हणून समावेशिले गेले। तेव्हा हिंदु-
 राष्ट्रांचा इतिहास घाचतांना हिंदुसंघटकांनी अशा समन्वयदृष्टीने घाचावा भूत-
 कालातील कोणत्याही घटनेची चिकित्सा वतमानकाळाचे उपनेत्र लावून करू नये
 तर ज्या काळखंडात ती घटना घडली किंवा तगा विभिन्न समाजरचना होत्या, त्या
 कालाच्या परिस्थितीच्या प्रकाशात त्या निरीक्षाव्यात त्याचे मूल्यमापन त्या चांगल्या
 होत्या की वाईट की अपरिहार्य हे ठरविण्याचा खरा निकष, म्हणजे त्या काळची
 परिस्थिति, आजची नव्ह भुलट पक्षी आज काय काय, अकाय काय हे मुख्यत
 ठरविण पाहिजे आजच्या परिस्थितीप्रमाणे ही चेतावणी (Warning) प्रत्येक हिंदु-
 संघटक इतिहास लेखकानेच आपल्या ग्रंथाच्या समारोपात समुक्तीवपणे देत जावी
 कोण्या घमघमात मागे कलह जसेच किंवा कोणत्या उपजातीतील काही व्यक्तींनी
 वा गटांनी असादे वेळी त्या काळच्या परिस्थितीत निष्ठ धोरण स्वीकारल असेल,
 पण म्हणून ती जातची जात किंवा पथचा पथ केवळ तेवढ्याचसाठी निदनीय
 समजत जाणे अगदी अदृश्या आहे आजच्या परिस्थितीत ज निष्ठ किंवा देश-
 शत्रुत्व ऐकवडक आज त्यांच्या ज आज जेवढेचिन्मत्तरक ते आज आचरणीय मागच्या
 इतिहासातील घटनांना बुललितानामुद्धा ही काळजी अवश्य घ्यावी की, आमच्या

भारतीय तेजस्वी तारे

देशभक्त पं. शामजी कृष्णवर्मा

Resistance to aggression is not only justifiable but imperative
Non-resistance hurts both altruism and egoism

—Herbert Spencer

सुप्रसिद्ध देशभक्त, स्वातंत्र्यवादाच्या आद्य पुरस्कर्त्यांतील बॅर अग्रगण्य पुढारी, नि शस्त्र प्रतिकाराचे प्रवक्तव्य आणि त्या नि शस्त्र प्रतिकाराचा स्वातंत्र्य-संपादनकार्याच्या अनुभवास आलेला फोल्पणा पाहताच सशस्त्र प्रतिकार-काच्या अभिनव-भारत संस्थेशी संबद्ध झालेले अथवा अत्यंत प्रमुख पुढारी, ज्यांचे नाव अँग्लंडच्या डोळ्यात अथवा बाळी शल्यासारखे खुपत होते, ते विद्वान्, धनिक, समाज-सुधारक आणि सत्त्ववेत्ते श्रीमान् पण्डित शामजी कृष्णवर्मा हे माघ १९३० मध्ये स्वित्झर्लंड येथे आपल्या वयाच्या ८० व्या वर्षाच्या जयज्जगास मृत्युमुखी पडले, हे अथवा कोणाही सहृदय आणि वृत्तज्ञ भारतीय देशभक्तास वाजोट घाटल्यावाचून राहणार नाही

वाजोट घाटले ते ते मृत्युमुखी पडले याचे अतिवेस नाही परंतु ज्या देशावर त्यांनी अपरपार प्रेम केले, ज्याच्या स्वातंत्र्यासाठी स्वदेशशत्रूंनी सळो का पळो करून साडल्यामुळे निर्भयपणे झोप घेता येतील अशी जगा या भुम्या जगात ज्यांना सापडली नाही, आणि परदेशी, परद्वारी जन्मभर ज्या देशाच्या आणि स्वजनांच्या आठवणीने झुरत झुरत ते मरणी मरून गेले त्या देशास ते पुन डोळे भरून पाहू देखील शकले नाहीत ते मरण्याचे आधी तो देश स्वतंत्र झाल्याची बातमी देखील ते अथवा शकले नाहीत—अतिवच नव्ह—हाय ! हाय ! त्या देशास त्याचा अतिका विसर पडला की, त्याच्या मृत्यूविषयी वृत्तज्ञतेचा अथवा अथुविदुही गाळण्याची काणास आठवण झाली नाही, आवश्यकता घाटली नाही याच वाजोट घाटले ! (दृष्टीआड त सृष्टीआड ही या जगाची रातच आहे मंदिराच्या पायातील दगडाची कोणी निचारपूस करीत नाही—कळसाच्या दिखाथू दगडाचे दशन घ्यावयास हजारोंची दाटी झुडते ! पण ज्ञाता असतो, वृत्तज्ञ असतो तो त्या कळसाची अथवा ज्यांनी आपल्या देहास भूगव्हराच्या भयकर खोलीत पुरून घेत घेत शक्य केली, त्याच्या अज्ञात त्यागाची आठवण अधिक वृत्तज्ञतेन वाढता शत्रूच्या तोफावर प्रथम चाल

ध्येय म्हणजे देशाच्या राज्यक्रांतीसाठी सुधारणा—आणि त्याही ब्रिटिश बुदारता आणि भूतदया जागृत करूनच साध्यायमाच्या—हे असे परंतु पंडितजींनी 'होमरूल' हेच हिंदुस्थानचे ध्येय असले पाहिजे अशी घोषणा सर्वांच्या आधी करून त्याचे, सिद्धयंत 'होमरूल सोसायटी' आणि 'अंडियन सोशियॉलॉजिस्ट' नावाचे पत्र काढले अंग्लंडमध्ये या पत्रातील अग्रजावरील अत्यंत कडक टीकेमुळे आणि हिंदुस्थानला Home Rule म्हणजे ब्रिटिशांच्या साम्राज्यातील व्साहतीचे स्वराज्य हवे ह्या त्या वेळेस जवळ जवळ वडलोरीप्रमाणे वाटणाऱ्या मागणीमुळे अग्रजास प चामजीची भोति आणि द्वेष राष्ट्रपिनामह दादाभाजी नदरोजीहूनही अधिक वाटू लागला टिळकाच्या चळवळीमुळे जसे गोखले वरे असे सरकारास वाटे तसेच चामजीच्या चळवळीमुळे दादाभाजी वरे वाटू लागले चामजींनी याच वेळी 'अंडिया हाऊन' नावाचे वस्तुनिगूह काढून त्यात स्वदेशभक्तीचे शिक्षण घेणारे आणि सरकारी नोकरी न करण्याची प्रतिज्ञा करणारे अशा हिंदी तरणांची राहण्या-जेवणाची स्वस्त साय केली त्याचप्रमाणे हजारो रुपय वाजूम ठेवून हिंदुस्थानातून तिथे येणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरिता आणि गृहस्थांकरिता शिष्यवृत्त्याही ठेविल्या याच शिष्यवृत्त्यांपैकी शिवाजी फेलोशिप थी विनायकराव सावरकर यास मिळाली आणि ते अंग्लंडमध्ये जाऊन पंडितजींच्या अंडिया हाऊनमध्ये राहिले पंडितजीन वगाली व मराठी उत्तम येजी गोविंदाच्या आणि सावरकर याच्या राष्ट्रीय कविता त्यास फार आवडत ह्या वेळच्या अंतर पुढाऱ्यांच्या मानाने पंडितजींची मते किती पुढारलेली होती ह्याचे प्रत्यंतर देण्यास अेवडी गोष्ट सांगणे पुरे की, त्या वेळी अंग्लंडमध्ये गांधीजी 'God Save the King' हे अग्रजाचे राष्ट्रगीत भक्तिभावाने गात फिरत आणि ब्रिटिशांना गांधीजी भक्तिपूर्वक 'राजे' म्हणून म्हणताच चामजींच्या तळव्याची आग मस्तकाला जाऊन ते सावरकराच्या पोवाड्यातील चरण गजत. 'राजे! घरात गिरला चोर तया मीं मानियला राजा ।।'

यगडवय गव्दाची भेसळ होऊन आज त्यास Non Violent Non Cooperation अन्त्याचारी असल्यास हू नाय पडल आहे सरकारदी असहयोग करताच अग्रज हिंदुस्थान विनाशस्त्र प्रतिकाराने सोडता ह्या नि शस्त्रप्रतिकाराच्या कायक्रमानाही त्या वेळची राष्ट्रीयसभा अत्यंत भयंकर समजत होती परंतु शेवटी दादाभाजी नवरोजीनाच कलकत्त्यास वसाहती स्वराज्य (होमरूल—Home Rule) हेंच हिंदुस्थानचे ध्येय होय अस जेव्हा धांपित वळ नव्हा त्या ध्येयासरदी ता राष्ट्रीय सभा नवीन पक्षाचाव अकित झाला राष्ट्रपितामह दादाभाजी ह्यांनी ज साहस वेळ आणि त्या वेळच्या नेमस्त पक्षाचा तितक पुढे जाण ज भाग पडू, त हिंदुस्थानातील लाठ बाठ, पाला च्या चळवळीचा जितका परिणाम हाता तितकाच पडित गामजाच्या अग्रजमधील चळवळीचाही होता बायभानाप्रमाण शेवमाय स्वत हामरूलचा अन्वारही वेसरीत करीत नसत परंतु पडित शामजींनी Home Rule सध अग्रजमध्य स्थापन करताच त्या सघीचा लाभ घेऊन हिंदुस्थानच्या चळवळीस तितक पुढे रेढण्यास लोकमायाना क्षणाचाहा विलव होऊ दिश नाही वेसरीत पडितजींच्या नव्या चळवळीवर नेव निहून त्यांनी तीस लागच अचलून धरल

अमितव भारत

परंतु आ सावरकर ह अडिया हाजुसमध्य जानाच आणि ह्या अत्यंत पुरोगामी समजल्या जाणाऱ्या हामरूल सघासही माने दावणारी नि अगदी फिक पाडणारा अतिकारक चळवळ चालू हाताच पडितजींच्या राजकाय मताचा विकास अपाटघाने होत गेला सावरकराच्या स्वानय Absolute Political Independence चेच ते अभिमानी झाले अर्थात ते होमरूल नाय देखाल त्यांना वदळून टाकित ताच स्थिति साधनाच्या प्रज्नाविषयाही चाली १८५७ च वड ह काही मूल आणि धमभोळ्या निपायाच वड होत त्यात राष्ट्रमक्तीचा किंता स्वातंत्र्याचा गधही नव्हता ह पडितजीच—त्या काळच्या सवच ओवाप्रमाणे सरकारी अतिहासाने न कळत अगात टोचने—मत अमयामुळे सत्तापनच्या स्वातंत्र्यवीर्याच्या स्मृतीचा प्रथमोसव प्रत्यक्ष अडिया हाजुसमध्यच सावरकराच्या अनुयायांनी वेग ह्याचा पडितजीस मोठाच विषाद वाटला पण त अक प्रामाणिक वेगभक्त होते सत्य कळल्यावरहा तुमचा काटिक्रम निम्तर करणारा आहे खरा पण तरीही 'मला असेच वाटत विवा माझा अतरात्मा मग अस सागत नाही असे वाहीतरी धकणारे हट्टाग्रही नव्हते किंवा अमक्याने म्हटल म्हणून ज मानल नाही त जणू काय आपणच पहिल्याने म्हटल अस दाखवून मग मात्र तेच स्वत चे म्हणून आचरणारे मिथ्याचारी नव्हते त्यात लबकर नि शस्त्र प्रतिकारान स्वातंत्र्य मिळ दाकणार नाही अस स्पष्ट दिसू लागते अभिनव भारताच्या घाडसो बुढावणीमुळे

वरून त्याची आय आपल्या जीवनाचे रक्त ओतून जे विझवून टाकतात ते रणात यामास आलेले सैनिक, रणामणातून झुलून परत आलेल्या सैनिकांप्रमाणे, विजयो-
त्नवाच्या मिरवणुकीत मिरवत जाताना आडछा नाहीत पण जे वृत्तज्ञ राष्ट्रा-
आहे ते कोणाही जिवन परत आलेल्या सैनिकाचा झुमारते त्याहून अगव पटीनी
सन्मानपूर्वक पुतळा जा झुमारते त्या त्या विजयाचे आधी आणि त्या विजयास्तव
मरून गेलेल्या 'अज्ञात यांग'चाच होय, 'The unknown dead' चाच होय ।

पण ही गोष्ट वृत्तज्ञ राष्ट्राची, वृत्तज्ञ पिढीची आहे, आणि शामजी वृष्णवर्मा
हे भारताच्या ह्या वृत्तज्ञ पिढीत, ह्या दास्यहत्त, बुद्धिभ्रष्ट युगात जन्मले आणि
मेले आहेत । म्हणून ज्याच्यासाठी ते शूरत, शिजत मेले त्यांना आज त्याची
आठवण देखील, आढळत देखील, झुरलेली नाही । भारतीय नातिकारकाच्या
पुढाऱ्याविषयी भारतीयांग पूर्ण विसर पडावा आणि साम्राज्यमत झिल्लड्या
त्या महूर दानूत स्वजनाच्या महानुभूतीचा देखील ओलावा मिळू नय अशीच
झिल्लड्याची गुटिल राजनीति अमन आणि हिंदुस्थानमारुत्या ह्या आत्मविमरुद्ध,
दास्यहत्त लाकात ती अशी सफलही होते

नाही तर पंडित शामजी, श्रीमती कामाबायी, श्री धीरदनाथ चढापाध्याय,
लाला हरदयाळ अित्यादि स्वदेशार्थ जन्मभर विजत राहिलेल्या भारतीय नाति-
कारक देशभक्तांची नावे आज यथल्या अेका ह्यामी प्रचारकाच्या अितकी तरी
घराघर स्मरली गेली असती ती तशी स्मरली जात नाहीत म्हणून त्यात त्या
देशभक्तास वाही अक वमोपणा येत नाही—त्यांना त्यांची खत वाटण्याचे काही
कारण नाही पण त्या वृत्तज्ञतेची आम्हाला मात्र लाजच वाटली पाहिजे ।

पंडित शामजी यांचा जन्म कच्छचे अेवा वैद्य कुटुंबात झाला त्यानी
लहानपणी शिक्षणमाठी घर सोडल आणि लोकांचे घरी अक्षरग धोतर बडवून,
पाणक्याचे काम वरून त्यावर ज मिळेल त खावून विद्याभ्यास केला त्याच्या
बुद्धिमत्तेमुळे त्याची लवकरच आजूबाजूस अेक अत्यंत होतकरू तहण म्हणून
ख्याति झाली अितक्यात त्या वळेस सर्व हिंदुस्थानभर वेदोक्त धमाचा डवा
पिटीत जाणाऱ्या श्रीमान स्वामी दयानदाच्या भेटीचा यांग शामजीस घडला दया-
नदासारख्या सूक्ष्मदृष्टि आचार्यांच्या दृष्टिपातातून असंग कृतियुक्त निसटून जाणें
शक्यच नव्हतें लवकरच पंडित शामजी ह आयसमाजातील स्वामी दयानदाच्या
अत्यंत विश्वासू आणि कर्त्या मडळात गणल जाऊ लागले पंडित शामजींचे संस्कृत
भाषेवरील प्रभुत्वही याच वेळेस वाडल दयानदजींच्या अनुरोधावरून पंडितजीनी
अष्टाध्यायीचा अभ्यास केला दयानदजींचा या आपल्या कर्त्या शिष्यावर अितका
विश्वास वमत गेला की, ते मरतेवेळी आयसमाजाची आणि स्वामीजींच्या अितर
सर्व कार्यांची दखरेख करण्यासाठी त्यानी जे विश्वस्त-मडळ (Trustees) नेमले

त्यात प शामजीचेही नाव होत त्या वेळी मोनिबर विल्यम यानी ऑक्सफर्ड येथे अेक सस्वृत्तन पडित हवा म्हणून दयानदाकडे मागणी केेजी तव्हा त्यानी शामजीमच तिकडे धाडले पडितजीनी शिगळडमध्ये जावून ऑक्सफर्डमध्ये घराच नावलोकिय मिळविला तेथेच लेक्चरर या नात्यान अध्यापकत्वाच काम केले नंतर लेखनवला आणि लिपोही भारतीयानी परक्यापासून स्वीकारली म्हणून माग जो अेक युरोपियन विद्वानात वाद चालला होता, त्यात पडितजीनी भारतीयाच्या घतीन भाग येवून वेदानील आधारावरूनच वेदनाळी देखील भारतीयाना लेखनपला आणि लिपो याच ज्ञान हात ह सिद्ध केे त्याच्या या नियमाचे युरोपीय विद्वानात गौरवपूण कौतुक होवून जमनीने त्याम पडित 'ही पदवी दिली, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीने त्यास M A ' ची अुपाधि अर्पिगी, निर्बंध विद्यापाठानेही त्यास ' वरिस्टर ' ची वस्त्रे दिदी

अशा रीतीने आपल्या विद्वत्तेची कीर्ति विदेशातही पसरवून वें पडित शामजी हे हिंदुस्थानात परत आले यताच अुदेपूरच्या महाराजानी त्यास आपले दिवाण नेमिल त प्रधानपदाचे काम काही काळ केल्यानंतर त्यानी वरिस्टरीह्वा केली पुढे काठेवाडच्या सस्यानानही ते दिवाणपद चालवीत हाते त्याची पत्नी हींहा मुवजीच्या अेका घनिक घराण्यातील महिला असून फारच दयाळू थोर मनाचा आणि त्याच्या अगोठत स्वदेशस्वातंत्र्याच्या कार्यां अेकनिष्ठपणे त्यास साहाय्य करणारी खरीखरी सहधमचारिणी होती पडितजीवर सरस्वतीप्रमाणेच लक्ष्मीचाही वरदहस्त अम लाखा रुपयाची त्याची मत्ता हाता हाती प्रधानपदाची सत्ता होती पदरी कुठेही वृहस्पतीसारखा सभात पावावा अशी प्रिद्धता होती— पण पडितजाच्या देशास स्वतंत्रता नव्हती म्हणून ह्या सव वैयक्तिक अनुकूलतेतही पडितजाच्या मनास असमाधान वाटू लागल लोकमाथ टिळक याच्यावर प्लेगचे गडबडीत १८९७ चे सर्धास जो सटला झाला त्यायागे तर पडितजाची आतल्या आत असलेली स्वदेशाविपयीची निष्क्रिय तळमळ त्याना अगदीच असत्ता ओळ लागली

१. अँग्लंडमर जी प्रचंड खळवळ माजली, अभिनव भारताचो दहावीस मुलें देखील सरकारास अितकीं सळो का पळो करून सोडतात हें पाहून पंडितजीस त्यांच्या भागांविययी जो अनुभवजन्य विश्वास आणि परिणामकारकता पटू लागली, त्यायोगे ते दोन वर्षांचे आतच अभिनव भारतीय आंदोलनाचे कट्टे पुरस्कर्ते बनले. अग्रज लोक सावरकराच्या खळवळीशी पंडितजीचें सहकार्य प्रकटपणे सुरू झाल्याचे पाहून अतिशय चिडले. पालंमेटमध्ये आणि वृत्तपत्रांतून घडाघड प्रश्न होवू लागले की, शामजी कृष्णवर्मास सरकार अशी भयंकर आणि अपराधी खळवळ करण्यास किती दिवस मोकळें सोडणार आहे ! पण त्या चाणाक्ष पंडिताने त्या प्रश्नाचे उत्तर सरकारने देण्याचे आधीच देऊन टाकलें. अेके रात्री कोणास काही पत्ता नमताना पंडित पॅरिसला निघून गेले. त्याचे पैसे त्यांच्या आधीच अँग्लिश बँकांतून फ्रान्स-तल्या बँकांत गेलेले होने. पंडितजीस प्रथम भारी विश्वास असे की, अग्रजांनी हिंदुस्थानात काय वाटेल ती दडपशाही केली तरी अँग्लंडमध्ये ते अुदार मताचेच (Liberalism) पुरस्कर्ते राहणार आणि मॅझिनी आदि प्रकरणांप्रमाणे आपल्या देशभक्तीचें कीतुकच करून आपले व्यक्तिस्वातंत्र्य नुसत्या मतासाठी हिरावून घेणार नाहीत. पण ह्या अुलट आलेल्या स्वतःविषयीच्याच अनुभवावरून पंडित-जींचा अग्रजांच्या चांगुलपणावरोल विश्वास पार पावळला आणि अर्थातच त्या चांगुलपणावर अँग्लिश माणुसकीवर अवलंबून असणारे नुसत्या असहयोगाचे अथवा निःशस्त्र प्रतिकाराचे फोलपण पाहून ते सशस्त्र क्राति-वादाचे पुरस्कर्ते बनले. ते पॅरिसला गेल्यावर तर अँग्लंडमध्ये अभिनव भारताने सावरकरांच्या नेतृत्वाखाली भयंकर धुमाकूळ मांडला. बॉम्बची विद्या ते तरण शिकले. डिगराने सर कर्झन वायलीचा भर लंडनमध्ये बघ केल्ला, तेव्हा तर अँग्लिशांची मानहानि आणि हिंदी देशवीरांच्या धैर्याचा आणि प्राणासही कस्पटा-प्रमाणे मानणाऱ्या हुतात्मतेचा गौरव खुऱ्या युरोपभर गाजू लागला. पंडितजींनी या कार्यास गुप्तपणे अर्थमाहाय्य केले असल्याचा सर्वत्र बोभाटा होताच. त्यातही पंडितजींच्या पत्रांतून डिगराचा गौरव केल्ला गेल्ला आणि त्यास अुचडअुचड हुतात्मा म्हणून गौरविण्यात आलें, तेव्हा अँग्लंड चवताळून गेलें. पण करणार काय ? पक्षी पिंजऱ्यातून अुडून गेल्लेला ! अँग्लंडला त्यांनी परत यावें म्हणून त्यास भुल-विण्यात आले. भ्याड म्हणून चिडविण्यात आलें. याविषयी गोष्ट निघाली म्हणजे आपल्या फ्रान्सच्या वाड्यात मुखेलपणे बसत, आपली ती भव्य मान हाडवीत आणि ती डोलदार भरभरून देह झुलवीत झुलवीत दिसून ते म्हणत, 'अग्रजांच्या हातावर तुरी देखून अेकदा पंडित शामजी जो निमटला तो आता पुन्हा असा का फमणार आहे ! आता 'न गगदत्तः पुनरेति कूपम् !'

पंडितजींनी आपल्या देशाच्या दास्यमोचनार्थ स्वतःचे हजारो रुपये व्यय केले. अहिंसा हाअुस, हजारो शत्र्यांच्या शिष्यवृत्त्या, क्रातिकारक आंदोलनार्थ

दिलेले द्रव्यसाहाय्य, हें सर्व त्याच्या खुदारेतेचे चिह्न आहे. त्यावाचून त्यांना ज्याच्या तत्त्वपद्धतीचा अत्यंत अभिमान असे त्या स्पेन्सरच्या नावाने त्यांनी ऑक्सफर्डमध्ये शिष्यवृत्त्या स्थापण्यास आणि फ्रान्समध्ये सीन नदीच्या महापुरात नागावलेल्या फ्लेव लोवान साहाय्य म्हणूनही हजारो रुपये दान दिले अशा दानी पुरुषासही कृपण म्हणण्याची जी अेक टूम निघाली होती, ती त्याच्या कृपणतेचे चिह्न नसून त्यास कृपण म्हणणाऱ्याच्या कृतघ्नपणाचे किंवा लह्याडीपणाचेच ते चोतक होते. ज्याने हजारो रुपये देशकार्यास दिले, त्यास त्याने लाखो दिले नाहीत म्हणून कृपण म्हणणे हें ज्याने लाखो रुपये दिले असतील किंवा देशसेवेत जे शामजीअितके कष्टले अमलील त्यास अेक वेळ सोमेल पण स्वतःला हवी होती तितकी भीक शामजीनी त्यांना घातली नाही म्हणूनच शामजीच्या नावाने बोटे मोडणारे जेव्हा शामजीस कृपण म्हणतात, तेव्हा ते स्वतःच्या भिकारड्या हीनतेचे आणि हुताश मत्सराचे प्रदर्शन करतात—पंडितजींच्या नव्हे त्यास पैसांच हवा असता तर अँग्लंडमध्ये शिष्यजाचे पोवाडे गावून अेकाद्या राजाचे विलासी अेद्वय त्यांना सहज भोगता येते. पण प्रबळ देशशत्रूंनी बुघड विरोध करून, आपला जीव धोक्यात घालून बुद्धावस्थेतही ज्याने विदशी दारोदार भटकत फिरत, केवळ आपल्या स्वदेश-स्वातंत्र्यास, ह्या हालअपेष्टा भोगल्या त्याच्या मनाचा हा मोठेपणा, हे आत्म्याचे औदार्य हें काय कापण्याचे लक्षण आहे ? आ औदार्याचे मूल्य पैशानी का मोजता येणारे आणि घेत अंगेत तर त्या त्याच्या देशस्वातंत्र्यास भोगलेल्या कष्टाचे आणि केलेल्या संवेचे मूल्य लाखो रुपयांहून अधिकच नाही नाय ? आणि म्हणूनच अशा देशनिर्वासितामधील थोरातील थोर पुरुषास कृपण म्हणजे म्हणजे कृतघ्नताच नाही काय ?

रागारागाने अँग्लंडने पंडितजींची बॅरिस्टरची पदवी काढून घेतली, अेम. अे. सी पदवी छिनली, त्याचा जीव घेतला जावेल अशा निनाची घमक्या त्यास दिल्या गेल्या, आणि सगळ्यात भयकर मूड म्हणजे पंडितजींस निरंतरच्या देश-निर्वासाची अप्रत्यक्ष शिक्षा भोगाययास लावली ! महायुद्ध चालू झाल्यावर पंडितजींस फ्रान्समध्येही राहणे धोक्याचे होऊन ते स्विट्झर्लंडला गेले आणि 'निवेच या थोर पुरुषाचा अंत झाला

त्याच्या देशशत्रूने त्यांना देशपारीची शिक्षा दिली आणि त्याच्या देशानेही त्यांना स्मृतिपारीची शिक्षा दिली ! त्यांनी केलेल्या मेवेची ह्या जाग्री, त्याच्या कृतघ्न देशवधूनी, आठवण देतील काढली नाही, त्याची अेका अंध्यानेही विचारपूस केली नाही स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यासाठी प्रथम झुजत आणि नंतर झुरत, हा थोर भारतीय निर्वागित जेव्हा स्विट्झर्लंडमध्ये दुसऱ्याच्या दारां ८० व्या वर्षी वारला, तेव्हा त्याच्या राष्ट्रीय मातृभाषेत त्याने ज्याचा निरोप घ्यावा असा स्वजन रयाच्याजवळ अेवढी नव्हता ! !

पंडित सामजींचा देग जर आज स्वतंत्र झाला असता, तर त्याचे मरण देखील त्यास गुलायहू झाले असत तरी देखील ह्या पंचवीस वर्षांपूर्वी ब्रिटिश साम्राज्याचा पंडितजी धक्कार करीत असता जे लोक I proudly declare my loyalty to British Empire म्हणून वलना करीत, त्या ब्रिटिशावरिता दोअर आणि झुलू यांच्याशी रडत, तेच आज पंडित सामजींच्या त्याच भाषेत ब्रिटिश साम्राज्याचा धक्कार करीत आहेत, आणि पंडितजींच्या स्वातंत्र्याच्या ध्वजाखाली झुजत आहेत ही भारताची मानसिक काति तरी त्यांनी यशस्वी झालेली पाहिलीच आहे तीवहन तरी ती वास्तव कातिही आज ना थुया यशस्वी झाल्यावाचून राहणार नाही असा आशेन त्यांच्या मृत्युगम्यची सुदासीनता थोडी तरी हल्की झाली असेल काय ?

+ + +

बालमुकुंद आणि लज्जावती

महाराज पृथ्वीराजानंतर हिंदुसाम्राज्यभंगामुळे जणू सतप्त झालेल्या दिल्लीच्या सिंहासनाला रक्ताची तहान वारवार लागत असते त्या सिंहासनाला जो जा कोणी पाय लावू पाहता, त्याला त्याला रक्त साडावे व साडवाव लागत आहे बंगालच्या फाळणीनंतर राष्ट्रभक्तीच्या प्रचंड वावटळीत कङ्कटमाची राजधानी जेव्हा हलकावे खावू लागली तेव्हा दिल्लीला राजधानी आणली गेली. लॉर्ड हाडिंज हे त्या वेळी गव्हनर जनरल होते राजप्रतिनिधि या नात्याने दिल्ली राजधानी करून दिल्लीच्या सिंहासनाकडे जाण्यासाठी त्यांनी मोठ्या थाटामाटात — मोठमोठ्या राजेगृहाराजाना अथवा जगानील अवरित नराधिपतींनाही हवा वाटावा असा राजर्षभसपन देखाव्यात — दिल्लीप्रवेशाचा समारंभ करविला दिल्लीच्या राजमार्गातून राजवैभवयुक्त थाटामाटाने परतु अतकरणातीत अमुरक्षिततेच्या दोवणीमुळे आवश्यक झालेल्या सैनिक पोलिसांच्या मरक्षणात लॉर्ड हाडिंज दिल्लीत मिरवत होते सहस्रावधि गोरे नि काळे सैनिक आपापल्या तरवारी, राय-फल्म नि वेयोन्टे वानावरणात चकाकवीत त्या मिरवणुकीत अंग्रजी साम्राज्याचे जयघोष करीत आणि त्यांच्या दराच्याच प्रदर्शन करीत चालले होते राजेरज वाढ्याच्या हत्तीवरील अवाच्यातून राजेमहाराजे व्हाअिसरामच्या अवारीमाणे मिरवत होत

दिल्लीच्या राजमागातून राजसिंहासनावडे अशी ती प्रचंड मिरवणूक जात असता अकरमातू आकाशातून वज्र पडावे त्याप्रमाणे कडकडाट झाला नि अेक भयंकर वांव अगदी टिपून, हत्तीवरील अवारीत गर्वोमतपणे बसलेले गव्हनर जनरल व्हायसराय लॉर्ड हार्डिंज याच्यावरच यमून पडला ! त्या घडक्यासरशी लॉर्ड हार्डिंज रक्ताच्या थारोळ्यात लोळू लागला माहूत ठार चाला तक्षकाने अत्यंत सुरक्षित स्थळा वसवल्या परोक्षितोला जगा अकरमातू कडकडून दस वंश तसाच कोण्या तरा भारतीय क्रांतिकारकाने वाव फेकून सूड घेतला ! जिकडे तिकडे वाव ! वाव म्हणून आरडाओरड चाली पळापळ झाली मिरवणूक अधळली गली ! सिंहासनारोहणाचा समारंभ रहित झाला ! !

ह भयंकर कृत्य कोणी केव असावे याविषयी चोहोकडे तक्रवितक सुरू झाले सरकारी गुप्तचर विभागाला अत्यंत महत्वाचे काम मिळाले व वांव फेकणारा व त्याने साथीदार याचा शोध मोठ्या निकराने सुरू पाग

गुप्त आक्रमक कोणत्या तरी अेखाद्याच स्थली असतात अेखाद्या ठिकाणा तूनच दवा धरून ते आक्रमण करतात असत अेखाद रवत माडवामाडवाच शमद कृत्य करण्याच व दडी मारण्याच कोठठ तरा अेकच स्थान असूनही हे गुप्त क्रांतिकारक कोठ असतो व कोठे नसतो याविषयी मोह पडून परकीय अधिकाऱ्याची मन अत्यंत त्रस्त व भयग्रस्त होतात ते त्यांना दगदिशा शाधू गगतात साप साप म्हणून ते जिकड तिकडे भुआ थोडपू लागतात

तसच या दिल्ली-वायसकरणीहा झाले सरकारा अधिकाऱ्यांना अपराधी न सापडण हे दुष्वांति करणारे व अमुरक्षिततच कारण होवून बसत असत (सरा अपराधी अंगा सगलग्रस्त मन स्थितीत सापडतोच अस नाही कधी कधी सग याच्या अतिरक्तान अनेक अनपराधा दखाल त्या सगयी शोधाला बळी पडतात) या वांवच्या प्रकरणात अनेक तरण पवडल गेले व शिक्षापात्र ठरले

आजच्या आपल्या कथेचा नायकहा त्यापकीच अेक होता या तरुणाच नाव बालमुकुंद पजाबचे प्रख्यात दगभक्त भाजी परमानंद याचा हा चुतभाजू भाआजाच घराणच हुतात्मतच घराणझाल आहे अवरगजेवाच्या चूर घमबडाग बळा पडून भाजीजीच पूवपुरुष महान हुनात्मा मतिदास हे करवतीन डोवयापामून खालपया अंगाद्या ठाकडाच्या आडक्याप्रमाणे प्रत्यक्ष वापले गेल या वाराम्याचा हा वग भाआजान अदमान भोगठ आहे हे सबश्रुत आहच त्याच्या या वाठ-मुकुद नायक चुतभावाग वर वणन केठल्या वांवच्या केवीच्या अपराधाच सव घात पागोची निशा झाली ! वांव अगदी तरुण असलल्या त्या क्रांतिकारकानच फकल्ला होता

तो पवडला जाण्याच्या अेका वयापूर्वीच अेका अनुपम सुंदर कुमाराणी त्याचा विवाह झाला होता त्या कुमाराच माहरच नाव रामरखा होत व विवाहानतर

सासरी तिचे नाव लज्जावती ठेवले गेले तो पण्डला गेल्यावर काय काय झाले याविषयीचे वर्णन देखी लज्जावतीने स्वतः जितके सांगितलेले अपलब्ध आहे तितके तिच्याच शब्दात देत आहोत लज्जावती म्हणते -

‘अन्हाळाचाचे दिवस होते ते बदीन होते - मी घरी होते ६ महिनेपर्यंत मी अेका भाग्यदायी घटकेची वाट पाहत होते लोक मला सागत ‘तू घाबरी होऊ नकोस, ते सुटतील व घरी येतील’ मी म्हणत होते ‘तो सुदिन केव्हा येणार?’ हो दुर्दैवाची रात्र केव्हा सपणार? माझा भाग्यरवि पुन अुदयाचलावर केव्हा येणार? तीं शुभ वेळ केव्हा दिसेल?’

‘मी दिल्ली बघी व कशाला पाहणार! परंतु त्यांना दिल्लीस ठेवले होते. खटला तेथे चालला होता मी तेथे पोहाचले पाहिले, बदीची कोठी फार भयानक आहे! त्या अंगदी लहान व कुद सोलीत त्यांना (तिच्या त्या तरुण वीर पतीला) श्रावण भाद्रपदाच्या (आपल्या अिकडे ज्येष्ठात जमा अुन्हाळा असतो तसाच तिकडे श्रावण-भाद्रपदात असतो) अत्यंत अुष्णतेच्या वाळात दिवस काढावे लागत मी विचारले ‘काय निजायला चारपायी (कात वा बाज) मिळते का?’

दोपू लागली मी म्हटलं, 'कोणाचा काही दोष नाही माझे भाग्य फुटलं आहे ते बदीत जसे निजतात काय त्याप्रमाणे मी तको निजू ?'

'मला पुन्हा त्याच्या भेटीची अनुमति मिळाली पुन्हा मी दिल्लीला गेले या वेळी मा विचारलं तेव्हा ते म्हणाले 'मला थेंकून वेळ खायला मिळत' मी विचारलं 'रोटी कशी असते ?' त्यांनी रोटीचा अंक तुकडा मला दिला मी तुकडा घेऊन परत आले त्यात गूह होत, चणे होते, व आणखीही काही पदार्थ मिसळलेले होत मीही घरा तशाच प्रकारची भेसळ बनविली व ती दळून त्याची रोटी खाणे सुरू केले

असे कित्यक महिने गेले अती अंक दिवस मी आपल्या काठीत बसले असता बाहेरून रडण्याचा ध्वनि ऐकू आला माझ हृदय धडधडू लागले डोक्याला घाम आता, पण जाव मुठीत घसून बाहेर आले व पाहते तो त्याच नाव घेऊन काशीची शिक्षा पाशीची शिक्षा झाला ।।' हे शब्द ऐकू आले

त्याच अंतिम दर्शन घेण्यासाठी मी पुन्हा दिल्लीला गेले ज्या बदीत तद्गणाच सारूप्य नष्ट होत, सुकुमार व मृदु अंतःकरण करवतली जातात त्या बदीत पाचल दशन घेतलं अंतःकरण सागत होत काही वोलून घ्याव । ओठ सागत हान आम्हास अडवून घरण्याच सामर्थ्य नाही - अंतःकथात त्याचे ओठ हलले

ते म्हणाले प्राणप्रिये । जो प्राणी जमाला आता त्याला अंकना अंक दिवस जावच लागणार । काणा काणाला सोवत होऊ शकत नाही । तू आपल्यास भाग्यवती समज की मी देशहिताकरिता जावली स्वतःची आहुति देत आहे ।।'

'माझ्या काणान हे शब्द ऐकू नहीत ताच डाले अथु डालू लागले डाल्याचे अथु थावतात त्या अथुमुळे त्याचे मनसोक्त मुखावलावन देखील मला करता येईना । पुष्कळ प्रयत्न केले परंतु अथुनी यथेच्छ दशन करू दिक नाही ।

दुसरे दिवशी हवनसामग्री अंकव केली गेली लोक बाडू लागले की त्याचा अंत्येष्टिसंस्कार आज होजाल मी म्हणजे फार सुंदर संधि आली आता मी त्यांना जाऊन मिळेन परंतु थोड्याच वेळात अंकने त्याच प्रेत अविकारा देत नाहा ।

मग काय वाटे मी पुढे सामू शकत नाही आज पंधरा दिवस मी प्रतस्थ आहे आता घटिका भरत आता आता माझे मनोरथ पूर्ण होणार ।

अंत्येष्ट म्हणून देवा उज्जायता वष झाला देवीन अंगाना वष किवा पाण्याचा धम तांबात घातला नाही याप्रमाणे अठरा दिवस गेल अंकना स्थलावर आसनस्थ होऊन ज्या मूर्तीवर तिचे ध्यान आकपण झालेल हात त्या ध्यानात निमग्न होऊन स्थिर होती तिन तपस्या पूर्ण केली अंतिम दिवशी मूयचिव पूर्ण तेजान प्रकाशत होते लोकाना आपापल्या कायला आरभ केला वही आपल्या आसनस्थ स्थाना-बदन थुठली स्वतः स्वच्छ पाणी आणून स्नान केले स्वच्छ वस्त्र परिधान

केले आणि ध्यानस्थानी अग टाकले म्हणाली, 'प्रिया ! पार दिवस आपण माफी परीक्षा पाहिलीत आज तर आपला सापडता हात सोडणार नाही आता विभक्त नाही राहू शकणार !' अितके म्हणून तिने आपले प्राण रोचून घेऊन देहत्याग केला, अिच्छापूर्वक देह सोडला ! ! ! साध्वी लज्जावतीन देशभक्त हुतात्मा पति बाल-मुकुंदाशी अेकरूप होण्यासाठी परलोकाच दवदार स्वेच्छावराने अुषडून स्वर्गा प्रवेश केला ! याला म्हणतात तर्ती जाणे !

धन्य ती साध्वी, धन्य तो स्वायत्यागी हुतात्मा, आणि तो हिंदु जाति अिश्वार धन्य को जी अशा दिव्य व अलीकिक मनुष्यरत्नाना ज म देते !

♦ ♦ ♦

देशवीर शचीन्द्रनाथ संन्याल

काकोरीचे क्रान्तिकारक

'तुम्हास स्वार्थाचा लवलेसही शिवला नव्हता तुम्ही
जे जे वलेत ते ते स्वदेशासाठीच वेलत' - न्यायाधीश

आज अुणी पुरी दान वधे होअून गेला अुत्तर हिंदुस्थानात लखनौ नगरा-मध्ये काकोरीच्या राजकीय कटाचा खटला चाललेला आहे वर्षांनवर्षे त्याखटल्या-तील अभियुक्तास वारागारातील कच्च्या बंदीत डावून ठेवून रेगाळत रेगाळत शेवटी त्याचा निवाडाही झाला त्या निवाड्यावर औघच्या हायकोर्टात अभि-युक्ताच्या बतीन व सरकारच्या बतीने अपील करण्यात आल असता काही आरापींस सेगन्स काटनि दिलेल्या शिक्षापेक्षाही भयंकर व अमानुष शिक्षा देण्यात आल्या आहेत पकडल्यानंतर राजकीय कटाचे आरोप असलेल्या बहुतेक बंदिवानान प्रथमत कच्च्या बंदीतच बंधन पडत पडाव लागत गुडे ज्या दहा दहा दीस अीस घर्षाच्या भयंकर शिक्षा भागाव्या लागतात त्या पुढा निराळघात जरी अेखाद्या दुमरा राजकीय बंदिवान मुट्या, तरा या कच्च्या बंदीतच त्याला अितके दिवस रखडावे लागत आणि हाल सोसावे लागतात की, अितक्या दिवसात अेखाद्या चोरास दीड दोन वर्षांची आपली सगळा शिक्षा भरून मुट्यात पत अेखाद्या चोरा-सारख्या अपराध्यास जी शिक्षा म्हणून भरावी लागत, ती अेखाद्या निम्पराध नागरिकान, राजकीय कटाचा नुमता सशय त्याचेवर पडला म्हणून, भरावी लागते

त्यामुळे पुढे तो निर्दोषी म्हणून सुटला तरी त्यास या अन्व प्रकारे हा भुर्दंड विना-
कारण सोसावा लागलेल्याच असतो. अशा रीतीने, सरकारच ज्याला पुढे निरपराध
म्हणून ठरविते, त्याला दोड दोंन वर्षांची शिक्षा सरकारच भोगावयास लावते. राज-
कीय कटाचे नांव काढताच त्याच्या वाऱ्यामही न दुभ्या राहिलेल्या जनतेसही त्या
विषयाचा दारारा घाटावा या अुद्देशाने ही रीत कुठाला राजनीतीने पाडली असली
तथापि ती निंदनीय आहे अितके स्पष्टपणे सांगून ठेवण्यास तरी कणाचीही हरकत
नाही. हे कटाचे खटले असे रसदत्त जे ठेवावे लागतात, ते बहुधा निष्कारण आणि
सहेतुक डिलेपणानेच असतात, अशी शंका येण्यास प्रत्येक कटाचे खटल्यात अनेक
प्रसंग आढळून आलेले आहेत.

तथापि काकोरीच्या खटल्यात अितर कटांचे खटल्याप्रमाणे आरोपीपामून
कथने आणि माहिती वलात्काराने काढण्यासाठी धाकदपट्याचा किंवा त्याहूनही
निंद्य प्रकारचा मंनानी जाच झाला असल्याचा बोभाटा आरोपीच्या वर्तनेही फारमा
अकू येत नाही हो गोष्ट विशेष आहे. महाराष्ट्रात, बंगालात आणि पंजाबात
आजवर जे मोठमोठे कटाचे खटले झाले, त्यातील बहुतेकांन आरोपीतील बहुतेक
प्रामाणिक आणि मुनिशित्त गृहस्थानी अशा प्रकारचे आरोप सरकारी अधिकाऱ्यांवर
बुघड बुघड न्यायालयात केले होते. काकोरीच्या खटल्यात तसे आरोप सरकारच्या
पोलीस अधिकाऱ्यावर झालेले आमच्या वाचनात आलेले नाहीत. ही आम्ही वाच-
लेल्या माहितीवरून आढळून आलेली गोष्ट जर सरी असेंग तरती पोलीस अधि-
काऱ्यास भूपणावह आहे यात शंका नाही.

परंतु त्या खटल्यांत जे आरोपी गसवले होते त्यानी मात्र ती गोष्ट अशीच
घडून येतील अशी आशा तिळमात्र ठेविलेली नव्हती. ज्या वेळेस आपल्या मातृ-
भूमीच्या स्वातंत्र्यार्थ अितर मार्ग सुचनासे झाल्यामुळे त्यानी आपले गिर आपले
हातावर घेऊन मनास्त्र-काशीच्या भयकर दिव्यात प्रवेश केला, तेव्हाच त्या माहसी
आणि शूर लोकानी ही खुणगाठ वाटून ठेविली होती की, या मार्गात पुढे-मागे
आर्पणांस न्यायाच्या आणि अन्यायाच्या अशा दुभयविध जाचाम आणि छळास, देह-
दंडास आणि मृत्युदंडास तोंड द्यावेच लागणार ! प्रथम प्रथम जेव्हा क्रांतिकारकांचे
खटले सुरू झाले, तेव्हा अशा खटल्यात पोलिसांचा नैर्बधिक आणि प्रसंगी अनैर्बधिक
छळही कसा सोसावा लागतो, याची त्याच्यातील काही लोकांग कल्पना नव्हती
आणि म्हणून ते क्रातीमारच्या कार्यात फसले असे म्हणता येत असे. परंतु काको-
रीच्या कटाच्या खटल्यात तसा प्रकार झालेला दिसत नाही. त्यातील प्रमुख आरो-
पीत संन्याल बंधू आहेत या बंधूंपकी ज्येष्ठ बंधु श्री. शचीन्द्रनाथ संन्याल हे सर
मापूर्वीच क्रांतिकारक खटल्याचे भीषण भोग भोगून दंडितही झालेले होते. त्यांस
त्या वेळी आजन्म काळेगण्याची शिक्षा दिली गेली. ते अदमानात पाच वर्षे कुजत

रडर्गनाचे अुमासे टाकीत यमण्याचे ठिगणी रणमोर्ते गीत अुफळत, अुसळत होत. 'मायेफिर'च ते! काही वेल्पा 'मायेघर' सहणपणा त्यास येओता!

शेवटी त्यास गिशा जालो त्यातील बडुनेकाम माहीन हात को, शिक्षा होणार आणि तीही अशी की, नुमती चर्नमानपत्रातून दुसऱ्यास मिळालेली वाचनाच माये-धरू महापपगास दरदरून घाम मुटावा! पण त्या मायेफिरूस तिचं नितकेसे काही वाटेना त्यानी त्या दिवशी वारागारातून निघताना अेक सण पाळ्या प्राथना वेल्पा सर्वांनी स्वदेशी वेप परिधान केले, आणि वपाळी ताल गद्याचे टिळे लावले न्यायालयान त्याची वाट पाहान मोंढमोठ्या लोकाची आणि अधिकाऱ्याची दाटी झाली होती ते न्यायालयाचे बाहेर गाडीतून अुनरताच 'यन्दे मातरम' चा तुमुल ध्वनि बरू लागले नंतर गिस्तोने आपल्या पुढाऱ्याच्या मागामान अेक अुत्तेनक राधुंगीत सर्व मिळून अुच स्वराने गीत त्यानी न्यायालयान प्रवेश केला

'आता बलिदानाची पर्वणी आलेली आहे आमच्या मनात काय आहे ते सगळे आताच काय सांगे! शत्रो, थाव बळ येअू दे म्हणजे सगळे गुप्त प्रकट होओल हू मातृभूमि, आम्ही नुह्यावरून जीव आवाळून टावू आम्ही बघून येअू दानूचे बळ बळ ते काय आहे आता नुमती बकबक नही-तर आता बलिदानाशी गाठ आहे'

खटाटीपात स्वार्थाचा लवलेला मुम्हास शिवला नव्हता तुम्ही जे जे वेलेत ते ते सर्व स्वदेशासाठीच वेलेत !

फाशीच्या आणि जन्मठेपीच्या क्रूर शिक्षा देत असतानाच न्यायाधीशाच्या तोंडातूनही जेव्हा हे अद्भुत वाहेर पडले, तेव्हा सर्व श्रोत्यास अेकाअेकी गहिवर आल्यासारखे झाले जे पोलिस त्या देशवीरावर पहारा देत होते त्याचीही मुद्रा ती भयंकर आणि क्रूर शिक्षा ऐकताच, बदललेली दिसू लागली. 'मत्तवाला' पत्र म्हणत, 'स्वदेशावरून प्राण ओवाळून टाकणाऱ्या त्या वीरात्म्याची काहीतरी सेवा घडावी म्हणून त्याच्या शक्तीत होत्या तेवढ्या अनेक घड पाण्यासारख्या लहानसहान वस्तु पुढे करून पोलिसांनी त्याची कृतज्ञताबुद्धि व्यक्त केली !'

फाशीच्या आणि जन्मठेपीच्या आणि दहादहा वर्षांच्या कठोर कारावासाच्या शिक्षा जगजशा सांगितल्या जात, ससतसे ते सर्व दडित श्रान्तिकारक सस्मित बदनाने त्या शिक्षाच स्वागत करीत होते शिक्षा सांगून झाल्या तरी हातावर माथा घरून बिनाश्रात वसणारा दहाणपणा त्याच्यात छुदय पावलेला दिसेना ! त्याचा बट फुटला म्हणून ते रडत वसले नाहीत त्याच्यातील काही साथीदार सरकारचे साक्षीदार होऊन त्याचा विश्वासघात करिते झाले होते पण म्हणून ते हतवीर्य झाले नव्हते कारण त्यांना जगाच्या आणि प्रत्यक्ष हिंदुम्यानच्या भूतकालीन श्रान्तिकारक प्रयत्ना-घरून भाहीत झाले होते की, ज्याला क्रांतीच्या मार्गात पाबुल टाकणे, त्याने प्रथम आपल निर आपल्या हातात घ्यावे, मग मनास म्हणावे, 'मना, घ्यानात ठेव की, या परतून आणि दलित देणानल्या तीम कोटीपैकी अेकोणताम कोटी विश्वासघातक निघणार, तुला शाप देणार, तुला शिव्या देणार, तुला निरच्छेद स्वतःचे हातानीच करणारे असणार, तरीही तुला पुढे गेले पाहिजे सगळे जग बाय वाढेल ते करो, तू अेकदा तर तुझ्या देशावरिता झुजत मरण्यास सिद्ध आहेस ना ? पुरे ! श्रातीची सामग्री तुझ्यापुरती तुझ्यापाशी जुटली तर मग ! चल, अेकाणतीस कोटी सरकारी सादींदार होतील तें गृहीत घरून चड त्या झुरलेल्या अेक वाटीत कोणीतरी तुझ्या-

पडले होते आणि तेथील अनेक यातनास जेव्हा बाणेंदारपणाने तोंड देत होते, तेव्हा त्याम करपाही नव्हती की, त्याम त्याची प्रिय मातृभूमि पुन्हा वर्षी पाच जन्मी दिसेल ! पण योगायोगाने ती त्याम पाचव्याच वर्षी पुन्हा दिसली त्याच्या जन्म-ठेगीच्या शिंदेची सुट मिळून ते पाचव्याच वर्षी १९२०।२१ चे सधोम सुटले त्याच्याच-प्रमाणे त्या सदत्वातील अितर अनेक जणाना पूर्वीच प्रातीच्या मार्गात पाभूल टाकले म्हणजे पाभूलच नव्ह पण हृदयही वसं रक्तायशळ होते हे अनुभविलेले होते . पालिसाचे छळ, मारहाण, जाच, अनास, अपमान, मारावास आणि मृत्युदंड, पाच भयंकर अनुभव त्याम असत आलेले हाते आणि ज्याम ते पूणत आलेले हात, त्याचे तोंडून आणि लेखातून त्यांनी अनेकदा ऐविले आणि वाचले हातं तरीदेवील ज्याअर्थी काकोरीच्या या आरोपींनी पुन्हा प्रातिवारक बट वले, शस्त्र जमविली, दहा-मधरा-वर मोठमोठे राजकीय दरबडे घालून सरदाराम हलवून सोडले आणि शेवटी शेवटी चालत्या आगगाड्यास थोपवून पिस्तुल आणि बंदुका झाडीत सरकारी कोश (सजिने) साफ लुटून नेले—का तर रासस्त्र प्रातीवाचून आपल्या प्रिय मातृभूमीस स्वतंत्र करण्याचा दुमरा काणताही असाय त्यास शक्य दिसना नि रास्त्र असहयोग, नि रास्त्र सहयोग, नि शस्त्र प्रतिसहयोग, सगळे तथ हात टेकता त्यांनी पाहिले, तेव्हा या सगळ्या अपायमात सापक्षत अधिक स्वस्त आणि सफल म्हणून त्यास जो वाटे, त्या प्रातीचा नगरा त्यांनी पुन्हा पिटला

सगळे शहाणे ज्या अुपायान अगदी अणव्य आणि अत्यंत महाग म्हणून समजतान, तेच या 'माथेफिरू'स सापेक्षत शक्यतर आणि सफलतर अुपाय वाटला. सगळ्या शहाण्यास जे सादी मडळ, विधिमडळ, मारहाण, अस्पृश्याद्वार, शिशुनप्ताह, अुपापणे, हरताळ जित्यादि सम्य अुपाय स्वातंत्र्यसंपादनाचे कार्यी सुलभतर आणि सफलतर वाटले, तेच या 'माथेफिरू'स सुलभ हाते ते निष्फळ आणि सुलभ नव्हते ते प्रातीपेक्षा जितक महाग तितकच व्यर्थ वाटले ! भितमतिहि लोक !

असा त्याचा विदयास असल्याने या प्रातिकारक गृहस्थानी—कारण त्याच्यात वेचळ मुकच भरलेली नाहीत, शौर्याच्या आणि ध्येयनिष्ठेच्या कामात माठचापही मान खाली धारवयाम लावणारी (विशीच्या) आत-वाहरील मुलेही त्यात जशी आहेत, तसच मुलामारवा सरल्यणा नि नवा तारण्याचा अदम्य अुत्साह आणि घडाडी ज्यात भरलेली आहे अशी तिशीच्या बरची माठी माणसही त्यात आहेत—त्या ह्या गृहस्थानी शहाण्यास त्याच्या शहाणपणाचे भाग मोवळे ठेवून, जे अितरास करवत होते तितके दशहित ते करीत अमता त्याचे हान न घरिता, जे कोणीही करू शकत नव्हते ते अुरलले काय आपण स्वत करण्याची प्रतिज्ञा केली आणि त्याप्रमाणे तो माग किती भयंकर असतो हे स्वत चे अनुभवाने आणि बटाचे भूतनालीन खटल्याचे माहितीने जात असताही जाणून घुजून त्या रक्तरजित प्रातीच्या ध्वजास त्यांनी अुमारिले माथेफिराभूच त !

अशा आगळावेपणाचें फळही त्यांस शीघ्रच मिळाले. काकोरीच्या आसपास चालत्या आगगाडीस रोखून, गाडी हाकणारास पिस्तुलें दासवून, घट्ट करून त्यांनी गाडीवर सशस्त्र आक्रमण केले होते. सर्व प्रवाशांस प्रथम कळविलें की, आम्ही सरकारी खजिना तेवढा लूटणार आहोत, आम्ही क्रांतिकारक तुमच्याच हितासाठी घटत आहोत, तुम्ही निर्भय असा! पण असें सांगूनही साहजिकच जे अेक दोन प्रवासी आरडाओरड करू लागले, त्यांस त्यांनी तत्काळ गोळ्या घातल्या. नंतर सरकारी खजिना फोडून तो सर्व वाहून नेला ! गाडी पुढे गेली. हे मागून गेले. या अपराधासाठी घस्पकड होता होता तो सर्व राजकीय कट डघडकीस आला आणि अेकाचे सूत्राने दुसरा, दुसऱ्याने तिसरा असें करीत हे बरेच क्रांतिकारक पकडले गेले.

पण पकडल्यानंतरही 'फुटला कट ! ध्येयं मेळो !' म्हणून त्यांच्यातील बहुतेक जण रडत बसेनात ! राजकीय कट म्हटला की, तो सद्यःपरिस्थितीतील स्वपक्षाच्या असंधटित आणि हतान स्थितीत आणि विपक्षाच्या संधटित प्रावल्यात फुटणाराच ! फुटत फुटतच ते घटत जाणार असा झुलटा युक्तिवाद करीत ते निर्ढावलेले आणि पूर्वीही अशाच कटाचे, फुटण्याचे, खटल्याचे आणि शिक्षांचे प्रसंग अनुभवून बसलेले क्रांतिकारक झुलट खो खो हसत बसले !

त्यांची पोलिस-चौकशी जवळजवळ चर्पभर चालली; पण त्या वर्षाच्या कारावासाने त्यांचें धैर्य खचले नाही. पुढे खटला सुरू झाला. त्या क्रांतिकारकांस न्यायालयात नेणारी जी वदिद्याळेतील गाडी असे ती सशस्त्र शिपायांचे पहाऱ्यात न्यायालयात प्रत्यही जाऊ येऊ लागली. हाती हातकड्या, पायवेड्या आणि दोर यांनी जखडलेले हे क्रांतिकारक प्रत्यही त्या गाडीतून जातयेता मोठमोठ्याने क्रांतिकारक गीतें म्हणत जात. त्यांच्यात काही कवि आणि काही चांगले गाणारे होते ते सागत आणि सर्वजण तीं राष्ट्रगीतें गत. ती अितकी हृदय हलवून सोडणारी असत की, वाजूवाजूस जेकडो लोकांचे धवे ती गीते अैकग्यासाठी त्या मार्गावर प्रत्यही तिष्ठत बसत. त्यांचे ते तेज, ती देशभक्ति, ती निर्भीकता पाहून प्रत्यक्ष पोलिसांच्या डोळ्यांस पाणी येथी ! शुभा मार्ग गर्जवीत जाणारी ती त्या देशभक्त वीरांकडून म्हटली जाणारी रणगीते हिंदीतील आणि छुर्दूतील बहुतेक दैनिकांतून छापलीं गेली आहेत.

पुष्कळ शहाण्याना आशा होती की, क्रांतीसारखा अवापारेय व्यापार करण्याचे भयंकर परिणाम जेव्हा या युन्मत्त देशवेड्यास भोगावे लागतील, तेव्हा त्यांचे डोळे खुपडतील आणि वदीच्या पिजऱ्यात, वेड्यात जखडलेल्या हातात आपलें अवनत माथें धरून दूरदृष्टीच्या शहाणपणास शोभणारे असे पदचातप्य निष्क्रियतेचे भुसाते टाकतील. पण तसें काहीअेक झालेले नाही. त्यांच्यात शहाण्या माणसास शोभणारा हा मायेफिरूपणा दिगून येथीना. ते शहाण्या निष्क्रियतेच्या गुंतीत माथें घटन

रङ्गगीताचे दुसऱे टाकीत वसण्याचे ठिकाणी रणगीते गात अफळन, अमळन होणे. 'माथेफिर' न ते ! काही वेळ्या 'माथेघरू' राहाणपणा त्यात येईना !

घेवटी त्याम शिक्षा झाली त्यातील बहुतेकाम माहीत हाते की, शिक्षा होणार आणि तोही अशी की, चुननी वतमानपत्रातून दुसऱ्याम मिळालेली वाचनाच माथे-घरू राहाणपणाम दरवळून घाम गुडावा ! पण त्या माथेफिरूम तिचे नितकेसे काही वाटेना त्यानी त्या दिवशी कारागारातून निघताना अेक सण पाळला प्राधना वेळ्या सर्वांनी स्वदेशी वेष परिधान केले, आणि वपाळी लाल गधाचे टिळे लावले न्यायालयान त्याची वाट पाहान मोठमोठ्या लावाची आणि अधिकाऱ्याची दाटी झाली होती त न्यायालयाचे बाहेर गाडीतून उतरताच 'गन्दे मानरम' चा तुंगुल ध्वनि करू लागले नंतर शिस्तीने आपल्या पुढाऱ्याच्या मागोमाग अेक अुत्तेजक राष्ट्रगीत सर्व मिळून अुच म्बराने गात त्यानी न्यायालयान प्रवेश केला

'आता वलिदानाची पर्वणी आलेली आहे आमच्या मनात वाय आहे ते साळे आनाच वाय सागाव !' दानो, याव वेळ अुधू दे म्हणजे सगळे गुप्प प्रकट होईना ह मातृभूमि, आम्ही तुम्हावरून जीव आवाळून टाकू आम्ही वधून घेऊ वत्रूचे वळ घळ त पाय आहे आता चुत्ती वदवत्र नाही-तर आता वलिदानाशी गाठ आहे'

अभियुक्त न्यायालयात जाल्वावर न्यायाधीशाने निषय दिना या खटल्यात अेकदर ११०० कागदी पुरावे परीक्षेवे लागले शेवडो साक्षादागच्या साक्षी झाल्या होया न्यायाधीशाने आपल्या निर्णयपत्रिकेत सांगितल की, सयुक्त प्रांतान अेक विस्तृत पड्यत्र स्थापित झालेच असून, त्याचा अुद्देश सगळ्या वाति कळून हिंदुस्थानान हिंदुस्थानचे स्वातन्त्र्य संपादन करावे हा आहे याचे पुरसस्थापक सचिवद्रनाथ सन्याल हे होते आणि या पड्यत्राचा वसालच्या वातिकाऱ्याशी निवड सवध हाना ह अेकमकास राजकीय वधासाठी आणि दरवड्यासाठी शस्त्रे पुरवीत या पड्यत्रातील मडळीना सरकारी अधिकाऱ्यावर सशस्त्र आक्रमणे वली, खजिने लुटणे, बौव जित्यादि स्फोटक साहित्य जमविणे आणि अनेक भयंकर दरवडे मारले निर्णयातील अनारे वाचून न्यायाधीशाने शिक्षा सांगितल्या राजेद्रनाथ लाहिरी, रामप्रसादजी आणि रीशनसिंग या त्रिवंगाम फाशा सचिवद्रनाथ सन्यालाना जाजन्म काळेराणी, मन्मथनाथ गुप्प याना १४ वर्षे खनी सन्ना जित्यादीना १० वर्षे आणि अितरास सात आणि पाच वर्षे शिक्षा सांगितला गली शिक्षा सांगितल्यानंतर न्यायाधीश म्हणाला

'ज्या मार्गाने तुम्ही स्वातन्त्र्य संपादन करू अिच्छीत होतत तो मार्ग चुकला होता पण दडितहो, तुमचो ती चुकी प्रामाणिकपणाची होनी तुमच्या तत्त्वानुरूप तुम्ही प्रामाणिकपणे अुजत राहिलात भी हे स्पष्टपणे निदिष्ट करिता की, त्या सर्व

खटाटोपात स्वार्थाचा लबलेश तुम्हात शिवला नव्हता तुम्ही जे जे केलेत ते ते सर्व स्वदेशासाठीच केलेत !

फाशीच्या आणि जन्मठेपीच्या क्रूर शिक्षा देत असतानाच न्यायाधीशाच्या तोंडातूनही जेव्हा हे अद्भुत वाहेर पडले, तेव्हा सर्व श्रोत्यास अकायेकी गहिवर आल्यासारखे झाले जे पोलिस त्या देशवीरावर पहारा देत होते त्याचीही मुद्रा ती भयंकर आणि क्रूर शिक्षा ऐकताच, बदललेली दिसू लागली. 'मतवाला' पत्र म्हणते, 'स्वदेशावरून प्राण ओवाळून टाकणाऱ्या त्या वीरात्म्याची काहीतरी सेवा घडावी म्हणून त्याच्या शक्तीत होत्या तेवढ्या अनेक थड पाण्यासारख्या लहानसहान वस्तु पुढे करून पोलिसांनी त्याची कृतज्ञतावृद्धि व्यक्त केली !'

फाशीच्या आणि जन्मठेपीच्या आणि दहादहा वर्षांच्या कठोर कारावासाच्या शिक्षा जगजगा सांगितल्या जात, तसतसे ते सर्व दडित नातिकारक सस्मित बदनाने त्या शिक्षाच स्वागत करीत होते शिक्षा सागून झाल्या तरी हातावर माथा धरून चितात्रात वसणारा शहाणपणा त्याच्यात अद्भुत पावलेला दिसता ! त्याचा कट फुटला म्हणून ते रडत वसले नाहीत त्याच्यातील काही साथीदार सरकारचे साक्षीदार होऊन त्याचा विश्वासघात करिते झाले होते पण म्हणून ते हतवीर्य झाले नव्हते कारण त्यांना जगाच्या आणि प्रत्यक्ष हिंदुस्थानच्या भूतकालीन नातिकारक प्रयत्ना-धरून माहीत झाले होते की, (ज्याला क्रांतीच्या मार्गात पाथूल टाकण, त्याने प्रथम आपले शिर आपल्या हातात घ्यावे, मग मनास म्हणावे, 'मना, ध्यानात ठेव की, या परतून आणि दलित देशानल्या तोस कोटीपैकी अंकाणतास कोटी विश्वासघातक निषणार, तुला शाप देणार, तुला शिव्या देणार, तुझा शिरच्छेद स्वतःच हातानीच करणारे असणार, तरीही तुझा पुढे गेले पाहिजे मगळे जग काय वाटेल ते करो, तू ऐकटा तर तुझ्या देवावरिता झुजत मरण्यास सिद्ध आहेस ना ? पुरे ! क्रांतीची सामग्री तुझ्यापुरती तुझ्यापाशी जुळली तर गग ! चल, अंकाणतोस कोटी सरकारी साक्षीदार हातील हे गृहीत धरून चल त्या अुरलेल्या अंक कोटीत काणीतरी तुझ्या-बरोबर राहणारा विद्या तू मेल्यानंतर तुझ्या मागून येणारा मिळेल तोही न मिळाला तरी तू चर ! मायेधरूपणापेक्षाही माथफिरूपणाच अंखादी भूकपीय अलाढाल आता करील तर करील !')

या मायेफिरूपणाच्या विचारपरंपरेने अुत्प्लूत झालेल्या त्या क्रांतिकारकास भयंकरगिऱ्या अंकून अधिकच अुन्माद चढल्यासारखा दिसू लागला श्री मालवीयाचे 'अभ्युदया' सारखे प्रमुख पत्र म्हणत -

'खटल्याच्या निकालाच्या वेळच दृश्य खरोखर अपूर्व होते शिक्षा ऐकिल्या-नंतर ते नातिकारक जेव्हा जावयास निघाले, तेव्हा त्यांनी प्रथम अंकमेकाच्या गळ्यात मिठ्या मारल्या आणि डोळ्यातून गळत असलेल्या प्रेमाभूत त्यांनी अंकमेकाचा निरोप घेतला. त्या वेळेस न्यायालयात अुस्थित असलेले लोकही रडू

लगले. श्री. रामप्रसादजी, श्री. राजेंद्रनाथ लाहिरी, श्री. रौशनमिंग - ज्या त्रिवर्गना फार्सीची शिक्षा झाली होती आणि श्री सन्याल यांना जन्मठेप झाली होती, त्या चोघाच्या चरणास जितर सर्व दडितानी भक्तिपूर्वक स्पर्श केला नंतर श्रीयुत राम-प्रसाद यांचे घुरीणत्वाखाली ते सर्व 'वन्दे मातरम्'ची तुमुल गर्जना करून अेक हृदयस्पर्शी गीत म्हणत न्यायालयातून जाऊ लागले.'

'जिच्या प्रेमासाठी आम्ही प्राणही ओवाळून टावीत आहो, त्या भारत-भूमीचा वायु आता आम्हास कुठला द्वासोच्छ्वासास मिळणार ! चिंता नाही ! हे स्वदेशा, तुझे कल्याण हाचो - आम्ही आता निघालो हे मातृभूमि, तू सुखी राहा म्हणजे झाले - आम्ही तर आता चाललो ! ! !'

हे वाचक, हे गाणे गात जे फार्सीच्या खादाकडे जात आहेत ते देशभक्त सर्व हिंदु आहेत साधनाच्या विषयी त्यांच्याशी आम्ही सर्व समत नसलो तरीही हे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे की, त्यांच्यात हे तेज आणि हे धैर्य हे हिंदूंची गीता वाचूनच उत्पन्न झाले त्यांच्या अुपस्थितीत तरी 'हिंदु दुर्बल आहे, हिंदु म्याड

काकोरीच्या क्रांतिकारकांचे नाव अकूत तरी सावध व्हा आणि आपसातील यादवी घट करा

आणि अग्रजहो, तुम्हीही या दुःस्वाकडे जरा गभीरपणे पाहा आमची आमच्या पुढाऱ्यास विनंती आहे की, स्थानी, जेव्हा आता रॉयल कमिशन अिवडे येतील तेव्हा त्याचेपुढे निर्भयपणे या क्रांतिकारक 'माथेफिरू' चा इतिहास घातून दाखवा आज बीस पचवीस वर्षे सरकारने आपल्या मात्यातील सर्व शस्त्रास्त्रं या क्रांतिकारकावर सोडून पाहिली आहेत साधी बंदी, सधमबंदी, काळे पाणी, फांदी, मारहाण, जाच, आत्मिक पीडन, दैहिक पीडन, विशिष्ट दंडक, सैनिक दंडक, बंदुका, वेयोनेटे, विमान, वांव, सरसहा कत्तली—सर्व प्रकारची आयुधे सरकारने या माथेफिरूवर योजून पाहिली पण या मूठभर लोकांच्या संप्रदायाची बीण भुयाराभुयारातून वाढतच आहे—ह या काकोरीच्या अगदी आजच्या क्रांतिकारकाच्या अुदात्त अप्रतिसाक्षी ठेवून सागा सागा की या अमर्त्य क्रांतिकारकासही मारण्याचा मार्ग आहे आणि आश्चर्याची गोष्ट की, तो अगदी सोपा आहे तो म्हणजे हाच की, जे हिंदुस्थानचे स्वतंत्र्य शेवटी नेव्हा तरी घावे लागणारच आहे ते तुमच्या आमच्यातील लाखो लोकांचे रक्त साडण्याच्या आधीच सुखासमाधाने देऊन टाकून या त्रिरडीस आलेल्या प्रकरणाचे पर्यवसान आनंदात घरा अजूनही जर अग्रज राष्ट्राने मोक्क्या मनाने हे धोरण स्वीकारून बंध प्रगति (constitutional) शक्य व रण्यासारखी परिणामकारक राज्यघटना सुट वेली, तर तिच्या किंचित् दिरगांभीच्या कार्यपद्धतीसही स्वीकारणे ह, हे क्रांतिकारक राजनीतिदृष्ट्या आपले कर्तव्य समजतील अितरेच नव्हे तर, जर ती राज्यघटना देताच अंग्ल इन्क्वेट रीतीने भारताची समानतेचे सहकार्य करू लागेल, तर तेही अंग्लइशी तितक्याच निष्कपटपणे अभयताच्या कल्याणास अनुरूप असे सहकार्यही करू लागतील

♦ ♦ ♦

क्रांतीच्या ठिणग्या

काकोरीच्या क्रांतिकारकांम गेजन्स कोर्टात ज्या शिक्षा झाल्या त्या कमी घाटून हायकोर्टाने त्या अधिकच भयंकर प्रमाणात वाढविल्या आहेत दहा वर्षे, चौदा वर्षे अशा शिक्षा जन्मठेपीपर्यंत वाढविल्या ! अपिलात शिक्षा कमी होतील म्हणून अपिले झाली पण क्रांतीच्या काकोरीच्या कटाच्या ठिणगीने दाढी पेटलेल्या हायकोर्टी क्रोधास, त्या क्रांतिकारकांपैकी तिघाचोघास फाशी झाली असताही, तेवढा बळी पुरेसा न घाटून, त्याने त्या कटातील मडलीच्या आधीच भयंकर असलेल्या शिक्षा अधिकच भयंकर प्रमाणात वाढविल्या !

ज्यास पाच वर्षे मध्यम तारावाम होता त्यास तो दहा वर्षे दिला, ज्यास दहा वर्षे डीपान्तर होते त्यास जन्मठेपी दिल्या ! तरीही अेकड्यावरून न्यायाधी-
शास दयेचा विवा सोम्यतेचा लवंगही मिघला नाही अस अनुमान माय कोणीही
करू नये कारण अितराच्या जरी त्यानी अस्यत कठारपणे शिक्षा वाढविल्या, तरी
वाहीच्या शिक्षा त्यानी मदयपणे वाढविण्याचे माफ नाकारित बुदाहरणाथ, सेशन्स
कोर्टांत ज्यास फाशीच्या शिक्षा झाल्या होत्या त्यानीही अपील केले होते पण हाय-
कोर्टाने सद्य अंत करणाने, अितर कटवाल्याच्या शिक्षा दुपटीने घाटविल्या असताही,
फाशी दिलेल्या मिशेवर ही जी अपिले झाली त्याच्या शिक्षा मुळीच वाढविल्या
नाहीत त्याना सेशन्सकोर्टाने दिलेली फाशीच वाय ती पुरे, असे अेकमताने बुदार-
पणे घोषित केले या ओदार्याविषयी न्यायमूर्तीचे आभार आतिवारक कटवाले
मानितोल्च हो ! जसा अितर शिक्षा दुपटीने वाढविल्या तशी प्रत्येकाम सेशनने
या जन्मापुरत्या दिलेल्या अेका फाशीच्या मिशेही दुपटीने वाढवून पुढील जन्माची
फाशीही देऊन टाकण्याचे हायकोर्टाने मनात आणिले असते, तर त्याचा कोण हात
घरणार होता !

अेका आतिवारक कटास असा अयत कठोर शिक्षा दिल्या की बाकीचे
आतिवारक मिळून त्या नादान पडणार नाहीत अशी जर हायकोर्टाची विवा
त्याच्यावर अुन्या असणाऱ्या नरकारची समजूत असेल, तर ती मात्र सफल
होण्याचा तितकामा रंग सध्या दिसत नाही कारण, ही बाकोरीच्या कटाची
ठिणगी, त्याच्यानील फाशी जाणाऱ्या तीन चार आतिवारकाच्या अुणाण्ण
रक्ताच्या गिरा तुटताच अुमळून पडणाऱ्या लालभडक सडघात विनते न विनते
ताच, वगाल्यात आणवी अेक भयकर कट अुघडवीस यण्याच्या मागान लागला
आह अेका घरास वेडा घालून पोलिसानी कित्येक बाँब, बंदुका, पिस्तुले आणि
आतिवारक वादमय धरिले जाह त्या घरातील घरघर्नी त्याचा भायू त्याची
दोन कर्ती मुल निरनिराळ्या ठिकाणी पकडली गेली असून बडत्याचा गावभर
नुसता धुमाकूळ चालला आह आनल्या यात घुमणान्या जातीची ही आणखी
अेक ठिणगी वर अुडून सत्तेच्या काळाची दाढी पुन पटवीत आह बाकोरीच्या
कटवाल्याची आज दाड वर्पावर जी बुदशा आणि हाल चालले जाहने आणि हाय-
कोर्टानिल्या अपिलाचा वर जी भयकर निकाल दिला आहे त्यामुळे आतिवारकाचे
मरणमारणाच अुग्र अुद्योगे बंद पडलले दिसत नाहीत विवा त्या अुग्र अुद्यागात पोस-
ण्यास आणि त्यास लागणारी दास्रास्रादि माघनसानत्री जुळविण्यास लागणारा
लाबो रपयाचा आर्थिक निधि जमविण्यासाठी घाटण्यात येणारे राजकीय दरबडेही
बुदरत्या पयास लागण्याच बाहीही चिन्ह दिसत नाही दर आठवड्याम बहुधा

राजकीय दरबडे पडतातच आहेत क्रांति मारण्यासाठी म्हणून वगात्यात अनेक पुढारी लोकास मध्यतरी दृष्टिवद्ध, स्थलबद्ध, काराबद्ध करून ठेवले, पुन सुभाष बाबूसुद्धा त्याच्यातील अनेकास सोडून देण्यात आले पण क्रांतिकारक चळवळ आतल्या आत धुमसतची धुमसतच आहे

क्रांतीच्या ठिणग्या जुडताच त्यावर क्रांतिकारकास फाशीवर चढवून त्याच्या अुष्णोष्ण रक्ताचा सडा घालण्याचा जुपाय असा निष्फळ होत आहे त्या क्रांतीच्या फाशीवरून अुसळणाऱ्या रक्ताच्या सड्यानी त्या ठिणग्या विज्ञत नाहीत तर आगीवर ओतलेल्या राकेटप्रमाणे जुलटा भडकाव घेतात ! पचवीस वर्षे हा क्रांतीचे रक्त शिंपडून क्रांतीच्या ठिणग्या विज्ञविण्याचा जुपाय सरकारन करून पाहिला आहे पण तो काही पुरतेपणी सफल होताना दिसत नाही तेव्हा अजून तरी सरकारने क्रांति विज्ञविण्याचा सरळ आणि सफळ असा जुपाय—जो अितिहासाच्या वैद्यनास्थाने आणि जगाच्या अनुभवाने अगदी रामबाण म्हणून ठरविलेला आहे, तो योजून पाहावा क्रांतिकारक जी क्रांति करू म्हणतात ती आपण होअूनच करून टाकावी आणि हिंदुस्थानास स्वातंत्र्य देऊन टाकून या क्रांतिकारक वृक्षाच्या मुळावरच कुहाड घालावी !

पण हा जुपाय सरकार करणार काय ? क्रांति मरणार काय ? अितिहासाची पुनरावृत्ति झाल्यावाचून राहणार काय ? काय ? या वैवर्दुविलसितास करावे काय ?

चाललेल्या पवित्र युद्धात लढत आहेत. त्यांतही जर चीन स्वतंत्र झाले, प्रवळ झाले तर त्याचा हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या आकांक्षास पाठिंबा मिळण्याचा अधिक संभव आहे. अशा स्थितीत अंग्रजाच्या आपल्या पायातील वेड्या तोंडून टाकण्याबिनाही पौरुष अगो नसणाऱ्या हिंदी सेनेने, केवळ अंग्रजाकडून दिल्या जाणाऱ्या चार नवड्यांच्या बेतनासाठी चीनच्या नरडीचा घोट घेऊन त्याच्या पायातही अंग्रजी वर्चस्वाच्या वेड्या ठोकण्यास साहाय्य व्हावे, ही अत्यंत नीचपणाची वर्तणूक कोणाही भारतीय मनुष्यास लाजिरवाणी वाटणारी होतीच. तेव्हा वरिष्ठ विधिमंडळाने हिंदी सैन्य चीनकडे लढण्यास धाडू नये, म्हणून सरकारास बजावून सांगितले; पण ते न ऐकता अंग्रजानी चीनला हिंदी सैन्य धाडलेच ! विधिमंडळाच्या हातात शाब्दिक निषेध करण्यापलीकडे काहीच सत्ता नसल्याने ते विचारें हतबल होऊन चूप राहिले !

पण हिंदी क्रांतिकारकांचे बळ नुसतें शब्दातच साठविलेले नसतें. विधिमंडळाचें शाब्दिक बळ जेथे जेथे संपते, तेथूनच त्यांचे अग्र अग्रसुरु होतात चीनला हिंदी सेना विधिमंडळास न जुमतता अंग्रजानी नेताच बिनास असलेल्या हिंदी क्रांतिकारकांच्या गुप्त संस्थानी, गुप्त आणि प्रकट अंग्रजानी त्या सेनेतील शीखादिक सैनिकांच्या गाठी घेऊन त्यास सांगितले की, 'अरे, स्वतंत्रता मातृभूमीस पार-तंत्र्यातून सोडविण्याचे तुमचे वर्तणूक ! तें तर तुम्हास बरवत नाही ! तेथे तुमच्या या मिरा आणि दादवा आणि सरवारी शेळोच्या शेपटासारख्या मंग्या होनात ! पण तेवढे पाप तुम्हास नरकास धाडण्यास पुरेमे नाही, म्हणून का तुम्ही आता या चीनलाही दास्यात ढकलण्यास जिवडे आला आहात ? आपल्या मायभूस दास्या-

गेले क्याटन, शाधाय, हांगकांग अित्यादि प्रमुख नगरातून हिंदी राज्यकरातिकारकाची गुप्त सस्थाचीं जाळी पसरलेली असून त्याचे सर्व घोरण चिन्ती राष्ट्रीय पक्षास साहा देऊन अिग्रजाचे नाव खाली करण्याचे आहे आशा ही की, चीनमधून अिग्रज बुठला की त्या चीनच्या राष्ट्रीय सरकारच्या पाठिंब्याने आणि रशियाच्या सगनमताने अिग्रजाशी त्या दोन राष्ट्राची लढाजी जुपताच ब्रह्मदेशाच्या सरसीमेवरून बड करून हिंदुस्थानवर स्वारी करावयाची आणि राज्यकरातीचा झडा हिंद-भूमीवर पाय ठेवताच जुभारावयाचा !

पण चीनमधील हिंदी राज्यक्रांतिकारकाचा डाव अिग्रजाच्या लक्षात आल्या-वाचून थोडाच राहणार होता ! त्या डावाचे मम विधिमडळातील, खादी मडळा-तील 'तुम्हा जाम्हा' अिग्रजी चावकाखाली माणसाळलेल्या मदाच्या लक्षात येणार नाही आपणास तो अेक केवळ 'पोरखळ' वाटेल, माथेफिरूपणाची अेव लहर वाटेल पण अिग्रजास त्या डावातील अथ तव्हाच कळला अिग्रज विधिमडळ, खादी मडळ अित्यादि सम्य सस्थाच्या माणसाळलेल्या निरुपद्रवी डावाकडे कौतुकाने पाहतात वसतात त्यास वेळी अेवेली 'वाहवा ! भले !' म्हणून त्यातील निरुपद्रवी-पणाच्या प्रमाणात अधिमाधिक भलाजी पण देतात, पण क्रांतिकारकाच्या डावाचे नाव काढताच कसे अगदी तत्काळ पिताळून, दिसेर त्यास चावू लागतात ह सव-थुतच आहे अिगडे अितर चळवळीच्या म्होरक्याची अेशा हजार लोकांची सभा भरून कडकातील कडक भाषा वोलत वसथी तरी मव्हतूर स्वस्थ झोप घेत अस-तात पण अेखास अठरा वषाच पोर जरी अेखादा क्रांतिकारक दावद वोलत तरी अेकदम 'राजाच्या विरुद्ध लढाजी' म्हणून रणसिंगे फुकली जातात अठरा वर्षांच्या क्रांतिकारकाच्या भाथेफिरू पोराची अंशी हजार माथेघरू थाराहन अिग्र-

नातिपारख हे स्वारी करण्याची सिद्धता करीत आहेत, ही गोष्ट अग्रजी राजनीतीचे सूक्ष्म दृष्टीस दिसताच त्याचे पटाभीत बुद्धिमत्तेस तिचे महत्त्व तत्काल समजून आल आणि त्यांनी हिंदुस्थानचे वायव्य सरसीमेवर ज्याप्रमाणे युद्धाची मज्जता आजवर ठेवण्यास ते झटत असत, त्याचप्रमाणे आता हिंदुस्थानचे पूर्व सरसीमेवरही लढाईची सज्जता ठेवण्यास अग्लंड तत्काल झटू लागे.

आजपर्यंत सरसीमा (गरहद्द), आणि सरसीमेवरची युद्धाची सिद्धता म्हणजे म्हणजे वायव्य सरसीमा वाय ती हिंदी लोकांच्या दृष्टीसमोर अभा राहो राहिली पूर्वी तिाडूनच येणार होता अफगाणिस्थानही तिकडूनच स्वारी करण्याच्या अधोगात असतो गाढी जातीही, हिंदु लोकांच्या नाशाला तत्पर होऊन लूटमार करीत निवडूनच घाये छाप मारितात म्हणून आजवर हिंदुस्थानला त्या वायव्य सरसीमेची वाय ती चिंता असे हिंदुस्थानची पूर्व सरसीमा अगदी निरपद्रवी आणि पूर्वी भय अमल्यान आणि नंतर दुर्बल झाल्याने, दुमच्या आणि त्यातही त्याची दबभूमि वसलेल्या हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याचे ज्याच्या मनातही आल नाही अशा तिबट आणि चीन या राष्ट्रांनी व्यापलेला असल्याने शतकोशतक हिंदुस्थानास पूर्व सीमेवर युद्धाची मज्जता म्हणजे वाय याची बरपाही झुरली नव्हती पण शेवटी आज वायव्य सरसीमेप्रमाणेच पूर्वसीमेवरही युद्धाची मज्जता ठेवण्याचा प्रसंग सरकारवर गुजरला आहे कारण, अफगाणिस्थानास पुढे वरून रशिया जसा वायव्य सीमेवर स्वारी करू पाहत आहे, तसाच चीनदेशास पुढे वरून रशिया पूर्वसीमेवर स्वारी करू पाहत आहे आणि त्या दान्ही बाजूनी या महायुद्धाचे सुदोषसुदीत आपणाही लगा लागला तर पाहावा म्हणून हिंदी क्रांतिकारक फार दूरवर परिणाम करणारा राजकारणी डाव टाकून आणि अग्रजांच्या शत्रूशी सगनमत करून हिंदुस्थानवर क्रांतिकारक सेनेची चढाई करू पाहात आहेत.

यासाठी, त्यास ताड दता यावे म्हणून दूरदर्शी अग्रजांनी आजपासूनच ब्रह्मदेशाच्या सरसीमेवर मोठी प्रबळ सज्जता चालविली आहे त्या सीमेवर विल्ले बाघण्याच काम वेगाने चालल असून मोठमाठे सैनिक-भार्य सिद्ध करण्यात येत आहेत त्यावर मुत्तलेल्या वदिवानाच्या टोळ्याच्या टोळ्या घाडण्यात येऊन त्याच्याकडून कार्य करून घेण्यात येत आहे त्याप्रीत्यय घनसंग्रहही सुरू असून त्या सीमेवर चाललेल्या या भावी महायुद्धाच्या पूर्वसिद्धतविषयी कोणतीही बातमी किंवा सैन्याच्या हालचालीची गुणगुण प्रसिद्ध करण्याची कडक बंदी करणान आली आहे.

अफगाणिस्थानकडच्या जेवड्या स्वाच्या - शिकदराच्या स्वारीपासून ता पर वाच्या जिहारी गुडापयत - झाल्या त्या हिंदुस्थानास दास्यात दडपून ठेवण्यासाठी होत्या पण ब्रह्मदेशाकडून होणू पहाणांच्या या पूर्वसीमेवरील ही स्वारी चालाच तर हिंदुस्थान जिकण्याकरिता हाणारी नसून केवळ अग्रजास हिंदुस्थानातून हाकून

त्याची शक्ति कमी करण्यासाठीच होणारी आहे. अंग्रजांच्या साम्राज्याचे तुळडे बुडविण्यासाठी, त्या साम्राज्याचे जे प्रत्यक्ष हृदय असं हिंदुस्थान, त्यावरच आघात करिता यावा, अंग्रजांना हिंदुस्थानातच पेचात धरिता यावं, अथवा पुरताच, त्यांचा स्वारीचा वेत आहे. त्यांचे आणि त्यांचेसह सहकार्य करीत असलेल्या हिंदी क्रांतिकारकांचे जे धोरण आहे की, हिंदुस्थानच्या पूर्व सीमेकडून अंग्रजास टांच दिली असता त्यांची शक्ति विभागेल आणि आतून हिंदी लोक क्रांति करून ओढतील ! काय वेडें धोरण हें ! विधिमंडळ, खादी-मंडळ, गिरोत्सव, शुद्धि, स्वदेशी अत्यादि अत्यंत सुपयुक्त आणि सुद्धासीन युगायांनी वेळी प्रगति करण्याचे सोडून या क्रांतिकारकांच्या कानठाळ्या वस्तुविषयान्या पोरखेळाच्या घोडदोडी प्रगतीत शिहन दातवीत फोडून घेण्याचे सकट स्वतःवर ओढून घ्यावयास आम्हा सभ्य गृहस्थास वेड थोडेच लागलें आहे ! !

परंतु आम्हास नमलें तरी ब्रह्मदेशातील काही लोकावर मात्र या वेडाची थोडीशी छाया पडत असल्याचें दिसतें. कारण, त्यांच्यातील वन्याच लोकांनी केव्हापासूनच अर्शा हाकाटी करण्यास सुरवात केली आहे की, जर वधी ब्रह्मदेशाच्या सर सीमेवर चीन आणि अंग्रज यांचे युद्ध जुपलेंतर आपण अंग्रजांस धनाची वा जनाची यातकित्ही सहायता देणार नाही. कोण ही वंडगिरी ! सरकार महात्मा गांधीस का तिकडे धाडोत नाही ! ते गेले तर मत्स्य, अहिंसा नाही तर निदान वनस्पत्याहार अशा कोणत्या तरी गालभह मुदांड तत्त्वाच्या नांवाखाली तेव्हाच ब्रह्मी लोकांस समजावतील की, अंग्रजांनी असा युद्धाचे वेळी निरपेक्ष, विनय, विनवोभाट, मागतो तो सहकार करणें आणि साह्य देणें हेच सन्या असहकारितेचे लक्षण आहे. मागे जर्मन लोकांस मारण्यासाठी महात्माजींनी सैनिक जमविले तसे आता रशियाविरुद्ध सैनिकभरती करणें आणि रशियन-चिन्हाची हिंसा करणें हीच खरी अहिंसा आहे. आणि अशा रीतीने अंग्रज आपला अमित्र आहे म्हणूनच

जमनाची वत्तल बुडविण्यासाठी अग्रजी संन्यात हिंदी शिपायाची भरती करीत 'स्वराज्याच्या सरळ मार्गावर' भरधाव चाललेले होते, त्याच वेळेस शेवडो नातिकारक तरणासह गुप्त रीतीने हा तरण संन्याल, भरती झालेल्या पलटणीतून बटाचा अपुर्देश देत स्वराज्याच्या वक्र आणि रक्ताळलेल्या मार्गाने भरधाव चाललेला होता.

ते बड फगले, लाहोरला मोठमोठे गुप्त कटाचे सटले होऊन अग्रजाचे राज्य शुद्ध पाडण्यासाठी आणि भारतीय स्वातंत्र्य संपादन करण्यासाठी शस्त्र धारण करून रणागणात श्रुतरण्याच्या अपराधास्तव शेवडो फांसी गेले, जहाजे भ्रमन जन्मठेपी-घर घाडण्यात आले—त्याच घादलीत शचींद्रनाथ संन्याललाही काशीचे कटाच्या सटल्यात जन्मठेपीची शिक्षा झाली त्याचे नादाने त्याचे बघूही या कटात गवमले होते, त्यानाही बंदीची शिक्षा झाली, संन्यालचे घरदार जप्त करण्यात आले, त्याच्या नातलग्याचे मागे मसेमिरा लागला. त्या अद्धवस्त बुटुसात त्याची ती बृद्ध माता श्रीमती क्षीरोदवासिनी देवी तेवडी जुरली

शोकाने विव्हल झाली असेल नाही ती माता? होय ती विव्हल झालेली होती बडील मुलगा बयात आल्यावर घरचा ससार तो सभाजील आणि बृद्धपणी माझ्यावर पडलेल्या वैद्यव्याच्या घाल्याखाली चुरडून गेलेली हीच माझी वाळे सति-सपत्तीने मुक्त होऊन माझी सेवा करून गाझे पाग फेडतील, ही तिची आगा जळून गेली होती तिच्या बडील मुलाने बयात येताच त्या आर्झाचे पाग न फेडता, तिची विचारपूग देखील न करता तिकडे काळेपाण्यावर जाऊन तेराचा घाणा फिरविला आणि तिकडे घरादारावर नागर फिरविला त्याने त्याच्या अितर भावानाही त्याला लागलेले देशस्वातंत्र्याचे दिव्य वेड लावून दिले, त्याचाही नाग केला, अितवेच नव्हे, तर त्याच्या सगतीने त्या त्याच्या आजीला देखील त्या सासर्गिक वेडाने पछाळले।

—अ णि तिचे अुजाड घरही तिला भरलेले दिन्नु लागले अदमानात तिचा बडील मुलगा जन्मठेपीच्या शिंदेवर असताना तिची त्याला जी पने जात त्यामध्ये आपल्या चारही मुलांनी स्वदेशस्वातंत्र्यार्थ घेतलेल्या व्रतापायी आपला ससार अद्धवस्त केल्याविषयी तिने अेका शब्दानेही त्रास न्यवत केलेला नसे।

पण लवकरच तो पुन्हा तिला भेटणार नाही अशा कठीण जन्मठेपीच्या शिंदेवर गेलेला तिचा पुत्र योगायोगाने तिला लवकरच भेटला जन्मठेपीची बिस वर्षांच्या शिंदेची पाच वर्षांतच मूट मिळून राजक्षमेच्या बुलाढालीत संन्याल सुटले, आणि अदमानातून घरी परत आले त्याचे तिचे भाअूही कारागारातून आणि राज-कोपातून मुक्त झाले त्या बृद्ध आणि निराश क्षीरोदवासिनी देवीच्या 'हेचि देही हेचि डोळा' पुन्हा सर्व मुले भेटली जे सवट जन्मात पार पडणार नव्हने त पाच-वर्षाचे आत पार पडले तिच्या अ्रताराचे आकस्मिक निधनानंतर प्राणाहून पली-कडच्या प्रेमाने वाढविलेली आणि क्रातीच्या वादळात मध्यतरी नाहीशी झालेली

तिची कच्चीवच्ची तिच्या घरट्यास आणि तिच्या पक्षाखाली पुन्हा अकसहा गोळा झाली आनंद झाला. घर भरले

—पण कोणाचे घर भरले ? धीरोदवासिनीचे घर भरले तथापि तिच्या मुलाला आणि त्याच्या सगतीने आता तिलाही त्या घराला स्वतःचे घर म्हणावेसे वाटतच नव्हते, जिवावर आले होते पण शेपटावर गेले असे समजून आपल्या देवाने अदमानून परत आलेल्या मुलास 'तोवरी कर कशी ! आता मात्र जपून राहा वर ! मरू दे तो देश सकटात ! तुम्ही तुरगात पडलात तेव्हा अकजण देखील मग्न भौक घालीत नव्हता ! अशा या लोकासाठी कदाळा मरतास ! ते सगळे तू गेलास तेव्हा म्हणत 'मग काय त्याच ?' मग तू तरी पजाला भरतोस अशा कृतघ्नावरिता ?'—अत्यादि राहाणपणाचा अपदेश धीरोदवासिनीने आपल्या मुलास दिला असता तरच अगदी स्तुत्य नसले तरी क्षम्य होत, पण तिने तसा चकार शब्दही काढला नाही !

गन्डास जसे मातीत विसावा घेवतच नाही तस सन्याल्ला घरी करमेचना [वादळाशी झुजणे होच जशी गरडाची करमणूक तशीच धीरमाताची] देशवीर सन्याल आणि त्याचे तिचे भाऊ पुन्हा कातोच्या भयंकर निघेत चूर झाले त्या जनक-जननी-जननी भारतमातची हाक त्याच्या हृदयात सारपी प्रतिध्वनित हाऊ लागली ते त्याच्यासारख्याच जागृत आणि अधोरी कातिकारकासह सत्तासने जमवीत, राजकीय स्वातंत्र्याच जिपजाती जीव घेऊ-देऊ चकमकी लढत, सरकारी निधि वळकावीत, आगगाड्या लुटीन सयुक्त प्रातःभर पुन धिगाणा पालू लागले त्याचे तेच प्रकरण पुढे काकोरीचा खटला म्हणून प्रसिद्ध झाल !

त्या खटल्यात सन्याल्ला पुन्हा जन्मठेप झाली त्याच्या भावानाही पुन्हा शिक्षा झाल्या ! वर्ष दीडवर्ष पोलिसांना तिच्या मुलास तिच्या घरून पुन्हा घेऊन नेल्या-पासून ता मुलाना काकोरीच्या खटल्यात जन्मठेपीच्या दुसऱ्या शिक्षा लागता त्या धीरोदवासिनी देवीने खाणे, पिणे, राहणे, निगणे जित्यादि शारीरिक आवश्यकतेच्या गोष्टीतही अत्यंत आनंद सोमला, छळ सोमले, दुःख सोमले ! — पण अका शब्दानेही 'परो तो देश ! जळा ते स्वराज्य !' असे म्हटले नाही ती माता होती तिची घारी मुले दहा बारा वर्षे सारखी पोलिस अटकेत जाऊन सुटत आणि पुन्हा पडत होती अर्थात् मुलाच्या ताटातुटीने ती विव्हल हाजी, पण अका शब्दानेही त्यांना स्वातंत्र्य पुढापासून परावृत्त करीना ! भुळट त्यांना विजय मिळो म्हणून ती त्यांना आशीर्वाद देवी ! वारण ती नुसती माताच नसून धीरमाता होती स्वदेशस्वातंत्र्यार्थ आपली मुले तिने देवाला आणि दशाला मनोभावाने अर्पणच केली होती शचींद्रनाथ सन्याल्ला दुसरी जन्मठेप होऊन ते पुन्हा वाराणसीत पडल्यानंतर आणि तिची अंतर मुलेही दुरावल्यानंतर धीरोदवासिनी झुरणीस लागली, आणि मुलावाचून तळमळत आजीची जी अवस्था होते, ती तिची झाली झुरत झुरत

वीरमाता क्षीरोदवासिनी

स्वातंत्र्याच्या सुखनीमाजी जन्म स्वतंत्रांचे

गुलामगिरीच्या अक्षिरड्यावरि गुलाम निपजाचे ।।

— मिहंगडचा पोवाडा

मागे 'श्रद्धानंद' मध्य काकोरीचे क्रान्तिकारक या नेत्यात श्री रवींद्रनाथ सन्याल याचा अल्लेख वेलेला होता आणि त्याचे छायाचित्रही दण्यात आले होते त्या प्रवर दशमक वाराहम्याम काकोरीच्या क्रान्तिकारकांच्या वटात आनंद बाल्या पाण्याची भयंकर गिऱ्या मिळालेली आहे त्याच रवींद्रनाथ सन्याल याच्या वृद्ध मातेच नाव श्रीमती क्षीरोदवासिनी दवा ह हात

ती वृद्ध वीरमाता, तिचे पुत्र देशस्वातंत्र्यासाठी कारागारात जमठेरीच्या भयंकर निशाच्या बड्या ठोकून बंद पायेल अमना, धरी भेटटा त्याच्या स्मरणान धिक्कृत हाओ, परंतु त्यास, स्वदेशसेवेच्या भीषण दिव्यात यश यवी म्हणून सरत्या त्यासानेही आगीबाद देत अप्रिल १९२८ मध्य मृत्यु पावली

तिचा अकदर चार मुल होता वडील मुलगा साधारण चवता येतो न पतो तांच तिचा भ्रनार वारगा आणि त्या चित्यापित्याच्या भरण-पोषणाचा भार श्रीमती क्षीरोदवासिनी देवी यावर पडला तें कुटुंब मूळच बगाली पण फारा दिवसापासून काप्रासच त्याचा निवास होता त्याचा वापवारत्यामुळे बुघडा पडलेलीही चारी मुल आपल्या ममत्या पसावली पावून ही दुखी आजी अगा आसेन कालक्रमण करू लागली वी, लवकरच माया वडील मुलगा वयात यजील ससाराचा भार समाळील आणि माया बाघवयाचे दिवस काटुविक वानदात घालवून माझ्या वप्टाच पारणे फेडील

पण तिचा तो वडील मुलगा जसजसा वयात ययू लागला तसतसा ज्या भातेने त्यास सामाळल तिच्याहून दुसरीच अक मूर्ति त्याला आकषण करू लागली ता तिचा बाथीची आजी मातची माता म्हणून सबोधून आपल्या आजीला विसरत चालला आपल्या आआच्या खाद्यावर पडलेला ससाराचा भार समाळण्याचे सेडून तो त्या परम मातेचा ससारासच आपला ससार मानून तिच्या दुखामाठी तो पुर लागला तिच्या मोचनासाठी पजु लागला त्याच्या त्या दुखी आजीच्या धरी तिची नुमता भेज घेण्यासहा त्यास सबड मिळेनाशा झाली कारण, रात्रदिवस तो त्या त्याचे मनास आकषण करून हरून नेणाऱ्या दिव्य मूर्तीच्या मदिरात 'हे भारत-माते ! हे जननी ! हे जन्मभूमि !' असा ध्यास धरीत पडलला असे आआला

जननी म्हणण्याचे विसरून स्वजातीलाच 'हे जनक-जननी-जननी !' म्हणून आभी म्हणू लागला !

१९०५ ते १९११ च्या क्रान्तिकारकांच्या आगळाभू चळवळीचे ते दिवस होते. त्याच्या अग्र व्रताच्या अग्रतेसच तरुण अत करणे मोहून जात होती आभीबाप, बायका-मुले, घरदार याची दृश्ये त्या दिव्य ध्येयाची आणि त्या अग्र साधनाची दैवी दारू जो अंकदा पिथी तो तरुण धुंद होऊन त्याच्या दृष्टीस दिसेनाशी होत. त्याच्या दृष्टीस अेवच दृश्य दिसे. भारतामाता, ती 'जनक-जननी-जननी' दास्याच्या शृंगलात जखडलेली आहे आणि तिच्या तीस कोटी सत्तागातील जात्या-येत्यास हत्कावीत आहे 'प्रथम पुढे होऊन या माझ्या विमोचनार्थ पेटलेल्या सहान् अग्नि-बुडत बुडी घालून वलिदानाच्या नवसाची सत्या पुरी करण्यास कोणी प्रथम पुढे येतो आहे वाय ?'

या मनोवृत्तीने अतस्फूर्त झालेला तरुण, राहाणपणाच्या विषा मूर्खपणाच्या मवं अुपदेशाच्या टप्प्यावाटेर गेलेला असे प्रकृति विकृतीसारखी आणि विकृति त्यास प्रकृतीसारखी वाटे घरचा ससार बुडवून दारचा ससार तो भाटू पाहो जीवन मरण वाटून त्यास मरणात मजा वाटे. काशीचात्रेहून त्यास फाशीयात्रा अधिप पुण्यप्रद वाटे सर्वं जीवन राहाण्याचा अुदेश त्याला अेकू येमीनासा होओ आणि मैलेल्या आत्म्याचे वाचाहोत वदतृन्वाचे त्यास अक्षर नि अक्षर अंकू येओ.

तिथोर शचीद्रनाथ सन्याल त्याच वातृत्वास भाळला आणि त्याच आग-गिळू पयाचा अनुयायी झाला काशीला त्याने क्रान्तीच्या 'जीवधेअू जीवरेअू' शपथा घेतल्या क्रान्तिकारकांच्या वटात मिळून तो वांदची विद्या शिकला, शस्त्रे सचवू लागला, महाबुद्धाचे धामधुमीत आपले शिर आपले हातान घेऊन सर्व हिंदुस्थान-भर वड वरून क्रान्तिकारकांच्या अयकर योजनात तो भाग घेअू लागला आणि तो मैनिवाच्या सिबिरात धुनून, नाना रणे पालडून, पलटणीस फितवू लागला त्याच्या परावर पोलिसपहारे वसले दिल्लीच्या गव्हर्नर जनरलवर वांव फेहून सत्तेच्या सामर्थ्याच्या हत्तीच्या अवारीत व्हाविसरायाम घायाळ वरण्याचे अमानुष वृत्त्य वरणाया क्रान्तिकारकांच्या भीषण माहसाने आणि त्या प्रकरणी अनेक लोक फागावर बढविले अमनाही त्या दृश्याने ज्या सन्यालचे मन वचल न होता अधिराज रणांमत्त होऊन कुठले त्याला लाहोरला, फिरोजपूरला, कोमागाटामाहच्या झुंजीन, बालासाहच्या नडाभीत दालेत्या क्रान्तिकारकांच्या आणि अग्रजाच्या अयार चकमनीत क्रान्तिकारकांचे नेकडो तरुण रणात लडून मैले अमता, फाशीवर लटकाविले जात अमता, अदमानात शेवड्यानीं मोजून कोवले जात अमता, भीतीचा लेन्ही शिवला नाही निया त्याचा तो जिवत राहाण्यानीं निदिलेला मार्ग त्यास टावाअू वाटला नाही, ह त्याच्या स्वभावास साजेनेच शाले, ज्या वेळेस राज-नष्टेच्या शरया घेअून गांधीगारखे राहाणे लोत अग्रजाम महाबुद्धान माहात्म्यदेववून

-देवी क्षीरोदवासिनी ऐप्रिल १९२८ मध्ये वारली ! तिचा तो वडील मुलगा तिला मरताना माढी देण्यास देखील येऊ शकला नाही ! !

मुलासाठी झुरत आधी मेली - पण मरताना देखील, आपल्या या देवप्रिय मातृभूमीचे स्वातंत्र्यार्थ झुजणारे वीरपुत्र आपल्या कुशीत अल्पत झाले म्हणून ती वीरमाता स्वतःस घन्य मानीत मेली !

प्रिय मातृभूमीच्या स्वातंत्र्ययज्ञात आपण स्वतःच नव्हे तर आपला वंशचा वंश पुन पुन्हा स्वातंत्र्यलक्ष्मीच्या स्थंडिलावर वळी देणारे जे वाही घन्य देशवीर या हिंदुस्थानात आणि या हिंदूत निघाले, त्यात शचींद्रनाथ सन्याल याचे कुटुंबही गणिले गेले पाहिजे

त्या वीर कुटुंबातली ती वीरप्रसू क्षीरोदवासिनी - तिचे नाव, कुमारिकानो आणि गृहिणीनो ! - गर्भवतीनो आणि माताना ! - तुम्ही प्रत्यही प्रातः काळी स्मरण करा त्या तशा पंचकन्यांच्या स्मरणार्जिततःच ह्या अशा वीरकन्यांचे स्मरणही तुम्हास आणि तुमच्या देशास कल्याणकारक झाल्याविना राहणार नाही !

२

+ + +

पाहिजे तर दस्त्राचारी म्हणा; पण अत्याचारी नव्हे !!

आज क्रांतिकारकांना सरसकट अत्याचारी म्हणण्याचा जो प्रघातच पडल्या-
सारखा झाला आहे, तो अशाच हलकटपणाचा द्योतक आहे. क्रांतिकारक पक्षाला
आजकालचे लेखक किंवा वक्ते जेव्हा सहजच अत्याचारी म्हणून जातात तेव्हा
त्यांच्यातील अनेकांच्या मनात क्वचित् त्या पक्षाविषयी 'नसतो निंदाच करण्याचा
हेतु असतो अस नाही' पण शब्दाची योजना यथाथपणे पारखून करण्याची सवयच
नसल्याने ते स्वतःच्या वापाला वृद्ध 'म्हणून न म्हणता सहज' घेरडा 'म्हणून जातात

। मागे अवघ्या हिंदी लोकांना 'नेटिव्ह' (Native) म्हणून स्वतः हिंदी
लोकच म्हणत असत. वास्तविक हा नेटिव्ह शब्द प्रथमतः अंग्रजांनी भारतीयांस-
असेम्य, न सुधारलल, वचंर या अर्थी अुपयोगिला, पण हा त्यातील भ्रमितायं न
समजून किंवा अुपसून अंग्रजांचे देखोदेखी आमचे स्वतःचे लाकही स्वतः स नेटिव्हच
म्हणवून घेत. प्रत्यक्ष राष्ट्राय सभेच्या जुन्या लिखाणात हा शब्द भारतीय या अर्थी
सरमहा वापरलला आढळेल । पण पुढे बगभगाच्या चळवळीत, आत्मसन्मानाच्या
पहिल्या जागृतीत, या शब्दातील निंद्य भाव जावू लागला आणि भारतीयांनी स्वतः स
नेटिव्ह म्हणून घेण्याच साफ नाकारक अर्थ पाहून शब्द योजिण्याभितका शहाण-
पणा लोक शिकू लागले

पुढे लोकमान्यांच्या राष्ट्राय पक्षाचा अुदय होताच त्याचे शत्रु त्यास Extre-
mists 'अतिरेकी' म्हणून सवोघू लागले त्या शब्दातील निंदागर्भ खाच ज्याच्या
घ्यानात येअीना त स्वतः लाही I am an extremist म्हणून अंटीत म्हणताना
आढळत असत । नंतर तोही शब्द जावू लागला आणि लोकमान्यादिकांचा पक्ष
स्वतः ला तरी 'अतिरेकी' न म्हणता राष्ट्रीय पक्ष म्हणव लागला ।

पण त्याहूनही आरचर्याची गोष्ट ही की, भारतीय राजकारणात ज्या अंकाच पक्षाने काय ते आपले डोर ठिकाणावर ठेविले होत, जो शत्रूच्या मानभावीपणाने कधीही लक्षमात्रही चळला नाही, कमला नाही, भुलला नाही, भ्रमला नाही त्या क्रांतिकारक पक्षाला भिक्षा, अन्न, विनत्यापासून तो जर्मनास भारण्यासाठी त्या अंग्रजाच्या वतीने लढू निघण्यापर्यंतच्या सर्व वेडानी भारलेल आणि काल्पर्यंत 'स्वातंत्र्य' शब्दाचा अर्थही मला कळत नाही ' म्हणून स्वतःच सांगणाऱ्या गांधीच्या गोनावळीतील त्रिनिधारणी आणि विनमाथी लोकच 'माथेफिरू' म्हणत असत ! अगदी काल्पर्यंत म्हणत असत !

पण आता क्रांतिकारकास अराजक 'अनाकिस्ट' म्हणणारे स्वतःच त्या क्रांतिकारकाचे शिष्य होऊन संपूर्ण स्वातंत्र्यवादी मालिले आहेत ! आता अराजक असतील तर सारेच अराजक आहेत, कारण, परराज्य नको असे सारेच म्हणत असून तसा प्रयत्नही करण्यात येत आहे तीच स्थिति 'माथेफिरू' पणाचा पूर्वी क्रांतिकारकाना माथेफिरू म्हणत जे 'छुदार अंग्रजाचे' पाय चाटीत बसत, त्या सगळ्या विकृतव्यक्ती विमूढ झालेल्यांची माथोही, अंग्रजाच्या पुढे लाळ घाटीत धकून जाऊन आणि अंग्रजाच्या लाथा आ पळीता म्हाऊन शेवटी फिरायमाची ता फिरून गेली आहेत क्रांतिकारकात आणि त्याच्यात आता माथेफिरूपणाचा परक झुरला नाही केवळ सहनशीलतेच्या, म्हणजेच स्पष्ट प्राकृतात कोठगेपणाच्या, परिमाणात काय फरक पडला असेल तेवढाच झुरला तजस्वी तिहू अपमानाच्या नुमत्या खुणेसरशी चवताळून झुठला अतिरश्वापद - समे, सरडे - दातक शनक ब्रिटिशाच्या टेबलाभाषती तुकड्यातुकड्यामागे गांग घाळून तडि वगाडून धकल्या नंतर मग विथरली मग किंचाळू लागली, भुक्कू लागली क्रांतिकारकाच्या ज्या ज्या वाक्यासाठी ते त्यास माथेफिरू म्हणत, त्या त्या सर्व वाक्यांचो क्रांतिकारकाच्या पायापुढे सधा घेऊन आता ते सचच तीच भाषा बोलत आहेत जवळ जवळ तमच आचरण करात आहेत

अशा प्रकारे आता तो प्रसंग स्वतःवरच देतल्यामुळे क्रांतिकारक पक्षाच्या अतिरेकी, अराजक विचा माथेफिरू असत म्हणण्याचा हीनपणा - म्याडपणा - भारताय पक्षात तरी काणी फारसा करीत नाही त्या शब्दाचा अस्मरण अर्थ पारखून करण्यावितका महाभयपणा वा प्रामाणिकपणा बहुतराण दाखवू लागले आहेत पण तरीही काहाजण मत्सराने तर काहीजण अथ सवयामुळे क्रांतिकारकाना अत्याचारी म्हणण्याचा हीनपणा विचा म्याडपणा अडापही करात आहेत

आज क्रांतिकारक पक्षात आणि अतिर प्रमुख राजकाय पक्षाने राजकाय मागणात, माघेत विचा ताज मुद्देगान काहा फरक झुरला नाही त्या दावाच ध्ययही पूण स्वातंत्र्य ह्म झाले आहे क्रांतिकारकाना च ध्यय तीस वर्षांपूर्वी घापित कर त्याच ध्ययाच्या ध्वजाखाली, ज पूर्वी ब्रिटिशांना त्याच्या गळ्यात

घातलेल्या पाळीय पदधानाच भूषण म्हणून मिरवीत, ते भूतदयेच्या भ्रमाचे भोपळ्याचे भोपे होऊन भटवत फिरणारे सारे पदा, आज अेवत्र झालेले आहेत आणि श्राति-कारवासह क्रातिकारवाचीच आविर्भूत केलेल्या त्या दिव्य मन्त्राच्या, त्या 'स्वातंत्र्य-रक्षणी जी जय'च्या गर्जना वरीत आहेत आपल्या राष्ट्रमातेच्या हितार्थ आपली मागे घालली 'गलती' भूल, भ्रम तत्वाळ सुधारण्याचा जी तत्परता आणि सरळता त्या आमच्या देशवधूनी दाखविली, त्याविषयी कोणाही देशभक्तास आनंदच होओ, पण ज्या अर्थी श्रातिकारवाचे आणि त्याच ध्येय अेवत्र असताही केवळ श्रातिकारक त्या न्याय्य व दिव्य स्वातंत्र्यत्याच्या प्राप्तीस्तव अपरिहार्य असा सशस्त्र प्रतिकार करू अिच्छितात आणि अितर पक्ष नि सशस्त्र प्रतिकाराने ते स्वातंत्र्य मिळवू पाहतात अेवढ्या फरकामाठी त्या श्रातिकारवास 'अत्याचारो' म्हणण्याचा निवराळपणा अजूनही ते लाव वरीत आहेत, त्या अर्थी त्याच्या ह्या हुलकट मनोवृत्तीचा णम्र तितका तीव्र आणि चारवार निषेध करीत राहिल्या-वाचून गत्यंतरच नाही त्याच्या मागच्या अनेक चुका जशा त्यांना श्रातिकारकाच्या प्रतिकारामुळे सुधारत्या लागल्या, तशी हीही चुका सुधारणे त्यांना माग पाडलच पाहिजे

सशस्त्र प्रतिकार करणाऱ्या क्रातिकारकाच या 'अत्याचारा'च्या आक्षेपास काय उत्तर असत त्याचा आम्ही नि पक्षपाती दृष्टीने प्रयत्न विचार केला पाहिजे त्याचा साधन जशी आम्हास आवडत नाहीत तशी आमची साधन त्यास सस्वस्वी आवडत नाहीत विशेषत आमच्या साधनाच्या समर्थनार्थ जा नीतिनियमाचा पाकळ पाल्हाळ आम्हा लावता त्याचीच त्यांना घुणा घाटत आम्ही म्हणतो, आत्मशुद्धि - आत्मशुद्धीकरता अपास करू या ! पण ते श्रातिकारक म्हणतात, आत्मशुद्धि काणाचा ? ज्यान हा भारतवर्ष तरवारीच्या टोकाने पददलित करून ठेविला आहे त्याची ! ह महापाप त्याने केला - त्याला अपास घडू पाहिजेत स्वतःचा देश स्वतःच करू पाहणाऱ्या आम्हास पापच शिवत नाही तर शुद्धि वसती ! आम्ही म्हणतो आम्ही अनत्याचाराची शपथ घेतलो आहे आम्ही अनत्याचाराने स्वातंत्र्य मिळविणार ! पण ते क्रातिकारक म्हणतात तुम्हाला अत्याचाराची च्यारपाच फळली नाही आम्ही देखील अनत्याचाराच आहोत (आम्ही सशस्त्र प्रतिकार वरीत असलो तरी तो न्यायाचे रक्षण आततायाचे दण्डनार्थ असल्यामुळे तो सदाचार आहे ! अत्याचार नव्हे आम्ही काणाच्या देशावर सशस्त्र-बळाने दरवडा घातला नाही जे आमच्या देशावर बळजोरी वरीत आहेत ते अत्याचारी - आम्ही नव्हे ! आम्हास पाहिजे तर शास्त्राचारो म्हणा, पण अत्याचारी नव्हे ! कारण, अत्याचारी तो जी जा दुसऱ्या निरपराध मनुष्याची हिंसा करतो दुसऱ्याच घर दुष्टपणाने फोडतो, न की तो जो त्या घरफोडू दरवडेखोरास किंवा हत्यारीस सशस्त्र बळाने शासन देतो दुसऱ्याच्या देशावर बळाने राज्य करतो तो

अत्याचारी, न की तो जो स्वदेशात, वेळ पडली तर, सशस्त्र प्रतिकारानेही भुक्त करण्यामागे धुंजतो !

क्रांतिकारक मार्ग कोणाम मान्य नसले, सशस्त्र प्रतिकाराचा अवलंब आम्ही करावा असें कोणाम वाटत नसलें, तरीही हिंदुस्थान देशात जे शस्त्रबळानेच पारतय्यात ठेवीत आहेत त्यांच्याशी शस्त्रबळानेच जे झुंजू पाहतात त्या हिंदी क्रांतिकारकांम अत्याचारी म्हणण्याचा मुक्त निवाराळपणा त्यांनी कां करावा ? कारण त्याम केवळ शस्त्रधारणार्थ अत्याचारी म्हणताच देशस्वातंत्र्यार्थ झुंजणाऱ्या बॉन्सिग्टन, मॅक्सिमो, लेनिन, अतिकेच काय पण थोराम, श्रीकृष्ण, शिवाजी-फार काय अतिहासातील पूजनीय झालेल्या जवळजवळ सान्या व्यक्तींना अत्याचारी म्हणलें न्यायतः भाग पडेल. कारण ते सर्व आततायी शस्त्रबळाचा संरक्षक शस्त्रबळानेच प्रतिकार करीत आले आहेत ! तात्त्विक दृष्ट्या पाहिलें तर क्रांतिकारकांना हिंसक म्हणून निदिणान्या लेखणीने वा जिभेने क्रांतिकारकांना हिंसक म्हणणाऱ्या तथाकथित अहिंसावाद्यांनाही हिंसकच म्हटलें पाहिजे, कारण पिताळलेल्या कुऱ्याम गोळी घालून ठार मारण्यास प्रोत्साहन देणे, गाळीलाही गोळी घालूनच ठार मारणें योग्य ठरवणें, माकडांनाही मारण्याचे कार्याला संमति देणें हें त्या गांधीश्रुति अहिंसाचार्यांना न्याय वाटतें, जमनांना तर लढामीतील क्रूरांतील क्रूर शस्त्रानोही ठार मारण्यामाठी ते विनपगारी रिश्रूटिंग ऑफिसर बनण्यापर्यंत पाळी आली होती. तेव्हा ज्यांना क्रांतिकारक शस्त्रधारक विद्या वल्लवादी आहेत म्हणून त्यांना अत्याचारी आणि हिंसक म्हणावयाचें असेल, त्यांनी तोच मान अहिंसावाद्यांनाही दिला पाहिजे. अत्याचारी भगतसिंह, हिंसक जतींद्रनाथ असें ते म्हणताच क्रांतिकारकही ' हिंसक अत्याचारी गांधी ' असें म्हणण्यास सोडीत नाहीत हें लाहोर काँग्रेसच्या मंडपात प्रत्ययास आलेंच आहे. अनेक वेळा क्रांतिकारकास हिंसक, अत्याचारी म्हणून संबोधण्याचा परिणाम हा झाला होता की, लाहोरच्या मार्गातून आणि स्टेशनवरून क्रांतिकारक तरुणांनी गांधीजींचं माहात्म्य अपेक्षून

‘अत्याचारी’ हे नाव देणे हा शिवराळपणाच नव्हे तर सत्याचे स्तोम माजविणाऱ्यांना लाज वाटावी असा मत्सरी डोगीपणा आहे कारण, ते लोक रामास हिंसक म्हणत नाहीत तर रावणासच म्हणतात, वृष्णास हिंसक म्हणत नाहीत तर कसासच म्हणतात अर्थात त्यास हे कळण्याअितकी बुद्धि असते की, आततायी बळ हा अत्याचार होय, परंतु आततायाचा प्रतिकार करणार बळ सदाचारीच समजले जात भारतीय दंड विधानातही, म्हणजे प्रत्यक्ष अंग्रजाच्या पिनल कोडामध्येही, स्वसंरक्षणाय अत्याचारीला मारण्याचे तत्त्व आणि भेद हा राजकीय विभाग सोडून अितरत्र माय केलेला आहे तेव्हा केवळ सशस्त्र प्रतिवारास ते सिद्ध होतात आणि शस्त्रबळाचा अंगीकार करतात म्हणून भारतीय क्रांतिकारकास अत्याचारी म्हणण हा निर्भेळ मिथ्याचार हाय

क्रांतिकारकाचे मार्गास त्याज्य म्हणा, त्यास पाहिजे तर क्रूर म्हणा, चुकलेले म्हणा, त्याचे मार्ग कोणी अवलंबू नयेत अस म्हणा परंतु स्वदेशस्वातंत्र्याथ अत्यंत पवित्र हेतूने स्वायत्यागाची, प्राणत्यागाची, शीयाची आणि पराक्रम्याची पराबाळा करणाऱ्या त्या क्रांतिकारक वीरास ‘अत्याचारी’ ‘हिंसक’ म्हणून हेटाळणाऱ्या ‘अहिंसा (?)’ वाद्या नी यत्ता जाता आपली जिह्वा विटाळून घ्यावी हे सत्याप्रही अत्याचाराचे ऐक मासलेवाजीव शुदाहरण आहे)

क्रांतिकारकाचा देह आणि वाचा अलिप्त घेयानटाच्या टाकानी अवरुद्ध केलेली अमत्ताना त्याच्या त्या अंगित्य अत्याचाराने भाग पडलेल्या मोनाचा लाभ घेऊन पिजऱ्यातल्या सिंहावर मूख मुठ खुवतात तस वाटेले त्याने थुक्त मुटाचे मात नीय तर नाहीच नाही पण साधा प्रामाणिकपणा देखील अुरत नाही क्रांतिकारकास जो अधिक शिच्या दळील, त्यास तितक दिवस बहुधा अंग्रज सरकार वड्या हातकड्या ठोकीत नाही त्याची वाचा त्याच प्रमाणात भोकाट गुटते, हा लाभ पदरात पाडून घेण्यासाठीच जर काणी सशस्त्र क्रांतिकारकास हिंसक म्हणून म्हणण्याचा प्रम चारू ठेवी तर त्याच्या ह्या व्यवसायाचे आढ आम्ही येऊ अिच्छीत नाही परंतु केवळ अज्ञानान किंवा सवयीने किंवा अविचाराने जे क्रांतिकारकास अत्याचारी म्हणत अमत्ती त्यानी बापुडे तरी असा शिवराळपणा करू नम, (क्रांतिकारकाचे मास तुम्हास माय नसतील तर नसोत तुम्ही तुमच्या मार्गाने जा पण तुमच्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी अधिकात अधिा पराक्रम आणि भव्यातील भव्य स्वायत्याग करणाऱ्या त्या देशवीराना पाहिजे तर शास्त्राचारी म्हणा, बळवादा म्हणा शस्त्रवादी म्हणा पण अत्याचारी म्हणू नका ! आणि जर केवळ ते शस्त्रधारण वरून त्यास अपरिहाय वाटणाऱ्या रक्तापातास प्रवृत्त हातात म्हणून त्यास अत्याचारी म्हणावयाच असे तर मग अत्याचारी सिवाजी अत्याचारीगाघो अत्याचारी वाशिष्टन आणि हिंसक तुकाराम अस म्हणण्यास तरी सिद्ध वहा ! कारण तुकाराम दख्ख म्हणतात की,

विचु देव्हाऱ्यासी आला । देवपूजा नावडे त्याला ।
तेथे पंजाराचे काम । अधमासी तो अधम ॥

♦ ♦ ♦

वीर युवक शशिमोहन दे

अेकनापि सुपुनण । सही स्वपिति निभयम ।

असा आठवडा जात नाही असा दिवस जात नाही की बगाळमध्ये कुठे ना कुठे तरी हिंदु कुमारिकाम आणि हिंदु कुमारास कोणा ना कोणा तरी मुसलमान गुडाना राक्षसी अत्याचार करून पळवून नेऊ नाही । परंतु त्या हिंदु कुमारिका ज्या समाजातून पळवून नल्या जातात तो हिंदु समाज स्वस्थपणे म्हणत आहे मग काय त्याचे । बगालमधील हिंदु कुमारिकावर अत्याचार होत आहे - महाराष्ट्रात तर नाही ना ? मग मला काय त्याचे ?

बगालतील ज्या गावी प्रथम कोणा हिंदु अवलेस रात्री बरात्री छापा मारून अंगा कोणी अधमानी भ्रष्ट केला त्या गावचे गेजारच्या गावी ती बातमा जाताच तथील प्रत्येकजण म्हणत असे त्या गावा ना ? आग लागला त्या गावात मला काय त्याच । ' जेव्हा ती आग त्या दुसऱ्या गावीही लागला आणि त्यात हिंदु राष्ट्राचा होळी पेटली तेव्हा तिसरा गाव म्हणाला त्या दान गावाचा होळी चाली ना ? असल मग काय त्याचे । माझ्या घरातील मुलवाळ सुखरूप आहेत ।

अितवयात त्या तिसऱ्या गावीही क्रूर आणि राक्षसी धमवेड त्याच्याच घरच्या

जातीच्या शेवढो हिंदु स्त्रिया मुसलमान सरसहा भ्रष्टवीत गेले, तरी वरच्या जातीचे हिंदु असल्या गुडगिरीच्या प्रकरणात लक्ष घालणे म्हणजे आपल्या सभ्यपणास लाछन होय, असे समजून म्हणत बसले की, 'मला काय त्याचे।' पण आपल्या स्वधर्माच्या त्या खालच्या जातीतील स्त्रियाचा - आपल्या भगिनीचा - अपमान उपड्या डोळ्यांनी पाहण्याच्या या धोर पापाचे शासन निर्घृण काळाने अती त्या निर्लज्ज सभ्यपणासही देण्यास सोडले नाही। आपल्या हिंदु शेजाऱ्याच्या पत्नीस परधर्मीय असुर छळीत अमता दारे लावून बसणाऱ्या 'मला काय त्याचे' - वात्या सभ्य गृहस्थाच्या पत्नीवरच आज प्रसंग कोसळत आहे त्या पळवून नेऊ दिलेल्या असभ्य स्त्रियाच्या पोटी झालेल्या सततीने सारखी वाढत गेलेली मुसलमानाची सख्या शेवटी सभ्याच्याही गिरावर नाचू लागली। भिनक्यात अेक वीर युवक दगात्यात जन्मास आला त्याचे नाव शशिमोहन दे तो सित्दहटा निवासी तो वयाने अजून पुरता अठरा वर्षांचा देखील नाही। पण अठराचे वर्षांत हिंदु जाति जे शिकू शकली नाही, ते तो या अठरा वर्षांत शिकला। जो तो हिंदु मला काय त्याचे म्हणत होता गेल्या तीन वर्षांत प्रत्येक दिवशी कोणा ना कोणा तरी हिंदु कुमारिकेवर, हिंदु अवलेवर, काणी तरी अधम मुसलमान बलात्कार करीत आला आहे पण मेल्या आओचे दूध प्यालेले निर्लज्ज सभ्यपण अजूनही म्हणत होते की, 'मला काय त्याचे।' ते 'अहिंसावादी' होते, त्यांना स्वराज्य मिळवायचे होते। त्याच्या आया वहिणी मुसलमान नेत तेव्हा ते म्हणत, 'आम्ही स्वराज्य मिळवीत आहोत। आम्हाला काय त्याचे।' अशा स्थितीत हिंदु कन्यकावर हात टाकावयास सवकलेला सित्दहट जिल्ह्यातील अेक मुसलमान जमिनदार फैयाजअल्ली हा आजूबाजूच्या कित्येक गावात अेसाद्या पिसाळटेरजा कुन्यासारखा जो हिंदु दिसेल त्याला चावत चालला हिंदु कन्यकाना त्या गुडाचे भीतीने अेकटे दुकटे मार्गतिून फिरण्याची चोरी झाली। जो जो ता या पापकर्मात पटावीत हाऊ लागला तो तो मुसलमानातील पाजी लोकात तो 'गाजी' म्हणून मान्यता पावू लागला। कारण, हिंदु कन्यकास बलात्काराने भ्रष्टविणे म्हणजे अेक शतवृत्त्य करणे होय, मुसलमान जाति वाढविणे होय, भक्तेची अेक यात्रा करण्याचे पुण्य जोडणे होय, जशी बाही मुसलमानाची राक्षसी वृत्ति झालेली आहे हू बेबळ गेल्या दोन तीन वर्षांतील न्यायालयातून चाललेल्या अनेक खटल्याबद्दलही मिस्र होण्यामारखे आहे। असा तो पाजी गाजी फैयाजअल्ली चंदेरबद्र, राधाचक्रभित्यादि गावी अनेक हिंदु कन्यकाना भ्रष्टवीत आणि पळवून नेत अमता त्यास नेहमीप्रमाणे बहुतेक हिंदु 'मला काय त्याचे।' म्हणून म्हणणारेच मिळाले पण अेक दिवस मात्र त्याला अेक हिंदु धीर युवक असा भेटला की, ज्याने या मुसलमान गुडास हटकले। त्या धीर युवराने त्या गुडाच्या कुंकृत्यास अेकून मनात म्हटले, याच दुष्टा। जी जी हिंदु स्त्री या दगात्यात आहे, या हिंदुस्थानात आहे ती ती माझी धर्माची बहीण आहे।

तिचा अपमान तो माझ्या बहिणीचाच अपमान ! ' त्या वीर युवकाने 'मला काय त्याचें' म्हणून पाठ फिरविली नाही; तर तोंडास तोंड देऊन म्हटलें, 'मला काय त्याचें? नाही! तर मला त्याचें सर्व काही आहेच आहे!

'हिंदूच्या कोणत्याही स्त्रीचा अपमान तो माझ्या बहिणीचाच अपमान असून त्याचें शुभाशुभ मला आहेच आहे! हिंदूचें कोणीही अपत्य कुठेही जन्मलें तरी मला सुख आहेच आहे; कारण त्याने माझे कुटुंब वृद्धि पावते! कोणीही हिंदू स्त्री वा पुरुष हिंदुत्वास कुठेही मुकला - मेली की, मला त्याचें सुतक आहेच आहे; कारण त्यायोगे माझ्या रक्ताचा माझा अंक भावू मला वंतरतो! जेथे कोठे कोणा हिंदूचा छळ होत असेल तेथे तेथे तो माझाच छळ होत आहे. मला त्याचें दुःख होणार! मी त्याचा प्रतिशोध - 'मूढ' घेणार!'

अशा प्रवृत्तीचें काहूर ज्याच्या चित्तांत माजलें आहे, असा तो वीर युवक, तो अठरा वर्षांचा तरुण, अंक दिवस सागनि चालला असता, अंका सामान्यशा हिंदूचे घरात त्याने आरडाओरड ऐकिली. तो किंचित् बळला, तों कोणा दीन अवलेचें करुणाकंदन कोणा नरपिशाच्चाच्या भेसूर भेवडावण्यात मिसळलेलें त्याला अंकू आले. तो घरात डोकावला; तो त्या आजूबाजूच्या गावात कुलीन हिंदूवधूना भ्रष्टवीत माजलेला तो राक्षस, जमीनदार फैयाजअल्ली, अंका विवाहित हिंदू कुल-वधूस फरफर ओडीत हाणीत तिच्यावर बलात्कार करू गाहत असताना त्याला दिसला! तें घर शशिमोहनच्या ओळखीचें नव्हतें; ती मुलगी शशिमोहनची बहीण, वा भावजय वा पुतणी - कोणीही लागत नव्हती. पण ती हिंदूची मुलगी होती. आणि शशिमोहनही हिंदूच होता. म्हणूनच तें घर त्याचें होतें; ती हिंदू

त्तारण्याने आत्ताच बाढून ठेवले आहे, मी त्या पानावरून तसाच कसा बुडू ! अमा काहीही शहाणा पढपणा मनास शिवू न देता अेका हिंदु कयवेस अेक मुसलमान चलात्वाराने भ्रष्टवीत आहे ह पहाताच पूर्वी देवानी राहूम छोटले तस शशिमोहनने फैयाजला छोटून टाकले ! ती कन्यका ग्रहणातून सुटलेल्या चंद्रकलेसारखी ग्लान स्मिताने त्या धीर युवकाचे आभार मानती झाली

‘ मला काय त्याचे ’ हा पढ-तत्रातील मूलमंत्र अेका हिंदून पायाखाली तुड-विला ह पहिल महान् आश्चर्य पाहून आजूबाजूच्या मुसलमानास भयकर घबक-वसला मुसलमानो गुडगिरी शेपूट घालून घरादारात लपू लागली, परंतु ह्या घटनेतील दुसर महान आश्चर्य त पुढेच हात वारण शशिमोहनला पोन्सिनी घरले तेव्हा ती फासी जाणार हें बहुतेक गृहीतच होत (नागरिकांच्या जीवितांचे आणि धर्माचे जसरक्षण आपण करू शकत नाही त अितराने वेळे-३ पोलिसास आणि सरकारास सहसा खपत नसत त्यायोग त्याची अकमप्यता अधिकच अुघडी पडते) त्यातही अेका हिंदून शस्त्र अुपसून दुसऱ्या हिंदूचे रक्षणार्थं धावून यावे ही वृत्ति तर त्यास बहुधा अगदीच बावडी असते कारण अेकदा का ही वीरवृत्ति हिंदूच्या अगी बाणली तर मग ह्या हिंदुस्थानात जे जेथे आहेत त सथेच कस राहू शकतील ? म्हणून आजमयंतच्या परकीय सत्तेच्या धोरणाप्रमाणे त्या हिंदुयुवकास भयकर शिक्षा हाणार ह अुघट होत त्याप्रमाणे पहिल्या न्यायालयात ती चालीही मृत्यू-मारण्या वढीर निखेलाही न मिता शशिमोहनने सांगितले की, (माझ्या हिंदु धर्माच्या वहिणीला राक्षसी बलात्काराचे हातून मोडविणे ह माझे, अेका हिंदूच, कतव्यच होत जेव्हा अितर काणतही साधन वा साहाय्य हातात अुरले नाही, तेव्हा शस्त्र अुपसून त्या दुष्टास ठार करण्याचा घामिक अधिकार तर मला हाताच होता पण नवधिक (बायदेशीर) अधिकारही मला होता ।) शशिमोहनच्या ह्याच विधानाच आधारावर हायकोर्टात अपील झाल आणि वेवडे आश्चर्य की हिंदूस पाण्यात पाहणाऱ्या आणि मुसलमानास चियावणाऱ्या या दिवसातही शशिमोहनला हायकोर्टाने निर्दोषा म्हणून सोडून दिले !

अितरकच नव्हे तर अेका अवलेयर अेक दुष्ट राक्षस क्रूर बलात्कार करीत असता, अितर पुरुष तिच्या साह्यार्थं धावून जाण्यास भीत अमता आणि पोलिसाचे साह्य घेण्याची संधि अुरली नसता शशिमोहनने ज्या साहसाने आणि चपळाीने त्या अधम फैयाजअलीस ठार मारून त्या अवलेची सुटका केली त्या साहसाचे आणि शौर्याच नवधिक दृष्ट्याही हायकोर्टाने अुगुट अभिनंदन केले ।। वारण (भारतीय दंडविधानाच्या (अिडियन पीनल कोडच्या) ९१ त १०० पर्यंतच्या कानूनात हें स्पष्टपणे सांगितले आहे की निवद्याच्या (कायद्याच्या) दृष्टीनेही प्रत्येक नागरिकास आपल्या स्वतःच्या किंवा दुसऱ्या नागरिकाच्या नवधिक अधिकाराचे आणि देहाचे सरक्षण करण्याचा पूर्ण अधिकार आहे त्यात दिलेले अपवाद मात्र प्रत्येक

नागरिकाने विचारपूर्वक टाळावे नीतिदृष्टीने तर त वतव्यच आहे) गणिमोहनला त्या अंवरुच्या देहावर होणाऱ्या दुष्ट आणि अधम बलात्कारापासून तिची मुटका करण्याचाही अधिकार होता आणि त्या नैबधिक (कायदेशीर) आणि धार्मिक अधिकाराचा उपयोग करू जाताच फयाजअल्लीशा जुपलल्या झुजोत त्याचा स्वतःचा प्राणही सकटात पडल्यान स्वसंरक्षणाचा दुसरा अधिकारही निबंघ-दृष्ट्या प्राप्त झाला होता निबंघाच्या नक्षेत शुभ राहून त्याने फयाजशी झुज घेतली आणि अपरिहार्य आवश्यकता म्हणून हायकाटने त्यास समानासहित सोडून दिले

(वास्तविक पाहता गणिमोहनने निबंघाच्या घटपटादि सटपटाचा विचार तेथे झुळीच केला नव्हता निबंघाचा आला किंवा सवळत म्हणून नव्हे तर निसर्गप्रवृत्ति म्हणून त्याने त्या दुष्टास छाटून टाकिले अेका अनाथ हिंदु कयनेम गाजासारखी फरफरा ओढीत आणि हाणात तिच्यावर अेक अहिंदु बलात्कार करीत आहे ह पाहताच त्याच हिंदु रगत असळले आणि प्रवृत्तीसरशी तो वार तिच्या साहचर्य घावून गेला ही त्याची 'अतःकरण प्रवृत्ति च त्याला 'प्रमाण' होता तो फाशा गेला असता तरी त्याने बेल त चागळच केलेले अस तो म्हणाला असता तें नैतिक वतव्यच होत हायकोटने अगा मत्प्रवृत्तीच समर्थन करून नैतिक वतव्यास नैबधिक अधिकाराचाही दुजोरा दिग याविषयी कलकत्ता हायकोर्टाचे जाभार मानावे तिनके धाडेच आहेत) अेका युवकाचे प्राण पाचवून हायकोर्टाने आमच्या हिंदु जाती-वर खरोखर अपकार केले आहेत हे वार युवक गणिमाहन प्रत्येक हिंदु तुला

आंध्रप्रांतीय भारतवीर श्रीराम राजू

(दुर्दैवी कालात काही सदगुण निंदिले जातात स्वातंत्र्यकालातील गुणाना पारतंत्र्यकालात अपराधाचे स्वरूप येत तेव्हा परिस्थितीच्या नासनकक्षत फिरत राहणाऱ्या आम्हा कूपमट्टकाना या स्वातंत्र्यवीरांची कृत्ये विपर्यस्त स्वरूपात दिसावी हे स्वाभाविकच नव्हे तर अपरिहार्य आहे अस असल तरीही कधी कधी परिस्थितीच्या नैर्बधिक (कायद्याच्या) दडपणाखाली चेपळ जाणार मन त्या दावा-सालून निसटत व निरपेक्ष वस्तुमूल्य दाखवणाऱ्या गुणज्ञतेच्या पवित्र वातावरणात काही काल का होईना, सचार कर लागत मनाला शिक्षा कोण करणार व कशी करणार ? ज्याचे मन असत त्याला सुद्धा त आवरता येत नाही त्याला झुकाडी देऊन वा बलात्काराने खाली दडपून टाकून मन स्वतः मोकळे होते आणि त्याला दडपू पाहणाऱ्या दुबल प्रयत्नास जणू बाकुल्या दाववीतच अच अच पवित्र वातावरणात अडून जात)

आमचही असेच ज्ञाने श्रीराम राजूचे पवित्र कोठेत पाचावयास मिळाले आणि मनाने भरारी मारण्याला आपल्या कल्पनेचे गरज विस्कारले

त्याला आम्ही म्हणालो, 'अरे ! श्रीरामराजू वडखोर साप्रतच्या राजसत्ते वनवलेल्या निबंधाप्रमाणे तो अपराधी व या अहिंसायुगाच्या प्रवृत्तनकाली त्याला अत्याचारी म्हणतात अर्वाचीन महात्मे त्याला वीरवृत्त पण दिशाभूल झालेला वेडापीर समजतात आणि राजमत्तेचे न्यायाधीश काणी त्याच्यामारह्याला घडून दिले वा घडून आणते तर प्राणदंडनीय ठरवतात असा या अपराधी, अत्याचारी, वेडापीर व दंडनीय श्रीरामराजूला तू डोक्यावर काय घेऊ पाहातास ?'

तो अपराधी नाही

पण ! दणपूरतीच का हाजीना त्या स्वतंत्र वातावरणातील कमलीशी अडगती व चढवती झुळूक लागून अजून भरल्या मारण्यास अजूनच झालेले मन आम्हाला वेडावीत म्हणू लागले 'अरे वेड्या ! श्रीरामराजू जिनका व जसा वझार तितराच व तसाच अहिंसेच्या हातानून अमेरिका हिमपावून घेणारा जॉन वॉशिंग्टन - अथवा अहिंसेच्या हातानून आपलें स्वतंत्र कर पाहणारा डी व्हेरिग - प्रत्यक्ष अहिंसेच्या राजाच्या मानगुटीस असून त्याचा फामावर पाहू निघावेना तोंमवल हेही वडखोरच ! मग त्याची म्मुनिस्तात्रे मातोम - त्यांना स्वातंत्र्यवीर म्हणतात आणि श्रीरामराजूमध्येच तुला वडखोरी दिगते ? पारतंत्र्य-सुरुष दामवृत्ताच्या नैर्बधिक भयानाळा का तू त्याला वडखोर ठरवतार ? तू वाटल्या त्याच्या श्रेष्ठनेत्रे टाळ अडडन पाहू नसोम अमाच म्याह राहा पण सुर्या

देशबाधवाचा झुडार करीत' ही त्याची तपवाणी. माघीच्या कानी त्याने गुप्पळ वेळा घातली. गांधीजी म्हणतात, 'हाय हाय' त्या गन्दाची महत्ता त्या बळी मना किंचितही पळली नाही !'

पुढे आपल्या धींगम हा नरमापूरला शिकण्यास गेला. तसे गेल्यावर त्याने ज्यातिप-शास्त्र, हस्तशामुद्रिका व अश्वारोहण कला (पाड्यावर बसणे) या माघीची गोष्टी लागली. त्याचे ल्हानपणाविषयी याहून विशेष काही माहिती नाही.

सन्यासी श्रीराम

१९१७ चे आरंभी त्याने सन्यास घेतला व १९१८ मध्ये आश्रमालातीक 'जेजमी' भागात मायारी डोंगरात त तपस्या करू लागले. तपस्यनंतर डोंगरात स्थाना आपल निवासस्थान केले. त्याने लोकांत त्याचविषयी फार पूज्यबुद्धि घाटली आणि स्वाभाविकतः व स्वयम्भूर्तीने ते लोक श्रीरामच्या भजनी लागले. दूध व पळे हा व अन्नमात्र त्याचा आहार होता. १९२० च सुमाराम ते नागि चल्या पावलेला पायी गेले.

देवालयातच निवासस्थान बनवून श्रीराम आपले तपानुष्ठान करी. प्रत्यही त्याच्या दर्शनासाठी खूप गर्दी होऊ. श्रीरामच्या स्फूर्तिदायी व अद्भुत अणुपदेशानी त्यांचीं मनं मंत्रमुग्ध होत. श्रीरामच्या आध्यात्मिक अणुपदेशाला देशभक्तीचें अनुपान योजलेले होते. त्याच्या अणुपदेशामृताचें पान लोक मोठ्या आतुरतेने करीत. पंचवीस वर्षे वयाचा हा ज्वलंत देशभक्त सन्यासी आपल्या ओजस्वी वाणीने तेथील अशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या कोया जातीच्या लोकांवर काय परिणाम घडवून आणित असावा यरे ? (आमचे 'सुशिक्षिता'चें 'सुशिक्षण' त्यांना भावनाहीन, निःसंख्य व म्हणून कर्मशून्य बनवीत असतें. परंतु हे अशिक्षित परंतु पीरुपसपन्न लोक भावनावलाने युक्त असतात. केवळ त्यांच्या अतःकरणाला जागविणाराच पाहिजे. ही मंडळी चेतने कठीण असते, पण अेकदा ते तापले, कर्मशक्तीच्या तेजाने त्यांच्यात अेकदा खळबळ उडाली की, मग त्यांना हात लावणाराचा हात भाजून निघाल्या-वाचून राहणार नाही.) हिंदुस्थानवर केवळ पाशवी बलाच्या जोरावर राज्य करू पाहणाऱ्या सत्ताधारी पक्षाला या गोष्टीने अस्वस्थ केलें. लागलीच 'हा पाहा अतिकारी - भयंकर राज्यद्रोही व साम्राज्याचा शत्रू श्रीराम येथे प्रकट झाला आहे. तो नष्ट झालाच पाहिजे.' अशी घोषणा झाली आणि लागलीच जानेवारी १९२२ मध्ये 'राजू' फिरोज कौशिकीत आहं अशी घोष अठली. आणि त्याच्या 'असहयोगी' पणाचा पुरावा झाला. पूर्व गोदावरी जिल्ह्याचा पोलिस सुपरिटेण्डेंट तेथे धाडत गेला. त्याने काय पाहिले ? 'श्रीराम' आपल्या अनुष्ठानात मग्न आहे. विजगा-पट्टण जिल्ह्यातील नृसिंहपट्टण येथे सहा आठवडे श्रीरामला दृष्टिवद्द कारावासात (interned) ठेवले व नंतर सोडून दिले. तरीही त्याचे मागचा पोलिसी ससेमिरा सुटला नाही. श्रीरामने तेथील डेप्युटी कलेक्टर फझलुल्ला खान हा पोलिसी काम चुकविण्याचा अर्ज केला. पुढे दोघांची गाठ झाली असें म्हणतात. त्या डेप्युटी कलेक्टराने मद्रास सरकारला श्रीरामला अेनतोस विषे भूमीचा तुकडा देवून जेती करण्याकरिता पुष्कळ मुलमता करून देण्याकरिता लिहून पाठविले व मद्रास सरकारने सरोखरी ती देणगी मम्मतही केली आणि त्या देशभक्ताला अेक रेतकरी बनवण्याचा प्रयत्न झाला.

रोजन्सीतील असंतोष

पण ! सर्व हिंदुस्थान ब्रिटिश सत्तापक्षाचे हातून सोडवून स्वतंत्र करण्याच्या महत्वाकांक्षेचा प्रखर अभिज्वालेने भडकणारे होमकुंड श्रीरामच्या देशभक्ती अंतःकरणाला पेटलेलें होते. अर्थात स्वानवृत्तिहीन मनुष्यप्राण्यांना लागूलचालन करण्यांमै लावणारा ३० विषे भूमीचा तुकडा या महदाकांक्षी वीरवृत्त पुरुषाला कसा वश करू शकणार ? त्याने गीता वाचली होती. त्याला स्वधर्म कळला होता. त्या प्रदेशातील वस्तुस्थिति त्याला अनुकूल होती व तिचे त्यास फार साह्य झाले. त्याने

भ्याडपणाला झाकून त्याला बंडखोर कां म्हणतोस ? तो बंडखोरही नाही. व जागतिक गुणग्राहकत्वाच्या निकषाने तो अपराधीही ठरू शकत नाही.)

आता तू त्याला अत्याचारी म्हणतोस ? पण यात तू स्वतः अत्याचारी ठरतोस. रावण, कंस, कौरव, मोगल - मुसलमान आदिक दुसऱ्याला लुबाडणारे - लुटणारे हे जेव्हा दुसऱ्याचा जीव घेतात वा जीव द्यावयास अद्युक्त होतात तेव्हा त्यास अत्याचारी म्हणतात; ते अत्याचारी असतात. पण त्या अत्याचा-यांना - त्या हिंसक व परस्वापहारी अपराध्यांना लोककल्याणासाठी अपरिहार्य व आवश्यक म्हणून प्राणदंड देणाऱ्या श्रीराम - श्रीकृष्ण - श्रीशिवरायादि लोककल्याणच्छाप्रेरित लहान-मोठ्या लोककल्याणकर्त्यांना अत्याचारी ठरवणें म्हणजे शब्दाचा अर्थ न कळणारा मूर्ख मी आहे असें म्हणून घेणें आहे. हें तुजें अहिंसापुराण व अत्याचारशास्त्र - तुझ्या त्या सडक्या मौख्यातिच कोंडून ठेव आणि सत्तावली न्यायाधीश, साधलें तर अशाना प्राणदंड देतात, म्हणून ते अन्यायी व अपराधी म्हणावयाचें तर मग यशस्वी जॉर्ज वॉशिंग्टन वा डी व्हेलेराही अपयशी झाले असते तर अपराधी ठरवले गेले असते, म्हणून त्यांना तू आता मानायला नको होतें. पण तू त्यांना तसें म्हणू शकत नाहीस. तेव्हा श्रीराम राजूलाही जास्त यश मिळालें नाही वा यश मिळत नाही म्हणूनच केवळ अपराधी ठरविणारा तू न्यायप्रिय सत्यभक्त नव्हेस - केवळ अंक नेमळा, भिन्ना, पौरुषहीन पण धूर्त व भोंदू आहेस !)

असें म्हणत तें माझे मन मला लायादीत व हिणवीत अंच अडून गेलें. त्याच्या निरीक्षणकृत्यातील विचारपरंपरेने वर्णित श्रीरामराजूचे वर्णनात्मक चरित्र आम्ही चाचकांपुढे मांडीत आहेत. अर्थात् त्यांनी केलेली कृति अितरांनी करावी की करू नये हा मुद्दा अगदी निराळा आहे. येथे केवळ त्यांचें चरित्रच कथन केलें आहे तेव्हा त्याच्या अनुकरणाचा प्रश्नच अुद्भवत नाही.

परंपरा तोच

भारतमातेचा कुसवा धन्य करणारे वीरात्मे या भारतवर्षांत सर्व प्रांतांमधून जन्म घेऊन या अनंत संकटमग्न दुर्दैवी हिंदु जातीची सेवा करीत असतात. ही अेवढी अेकच गोष्ट भावी कल्याणाच्या निश्चित आशेचा स्फूर्तिदायी किरण निराशेने निस्तेज झालेल्या अशा नेत्रात आल्हादाचे तेज चमकवू लागते. आज आम्ही अशाच अेका वीर पुरुषाचे - जो वद्याप आपणामधून स्मृतिगुप्तीच्या पडद्याआड मृत्यूच्या द्वाराने निघून जावू शकला नाही - अशा धन्य वीराचें चरित्र देणार आहोंत. श्रीरामाने जगातील रावणी अत्याचार स्वताच्या महानदान बुडवून टाकला. पांडवांना कौरवा अत्याचारांला मृत्यूच्या जवळपास मिरकावून दिले; महायणा अत्तापाने अिस्लामी मत्तेला, निराशेच्या भयंकर दगड्यात स्वतः होरपळत जात असताही, अेक नांही दोन नांही सतत अेकबीम वपें निहृषराकमाने घडका दिल्या व

मरणातही नतमस्तक न होता हिंदु जातीच्या गौरवाचा यशोध्वज स्वातंत्र्या-
वाक्षेच्या अुच आकाशात फडकत ठेवला, श्रीशिवरायाने त्या मोगली रावणसत्तेला
घूळ चारीत हिंदुपदपादशाहीचा विजयप्रासाद बांधला, धोंसभाजीरायाने त्या हिंदु-
वंशाचे स्वातंत्र्यप्रासादाला आपल्या तेजस्वी व पोम्पसुपन्न श्रुण रक्ताने अुदित
सूयाच लाल भडक चमकत तेज चढविले छत्रपति राजारामाने अेकवीस वर्षांचा
प्राण देतावेता युद्धयत्न करून तो स्वराज्यप्रासाद अभाग ठरविला, बाजीराव, नाना-
साहेब, भाभूसाहेब, माधवराव, नाना पडणीस, शिंदे वीर-थोडक्यात अखिर
महाराष्ट्रपोरांनी त्या स्वराज्याला साम्राज्यपदाचे वैभव मिळवून दिले दुर्दैवाचे
फेऱ्यात नापडून त्या कोसळत्या मदिराला पुन्हा अुभव पाहणाऱ्या या भारत-
भूमीला पुन्हा प्रतापगिरीच्या माग्यासतावर प्रस्थापित करण्याकरिता क्षणभंग-
लढत-मरत राहणाऱ्या नानासाहेब लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे, बाबुदस बळवंत
आदिक वीरभुगवांनी या जाळत्या मारत्या कायक्षेनात आत्माहुति दिल्या आध्र
प्रातीय भारतवीर श्रीराम राजू हा पुरुषही त्याच असड भारतीय वीरपरंपरेतील
अेक नि सीम भक्तमणि आहे।

बाळपण व शिक्षण

या भारतभक्ताचा जन्म आध्र प्रांतात अेका सन्मान्य क्षत्रिय घराण्यात
भगलू गावी झाला. हा गाव पश्चिम गादावरी जिल्ह्यात आहे ज्या वीर पुरुषांनी
जगातील माठमोठ्या वार्या घडवून आणल्या, मोठमोठाली साम्राज्ये स्थापिली,
आपापले देशाना पारतयाच्या धोर नरकातून अुढरून स्वातंत्र्याच्या स्वर्गाचे धनी
वनविले असा पुष्पळ महापराक्रमी थार पुरुषाप्रमाणेच हा आपला श्रीराम आधु-
निक दृष्टीच्या विद्येने अलंकृत (?) झालेला नाही निरनिराळ्या स्थली शिक्षण
घेत घेत हा पुरुष वसा तरी पाचवीपर्यंत 'विद्या' शिकला याला गायनकला
चांगरीच अवगत अमून तो होतकरू वधीत गणला जात होता त्या सुमारासच
याच्या अगातील भावी महनीय गुणाचे बीज स्पष्ट दृष्टीचर होऊ लागले या भुज
चिहावरून तो अेक पेडाच्या थराला पोचला जाणारा मख आहे अशी पत्तीथ

ती वस्तुस्थिति आपल्या भारनमानेच्या हितकार्या लावून घेण्यात कमी केले नाही. त्याने गुहेम तालुका आपल्या कार्याचे क्षेत्र बनविले. त्या रोजन्सीमध्ये अतिर स्पला-प्रमाणे सरकारी कारभार नाही, तेथे 'जबरदस्ती' कारभार असतो तेथे सताल परगण्यात तेच नाव आहे त्या परगण्यात डायरन मत्ता चालवात होते त्या अरण्या-तील सताळादि लावाचे नव्हं ह्या सरभारने छिनावले हाने त्यांना स्वयंपाक करण्यास लावडे मुद्धा वापरता येईनात पूर्वप्रमाणे त्याच्या मागीना चारा चांगता येईना या व अतिर अशाच अत्यंत अन्याय्य गोष्टीमुळे त्या रोजन्सीत भयंकर असतोय भाजला हाना

लोयसंप्रह

श्रीरामला थानीचे बीज पेरण्यालाही अतृप्त भूमि मिळाली त्यानी अतृप्त अनुयायी व समर्थ कार्यकर्ते मिळविले लावात स्वराज्याची तीव्रतर अिच्छेची जळती ज्योन पेटली श्रीराम राजूनी त्याच्या सामान्य आवाधाना अेवदा महदाकाक्षेचे पेटते स्वल्प दिले श्रीराम राजूवर तेथील लोकाची अत्यंत निष्ठा होती आणि ते प्राणपणाने त्याच्या नेतृत्वाखाली स्वराज्यास जीव देणघने प्रयत्न करण्यास अेका पावावर सिद्ध हाने

स्वराज्यसंपादनाचा मार्ग

तो जेथे जेथे जातो तेथे ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेचे पोलिस आपल्या जिवाच्या भयाने दास्त्रास्त्र, बटुका व दासगोळा-तेथेच सोडून पळून जात अेका अनत्या-चारी असह्यागीन 'तू स्वराज्य जे मिळवणारते काय मागिनी?' असे विचारताच ता न्हणाला 'या स.भ्राज्यशाहीशी युद्ध केव्हावाचून स्वराज्य कधीही मिळणे शक्य नाही' त्याला त्या अनत्याचारी स्वराज्य संपादकाने विचारल, 'हें शक्य आहे काय?' 'अर्थात शक्य आहे' मजजवळ माणसाची याण नाही वेदळ दास-गोळाच काय ता मिळणे कठीण भागते'

घान्यसंग्रह, अशा प्रकारच्या सिद्धतेने, आधुनिक शास्त्रास्त्रांनी सुसज्ज असलेल्या साम्राज्यसत्तेच्या विपक्षाशी श्रीराम झगडत होता हा विषम झगडा होता आणि तरीही हा धाडसी वीर आपल्या दैवी साहसाच्या व निस्सीम प्रेमनिष्ठ असणाऱ्या अनुयायांच्या बळावर युद्धाचे डाव खेळत होता

ब्रिटिश सिंहाशी घडका

अत्यंत कुशल सेनापति शत्रूला हानिकारक व स्वपक्षाला अनुकूल असे युद्धक्षेत्र निवडोळ त्याचप्रमाणे या स्वराज्यसंपादनोत्सुक श्रीरामाने बेल त्याने ब्रिटिश सिंहाला महा घडका दिल्या व प्रत्येक घडकत ब्रिटिश सेना तुकडोला किचाला-घमास लावले तिला धूळ चारली त्या प्रांतातील सेनाबेल पुरेस होऊन राहणून मलबारहून सनिक तुकड्या आणाव्या लागल्या आणि आसामहूनही निवडक सैन्य आणावे लागते पेंडवमल गावाच्या चकमकीत ब्रिटिश सैनिकांचे दोन युरोपियन अधिकारी ठार झाले व बितर जरेच पायाळ झाले शेवटच्या सातत्या व आठव्या चकमकीत श्रीरामावर अचानक घाले घालून त्याला मोठ्या शर्थीने या आक्रमकाचे हातून लढन, झगडत निसडून जावे लागले आणि त्या अंका शूर, धाडसी, सैन्यचालनाकुशल राष्ट्रप्रेमी तरुण मन्थासी वीराला या विषम झगड्यातून निराशेच्या अधवागत विलुप्त व्हाव लागले तरीही त्याच्या या स्वदेशप्रेमी स्वार्थत्यागाच्या दिव्य बुद्धाहरणाने कोणाच मनात सादर कीर्तुनाने प्रेमाश्रु धुभे राहणार नाहीत ।।

श्रीराम ।। तुझ्या अत परणाच्या बळबळीने आपल्या मायभूमीच्या बुद्धाराथे तू आपल्या सवस्वाची आहुति देत प्रयत्नाची परावाष्टा केलीस । तुझी तू शर्थ केलीस । अतकच नव्हे, तर तू आपल्या दिव्य स्वायत्यागाच्या दीप्तिमान बुद्धाहरणाने आम्हा दुबळ्यांना हिणविलेस । श्रीराम । तू देवाच्या माडीवर कृतज्ञतेच्या कुरवाळण्याने सुखी हाण्यापूर्वी आम्हा हिंदु जनांचे हाताने हा मायभूमि स्वतंत्र झालेली वाहण्याचे समाधान गुला लागा ।। स्वतंत्र हिंदुस्थानातील भावी अतिहासकारांनी तुला विसरू नये म्हणून, हे दशवीर श्रीराम तुझ्या पवित्र व स्फूर्तिदायक स्मृतीचा हा धागा, या लेखनाने घट्ट बळून ठेवीत आहोत । तुझे नाव चिरस्मरणीय होवा ।

देशवीर विष्णु गणेश पिंगळे

तळेगांवच्या शाळेस शंभर वर्षे झालीं. मनुष्यास शंभर वर्षे झाली तर आपण १०० वर्षे भरलीं असें म्हणतो. कारण, मनुष्याचे सामान्य आयुष्य तरी आजवर शंभराच्यावर गेलेलें नाही. परंतु संस्थांचे आयुष्य अनेक शतकांचें असू शकते. म्हणूनच संस्थेला शंभर वर्षे झाली म्हणजे ती गोष्ट आगामी निकट अंताची दुस्त-सूचक घटना होत नसून तिच्या भावी भरभराटीची आनंददायी हमीही होऊ शकते. आणि म्हणूनच आपण ती शतवार्षिक वाढदिवस अग्रा पूर्ण आनंदाने साजरा करतो. तळेगांवच्या अेका लहान शाळेच्या शतवार्षिक वाढदिवसाच्या लहानसा घटनेत आम्हां सर्वांचा कीतुक वाटण्यासारखा पहिली गोष्ट म्हणजे ती शाळा १८२९ मनात अुषडली गेली. अंग्रज-सत्तेतील अगदी पहिल्या अशा ज्या फार थोड्या नवोन परधर्माच्या संस्था अजून तग धरून आहेत, त्यात ही शाळाही गणली पाहिजे. परंतु नुसते दीर्घ काळ जमणें हो जरी कौतुकाची गोष्ट अमली तरी ती तेषढ्यामुळे आदरणीय महत्त्वाची होऊ शकत नाही. काकोऽपि जीवति चिराय वलि च भुङ्गते ! पण तळेगांवच्या शाळेविषयी अग्रा आदरणीय महत्त्वाचीही अेक घटना सलग झालेली आहे आणि म्हणून तिची स्मृति आपण सर्वांनी वाळ-गली पाहिजे. ती घटना म्हणजे ही होय की, देगवॉर विष्णु गणेश पिंगळे ह्या शाळेतील विद्यार्थी होते. पुढे ते विद्योचे आतच महाराष्ट्रातील १९०९-१० च्या 'अभिनव भारतीय' कातिकारक वातावरणात वाढले, नंतर अमेरिकेत गेले. तेथे 'अभिनव भारता'च्या अंग्लंडमधील शाखेच्या श्री. हरदयाळप्रभृति कार्यकर्त्यांनी काढलेल्या 'गदर' (वड) संस्थेत शिरले. ती वेळ सन १९१४ च्या जनन महा-

शास्त्रास्त्रांचे लागणाऱ्या निघोसाठी दरपडे घालून, या लोकांनी मोठा घुमाकूळ मांडला. देशवीर पिंगळेही, त्याचे बहुतेक साथीदार पंजाबातील शूर शिपातच असल्याने, तिकडेच त्या घुमाकूळात गुगून गेले. शेवटी लाहोरचा खटला झाला त्यात जे क्रान्तिकारक सापडले, त्या सर्वांत वयाने अगदी तरुण आणि साहसाने अगदी अग्रगण्य असे दोन क्रान्तिकारक होते. अंक करतारसिंग व दुसरे पिंगळे ! त्यांनी आपण क्रान्तिकारक असल्याचे स्वतःच सांगितले. ब्रिटिशांची सत्ता आणि न्यायालये यांचा अधिकारच त्यांनी नाकारला आणि अक्षरशः हसत हसत ते फासावर चढले. त्याम पाहिलेले सरकारी अधिकारीही त्यांचे नांव तिघताच माना डोलायतात. असा हा देशवीर—'A real hero' पंचविशीच्या आत स्वदेश-स्वातंत्र्यार्थ फासावर चढला ! केवढी दुर्दैवाची गोष्ट की, त्याचे नावही मुनिकित महाराष्ट्रात हजारोत अंकास माहीत नाही !

♦ ♦ ♦

इतिहाससंशोधक राजवाडे याचें.तर काय, पण अगदी अलीकडील प्रो. पोतदार—आपटधांपर्मतच्या मंडळींची नावे ज्याच्या त्याच्या तोंडीं आहेत—त्यांच्या कार्याचा गौरव होत आहे, तो ठोकच आहे; पण इतिहासाचे केवळ संशोधन करणाऱ्यांचा होतो तितका तरी गौरव इतिहास घडवून आणणाऱ्या या देश-वीरांचा व्हावयास नको काय ? जिवाजीच्या काळाचा इतिहास अशाच अनेक घाडसी तरुणांनी आणि देशवीरांनी उत्पन्न केला नाही काय ? आणि आजच्या इतिहासाची घडण करण्यात, या देशमाठी होणाऱ्या प्राणदानाच्या, मारीत मारीत मरणान्या देशवीरत्वाच्या भट्टीतील अग्निही अंक जाज्वल्य घटक होत आहे हे कोणाम नाकारता येणार आहे काय ? तसें असते तर रोलॅट रिपोर्ट प्रसिद्ध करण्याची आवश्यकता स्वतः शिग्रजानाही भासती ना !

♦ ♦ ♦

आमच्या शिवकालीन किंवा परकीय आयलंड, ब्रिटली प्रभृति देशाच्या इतिहासात ज्या ज्या वीरांनी या पिंगळे, कन्हारे, करतारसिंग, कन्हय्या अत्यादिकासारखी किंवा काही मुदाहरणात त्यांच्याहून कमी स्वार्थनिरपेक्ष देशभक्ति दाखविती आणि स्वातंत्र्यार्थ झुज घेतली, त्यांचे वर्णनाने आणि स्तुतीने महाराष्ट्र-वाङ्मय नुसते फुरफुल्ल जाते पण तरीच माहमी कुन्ये करणाऱ्या प्रस्तुतच्या कोण्या देशवीराचे किंवा सगळे क्रान्तिकारकांचे नाव काढताच ते 'भीर्ताने थरयूरू लागतें. त्यांना अहो जा' मुदा कोणी करीत नाही—अरे जारे म्हणतात !

पण आमच्या शिवकालीन आणि राजारामावर पिडीत जे काही देशभक्त जहागिरी-जिनामावरून झुजत, त्यांच्याही देशभक्तीचा यथार्थ गौरव आणि योग्य कीर्तुक करणारे हे आजकालचे शिष्ट लेखक नि वाचिवीर यांच्या पिडीत जे

आततायी, वेडगळ अित्यादि दोषाया पदव्यानी आजवर अशा जातिकारकास संशोधणाचा मसरोप्रभृति वृत्तपत्राचा आजवरचा जो प्रघात होता, तो न अनुसरता त्या देशांराच्या योग्यतेम निदान कमीपणा तरी येणार नाही अशा गौरवपर भाषेत त्याचा आणि त्याच्या कायद्याचा सदभं सूचित केलेला होता, ही गोष्ट महाराष्ट्राच्या त्या मुसलमाला अजाळा देशांरी झाली यात शक नाही

देशांरीर पिगळे याजविषयी वेगरीकार म्हणतात की, 'त्यांनी परदेशांतून परत येवून राज्यकारि करण्याच्या हतूने ममानकित अुद्याग करून त्यान आपल्या प्राणाची आहुति देवून देशाभिमानाप्रोत्ययं स्वायंत्वागाची रड पोचविली !' असा विद्यार्थी ज्या तळेगावच्या घालेन अुत्पन्न झाला, तिच्यासारख्या नाळा काढण्यात अिग्रजाचा अेव प्रमुन्न पण अप्रनट असा हा हेतु होता की, त्यातोल शिक्षणामुळे हिंदु लोकांची हिंदु घमांवीरील निष्ठा नष्ट हावून ते आपोआपच ख्रिश्चन घमांवे झुवताल त्या हेतूविषयी अेल्व्फिन्स्टनसाहेबाचे जे अुद्गार वेगरीकारांनी प्रसिद्ध केले आहेत ते आजही महत्वाचे वाटतातच, पण र्वांग वर्षांपूर्वी अत्यंत महत्वाचे वाटले अगते कारण, त्या वेळी अगदी जहालातील जहाल देशभक्तही अिग्रजांनी शिक्षण दिव तें मात्र आपल्यावर परम अुत्तार केले, म्हणून मानीत असत रत्वे, तारा, दातता आणि निदान हे अिग्रिस्त राज्याचे बुद्धिपुरस्सर वेगळे अुपकार आहेत आणि त्याविषयी आपण त्याच वृत्तच राहिजे पाहिजे अशी सर्वांची ठाम समजूत होती पुढे हळुहळू त्यातील अिनरगाष्टा अुपकाराच्या टिपणीतून गळाल्या, पण अिग्रजी शिक्षण काही गळेना महाराष्ट्रात ह नवीन शिक्षण चालू करणाऱ्या कारवायातील प्रमुन्न माशुट स्टुअट अेल्व्फिन्स्टन याचे अुद्गार वसरीने जे दिले आहेत त या प्रश्नाचा निकाल लावतातच साहेब म्हणतात, 'I am convinced that the conversion of the Native must infallibly result from the diffusion of knowledge among them !' परंतु याविषयी अिग्रजी पद्धतीच्या शिक्षणाचा जो मुख्य पुरस्कर्ता मकाठे तो काय म्हणतो हही लोकांच्या ध्यानात असणे फार महत्वाच आहे कारण मकालिच्याच यत्नांनी महाराष्ट्रातच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानभर ही शिक्षणपद्धति चालू झाली पालमेडाताल भाषणातून मेकालेनी ह्या गुप्त हेतूचा पत्ता दिश नाही तथे त्यांनी केलेली ती प्रसिद्ध घोषणा की, 'ह्या शिक्षणापायी जागृत हावून ज्या दिवशी भारत आपठ जू फेवून देतील, ता दिवस अँग्लंडच्या अितिहासात मुवणाक्षरांनी मुद्रित होतील' हिलाच आपले बहुतेक पुढारी शिक्षणात अिग्रजाचा, निदान मकाले महाशयाचा तरी अेकमेव आणि म्हणूनच अुदात्तग हतु समजत म्हणूनच अिग्रजी शिक्षणाच्या प्रभावाने चालेली राष्ट्रीय जागृति अनुभवणारे बहुतेक दशभक्त मन पूवक अिग्रजास अुदारवतें मानीत

अितराची गोष्ट राहान, पण जहालातोल जहाल जे वडित शायजी कृष्णवर्मा ते देखील हा अिग्रजाचा हतुपूर्वक अुपकारच मानीत आणि मेकाले याची पालमेटीय

मापणें पुरावे म्हणून पुढे मांडीत. दे. भ. सावरकर जेव्हा प्रथम अंग्लंडमध्ये गेले, तेव्हा त्यास पंडितजींच्या या उपकारांच्या आभासान हृदयविषयासाठी सरासरी दोन महिने चादविवाद करावा लागला. दे.भ. सावरकरांनी कॉलेजमध्ये असताना मेकॉलेची पत्रे वाचिली. त्यांत त्यास मेकॉलेचे त्याच्या जावयास धाडलेले अंतःस्थ पत्र उपलब्ध झालें. त्यात मेकॉले स्पष्टपणे म्हणतात की, 'माझी निश्चिति आहे की, मी चालू केलेल्या शिक्षणपद्धतीप्रमाणे शिक्षित झालेले Hindoos, 'हे हिंदू वावू लोक,' हिंदूंच्या वेडगळ धर्मासमून ज्युत होऊन ख्रिश्चानिटीचा अवलंब आपण होऊन करू लागतील.' हा अिष्ट परिणाम तुम्हा आम्हासमोर घडूही लागला आहे.' ह्या पत्रावरून मेकॉलेच्या पोटातीत हेतु अेलिफन्स्टनच्या हेतूप्रमाणेच होता हें स्पष्ट होतें. 'ब्रिटिशांचे उपक्रम' ह्या अपरोधिक नांवाची अनेक व्याख्याने दे. भ. सावरकरांनी सार्वजनिक सभातून त्या वेळी दिली होती, त्यात त्यांनी हें पत्र म्हा-राष्ट्रात प्रथमतः अुघडकोस आणले आणि नंतर अंग्लंडमध्ये त्याच अर्थाच्या *Are we obliged to the British rule?* या व्याख्यानांतून ते तेथील हिंदी लोकांस परिचित केले. नंतर ते सत्तावन सालचे 'स्वातन्त्र्ययुद्ध' या पुस्तकात प्रथमतःच प्रकाशित होऊन सर्वत्र प्रसिद्धि पावले.

ह्या मेकॉलेच्या पत्राविषयी अेक स्मरणीय गोष्ट विषयानुरोधानेच सांगण्यामारखी आहे की, प्रगिद्ध अभिनव भारतीय क्रांतिकारक पुढारी अय्यर हे सावरकरांच्या *Are we obliged to the British rule?* या नवीन व्याख्यानास अेकूनच क्रांतिकारक बनले आणि अभिनव भारतात गिरले, असें ते स्वतः सांगत असत. 'निदान हिंदी लोकांना पाश्चात्य शिक्षण दिले हा तरी ब्रिटिशांचा मोठा उपकार असल्याने त्यांच्याशी आपण वृत्तज्ञ म्हणजेच साम्राज्यनिष्ठ असले पाहिजे.' अशी त्यांची त्या काळाप्रमाणे प्रामाणिक समजूत होती. सावरकरांनी व्याख्यानात रेल्वे अित्यादि प्रकरणो जो अिग्रजाचा आपलपोटेपणा होता तोच शिक्षणाचे बुडाशी होता हे सिद्ध करताना अनेक पुरावे दिले; त्यात मेकॉलेचे हे पत्रही होतें. ते सारे पुरावे वाचून सावरकर म्हणत, 'नव्या पाश्चात्य शिक्षणापासून आमचा पुष्कळ लाभही झाला हें खरे, पण तो तें देणाराचा उपकार म्हणून नव्हे तर अपकार म्हणून शत्रु तरवार घेऊन मला मारावयास आला; योगायोगाने त्याचे हातून तो तरवार निमटली आणि माझ्याच उपयोगी पडली ! आना तिचाच चार 'मी त्यावर करू' लागताच तो म्हणतो ही तरवार मी तुला दिली, माझे उपकार मान नि मला सोड ! त्याला जें अुत्तर तेच अिग्रजी शिक्षणाने आम्हांस झालेल्या लाभस उपकार माना म्हणणाऱ्या अिग्रजासही दिले पाहिजे की, 'उपकार देवाचे, योगयोगाचे ! तू अपकार म्हणूनच हें कार्य हातां घेतलेस !' ही विचारपरंपरा अेकून श्री. अय्यर याच्या मनावरील आंग्लनिष्ठेचें भ्रमपटल निरस्त झालें आणि क्रांतिकारक विचारांची बीजे त्यात झपाट्याने रुजू लागली.

देशस्वातंत्र्यार्थं झुजताना फाशीवाचून दुसऱ्या अितर कोणत्याही जहागिरीचे आमिष डोळ्यापुढे धरीत नाहीत, असा जाज्वल्य देशवीरानाही देशवीर म्हणावयास सिद्ध नसतात त्याच्यावर अेक अक्षरही लिहिणे म्हणजे असम्भयपणा होय अस समजतात हा रथा ' अहिमन पिनल कोडा 'चा प्रभाव आहे जर पदाचित् त्या कोडात शिवाजी, बाजी, तानाजी यांचीही स्मृति करणे दडप अपराध गणला जाता तर या शिवकालीन कालालाही याच्या भीतीच्या काळोखातच ताड खुपसून राहावे लागते आणि मराठी वाङ्मयात तशीच अेवेरी अुलेखिलेली सभावना होती की, जशी त्या ' वामुदेव बळवताची ' होते ! त्या जाज्वल्य देशवीराचे अेक चरित्र अलीकडेच प्रसिद्ध झाले आहे तेच पाहा ! त्यात न्यायमूर्ति महादेव गाव्हिद रानडे यांना कित्येक ठिकाणी मुन्मानाच बहुवचनी अुल्लसिले आहे सावजनिक काकानाही अहो जाहा म्हटले आहे, ते ठीकच आहे तेही देशभक्त आणि त्यागी देशसेवकच झाले, पण वामुदेव बळवत फडक्याना त्यां प्रत्यक्ष त्याच्या चरित्रातच येथून तेथून अेवेरी अरे-तुरेने संबोधले आहे देशभक्तीत आणि देशसेवासाठी केलेल्या त्यागात फडके त्याच्या पिढील अितके कमी प्रतीचे ठरले ! कारण त्यांनी देशहितार्थ आयुष्याच्या सध्यावाळची शिलोप्याची वेळ किंवा पगाराचा अेकलक्षास तवडाच त्याग करण्याचा सम्यणा न करता आयुष्यच आयुष्य आणि सवस्वच सवस्व त्या दशासाठी त्यागाचे वेदीवर बळी देण्याचा हलकटपणा घुला, म्हणून त्यांना बौद्धमंडीच्या खड्डेधाशानी देखील अरे-तुरे करावी ! ! वामुदेव बळवताचे ताहस अयशस्वी ठरले, पण मग हच जर अहो जाहोच अेकमात्र गमक असेल, तर मात्र माघे व्हाहीच म्हणणे नाही शिवाजी महाराजाचे तरी काय अफजुल्खानाच्या वंचीत ते सापडले तिथे म्हणजे केवळ योगायोग होना जर वा त्या पक्वीत महाराजच मरले तर ह्याच जात्यावरच्या ओव्या गाणाऱ्या बाया त्या सगळ्या डावाला मूसपणाची पराकाष्ठा म्हणत्या-म्हणत्या आपण होअून गाढवासारखा अफजुल्ल्याच्या तऱूत गेला ! तीच गाष्ट शाहिस्त्याच्या बगल्यानील, दिल्लीच्या पेढान्याली ! जर थडले त्याच्या अुण्ट पडत तर हेच ' शिवकालीन ' आजचे भाट केवळ मगाचे भोवे, शिवाजातानाजानाही ' मायेफिरु ' अस्याचारी, पारकट, अदूरदृष्टि, म्हणून भुक्त सुटत ! कारण यांना पराक्रमाची पारंग नाही ते केवळ यशाचे मिधे आहेत त्यांना हनुची आणि त्यागाची आणि अुल्लटची ओळख नाही ह केवळ जिवडे घुगऱ्या तिवड अुदो अुदो वरणारे आहेत, माही तर शिवकालीन किंवा परदेशातील प्रस्तुत काळच्या वयकिंव पराक्रम्याच्या तोडीम तोड देणारे पराक्रम आणि तेही ववचित अेक रती अधिकच निर्भळ असा जाज्वल्य देशभक्तीने अुस्फूर्त झालेले — याच्या ह्या स्वतःच्या पिढीत याच्या डोळ्यासमोर पडत असताना यांना अमलें देशवीरच ते अजून अयास्वा हात आहे, म्हणूनच वाय त हायकाट-अजयपणा-पेशा किंवा धवीलपणापेक्षा सापडत असम्य आणि हलकटपणाच घाटतें ना !

दुर्लभाहं भासते ना ! आणि तेच गुण केवळ यगस्वी झाले म्हणून ' शिवकालीन पिडीत ' वर्णनीय ठरले ना ! यश ! त्यांना अेक सैनिक पडला न पडला कां, लडाजी जिकली गेली पाहिजे ! वीज टाकलें न टाकलें की त्याचा आंवा होमून, पाडाम लागून-अगदी अडीत पिकून यांच्या ओठाशी आला पाहिजे. नाहीतर तें धीज व्यर्थ गेलें, तो सैनिक माथेफिरुसारखा व्यर्थ मेलाल !

स्वकालीन देशवीरांविषयीच्या ह्या भिन्न्या अनास्येचें ढोंगी समयन कुणी असेंही करतील, की आजच्या क्रांतिकारकांचीं चरित्रे लिहिलीं, त्यांच्या हेतूची का होअीना, पण स्तुति केली तर अितर तरुण मंडळीही त्याचा क्रांतिकारक भाग चोखाळू लागतील आणि त्यायोगे स्वदेशावर मोठे अरिष्ट कोसळेल. हिंदुस्थानच्या सध्याच्या विमल कीर्तीला मोठा कलंक लागेल ! पण मग हीच गोष्ट ' शिवकालीन ' क्रांतिकारकांच्या नावावर रचलेल्या ज्या पैसापासरी कादयच्या, नाटके, पोवाडे आणि रडगाणी, ' मूड ! मूड !! मूड !!! ' म्हणून असल्या नाटकी अवसानाने भरमसाट चरळत सुटत आहेत त्यांना नाही का लागू पडत ? अफजूलसानाचा पोवाडा अंकताच जसे कोणी लगेच लोहाराचे दुकानात बाधनखे घडवून घेव्यासाठी घुसतोच असें नाही, किंवा दिसेल त्या मुयलमानास साहिस्तेखान- म्हणून त्याची बांटे कापण्यास धावतोच असें नाही, तसेच पिगळे, चाफेकर, अमरसिंह, कान्हेरे अत्यादींचीं चरित्रे वाचताना प्रत्येक जण धांव करू धावलाच पाहिजे असेंही नाही. निदान हिंदुस्थानातील या ' नैकर्म्यसिद्धि परमां ' प्राप्त झालेल्या जीवन्मृत पिडीत तसा अधोर सभव कल्पणे म्हणजे त्या पिडीचा धोर अपमान करणें होय. न्यायमूर्ति रानडे किंवा नामदार गोखले यांचे भागं ज्यास पसत नाहीत, तेही त्यांम महान् देशभक्त समजून ' अहां जाहो ' लिहितातच, कीं नाही ? मग त्या विद्याच्या वासुदेव यळवत, कान्हेरे, चाफेकरांनाच, त्यांच्या भार्गविषयी मतभेद असला तरीही, अगदी अरे तुरे म्हणून धिक्कारलेच पाहिजे, असे का ? निदान ' शिवकालीन ' लेखकांच्या विणीम तरी ते शोभत नाही. नाहीतर, दिल्ली-विजापूर सरकारच्या दरवारातील अेखाद्या धर्मनिष्ठ न्यायाधीशाची किंवा त्यांच्या दरवारातील अेखाद्या जयसिंगासारख्या नामदारांची स्तुति तरी त्यांनी बाजी, पेसाजी, तानाजीसारख्या वडखोर पोराहून अधिक करीत जावें. म्हणजे त्यांचें वर्तन निदान विसंगत तरी दिसणार नाही.

विसंगतपणाचा बड देशवीर पिगळ्याच । स्मृतीला जरी आजवर भोगावा लागला तरी तळेगावच्या शाळेच्या शतवार्षिक समारंभाच्या निमित्ताने त्यांची आठवण महाराष्ट्रास किंचित् का होअीना पणू झाली हेच त्या अुत्तमाचें आम्ही अेक मोठे महत्त्व समजतो. अुदाहरणार्थ, या अुत्सवाप्रीत्यर्थ ' केसरी 'त काही दिवसापूर्वी अेक गुरेस लेख आला होता. त्यात त्या शाळेतील संस्मरणीय विद्या-भ्यात पिगळ्यांचा अुल्लेख आला होता, अितकेच नव्हे तर ' माथेफिरु, '

सल्लेगावच्या शाल्लेच्या चालाना आमचा अशी सूचना आहे की, त्यांनी त्या शाल्लेन देशवीर पिंगळे ह्याच्या नावाचा अेक पितळी स्मृतिफल लावावा किंवा त्याचें तैलचित्र तीत ठेवावे. पिंगळे ह्याचेच नव्हे तर महाराष्ट्रात सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धानंतर शाल्लेच्या देशवीराच्या—जे जे देशासाठी प्राणत्याग करते शाल्ले त्याच्या—मर्णाच्या जन्मप्राप्ती किंवा शाल्लेन किंवा वसतिगृहात बुडें तरी असा अेक छानवार आणि टळन असा स्मृतिफल लाविला जावा यासुद्धेच बळवत आणि कामास आले. त्याचे अितर मायोदार—चाफेवर बघु, रानडे, बान्हरे, बर्वे, देशपांडे, पिंगळे अित्यादींचा तैलचित्रे, सन्मानपूर्वक, त्यांच्याशी सल्लेन शाल्लेच्या निश्चित त्यांनाचा पत्ता काढून, प्रकटपणे लावण्यात यावी आणि या सदाची चरित्रे परिश्रमपूर्वक माहिती मिळवून अंतिहासिक प्रमाणाच्या कसाटीने निहिली जावी. यशालमधील नातिकारक देशवीरांचा चरित्रेच प्रसिद्ध हातात असं नमून जतीदनाथ मुक्तीगारच्या सदास्य नातिकारक देशवीरांचे स्मृतिदिन बालभर पाळण्यात येतात. मुक्ती अक, मुक्ती दिन, मुक्ती सप्ताह असा प्रातभर भुल्यव मानण्यात येतो कारण, त्याचे माग अितराहून भिन्न असले तरीही ते देशास्तव झुजत पडले. यजावात मोठ्या गमारभाने हुतात्मा डिंगराचे तैलचित्राचे गेल्या माहि-
न्यातच बुद्धाटन करण्यात आलं, मग महाराष्ट्रासत भयाची आणि सक्ताची अेवढी हुडहुडी वा भरावी ! अिग्रज सरकारच्या दृष्टीनेही यात काही वावग नाही कारण, पूर्वी काशी गेल्या राजद्राह्याची शिर वेशीवर लटकाविणे हाही सत्ताघोश दडन समजत कारण, त्यायोगे अितर तरुणास अशा चळवळाच्या भयवर परि-
णामाची कल्पना येथून त्यात भुल्ला घाक बगावा आता शिरं नाहीत तर निदान त्याची चित्र आणि नाव जरी वेदावर लटकली, तरी लोकावर तोंच परिणाम होणार आणि अिग्रजाविरुद्ध सदास्य वड वेले, तर असा भयवर प्राणदंड द्यावा लागतो अशी अितरास धडकी भरेल. त्यायोगे अुगीच गमत म्हणून राज्यवातीतील ' स्वातंत्र्य, ' ' मरा , मारा ' , ' सूड ' अित्यादि शब्दांनी भरलेली वायफळ वडवडीची करमणूक करण्याचे व्यसन लागलेल्या अनेक नि शस्त्रसंप्रदायी वाचि-
वीरास त्या व्यमनाचा चटकाही कसा असतो याची कल्पना यथून ते त्या आगीशी खेळेनासे होतील आणि ज्यांना तो चटकाच चटका लावून सोडोले असा कोणी निपजणे शिवाजी न जन्मलेल्या प्रातात शक्य असो वा नसा पण या शिवाजीच्या महाराष्ट्रात शक्यच नाही कारण अेका शिवाजीने त्याने गोद भरून पुगून गेले आहे !

प्रशंसनीय ! वंदनीय ! आदरणीय - ! पण अनुकरणीय नव्हे !

जितेन्द्रनाथांचें वलिदान !!

‘को समयी न वदावी तरि मग केव्हा हितोक्ति बोलावी !’

-मोरोपंत

जितेन्द्रनाथ दासानी, राजवंदीना तुहंगातून अतिर अनेतिक अपराध्यांप्रमाणे न चागविता त्याच्या पवित्र हेतूला आणि अुच्च भावनांना शोभेल अशा सम्य रीतीने वागविण्यात यावें, अशी मागणी करून ती पुरविली जावीतों अन्नत्याग कर-
ण्याची प्रतिज्ञा केली, आणि शेवटी त्या प्रतिज्ञेपायी अुपासमारीच्या अत्यंत हाल-
अपेष्टा सहन करीत आपला प्राण सोडला, ही माहिती ऐकताच अुभे राष्ट्र विव्हल
व्हावें हे साहजिकच होतें. या भारतीय राष्ट्रीय स्वातंत्र्यार्थ ज्यांनी ज्यांनी गेल्या वीस
पंचवीस वर्षांत आपल्या सर्वस्वाची आहुति दिली, त्या त्या हुतात्म्यांत जितेन्द्राचें नांव
अक्षय झळकत राहील यात शका नाही. स्वदेशास्तव कोणी भारीत भारीत मरतात;
ते देशवीर होतात. जितेन्द्रांवरील अिग्रजी आरोपाची छाननी होऊन त्यांनी काय काय
केले हे आपणा सर्वास अद्याप कळले नाही, तरीही आजच्या परिस्थितीत स्वदेशा-
साठी जितेन्द्र अन्नत्यागाची अभोध प्रतिज्ञा करून स्वतःच स्वदेश-स्वातंत्र्याच्या
यज्ञात वळी पडला - मरणी मेला, हें तरी स्पष्टच आहे म्हणून जितेन्द्रनाथ
हुतात्म्याच्या गौरवास तरी पात्र आहेच आहे, यात शका नाही. याला शेवटच्या
आटवड्यापर्यंत तरी आपले मरण कोणत्याही क्षणी टाळता आलें असतें. त्याने
अन्नस्वीकार करावा म्हणून अनेक देशभक्त त्यास विनवीत होते. त्याने प्राणावर
वेतण्याने सधोम अुगास सोडला असता, तर कोणीही समजस भारतीय त्यास मायार
घेतली म्हणता ना पण तरीही त्या मानी आणि अेकवचनी वीराने अन्न स्वीका-
रलें नाही, तों मरणास तिळमाय झाला नाही जिवाचे तिळतीळ तुकटे करून ते
अेकक माजून त्याने राष्ट्रीय यज्ञात स्वाहा केले, हे त्याचे अलीकिक प्राणदान, हें
त्याचें धैर्य, हें त्याची सत्यमंथता प्रशंसनीय आहे. शूर सभाजी, वीर वदा, गुरु
तेगवहादूर या पूर्वकालीन महान् हुतात्म्यांच्या वलिदानाची गोष्ट जरी सोडली,
तरी गेल्या वीस वर्षांत भारतीय हुतात्म्यांच्या राष्ट्रीय यज्ञात दिलेल्या कोणत्याही
आत्महविदनाहितके तें जितेन्द्राचे प्राणदान प्रशंसनीय आहेच आहे; वंदनीय आहेच
आहे - पण ?

भगतसिंग - दत्त, सतीन - सेन अित्यादि

भारताच्या या अवनत काली अमा अेक जरी देशभक्त तरुण अुत्पन्न झाला
असता, स्वातंत्र्ययज्ञात केवळ स्वतःच मरणी मरून कां होवीना, पण अेकाने जरी

असा भीषण हालहजपेष्टा साशीत आपला प्राण आपणच 'स्वदेशाय स्वाहा ! स्वदेशाय जिद न मम !' म्हणून हवन केला असता, तरीही ते प्राणदान आपल्या भारताच्या पुनरुत्थानाची अेक सुनिश्चित हमी होवू शकते, परंतु जितेन्द्राप्रमाणेच, अगदी या क्षणीही त्याच्याच सहकाऱ्यांपैकी अनेक जण तेच दिव्य आणि दुर्धर साहस बरीत आहेत. भगतसिंग आणि दत्त तर काय - ते अनत्याग करून स्वतःचे देहात अनेक दुःमहं यातनात डबलणारे केवळ तपस्वीच नाहीत, आपल्या दहाचा आपणच वळी देणारे 'भरणी भरते' हुतात्मेच नाहीत, पण 'मारता मारता मरणारे' देशवीरही आहेत, अशी या भारतातच नव्हे तर जगातही शेकडो लोकांची धारणा आहे. त्याच्या मार्गावर विश्वास ठेवावा, त्या मार्गाचा पाठपुरावा करावा की नाही ही चर्चा येथे अदृष्ट नाही, म्हणून तो अप्रस्तुत विषय सोडला, तरी त्यास शेकडो लोक देशवीर मानोत आहेत ही गोष्ट लक्षविण्याचे काही कारण नाही - लक्षविणे शक्यही नाही. त्या देशवीरांनी अनत्याग केल्यापासून प्रत्यही वृत्तपत्र उपजताना प्रत्येक राष्ट्रभक्ताचे मनात धस्म होते की, वीर भगतसिंग - दत्ताची काही अशुभ चान्नी तर आज वाचावी लागणार नाही ना ? तीच स्थिति बंगाल्यातील हिंदुकुलभूषण सेनानी मलयन्द्रनाथ सेनाची ! पत्याखालीला हिंदुराष्ट्राचे दर्तात सतत वर्षभर झुज घेवून विजयी झालेला हा अट्टल सेनानी - आज बारिमालच्या तुरुंगात असाच अेका सापेक्षत क्षुल्लक जटीवरून निकरावर आला, त्याने अन्न वर्ज्य केले आणि आज राभरावर दिवस नाता देहदड भोगीत भोगीत जर्जर होवून गप्पजरी पडला आहे. अन्नावाचून शक्ति क्षीण हात आहे, त्याचे अर्धांग लुल झाले आहे ! वाचा मद झाली आहे ! आता ते सुटले तरी जन्माचे वगूषण घेवून सुटणार. मेलं - तर मरणी मरणार ! भारतीय हुतात्म्याच्या नामावलीत अेक नाव अधिष्ठा वाटणार, पण - ' या सर्वांचा निघारे, ही तपस्या, हू धर्म, ही दशभक्ति प्रसन्ननीय आहे, यदनीय आहे ! - पण !

हुतात्मा देशवीर रामरखा आणि अंदमानातील अन्नत्यागी

आज हे राजनैतिक उद्विग्न लाकाच्या डाळघाममोर आहेत, त हिंदुस्थानच्या वारागुहात आहेत, त्यातही कच्च्याबदीत अजून अभियुक्त अवस्थेत आहेत, accused आहेत, दडित झालले नाहीत - म्हणून त्याच्या भायना, त्याच निश्चय, त्याच अपमान, त्याचा मृत्यु - राष्ट्रीय दृष्टीच्या निस्पंद दृष्टीममोर अेक्षाद्या चिमपटागारवा घरलला आहे म्हणून त्याची मानना अुम्या राष्ट्रभर हृदयाहृदयान पीळ पाडीत आहे. सध्याच या वळेस, माहीत नमणारान नतले तरी माहीत अमणारान, राजकीय उद्विग्नाना नम्याननीय वागणूक गभावी याच प्रश्नागाठी असाच अन्नत्यागाच्या भीषण प्रतिज्ञा करून अनाथ दुर्धर मानना, जसा महिनोगपनीच्या अुपाममारीने शिजत, शिजत त्या दृष्टीच्या पलीकडील बटार वाटोसान - त्या

अंदमानात - ज्यांनी गेली दहा वर्षे सहन केल्या, त्या नाती-गोपाळाची, त्या भाओ परमानंदांची, त्या धूर पृथ्वीसिंहांची - भाओ सोहनसिंगादि त्या अनेकानेक राजकीय जन्म ठेप्याची आठवण आज झाल्यावाचून राहणार नाही. अशाच अपास-मारी, हेच हाल त्यांनी चार चार महिने सोसले ! ..... स्वदेशाच्या ह्या 'भले वीर' म्हणून मारली पाठ धोपटणाऱ्या प्रेमळ सहानुभूतीची संजीवनी जवळ नसताना सोसले ! - आणि ह्या जितेंद्रामारखाच तो वीर रामरत्ना अन्न सोडून, कपडे टाकून, अपागी, हातकडीनी जखडलेला महिनोगणतीच्या यातनांनी शय होऊन शेवटी मरणी मेला ! अंदमानच्या अंधारात संतापून रातापून मरणी मेला - त्याच्या देशाच्या अेकाही डोळ्यातली अेकाही अथूने त्याच्या त्या सतापास लवलेला शीतलता न मिळता मरणी मेला ! त्याचे शव कुठे फाडले, कुठे पुरले, कुठे पडले, याचा पत्ता देखील नाही ! अनशन करून, आमची अमुक मागणी तुम्ही मानीत नसाल तर हे अंगड देवा, तुझ्या दाराशी मी जागा करीत, अुमाशी प्राण सोडीत ते पाप तुझ्या माथी म्हणून भीति घालीत, ते अंदमानात जे मेले, जे पंगू झाले, हे जे अिये मरत आहेत, पंगु हात आहेत - ते सर्व हुतात्मे निःसंशय प्रशसनीय आहेत ! पण !

(जे अेकाच्या अुदाहरणात प्रशसनीय असते ते अेकदरीत गर्वाना अनुकरणीय असतेच असे नव्हे ! -

पण जे जे वर्तन किंवा जो जो सद्गुण सर्वसामान्यतः प्रशसनीय किंवा वंदनीय असू शकतो, तो तो, सर्व परिस्थितीत सारखाच अनुकरणीय असतोच असतो असे नसल्याने, किंवदन्ता काही विशिष्ट परिस्थितीत तो सामान्यतः सद्गुण किंवा ते सामान्यतः प्रशसनीय वर्तन अनिष्टच होत असल्याने, राष्ट्रीय लढ्यात, राजकीय पेचापेचीत, मद्रोदित विपक्षाची हालचाल आणि स्वपक्षाचे बल ही तोलून विवेचून, मग काय ते आपल्या सैनिकांचे संचलन करणे अगत्याचें होऊन वसतें राष्ट्रातील प्रत्येक चळवळ, राष्ट्रीय झुजाराचा प्रत्येक सामना, नुमता प्रशसनीयच असून अुपयोगी नाही, तर तो कुशल, अिष्ट आणि कार्यक्षमही असला पाहिजे.) अत्यंत तीव्र देशभयतीच्या वेदनानी विव्हल होऊन अेका तरुणाने, लोकमान्य टिळक मेल्याची बातमी अैकताच, माटीवरून अुडी टाकून जीव दिला म्हणून अैकियात होते आता ही त्याचा अुत्कट देशभक्ति वंदनीय होतीच होती ते प्राणार्पण करताना त्याची दैहिक जीवनाची तुच्छता कोणत्याही हुतात्म्याजितवीच प्रशसनीय होती - पण त्यामुळे ते कृत्य अनुकरणीय ठरत नाही. कारण, ज्या ध्येयामाठी, स्वदेशाहितामाठी, प्रेरित झाल्यामुळे त्याच्या हृदयात लोकमान्याचें मरणवृत्त अैकताच अशी यत्तिज्ञानाची भावना अुमळून आली, ते देशहित ते त्याचे प्राण असे न देता - नुमतं मरणी न मरता - जर जरा निगळ्या रीतीने ध्याने दिले असते, तर अधिकच साधलं असतं. त्याचें कृत्य प्रशसनीय असताही अिष्ट नव्हतं. ज्या नीच स्वार्थपरायण

प्राण्याला लोकमान्यांचे मरणाचे दिवशीही धागभर देखील स्वदेशासाठी दुःख सोसण्याची धूमि आली नसेल, धागभर देखील ज्याचें स्वायंलपट मन विचलित झालें नाहीं, त्याने मनाहून हा स्वदेशप्रेमाने तळमळून सत्वाला आत्मार्पण करणारा तरण कौटिल्याने वर्दनाय आहे. पण तरीही त्यांचे त्या कृत्यामुळे झालें त्याहून त्याच प्राणांच्या मूल्याने, शतपट अधिक स्वदेशाहिन त्यास सहज साधता आलें अर्थात्. म्हणून तें कृत्य, प्राण देण्याची ती रीत, नुमतें मरणी मरून जाण्याचे तें बलिदान, भिन्न राष्ट्रांमोदयांपुढे अनुकरणीय म्हणून धरता येणार नाही. कारण, हिंदा आणि कत्तल, हनि आणि हत्वा यांत अेरु चांगले आणि दुमरें वाधीट हें जें आपण ठरवितो, तें कां ह्याचें विवेचन केले असता त्यातील भिन्नतेची हीच कसोटी थाडळून येते की, त्यापैकी पहिलें परोपकारास्तव आणि आत्मोन्नतीस्तव अत्यंत अवश्य असा त्यात अमत्तो, महत्तर अर्थ साधण्यासाठी अपरिहार्य अशा अर्थाचा त्यात असतो आणि दुसरा म्हणजे स्वतःचा किंवा दुसऱ्याचा तामसी नाश जमतो. लोक-कल्याणाला पोषक न होता ववचित् झुलट विघातकच होणारा परिहार्य प्राण-नाश असतो. मुत्तिला अवश्य तितकेच हनि घेतो तो सरा मल-हवा घेतो तो सरा यजनान. न्याय्य समर जिंकावयास अवश्य तितकेच संनित, अन्याय्य वलाचे शासनायें जो मरणावर चाल करावजान धाडतो, तो सरा सेनापति. नुमतें आत्मार्पण करणें म्हणजे मुक्ति मिळणे नव्हे; नुमतें मरन राहणें म्हणजे समर जिंकणे नव्हे; तसेंच नुसतें मरणी मरणें, हुतात्मा होत राहणे म्हणजे राष्ट्रीय वा धार्मिक स्वातंत्र्य संपादन करणें नव्हे. ते जेव्हा केव्हा त्या स्वातंत्र्ययुद्धातील अपरि-हार्य घटक असले, तेव्हा तेही केवळ माहिजे, जसे तेगव्हापुराने केले, जसे जे तडा-ओच्या पहिल्याच गार्या रायूच्या गोळीम बळी पडतात ते करतात, जसे शत्रूच्या कारागारात जन्मोजन्म जें स्वदेशायें सडतात ते करतात.

परंतु राष्ट्रीय सैन्याचें मुख्य ध्येय विजय हें आहे. आपल्या स्वाय्य पक्षाची अेकदरीत कर्मात कमी हानि होऊन अन्याय्य विपक्षाची अेकदरीत जास्तीत जास्त हानि करण्यास जी युद्धकला झटते ती खरी युद्धकला हांय !)

त्या युद्धकलेचा हुतात्मता हाही केव्हा केव्हा अेक अत्यंत अवश्य आणि अत्यंत वय असा घटक होऊ शकतो. पण तो अपवाद म्हणून. केवळ होतात्म्य ही काही विजयाची निश्चित हमी नव्हे ! रामाची सीता रावणाने चोरली; जो सीतेला चोडून नेण्याअितका नीच आणि दुष्ट होना, तो रावण रामाने लाय्य अपोषणे करीत त्याच्या दाराशी 'सीतेला दे, नाही तर मी त्राग्याने स्वतःचा प्राण देतो' असे म्हटले असता ज्याच्या अतःकरणास सेताही द्रव फुटणार नाही अितक, निर्लज्ज निष्ठुर होताच होता ! म्हणून रामाने अतः सोडले नाही, तर झुलट रावणाचे पुढील जीवनाच्या अन्नाचे ताट ठोकून त्यालाच मरणाच्या अपासमारीने कसा नामशेष करून टाकता येतील याच्या अवस्थेस श्रीराम तातडीने लागला. सीतेने

देखील अशी वनात अनता, मग अमुकच भोजन आणि अमुकच मान देशील तर घर, नाही तर अन्न सोडून मरेन, अशी नसती प्रतिज्ञा केली नाही कारण, तिचे मुख्य ध्येय जे रामाकडून रावणाचा वध करविणे, त्यास ते आवश्यक नव्हते, अितकच नव्हे तर क्वचित् अपायकारकही झाले असते हा, असा मात्र प्रतिज्ञा तिने केली — असा गोष्टीमाठी मान ती प्राणत्यागही करती — ती म्हणजे स्वन चें प्रीतिस्वातंत्र्य — ते पातिव्रत्य — ते ध्येयच जर मजटात सापडते, आणि प्राण घाच-विणें म्हणजे मुख्य ध्येयच मोडणे असा प्रसंग येता, तर — तर मग मात्र प्राण मोडणेच निव्वेर्तव्य होते — आणि तिने ते वेळेही असते गुरु तेगबहाद्दुर, वदा वीर तिया राजे समाजी यांचे मुख्य ध्येयच स्वधर्मरक्षण होते, म्हणून जेव्हा त्या ध्येयामाठीच प्राण देणे प्राप्त झाले, तेव्हा त्यांनी प्राण दिला हेंच युक्त झाले तेंच सरे होतात्म्य मुमूर्ते प्रशसनीयच नव्हे — वदनीयच नव्हे — पण अनुकरणीयही असणारे होनात्म्य तेच ! तीच गोष्ट मोठल्याही राजांम्य आतिकारकाचे मुख्य ध्येय जे महनीय स्वदेश-स्वातंत्र्य आहे, त्यामही लागू आहे त्यासाठी झुजताना ते घरले जावून, बाताहत होवून, त्यांच्या विपक्षाचे हाती पडले असता, जर अशाहणार्थ त्याम त्यांच्या स्वातंत्र्य-सेनेची या त्यांच्या दारुगोळ्याची माहिती त्यांचा विपक्ष विचारू लागला — जर त्याकरिता त्यांचे प्राणतिर छळ होऊ लागले, तर ते छळ सोसून त्याकरिता प्राणही गला तर तो देणे ह त्यास त्यांच्या दृष्टीने वर्तव्य वाटलेच पाहिजे

— कारण मुख्य ध्येयायच तें प्राणदान तशा स्थितीत अवश्य आहे, म्हणूनच अथयुक्त आहे (ज्या अेका प्राणाच्या तशा दानाने शेकडो निरपराध प्राण, अेका राष्ट्रांना मान, अेका व्याध्य ध्येयाच्या ध्वजाचा गौरव हे राखले जातात ता प्राण देणे हेच खर होनात्म्य — केवळ प्रशसनीयच नव्हे वदनीयच नव्हे — पण अनुकरणीय होनात्म्य) कानिकारकाच्या तत्वाशी किंवा मार्गाशी ज्याची सहानुभूति नाही त्याची चर्चा या विवेचनात अप्रस्तुत म्हणून तीविषयी अनुकूल प्रतिकूल अस काहीच मत या स्थली न देता त्रयस्त्रयणे आम्ही अितकच सांगतो की ध्येयाय अत्यवश्य असलेले प्राणदानच तेवढे सूक्त आहे, पण ध्येयार्थ अनावश्यक असलेले प्राणदान त्या चोरात्म्याच्या देशभक्तीचे किंवा निग्रहाचे किंवा नि स्वाय निभयतेचे घातक होणार आणि म्हणूनच हेतुन वदनीय असणारे परंतु व्यवहारत ध्येयाच्या अतिम विनयाम अनावश्यक नव्हे तर अेका अर्थी अपायकारकही होणार आणि म्हणूनच अनुकरणीय नसणार आहे हें सममाधारणपणे सांगण्यास काहीअेक हरकत नाही केवळ प्राणहानीमाठी प्राणहानि अनिष्टवारकच होय आणि या दृष्टीन मध्या जिखडे निवडे भुठलेट्या या अन्न सोडून, आपण होवून अनेक यातना सोडीत, केवळ मरणी मरून जाण्याच्या पद्धतीची जी अन्न सोडून मरून जाण्याची साय भुठू पाहत आहे तिचा, या अन्नत्यागाच्या माथीचा, युद्धातील अेक घोरण म्हणून, निषेध करणे ह आम्ही आगचे कतम्य समजना

जी माणसे अशा अुच्च देशभक्ताने प्रेरित होऊन, अशी कठोर तपस्या करून, मरणी मरतात, त्यांचे वैयक्तिक मोल कमी न करता, त्यांच्या त्या दैवी वैयक्तिक वलिदानाचा यथोचित आदर करीत असताही हे स्पष्टपणे सांगणे अवश्य आहे, भावना दुखली तरी दुखवून, राष्ट्रीय हिनासाठी हा बुद्धिवाद प्रकटपणे बोलून दाखविणे कर्तव्य आहे की, ही अनशनाची लाट जर अशीच फैलावू पाहील, तर तिच्यामुळे राष्ट्राच्या मुख्य ध्येयाला—स्वातंत्र्याला—ज्या माणसाच्या सक्रिय जीवनाची किंवा लढत्या मरणाची अपेक्षा आहे, त्याला जवळ जवळ व्यर्थ गमावून, नुमतें मरणी मारवून, आपण दुर्भर हानि पोचवू. कारण हे जे देशभक्त आता ऐकावे पाहून दुमरा. दुसऱ्याचे पाहून तिसरा, असे अप्रत्याग करून लुळे, पागळे, क्षयप्रस्त होत, दुःखद मरणी मरणाचे मध्य होऊ पाहत आहेत हे कशाकरता ? तर राजकीय बदला थोडे थोडे वागविले जावे, या सापेक्षतः अगदी दुय्यम मागणीसाठी ! आणि अशा अगदी दुय्यम मागणीसाठी अवघडले वीर वळी घावयाचे ! जितेंद्र, सैन, भगतसिन, दत्त—असे ऐकाहून ऐक अभिमन्यु, जनकोजीसारखे वीर—ऐसाद्या भारतीय युद्धाय जिकंगारे—ऐकेकाच्या प्राणाचे मूल्य दहा दहा प्राण—असे हे देशभक्त, मुख्य ध्येय जे स्वातंत्र्य त्याच्यासाठी होणाऱ्या लढचामध्ये (struggle) अभिमुख आक्रम करीत, मोलात मोल घेत मरावयाचे, ते असे अवैली, अकाली, ऐका सापेक्षतः य कश्चित् चांगल्या भाकरीच्या किंवा वर्तमानपत्राच्या तुकड्यासाठी किंवा ऐक खुर्ची-टेबल राजवडिबानात मिळाले म्हणून अन्न मंडून मडत मरावे—नुमतें मरणी मरून जावे ! मातोच्या मोलात असला वमला घाटकरी विरेस घालून मातोस मिळवावा ! राजवडीच्या मानाप्रमाणे त्यान घागवावे हा प्रश्न मानाचा आहे ही गोष्ट खरी आहे. त्या मागणीतही मोल आहे; पण ते असल्या प्राणाचे नव्हे. अंशमानातही दहा वर्षे सप करून, अंतर कैदांत मंप पत्तरवून, अधिकाऱ्यात अस्थापन देण्याचे नाकारून, बळाने पत्रे आत आणून, बळाने ऐकेकाशी बोलून, हातकडी, वेडी—अतका पास अशा दुय्यम प्रयत्नाकरिता, हक्कावरिता, सोसला, परंतु तिथे जेव्हा जेव्हा अन्नत्यागाचा प्राण करण्याअतका युष्णी संतापे आणि भलतीच प्रतिज्ञा करी, तेव्हा त्यान नत्काळ प्रेमाने आग्रह केला जाऊन त्या आत्मघातक निश्चयापानून पगवून केले जाई. ऐतादा अवसानवाज मनुष्य ऐकाच्या लिलावात ऐका दोन कबडोच्या वस्तूचे मोल हट्टाम पेटून जगा दोन हजार रुपयापर्यंत चढवीत जातो, तसेच राजवडीना मुद्दारलेल्या पद्धतीने वागविण्याच्या दुय्यम मागणीसाठी अशा वीरांच्या अमोल प्राणाची अशी मातोमोलात नामाडी करण्याची ही हट्टादी चूकही अपायकारकच होणारी आहे. ऐतादा जितेंद्रामाखा मुदात अपवाद झाला तर झाला; झाला तेवढा क्षम्य आहे. पण आता या य कश्चित् मागणीसाठी ही अनशनाची साथ अधिक फैलावू देता कामा नये.

राजकीय वदिवानाना कितीही बऱ्या रीतीने वागविलें तरी काय ! स्वतः स वदिवान् म्हणवून घेण्याचे दीर्घत्व तर राहणारच ना ! अगदी खुर्चीवर बसून ताजें पत्र वाचीत राहिले, तरी अिप्रजांचा वदिवान् ! वरें, कारागृहाबाहेर आले तरी काय ?

‘ वंदीं नसे त्यातिल कोण बोल !

जो लोक दंडे परदास झाला ॥

तो बंदि तद्बुचि तुरुंगझाला ॥

या अितव्या दहा पंधरा हिऱ्यास नागवून तो ‘ वरें वागविण्याचा ’ अधिकार मिळाला — तरी काय ’ तो बुधा सामसूम होताच पुन्हा छिनला जातील ! जोवर हिंदुस्थान पारतंत्र्यात आहे तोवर लहानसहान अधिकार, जागा, पागा हिसकवेल तितक्या हिनकीत राहायचेच, त्यासाठी परिमित आणि प्रमाणशीर तो स्वार्थत्याग आणि प्राणत्याग करीत राहायचेच — पण तरीही हे कधी विसरायचे नाही की, ते अधिकार जिने दिले ती परकी सत्ता जोवर जिवंत आणि प्रबळ आहे, तोवर ते केव्हा छिनावले जातील याचा काही नियम नाही. तें घुळीवरचें सारवण ! म्हणूनच मलत्याच दुस्यम प्रश्नास ‘ हा मानाचा प्रश्न ’ आहे असे नसतें महत्त्व देऊन, लाखाचा प्राण मातीच्या मोळाने देण्याच्या प्रतिज्ञा यापुढे तरी कोणी कधी करूच नयेत. फेल्या असल्या तरी मुख्य ध्येय जें स्वातंत्र्य त्यास असला सापेक्षतः निरर्थक आणि अतिशय मरग प्राणत्याग अपायकारक असल्याने तशा मरल्याच प्रतिज्ञाची चूक त्या प्रतिज्ञा भोडून सुटारावी.

(भलती प्रतिज्ञा करणें अेक भूल, तर ती प्रतिज्ञा राष्ट्रीय हितास अपायकारक असताही तशीच चालविणे ही सवाबी भूल. अशा परिस्थितीत शक्यतों त्वरित पाय मागे घेणे हेंच खरें दीर्घ, खरा देशभिमान, खरें धैर्य आहे, म्हणून आम्ही आमच्या सर्व देशबंधूस — त्यातही भगनमिणादि अत्यंत तेजस्वी आणि लाखाच्या मोलाच्या नररत्नांस, वीरांस, अशी आग्रहाची विनंती करतो की, त्यांनी राजकीय वदिवानांच्या हुक्कासारख्या दुस्यम आणि मापेक्षत थोड्या मोलाच्या मागणीचे पायी यापल्या राष्ट्रीय पक्षाचे केवळ घुरघुर असे तरण चळी देऊ नयेत. मुख्य ध्येय जें स्वातंत्र्य, त्याचे प्राप्तीसाठी हे प्राण ज्यय करावे. युद्धाच्या मुख्य वेढावर, शत्रूच्या मुख्य मर्मावर ह्या निवडक वीरांच्या फळीच्या फळीने चालून जावयाचे की, विपशाच्या बाजारघुणग्याशी मूठभर ‘ आट्या ’ माठी बागा करीत अनसनाच्या चिमट्याने अेसाद्या फकिराप्रमाणे आगलेच अग भोगवून मरणी मरून जायचे ! त्यातही राजकीय वदिवानांच्या दुस्यम प्रश्नासाठीच काय ते अनशन हे अनुपयुक्त साधन आहे. अितकेच नव्हे तर स्वातंत्र्ययुद्धाच्या अशा प्रकारच्या पुढ्यमान परिस्थितीत अशा विपशाशी लढण्याने ते साधनच नव्हे, ते दाखवच नव्हे.

सोडल नाही, तर दगं करून दुप्पट सारले, आतून वदीगृहे फोडली, बाहेरून ससस्त्र आक्रमण करवून वदिवान सोडवून नेले! आयलंड स्वतंत्र झाला, तो मॅक्सविनीच्या नुमत्या अन्नत्यागाने नव्हे, केवळ हुतात्मतेने नव्हे तर त्या हीतात्म्याचा पुरा पुरा लाभ घेणारी सशस्त्र रणधुमाळी जुळवून देण्याचा त्याने त्यापूर्वीच हरिः केला होता, त्यामुळे आगि पुढे कातोचा सारखा भडिमार करीत राहिला त्यामुळे, म्हणून आयलंड यत्नस्वी झाला, नुसते सगळ्यांनी मरणी मरून नाही तशी सिद्धता आज हिंदुस्थानात काणाची आहे? कातिकारकाचे माग बरे की वाओट, आयलंड तसे वाचू शकले म्हणून आम्हालाही तसं समरताडव केलेच पाहिजे किंवा बरता येओल की वाय, याची चचा या लेखात प्रस्तुत नाही, तो प्रश्न स्वतंत्र आहे पण तरीही अतिकं स्पष्टच आहे की, कातिवादी किंवा शातिवादी अशा कोणत्याही हिंदी पक्षाची, अग्रा हुतात्म्याच्या नुसत्या मरणी भेत्यान उत्पन्न हाणाच्या क्षणिक क्षाभाचा भीषण चटका मित्रास वसल अशी कोणतीही कृति किंवा कल्पि करण्याची किंवा योजण्याची छापी नाही, मिद्वत्राही नाही तावर अग्रा नुमत्या राष्ट्रीयोभाच्या क्षणिक धुत्तेजनाचा निशा उपभागण्यासाठी ह् अेवाह्वा अेव वीर नुसते मरणी का मारावे? ओ क्षोभ विपक्षास लवेलेशही चटका न दता आपल्या स्वतः सच जाल्लोत मुटतो तो काय कामान्ता ! जो क्षोभ येऊदा राष्ट्रीय रडारडोचे अश्रु गाळताच विदून जातो, त्यासाठी हे अिनके शूर वीर दशभक्त हाल्हाल करून मानीच्या मोलाने, अन्न अन्न करीत वलेच मारविणे हा अगदी आमघातकी वेडेपणा आहे त्यापेक्षा परकी सत्ता या दशभक्ताचे असे छळ करती त्यांना स्वीकारोवती (confessions)-वरिता मारहाण करून लुळे पागळे करती, त्यांना अशी वळाने अपाशी मारता, तर त्यांना दोष अधिक निरुत्तरपणे तिच्यावर पडून जात आणि स्वजनात गाला, त्याहूनही अधिकच क्षोभ उत्पन्न होऊ शकता हिंदुवीर सतीन बाबू असे अन्न साडून आपण हाअून मरणी न मरता सतीन बाबूसारखे आपली दहाजण जरी पत्वाग्यालीच्या सत्याग्रहात किंवा तशा कोणत्या शत्रूची प्रत्यक्ष हानि करणाऱ्या लढ्यात मरते तर त्याच दुःख नव्हत !)

(कारण विपक्षासही त्याच मानाने किंवा बऱ्याच मानाने तशीच हानि पोचत राहाती पण अशा भलत्याच आप्रहापायी या अडाणी आत्मनाशक आग्यापायी, विपक्षाची हानि मुळीच न होना आपलोच मात्र शतपट हानि होते नव्हे विपक्षाचे डाय आपणच असले अडाणी पच मारू मल्याने सुकर करून देतो !)

अहो कोटीत खटले होअून दोन चार वर्षे शिक्षा होत्या, त्या शिक्षा भोगून ते देशसेवेस आणि परसत्तच्या छातीवर पुन्हा नाचावयास मोकळे होते, पण ज्यांना शत्रु फाशी देऊ शकत नाही अशा दहावीस आरोपिताना अन्नत्यागाची फाशी आपण होअूनच देतो हजारो रुपये व्यय करून नवे कडक निर्बंध करकून, यशिले लावून लावून, ज्या देशभक्ताना फाशी व्हावी म्हणून ही परसत्ता घडपडते तरीही ते गुटून

निवा दहा वर्षेन बंदी होऊन तिच्या छातीवर जिवंत नाचून पुन्हा झुजण्यास परत येताना पाहून ती परसत्ता हिरमुसली होते — तीच परसत्ता त्या देशभक्ताना अेक दोन महिन्यात अने अेवामागून अेक पटापट अन्न सोडून मरताना पाहून मनातल्या मनात टाळ्या पिडून निस्संशय असेच म्हणत नमेल वशावटून की — 'ठीक! ठीक! चौपधावाचून खोबला मेला माझा अेक अेकही वाकडा न करता अेक कट्टर शत्रु अनायासे मरणी मेला ।'

ज्या वेळी अदमानान भाओी परमानंद नानी गोपाळ, भाओी पृथ्वीसिंग, भाओी सोहनसिंग अित्यादि अनेक देशभक्तानी असाच प्राणपणान अन्नत्याग केला, तेव्हा र्चं सावरकरानी त्या पद्धतीचा हानिकारक आत्मघातकी परिणाम राजवडीच्या मनावस वारवार ठमविण्याचा अत्यंत निग्रही प्रयत्न केला, म्हणून त्यातीर काहीतरी देशभक्त अन्नत्यागापासून परावृत्त होऊन, सुटून, आज पुन्हा दशाची मुलट सेवा करीत आहेत ते सर्व प्रकरण 'माझी जन्मठेप' ह्या पुस्तकान वाचकांनी अवश्य वाचावे नाहीतर ते लोक मरणी मरत विपक्षाचे बळ वाढविते, तर त्याची नावे देखील बिनडे कोणास वळती ना । पेलानर दुधामाठी, पोंदभर तेल गाळण्यासाठी, अेसाद्या वृत्तपत्रामाठी अेका सुर्ची-टेम्पलासाठी कामाचे सप करा, अधिकार्याशी भाडा, अधिकार्याना सळो की पळो करा, वेळेवर अन्नत्यागही मर्यादित अवघोपर्यंत करा । धग प्राणत्याग ? आणि नोही आपणच अुसारी मरत आणि अशा सापडत य काश्चित मागणीसाठी ? आणि विपक्षाचा केसही वाकडा न करता ? आणि भगतसिंग, दत्त, मतीनबाबू अशा अशा पाच पन्नास धुरधर देशवीरानी ? छट ! हाकसण अपायकारक प्राणा ! अडाणी पेच ! शत्रूची दाणावेरण बद करावयाची की आप-

सावरकरांच्या गोष्टी-समाजाचित्रे

१. कुसुम

वडगाव येथील शाळेचा आज पारितोषिक समारंभ अशा प्राथमिक मराठी शाळाचा पारितोषिक समारंभ म्हणजे मुलांच्या मेहनतीचे चीज हाण्याचाच काय ता दिवस नमून, शिक्षकांच्या मेहनतीचेही चीज होण्या न होण्याचा दिवस असतो त्यातही गावठी शाळेत खिचपत पडलेल्या आजकालच्या आमच्या अधपोटी मराठी शिक्षकांना तर ह्या दिवसाचे फारच महत्त्व कारण त्यांच्या पोटापाण्याच्या प्रश्ना-शीही ह्या असल्या वार्षिक पारितोषिक-समारंभाचा थोडाफार सवध पोचण्याचा संभव असतो

कारण गावपचाना, गावातील पालकाना आणि वेळी डेप्युटीमहाशयानाही संतुष्ट करण्याची, ह्या वेळी त्या मित्रांच्या शिक्षकांना अथवा सुवर्णसंधिचे आलेली अमते अशा समारंभाच्या दिवशी त्या गावचे ते गावपच, दीडवमडीच्या भाडवगचे गावजेठजी, जन्मात ज्यांना काणी खुर्ची देत नाही असे 'पालक' ह्या थोर पदवीने त्या दिवशी शाळेतील सुध्यावर वसविले जाणारे रमेडाके गावगृहस्थ, मुले, मुली, जातीयेती बायामाणमे ह्या सगळ्या जणाना अशा समारंभातील त्या झिळमिळ्या, तामे-डाल, गाणा-मवाद, पटी-नवग, 'या हो' या हा'ची आजवी स्वागत याहा त्या शाळेविषयी माठी आपुलकी वाटू लागत आणि विद्यार्थ्यांच्या परीक्षेपक्षाही ह्या असल्या पारितोषिक-समारंभामुळेच त्या शिक्षकांचे नाव गावात ज्याच्या त्याच्या ताडी अंदा यक्षू लागते, त्यामुळे वर डेप्युटीलाही आपली शाळा आणि आपण स्वतः गावकऱ्यात किती लोकप्रिय आहो हे गिळकाना सहजासहजा दाखविता येत

या समारंभाचा गावठी शाळाताल बापड्या सरकारी शिक्षकांना जर आणखी अथवा महत्त्वाचा उपयोग होत असा तर तो आपल्या शाळेच्या प्रगतीच्या भाषणात येनवेप्रकारेण स्वतःच्या आवाजाचे दुसरे वशावर टागण्याचा गधि त्या निमित्ताने मिळत, हा हाय शाळेताना वरून शाळेच्या प्रगतीच्या व्याख्यानाच्या विषयात स्वतःच्या पोटापाण्याच्या अधाताचा यादातरी अल्पेस शिक्षकांना सहज घुमडून देता येता

वडगावचे शिक्षकही असेच आगळेले त्यातही जरा भाळमर त्याच्या त्या गावातील शाळेच्या या आजच्या पारितोषिक-समारंभात गावपचागुद्धा झाडून मार लोपत नव्हत, तर राजारच्या त्या तालुक्याच्या मुख्य ठाण्यात महिषा दान

म्हणतो - 'यारा नाक छत्तीस मास्तर !' त्यागरणी अध्यक्षा वगैरे मज्जन सा को हातात ! दिगाजीपत आपल्या वरण नहाणाच्या मर मोजरसात ह्या हास्यरसान मातो पालविल्यामुळे सतापून दहमान विसरताना टाव्या हाताकडचा छडी वेव्हा झुजव्या हातात घेतली आणि त्या पायापाणीच वगळेल्या गाद्या राम्याच्या अगावर सपामप वेव्हा लगावल्या त ती मुऱ्हे माठयामोठयाने अयायाया ! अयाय ! अस विवाळून झुठेता दिगाजा गिदवाच्या स्पष्टपण ध्यानात मुढा येत नाहा !) ह्या गागाटा-सरसा त्या नमःना ममयन अध्यक्षमहागयाना शेवटी आपण मध्यच झुठून सांगिते,

'दिगाजापत आता अस वरा तुम्ही त तुमच प्रतित्त निहें तुमच निहिल मूळ भाषण दोन्हीही माझ्याकडे घाडून द्या मी तें जातममाचारा त समग्र छापनी मग अथ त आपण नुमत पाडून दाखविण्यामाठाच काय ता ह्या वगाला ह्या गाधळ ! नाहा तरी तुम्हें ह निहिल भाषणच पाठ केवळ निमत - !

'छे तसच नाहा वाहा रावसाह्य अगदा ! पण आपण जर त समग्र छापनी असात्र तर मागितरा अत्र डाळा नि दवान दिग दान अगाच उपका होआल या दोतावर !' अत्र अध्यक्षांना सारी आपण रद्द करून दहापाच पारि तापिन तयडी स्वहस्ते वाटावया उगविल

कुसुम ! ' पहिलेच तार अध्यक्षांना घेतले - पहिल्याच क्रमाकाच्या पारि तोपकाम घास्य म्हणून !

कुसुमला जरीना खण मिळताच पहिला टाळा पडला दिगोजीपताची त्यासरसा बुलामुर्गेनी कळसूना बाहुल्याप्रमाण वडकडाट घाटविला मध्यच वाही वाना खोबल्याच्या सार्थने पछाऱ्यासारखं होऊन खोव्साळपण मोठमाठयान खाकरल्यावाचून राहवळ नाही वाकची पारितापिन वाटून होनाच समारम सपरा गुले सुटगी आणि त्या गावच्या वाटेवाटेने आनदाचा अक्कल गट्या करीत घोघर चालला

दोतातात्र मटवाडा चुचुरवमाण अडताच अखादे कोकर जस हिरवळावर मोकाट वागडू गगते आणि अुगीच अुच अुड्याच अुड्या मारीत अिरडे तिकडे आनदान नाचू लागत तगा आयल्या घरच्या अमणात पावून टावताच कुसुम वागडू लागली बाहेर मेलेली आज परत यताच तिगा ता पारितोपिक मिळालला जराचा खण कधी दाखवान अस तिगा हाडून गळ हात ! आजी परत यताना दुहून दिस ताच तो घावत सुटला आज्ञा भेटनाच तिला तिने मिठा मारत्र खण दाखविला सभेतात्र काय काय गमती सांगितल्या पद पण म्हणून दाखविली आजीने जा जो तिचे कोनुक करावे ता ता तिचा आनंद गगनात मार्वेनासा झाला

त्या दहा वर्षांच्या लकराला त्या क्षणी काय ठावून को तगा ममाकळ्या आनंदाचा तिच्या आयुष्यातल तो बहुधा शेवटचाच खण होता ! !

कारण त्याच क्षणी गोपाळभटजी—तिचे वडील—तिचे आले ते अेक वृच गोरेपान रुढीलाच शास्त्र समजणारे, भिक्षुकी आणि दूधदही विकण्याचे दोन्ही परस्परविरुद्ध व्यवसाय अेकत्रच करणारे त्या तुटपुज्या बुध्दावर कसावसा चरितार्थ चालविणारे, बरेच कमठ, थोडे तापट निफारहेवेसोर पुरप होते त्यानी अगणात पाय टाकनाच गगावाजीला, कुसुमच्या आजीला, हमडले

‘बाय, मनात बाय मुलीला नायकीण करायच आणल आहेस भी बाय ! किती मोठ्यान म्हणते ही कारटी तीं पाचवळ पद ! कुसुम, बुद्यापामून तू शाळेत पाभूल टावता कामा नये !’

‘त का ?’ गगावाजी रागावून घजमानास हटकल्या शाल्या

‘का ! कुसुम काय आता सातआठ-वर्षांच कुकूवाळ आहे वाटत ? दहा वर्षांची लग्नाची मुलगी चाली ती आता ! शाळेन आज कुचाळ लाव तिच्याबडे टक्कन पाहत होते माहीत आह ! वारावारा वर्षाच्या घोडनवऱ्या शाळेत नाच-विणाऱ्या बुलूतंग भी नाही, समजलीस ? शास्त्रानी काही सुगीच ‘अष्टवर्षा भवेत् कन्या’ ही मर्यादा घातली नाही !’

वारावारा वर्षाच्या मुलीना घोडनवऱ्या म्हणणाऱ्या ह्या कमेनिष्ठ गोपाळ-भटजीच गगावाजी हें तिमर कुटुब होत पनाशीच्या वयात त्याच दुसर कुटुब चारल दोन माठी मुलही होना पण तरीदेखीन त्यानी तिसरें लग्न करण्याच ठरवून अेका तरा बघे वयाच्या कुमारीस पाणिग्रहिल त्याच गगावाजी त्याला आता सोडा बघे मारी होती गगावाजीची वडील मुन्गी चवदा वर्षांची होती ती रानपाटच्या खोताना दिली होती दुमरी कुसुम

आमच्या या गोष्टीतल्या समाजचित्रापैकी ह पहिल समाजचित्र ! गोपाळ-भटजी पासष्टा अुटले त्याचो तिमरी बायको गगावाजी तिसीच्या वयाची, आणि तिची ही दुमरी घास्त्री मुन्गी कुसुम दहा वर्षाची !—ती तिच्या त्या वडिलाच्या शास्त्रमयादागते घोन्नवरी होत आलेली आहे !

+

+

+

गोपाळभटजी आपल्या बायकोला अस फक्कारीत अमताच अगणात अेक शिपाजी यभून तार !’ म्हणून आरडला तार शब्द अेकताच ज्याना नेहमी तारा येतात त्याच्या दखील मनाचा चलविचल चाल्यावाचून राहत नाही फार निक-
: डीचा विनोद आनदाची वा घोर सवटाचा घातमी म्हणजे तार ! त्यातही खेडे गावात गोपाळभटजीसारख्या बापच्या कुटुबात तार यण्याचा प्रसंग जमात दोनतीन चेद्याच यणार ! स्वत गोपाळभटजीना त्या वेळपावेतो अकच तार आलेली आठवत हातो ती त्याच्या पनामानतर मोड्या प्रमासाने गगावाजीशी लग्न जमल तव्हा तें ठरल्याची होती ! त्यानंतर तार अशी ही दुमरीच काय ती त्याना आली ! या वेळी

महियानी अखादा अक काढणाच्या 'जगत्समाचार' नावाच्या साप्ताहिकाचे संपादक श्री खडोपत हेच अध्यक्षपदी विराजमान होण्यास्तव येणार होते वतमानपत्राच्या संपादकासारखी आपला दुःख जावर जगतासमोर टागता यताल अशी अचूक निभव्य वेस दुसरी कुठे मिळणार ? अशा विश्वासान वडगावातील ह्या शाळेच्या दिगोजीपत शिक्षकाना आपल्या होणाऱ्या व्याख्यानात आपल्या दुःखाची कहाणी सांगोपांग गावून पगाराच्या नि तावूळ डाळ भाजी भाड प्रभृतीसाठी ससारात कमीत कमी जो खच येतो त्याच्या प्रमाणशुद्ध प्रमाणशून्यतचा पाढा वाचलेला होता ते भाषण त्यांनी स्वतः तर पाठ केलच होत पण त्याच अर्थाच ऐक पद रचून त अितर पदा प्रमाणेच मुला मुलीकडूनही पाठ करविण होत

याच पद म्हणणाऱ्या मुलात कुसुम होती ती दिसण्यात चांगली वयाने दहा वर्षांची बोलण्यात चुणचुणात गळ्याची गोड अर्थात पद वसविताना दिगोजीपतानी तिलाच मुख्य गायिकेचे काम दिले त पद तिला निकचिताना गातागी तिच्याशी दिगोजीपत यत्ता जाता अितक बोलून की अितर मुलामुलीना मत्सर वाटून त्याच्या त्याच्यातच नव्हे तर काही गावगुड बायामाणसानहा जुळतस आहे

करतील का ?' - ती झालीच त्या भाषणाची वेळ - आणि मुलामुलीच्या अंकुशं गलक्याची ! दिगोजीपतांनीही मुलामुलीचा तो गलका थांबविणाऱ्या शिक्षकाची नि शालेच्या प्रगतीचा वृत्तान्त वाचून त्यावर भाषण करणाऱ्या व्याख्यात्याची अशा आपल्या दोन्ही भूमिका अकस्मात करण्यास कंवर कसली. अजव्या हातात प्रति-
वृत्ताचें (रिपोर्ट) तें पुडकें नि डाव्या हाताशी टेबलावर ठेवलेली छडी घेऊन ते घोलावपास धुमे राहिले. 'मुलांनो, मुलीनो !' असा पहिला शालेय भाषणातील सवयीचा संघोषनी होकार दिगोजीपतांनी घसा खरडून देताच त्या आज्ञाधारक मुलामुलींनी 'ओऽ ! ओऽ ! मास्तर !' अशा प्रत्युत्तरांची अंकुश ओरड चालविली. 'हा चूप !' चूप ! नुमते अंका ! राग्या ! तू, तू, तियं गोंद्या ! गप !' असें त्या दिगोजीनी मुला-मुलींना दटावीत डाव्या हाताने टेबलावर छडी दहापांच वेळा कडा-
कड आपटल्यानंतर मुलामुलीच्या वरेचसें ध्यानात आले की, ह्या वेळी मास्तरांनी आपणांस हाका मारल्या किंवा काही विचारले तरी आपण वरोवर अतरेन न देता

लग्नाचा प्रश्नच नव्हता—अर्थात् काहीतरी अरिष्टच असल तर अमणार ! ही शका येऊन थरथरत्या हाताने गोपाळभटजींनी तार घेतली नि शेजारच्या घरी ती वाचून घ्यावसास ते घाभीघाभीने चालल असता त्याच रावेने ताड मुकून गेल्या गगावाजींनी हात जोडून दवाम प्रार्थिले,

‘भिडापिडा टळो नि अमाळ पळो !’

गगावाजींची वडील मुलगी रानपाटच्या खोताना दिली होती ती आजारी होती हीही बातमी आधीच कळली होती गगावाजींच्या हृदयात सारखी धडकी भरली—तार तिच्या घरचा तर नसेल ना ? तिचेच काही वेडेवाकडे तर—! तो भयंकर विचार मनाला दसोल तिन पुरता अुच्चारु दिला नाही अर्धा अुच्चारला म्हणून मुद्धा ती विचारी मायाळु आभी मनावर रागावली—‘करी चिती ना त हें मेल मन चितित !’ गोपाळभटजी डोळ्यातून टिपे गाळीतच लगालग परतले तार त्याच्या वडील मुलीकडचीच हाती ! रानपाटच्या खोतानी—त्याच्या जावयानी—त्या तारन कळविल होत की,

‘त्याची वडील मुलगी अत्यवस्थ सामूवाजींना नि कुमुमला जेवत असल्या तर हात धुवायलाच अिकडे शुश्रूषेसाठी घाडा ?’

‘जेवत असले’ तर कशाला जेवण्यास सुद्धा न बसता, पाण्याचा घोटदसोल न घेता तावडतोत्र गाडी करून कुमुमसह गगावाभी रानपाटला लगेच निघून गेल्या

पण त्या तिघे पाचतात ताच ती त्याची वडाल मुलगी मृत्यूच्या पागात न सुन्शी अडकन आली हाती आपल्या आभीला नि कुमुमला तिने डोळे भरून काही वेळ पाहिउ, वाचा बंद म्हणून हात नवडा कुमुमच्या ताडावरून फिरवला, त्या दवासरशी हवरटा फोडलेल्या बायीच्या माडीवर आपली लपयन्ता मान अेव वेळ

पोटीच पत्नीच्या सुतकाचे दहा दिवस झुलटतात न झुलटतात तोच त्यांना वाटले की कुसुमच्या शिक्षणाचा सारा भार आपण घ्यावयाचे सासूवाजींना आदवासून तिला जियेच ठेवून घ्यावे सासूवाजींनी परत घरी जायचे नाव काढले तेव्हा खोत म्हणाले,

‘मला तुम्हीच मायीच्या ठिकाणी होतात ज्या आम्हास अंतरल्या त्या अंतरल्याच; तिथ त्याचा आमचा अपाय खुटला. पण आपण जी मायेची माणस झुरलो आहोत त्यांनी तरी अेकमेवाना अतर देखू नये मापुडेही मला आपण आजीच्याच ठिकाणी असाव. आपण जाऊ म्हणता ते ठावच. गोपाळभटजी काही झाल तरी अिक्ड येऊन राहणार नाहीत त्याच्यासाठी आपणांसाठी तिकड जाण भाग; पण हे लेकरू आहे ते तरी मायेच माणूस म्हणून, आपल्या कुटुंबातील ममतेची साखळी म्हणून मजजवळ ठेवाव सैपाकी, गडी घरी आहंतच तिच्या सेवेला, तिच शिक्षण, लालनपालन मो तिच्या वडिलाभितक्याच ममतेन घरीन’

‘क्वचित् अधिक ममतेनमुडा कराल, वर ते सगळ झाल तर तिच शिक्षण आील अिक्डच पण सध्या मो तिला नेने आणि मग वडिलाचा विचार घेऊन त्वरच घाडून देते परत!’ सासूचे हे बोलणेच योग्य असे समजून खोतानीही यास अनुमति दिली.

गंगावाजींनी घरी परत येताच वेळप्रसंग पाहून गोपाळभटजीपुढे ती गोष्ट सादली. खोताशी जुळलेला नात्याचा संबंध नि त्याचे पाठवळ तुटू नये ही भटजी-वीही अत्कट अिच्छा होतीच. कुसुमच्या शिक्षणाची नसली तरी लग्नाची चिंता याना आधीच लागलेली! तिला बारा वर्षांची फोडनवरी वरून कुळास वट्टा लावायचा नाही हा त्याचा निर्धार! त्या मन रिथतीत खोताचा हा बेत अंतताच गोपाळभटजीच्या मनात अचाना अेक योजना जुळून आली.

वहिणीवर खोतानाच कुसुम देखून दावली तर? मगळेच मनासारखे जुळणार! शास्त्रमयांदेचा प्रश्नच नव्हता चालू शिष्टाचारास ते अगदी धरून होणे. ‘अस ममतेच, त्रिनहुदयाच, सुखवस्तु ठिकाण कुसुमला तरी कुठ पाहणार आम्ही! मुलीच मायच म्हणायच ह सगळे जुळल तर!’

' लग्नाची मुलगी लग्नावांचून परक्या घरी अशी ठेवणे हें आपणांस हजगार नाही; दहा लोक हसतील, तेव्हा कुसुमचें लग्न करायचें तर तें लग्नच करावें हें अत्तम-अतिकेच नव्हे, तर पुढे चातुर्मास, मुहूर्त नाहीत, म्हणून अगदी याच महिन्यात तें मंगलकार्य अरकल्यान ठीक. टिपण जुळतें आहे -' असें, जरा निर्वाणीचा झोक असलेलें अत्तर गोपाळभटजीनी घाडले. त्यांना घास्ती होती की, दिवसगत लागल्यान न जाणो खोतांना दुसरें ऐखादें हुड्याचे ठिकाण देखील येतील, त्यांचें मन बदलेल! कुसुमच्या तोंडचा घाम काडून घेण्यास टपलेल्या वारा वर्षाच्या 'पोडनबऱ्या' घरोघर त्यांना आढळत होत्याच! या संकेतुळे मुलीचें कल्याण व्हावें या सदिच्छेनेच गोपाळभटजीनी लग्नाची घाओ चालविणो. त्याचा हा वेत त्यांच्या कक्षेतील भट-भिक्षुक-शास्त्री मंडळींनी शास्त्रोक्त आणि शिष्टांनी शिष्टसंमत ठरविलेलाच होता. काही चायाबापड्या 'अस्त ३३' म्हणत. कुट्याळ लोक मोळ देत, पण शास्त्राची टिपणांची वा शिष्टाचाराची अशी काही अडचण नव्हती.

खोतांच्या कक्षेतील भट-भिक्षुक-आप्तेष्टांनीही त्या योजनेस शास्त्रोक्त शिष्टाचारास घट्टनच आहे, अशा प्राप्तकार्याचा निर्वाह असा अनेक वेळा करावा लागतो, दहिणीवर मेहुण्याला वहीण देनातच असा अमिप्राय दिला. खोतानीहं वेत पसतिला, लग्न जुळलें, मुहूर्त ठरला, भट-भिक्षुक-आप्तेष्ट निःसकोचपणे मिळाले सर्व सोहाळे यथाशास्त्र यथामाग होऊन अकरा वर्षांच्या आत असलेल्या त्या मुलीचें कुसुमचें, लग्न त्या तिच्या वडील दहिणीच्या विद्युर झालेल्या प्रौढ नवऱ्याशी, त्या वडील दहिणीस म्हणून अंक बपे अळटतें न जळटतें तोंच, वाद्याच्या आनंदी गजरा

लावगारे तिशीपस्तिशीचे विजवर खोत । पन्नाशीनंतर लावल्या आपल्या तिसऱ्या विवाहापासून झालेल्या त्या दहा वर्षांच्या मुलीचे तिच्या वडील बहिणीच्याच नवऱ्यास तस कायदान करणार गारुनमर्षादिभिमानी गोपाळभटजी । आणि त्या सासऱ्या- जावयाच्या तिसऱ्या दुसऱ्या विवाहाप्रमाणेच त्या दहा वर्षांच्या अल्लड मुलीच्या विवाहासही गारुनावत नि शिष्टाचार समत मानून ती यथासांग स्वतः पार पाडणारा भट भिक्षुक-आप्तेष्ट निष्ठादिकाचा समाज ।

त्यातही ह समाजचित्र अजून नवू दहा वर्षांपूर्वीच-अगदी ताज !

+

+

+

लग्न लागल्यानंतर लग्न कुसुमला खोताकडे पाचविण्यात आठ त्यांनी तिचा शक्य त्या त्या अनुयायी मुक्तात ठेवण्याचा यत्न केला । लग्न चाल्यामुळे शालेत धाडण्याचा प्रश्नच राहिला नव्हता । पण कुसुमला खोतांनी घरी स्वतः मासिक वादल्या नाट्य वाचण्याचा नि ऐकण्याचा चांगला नाद लावला । कुसुम बुद्धीची कुणाय देहान बुफाड्याची नि स्वभावाने तरतरात मुलगी होती । हळुहळू तिचे मनही सासरा रमू लागले । तिचे असे स्वतंत्र बौद्धिक निचार बनू लागले काय हव काय नको कळू लागले काय भाव जाणू लागले रंगू लागले । घरच्या ससार- तातच नव्हेत तर सावजनिर बुकठवाही कराव्याना वाटू लागल्या । अकदरीत खोताशी झालेल्या विवाहामुळे तिचा ससार मुक्तातच जातील असा रंग दिमू लागला । गोपाळभटजीना आणि गगवायाना आपल्या मुलीच कल्याण झाला पाहून जी वृत्तकृत्यता वाटे तिला तर पारावारच नव्हता ।

कुसुमच्या लग्नाचा आता बप दीडवय हावून गेले होते गगावाजीनी पाहिले का गोपाळभटजी आज वरन रंगत दिवताहेत पहाटच स्नानसध्या आटोपून गाची म्हशीच दूध काढून त्या चरल्या बड्यापाशा सोपवून ते सांगत होते - अमक्याचा जिनका बुकान्चाचे घाल तमक्याकडून दुधाच पसे येणे ते आण दूध विनायका मडी जाताच भिक्षुकीसाठी बाहेर जाण्याच्या आधी ते अंक स्तोत्र म्हणत गगावाजी- वडे वाटे नि सहजी जिजासले ।

तोंच अंगणातून आवाज आला 'तार ! गोपाळभटजी, तुमची तार !!'

जळता निसारा पायावर पडावा तसा तो भयकर शब्द त्या विचाऱ्या नवरा-
चायकोच्या कानावर पडला !

'तार !' गोपाळभटजींच्या जन्मातली ती तिसरी तार ! मागची तार त्यांची
चडील मुलगी अत्यवस्थ असल्याची होती. ही तार त्यांचा जावजी कुसुमचा नवरा
अत्यवस्थ असल्याची होती !

गंगावाजी तर तिथल्या तिथेच खचून खाली बसली. गोपाळभटजी तिला
कसेवसें झुठवून गाडी करून स्वतःबरोबर घेऊन कुसुमच्या सासरी तावडतोब निघाले.
तिथे पोचतात तोंच घरातून रडारड्यांचा अकच आक्रोश त्यांच्या कानावर आला.
कुसुमचा नवरा दासा होऊन तडकाफडकी वारला !

वारा वर्षांची कुसुम बालविधवा झाली ! हें तिसरें समाजचित्र पहा ! वाचक
हीं समाजाचीं चित्रें नव्हेतच, छायाचित्रे आहेत तीं ! अगदी यथावत् !

+

+

+

(कुसुम मानवी शास्त्राधारें बालविधवा झाली; पण निसर्गाचें शास्त्र मानवी
शास्त्राधाराला थोडेच भीक घालणार !, दिवसेंदिवस पोचन तिच्या अगात बहू
लागलें. भोगेच्छा सळमळू लागल्या; पण सासरहून तिला गोपाळ भटजींनीं माहेरी
आणन जी कांयली ती पुन्हा काहीं अंगणावाहेर जाऊ दिली नाही. तिच्या नात्या-
भोत्यांच्या घरी लग्नकार्ये, गौरी-गणपति होत. तिची वयातीत आजी समारभांना,
मिरवणुकींना, हळदी-कुंकवाला जाजी; पण ती सोळा सनराची, भर होशीच्या
वयाची नि मूळच्या खेळकर स्वभावाची कुसुम अशाचा घातक अपराधासारखी
घरातच बाबून ठेवलेली राही. ती गौरी असताना नि तिचा काहीं अक अपराध
घडला नसताही तिच्या तोंडाला कसली काय काळोखी पागळी गेली ! समाजात
तिला अशाचा अशुभासारखी, चोरासारखी, तोंड लपवून जगण्याची पाळी आली.
अकदा तर टाळपर्यंत भाग फाटलेल्या गावसामूने तिच्या तोंडावर तिच्या भरदार

पहिल्या छुकड्या लेकराचा निमुसण हात हातात खेळवीत जव्हा त्याला पात्रात बसताना ती पाही, तेव्हा कुमुमण वाटे, आपणही तपविनी त्या गाडन तान्हाला घेअून छात्रीणा तसेच पात्राच पण ह्या काणत्याहा अचूट वामनाचा अुच्चार म्हणून तिला अुघटपणे बरण्याच लवल्या धर्म नव्हत अुट त्या लपविण्यासाठी ती बरबर त्याचा तिटकारा दाखवी

(रमणीने जीवन म्हणजेच रति आणि वत्सलता !) ह्या दोही जीवनप्रवृत्तीच तिच्या जीवनातून यज्ञा पालेल्या, वज्र चारेल्या ! तिच जीवन तिला अनह्न झाल आणि त अगदा मुनह्न थाटे अस आजीवापाना घातान, त्याना मुलगी विष डग अम न वाटावे म्हणून बरबर दाखविणे तर तिग भाग त्यामुळे तिचा स्वभाव लपडाय-निष्णात होअू लागला दहा वाया जमल्या बी, गावातील वा जगातील स्त्रीपुरुषाच्या बऱ्यावायीट अुजठेवी हक्कून बरायच्या, तगा गाष्टी निघताच कुमुमण, 'मिश्य ५५ ! मला नाही याजी अशा पाचकळ गोष्टी आवडत ' अम म्हणत फणकारून नितून अुडून जाव, पण आडांगाला अुभ राहून सकय तावर त्या गाष्टी आवडीने बैकाव्या अगा परिस्रियतीताल अनर तरुण कुमाटिकाचा नि वार्गविधवाचा म्यभाव समानमीतीमुळे जितका मिथ्याचारो बनतो बी, अमत्य ज्या विपयाचा त्या तिटकारा दाखवितात त्या त्याना नक्की हऱ्यागा अमतात अस समजाव ' हें मुळीच आवडत नाही मला अ ! अस त्याच पणका याच वाक्य हें मला फार आवडत अ ! ' याच अर्थी वट्ट्या याजाल असत !

मनातल्या मनात ती विचारो वाडविधवा कुमुम अगी कुटना कुडता तिला अठराव वष अुजूनत आल ! गोवाळभटजीना पनासाव्या वर्षी ज्या कारणाकरिता निमरलून वल त्याच्या विजवर जावयाचा ससार पुहा वाटण वाग्य वाटून वडाल मुलीच्या मृत्यूनतर अेकाच वषाच्या वातवाहर, ज्या कारणाकरिता आपला दुसरा दहा वषाचा मुली त्या नाताना दण त्याना माणुसकीच शिष्टाचाराच नि शान्त्रममत वाटने त्यापकी कोणत्याही कारणासाठी या यौवनाने मुसमुसत राहि लल्या आणि आता जतपततन थुरणीस रागल्या आणि वाराव्या वर्षी वालविधवा झालेल्या मुलीचा पुनर्विवाह करण किवा तिग नुमत मनमाकळ अगणावाहर जानू देणमुद्धा माणुसकाच वाटल नाही !

हाय जावत कुमुम थुरणाच लाली अनप्त वासनाच्या मानसिक वळी तिग सासवेचनात ! त्यायोगे तिची क्षाणता वाढत वाजत तिग चारटा ताप यअू लागला तिन अथरण धरल आजी तळमळे पण ती आपघपाणी काय करणार ? पैगाच पाठकळ नाही आणि तितका चिंताहा नाही म्हणून डाक्टर पाहण्याच नाव गापाळभटजी वसल काडणार ? गगाभाजा ह जाणनच होत्या पण तराहा त्या माअुलीन अेक मुक्ति याजून कुमुमचा जा अेक मावमभाअू चाला डाक्टर वाल होता त्याला घराच काही दिवस राहावयास वागवून विनामूल्य कुमुमचा प्रवृत्ति

परीक्षून घ्यावी असा घाट घातला नि मोठ्या मिनतवारीने त्यास यजमानाची अनुज्ञा मिळविली.

कुसुमचे मावसभाऊ डॉ. गोविंदराव पत्र पावताच आले. कुसुमची प्रकृति परीक्षताच त्यांनी ताडले की, दुखणें मानसिक हृद्रोग काय तो ! गोपाळभटांच्या मागे गंगावाजींनी गोविंदरावांचा मनमोकळेपणें बोलण्या-वमण्याची सवलत कुसुमला देत असावें. दोनचार दिवसातच गोविंदरावांनी तिच्या मनाची सारी व्यथा युक्तिप्रयुक्तीने तिला हसवून खेळवून समजावून घेतली. त्या हसण्याखेळण्याचा तिच्या प्रकृतीवर तत्काळ अतका चागला परिणाम झाला की, ती दुसरीच कोणी ताजीतवांनी कुसुम दिवू लागली. डॉ. गोविंदरावांनाही तिचें वाचन, बहुश्रुतता नि चुद्धि पाहून कोतुक बाटे. त्यांनी तिला तिच्या मानसिक व्यथेचें मूळ स्पष्टपणें समजावून दिले आणि अज्ञान काही बालविघवांनी धीटपणें स्तम्भ होवून आपलें शिक्षण वा पुनर्विवाह करून मुलाचे ससार कसे घाटले त्याचीं अडाहरणें सांगितली. शेवटी तिला आदवासिलें—

‘तुझी जिष्ठ्या असल्यास मी तुझ्या शिक्षणाचा सार अचलीन. म्हणशील तर तुझा कुठल्यातरी चांगल्या स्वयंजी पुनर्विवाहही लावून देता येतील. तुझ्या सारख्या मुबुद्ध, सच्छील, सुरेख नि निकोप तरुणीच्या सुंदरी दोनतीन देवदूतासारखी घालें उपजून तुझ्या कुसव्याला आणि आपल्या राष्ट्राला धन्यदितीलही ववचित् ! अगोच का शुरावं ! मग काढू का हा विषय स्पष्टपणें तुझ्या वडिलांपासी ?’

(नवस ही अक देवाच्या नावे चाललेली दैवी लाटरीच नाही काय? मानवी लाटरीत शेकडो वेळा फमंगत होत पण वेहातरी लागोमागो तीन टोले हाभून दहा हजारत ओलाघाला असाद पारितापिक मिळून जात नवसाचही तसच आहे शेकडो वेळा नवस साठ ठरतात जो जो मनुष्य आजारी पडतो त्याच्या वर, हाण्यामाठी बहुधा दहापाच नवस होतच असतात पण लास्यानी माणस भरतच अमतात । तितके लाखो नवस खाटे पडतातच की नाही? लहान माणसाचे कावडी वरुन कापण्याचे नवसच नव्हत तर मोठमाठ्या गजे-महाराजाच्या प्राणातिक दुखण्याच्या महादानाचे नवसही पडे पडतात पहिले माधवराव पेशवे दायान मरणी देवले तव्हा गोपिकाबाभीनी मामा महाराष्ट्र राज्यभर ठिकठिकाणी हजारा ब्राह्मण बसवून देवळादेवळी अधिकाऱ्यांच्या सक्त दखरेखीखाली मृत्युजय मनाचा कोटी जय वरविज पण ती कोटीची सख्या पुरी शात्याची वातमी येते तान्न माधवराव पेशवे मरायचे ते मनेच । नो नवस व्यथ गग । पानपतची लढाओ जिक्लो गेला तर लाखो रुपयाच्या धर्मादायाचे नवस मोठमाठ्या जागृत देवदेवताना पणव्यानी केणे हात पण ते सारे विफल हाभून पानपती महाराष्ट्राची दोन लाख वागडी फुटला । पण हे लटकें पडलेले लाखो नवस आपण विसरून घातो—आणि मुलगा व्हावा म्हणून जिजाबाभीने केलेला भवानोचा नवस योगा-यागाने सफळ हाभून निवाजा जमला तर त्या अकच्या दुकट्या नवगावर कया रचल्या जातात पोवाडे गायिते जातान । ज्या ज्योतिपाची लाखो भविष्य सोटी पडतात त्याचे काकतागीय न्यायाने असाद भविष्य सर ठरताच तो तवडच आपल्या प्रसिद्धकात (जाद्विरातोत) छापून प्रख्यात ज्यातिपी म्हणवितो तसच ह्या नवसाचे प्रस्य भावड्या लोकांच्या विस्मृतीवर काय ते अुभारलेल असत खोटे पडलेले लाखो नवस विसरून सहजगत्या वागाफलास गाठ पडताच नवसावाचूनही ज काय ज्या सायनानी शेकडो वेळा घटल तच त्याच साधनानी घडघडोत पडत जसताही त्या वळी केलेल्या नवसानेच त केत असे माळे लाव मानतात आणि तेवढ्याच नवसाचा काय तो चहूकडे वोरयाला हाभून देव नवसास कसा पवतो पहा, म्हणून जो तो म्हणू आगतो जो तो नवसाच्या दैवा लाटरीच तिकीट दशनीहुडीच्या पतासाख्याच असोय पतोय मानून पुनपुन काढीत असतो

अक वेळ मानवी लाटरीला तरी थोडवडत वूड असतो पण ही नवसाची दैवी लाटरी अगदी अकचकीत विनबुडाची अमते मानवी लाटरी निवळ फमवणुकीची ठरली तर सरकार कधीकधी त्या भामटेगिरीच्या चालकाना दड तरी करत पण देवाक दड कोण वरणार ? त्याच्या नावे चाललेल्या या नवसाच्या दवी लाटरीची सारी तिविट जरी खोटी ठरली तरी काणी विचारता ना पुसता । असाद्याचे सारे नवस खाटे ठरले तरी दोष कोणी कोणास दिलाच तर त्या फमले त्यासच दिला जाणार । 'तुझा भावच खोण म्हणून तुझ्या नवसाला देव पावला नाही । असेच जो तो म्हणणार । पण तरी देखील—

अतःक्यात मागे दार करकरलें. गंगावाजी अमुक्या असाव्यातसें तिला घाटलें — आणि तिच्या मनाने भयंकर अचल खाल्ली ! तिने गोविंदरावांना दूर दकलले. आजीने तें पाहिलें असल्यास आपल्यावर केका अक्षराचाही बोल येऊ नये म्हणून ती ताडकून तशीच आजीकडे गेली नि रागाचे रडें रडू लागून स्फुदली —

‘आजी, गोविंदा वाजीट मनुष्य आहे ! मला सहज पाठपोरी पाहताच त्याने घट्ट मिठी मारली आणि — किती दुष्ट असतात हे पुरुष ! !’

तोड हातात आकून ती हुदके देऊ लागली ! तिच्या आजीला ती अतकं खोटं बोलेल हें कसयच घाटेना !

‘गोविंदाला म्हणाव, तू आसा घरावाहेर जा ! मी त्याचं पुन्हा तोड पहाणार नाही ! बाबा येण्याच्या आधी जा म्हणावं !’

कुमुमने कपटी कोपाची पराकाष्ठा केली ! — आणि ती किती सहज साधली तिला ! — किंबहुना त्या वेळेपुरतें तेंच तिचें सगळें मन होते, दुटप्पी कपटाला लागतें तसें तिचें दुसरें मन म्हणून जें होतें तें त्या भीतीच्या धनन्याने तेचढ्यापुरतें तरी चक्काचूर होऊन गेलें होते ! !

गावो तकिटे कुचट जातात तरीही जगा लॉटच्या चाडल्याच आहून तसे लासा नवस लटवे पडतात तरीही लोन नवम वरीतच आहेत ।।)

गाविदा गवळ्याचीही त्या दाही साडतीचीं तिकिट काढीं प्रथम लाटरीच तिकिट काढू नि त यगस्वी व्हाव म्हणून त्याच कुलदेवत जें मोरया त्याला नवसही वेला । नुगत लाटरीच्या तिकिटात यग याव म्हणूनच नव्ह तर आपल्या पुढ्यावरची सारीं सवट दळावी यास्तव त्यान सवष्टाचनुयींचही घेत बल

+

+

+

त्या गांवात गोविंदा गवळ्याच्या आळखीचा एक पागम नावाचा मुसलमान मनुष्य होता त्यानही लाटरीच्या ध्यतनात कित्येक रुपये दवडके नी दमडाही बसावडा नव्हती त्यानही गाविंदावरवीर अंक तिकाट त्याच लाटरीच घेतल मोरयाच्या नावे गाविंदा नी नवम वडा तसाच आपणहा खुदाचा वणिग लाटरी वडे लावावा म्हणून कासमनही त्याच्या गावो गडदारखिचही प्रभृति नवस पोराच्या नाव घेणाऱ्या अेका फकिराकडे जाऊन पोरास नवस वेला नवसाच्या लाटच्या हिंदूतच भरमराटल्या आहून अस नाहा हिंदु अेकपट घमभोळे तर मुसलमान सातपट घमभाळे अिताच नव्हे तर ते त्या व्यनिरिक्क बहुधा घमवने नि घर्मांमत्तहा असतात दव पावग नाही तर वतागून हिंदु फार तर देवापुडे आपलच डोके फोडाल पण मुसलमानात खुदान पावावे म्हणून दुसऱ्याच डोक फोडण्याचा नवस देवाक करणारे अलगभुहीन खिजजी बिचा माय ब्रह्म मोपला घदस वाही थोडेथोडे निघत नाहीन

तच वगाग वाटमारे नि ठा याच्याहा देवना अपतात । आणि लग्नाची वन्हाड लुटण्यान जर आम्हाला या वर्षीच्या उमरासगीत खूप यग मिळल तर कोणातरी वधूवराच रक्त तुग याहू किवा अेखादा सरा नरवळी तुग देअू म्हणून नवस ते वरतात आणि त्या नवमालाही केन्हा केन्हा देव किवा खुदा पावतो ।। वास्तविक दरोडखोराना ज्या मानाने त्याची तडफ कूरता गस्त्रास्त्र वारागीर असतात त्या मानानच दरवड्यात यग मिळतें देव वा अल्ला स्वत वधीच दरवड्यात भाग घेत गाहा किवा नवस करून शापा गलत्या दरोडेखार भक्तासमीर स्वत दरोडा मारून देव वा खुदा दरवड्याच द्रव आणून ओतात नाहा पण दरोडखोर यग पावतात त्याच्याच प्रत्यक्ष प्रयनाने आणि समजतात त नवसाने मिळाल म्हणून । त्याचेही नेकडो नवस लटवे पडतात पण ते विसरून जा अखादा बोगफुगस गाट पडून खरा ठरल्यासारखा भामतो तवढाच त ध्यानात ठवतात नि नवसाच्या बिनबुडा लाटरीचे अभिमानी बनतात ।

लाटरीच्या निकालाची तारीख अलटली गोविंदा गवळी नि कासम दोघही टपाटपाच्या वाटेकडे प्रत्यही सकाळपासून डाळे गावन वसू लागले ता दिसताच

‘आमचे काही आहे का ?’ म्हणून घडघडत्या काळजाने विचारीत त्या टपालवाल्याने स्थिरपन्न असोने नकारार्थी नुमती मान हाण्यून पुढे पाळून टाकले की त्यास त्या टपालवाल्याचाच अगदी मनापासून राग येतो गोविंदा लगेच मनाला म्हणे, ‘दैवास दोष !’ तो टपालवाला काय स्वन च मला हवे ते पत्र लिहून घाडगार होता की काय !’ आणि चूप राहो पण वासमने तिसऱ्या दिवसापासून आपल्या निराशेचा राग त्या टपालवाल्यावरच बाढण्यास आरंभिले ‘क्या साला मगहर है यह पोस्टमन ! हाथ मे चिठ्ठी है या नहीं देखता भी नहीं ! जिस काफरकोही लाठीसे जरा नरम करना पड़ेगा, तब यह डाकू जिसका खत उसको ठीक वक्तर पर पहुचायगा !’

तीन चार दिवस आणखी गेले तो गणेशचतुर्थी आली त्या दिवशी घरातून गोविंदा म्हैस सोडूनविडून बाहेर पडतो तो टपालवाला कीट त्याच्याच दाराशी येताना दिसला

‘गोविंदा, तुची मनोजांडर आली आहे’ टपालवाला म्हणाला

‘काय आली ? मनीजांडर ? माझी ?’

‘होय शभर रुपयाची !’

गोविंदा गवळ्यास बुम्या जन्मात स्वतःच्या नावे मनीजांडर येण्याचा हा हिंलाच प्रसंग ! त्यात तो शभर रुपयाची मनीजांडर ! तरी इलील वाटू नये मत्की चागली ती बातमी ! गोविंदाचे भूर घडघडू लागले सहीविही कुठे राखची त टपालवाला साणल तस सुत्रपणे सार करून शभर रुपय त्याच्या गतात पडले, तरी त्याला त नक्की काय घडत आहे ते आवळेना सोपतच पत्रही पचल लॉटरीत त्याचा क्रमांक कुठेमा येऊन त्याला शभर रुपये मिळाले अितके अगदी खर !

शभर रुपय ! अकरा रकमी ! अगदी राजड ! त्याचे हाती ! ! ! मरे मरेता खपून पाचपचवीन रुपयापलीकडे ज्याच्या घरात क्रमांकीची रक्कम म्हणून जन्मात दिसला नाही त्याला कावाडकण्ट न करता अचानक शभर रुपये रोख मिळावे ! खरोखर लॉटरीसारखा घडा नाही मारमासारखा दब नाही, नवसा-सारखी मोडत नाही !

त्याच दिवशी गणेशचतुर्थी त्यामुळे मोरयाला केलेल्या नवमामुळेच ह मश आठ, अशी त्याची पक्की निश्चिती झाली त्याच्या बायकोचाही आनंद हृदयात भावनासा झाला ती म्हणाला ‘तुमचा नवरा लॉटरीपुरता जसा खरा साला तशीच सकष्टीचतुर्थीची प्रचिती यथून तुमचा आजार बकारी, जिडापिडा, समदी सकट आता टळणार ! चांगले दिवस आगले वर वाप्पा मोरयाने !’

ह्या वर्षी गोविंदा गवळ्याने गगनीचा भुत्सग मोठ्या गाजावाज्याने केला.

सान्या गावात त्याला लॉटरीची रक्कम मिळाल्याची आणि ते यश गणपतीला केलेला नवस सफळल्यामुळे आल्याची अद्भुत कथा ज्याच्या त्याच्या तोंडी झाली

कासमला लॉटरीत काही मिळाल नाही त्याचा पीराला केलेला नवस विफळला, हीही टीका जो तो करू लागला त्यामुळे कासम नि पीराच्या नावे नवसाची लॉटरी वाढून बसलेला तो पकीर हे मात्र चिडून गेले असले नवस या जगाच्या यशापयशाच्या प्रस्ती फुकट अवतात ह सत्य शिकण्याचे सोडून कासमने नि फरिराने गोविंदास नि त्याच्या मोरयाम यथच्छ शिव्या हासडल्या 'देख लेंगे तेरे को भी' म्हणून कासमने मूठ वळवून गोविंदाच्या ताटावर हातवारे करीत धमकावले गोविंदाही वच्च्या मातीचा नव्हता 'जा रे ! अशा वावळ्याच्या शापाने बोरं मरत नमतात ! जा !' म्हणून कासमलाही धिक्कारिल

+

+

+

आज सान्या गावभर गणपति बोलविण्याची धादल चालू आहे सारे मार्ग 'मोरया ! मोरया !' अशा जयजयकाराने भुगत आहेत त्या सान्या जयघोषाहून खुब जयघोष होता गोविंदा गवळ्याचा याची चिमुकली गणपतीची मूर्ति आपल्याच हाती खुब धरून 'मोरया ! मोरया !' गजत तो पुढे आणि त्याची मुले टाळ्या वाजवीत मागे, अशी त्या वापड्याने आपल्यापरी मोठी घाटाची मिरवणूक काढून गणपति समुद्रावर आणला अत्यंत भक्तिभावाने मनात आभार मानले - 'देवा मोरया, मला लॉटरीत यश दिलस, माझ्या नवसास पाबलास ! सक्ती चतुर्यांचे धर्तही सफळवून तू माझी सारी सक्ती निवारशीलच निवारशील ! गणपतिवाप्पा मोरया, पुढच्या वर्षी लवकर या !' अस गजून तो लहानशी मूर्ति हाती घेऊन त्यान समुद्रात बुडी घातली आणखीही दहापाच वसंतेचे पाहणारे त्याच्या मूर्ति समळ्याच्यापडे बळविण्यासाठी पाहत निघाल गोविंदा वसलला

गणपतीचे घर जे कैलास — येठ तेथे गणपति गोविंदास घेऊन गेला. गणपती-बरोबर माकड तितकें पुढे जाता जाता गोविंदा येठ कैलासास गेला ! गोविंदा कैलासवासी झाला !!'

+

+

+

गोविंदाच्या ज्या अंगणात तिसरे प्रहरी ती आनंदाची मिरवणूक मातली त्याच अंगणात तिन्हीमांजा झुळटून जातात न जातात तोंच अेकच रडारड माजली ! त्याची धायघाय रडणारी बायको, त्याची मुले, समजाविल्या शेजारच्या आया-बाया — अेकच आकात झाला ! आपल्या नवसास पावून आपली मारीं संकटें दूर करणारा म्हणून ज्या मोरयाम मिरवत आणले त्यालाच मिरवत नेतांना त्याच्याच पायी आपल्यावर हें महासंकट गुजरावे, 'असा भाजा घात देवा, तू कैलास तरी कसा ?' असें विचारून ती विचारी गोविंदाची बायको विवळत होती ! तिचा सुपाट्याय पांडुभटजी तिथे येऊन शक्य तें समाधान करू लागला तों ती अधिकच तळमळून हुंदरली, 'भटजी, भटजी, माझ्या गोविंदाने किती हो कळवळून आताच देवास विनविलें होतें — गणपतिवाप्पा मोरया, पुढच्या वर्षी लवकर या ! भटजी ! मोरया पुढच्या वर्षी येतोलच, पण माझा गोविंदा माझ आता पुन्हा — ! हाय रे देवा, हाय !'

पांडुभटजीच्या देखील डोळ्यास टचकन् पाणी आलें तें सुपरण्याच्या पदराने टिपित आहेत तोंच —

'वयों, पांडुभट, अव रोंते हो वयों माथी ? अव तुम्हारे मोरयाके नामसे रटो — दैवके नामसे वयों रोंते हो !' त्या झोपडीच्या अंगणातील हिरवळीवर अुभा असलेला आणि दस धरून अचानक निपालेल्या नागासारखा त्याच्या मानेची फणा झुमटपणे अुभारलेला कासम होता तो ! 'मोरया नवसास पावतो ना ? या गोंद्याचीं सारीं संकटें तो हरणार होता नाही ? दिलें लॉटरीचें तिकीट नी हरून नेला प्राण ! ये तुम्हारे मिट्टीके देव देसो ! अव तो फेक दो अुनको ओर भजो हमारा पीर ! आमच्या खुदाला जो नवम करतो त्याचे निदान प्राण तरी जात नाहीत ! मोरयाला भजणारा गोंद्या मेला — पण मी ? मोरयाला दगड म्हणणारा !'

तशा सरोसारन घडलेल्या विवाहांच्या आणि विवाहविषयक घटनांच्या वैयक्तिक गरजक्या ह्याच, निर्भेळ वृत्तान्ताचे मालोसण, अपयोगी पडणाऱ्या असतात; आणि केव्हा केव्हा नसिताहून अधिक आवर्षक नि रोमहर्षण अनुभवतात.

गमाजाच्या यास्तव परिस्थितीवर लक्ष्य प्रकाश पाटणारी अशीच अेक मत्स्य-कथा आणि त्याच विवाहविषयक प्रकरणां आम्हाम श्री. पित्रे ह्यांच्या तोंडून ऐका-चयास मिळाली, ती पूर्वी त्याच्या स्वतःच्याच होऊ पातलेल्या दुःगम्या लग्नाची. त्यांच्या स्वतःचीच फगगत तीच असताही ती त्यांनी स्वतःच न लपविता सांगितली. ह्यावरून नि त्यांच्यासारख्या सरळ मनाच्या सदगृहस्थाने ज्या निष्कपट सहजपणे ती नांगितली ह्यावरून ती जवळजवळ अक्षरशः खरी आहे अशी ग्वाही आमचें मन देत होतें. पण तरीही ती आम्ही ह्यातील दोषानिषा महत्वाच्या निष्पत्त्याकडून पडताळूनही पाहिल्यामुळे तिच्या मत्स्यविषयी आम्हांम शकाच बुरली नाही.

आजचा वाळू तर बोलूनचालून शारदा निवंधाच्या पल्लियुगाचा ! पण जेव्हा 'अष्टवर्षा भवेत्तस्या'चा अगदी मत्स्ययुगीन काळ होता तेव्हा त्या सनानत सृष्टा-प्रमाणे चालणाऱ्या धर्मशास्त्र लोकांचीही विवाहनीति प्रसंगी काय काय रूपे घा-हें मयातम्य दासविण्यासही सत्सवधा अखाद्या आरशासारखी कामी येते. त्या सभ-पणाच्या महत्त्वाचा भाग रूपाः—

‘म्हणजे ? तुम्ही पेशावरकडे नोकरीवर असतानाच तुमचें पहिले कुटुं-त्रिकडे वारले ? त्या कुठे असत ?’

‘माझ्या पत्नी म्हणजेच सोमाम्यवती जिदिरावाची पित्रे ! तुमच्या गितू-डॉक्टरांच्या नातलग लागत त्या, आलें ध्यानात ? ह्या वारल्याचें बळनाच मी ती दीटने रूपे दरमहाची पेशावरची नोकरी सोडून तडक महाराष्ट्रात परत फिरलो तिकडील मडळीनी पुष्कळ म्हटलें की ‘पित्रे तुम्ही असे बंरागी काय होता अक-दम ! नोकरी सोडून का.’ पण मी काही ऐकले नाही. तडक पंढरपूरला परत आलो. पहिलें कुटुंब जे वारलें त्यापामून झालेली माझी दोन लहान मुलें त्याच्या आजोळी पोचविली आणि रामभाऊनी बोलावल्याप्रमाणे त्यांच्या भेटीस गेलो. जाताच राम-भाऊनी मला स्पष्टपणे सांगितलें की ‘तुमच्या मनात असेल तर छान मुलगी कोक-णात आत्ताचें आत्ता मिळण्यासारखी आहे. तेव्हा, पित्रे, तुम्ही ही लग्नमरात्री हातची जाऊ घेऊ नये. तुम्हास दुसरी काही अेक जुठाडेव करावयास नको. ज्यानी माझे दुसरें लग्न गेल्या वर्षी असेच बिनभोवाट जुळवून दिले ते धोंडभट जीनी हेच तुमचें हें लग्नही जुळविणारे ! मग चित्ता काय ! त्यांनी कोकणातल्या अशा अनेक मुलींची लग्ने देवावर जुळवून आपल्या घरी पार पाडली आहेत. तुम्ही नुसते अेकडे जरी तिकडे जाळ तरी बाकांचे सगळे सोडाळे ते जोशीबुवा बुरकून घेतील नि येताना तुम्ही नवीन बायको खाकांटीस मारून जोडीने घाल ! माझे पहिलें कुटुंब निवर्तल्याचें अेकताच मला धोंडभटजीनी अंभच अेकडे कोकणात बोलावून नेले

आणि आठदहा दिवसात सारा विधि झुरकून मुलगी माझ्या पदरात टाकून माझी सहकुटुंब पाठवण करून दिली. या, आत या असे. ही पहा ती मुलगी. हें आमचें द्वितीय कुटुंब. गेल्याच वर्षी लग्न झाले आमचें ! 'रामभाऊंनी असे कुत्तेजन दिव्यावर मोही बिलंब न करता लग्न झुरकून घेण्याचें ठरविलें. रामभाऊ माझे बालमित्र. त्यांना स्वतःच्या अनुभवाने जो जितका वर्ता नी विदवासाहें घाटला तो कोकणातील ह्या घोंडमटजीनारत्ना साहाय्यक काही बारांबार मिळगार नाहो हें मी जाणून होतो. त्यातही रामभाऊंनी वेढेली ती कोकणातील त्यांची दुसरी बायको चांगली चुणचुणीत, अकरावारा वर्षांची, त्या वेळच्या समजुतीप्रमाणे अपुवर पोर दिसली. श्रीमान् विधुरांना अशा मुली कोकणात मिळू नकतात असा त्या वेळी मारी लौकिक असे.'

'म्हणजे ही गोष्ट अशी घडली तरी विती वर्षांपूर्वी ? आपलें वय काय होतें तेव्हा ?'

'मगमरी वीन वर्षांपूर्वी. मी चाल्मिमाव्या वर्षाच्या आतवाहेर असेन.'

'बरे, पुढे ? तुम्ही मग काय कोकणात झेकटेच गेल्यात की घोंडमटजीशी आधी मुलीच्या माहितीविषयी काही पत्रव्यवहार केलात ?'

★ ★ ★

'छे ! मला गाजावाजा नको होता पुन्हा लग्नसरात्री जवळ आलेली आणि रामभाऊंचे यशस्वी अुदाहरण डोळ्यापुढे. यास्तव त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे पधरा-वेच्या नोटाचे पुडकेअेका पैशाच्या कशात घालून नि ना कवरेस बांधून कोकणात निघालो, तो थेट घोंडमटजीच्या गावी जाऊन त्याच्या घरी अुतरलो. रामभाऊंनी सगळे वळवून ठेवलेच होते घोंडमट माझी वाटून पहात होते, ओटीवर त्या खेड्या-तले काहीं मडारी होते. त्यांना मी का आलों हें वळलेले अमावेस दिसलें. कारण ते मी थोडा अिकडे तिकडे अुभा राहिलोमे पाहून आपापसात बोलत होते की मुळ्याच्या मुलीच वामणाची जमलं तर पैश होअीलधुवा घोंडमट काय म्हणतील ते करतील. त्या मुळ्याच्या तोंडच पाणी पळाल आहे. मुलगी तर गळी लागली. आता अकराव वर्ष लागणार. समद्या बापा विवाग्तात लग्नीन कधी करणार ! पण

प्रामाणिक लाढरीत काही तिकिटें यशस्वी व्हायचीच गोविंदाचे तिकीट बुचलले गेठ म्हणून त्याला पारितोषिक मिळाले वासमचे तिकिट बुचलले गेले नाही म्हणून त्याला काही मिळाले नाही घडघडीत कायकारणभाव ह्या दो घटना झुलगडून दाखविण्यास जितका पुरायचा तितका पुरता त्यापलीकडे नवस अधिक काय केले ? कोणता अधिक पटणारा कार्यकारणसंबंध झुलगडला ? या नवस सफळला तर त्याचा विफलता ! आणि नवसाचे थाताड ज्या पुराममधु आजवाल जवळजवळ नामशेष झाले आहे त्यात शेकडो लॉटऱ्यात हजारो लाखा नवसावाचूनही पारितोषिके मिळत आहेतच की नाहीत !

{ भर समुद्रात पोहण्याची शक्ति सपली म्हणून गोविंदा बुडाला ! — गुरुत्वा कर्पणाच्या नियमाला मोरया झुलटवू शकला नाही सापाच्या शेपटीवर पाद पडताच साप चावला नि ते विष अनुरविणार भीषण वेळीच मिळाले नाही म्हणून वासम मेला शारीरिक नियमास अल्ला झुलटवू शकला नाही या दोन घडघडीत सृष्टिनियमानां या दान घटनाचा जा काही झुगडा होतो त्याहून वाणचा अधिक समजस नी अव्यभिचारी कायकारणसंबंध नवसाच्या भाकड गृहीत कृत्याने स्थापित जातो ?

मोरया मोरया करीत गोविंदा मेला ! या अल्ला या अल्ला करीत वामन मेला ! देवाच्या म्हणा वा दैत्याच्या म्हणा असा कोणाच्याही भाकड नाचापर चातविलेला नवसाचा घदा म्हणजे अेक अगदी अनवचनीय पोचळ आणि बिन-बुडाची सोडत आहे ! नुनत्या नवसाने काय घडतही नाही नि विघटतही नाही 'नवसे कल्याणुन होती । तरि का करणे लागे पति' अस तुकारामाचे विचारतात !

नवस फेडण्यासाठी भक्तेना जाणाऱ्या मुगलमानाची कित्यक जहाज पश्चिम समुद्रात (अरबी समुद्रात) बुडतात नवम फेडण्यासाठी पढरीच्या यात्रेना जाणारे शेकडो वारकरी महामारीने चंद्रमागच्या बाळवटावर पटापट मरतात !

ज्या घटनाचा कार्यकारणभाव स्थापिणारा सृष्टिनियम आपणात आज अवगत नाही त्यास काणी 'चमत्कार' म्हणतात, कोणा त्यासच नाव दतात 'नवसास देव पावला' 'चमत्कार' किंवा 'नवसास देव पावला' ही दोही नावे अज्ञानाचे प्रतिशब्द आहेत, ज्ञानाचे नव्हेत ! }

३. पिण्यांचें दुसरें लग्न कसे फिसकटलें ?

सत्य म्हणजे जवळ जवळ जशी त्यानी स्वतः आम्हास सांगितली तशीच तशीच; पण तरीही 'कथा' अेवढ्याचसाठी म्हटली की, तीत मावे गावे तेवढी, भाग पडले म्हणूनच, बदलली आहेत नि घटनेशी घटना जुळवून घेतल्या आहेत.

ज्यांना जुन्या समाजस्थितीतील काही गोष्टी टाकायू पाटतात ते जुन्या पात्राची अेक कल्पित कथा रचून तीत त्या गोष्टीचा विपाक किती हानिकारक वा हास्यास्पद झाला ते वर्णू पाहतात. अुलटपक्षी ज्यांना नव्या समाजस्थितीतील काही पाण्ट भयावह वाटतात तेही त्या पांलटाची हिडीस वा अतिष्ट वाजू अुठाव-दारपणे रंगविली जातील अशी पात्राची नो परिणामाची कल्पित जुळणी सहज करू शकतात असा कल्पित कथा - कादंबऱ्याचीही ती ती वाजू समाजाच्या मनावर ठगटगीतपणे अकिण्यास पुष्कळ अुपयोग होतोच होतो परंतु नव्याचा वा जुन्याचा दुविपाक दाखविणाऱ्या कल्पित गोष्टीस झिडकारून जुन्याचे वा नव्याचे अभिमानी त्या कल्पितकथेच्या फुगलेल्या शिडास ज्या अेका टोल्यासरशी काढून, त्यातील सारा वारा काढून ते शीड अकस्मात् दिलावून सोडतात तो टोला ह्याच आधेपाचा असतो की 'जा रे ?' कल्पनाच करावची तर वाटेल ती करता येतील ! 'अेकच प्याला' नाटकात दारू पिअून वायकोला मारणारा नवरा जसा दाखविला तसा दारू पिअून वायकोला बडेवर घेअून नाचणारा नवराही दाखविता येतील ! सिंधूसारखी दारूड्या नवऱ्याची पतिव्रता वायको आज वायनाच्या कंवान्याने रंगविली, तशी स्त्री जात्याच कुलटा असते, 'पुमानित्येव भुजते' हे पुरातन सूत्र मर्मथिणाऱ्यांना जाराचे नादी लागून, दारू पिअून, नवऱ्याचा मळा वापणारी सिंधूही रंगविणे कठीण नाही ! बोलून चालून भाकडकथा !

तशा खराखरच घडलेल्या विवाहाच्या आणि विवाहविषयक घटनांच्या वैयक्तिक सत्यकथा ह्याच, निर्मळ वृत्तानाचे खालोखाल, अपयोगी पडणाऱ्या असतात, आणि वेव्हा वेव्हा कल्पिताहून अधिक आकर्षक नि रोमहर्षण असू शकतात.

समाजाच्या वास्तव परिस्थितीवर लक्ष प्रकाश पाडणारी अशीच अेक सत्य कथा आणि त्याच विवाहविषयक प्रकरणी आम्हास श्री पित्रे ह्याच्या ताडून अेवा-
कथास मिळाला ती पूर्वी त्याच्या स्वतःच्याच होअू घातलेल्या दुसऱ्या लग्नाची त्याच्या स्वतःचीच फमगत तात असताही ती त्यांना स्वतःच न रूपावित्ता सांगितली ह्यावरून नि त्याच्यासारख्या सरळ मनाच्या मद्गृहस्थान ज्या निष्पट सहजपण ती सांगितली त्यावरून ती जवळजवळ अक्षरशः खरी आहे अशी ग्वाहा आमच मन दत होतें पण तरीही ती आम्ही त्यातील दोषातिषा महत्त्वाच्या सिष्टपात्राकडून पडताळूनही पाहिल्यामुळे तिच्या सत्यतेविषयी आम्हास शकाच कुग्लो नाही.

आजचा काळ तर बोलूनचालून झारदा निर्वंधाच्या कलियुगाचा ! पण जेव्हा 'अण्वपा भवकथा'चा आदी सत्ययुगीन काळ होता तेव्हा त्या सनातन सूत्रा प्रमाणे चालणाऱ्या धर्मशाल लाकाचीहा विवाहनाति प्रसंगी काय काय रूपे घरी हें यथातथ्य दाखविण्यासहा सत्यकथा अेखाच्या आरडासारखी कामा यत त्या सभ

तोच व्यापार, आज खरेदीस्त्री जाणार मी तुमचेही लग्नसाहित्य सस्तातें घेवून शानी येतो तर !' मी म्हटल, 'जाच तू' ताच धोडभट आले नी मुलीकडे निघायचे म्हणाले मी अगदी प्रसन्न झालो, त्या निघण्याच्या लग्नगीतच धोडभट मला झटकन् थाववून म्हणाले 'शिदू जिवास जीव देणारा मनुष्य, तादूळ खरेदीसाठी गडला आहे आज न मला तर लग्नापर्यंत परतू शकणार नाही पण तो नसला तर साऱ्या गावास वेळी दटावू नवून काय पार पाडणारा दुसरा दडम गाणूस कोण मिळणार ! तर त्याला हव ते २०० रुपये लग्नच द्यावे तो येताच रुपये परत दळील आपल्या लग्नाचे तादूळ पण स्वस्तात घेवून येतील ह चला, मुलीकडे स्वकर गेल पाहिजे'

मुलीकडे जायच्या माझ्या घादलीत याच्या हिरमोडाची आडवाठी मुळीच नवो, या विचारावाचून दुसरा विचार मला सुचूच न शकल्यामुळे मी २०० रुपयाच्या नोटा शिदूला दवून लग्नग मुळ्याच्या घरी गेलो.

'मुलगी ठीक होती त्या सेडेगावात त्या काळपर्यंत 'अष्टवर्षा भवेत् बन्ध'-चेच युग नादत होते त्यामुळे त्या अकरा वर्षांच्या मुलीस लोमानी घोडनवरी म्हणून ये म्हणून मुळ्यानाही लग्नाची घात्री आहे, ह मी जाणून हातो पण तरीही माझ्यासारख्या विजवराकडून मुलीच्या नावे झुलट हडा अपटणारे किन्हेव आली

ते हे पहा, ते पहा, वरणान मन पावनळने होते. त्यामुळे अनावर बुध्दाबुध्दा तीनचार तावे पाणी ओतून अग हाताने घामू लागतां नोटाचा कमा कघरेला बांधलेला आहे याचा मला आठवणच राहिली नाही. हात वगरेला लागतान चमकली घाभी-घाभीने कमा छोटला तो नोटा भिजत आलेल्या ! तमाच पुढे होऊन, अन्धान त्या नोटा पमटून, त्यावर दगड ठेवून स्नान अखून मी घोनर नेमगे ती घाडमटानी दुसून कोकान जे महज बोरणे म्हणतात पण ज्याला देगावर ओरडणेन म्हटले जातील अशा अजुन आवाजाने 'मुलीला पाणी मरायसेच, किंचित् अिकडे पात्रे' असे पाभीघाभीने मागिते मी झटकन तिकडे गेली, तो सध्याचा पाट ठेवल्या पाहिला. त्याच्या कोकणी भावना दुसवू नयेन म्हणून पाटावर बसून भस्म लावतो न लावतो तांच अेका मुलीने घावत येऊन मागिते की, 'ते पागद कोणाचे पडले आहेत, कावळ्याने अडविला की अेक' मी तिकडे दृष्टि ठेवली होतो नी जेव परतणार होतो नोटा अुनळण्यास ताच ती मुली हे ओरटली झटकन आऊन पाहनी तो शमराची अेक नोट नाही ! अर्थात् कावळ्याने नेली ! कावळ्याचे काव घेणार ? घाडमटाने, त्याच्या बायकोने, त्या भटाच्यापैकी अेकाने कावळ्याच्या अपद्रवास शिष्या हागळ्या, कावळ्याच्या अपद्रवाचे प्रकार मागण्यात येऊ लागले, कोसणचे कावळे नी देगी कावळे याच्या जातीपातीपधेन गोष्टीवस्त गोष्ट गेली, पण नोट काही पग्न आली नाही

'तरी देखील ती खेचळ माणसे किती हळहळली ! अेका भडान्याच्या डोळ्यात तर टिपे आन्नासारखी दिमली. मोठ्या नगरातीळ लोकांपेक्षा खेडेगावची माणगे दयाळू, सरळ साधी असतात म्हणून कवि जे गोडवे गातान ते राही खोटे नव्हे ! मी मनात म्हणू लागली - माझ्याअेवढा प्रोठ विजयार मिलेल ती मुली पदरी पाहून घेणारा आला असता अजून अेकानेही मला तिकडे नाही - नाहीतर नगरातील ती हलकट सम्यता ! अेवढ्यात अेक शमरदा मजकडे बोटे दाखवून पिदी पिदी हसली असती ! लागट बोलली जनती !

'या विचारान नोट गमावल्याचा मला जवळजवळ विमरच पडला. मारवी आठवण होत होती ती अेवढीच की, दोन दिवस अुलटून गेले पण घोडमटजी मुळ्याच्या मुलीकडे मला अजून कसे नेत नाहीन '

'ताच मजविषयी प्रथमपासून कळकळ दाखविल्यामुळे ज्यासवधी मला समत्व वाटे ती शिद्र भडारी येऊन मला म्हणाला, 'महाराज आले की अेवढांचे मुळे वाहेरगावाहून परत ! आज घाडमट तुम्हासनी नक्की नेणार वधा मुली वधायास '

'मी म्हटले, अरे ! घोडमटजीत पसत, ती मला पसत आहेच की, दयायची कसली ! ठरवूनच टाकायच अेकदम !'

त्यावर शिद्र म्हणाला, ताडुळाचे गोण भारी सस्तावले आहेत. आमचा

तोच व्यापार, आज खरेदीरनी जाणार मी. तुमचेभी लग्नसाहित्य सस्तात घेऊन रानी घेतो तर !' मी म्हटलें, 'जाच तू.' तोच धोंडभट आले नी मुलीकडे निघायचे म्हणाले. मी अगदी प्रसन्न झालो, त्या निघण्याच्या लग्नगीतच धोंडभट मला झटकन् पांघवून म्हणाले, 'शिवू जिवाम जीव देणारा मनुष्य, तांदूळ खरेदीसाठी नडला आहे. आज न गेला तर लग्नापर्यंत परतू शकणार नाही. पण तो नसला तर माझ्या गावाम वेळी दटाशू मकून कार्य पार पाडणारा दुसरा दंडम गाणूस कोण मिळणार ! तर त्याला हवे ते २०० रुपये लगेच द्यावे. तो येताच रुपये परत देतील. आपल्या लग्नाचे तांदूळ पण स्वस्तात घेऊन येतील. हं चला; मुलीकडे लवकर गेलं पाहिजे.'

मुलीकडे जायच्या माझ्या घादलीत यांच्या हिरमोडाची आडकाठी मुलीच नको, या विचारावाचून दुसरा विचार मला मुचूच न शकल्यामुळे मी २०० रुपयांच्या नोटा शिड्डला देऊन लग्नस मुळघाच्या घरी गेलो.

'मुलगी ठीक होती. त्या खेडेगावात त्या जगलपर्यंत 'अष्टवर्षा भवेत् कथं'-चेच युग नादत होते. त्यामुळे त्या अकरा वर्षांच्या मुलीस लोकानी घोडनवरी म्हणू नये म्हणून मुळघानाही लग्नाची पायी आहे, हे मी जाणून होतो. पण तरीही माझ्यासारख्या विजवराकडून मुलीच्या नावे बुलट हुंडा अपटणारे कित्येक आर्थी-बाग आमच्या नगरातून मला आढळले बमल्यामुळे तशा टाग्याशी माझी नाठ पडते की काय अशी मला भीति घाटत होती; पण देण्याघेण्याची कोणचीही बातगड मुळघानी केली नाही. मी म्हणेत त्यात रमांचा संतोष ! मला पुन्हा वाटने, हे खेड-बळ लोकच खरे धर्मवीर ! किती साधाभोळा व्यवहार याचा ! रामकृष्णपंत मुकदम गावाचे कुणी गृहस्थ तिथे दोजारच्या गावाहून सहजासहजी आले होते. त्यांस ओलावून, त्यांचे समक्ष लग्न ॥

तुम्ही गेल्यावर त्या भडान्याचे हाती जे सामान घाडलेन ते येताच मी मुळ्याना गाडवविडव घालण्याची विनंती करावयास जो गेलो तो त्यांनी मुलगी देण्याचा घेत रद्द केल्याचे कळविले, तेव्हा म्हटले, 'ह सामान आता अुगीच सडवून का टाका ? यासाठी त्यातच मुलाची मुज अुरकून घेतली !' घाडभटाचे हे बोलणे ऐनताच मला राग आला मी म्हटले, 'मला मुलगी तरी द्या नाहीतर माझे पैसे तरी भरून द्या आणि तो शिद्रू भडारी आला की नाही ?' त्याने नेलेले दोनसे रुपयेही मला तुम्हीच दिले पाहिजेत !

'माझ्या या रागीट मामणीने मुळीच न रागावता अधिकच थडपणे धोडमट म्हणाला, 'तुमची दमडी न दमडी आम्ही देखू अितवेच नव्हे, पण दुनरी मुलगीही मी शोधित आहे तुम्ही काही दिवस धीर घरून अिथेच रहावे '

'मी पुन्हा गोंधळलो क्षणभर वाटले, हा मनुष्य लूच्च्या असना तर अितक्या न्यायाची गोष्ट दालता ना ! पण आता आपण थोडे सावध रहावे, आणि पुन्हा दमडी देखू नये म्हणणे झाले असा विचार करीत जेवून जो ओटीवर यतो तो माझी दागिन्याची लहान टुक तिथ नाही, माझ्या अुरान आता मात्र धडकीच भरली

मुल्गी, वसला शिद्रू भडारी नि वसले तादूळ घेअून वसला आहात महाराज ! ती येव चाडाळ चीवडी आहे नि त्या घोडभटाने आजवर असे तुमच्यासारखे दहापाच अुतावळे वचरे फसविले आहेत ! तुमची नोट तुम्ही स्नान करता करता ज्या कावळ्याने पळविली ना, तोच कावळा तुमची ही टूक पळविण्याच्या देवात होता पण अुचलगी नाही त्याच्या चोचीला शटकन्, अितवेच ! आम्ही त्या गडगनेराच्या दिवशीच तुम्हास सावध करणार होतो पण बोलावे राणो ! तुम्हीच ते मोठे मानतेन तर आमचेच दात पडते कारण तो घोडभट, तो मुळचे ना ते दोनचार भडारी गूड, गाजावाजा तर होअू नये, शिकार पण शिकार गवसावी, अशा वेतानेच, निर्वंधाचे वैचीत स्वतः न गवसता, गळा कापतात दुसऱ्याचा ! जिनवदा सावधाने को, त्यास गळेफापू म्हणून जो कोणो म्हणेल त्यावरच खुश्ट मानहानीचा खटला भरून कोर्टात खेचता पावे !

‘मुळचाच्या माझ्या मुळावरच आलेल्या मुलीच्या पायी मी पडत असलेल्या खड्ड्यातून निरसुरक्षित सुटलो ह्याचा आनंद मला होतो न होतो तोच काय सामू राय, पुन्हा येव लम्बाचे नचे सवट तियर्या तियेच दस्त म्हणून अुभे राहिले ! कारण वरील भाषण सपतं न सपत तांन रायवृष्णपत म्हणाले, ‘आता हे पहा, ही जामची मुखगी, ही आम्ही तुम्हाला देतो आणि कोवणात येण्याच्या तुनच्या श्रमाचे येवडी भाषव करतो !’ हें बोलतबोलतच त्यानी मुलीला मजसमोर अुभी घेले तरी ती माझ्या गुड्याहून फारशी काही अुच दिसली नाही त्या काळो शिष्ट-समन अमरेला ‘अष्टवर्षा भवेत् वन्ये’चा परकर देखील तिला मोठा होजीलसे स्पष्ट दिगत होत मी देखील सोडोओशाळनच विचारले, ‘मुलीचे वय किती ? फारच

लग्न लावणार होता ना, त्याच दिवशी तिच्या सवाशी ठिकाणची मुलगी वरणारच तर मी ! असा सूड भुगवल्यासारख्या अेक आवेशच चढला मला.

‘अगदी शेजारी देखील फारसा गवगवा न होवू देता ठरल्या दिवशी विवाह संस्कारास आरंभ झाला. मला ती मुलीला हळदही लागली. तोंच —

‘दूरवरून दहापांच दांडगट लोक मोठमोठ्याने बोलत येताना दिसले. बोलता बोलता शिदू भंडारी त्या घोंडभटाच्या बैठकीतल्या भितर भडान्यासह दोराशीही घेऊन ठेपलेला नी मला भेटण्यासाठी दंडम हट्ट धरून बुमा असलेला पाहिला. मनात कनलीशी भीति वाटली, पण रामकृष्णपंतानी याच म्हटलें म्हणून तसाच हळद लावलेला मी पुढे आलो. त्या शिदू भडान्याचे डोळे लाल, फिरलेले, माडी पिथून तरंरं झालेले ! त्याच्या माथीदाराच्या तोंडातूनही माडीच्या अण्ट गंधाचे अपकारे येत होते. मला पहाताच ते दटावून ओरडले, ‘अरे वामणा, त्या मुळ्याच्या मुलीशी ठरलेले लग्न मोडून. आमच्या गावाला काळोखी लावून भिये आलास काय पळून !’ मी शक्य त्या सोजन्याने दादा-बाबा करीत म्हणालो, ‘अरे, घोंडभटांनी मला सांगितलें ना की, मुळ्यांनीच मुलगी देण्याचें नाकारतें म्हणून !

‘ते वेड्यावाकड्या शिब्या हासडीत म्हणाले, ‘बुलीत गेला तो पाजी घोंड-भट ! आम्ही तुला या कोकणातली कोणाचीच मुलगी आता करू देणार नाही. चल्त, धुवून टाक ती अंगाला माखलेली हळद ! चल्त खडोवा दिसतुया जसा !’

अतिशयात रामकृष्णपंतानी मध्ये पडून शिदूला बाजूला घेऊन काहीसें गयाबया करून मांगताना मी दुरून पाहिलें. शिदूची नाडी त्याच्या चांगली परिचयाची

‘पण रामकृष्णपतांनी मात्र माझ्याकडून काहीही दड न घेता माझे दाग-
दागिने परत केले नी मी आल्या वाटेने परत फिरली ! तेव्हापासून—

‘खेड्यातील लोक म्हणजे गोगलगाय’ साळमूदपणाचे आगर म्हणजे खेडे.
मागर तेवढा काय तो लुब्ध्या ! अशी ऐक ऐक कविता ज्यावर लिहिलेली आहे
आणि मी स्वतः, ते घोडभट, तो शिद्रू भंडारी, ते त्या आटीवरच्या बेंडवीतले अितर
सालस खेडवळ, ते मुळचे, आणि आम्हा सर्वांच्या पामदळी त्या दोन आठदहा
वर्षांच्या निरपराध अभक् मुली वरमाला घेऊन ज्यामध्ये विवाहहोमाच्या पेटलेल्या
कुडात भुडी घेत आहेत, अस अक छायाचित्र काढून त्याची अकेक प्रत जुन्या
नीतीच्या अमर्यादित अभिमान्यांना भेट द्यावी अशी मला लहरीवर लहर येते ! !’

—१९३५

♦ ♦ ♦

४. काळ आणि कसर !

साऱ्या प्रमुख इतिहास सशोधकाची ऐकच दाटी मंडपाच्या दाराशी भुडा-
लेरी होती अकमेकावर वर्षेनुवर्षे नियतकालिकातून तिखट नि प्रसंगी शिवराळ
टीका करण्यापुरतीच ज्याची परस्पर ओळख असे, असे दूरवरचे शेकडो ऐतिह्य
सशोधक आज येथे दाटलेले असल्यामुळे आज त्याची परस्पर ताडओळखही होणारी
होती हाही अक सशोधनाचा विषयच असल्याने अक सशोधक त्याच कामावर
नियोजिला होता प्रत्येक आलेल्या सशोधकाची बधावलि नि विरुदावलि मोठयाने
सकीर्तीत ती ज्यास त्यास मंडपात प्रवेशावून योग्य स्थानी बसवी

ऐतिह्य सशोधक महामंडलाचे ह सवेळत अगदी अपूर्व असल्याने अनेक
प्रख्यात इतिहासज्ञ आपले अगदी अपूर्व तेथेच निवडक नियम घेऊन समेस
थालेले होते अध्यापक विते यानी गेली चाळीस वर्षे ज्या शोधविषयी खचिली
त्याची गभीर ज्ञान त्यानी आपल्या निवघात केलेली होती त्याचा तो विषय म्हणजे
‘घोडावर चालून जाताना सम्राट् चंद्रगुप्त ज्या घोड्यावर बसला त्याच्या शेपटीचे
केस किती लाय होत?’ हा होय ती चंद्रगुप्ताच्या घोड्याच्या शेपटीच्या वेगाची
लात्री निश्चिपारे अनेक पुरातन त्मानो त्या निवघात गणनाच्या तक्त्यासह देऊन
त्या पुरात्याचा पुरावा म्हणून मीयकालच्या घोड्याची चित्रे असलेली नाणी छाया-
चित्र, कागद, ताम्रपत्रप्रभृति प्राचीन वस्तु सोवतच्या प्रदर्शनातही घाडलेल्या
होत्या प्रख्यात पुरातत्त्वज्ञ श्रीयुत रावणे यानीही त्याच प्रदर्शनात अक अत्यद्भुत
प्राचीन वस्तु घाडलेली होती ती म्हणजे त्रिटिकेच्या बोळीची बुजवी बाही ही होय.

हजारों प्रेक्षक ती बाही पाहण्यास त्या गाळघात दाटलेले असत. हा शोध जर सरा ठरला, तर पुराणकालावर, रामायणावर आणि ऐकंदर मनुष्यजातीच्या ज्ञानावर मोठाच प्रकाश पडून तिचें असीम हित साधणारें 'असत्यामुळे गेली चार वर्षे सान्या विद्वान् मंडळीनी सान्या वृत्तपत्रांतून नि मासिकांतून अलटमुलट चर्चेचे लेखामागून लेख लिहून मोठी खळबळ अडवून दिलेली होती. त्यातही ते संगोष्ठी रावणे नाशिक पंचवटीचे राहणारे असल्याने सरी पंचवटी राजमहेंद्रीच्या बाजूला आहे असे मानणाऱ्या संशोधकांनी त्या शोधाविरुद्ध कुचाळकीही करण्यास कमी केले नाही. असा श्री. रावणे यांच्या पक्षाचा आक्षेप होता. त्यामुळे त्या बादाम नाशिककर विरुद्ध महेंद्रीकर असे स्वरूप घेऊन जो जो नाशिककर तो तो त्या शोधाम भरामर अनुकूल होत चालला आणि जो जो महेंद्रीकर तो महेंद्रीकर म्हणूनच त्या कुचाळकीस सरा शोध म्हणून अचलून धरू लागला. पुरातत्त्वज्ञ रावणे याचे म्हणणें असे होतें की, पंचवटीच्या ज्या बाजूकडे क्षेत्रोपाध्यांच्या असड परंपरेप्रमाणे खडकावर खडक होऊन पडलेलें लक्ष्मणाने कापलेले राक्षसिणीचे नाक नि कान

विचारले होत की 'अेका लफम्या पठाणास लाच देथून अेका अत्यंत महत्त्वाच्या वैतिहासिक सिद्धांतास खोटे पाडण्याचा यत्न करताना महद्दीकराना लाज कशी वाटली नाही ।'

जपानने चीनवर जी स्वारी केली आहे, तिचे हिंदुस्थानावर काय परिणाम होणारे आहेत, ह्या वा अशा क्षुल्लक विषयास अेक अक्षरही जाण्मा न देता वरील ज्या अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नाची चर्चा करण्यात सारी वृत्तपत्र नि विद्वान् गेली चार वर्षे गुंतले होते, तो प्रश्न 'आटिकेच्या चोळीची वाही वा पठाणाच्या तुमानीचा पाय ?' हा आजच्या संमेलनात प्रमूखपणे चर्चित्या जाणाऱ्या विषयांतोर् जसा अेक विषय होता तसाच दुसराही अेम तितक्याच महत्त्वाचा विषय थी नावेंकर ह्या सुप्रसिद्ध संशोधकांनी निवध लिहून संमेलनात प्रस्ताविला होता नावेंकर हे देशभक्त नि स्वाभिमानी अितिहासकार म्हणून प्रख्यात होते त स्यंत वैश्य जातीचे, गोमात कात नावें येथील पठेनून त्याच्या जातीची मडळी देशावर पसरलेली होती आय लोक ह् अत्तर ध्रुवाकडून भारतात आले या स्वाभिमानी देशभक्तीस लाछिणाऱ्या मताच्या ते अगदी विरुद्ध होत आर्यांची जन्मसू भारतच असून त नत्तर अत्तरध्रुवाकडे वसाहत करीत गेले, ह्या स्वदेशाभिमानी मतास ते पुरस्कारीत अितकच नव्हे तर सान्या जगातील प्रत्येक राष्ट्र ह् कोणातरी जमिण्णु भारतीय जातीने वाहर जाअून वसविल असलच पाहिजे असा त्याचा अुपगत ठाम सिद्धान्त होता त्यास समर्थिणारे अेक अत्यंत महत्त्वाच गमक त्याना अलीकडेच ज सापड्ण त्याचीच सांगोपांग सिद्धि करणारा निवध या संभ्रन्ताकरिता त्यानी घाडलेला होता त्याचा हा नवीन नि अत्यंत साधार शोध असा की नावें हा दग नावेंकर वैश्याचीच वसाहत आहे । पुरावा ? अरमममम ! दुसगातिसरा सोडा—प्रत्यक्ष नावाचाच । गोमातवातीर् ह्या नावें पठेच्या वैश्यानी जाअून तो दश वसविला नसता तर त्यास नावें नाच ठेवण्याच दसऱ्या लाकाच पाय अडल होत ।

घेतला होता. तोच आज संमेलनात चर्चिला जाणार असल्याने तीही मोठी राडाजंगी झडणारच होती.

अशा अनेक अपूर्व ऐतिहासिक घोषांचा निर्णय ह्या संमेलनात लागणार होता. त्यामुळे त्या संमेलनाचे महत्त्वही अपूर्वच आहे, असे जाणून जो तो ऐतिहासंगोष्ठाक त्या मंडपात वेळेआधीच येऊन बसला आणि संमेलनाचा आरंभ होण्याची प्रतीक्षा आमुर्तेने करू लागला.

शेवटी लललान्यांच्या नि जयघोषांच्या दगड्यात नियोजित अध्यक्ष रावसाहेब घुरघुर हे शानवृद्ध असल्यामुळे मुळीच न हगता आणि वयोवृद्ध असल्यामुळे लचकत लंगडत गमास्यानी प्रवेशले. संमेलन आरंभले.

अध्यक्षांचे भाषण

. अध्यक्ष रावसाहेब घुरघुर हे शानवृद्धाग नि वयोवृद्धाग दोभेल अशा गांभीर्याने नि विलंबाने, गुळाची भेली काटधावर चडवून, तोलून, अचलून फेरावी तसा प्रत्येक शब्द थक्कन थक्कत तोंडाबाहेर टाकीत म्हणाले, 'जटलमेन अंढ लेडीज ! मला टाजीम नमताही केवळ तुमच्या फंडली प्रेसरसाठीच काय तें मी ही प्रेसिडेंटची चेजर अॅक्सेप्टतो. ह्या कॉन्फरन्स अिसॉर्टन्स अगदी यूनिक आहे. हे तुम्हां सर्वांच्या मनावर अप्रेसणें ही माझी ड्यूटी समजतो. माझे स्पीच आपण बटेन्टिव्हली लिस-नावें. (हंसा होतो) व्हांट ! मायलेन्स ! आचरटासारखे विहेव्हता ! (हंसाच हंसा) मी अिस्लिंग व्हर्वस् पूजतो म्हणून ना ! अहो, मराठीत मुसलमाना आणि अिस्रजी नाजुन्स अॅड अंडजेविटव्हस् यांची भर घालून आपली मराठी लॅंग्वेज रिच कन्ण्याचें महत्कार्य आजवर पुष्कळ जण करीत आले आहेत. बट तुम्ही अगदी फरगटता की, मराठी भाषा जर बऱ्यात अगदी पुअर असेल तर ती व्हर्वस्मध्येच होय. आपल्या मंदर लॅंग्वेजचा जर तुम्हास काही अभिमान असेल तर तुम्ही अिस्रजीसारख्या क्रिआपदानी समृद्ध असलेल्या कल्वर्ड लॅंग्वेजमधून शयय तितकी व्हर्वस् मराठीत आगली पाहिजेत. तें महत्कार्य मी माझ्यासाठी रिझर्विले आहे. जर अिस्रजी मदर, फादर, ब्रदर, वाअिफ, अेड्सेट्रा अगदी घरगुती नामंही तुम्ही वापरता तर तीच यूनकुल प्रॉसेस् पुडे रेटून मी अिस्रजी व्हर्वस्ही मराठीत बोलू लागलो तर त्यात

रक्षण केल म्हणून जर चिपळूणनर मराठीचे शिवाजो ठरतात, तर आम्ही मराठीत ह्या व्हेरियस पारेन नाजुनाता, अडजेकिटव्हाता, अॅडव्हसना, व्हयाना सामीक करून, अनेकून, मराठीचे वाजीराव का वनू नय ? (टाळघा) जिंग्लिश ध्वस्ची घर मराठीत घालून ह्या भाष्या मदरटगच्या क्रियापदाच दारिद्र्य नाहीसे करण्याच मी अगदी रिझॉल्व्हिंगे आहे मग मला फूलिंग पीपल वाटल तितके रिटिक्युलोत ! (अवसानाच्या भरात दम लागून घापा टावीत खाली बसतात, आणि आता तुमचा मुग्य ठराव भाडा म्हणून श्री तरचे यास हातानेच सुणावतात त्याद्वारेनर श्री तत्त्वे अूठतमुठत अूठून बालू लागतात)

श्री तत्त्व—मी वायफळ वाळणारा भाणूस नाही कोणच्याही प्रकरणी तरच तेवढ नेमक सागतो आजच समेलन अपूव का ? अध्यक्षांनी मराठीचे क्रियापद-दारिद्र्य निवारण्यासाठी मित्रजा क्रियापद घ्यावी असं जे अपुनम केला त्यामुळे काही ह समेलन अपूव ठरत नाही मराठी भाषा क्रियापदाच्या प्रकरणी दरिद्री आहे खरोच, साऱ्या प्रावृत्त भाषाच तशा आहेत आपली संस्कृत भाषा ही अितर कोणच्याही सपत्तीप्रमाणे क्रियापदाच्या सपदतही जिंग्लिशचे देखील हार जाणारी नाही तव्हा मराठीत क्रियापद जी ध्यायची ती आपल्याच संस्कृत भाषेच्या अगाध निधीतून घ्यावी ही कुत्रेराची सपत्ति घरी असता दुसऱ्याच्या दाराची भीक मागत नि त्याच्या अुच्चारांनी दात विचकीत फिरण्यास आम्हास लाज वाटली पाहिजे (अध्यक्ष—दाग ! स्टुपिड !) तत्त्व ह की, स्वतःच्या संस्कृतप्रावृत्त भाषात जे शब्द आहेत वा निर्मिता येतात त्यांना लायाळून, मारून, नामनेप करून, फादर, मदर वापदा, सहृपात, वधूल प्रभृतिसारसे आभयस्यक परकी शब्द घेऊ नयेत, वापर नयेत पण आपल्यात जे मुळीच नमतीत तस विविध प्रकाराचे शब्द जस बूट, कोट जाकाट गुडिंग गुगव प्रभृति मुखेनव घ्यावे पण (अध्यक्ष—तो चिपप्रच झपा ! स्टाम !) वर तर, मी तत्त्व तेवढच सागतो आयच्या ह्या ऐतिहासिक ससाधन

हा माझा अतिहास-सशोधन शास्त्रावर आणि वलेवरच उपकार झाला आहे. तेव्हा थोडक्यात माझा ठराव हा की आपण 'ऐतिहासिक-साधन-निदालक-समिति' ह्या नावाचा आपला अेक स्वतंत्र विभाग स्थापून आज प्राचीन ठरणारे जुन कागदपत्रच नव्हेत तर जुन्या प्राचीन ठरणारे आजचे महत्त्वाचे कागदपत्र-पट्ट-वस्तु-ग्रंथ-वास्तु प्रभृति ऐतिहासिक महत्त्व पावणारे पदार्थ फाडून ताडून, जाळून पोळून निदालण्याची मोठी मोहीम आरम्भावा! (नेम! वे! हो! स्वीकार! धिक्कार! दोला! बमा! अगा गजनाची अुठट सुट्ट सरवत्ती सभेत चात्र होत अध्यक्ष घटा वाजवीत वजावतात हा हा स्पाकरा मभ्यच अिटरप्टता कामा नय!) मला वायफळ दोलण्याची सवय नाही तत्त्व तवढे मा सांगितल बाकी अलगडा अनुमोदक करतील मपल माझे भाषण!

अनुमोदक श्री अुग्गडे म्हणाते मभ्यहो आपणापैकी काहीजणास श्री तत्त्वे याचा अतिह्यसाधननिदालकमंडळ स्थापण्याचा ठराव अैकून वर वाटल नाही, त साहजिकच आहे पण अतिहास साधन सरक्षण-काय सांगव तस वाहा हा ठराव म्हणत नाही ह आपण विसरू नये आपल्या महामंडळाने प्राचीन वस्तु सरक्षणार्थ किता खप्पट केरी आहे ते ध्यानी आणा! प्राचीन कागद-ताम्रपट-साधन अग्निजठ्ठाबायुप्रभृतीच्या अुत्पातातही सुरक्षित रहावी म्हणून आजवर जगा तील अतिह्यसंगोघकानी फारतर, चिरेवदी सग्रहाय्य बाघली पोलादी कपाट ठबला ताही पडशड पावतात यास्तव कियेकाना कोणच्यातरी प्रचड पवताच्या पोटान भुयार पाडून त्यात जगातील सव महत्त्वाच्या प्राचीन वस्तु जता कराया अगा युक्ति सुचविली पण प्रचड भूकपासारख्या अुत्पातान त्या पवताती ती गमस्थ

से से कोडें सोडविण्यास. जो आपणास, आनंद घाटतो, त्यास आपण आंचवलो असतो, नव्हे का ? आपण अशा अेका इलोकाने केवढे तरी बुद्धिस्वार्तव्य गमावून घेतो ! पण त्या कविकुलगुरूने दूरदृष्टीने तसा इलोक लिहिला नाही किंवा तसा इलोक अितरांनी जिवंत राहू दिला नाही, त्यामुळे आज आमची बुद्धि त्या प्रकरणी अितकी स्वतंत्र आहे की, अुद्या कालिदासाची जन्मभू लंका होती असें प्रतिपादण्यासही आम्हां संशोधकांच्या प्रतिभेस मज्जाव करण्याची कोणाचीही छाती नाही ! पेजव्यांचें दप्तर जितके अजून अक्षुण्ण आहे, तितके जरी राजगृहातील विदुसार प्रभृति राजांचे वा मोर्यांचें दप्तर आज अवाधित राहें तरी सान्या बुद्धकालीन संशोधक मडळांची दिवाळी निघतीं दिवाळी ! बुद्ध हा मनुष्य असा कोणी नव्हताच — त्याची ती सारी कथा सूर्यावरचे अेरूपक, असा जो प्रतिभागाली पार्श्वमात्य अितिहास-संशोधकाने प्रश्न काढला आहे, तसा प्रश्न विचारून तो सोडविण्यास संशोधनज्तास जो रम्याद्भुत आनंद होतो, त्यास आपण सर्वस्वी पारखे झालो नसतो काय ? चंद्रगुप्त होत नि त्याचा घोडाही होता, येवढीच माहिती प्रचलित ठेवून बाकी गहाळ केली म्हणूनच ना आजच्या समेलनांत चंद्रगुप्ताच्या घोड्याच्या शेपटीची लांबी किती हा रम्याद्भुत वाद आपणास उपभोगता येतो आहे ? अहो, अितिहास-साधनांचा सारखा नाश होत आला म्हणूनच अितिहास-संशोधनशास्त्र नाश पावलें नाही ! अितिहासाची साधने, जर विनाशिली नाहीत तर अितिहास संशोधनशास्त्र ठार झालेच म्हणून समजा ! ज्ञानेश्वर अेक की दहा, शिवाजीची जन्मतिथि कोणती, शिवाजीला लिहिता येत होतें की नव्हतें, या कोड्यांस सोडविताना जो आनंद मनुष्यजातीस होतो त्या काव्यमय आनंदास शिवाजीचें नवकी हस्ताक्षर नाना फडणविसाच्या अक्षरासारखे पैगापासरीने मोक्याद, सापडते तर आपण आंचवतो नाही का ? रामदास नावाच्या दुसऱ्या कोणा साधूची संन्यासद चरित्रें त्या पिढीने लिहून ठेवण्याचा शहाणपणा केला नाही म्हणून आज आपणास रामदास अेक की अेकवीस ह्या वादाच्या हृदयगम व्यवसायाने मुकावे लागते, याचा तुम्हा अितिहाससंशोधक मडळांस राहून राहून खेद नाही का वाटत ? अितिहाससंशोधनास सर्वस्वी जतन करणे म्हणजे ज्या फादीवर आम्हां अितिहाससंशोधकांचे अस्तित्व तण धरून आहे, तीच सोडण्याचा आत्मघातकी सूत्रपणा करणे होय ! यास्तव माझे ठाम मत आहे की —

प्रत्येक शतकाच्या शेवटी त्या शतकातील अैतिहासिक कागदपत्रादि साधनांचा आंशिक नाश करावा.

अुशाहरणार्थ, लोकागण्य टिळकासारखा महापुरुष प्या. येवढा थोर पुरुष भा शतकात निपजून जर आम्ही त्याच्याकियीच्या अितिहाससंशोधनास पुढील पिढीस काहीच वाव ठेवला नाही तर त्या पुढील पिढीत, ज्ञानेश्वर अेक की दोन प्रभृति कोडी सोडविताना आम्हांस जो रम्याद्भुत आनंद होतो तसा

आज आपण केलें पाहिजे आणि अतिहा साधनांचा नपाटून विनाश करणाऱ्या काळाचे ह्या ठरावाने आभार मानून अन्णी शालें पाहिजे ! (टाळपा)

अध्यापक चिते - आणि कसरीनेही ! काळाप्रमाणेच कसरीनेही आमच्यावर अनंत अपकार झाले असल्याने तिचे आभार मानून तिचेही आम्ही अन्णी होणे अवश्य आहे ! काळ हा राजा पण त्याचा ह्या कार्या अतिशुशल कामदार कसर हीच ! अतिहागाची मुख्य साधनें म्हणजे राज्यांची सुविशाल दप्तरें - जसें पेश-व्यांचे, ती दप्तरें तुम्ही काळालाही कठीण जातील अशा वयप्राय दुर्गात पोलादी कपाटात, दमर शंभर कुलुपे लावून ठेवलीत तरी पहारेकऱ्यांना पत्ता न लागू देताही काळाचा कुशल नि निमुक्ता कामगार त्या दप्तरांत वेव्हा घुसेल नि रमाल्याची फडकीं, कागदाची वाडे, दर जशीची तशी दिसू देथून आतून त्यांचे कसें पीठ पाडील हें सांगूनही सांगता येणारें नाही, टाळू म्हटले तरी मघाटांनाही टाळता आलें नाही ! खरोखर, ही कसर अतिहामिक कागपत्रांचा जो नाश करते तोही आपणां अतिहामिक संशोधकास हवा तनाच ! सगळ्या कागद नासणार नाही. सधलीच अक्षरें खाथून टाकील - पण अशी की, जिज्ञासेने विष्णू चावल्याप्रमाणे खाडकन् जागें व्हावे, ओरडून ओठावे. वाजीराव प्रभूति वाक्यांतील वाकी सारे शब्द खातील पण 'वाजी' ठेवील; म्हणजे ह्या कामदात तो वाजी घोरपंड की देशपांडे की पहिला वाजीराव की दुसरा - अमुगूही नये ! कोड्यात जसे थोडें तर सामावें पण पुरतें तर सांगू नये, नसे ही कसर करते. जितक्या भार्मिकपणे की, कसरीचा हा कीडा पूर्वजन्माचा कोणो मर्मज्ञ अतिहासिक संशोधकच असावा असें वाटावे !

ह्यास्तव भी म्हणतो की पराक्रमाची मूर्ति जशी निहू तशी अतिहासिक साधननिर्दालक जो काळ ह्याची प्रत्यक्ष मूर्ति कसरच असल्याने कसरीच्या स्वरूपाचा अेक पुतळा अुमारून त्याची आमच्या या आज स्थापिलेल्या नव्या नि अतिहा साधननिर्दालक अुमडळाची देवता म्हणून नित्य पूजा होत जावी. (टाळ्या)

हे दोन्ही प्रस्ताव समत होताच अध्यक्ष महाशय आळस देत ओठले नि म्हणाले, 'आता फार लेट झाला आहे. वाकी काम आपण दुमारीच्या मीटिंगमध्ये रिझ्युमू ! भी आजची मीटिंग आता क्लोजतो !'

५. नारदाची पृथ्वीस पुन्हा भेट !

स्वर्गामध्ये अमिदीसनाप्रमाणे ता. १९ जुलै सन १९३५ शुक्रवारी, सुरसप्राट अिद्राने झाडून ताच्या देवदेवताची राजसभा बोलावली. सारे देव आपापल्या आसनांवर बसल्यानंतर देवाधीश अिद्र म्हणाला, 'नारद कुठे आहे ?'

तांच अत्यंत श्रुतिमनींहर अगा संगीताने वातावरण मंजुळ झाले आणि— असे नारदमुनि देवसभेच्या मध्यभागी आविर्भवले.

वीणा ज्याची डुलवित दिशा घे यहावा यहावा ।

पायीं, ज्यांच्यावरी जडवित्या चांदण्या, त्या खडावा ॥

सुरसति अिद्र—'नारदा, त्रिभुवनात ऐकसारखे संचरत प्रत्यहीचें वृत्त मुर-सभेम निवेदिणें हें तुमचें पूर्वापार कर्तव्य अमता, गेली हजार दीड हजार मनुष्यवर्षे तरी आपल्या पृथ्वीकडील काही ऐक प्रतिवृत्त (रिपोर्ट) धाडले नाही हे कसे ? पृथ्वीचा स्वर्गाशी संबंध जवळजवळ गुदत आल्यासारखे झाले आहे. आमची बातमी त्यांना नि त्याची आम्हाला काहीच कळनाशी झाली आहे. देवांमाणसात पूर्वी किती दाट सवध असे. पृथ्वीवरील मोठमोठी युद्धे तर काय, पण साधारण गृहकृत्येदेखील आम्हां देवाना सुपारी दिल्यावाचून होत नसत. आमच्या स्वर्गातील जुलाढाळीचाही त्याम वारवार पत्ता मिळे. मनुष्यांच्या—त्यांतही त्या यज्ञीय भारताच्या—कोणच्याही प्रकरणी तुम्हांला किती ममत्व वाटे ! विशेषतः मोठमोठ्या लढायांपामून तों लहान मुलांच्या परम्पर बोलवल्यापर्यंत आपण स्वतः उपस्थित राहून मारी भांडणे यथासास्त्र भाडली जातात की नाहीत तें पर्यवेक्षीत (सुपरि-टेंडत) असा आणि त्या कथा आम्हास सुरेख संस्कृत अनुप्लुपात येऊन सांगत असा. आम्हा देवाची ती किती करमणूक होऊ ! देवां-मानवातील तो जिद्दहाळ्याचा संबंध पुन्हा जुळावा यास्तव आमची अशी मिच्छा आहे की, आपण पूर्वीप्रमाणे पृथ्वीला पुन्हा प्रत्यही भेट देत जावी आणि मानवांकडील प्रत्येक वृत्त आम्हाला येऊन निवेदीत असावे, पृथ्वीवर देवांविषयी कोण काय बोलते, ते तर बिनचूक कळवात राहावे.'

सुरेश्वर अिद्राचें हे भाषण ऐकून दोन-चार रुद्र रागावून म्हणाले,

'देवांचा त्या मानवाशी सवध तुटून आहे तोच बरा ! त्याचा आम्हाला आता अेवढा कोणता उपयोग होतो आहे ! मानव भ्रमंटा झाले आहेत, देवांची त्यांना

सन १९३५ च्या वर्षी विहारमध्ये मोठा भूकंपझाला. त्या वेळी गांधीजींनी अेका लेखात असे लिहिले की अस्पृश्यतेच्या पापासाठी देवाने ही भूकंपाची शिक्षा दिली ! या सुळचटपणाचा या गोष्टीत खरपूस समाचार घेतला आहे.

आनंदास नागविण्यासारखेच होणार नाही काय ? पण टिळकाचे केलकरवृत्त विस्तृत चरित्र तसेच स्थिर ठेवल्यास पुढील अतिहाससशोधकाना आपली प्रतिभा चाल-विण्याला म्हणण्यासारखी जागाच भुरणार नाही ! यास्तव त्या वेळकरचरित्राचा या सनकच्या अशी नाश करावा. टिळकाच्या कुडक्या चार पाच तरी निरनिराळ्या करून ठेवाव्या. सन वरोवर तर शक चुकलेला, शक वरोवर तर महिना निराळा, शक महिना जुळेल तर मलत्याच तिसीस भलत्याच वार लिहिलेला, तसेच कुठे केसरीकार टिळक कवि होते, असा खुलेख तर कुठे कवि टिळक वदिवासात पडले असा जुन्हेखाच्या वलरीची दहावीस पाने लिहून जतन करून ठेवावी टिळकाच्या पुतळ्यावरील काही अक्षरे ठेवून काही घासून नासावी. सन १८ शे ठेवून ५६ आकडा खरवडून टाकावा, म्हणजे आज जिवजन्मनिधीच्या कोडचार्चा जी मोज आम्हा सशोधकास अनुमोगिता येते तशीच रेक्टरड टिळक नि लोकमान्य टिळक अेक की दोन, जन्मतिथि ही की ती, टिळकाचा 'केसरी' म्हणजे अेक वृत्तपत्र होते की त्यांनी खरोखरच अेक सिंह पाळलेला आणि गात्रिकदाडवाड्यात वावलेला होता, असा अनेक प्रकारचे मनोरंजक प्रश्न पुढील पिढ्याच्या अतिहास सशोधक प्रतिभेस सुद्धविता येऊन अतिहाससशोधक नि अतिहाससशोधनशास्त्र वेकारीपायी मरू शकणार नाही. फार काय सांगवे, जर आपण कुशलपणे अतिहासाची वाही नावे-गावे-आख्यायिका नि आख्यान याची चलाखीची पिसणी करून बाकीची साधने गहाळ करू शकू, तर कालिदास कोणत्या विक्रमाच्या पदरी होता हे जसे आज मनोरजनाचे कोडे पडले आहे, तसे पंचवीस पिढ्यानंतर टिळक हे कोणत्या छत्र-पति शिवाजीमहाराजाचा पक्ष घेऊन लढले, रायगडचे सत्तराशेतील प्रथम शिवाजी की कोल्हापूरचे अेकोनवोनशेतील शिवाजी, हीच अेक जटिल समस्या होऊन बसेल नि त्या भावी पिढीताने कोणीतरी जडुनायसरकार आज रामदासासवधी वाही

म्हावा अशी जर तुमची दुष्ट जिच्छा नसेल तर तुम्ही ठरावास समतावे नि प्रत्येक अतिहाससशोधक मडळाने आपल्या अेका अपमडळाकडे अतिहाससाधननिर्दालक विभागाची कामगिरीही सोपवून द्यावी ।

टाळ्याच्या कडकडाटात ठराव अेकमताने सभेने समतिला लगेच श्री तत्त्वे ह्यानी दुसरा ठराव माडला

तत्त्वे-मी प्रत्येक प्रकरणातील तत्त्व तेवढे पाहणारा माणूस, अतिहास-सशोधनशास्त्राची शक्यताच जगात कशी झाली ? अतिहासाची साधने वारवार नाश पावतात ह्यामुळे अगदी पहिला मनु राजा म्हणतात त्याच्यापासून जे लक्षावधी राजे झाले-सारे सूर्यवंशी, रघुवंशी, चंद्रवंशी, यादववंशी, पंडुवंशी, मौर्यवंशी, काण्ववंशी, आध्रवंशी, शालिवाहनवंशी, राष्ट्रकूटवंशी, पाडव, चेर, चोळ-यदव, राठोड, गुहिलोत-रामा रामा ! नुसत्या वशाची नाव घेता घेता दुवास खुलडून जातो ! —

त्या त्या वशाताल शंभर शंभर पिढ्या ! त्या लाखा राजांची चरित्रे जर प्रत्येकी नेपाळियनच जग विस्तृत चरित्र अपलब्ध आहे तितकी जरी विस्तृत चरित्र आज अनष्ट असती आणि मोलने ग्लडस्टनच लिहिले तसे वाडचे वाड त्याच्या दशलक्षावधि प्रधानांच्या चरित्राच जर आज अपलब्ध असत, तर त्या पुस्तकाच्या भारासाली शेष देखील मटवत माडून वसता त्याचा नुसती वशावळी प्रथमापासून शेवटपर्यंत म्हणता म्हणता आयुष्य संपून जाते अेक आवृत्ति करायला दसोळ आयुष्य पुरत ना ! मग अभ्यास कुठला ? त्यातच त्या त्या पिढीच प्रमुख कवि ज्यातिपी, शिल्पी, वैद्य ऋषि, पुराणिक यांचीही आत्मचरित्र जिवत राहतो प्रत्येकी लक्ष लक्ष ग्रंथ लिहिणाऱ्या ग्रंथकारांच्या ग्रंथांची वाडे, साम्राज्याची दप्तर शतकाटी रामायण, कोटिकोटी वमग रामा रामा ! तर ती सारी मेलेल्याची अतिहाससामग्री टेवण्याग भूमि कमी पडून जिवताना राहण्यास अगुशभर स्थलही थुरते ना ! तव्हा वरचेवर जुने ग्रंथ, चरित्र ताम्रपट, कागद, वस्तु वास्तु सारखी नाश पावत गेला ह्याविषयी आपणां ऐतिहासिक सशोधकांनी महोत्सव करावयास हवा महोत्सव ! पण तत्त पाहतो काण ? ह्या जीण ताडपत्र्याचा चुराडा करून, अतिहासाचा नाश करून आमच्या अतिहाससशोधनशास्त्राचे अस्तित्व बाणी शक्य केने ? काळाने ! त्या विनाशकर्तीने ! ह्यास्तव आपल्या ठरावात ज्या अर्थी अतिहासनिर्दालन ही अतिहाससाधनाच प्रमुख वस्तू आहे ह तत्त्व आपण मान्य केने आहान त्या अर्थी त्या विनाशाची दयता जा काळ तिचेच आभार सर्वांआधी आपणा अतिहाससाधकाम मनपूर्वक मागवयाम नकात काय ? अतिहाससशोधकाच काळ हाच कुळदवत आह आजवर तत्त्व न जाणल्यामुळे कोणाही अतिहाससाधन मडळाने काळाचे अपवार समजले नाहीत यास्तव त अपूर्व काय

आठवणदेखील होत नाही. पूर्वी आमचे हविर्भाग व्यवस्थित पोचत, आम्हीही त्यांची वास्तपुस्त ठेवीत असू. पण आताही त्यांनी आमची खंडणी साफ बंद पाडली आहे. ना चोयाही ना सरदेशमुखी ! श्रीकांचीं स्थंडिलें कधीच विझून गेली; पार-सिकांचा अग्नि अद्धवस्त; आयुंदेखील अनार्य झाले. अहो, ज्या भारतवर्षातून प्रत्यही देवांचे मुख जो अग्नि त्यात सुगंधी नि स्निग्ध अशा ताज्या ताज्या तुपाचे शीत आणि रुचिर मांसाचे ढीगच्या ढीग अपिले जात, त्या भारतातून गेल्या अग्न्या वर्षात कुसुंदवाडच्या टपालातून अक बोकड काय तो घाडला गेला ! चारपाच माणसाना देखील जें मांस अपुरें पडावें त्यात तेहतीस कोटी देवांची भूक. मागेल असें का त्यांस वाटले ? त्यांनी आमची चेष्टा चालविली आहे दुसरें काय ? अशा मानवाशी यापुढे जिव्हाळ्याचा संबंध कसला ठेवता ? अिद्रा, भारतवर्षाकडून अजून वर्षाकाठी थोडातरी आज्याच्या आहुतीचा नो अजमासाचा पुरवठा आम्हां देवास होतो, पण त्या शुद्धाम, शुर्मट नि नास्तिक गुरोप अमेरिका, विशेषतः तो रशिया, त्यांनी तर ज्या देवमुखास्पद अग्नीमध्ये प्रत्येक जन्ममृत्युप्रवासयुद्धप्रभृति प्रसंगी सुहचिर आज्य नो अजमांस अपावयाचे त्यात हटकून कोळसे आणि पेट्रोल ओतीत बसवें आं ! अिद्रा, जिव्हाळ्याच्या संबंधाचे नांव मोड. देवांची खंडणी गेलीं हजार वर्षे तंबली ती अगवून घेण्यासाठी या मानवांशी जर कोणचा संबंध

नारद—' त्याच कारण असेच अेक होते मजविषयीही त्याचा अेक गैरसमज झाला होता की,

' हा तो सारा कलह करवों ! ' भाडसोरा जनानी ।

पूर्वी कडी विकविलि तिला लोक तो सरय मानी ॥

त्याच्या 'भाडाभाडी' पूर्वी चालत तेव्हा मी थोडी गमत पाहत अुमा असे सरयच ! पण—

मातेची का ? वलह बघता मौज कोणा न पाटे ?।

तोचेहो मी परि अलिकडे काडि का नावहो तें ।।

लोकार्या म्या सतत झटतां नारदानें, पुराणे ।

गातो थोडें । चुकुनि कळही लागता लाव गाजें ! ! ॥

म्हणून मी त्याच्यात जाणेच सोडून दिले तरीही ज्या अर्थी त्याच्या भाडा-भाड्या नि लड्गालट्ठी सारखी चालूच राहिली त्या अर्थी ' नारद येतो म्हणून भागची भाडणे होतात ' असे म्हणण्यास त्यांना सोडच राहिले नाही. जर्मन महा-गुड्यात मी अेकदयांचेसाठी चकारशब्दमुद्रा अुच्चारला नाही कैसरला भेटलो नाही की झारला, की लॅनिनला अतर्ज्ञातान आपली सगळी लाथाळी पाहन होती, पोट घरघरून हसत होती '

अिद्र—' आता त्यांना तुमच्यावाचूनही चागले मरेमरेतो भाडता यावयास लागले असल्यामुळे, तुम्ही कळ लावीतो ते थांबतच नाहीत म्हणता ? असो आता तुम्ही पृथ्वीवर पुन्हा संचारार्थ नित्य जावे, देवाविषयीचे मानवाचे गैरसमज शक्य तो दूर करावे पृथ्वीवरील लोक देवाविषयी काय बोलतात ते सारे वृत्त आम्हास मागत चलावे आपण आणलेल्या माहितीचे अेक परिपत्र (सर्क्युलर) आम्ही सर्व देवाम घाडले जाण्याची व्यवस्था वरू भगवान् विष्णूने घेतलेला नवयुगप्रवर्तक नवावतार जो विज्ञान त्याचे वचेस्व मानव्यावर स्थापण्याच्या पुण्यकार्याही आपण झटालच '

+

+

+

अहिमानद नि शब्दशास्त्री वादाच्या भररंगात आले होते वाद रगता रगता जाता, जणती अेकेकेरीदर आला अूकय देवाच्या राणाने अेचो हे दोघासही मान्य होत पण ह्या वर्षी अेकदम दोन भयकर भूकन लागोपाठ विचाऱ्या भारतावर घाडण्या-अितका देव रागावला ना, हा त्याच्या मतभेदाचा मुख्य प्रश्न होता

शब्दशास्त्री—' अहो अहिमानद, जस्पृश्यता ही शास्त्रशुद्ध, सनातन, प्रत्यही कोट्यवधि लोक ती पाळतात, सर्व भारतवषभर ती पाळली जाते, पण हा विहारमधील भूकप तर ह्याच वर्षी झाला अर्थात् देवाला मनुष्याचा अितका

विशेष राग येण्यासारखी कोणतीतरी विशेष पापमय घटना ह्याच वर्षात घडलेली असली पाहिजे. अस्पृश्यतेची शास्त्राज्ञा सनातन असताही अुच्छेदून त्या होत जातीचा सारा विटाळ समाजात कालवावा, अितकेच नव्हे, तर देवांच्या देवळात देखील अस्पृश्यांना येथू द्यावे ही तुमची पाखंड चळवळ ज्या अर्थी याच वर्षी चालू झाली त्या अर्थी तीच ती पापी विशेष घटना असली पाहिजे की, जी योगे देवाला आम्हा मानवांचा हा विशेष राग येऊन आमचे डोळे अुषडग्यांसाठी हा दंड त्याने द्यावा! अहो देवाचा न्याय किती सत्वर नि किती काटेकोर असतो पहा. गुरुवायुपूरच्या देवालयात त्या कुठ्याहूनही ओंगळ्या नि अनंगळ असणाऱ्या अस्पृश्यांस नेण्यासाठी तुम्ही पापी लोक त्या देवळाच्या दरवाजाशी जाता न जाता तांच देवाने भयंकर भूकपाच्या अवड्यात सारा विहार प्रांत ढकलून दिला. गंगामाय रागाने फुगून या पापी भूलोकास सोडून स्वर्गात परत जाण्यासाठी अंतराळात अर्धी अुंच चढून गेली! तेव्हा हे स्पष्ट आहे की, महाराष्ट्रेडांना देवळात नेण्याचा जो पापी अुपक्रम तुम्ही केलात त्यामुळे चवतळून देवाने हा दंड मनुष्यास दिला आहे. भूकप नको असतील तर अेकच अुपाय की, धर्मशास्त्रानुसार नि सनातन रूढीप्रमाणे अस्पृश्यता पाळावी नि मंदिरप्रवेशाचा हा अष्टाकार तत्काळ बद करावा !'

अहिंसाबंद—' अहो शब्दशास्त्री, ती सुधारणाचळवळ आम्ही तत्काळ बंद केली तर आज अेकट्या विहारला भूकप झाला तो साऱ्या भरतखंडभर पसरेल. नुसती गंगाच नव्हे तर गोदा, कृष्णा, कावेरी, प्रत्येक ओहोळ, फार काय नगर-संस्थेचें प्रत्येक गटार रागाने तुडुब फुगून वर अुमळून यच्यावत् नगरसंस्थातील आधीच नाकास असह्य झालेली घाण शतपटीने अधिक वाढलील. सुधारणा ही या वर्षीची भूकपकारक विशेष घटना नव्हे; तर आजवर अस्पृश्यता हें महापाप आहे असें तुम्हांस कोणी शिकवीत नसल्यामुळे तुमचे ते पाप अहेतुक नो अज्ञानजन्य म्हणून जे थोडेसे क्षम्य होतें तें, आता आम्ही तुम्हांस तें पाप आहे असें या वर्षी सामत अवताही तुम्ही अेकत नाही त्यामुळे, असम्य ठरले. ही ती भूकपकारक विशेष घटना होय. अस्पृश्यता ठेवणारच, मद्रामला गुरुवायुपूरचे मंदिर अस्पृश्यांना अुपडणार नाहीच, असा हट्ट धरल्यात म्हणून विहारला भूकपाचा भयंकर

अहिंसावाद— अहो शब्दशास्त्री जर गुरुवायुपूरच्या आणि अितर देवमर्दि-
रास भ्रष्टविषयासाठी आम्ही सुधारक घडपडतो म्हणून भूकप झाला, हें तुमचे म्हणणे
क्षरे असत तर ता भूकप जे सुधारक त्या वेळी त्याच गुरुवायुपूरच्या दवळात बळ
बळ—नव्हे—सत्याग्रहान घुमत होते तव्हा त्याच्या छावणीत व्हावयास ह्या होता
पण अस्पृश्यतानिवारणाची नि मंदिरप्रवेशाची घोर प्रतिज्ञा करून गांधीजीप्रभृति जे
सुधारक त्या दवळाजवळ ठाण माडून बसले होते त्याच्यासमोराल त्या साधुशील
दरिद्रीनारायणास शोभेशाद्राक्ष लोणी मोसवोप्रभृति चापड्या आहाराचा ढोंगसुद्धा
हळमळ नये आणि हळमळून कोळमडला तरी नेमका त्याच्या ताडात यथाप्रमाण
पडावा अन्नाचे घेताने कोळमडावा, असा बुलढ देवाने त्याचा मावदिष्ट पातुणचार
वेग तो कसा ? अस्पृश्यतानिवारक पुढारी मद्रासमध्ये पाप करतात म्हणून
विवाच्या विहारंग हजारो दामकामुळे गगच्या भूकपोय महापुरात गळचुडी देऊन
बुडवून टाकण्यात हा तुमचा दव म्हणजे कोणी ठकाचा मरदार होता की काय ?

अहिसानंद— केव्हाही नाही ! आम्हां त्या क्रूराविरुद्ध प्रथम त्याच्या दारात आडवे पडण्याचा सत्याग्रह पुकारू; शेवटी अन्नसत्याग्रह पुकारून स्वतःच अपागी मरू !

नारद— तर मग जो देव त्याची प्रार्थना करण्यास, त्याची स्तुति गाण्यास काही लोक विसरतात म्हणून जे प्रार्थना करतात त्यामुद्धा, जीं लेकरें पुरते दोन शब्दही अजून योलू शकत नाहीत, नव्हे जीं अपर्ये अजून गर्भातच आहेत, त्यांमुद्धा हजारो जणांचे जीव भूकंपादि भयंकर अरिष्टांच्या गदेसाठी चेंदामेंदा करत टाकतो, तो देव की दैत्य ; अहो, तुम्ही त्या दयाळू महत्त्वमय परमकारुणिक पतित-पावन भगवंताच्या टायी अशा कल्पना आरोपून त्याची नकळत का होआना, पण कोण विटंबना करता आहां, पहा वरें !

शब्दशास्त्री— मग नारदमुनि ! वेद, अवेस्ता, पुराण, कुराण, वायवळ, तालमदप्रभृति यच्चायत् ओश्वरी धर्मग्रंथात देवाची प्रार्थना न केली, तर तो रागावून त्या लोकांवर रोग, दुष्काळ, भूकंप, जलप्रलय, अग्निप्रलय प्रभृति संभ्रंशणतो असे जें ओश्वरानेच ग्रथिलें वा कथिलें आहे, तें काय सारें छटके आहे सांगा, हीं धर्मग्रंथें आम्हांहून आपणांस अधिक विनचूकपणे कळतात यांत आम्ह काहीच शंका नाही.

नारद— तर मग सांगतो अँका ! हे सारे ग्रंथ ओश्वरग्रथित वा ओश्वर कथित नमून मनुष्यकृत आहेत. आपला 'आतला आवाज,' 'अंतःस्फूर्ति.' ही देवाची प्रत्यक्ष वाणी, अिच्छा, स्फूर्ति, आज्ञा होय, अशा प्रामाणिक भावनेने वाह थोर पुरुषांची स्वतःच फसगत झाली, काहीनी स्वतःचें स्तोम माजविण्यासाठी जाणूनबुजून दुसऱ्यास फमविलें. या विशाल विश्वाचे सृष्टिनियम ठरलेले असू त्यांचा, तुम्ही मानव तुमच्या अत्यंत तुच्छ आवडोनिवडीप्रमाणे तुमच्या त्या धर्म ग्रंथात ज्यास पाप वा पुण्य समजता त्याच्याशी लवलेशही संबंध नाही. मुसलमान ख्रिस्त्याना गाय मारणे पाप नमून बहुधा पुण्यही वाटतें, हिंदूना ते महापाप ! नियोग अँकदा ब्राह्मणानाही पाप नव्हते; आज तें महापाप ! असा तुमचे तुम्हीच जे पापपुण्याचा बोटारच्या थुकीप्रमाणे, पत्त्यांच्या पिसणीप्रमाणे, खेळ करू शकता, त्याच्या लहरीप्रमाणे या प्रचंड विश्वाचे अबाधित सृष्टिनियम बदलू शकतील हे मानणे म्हणजे देव हा माणसाचा गुलाम आहे असे मानण्यासारखे आहे. तुमच्या घराची कळती भित धाडकन् कोसळली किंवा जुन्या किल्ल्याचा भनकम बुरुज घडाडला वा नवीन बांधलेल्या कच्च्या पायाचा प्रचंड पूल कोलमडला तर तो, पाया खचल्यामुळे वा जीर्ण बांधकाम हदरल्यामुळे होय. पण त्या, भितीवर बुरजावर वा पुलावर रेंगाळणारे वागुरडे जर समजले की, आमच्या हातून काही पाप घडले म्हणून हें घर, बुरुज वा पूल कोसळला, भूकंप झाला, त्यांची अँडी कच्चीवच्चें चककाचूर झाली, तर तुम्ही हमाल ! त्याचप्रमाणे तुम्ही माणसें

जेव्हा भूकंपात पर्यंत कोसळले, समुद्र बुफाळले, नद्यांचे डोहच्या डोह आचमनासारखे भूगर्भातील बुसळत्या अग्नीने पिअून टाकले, तेव्हा हा सृष्टिक्षोभ तुम्हा चार सुधारक बागुरड्यांनी 'देवमंदिरे अस्पृश्यांस भुषडा' म्हणून सांगितलें असता अितर सनातनी बागुरड्यांनी तें अकलें नाही यास्तव झाला, असे समजता तेव्हा गला हसू येतें ! प्रार्थना केली नाही तर देव रागावतो म्हटल्याने देवच दैत्य ठरतो अितकें मी तुम्हांस सांगितलें ! आता आणखी असें सांगतो की, (सृष्टिव्यवहारापुरते तरी जे कोणी देवाची प्रार्थना न करता सृष्टिनियमांच्या अवाधित क्रमासच तोंड देतात आणि त्यातील अनुकूल ते नियम पाळून प्रतिकूल नियमांस तोंड देतात ते प्रार्थना न करणारे लोकच देवास अधिक आवडतात.) तो रशिया पहा ! तुम्ही देवालाच दैत्य बनविणाऱ्या ज्या भावड्या कल्पना करून खऱ्या देवाचें विडंबन करता तसें करण्याचें रशियाने सोडून तसा देवाचें अस्तित्वच नाकारलें. मानव्याला एकदरीस ज्या परिस्थितीत जें अनुपयुक्त ते चांगलें, तें पुण्य, जे अनुपयुक्त ते त्या परिस्थितीत वाओट, पाप ! हा मानवांचा मानवधर्म ! और सव् झूट ! त्या मानवी पापपुण्याचा, बागुरड्यांच्या पापपुण्याचा अनुष्माच्या हालचालीशी नसतो तसा, सृष्टिनियमानुसार होणाऱ्या सृष्टीच्या प्रवंड भूकंपापामून तों यःकश्चित् कोथिविरीच्या पणकंपापर्यंतच्या हालचालीशी काहीथेक संबंध नसतो; म्हणून प्रार्थना, अनुष्ठाने प्रभृति तदर्थक भावडे अपाय अज्ञान वा थोतांड ! असें म्हणणाऱ्या त्या रशियावर खरा देव बुलट प्रसादला आहे ! रशियात प्रजा वाडत आहे, त्यांना पुरून सुरेख अितकी घनघान्यसमृद्धि पिकत आहे, रोगरात्री धटत आहे ! प्रार्थना करणाऱ्या तुमची परेदारें—देवळेसुद्धा थेंक वर्षात दोन भूकंपात गडप करणाऱ्या देवाने तिकडे यावर्षी अेकसुद्धा भूकंप धाडला नाही, अितकेंच नव्हे तर तुम्ही भूकंप भावविण्यासाठी अस्पृश्यता निवारावी की ठेवावी, प्रार्थना कुराणानुसार मशिदीत करावी की वेदमंत्राही देवळात, या भावड्या चर्चा करीत असता तिकडे ते रशियात भूकंपविद्येस अध्ययून त्याचे सृष्टिनियम समजावून घेत भूकंप कुठे, कसे, केव्हा होतात ह्याचें कित्येक अवाधित नियम आविष्कारूनही बसले आहेत. नक्की ओळखलेले भूकंपाचे पट्टे टाळून ते आता नगरें पसवू शकतात !

शब्दशास्त्री — पण ते रशियन नि युरोपियनही ख्रिस्ती आहेत, आणि ख्रिस्ती लोकही चर्चातून प्रार्थना करतात असे आम्ही अेकतो !

नारद — तुम्हा हिंदु-मुसलमानांप्रमाणे ते रशियनादिक युरोपियन पूर्वी बायबलास अीश्वरकृत मानून तसाच वेडगळपणा करीत, तेव्हा भूकंपाविषयी त्यांच्या तुमच्यासारख्या दुधखुळ्या कल्पना असत. त्यांचा अेक अंतिहासिक दारला (पूर्वाप्रमाणे पौराणिक भाषेत नव्हे तर—) अंतिहासिक भाषेत सांगतो तो अेका—

करणारा — हा तुमचा देव म्हणजे अशा चोराच्या अपराधासाठी नावसन्याशाबुद्धा साऱ्या नगराचा वत्तल करणारा आणि ज्या वापट्यात त्या चोराने छुटल त्या वापट्यातही फाशी देणारा कोणी सवात्री नादिरगहाच असल्या पाहिजे नव्हे काय ?

शब्दशास्त्री— वा ! नारदा वा ! भगो सोड मोडगी या सुधारकाचा ! जगदी अमच मोही विचारल हात ! काय अहिमाने, वाला आता चूप का ?

नारद— आणि काय हो शब्दशास्त्री, 'अस्पृश्यतानिवारक सुधारकाच्या पाखडाने रागावूनच मी दय, विहारचा भूकपाचे पडणा पाडता ' अशी दवाची स्वहस्ताची वाटभर चिठ्ठा तरी तुम्हास आली होनी काय ? जर बाली असला वा शास्त्रायनिच देवाचा तसा निश्चय तुम्हा अनुमात्रीन असला तर विहारच्या भूकपात मूठभर सुधारकावरावर हजारो वणधमाभिमाना स्पृश्यानहा देवाने ठार मारल अिनकच नव्हे तर जा शेकडा स्पृश्य मंदिर आत अस्पृश्याचा सावलादेखील पडू न देना शेकडो वर्षे घुड राहिला ताच देवमूर्तीमुद्धा भूकपाय लायेच्या ठोकरी सरसा घुळस मिळविनी आणि अस्पृश्य बट गाभाऱ्यात जाऊन ब्राह्मणासह रई पडत ज्यात स्वहस्त देवास अभिषेकू गकतात शेकडा चाभार—महार—ब्राह्मण—मराठे ज्यात प्रकट सहभोजन णोडनात ज्यात अस्पृश्याच 'पूवामृश्य' करत सोडत ते जाननाततोडर अस रत्नागिरीच पवित्रपावन मंदिर मात्र सुरक्षित ठेवल ! थगा शास्त्रायाचा निव्वळ टर खुडविणाऱ्या ह्या तुमच्या दवाहून कोणचा अस्पृश्यतानिवारक सुधारक अधिक पाखड आहं रागा वर ? सुधारकाजितका पाखड पण अस्पृश्यता पाळता म्हणून तुम्हा सनातना मडळावर बाणताहा सुधारक जा बहरकधीहा करू अिच्छिणार नाहा थगा जाऊपोळ हाया याहा तुम्हा विहारी

मातांना, जन्मून दुधाची पहिली धार पीत असलेल्या शोकडो लेकरांना ज्या भूकंपाने वकामुरासारखा आपला रक्तवंबाळ जवळा धुसटून कचाकच खावून टाकलें, त्या भूकपाच्या भयकर संकटास दंड म्हणून जो देव देवू शकतो, त्याचे भक्त म्हणवून घेण्यास हिंस्र राक्षस देखील कचरतात ! अशा हिंस्र देवाचे भक्त म्हण-विणारे तुम्ही अहिंसावादी अथवा मिथ्याचारीतरी आहात नाही तर महामूर्ख ! त्या चापड्या ननातन्याची बुद्धि पालटून त्यांना अस्पृश्यतानिवारणाची सदबुद्धि द्यावयाची शक्ति त्या देवान - तो देवच असला तर - होतीच होती ! क्षमाशील देवाने तें न करता प्रथम त्यांना अस्पृश्यांचा छळ करणाऱ्या स्मृत्या पडवून त्यांना दुर्बुद्धि दिली आणि नंतर त्या दुर्बुद्धीसाठी, त्यांच्या हजारो जीवांच्या सपासप माना कापल्या. गळे घोटून प्राण घेतले ! - हा देव कां दैत्य ! वरें, क्षेत्रज्ञाच्या मुसलमानात, जपानमध्ये, दक्षिण अमेरिकेत अस्पृश्यता हिंदुस्थानसारखी नाही ना ?

दोघेही - नाही !

नारद - मग तेथेही अनेक भूकंप कां झाले ?

अहिंसानंद - त्याच्या परिस्थितीचा मी अद्याप फारसा अभ्यास केला नाही पण - पण त्यांनी वाहीतरी दुसरी पापें केली असतील !

शब्दशास्त्री - बहुधा सर्वरोगप्रतिबंधक पंचमव्य ते लोक नियमाने पीत नसावेत; आणि सर्वारिष्टतातिप्रीत्यर्थ ' श्रीराम जयराम जयराम ' हा मंत्र अथवा कोटी वेळा जपतही नसावेत ! रामनामाचा प्रताप अरिष्टनामक आहे ?

नारद - तुम्ही प्रत्येक मठे नेताना ' रामबोलो भागी राम ' म्हणून राममंत्र सारखा उच्चारीत स्मशानापर्यंत जाता; पण स्मशानात तिरडी टेवताच ती सारीं मढीं तें अरिष्ट टळून जिवंत होतात काय ? हिंदुस्थानात हा मंत्र घुणोघुणे जपता - हिंदुस्थानवरच जगात कुठेही नाहीत अतकीं अरिष्टे आज कोसळली आहेत ! भूकपाची मायची साय आली आहे !

अहिंसानंद - पण तथापि भूकंपविघ्नेचा मी आजवर जो खोल अभ्यास केला, त्यावरून अथवा सिद्धान्त मात्र मी निश्चितपणे सांगू शकतो की, त्या वेदज्ञ जपान, दक्षिण अमेरिकाप्रभृति ठिकाणी देवाची प्रार्थना वेळच्यावेळी होत नसावी, म्हणून तिकडे भूकंप होतात. आमच्या अस्पृश्यता-निवारक मंडळीच्या नेद्रात जिये जिये देवाची प्रार्थना वेळच्यावेळी होते तिथे तिथे भूकंप आला नाही. सावरमती, घर्घा, अहिंसाळू क्षाल्यापामून राष्ट्रीय मंत्रांची अधिवेशनें जिये जिये भरली ती तीं स्पष्टें भूकपाची छाती झाली नाही दिव्याची ! प्रार्थनेमुळे प्रसादून देव भूकंप घाडीत नाही. भूकंप नकोत तर प्रार्थना करा ! मग देव रागावून भूकंप कां वरें घाडील ?

नारद - अहिंसानंद, ऐसाद्या गव्हर्नरला तुम्ही मानपत्र दिलें नाहीत म्हणून त्याने राजधानीतील वायकागुलामाणसांची सरसहा कत्तल केली तर त्या गव्हर्नरला तुम्ही न्यायी, सत्त्वशील, नि दयाळू म्हणाल का ?

लिस्वनचा भूकप आणि युरोपियनाचा धर्मभोळा मूर्खपणा

जितवी सन १७५५ त लिस्वनला भयंकर भूकप होऊन लिस्वन नगरीची नगरी गडप झाली ! पंधरा हजार भाणसे चूटकीसरशी चक्काचूर झाली ! सारा युरोप हादरला ! तेव्हा या भयंकर अरिष्टास टाळण्यासाठी त्या भावड्या ख्रिस्ती लोकांपैकी जे प्रॉटेस्टंट सुधारक होते ते म्हणाले, 'या रोमन कॅथोलिक सनातन्याच्या धार्मिक रूढि देवाला आवडत नाहीत म्हणून देवाने हा दड दिला यास्तव जाता प्रॉटेस्टंट सुधारकांच्या धर्मासिध सर्वांनी आचरावे, म्हणजे भूकप येणार नाहीत' हे अैकताच रोमन कॅथोलिक सनातनी खवळून प्रतिपादू लागले की, 'सनातन ख्रिस्ती धर्मरुढीना तोडण्याचे पाप जे हे प्रॉटेस्टंट सुधारक करीत आहेत त्यानेच देव रागावून लिस्वनला अुच्छेदिल ! ह्या प्रॉटेस्टंटानेच नामशेष करणे हाच अक भूकपापासून जगतास बचावण्याचा अुपाय आहे' कॅथोलिक सनातनी बहुसंख्य असल्यामुळे त्यांनी नुमते बोलूनच न थायता लिस्वन नगर पुन्हा अुभारण्याच्या आधी जे भूकपातून अुरलेमुरले प्रॉटेस्टंट त्याच्या हाती लागले त्याची त्या कॅथोलिकानी कत्तल केली आणि ते बळी दिल्याने देव प्रमादल अम समजून त्याच्या कत्तलीच्या पायावर नगरग्राम पुन्हा अुभारली आणि हे पुण्यकृत्य देवाम निवेदण्यासाठी ह्या कॅथोलिक सनातन्यानी अेक मोठी सामुदायिक प्रार्थना केली ! परंतु त्यानंतर झालेल्या अक भूकपात हजारो कॅथोलिक लागहा सापडले, तिथे जिवंत गाडले गेले—जाताहेत !

वाङ्मयशास्त्री — मोठे दुष्खुळे होत हे युरोपियन ख्रिस्ती लाव !

नारद — होय, फरक अितकाच की, त युरोपियन ख्रिस्ती पूर्वी दुष्खुळे होते नि तुम्ही हिंदु मुसलमान अजूनही या प्रकरणी दुष्खुळे आहात ! असृश्यताच्या पापाने—की असृश्यतानिवारणाच्या पापाने भूकप झाला हे तुम्ही हिंदु तुमच्या अपुऱ्या, अधवट नि अधळ्या 'आतल्या आवाजात' विचारीत बसला आहात आणि तो भूकप मशिदीत सामुदायिक निमाज पडले म्हणजे टळल म्हणून मुसलमान अल्लाच्या प्रार्थना करीत आहत ! तरी वर की त्या भूकपात विहारमधली शेकडो देवळे जशी चक्काचूर झाली तगाच बरेटघाला प्रत्यहा निमाजानी निनादणाच्या शेकडा मशिदी भाताम मिळाल्या !'

अहिसानंद — मग हा दुष्खुळेपणा त्या युरोपियनांनी वट्टा साडला ? कोणी निकविल त त्याना ?

नारद — जेव्हा त्यानी रायबलानी स्मृति मिटून विज्ञानाची स्मृति अुपडली तेव्हा ! — विज्ञानाने निकविल हे त्याना

वाङ्मयशास्त्री — हा विज्ञान कोण ?

नारद — हा विष्णूचानेच अवतार ! सृष्टिव्यवहारापुरतें तरी तुम्ही आता ह्या विज्ञानाची स्मृति अनुमरा ! तिच्या बळेच युरोप दूरदर्शन, दूरध्वनि, पृथ्वीचे

साम्राज्य, समुद्राच्या खोत्र तळापासून ता आकाशाच्या मिरल स्तरापर्यंत अव्याहत गति प्रभृति अत्यद्भुत आश्चर्ये धुरोप करू शकत आहे हा विज्ञानदेव लाचडुचपत, पूजनवेद्य, वळी-वाकड निमाजकुरमानी, मंत्रतंत्र, स्तुतिनिदा, वशासही अपेक्षित नाही, वगानेही प्रसादत नाही, रागावत नाही, तो कोणाच्या गळ्यातील साबीत होत नाही कोणास गडा घालीत नाही ! अगधित सृष्टिनियमान्वये त्याचा सारा वारभार चांग्लो तुम्ही माणसानी त्याच्या स्मृतीत भूकप वा हातो ति त्याच्या श्रुतातापासून माणसाच रक्षण वस नि किती प्रमाणात करता येतील ते शिकावे ह्या विज्ञानाने आणलेली ही स्मृति तुमच्या वायवळ-कुराण पुराणाप्रमाणे मनुष्याच्या कोत्या ज्ञानाच्या नि अज्ञानाच्या आतल्या आवाजाचे पडसाद नसून ती खरोखरच श्रीश्वरकृत आहे सनातन आहे, कारण ती त्रिकालाबाधित सृष्टिनियमासच वाय ती मागते—तुमच्या मानवी कल्पनानी कल्पिलेले देवही त्या स्मृतीतील नियमास खुल्लू शकत नाहीत ! कारण ती मनुष्याच्या देवाने युजवया ताडपत्रावर वा खजुराच्या पानावर लिहिलेली नसून विश्वाच्या दवाने आकाशाच्या नीलपत्रावर तांब्याच्या जाण्वक्य अक्षरात मुद्रिली आहे ! एपातल्या एपात वशास म्हणावयाचेच तर मनुष्यास तरी, तिलाच सनातन धर्म म्हणता येतील !

शब्दशास्त्री — ह्या स्मृतीतून भूकप टाळण्याचा आमच्यापुरता आत्ताच्या आता आपण कोणता उपाय सांगू शकता ?

नारद — (हसून) भूकपविद्येचे जे नियम आहेत त्या सृष्टिनियमाचा शोध लावा जे कळले आहे त्याच्या आधारे भूकपाचे पट्टे भूगर्भात कुठे कुठे आहेत ते निरिचन करून त्या त्या वक्षेत वसति करू नका, नगर वसवू नका आणि भूकपात आपण दगावतो तर आपल्या कुटुंबानीत जी वाणी मूल माणस वाचतील त्यांना नाही तरी अन्नवस्त्राचा आधार असावा म्हणून सापडण्याच्या आधीच शक्य तितक्या मोठ्या रकमेचा विमा श्रुतरून ठेवा महाराष्ट्रापुरतें बोलायच तर मुंबयीची नवमारत किंवा पुण्याची कामनवेल्य ह्यात विमा श्रुतरावयास येत असाल तर माझ्याच बरोबर का चलाना ! मी तिकडेच चाललो आहे

नारदाच्या ताडची ही वाक्ये ऐकताच शब्दशास्त्री सविस्मय वर पाहात म्हणजे नारदा आपण या विमा मडळ्याची खडती (जेजसी) घेतलेली आहे की काय आजकाल ? अरे या गभीर सनातन विषयाचा हा असला धिंवार अपसहार ? अरेरे ! या गरम भगवदभक्त भगवान नारदाचा शेवटी अरेक विमा मडळीचा खडत्या व्हावा ना ? कोण अध पात !

पण ही वाक्य सपण्याच्या आधीच नारद अतर्धानिले होत !

६. अंक घडलेला चुरचुरीत संवाद

‘जसा घागिब’ भावधेपणा असतो तमान अंक बोद्धिब भावधेपणा असतो। धमभोळा कर्ण जर असादी गोष्ट धर्म म्हणून करू लागला नि त्याला विचारते की, अहो, त्या गाष्टीचा राय लाभ ? हें वा करता असे ? तर तो विचारा सरळपणे सांगतो, ‘पोयात अस आहे, रू दवाला भावडत, हा आमचा धर्म आहे’—अनवच वाय ते ! कोणच तरी कारण सांगून माझी तशी थड्या म्हणून मी करतो अवेडंच माय ते म्हणतो त्याचे त म्हणणे आपल्याला पटते नाही तरी गमजते पण काही लोभाना नुगते पोयीत आहे म्हणून आपण असादी गाष्ट करतो, ती तर्काळा टिकते की नाही, अपुषुवा आहे की नाही, हे आम्ही पाहिले नाही, असे मान्य करून स्वतःला धमभोळे म्हणवून घेण्याची तर त्याज वाटत, पण ती धमभोळी गोष्ट, आचार या गमजून तर सवयीमुळे साडवत नाही पायीत सांगितल म्हणून वाय ते खरे अत म्हणून न धागता, तो आचार या ती गमजून आजच्या बुद्धिवादाच्या कसोटोसही पूर्णपणे जुतरते आणि विज्ञानाच्या प्रत्यक्षमिद प्रयोगात ती तशी कसास जुतरते म्हणूनच आम्ही त्या गमजुतीस अचलून घळून तस आचरतो. आम्ही माळ नसून बुद्धिनिष्ठच आहान, अस सिद्ध करण्याचा त्याचा यत्न चालतो त्याना धर्म-भोळेंपणा तर सोडवत नाही आणि बुद्धिवादी पण म्हणून ध्यावेस वाटत त्यामुळे निर्मळ धर्मभोळेपणाहूनही त्याचा हा बोद्धिब भावधेपणा कविचणा वाटू लागतो ज्या आचाराच ते समर्थन करू जातात तो अधिकच हिणकस ठरू लागतो आजच्या सुधारकातही अशा अध्वर वृत्तीचे किती तरी लाव आडळत येतात ! त्यातही काही जण केवळ दुष्टपीपणामुळेच किंवा मित्याचारीपणामुळेच असे वितडवाद करतात अस नाही त्यांच्यातील काहींचा अंक निरपेक्ष नि नि स्वार्थी अशी पूर्वजाभिमानाची सदभावनाही त्यास आपल्या धमभोळ्या नि आज टाकाऊ ठरणार्या आचारास असे धननेन प्रकारेण समर्थण्यास प्रवृत्त करते त्याम अम भय वाटते की, जर आपले पोयी-गत आचार आजच्या विज्ञानाच्या वा तर्काच्या कसोटोस जुतरत नाहीत असे सिद्ध होऊ दिले, तर आपल कृपि त्रिकालदर्शी आमची शास्त्र त्रिकालाबाधित, नि आमचा धम मनातन नाही असे मानाय लागेन पूर्वज मूल होत असे ठरेल ! या चुकीच्या समजुतीमुळे ते जा जा त्या धर्मभोळेपणाच समर्थन बुद्धिवादाने नि विज्ञानाने करू जातात, ता ता तो आचार वा रूढि अधिकच धमभोळी ठरू लागते, नि पूर्वजाच्या पदरी नसता मूलपणा अधिकाधिकच पडू लागतो

(मागच्या परिस्थितीत असादी रूढि अपुषुवन असली किंवा त्या काळच्या भौतिक ज्ञानाच्या मानान असादी सिद्धान्त बरोबर वाटला, पण जर ती रूढि आज समाजास हानिकारक ठरत असल वा तो सिद्धान्त वाडल्या भौतिक नि प्रयोगसिद्ध ज्ञानाने खोटा पडत असेल तर ती रूढि बदलण्यात वा तो सिद्धान्त अनिष्ट मानण्यात

पूर्वजाचा वाहीही अपमान होत नसून अलूट त्यात आमचा नि त्याचा गौरवच आहे. कारण त्यांनी मानवी ज्ञानाची सीमा त्या वाळी तितकी वाढविली, त्या भाडवलाचा योग्य उपयोग करून त्यांच्याच भाडवलाच्या वळावर आम्ही आपली मानवी ज्ञानाची संपत्ति अधिकाधिक वाढवीत चाललो आहो, असच त्यायोगे सिद्ध होत. वडिलांचे राज्य वंशजानी वाढविले, 'वापसे वटे सवाभी' निघावे हेच पूर्वजानी नि वंशजानी भूषण पण वाही लोकानी वडिलाहून आम्ही अधिक मूर्ख होत आहोत, वापाची मिळकत आम्ही वुडवीत आहोत, अस मिद्ध करण्यातच स्वतःची धन्यता, वडिलांचा गौरव, नि त्यांच्या पोटी आपण जन्म घेतल्याचे सार्थक वाटते !

स्वतः स घर्मभोळे म्हणवून घेण्यात कमीपणा मानणाऱ्या आणि बुद्धिवादास टिकेल तच ह्योकारु असे म्हणणाऱ्या प्रामाणिक सुधारकातही हा बुद्धिभोळेपणा बसा त्यांना नवळत दवून घसलेला असता त स्पष्ट व्हाव घासाठी आणि 'आपली प्रत्येक रुढि आणि आचार आजच्या परिस्थितीत आपल्या हिंदु राष्ट्राच्या बुद्धारास अनुयुक्त आहे की नाही, तो बुद्धिवादास टिकतो की नाही, त काणत्या वसोटीवर कस पारताव, याची पद्धत घ्यानी यावी म्हणूनही' 'पचगव्य' या विषयावर आमचा अंका सुधारक मित्रांनी झालेला सवाद खाली नेत्र घालो

घेजू लागणान्या पगूसारखे ते निव्वळ हास्यास्पद होतात। 'पाप' याचा अर्थ 'रोग' असा घेणे हेंच विपरीत नाही काय ? रामवृष्ण परमहंस रोगाने मेलें हो खरी गोष्ट सांगताना रामवृष्ण परमहंस पापाने मेलें म्हणून जर कोणी म्हणाला तर त्यास तुम्ही दीडगहाणाच म्हणणार नाही का ? आमच्या औपधानी रोगी तत्काळ रोग-मुक्त होतात, अशी पाटी न लावता जर अेखाद्या वैद्याने अशी पाटी लावली की, 'आमच्या औपधान पापी पापमुक्त होतात।' तर तुम्हो त्याची हुर्यो जुडविणार नाही का ? डॉक्टरच्या घरी जाऊन जर आपण म्हणालात, 'आमच्या घरी अेक पापी आहे, त्यास आपण पापमुक्त कराल काय ?' तर डॉक्टर तुम्हास सांगणारच की, 'गृहस्था, तू पत्ता चुकलास, शकराचाय भिये रहात नाहीस।'—'अित्वा गैरममज वाढविणारा शब्द वैद्यकशास्त्रासारख्या वाटकोर विज्ञानात वापरणारा ह्या श्लोकाचा कर्ता किती गवाळधा मनुष्य असला पाहिजे बर ! वैद्यकात पाडुरोग, क्षयरोग, वैद्याने रोगचिकित्सा करावी, अस शब्दप्रयोग, आम्ही शतावधि पाहिले आहेत पण पाडुपाप, क्षयपाप, वैद्याने पापचिकित्सा करावी, असे प्रयोग काही पाहिलेले नाहीत !'

वैद्यमहाशय— वरें. आम्ही तुमचा हा आक्षेप मान्य करतो की पंचगव्य हें वैद्यकीय औषध म्हणून ग्राह्य असें न सांगता आपल्या धर्मशास्त्रात तें पापक्षालक म्हणून सांगितलें आणि त्यामुळे आज लक्षावधि लोक श्रावण्यांतून, प्रायश्चित्तांतून नि व्यवहारांतून जें पितात तें मूळचा वैद्यकीय हेतु साफ विसरून जाऊन निव्वळ धार्मिक भावनेनेच काय तें पितात. पण आम्ही म्हणतो की, त्यामुळे त्यांचा वैद्यकीय अपयोग अधिकच व्हावा, औषध घ्या म्हणून सांगितलें म्हणजे लोक अितके नियमाने तें पिणार नाहीत, पण धर्म म्हणून सांगितल्याने पाप जाण्याच्या आमिषा-मुळे तें पचगव्य लाखो लोक अधिकच साक्षेपाने पितील, असाच शास्त्रकाराचा त्या पंचगव्याच्या धर्मीकरणात सद्धेतु नव्हता का ? आणि त्याचा परिणामही ऐकंदरीत चांगलाच झाला नाही काय ?

आम्ही— चांगला परिणाम तर झाला नाहीच, पण जुळट ऐकंदरीत पाहता अगदी वाळीट परिणाम झाला. त्या भावड्या काळी जो काही अपयोग अशा धर्मीकरणाचा असेल नसेल तो आता तर अगदीच दुर्घट, कसें ते पहा. अमुक औषध नमक्या रोगावर रामबाण आहे अितकीच घणाय प्रजसा वंचक प्रधात शेकडो औषधाची केली असताही आणि त्या औषधाने पाप जातें, पुण्य लागतें प्रभृति भाकड बघिले लावले नमताही ती औषधे हजारो रोगी वंचाना पंसे देऊन देऊन घेतातच ना ? घडघडीत वाटलेला महार डॉक्टर असलेल्या औषधाळ्यात त्याच्या हाताने वाटल्या पितात, त्याला बुढासुद्धा घरात आणतात ! रोग रोखटोक बरा करणारें औषध घेणें 'पाप' आहे म्हणून निषिद्ध केले तरी रोगी घेतातच ! तेव्हा गोमूत्र—गोमयाने अमुक रोग बरे होतात असें नुसतें सांगितलें असतें नि तसा रोखटोक अनुभव येता तर वैद्यकातील ओवा, गोपा घर्माचा वशिला नसतानासुद्धा जसा धरोघर वापरल्या जातात, तसें ते पचगव्यही त्या त्या रोगावर वापरले जातच ! पण त्या गोमूत्राने पाप जातें, गाय म्हणून तिची शेपटी शिवली तरी विटाळ जातो, तिचें गोमूत्र म्हणजे गंगा, अशी धाव्यात् स्तुति केल्याने त्या गोमूत्र—गोमयाचा जो खरा औषधी गुण तो जुळट लुप्त होऊन कुचकामाचा झाला. रोग घालविण्याजेंवजी बुद्धिभ्रंशाचा नि भावडटपणाचा ऐक नवा रोग फैलावण्याम

आम्ही - ठीक, जे मनुष्यहिनास अहिक् दृष्ट्या अनुपयुक्त आहे त कत अनुपयुक्त आहे हे न सांगता नुसते ते कृत्य पुण्य, शुभ्र कृत्य पाप, त्या कृत्याने देव पावतो, भुलटपक्षी रागायतो, अितकेच गाय ते सांगण्याची, धर्माच्या पारलौकिक अवद्वारात तो आचार गुरफटून टाकण्याची पद्धत पूर्वी कितीही आवश्यक असली तरी ती आता त्याज्य नि अहितकारकच ठरविणे भाग आहे कारण अमुक अथ गोष्ट अनुपयुक्त म्हणून न सांगता तो त्रिकालावाधित सनातन धर्म आहे अथडेच मात राहिल्याने, तो आचार वा तो वस्तु स्वस्फुट च स्वयमेवच धर्म आहे असा लोकांचा बुद्धिभ्रम होतो आणि त्यामुळे ज्या परिस्थितीत त्या वस्तुपातून वा आचारापासून मनुष्याचे अहित होतं, त्याही परिस्थितीत ती वस्तु वा आचार धर्म मानला जाऊन लोक अनुसर लागतात गायोचेच पहा ती अनुपयुक्त पण म्हणून पालनीय ठरली, त्यायोगे हळूहळू तिला देवता, परलोको स्वर्गति दणारी देवी, अस समजू लागताच ती गाय वस्तु च पूज्य, पवित्र, मनुष्याहूनही श्रेष्ठ वाटू लागली. त्यामुळे ज्या परिस्थितीत गाय ही राष्ट्रास अहिक् दृष्ट्या अनुपयुक्त ठरते वा गावघ हेच मनुष्यहितसाधक कृत्य ठरत त्याही परिस्थितीत गाय ही वस्तु च पूज्य देवता, माता अशी धर्मभावना दृढ झाल्याने तिला भारण्याचे 'पातक' करण्यापेक्षा राष्ट्राच्या लढाया हरून राष्ट्र देखील लाव मरू देतात ! शत्रूच्या गायी, केवळ अनुपयुक्ततेच्या दृष्टीने आपल्या शत्रूच, ह तत्वाळ पटते, शत्रूच्या दाणावरीणीप्रमाणे त्याच्या गायीचाही नाश करणे अवश्यमेव सत्कृत्य ठरते पण गाय ही वस्तु च पूज्य देवता मानली जाऊ लागली म्हणून, वस्तु च अवध ठरली म्हणून, शत्रूच्या गायीदेखील भारावपास हिंदु सैनिक सहसा सिद्ध होत नाहीत कित्यक परदशी बळघात शत्रूच्या गायीचे भाग खाण्यास नाकारून हिंदी शिपाजी अपाशी मरत, पण ते गोमास खाओनात कारण गोमास हे धर्म निषिद्ध ही त्यांची भावना केळी गेली होती पण जर केवळ गाय ही अनुपयुक्त म्हणूनच रक्षणीय असे स्पष्ट ज्ञान त्यांना दिलेले असत तर ते हिंदु लोक युरापियनाप्रमाणेच परशत्रूच्या गायी खातून कापून वाडून

भावडेपणाची नाही. मी वैद्यशास्त्राच्या आधारे पचगव्य पिणे कसे अवश्य ते सिद्ध करून देतो.

आम्ही—वैद्यकीने आधार थोडे मागाहून बघू. प्रथम आज गोमय-गोमूत्र हे पापक्षालनायेंच लोक पचगव्यात घालून, फार काय, गोमूत्र तर नुमतं देखील पितात, त्यात आपण असाद्या रोगावरचे हे औषध घेत आहोत, ह्याने भान देखील त्यांना नसतं ही गोष्ट खरी की खोटी? जे हजारो ब्राह्मण श्रावणीच्या दिवशी गोमूत्र-गोमय पितात, त्यातील बहुतेक लोक तो अक पापक्षालक घर्म्यं सस्कार म्हणूनच करतात—हे नाकारणे निव्वळ छोटे बोलणे होईल विटाललेल्या कपड्यावर जेव्हा म्हातारी माणसं गोमूत्राचे अंगीच चार शितोडे टाकतात, सहभोजनाचे प्रायश्चित्त म्हणून गोमूत्र पळीमर प्या नि मोकळे व्हा, म्हणून जेव्हा भट म्हणतात, महाराजी असाद्या महाडाच्या तलावात पाणी भरलं म्हणून तो 'शुद्ध' करण्यासाठी जेव्हा मारे गाव त्या विहिरीत वा तलावात गायीचे शेणमूत्र ओतून त्यास अधिक घाणेरडे करीत असताना समजतात की, ते पाणी पुन्हा 'शुद्ध' करून घेतले—अशा प्रत्यक्षा हजारो प्रसंगी गोमूत्र जे आम्ही वापरतो, ते गोमय गोमूत्राने 'पाप' जाते, पवित्रता येते, ह्याच भावनेने होय—रोग जावा ह्या भावनेने नव्हे, हे कसे नाकारता येईल? प्रत्येक प्रायश्चित्तातच पचगव्य असते, प्रत्येक रसायनात नव्हे, या अवाच गोष्टीवरून हे सिद्ध होत 'मूत्रे गंगा' असे गोमाहात्म्यात शास्त्रवचन आहे, 'मूत्रे औषधय' असे नाही. फार काय, पचगव्य पिताना जो श्लोक मंत्र म्हणून आपण म्हणता तोच हे निर्विवाद सिद्ध करतो तो मंत्र हाच ना की 'यत्स्वगस्थिगत पाप देहे तिष्ठति मामके । प्राशनात् पचगव्यस्य दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥' आता बोल ! यात पचगव्याने हाडीमासी खिळलेले 'पाप' जळले जाते असे सांगितले आहे, रोग बरे होतात असे नव्हे, हा धार्मिक श्लोक आहे वा वैद्यशास्त्रीय ?

धर्ममहाशय—धर्मशास्त्रात जरी तो श्लोक असला तरी वैद्यशास्त्रास अगदी घडून आहे आमच्या धर्मशास्त्रातील प्रत्येक श्लोकात गूढ अर्थ भरलेला असतो.

आम्ही—ती नुसती धमकी नको 'कोणता गूढ अर्थ तो ह्या श्लोकापुरता काढून वैद्यशास्त्रीय वसा ते सांगा'

धर्ममहाशय—ह्या श्लोकात 'पाप' असा जो शब्द आहे त्याचा अर्थ 'रोग' असा घ्यावा म्हणजे 'हाडीमासी खिळलेले रोग बरे होतील' असा अर्थ होईल, हा श्लोक वैद्यशास्त्राच्या कसोट्यास अतरेल

आम्ही—आता समत पहा अ हा श्लोक धर्मशास्त्रीय होता, तोवर फार तर अपेक्षणीय ठरता पचगव्याने पाप जाते ही श्रद्धा होती, श्रद्धेला कशाला तर्काची करवत लावा, असे अक वेळ म्हणता येते, पण जुन्या भोळ्याभावड्या श्लोकाना तर्कशुद्ध ठरविण्याच्या होसेने तुम्ही त्याच्यात नसता गूढ अर्थ दडपून जेव्हा तर्काच्या कसोटोला लावता तेव्हा घावण्याच्या स्पर्श हावभारी होऊन भाग

पिताच देहाग्नीत राख होअून जातो तर मग वाग्मट चरकाना वैद्यक ग्रंथाच कु
 ठेक पानदेखील लिहिण्याची आवश्यकता नव्हता ! सारी औषधे शल्ये, रसायने
 मात्रा, डॉक्टर, वैद्य क्षकिरणे, जतुघ्न टोचणी - निरर्थक ठरता सारी रुग्णालं
 वद करून गोमूत्रालये तवटी शुधडी ठेवली की आरोग्यखात्याचे काम वाटोपतें !
 जिकडे तिकडे पी हळद नि हा गारी, पी पचगव्य नि हा वरी ! - हा धडाक
 सुरू झाला असता ! असली मूलपणाची अतिशयोक्ति तुम्हास खपत तरी वगा ?
 नि अशा भावडट मंत्रात तुम्ही वैज्ञानिक अद्ययावत औषधीय पाठ म्हणून आजच्या
 वैद्यकात लिहू घजणार तरी काणच्या ताडान ! जर गामूत्र अशा सबाओ सजावती
 असती तर त्याच्या हीदात शत्रकाशतक दुयत राहणार आम्ही आज प्ले - महा-
 मारीचे राखीव रान कस घालो आणि सात पिढ्यात त्या पद्दती शैणामुनाचा
 थेंबही ताडात न धाऊंगारे त युरोपियन अस लाऊवुद, गल्लडु, निकोप नि निरागी
 कसे ? अगदी आमच्याच वायुमानात आमच्या शेजारी राहणारे मुसलमान गामूत्र
 पीत नाहीत म्हणून पटापट मरत नाहीत नस ? गोमूत्राच्या वैद्यकाय अुपयागाची
 हा अर्वाच्य नि भरमसाट स्तुतिच त्याची विटवना करते - आणि त्यास कारण
 त्या पदाथाच धर्मीकरणच नव्ह काय ? पशूचे मूत्र प्याल्यान म्हण मनुष्य 'पवित्र'
 होतो ! अशा भाकड गोष्टावर विश्वस्तान्या बुद्धिधशाचा रागमात्र ह्या पच-
 गव्याने फैलावला खरा !

वैद्यमहाशय - आपण ह्या भावडद्या धार्मिक अनिग्रहस्वीविरुद्ध हत्यार
 अुपसलत हू अगदी ठीक नसत पण शास्त्रशुद्ध पद्धतान लिहिलेल्या आपल्या वैद्यक
 ग्रंथात अशी अतिशयोक्ति नाह्या अ ! गामूत्राच औषध काणकाणच्या रागावर
 लागू पडत ते जस त्यात दिल आहे तसच गामूत्र काणच्या प्रवृत्तिपरत्व अपाय-
 कारक होत तेंही दिऊ आहे अुदाहरणाय गोमूत्र हें पित्तप्रवृत्ताच्या माणसाने
 प्याल असता अपाय वरत अस स्पष्ट सांगितऊ आहे पित्तप्रवण साच्या रोम्याना
 तें वाचडे आहे

शकत नाही अगुट सर्वांस सरसहा गोमूत्र - गोमय देणे वैद्यकाच्या दृष्टीने अपाय-
कारक होत तसं म्हटल तर गायीचच का, गाढविणीच मूत्रही औषधीयच आहे!

वैद्यमहाशय—होय, आठ प्रकारची मूत्रे औषधीकर्मति सांगितली आहेत
शेळीच, धुटिणीचे, गाढविणीच, धोटीचे—'

आम्ही—फार काय 'नास्ति मूलमनीषधम्' ह्या सूत्राप्रमाणे नास्ति मूत्र-
मनीषधम्' असं म्हटले तरी चांगेल! नमूत्रही औषधीय आहे! पण गोमूत्राचंच
ऐवढ प्रस्थ वा? गाय ही देवता म्हणून! पुन्हा असं पहा वैद्यकात वाटेल त्या
गायीच शेणमूत्र काही औषधीय मानतंल नाही

वैद्यमहाशय—मुळीच नाही अगुट अने, पक्वाने खाणाऱ्या गायीच्या शेण -
मुतास निषिद्ध मानल आहे कालवड, रानात हिरवेगार गधत खाणारी, अशा
गायीच गोमूत्रच औषधीय

आम्ही—जे नियम आहूत पण तेही अेकएक नाहीत! आणि व्यवहारात
तर त्याचा मागमूसमुद्धा अुरलेला नाही! ठाणवद, जखवड ओखटवाणीखाभू,
ज्याच्या शेणाम दुर्गंध रोगीट, क्षयी, गाय म्हटली की देवता! गोमूत्र म्हटले की
गगाजर! अशा ह्या आगळ रढीच समथन वैद्यकाच्या आधारे कधीतरी करता
येथील का? धर्मीकरणाने आमचं वैद्यकदेखीन गोमूत्राच्या प्रवणी थोडे अधळच
ज्ञाते आहे म्हणून त्यान जे रोग गामूत्राने वरे हातात म्हणून लिहिल आहे याची
अद्ययावत् चिपित्ता नि रसायन याच्या वसोटीने प्रयोगशाळेत पुढा अेवदा परक्षा
व्हावी औषध म्हटं म्हणजे त्याचे पाठप्रमाण—पात्र—परिस्थितिपरत्व नियमवद्ध
काय्क हव नुसत आपण 'दहत्यग्निरिवेधनम्' काय कामाच! तया अद्ययावत्
प्रयोगशाळेतील वैद्यकीय आणि रासायनिक वसोटीत गोमूत्र—गोमयाचे जे औषधीय
दिया कृषिकर्मीय अुपयोग ठरतील त्या मानाने त सेव्य समजण्यास यतविचितही
हरकत नाही हा प्रदन अेक गोमूत्राचा गायीचा वा पचयद्याचाच नाही प्रत्येक
पदाय सनुप्याला ज्या प्रमाणात अुपयुक्त त्याच प्रमाणात सेव्य त्याचे धर्मीकरण
केल की, तो वस्तुन च देवता होअून पडते आणि ह्या भावड्या वृत्तीने राष्ट्राची
बुद्धिच मारली जाते ह्या भावड्या प्रवृत्तीस अुच्छेदध्यामाटी गाय वड तुळम
गोमूत्र हा काही अुपलक्षणे म्हणून निवडून त्याच्या चर्चेत अितका वेळ आम्ही
दवडतो'

—१९३५

♦ ♦ ♦

७. आता मात्र दिवाळीत दुष्काळाची भीतिच नको !

दिवाळीचा सण किती गोड ! किती प्रेमळ ! त्याचा ज्याला त्याला आनंद !

दिवाळी आली रे आली की लहान लेकरांना, मुलांमुलींना, कुमारी-कुमारांना नव्यानव्या छानछान वेषांची, जरीच्या टोप्यांची, रेशमी पोल्क्यांची, गुलाबी पातळांची, अँडार नव्या घाटाच्या कोट-जाकिट-सदऱ्यांची, सुरेख घोतरजोड्यांची आणि फुलवाज्या, हवया, मापतारा, तोटे लवंगी फटाके, अित्यादि नाना प्रकारच्या गमतीदार दाखकामाचीं स्वप्ने पडू लागतात ! वडिलांपाशी 'मला हँ हवें अं, तँ हवें अं' 'ध्याल न वावा' असा सादर अर्जाग्रह, आणि तो अमान्य होणार अशी भीति पडली तर आजीपाशी 'पेनलंच पाहिजे अं आजी - हवंच तँ मला !' असा गोड हडाग्रह मुलांमुलींचा धरोधर चालू होतो. अितवशात नाना मोहक खेळण्यांचें, वेषांचें फडाक्याचें, अत्तरे, खुदबत्या, सुगंधी तेलांचे सामान अेकेक घरात येऊ लागतें. आजीच्या हाती त्यानील जे पडेल त्याची 'पाहू ग पाहू ग !' म्हणून मुलांची ओडाताण चालू होते. त्यांत लहान रागती मुलेही हातात येजील तें जुचनू लागतात. त्यांना आजी अिकडे आवरते आहे; तिकडे मोठ्या मुलांच्या ओडाताणीत अेखादी सुगंधी तेलाची वा अतराची कुपी खाली पडून फुटल्यामुळे तों ओगाळी होत आहेत. तोंच तो सुगंध जिकडे तिकडे दरवळून ते वातावरण अितके आनंदमय होतें की आजीला रागावू म्हटतें तरी रागावता येतच नाही ! !

धरोधर झाडमारव, साफनफाथी, रंगरंगोटी चालली आहे. तिकडे वंगल्यांत वँठका, टेंबलखुर्च्या, चित्रं, तमविरो, पुष्प-पार्थ याची धाटदार माडणी होत आहे. अिकडे सैराकपरात पुऱ्या, करंज्या, कडबोळ्याचे रासंग तळण सळसळत आहे. मुलें आगालभूतपणे डोकावून डोकावून पळत आहेत. अेखादा दुमरा अचपळ मुलगा लम्पा लागला तर त्यातील काहीतरी पळवून तोंडांत धालून रागावणाऱ्या आजीला, आजीला, वहिनीलाच अुटटा हसत आहे !

सासरी—सासरी नववधू आपल्या भावाकडच्या भावूविजेमाठी येणाऱ्या आमंत्रणाची सोलकठ वाट पहात आहेत. माहेरी—माहेरी माअुलीचे डोळे आपल्या, आमंत्रणाप्रमाणे मुलगी दिवाळीला घरी येते की नाही, असा धुनधुनी वाटेकड लागलेले आहेत !

दिवाळीत सारें हिंदु-राष्ट्र आनंदाची लूट करीत असते ! गृहोगृही मिष्टान्न, नगरोनगरी दीपोत्सव, जिकडे तिकडे लखलखाट, स्वस्थता, संगीत, प्रियजनांच्या भेटी, भावास वहिणी ओवाळीत आहेत, मित्राना मित्र, आप्तांना आप्त प्रीतिभोजन देत आहेत, प्रेमोपहार वादीत आहेत, सारी जनता चद्रज्योतीच्या, फटाकेफुलवाजाच्या गमतीत रंगून गेली आहे दिवाळीचा सण हीच अेक आनंदाची फुलवाजी आहे ! ! !

राष्ट्रेची राष्ट्रें जी अेकजीव होअून शतकोशतके नादतात, ती काही त्यांच्या पुस्तकी वा ताकिक व्याख्येने नव्हे ! हिंदु-राष्ट्र हें अेकजीव आहे की नाही तें

हिंदुत्वाची शाब्दिक व्याख्या पाहून कितीसे ध्यानात येणार ? गंगा नदीच्या व्याख्ये-
वरून तिची जितकी कल्पना येतील किंवा आलेख्यातील (नकाशातील) तिची
केमासारखी आखलेली रेषा पाहून तिच्या प्रवाहाची गभीरता, शीतलता या गोष्टी
जितकी पटणार, तितकीच राष्ट्राच्या रथ नि शाब्दिक व्याख्येने त्याच्या जिवत-
पणाची कल्पना येणार ! गंगा सरासर वशी आहे, ते जसे गंगेला प्रत्यक्ष पाहिल्या-
वाचून यथावत कळत नाही, त्याप्रमाणेच हिंदु राष्ट्राच्या जीवनीयाची, जिवत-
पणाची, अेकात्मकतेची खरी खरी कल्पना त्याच्या कोटि कोटि हृदयाना सुखदुःखाच्या
अेकाच भावनेची अेकच भूमी कशी थरथरून सोडते, तो साराचा सारा प्रचंड
राष्ट्रपुरुष, अेका व्यक्तीसारखा, ह्या दमन्याला, रंगपंचमीला, दिवाळीला, ह्या
रामनवमीला, ह्या कृष्णाष्टमीला, अेकाच भावनेने वसा युचवळून जातो, ते
प्रत्यक्षपणे पाहिल्यावाचून यथावत्पणे ध्यानी येणार नाही ! पुस्तकी नि तात्त्विक
व्याख्याचाही अपायण आद्वय जसा आलेख्यातील तिलाअेवढ्या दासविलेल्या
हिमालयाचा ! पण हिमालयाची वाहीतरी यथावत कल्पना हवी तर निदान
काश्मीर तरी पाहिजे पाहिजे ! तसेच या हिंदु-राष्ट्राच्या अखंडित परंपरेची नि
सामाजिक अेकात्मकतेची वाहीतरी यथावत् कल्पना हवी असेल तर हा दिवाळीचा
अेक सण तरी पहा ! दिवाळी हिंदुत्वाची अेक मान्यता व्याख्याच आहे !

निदान भीषकालापासून तरी, म्हणजेच गेली दोन हजार वर्षे, हा दिवाळी
ह्या आपल्या हिंदुसमाजान प्रतिवर्षी अर्शाच खखळाटत आलेली आहे त्याचा
त्याचा श्रुत आला की कमलवने जशी आपोआप फुलून अुडतान तसाता दिवाळीचा
दिवस आला की आपोआप हिंदूहिंदूची मुक्कमके आपोआप फुलू लागतात त्याला
राष्ट्रसभेचे किंवा हिंदुमहासभेचे ठराव नकोत, प्रचार नको, हिंदूहिंदूच्या रक्तातच
ती दिवाळीची जाणीव जागून अुडते, काश्मिरातील अत्युच्च पर्वतश्रेणीवरील
अेकटुकट हिंदु देवालयापासून, नेपाळनराधीतील घनदाट जंगलातील रानटी छपरी-
पासून भिल्ल गोड काळ्याच्या पणकुट्यापासून तो मोठमोठ्या राजासम्राजाच्या
प्रासादापर्यंत दिवाळीचे दिवे जणू काय आपणच पेटावे तस खखळाटू लागतात !
अशी हिंदु झोपडी नाही दूरवरच्या भनवाट रानावनातील निविड अधारातील
अेरुट्या रानटी पहारेकऱ्याचीही झोपडी नाही की जिथे ह्या दिवाळीच्या
रात्री दहापाच पत्या तरी तेवत नाहीत ! हे सामाजिक सणच आमच्या राष्ट्रीय
अेकतेच्या नाड्या होत राष्ट्रीय जाणिवेचे हिंदुत्वाच्या ममत्वाचे ज्ञानतनु होत

त्यातही जे काही थोडे सण आजमुद्धा जातीपातीपयनिविशेषपणे यच्यावत
हिंदूना अेकाच भावनेने अेकान सस्काराने अेकजीव करून सोडीत आहेत, त्यातही
दिवाळीच प्रमुख आहे आमच्या हिंदुत्वाच्या वेजयतीतील सारे मणि मानिक,
मौक्किक ह्या दिवाळीच्या सूनात आपण होअून अेवले जातात वैदिक हिंदूची
कोटि कोटि जनता तर दिवाळीस आपला अेक राष्ट्रीय सण समजतेच समजते.

पण महावीरांची स्वर्गारोहण जयती म्हणून आमचे जैन हिंदुही हा सण पाळतात. आमचे धीर हिंदुही हा सण पाळतात, लिंगायत हिंदु, आर्यसमाजी हिंदु, ब्राह्म-समाजी हिंदु, वैष्णवसमाजी हिंदु—हिंदुमात्र तिला हा सण स्वकीय स्फूर्तानेच पाळीत आहे. काश्मीर ते गिहलपर्यंत ह्याला अपवाद नाही. गेली दोन हजार वर्षे तरी हा सण आपण पाळीत आलो. आजही अतिल हिंदुराष्ट्राचा तो अत्यंत भावडता सण आहे आणि आपली अेक हजार वर्षे तरी—नव्वे, हिंदुराष्ट्र राष्ट्र म्हणून जगतं आहे तोवर ती दिवाळी, ते फटाके, ते मुदर भागकाम, ते गळे, तो पुन्हावाजा, तो बीजदिव्यांचा लखलखाट, तीं मिष्टान्न त्या भाजूविजा—तो आनदाचो दिवाळो अशीच चालू राह-णार ! — अशा तर्कसंगत विश्वासाने तिचा विमा अत्यंत सावध अशी विमामंडळी-देखील काढण्यास सहसा कचरणार नाही !

परंतु केवळ ती अेकशेन हजार वर्षांची परंपरा आहे म्हणूनच काही ह्या सणात आम्ही गिकटून राहणें योग्य होय असा अर्थ नाही. (राष्ट्रीय जीवनात परंपरेला अेका अंशी महत्त्व असले तरी अपयुक्ततेला नि स्वयंकालविवेकाला त्याहूनही अधिक महत्त्व दिलें पाहिजे. प्रस्तुत परिस्थितीत जर अेखादी रुढि हानिकारक ठरत असेल किंवा मानवी ज्ञानाच्या अुज्ज्वलतर प्रकारात अेखादी समजूत किंवा मिद्वान्त चुकीचा ठरत असेल, तर त्याच्या भागें कितीही लावलेच परंपरा असली तरी तो त्याज्यच गणला जावा.) पण हा दिवाळीचा आमचा राष्ट्रीय सण स्वतःच अितला गोड, प्रेमळ, सामाजिक सघटनेस सर्वथैव अनुकूल, आजच्या बुद्धिवादाच्या कसोटी-सही अुतरणारा आहे की, त्याची परंपरा खडिण्याचे काहीही कारण त्यात आढळत नाही; अितर्चेच नव्वे तर दिवाळीमारल्या ज्या सणाची परंपरा गौरवास्पद आणि अुज्ज्वल आहे त्यांची सामाजिक अपयुक्तताही त्या परंपरेनेच झुलट अधिक वाढत असते. नाना प्रकारच्या अैतिहासिक स्मृति आणि आपल्या राष्ट्रीय जीवनाच्या सत्त्वाचा नि सातत्याचा आत्मविश्वास अशा परंपरें जागत राहतो. मुद्रवाने कोण-त्याही धार्मिक भारुडांच्या दलदलीत दिवाळीचा सण रतलेला नाही भावड्या नि बुद्धिविहीन लोकभ्रमांची पुढे त्यावर म्हणण्यासारखी चढलेली नाहीत. नरकचतु-र्दशीला पहाटेच स्नान न केले तर थंगावर घाण पडते प्रभृति लोकभ्रम लेकरावाचून कोणी खरे मानीत नाहीत — आणि लेकरांनाही तसल्या अमंगळ थापा ह्यापुढे कोणी देखू नयेत, म्हणजे झाले. दिवाळीच्या सणात मंत्रतंत्र, जादूटोणा, होमहवन, गोमूत्र-गोमय प्रभृति कोणत्याही धार्मिक जजाळाचे प्रस्थे लवलंस नसतेंच म्हटलें तरी चालेल. दिवाळी अेक निर्मळ सामाजिक सण आहे. आपल्या निवृत्तिप्रधान राष्ट्रा-चाही तो अेक प्रवृत्तिप्रधान आनंदोत्सव आहे. त्याचे सारे संस्कार प्रेमळ, सभ्य, समाजसंघटक, श्रवण-नयनानंदक, आरोग्यप्रद, आल्हादक आणि सर्वस्वी निर्मळ आहेत. घरेंदारे, गोपुरे, नगरे रंगवून, शृंगारून जिऊडे तिकडे आरोग्यप्रद वाता-वरण निर्मादियाचें, सुगंधी तेल लावून अभ्यंग स्नान करावयाचे, शोभिवंत नवें वस्त्र

त्यावयाचे, सिग्धरुचिर, मिष्टान्न खावयाची, स्नेहीमडळ पाचारयचे, प्रेमोपहार परस्परांना द्यावे - घ्यावे, दीपोत्सव करावयाचे, साऱ्या जनतेने दारूकामाच्या, संगट्याच्या सगतीच्या सभ्य होशीत निमग्नावयाचे, वाब्दस्वरूप गद्यस्पर्शांचा आनंदीआनंद लुटावयाचा, असा हा सण ! त्याची दैवताच मुळी लक्ष्मी आणि सस्वार आनंद ! - आणि परपरा श्रीवृष्णमहाबोरादि अनेक राष्ट्रपुरुषांच्या ऐतिहासिक विजयोत्साहानी गजवजलेली ! ! !

अमे राष्ट्रीय सण राष्ट्रास अक्कीव नि अकरूप करण्यास फार अपयोगी अनतात म्हणूनच आसेतुहिमाचल हिंदुमात्र तितका गेली दोन हजार वर्षे ज्या ह्या सणात रगत आला आहे त्या ह्या दिवाळीच्या सामाजिक सणास आपण सर्व हिंदूनी आपल अक राष्ट्रीय कर्तव्य म्हणून अत्यंत युत्साहाने साजरे करीत राहावे. आपल्या पूर्वपरपरेत आपल्या हिंदु राष्ट्राच्या अभ्युदयास आजही जे काही अपयुक्त, बलप्रद नि सघटव सणवार आहेत आणि जे समाजमानसाच्या (सोशल सायकॉलॉजी) बुद्धियुक्त कसोटीसही अंतरतात, त्यातच हा दिवाळीचा राष्ट्रीय सणही गता येतो दिवाळीतील बहुतेक सस्कार अपचार हिंदुमघटनास पोषकच आहेत, प्रत्यक्षनिष्ठ समाजमानसासही धरूनच आहेत

दिवाळीचा सण आम्हास असा अगदी मनापासून आवडत असल्यामुळे आम्ही तो या वर्षीही आनंदान पाळणार होतो पण दुष्काळ पडल्याच्या बातम्या जशा वरचेवर यथू लागल्या तसतसे आमच्या आनंदावर विरजण पडू लागले असा बुद्धिमान मन स्थितीत आम्ही होतो, तोच आमच्या ओळखीचे अक भाटिया गृहम्य - मुवओकडे धर्मप्रचारक म्हणून कार्य करीत असतात ते आमच्या खोलीत आले येताच त्यांच्या गळ्यातील धर्मार्थ दानाची अक पेटी होती ती आणि हाता-तीच पत्राचा अक गट्टा बंढकीवर ठेवून नि, लोडारी ठेवून ते विचारत झाले, 'काय वाचता आहा त' काय वातमी आहे त्यात अकदी ?'

'वहाटान दुष्काळाच ठाण बसले आहे' काही वापडे खोब तर आताच बितक्या अन्नान्नदौम पोचले आहेत की, झाडाचा पाला ओरवडून सात आहेत ! या विचाराना कसली दिवाळी ! या वर्षाची दिवाळी म्हणजेच वोलून चालून दुष्काळातील दिवाळी तुम्ही आम्ही साजरी करी तरी अक रूप कर्तव्य म्हणून !

साठीच दुष्काळाचे सक्कट येते न येतें तोच आम्हो त्यावर तोडगा करण्याचा निश्चय केला आहे आता या दिवाळीत दुष्काळाच्या भयाच नाव कशाला घेता! अेवडा रामबाण भुषाम माग वेळीच योजला गेला पाहिजे त्या कार्यास साहाय्य योजण्यासाठीच मी आपल्याकडे आलो आहे।’

‘कोणचा युवा तो भुषाम! अेवडा अमोघ, दुष्काळाम दिवाळीच्या आत पिढून घालविणारा पर्जन्याचा शिळधार भूमीवर कोसळविणारा?’ आम्ही अश्रुदपणे हसलो

‘अहो, कोणचा म्हणजे याम विचारता? पर्जन्यसूक्ताचा जप।’ आणि लोकानी हवे तितके द्रव्यमाहाय्य दिलेच तर पर्जन्यसूक्तात्मक अेक महायज्ञ।।’ अितके बोलता बोलताच त्यानी अत्युत्तमाहाने सटपट त्या पत्रकाच्या पुढक्यातील दोनचार पत्रके ओरवाडून आमच्या हाती दिलीही। त्यातील अेकात बातमी होती ती अशी की—

‘मुवओ ऋषिकुल आश्रम दहिसर या संस्थेचे सचालक विद्याधिगणासह मुवओ, आग्नेवादा, बाळवादेवी रोड येथे पुरपात्तम मासानिमित्त आले असून सर्वत्र पर्जन्याच्या अभावामुळे दुष्काळाची चिन्हें जीं भासत आहेत त्याच्या निवारणार्थ त्यानी पर्जन्यसूक्ताचे जपानुष्ठान चालू केले आहे। सनातनी धर्माभिमानी सद्गृहस्थाचे साहाय्य मिळाल्यास पर्जन्यसूक्ताचाच यज्ञ करण्याचाही त्याचा विचार आहे।’

हं पत्रक आम्ही वाचतो आहो न वाचतो आहो तोच भाटिया मित्र म्हणाले, ‘ही बातमी केमरीतही प्रसिद्ध झाली आहे आमची वरील ऋषिकुल-सचालकांनी काही ओळख नाही तरी आम्ही स्वयस्फूर्तनेच त्यास वरील यज्ञाच्या कार्यार्थ काही द्रव्य मिळवून घाडण्याचे मनात आणले नि ही दान-वेटी गळ्यात बाधून आज बाहेर पडलो पथम आपला विचार घ्यावा म्हणत अितडे आलो आहोत।’

आपण होऊन त्या पंचपात्रीत न साडेल यितवे काठोकाठ भर ! मग हे पंचपात्री नू येऊन अलगत माझ्या तोंडास लाव ! मला मयबर तहान लागली आहे ! जलदेव-
तानी, प्रसन व्हा, नि ताव्यातले जल कधीही आटू देणू नवा ! ' तर हा निर्जीव
शाब्दा नि ही पंचपात्री आपण होऊन मला तहान लागताच लगवग अठून मला
पाणी पाजतील वा ? तुम्हाला हे पहा त्या कल्पनेच हसू आले, पण पर्जन्यसूक्ताचा
मुवळीस नुसता जप केल्याने वा यज्ञ केल्याने आमाभातील असले-नसलेले मेघ नारे
अेक्य होऊन, जे ह्या ताव्यामारलेच निर्जीव ते, जिवत माणसाप्रमाणे जप येऊन
सतोपून, आपल्या ह्या सान्या अफाट राष्ट्रातील हजारो योजन शेतीवर धो धो
वर्षाव करतील अशा कल्पनेच मात्र तुम्हाला हसू येत नाही ! नुसत्या प्रार्थने अेक
पंचपात्रीभर पाणीदेखील जर माझ्या तोंडात आपण होऊन जलदेवता पाडीत नाहीत
तर त्या तगाच नुसत्या प्रार्थनेसरशी धो धो पाऊम हजारो जोमाच्या शेतीवर पाड-
तील हे संभवते वा तरी ? '

'पण पर्जन्यसूक्त ही तुम्ही ताव्यापंचपात्रीच्या केलेल्या ह्या टपाळखोर
प्रार्थनेसारखी नुसती प्रार्थना नाही ! परमपूज्य वेदातील तो मंत्र आहे ! त्यात कोण
सफीर नि दिव्य अथ भरलेल्या आहे ! '

'अशेच काहीतरी गूढ नि भ्रामक समजूत ह्या वेदातील मंत्रासवधी लोकाची
झालेली असते, म्हणूनच त्यांना ह्या मंत्रातूनच काहीच्या काहीच अशी रहस्यमय
शक्ति भरवेली आहे असे वाटत ! पण मी सांगतो की, त्या पर्जन्यसूक्तातून, मी
आता दाखवूकत वा दाखीसूक्तात जी प्रार्थना केही ती अगदी तशी अेक प्रायत्ता
साधी बाय ती केलेली आहे ! तुम्ही ती पर्जन्यसूक्ते मार्थ वाचली आहेत वा ?
ऋग्वेदातील मूळ सूक्ते पाहिली वा ऐकिली तरी आहेत ? '

'नाही ऋग्वेद समजण्याजितक सस्कृत येत आहे कोणास ! ऋग्वेदाचा अर्थ
कोणी सांगितला आहे का कधी ? '

'हो, आहे आम्ही कोणी सांगितला तर तो चुकला म्हणून म्हणता येतील,
पण अगदी वैदिक वर्गानेच अत्यंत अधिकृत म्हणून मानलेल्या आणि ज्याच्या
आधारानेच आजवर परपराभिमानी विद्वान् वेदशास्त्रसंपन्न गुरुजी शतावधि वेद-
शास्त्रातून तो शिववीत आले आहेत त्या सायनाचार्यांच्या माप्यातच जो ऋग्वेदाचा
अर्थ सांगितला आहे, तो तरी, अमन्य करता येणार नाही वेद अर्थशून्य आहेत
असे जर म्हणावयाचे नसेल तर सायनभाष्यातील अर्थ जो परम भाविक ब्राह्मण
वैदिकही मानतात तो तरी मानला पाहिजे तुम्हास सस्कृत येत नसले तरी मराठी
चांगले येत सायनभाष्याच्याच मुख्याधारे चिनावशास्त्र्यामारख्या विद्यानिधि
ब्राह्मणाने केलेल्या त्या पर्जन्यविषयक सूक्तापैकी अेकदोन प्रमुख सूक्ताचा अथ मी
तुम्हास वाचून दाखवितो म्हणजे तुम्हास माझ्या दाखीसूक्तातून त्यातील प्रार्थना
फारशा निराळ्या घाटणार नाहीत मडकसूक्ताचे तर हसूच कोसळेल ! अशा

प्रार्थनांनी खरोखरच देवदेवता संतोषतात बशी भावना ज्या काळी प्रामाणिकपणे साऱ्या मनुष्यजातीस वाटे, तेव्हाच्या मानवी मनाच्या प्राथमिक अवस्थेत आणि मानवी जीवनाच्या प्राथमिक अनुभवात त्या प्रार्थना अगदी साहजिक नि सन्मानार्ह होत्या. दोष त्या काळांच्या त्या ऋषींचा नाही. पण आता युगोयुगांच्या अनुभवाने त्या प्रार्थना फोल ठरतात, हे प्रत्ययास आल्यानंतरही आणि ग्रहण, पाऊस, ऋतू कसे नि कां घडतात याचे निसर्गनियम कळून चुकल्यावरही, ह्या वैज्ञानिकज्ञानाच्या पूर्णपणे विनाशकारी प्रभावातूनही त्या प्रार्थनांचा नाश होत नाही.

भावडपण होय ! हे अंका त्या अंका प्रमुख पजन्यनूक्ताच थोडसे भाषांतर—

देवापि ऋषिषेण पुत्र म्हणतो—‘हे बृहस्पते, माझ्याकडे पाऊस पाडणाऱ्या देवतेला पाठीव...तू शंतनूकरिता पाऊस पाड ! हे बृहस्पते, तू आमच्या स्तोत्रात निर्दोष आवाज, सारखा प्रवाह नि ओज उत्पन्न कर. ज्या स्तोत्राने आम्ही शंतनूकरिता पाऊस पाडण्याची मागणी करीत आहोत, त्या स्तोत्रात स्वर्गातून मधुरपाझर प्रविष्टोत ! देवांची स्तुति जाणणारा आर्षित्सेन ऋषि चमला आहे तो वरच्या अंतरिक्षाखालील जलमय भागातून द्रुतदृष्ट पावसाचे पाणी उत्पन्न करो. ह्या जलमय भागावर धरचा जलमय भाग देवांनी अडवून ठेवला आहे ते अडक त्यांच्या अिच्छेनुसार योग्य भूमीवर पावसाच्या रूपाने पडेल ! हे अग्ने, तू पाऊस पाडणाऱ्या मेघांना प्रेरणा कर. हे अग्ने, ह्या नव्याण्णव गात्री तुला समर्पितो. तुलाकांतून आमच्या अिच्छेनुसार पाऊस पडू दे. हे अग्ने, नव्याण्णव राहस गात्री पाऊस पाडणाऱ्या अिद्राला त्याचा भाग म्हणून दे. हे अग्ने, रात्र जे किल्ले फोड, रोग दूर कर,

मुसलमान राजा होता रवाने यज्ञ करविलाच नाही—ध्वंसिला मात्र !—पण तरीही पायूस पूर्ववत् चालू झालाच की नाही ? वारा वर्षाच्या दुष्काळानंतर पायूस सृष्टि-क्रमाने केव्हातरी पडणारच; तसा पडताच ते त्या काळच्या धर्मभोळ्या लोकांना राजाच्या यज्ञाचें वा ह्या सूक्ताचें फळ वाटणें कितीही साहजिक असलें, तरी हे यज्ञ राजाने न करताही दुर्गदेवीसारख्या प्रदीर्घ दुष्काळानंतर निसर्गाची प्रतिक्रिया होवून पायूस पर्जन्यसूक्तावाचूनही पडतातच, असा अनुभवच शंभरदा येवून गेल्या-नंतरही आम्ही असा प्रार्थनांना दुष्काळावरील रामबाण उपाय मानावा हे साहजिकही म्हणता येत नाही, राहाणपणाचें तर नाहीच नाही. हा निव्वळ खुलचटपणा आहे !

‘पर्जन्याच्या प्रार्थनेविषयीची आणखी अेक वैदिक सूक्ताची गोष्ट ऐका. मं.७ सू. १०१ हें सूक्तही पायूस पाडण्यासाठी म्हटलें जातें. ‘जो औपधीना वाढवितो आणि जो पाण्याची लयलट करतो, तो पर्जन्य आम्हांस मुख देवो ! ह्या पर्जन्याचें अेक रूप वाझ गात्रीसारखें आहे नि दुसरें अुत्पादक. हें स्तोत्र तो स्वयंसिद्ध पर्जन्य अेको, तो सतीपो, आम्हांस पावसाचा लाभ होवो ! तो पर्जन्य पैलाप्रमाणे अनेक औपधीना अुत्पन्न करणारा, तोच स्थावर जगमांचा मूलाधार, तें अुदक मला लाभो. देवानो, माझे कल्याण करा !’ असें वशिष्ठाचें ‘पायूसदेवते’चें सूक्त आहे. त्याच्याच पुढचें १०३ वें सूक्त हे ‘वेङ्क-देवते’ च्या प्रार्थनेचें आहे !

‘पर्जन्यसूक्त ऋषींनी म्हटलें तेव्हा त्यांना वेडकांनी अनुमोदिलें. यास्तव वशिष्ठाने मंडूकसूक्त गाविलें अशी याची पीठिका दिली आहे तें सूक्त असें —

व्रताचरणो ब्राह्मणाप्रमाणे वर्षभर पडून राहिलेले वेङ्क पर्जन्याला प्रिय असणारे शब्द बोलू लागले ! सुरूलेल्या पखालीप्रमाणे पडून राहिलेल्या ह्या वेडकां-कडे जेव्हा स्वर्गीस अुदक आले, तेव्हा वामरासांठी हवरणाच्या गात्रीप्रमाणे ह्या मंडूकाचे शब्द कोलाहलू लागतात. वर्षाकाळ आल्यावर तृपात वेडकांवर जेव्हा वृष्टि होते तेव्हा मूळ बापाकडे बोनडे बोल बोलत जातें, तसें अेक मंडूक दुसऱ्या मंडूकाकडे शब्द करीत जातो. पायूस पडल्यामुळे आनदलेला चित्रविचित्र अेक वेङ्क दुसऱ्या हरितवर्ण वेडकाशी आपला आवाज मिसळतो; अेक जावून दुसऱ्याला धरतो मिश्रताचा शिष्य अनुवाद करतो तसा अेक वेङ्क दुसऱ्याचा अनुवाद करतो. अुन्हा-छ्यात मातीला मिळून गेलिले वेङ्क पायूस पडताच पुन्हा जिवंत होवून शब्द करीत पुणून जातात. अेर वेङ्क गात्रीसारखा ओरडतो तर अेक शेळीसारखा. अनेक रगाचे पण अेताच ‘मंडूक’ नावाचे हे वेङ्क शब्द करीत आहेत ! अतिरात्र नांवाच्या सोमयानात ब्राह्मण ज्याप्रमाणे मंत्र म्हणतात त्याप्रमाणे भरलेल्या सरोवराभोवती मंडूक शब्द करीत आहेत ! सोम पिऊन वापिक स्तोत्र म्हणणाऱ्या ब्राह्मणांप्रमाणे शब्द करणारे, प्रपयं ऋत्विजाप्रमाणे धामाने डवडवलेले काही वेङ्क पायूस पड-साच बाहेर प्रकटतात ! हे सर्वधेष्ट मंडूक देवांची आज्ञा पाळतात ! ह्या वेडकांनी

आम्हास सपत्ति दिली वर्पाश्रतूनतर मडूकानी शेवडो गाजी आणि दीर्घायुस्य आम्हास दिले ।। (ऋग्वेद, म ७ सू १०३)

‘जेवलेत का ? वास्तविक ह मूकन छान आहे त्यातील विनोदगोड, स्वभावोक्ति चटकदार ! पण अशा मूकनांना औदवरोक्त समजणे किंवा त्याचा अप वेल्याने पाऊस पडतो असे माणसे म्हणजे निव्वळ भावडेपणा नाही का ? आम्हास तर असे वाटत की, पर्जन्यमूकते म्हटल्यान पाऊस पडतो या भावडेपणाची चेष्टा करण्यासाठीच बसिल्ल्याने ‘वेडूव देवतवर’ ह मूकन रचलेले असावे ! कारण पर्जन्यमूकताचे मंत्र म्हटल्याने पाऊस पडतो ही धर्मभोळी रामनूत बडके ओरडतात म्हणून पाऊस पडतो अशा स्तुतीवितकीच तुळचट आहे असे त्यात माठया गमतीने मुचविलेले दिसते ! निदान नवळन तरी त्यात तसा ध्वनि झुमटला गेला खरा !’

‘वरें, वैदिक प्रार्थना नि मूकने युगोयुगे म्हणत असता आपल्या अिकडे युगोयुगे दुप्ताळ नि अवर्षण पडतच आली आहेत हें खोटे आहे काय ? अगुटपक्षी पर्जन्यमूकने कशाशी खातात हेही माहीत नसलेल्या नि वेदनिदक अशा अनेक भल्ले देशातून दुप्ताळाची आवृत्ति आपल्या अिकडच्यासारखी प्रतिवर्षी न निघता ते धनधान्याही आपणाहून अधिक समृद्ध आहेत हेंही खरे नाही काय ? असादेवेली पर्जन्यमूकत म्हणावयास नि पाऊस पडण्यास बोलाफुलाची गाठ शमर वर्पात येवदा पडली असेल, कायळा बसायला नि फादी मोडायला जशी पडते तशी ! पण म्हणून फाद्या मोडायच्या की त्यावर अेक कावळा बगबावा असा नियम का त्यायोग बाधता येतो ? कुऱ्हाडीने हटवून फादी तुटते तशी कावळा बसल्याने जावर बहुतेक प्रसंगी तुटत नाही तावर तसा नियम बाधणे मूखपणाचे होय, नव्ह काय ? आमच्या स्वतःच्या आठवणीत पचवीसदा लहानमोठे दुप्ताळ आले, पचवीसदा पर्जन्यमूकताचे लहानमोठे या झाले, पण अेकदाही दुप्ताळ हटल्याच किंवा तत्काळ भरावच पाऊस पडल्याच आठवत नाही ! तुम्हासही असाच आठवण नाही काय ? अितिहासातही हच आटळत, नव्हे काय ?’

‘खरे सागायच तर माझाही अनुभव हाच अितिहासाविषयी म्हणणे मग पडते आजकाल ह्या कलियुगान मनाचेही सामर्थ्य लापलें खरेच, पण वैदिक काळी ते मन —’

‘मी मघाच तुम्हास दाखवून दिले की, आजकालच नव्हे तर मंत्र जिवत होत असे तुम्ही ज्या युगी समजता, त्या वैदिक युगात अशा प्रार्थनांनी पाऊस पडत होनाच होता ही गोष्ट मुळानच सवस्वी असमवनीय होय आणि वदात पुरावा तसाच सापडतो ह्या वरील मूकताच्या पूर्वगोठिकेतन वारा वर्पाच्या दुप्ताळाची झुल्लेख आहे अहो, अितर जनाना सोडाच पण प्रत्यक्ष मंत्रद्रष्ट्या ऋषींनाही पर्जन्यमूकताच्या घोडण्याने ज्ञानाच झीत मिळाले नाही, दुप्ताळाने फटफजितो वेली ! तो तपोभास्कर विरवामित्र पहा ! बदपाठक चतुर्वेदीच नव्हे तर वेदमन्त्रद्रष्टा !’

पण त्याच्याही काळात असाच अंक भयंकर दुष्काळ पडला. पर्जन्यसूक्त काय विश्वामित्राला किंवा त्या भरवैदिक काळातील मंत्रद्रष्ट्यांच्या पिढीत कोणालाही येत नव्हतं? पण त्याचा काही अनुयोग झाला नाही. अत्यंत विश्वामित्रऋषि अन्न अन्न करीत स्वपचाच्यामुद्धा घरी मोक मागत गिरले. तेथेही काहीच खावयास मिळेलना, तेव्हा कुम्याच्या मदचाची तंगडी त्यानी तियाून चोरून पळविली आणि भुकेने कासावीस झाल्यामुळे मिटपमा मारीत चघळली ! तेव्हा हीं पर्जन्यसूक्ते वा प्रार्थना वैदिक काळीसुद्धा 'पड पावसा' म्हणताच 'पाझूस पाडोत ही समजूत अगदी निर्मूल आहे !'

'पण ही असमर्थता काही वेदपुराण यांतील प्रार्थनाची किंवा सूक्तांचीच आहे असे नव्हे, तर कुराणातील आयतात वा प्रार्थनातही पाझूस पाडण्याचें सामर्थ्य नाही, न वायलातील, न अवेस्तातील. दुर्गादेवीचाच वारा वर्षाचा दुष्काळ घ्या. त्यात हजारो हिंदूंच्या देवाच्या नावानो केलेल्या पर्जन्यसूक्तादी प्रार्थना जशा फोल ठरल्या, तशाच त्या काळी मशिदीमशिदांतून अल्लाच्या नावाने केलेल्या शेकडो प्रार्थनाही फोल ठरल्या; आणि मुसलमानी राज्यातच लाखो मुसलमान अन्न अन्न करीत तडफडून मेले ! आजही प्रत्येक दुष्काळात जसे पुराणाचे अनुयायी हिंदु तसेच कुराणाचे अनुयायी मुसलमान दोघेही दुष्काळाच्या जंघड्यात चिरडून जात आहेत. चायबलच्या जुन्या करारात तर, ज्यांना देव जाता येता भेटे अशा पैगंबरादिकाना सहकुटुंब दुष्काळात अपाममारीने छळल्याना आणि जेव्हाव्हाचे भक्त असणारे ते राष्ट्रचे राष्ट्र अन्नावारी भिजिप्तच्या फरोहाचे दासानुदास झाल्याच्या कथा आहेत ! तेव्हा वैदिक वा पौराणिक, कुराणीय वा वायबलीय प्रार्थनाही वा मंत्रजपाही पाझूस पडतो, वा दुष्काळ हटतो ही निव्वळ भावडेपणाची समजूत, अनुमानघष-कथाचा बाजार ! पाझूस पाडण्याचें किंवा दुष्काळाना नामरोप करण्याचें जें काही सामर्थ्य मनुष्याच्या अंगी येणें शक्य आहे ते ह्या वैदिक अज्ञानाच्या मागे लागून नव्हे, तर प्रात्यक्षिक विज्ञानाच्या ! अवाधित सृष्टिनियमाच्या ज्ञानाने आजही आपल्या अिच्छेप्रमाणे पाझूस पाडण्याचे काही प्रयोग रशियाकडे सफळत आले आहेत. आणि ते पूर्णपणे सफळ होओतोपर्यंत ही दुष्काळाची नागी ठेचणे अितर मानवी मार्गांनीही शक्य आहे. हे पहा, जर का राष्ट्रसत्ता प्रबळ, प्रयत्नशील, नि प्रज्ञ असेल तर ज्या हिंदुस्थानात दुष्काळाच्या वर्षांतही ठिकठिकाणी मधेच्छ पर्जन्य पडतो नि अफाट पाणी वाया जात त्याचा योग्य उपयोग करून, शेतीसुधार कार्यवाहीत आणून नि जेथे धान्याची मागणी तेथे झटपट धान्याची वाहतूक करून दुष्काळाची नागी ठेचली जावू शकेल ! पण आपला अिथे तो विषय नाही.

'आपलें म्हणणें सर्वस्वी खरें आहे. पण आता आजच्या, आज मी भाड्या व्यक्तीपुरतें ह्या प्रकरणी काय करू तेवढे सांगावें.'

'प्रायंता - पजंन्यभूषणाच्या गुळ्यापायी भर दुष्काळातही आहे तें सून नि धान्यगुळा अग्नये स्याहा करप्याचा हा तुळचट जुगाय स्यागून या दियाळीत हीच पेंटी गळपात पांघून अंतर प्रचारकासह परोधर हिडावे. दियाळी साजरी बघांतरी होणारच. पण जुदाहरणार्थ, फटाक्यासारख्या दाखनागापायी जे हजारो रुपये अगदी घेत परदेशी जातात तेथडे तरी पाचरून प्रत्येक कुटुंबाने ती रक्कम दुष्काळसत बंधूगाटी दान द्यावी अशी भीक मागावी आणि जें जमेल त्या द्रव्याने धान्य घेऊन स्वहस्ते प्रत्यक्ष दुष्काळात जे भुकेने व्याकूळ, त्यांच्या तांडी दोन घान घालावे. टीक जा? घेला तर लागी कामाला. अकरणान्मन्दकरणं श्रेयः ! ही माझी वगणी पहिल्याने घ्या !!

— १९२६

+ + +

‘मी घरून का ठेवले आहे तुम्हाला’ जास्त पैसा देतील तिकडे जा !
अडीच आणि मोठी मिळाली तरच मला हवी माझ्यावर तरी तुझ बळ का ?’

सोद्याच्या दृष्टीनं शेटाणीचे ह वोलणे सरळच होत तिगही तिचा समार होताच !

शेवटी आवट साड करून जळफळत बडबडत त्या भारेवाल्या बायानी बंटीच आणि मोळीप्रमाणे भाया टाकण्याचे मान्य वेळ त्या बायान्या बंटीना अनेक लहानस लुगड त्यातल्या त्यात काढ्या माहून गुडाळलेले, बंटीखाली भाड्याची घेतदेखील पुरती न साकणार ! घर अथवा फाटकोतुटकी चोळी, अथवा घामात डव-डवलेल, हातात पिनळी बघली नि काचेच्या राकट चागड्या तेवड्या भरपूर ! जसा त्या चार पाच मोळीवाल्या बाया शेटाणीने दाखविलेल्या बाळात वळून त्या घराच्या मागच्या दाराकडे त्या मोळ्या टाकण्यास गेल्या घडाघडा अन्नावर अथवा मोळ्या पडल्या शेटाणीने गणन करून पैसे त्याच्या हाती टाकले त्नाच त्या भारेवाल्या बायानी ठराविक भाडण वाढले आणि जिने अडीच आणि मोळीला ‘हो’ म्हटले हात, ती सोडून बाकीच्यानी मोठा गरवा केला

‘नाय ! नाय ! आम्ही नाय म्हटल अडीच आणि ! तीन तीन आणि म्हणालीस बाकी तू, म्हणून आम्ही आमच्या मोळ्या टाकल्या तिची अडीच आणि आम्हाची असल, नाय नाय नाय ! नगत आम्हासनी तुझ पैसे ! मोळ्या दे परत आमच्या !’ असा कालाहल करीत दोघोतिघीनी आपले पैसे फेकले नि भाग्या कुचलू लागल्या ? अर्थातच शेटाणी सतापली तिचा बडील मुलगा दारातच होता त्याला ओरडून म्हणाली, गप्पा ! जुचन त पैसे नि हात लावू देऊ नको या लुकाच्या बायाना त्या मोळ्याना !’

गप्पा हा हायस्कुलात गिबणारा मुच नि दडम पाण्या होता तो उमेच घावग पैसे कुचलीत गप्पाने दटावळे ‘हट दूर ! हात लावशील मोळीला तर घ्यानात घर ! हो हो ! देत नाही जा ! पैसे नाहीत नि मोळ्या पण देत नाही जा ! लगडी करता काय ?’

शेवटची श्रुति पण फसली ! बुडव बाकी आम्हा चापड्याना ‘लूट वेलीस घ्या आमच्या मोळ्याची असे साप साडाने देत त्या भारेवाल्या बायानी शेवटी फेकलेले पैसे अडीच आणिच्या भावाच परत घेतले ते वाटून घेण्याच्या अवधीत मागचा सगळा रागलोभ त्या विसरल्या आणि नहमीच्या प्रधाताप्रमाणे मोळ्याच्या सोद्यात भाडणापायी कुणावलेले अल्पत गोजीगुडावान मरून काढण्याचा ठराविक असा दुसरा अथवा चालू झाला

‘पाणी तरी दे वया थोड ! लोणच दे ग ताजी लेकराला अथवा फाड !’

‘शिल्ला घास हाय का अन्नादा ? थोडा भात भाकर तरी अवलीशी दे ग भावली’ असे गप्पावया करू लागल्या ‘जात कोण’ त आधी विचारून शेटाणीने

जातीच्या कोष्टवानुरूप कोणाला ओंजळीने, कोणाला तपेली देऊन पण मये छ पाणी पाजले, थोडो शिळो ताजो भातभाजो हातावर टाकली त्या भारेवाल्या चाधानी सोद्यात लवाडी केव्याचा शेटाणीतही राग झुरला नाही-मोळ्या फार स्वस्तात गेल्याचे दुख भारेवाल्याही विमरल्या दोघानाही त्या ठराविक वाचा-वाची नि हो-नाची सयसय होती-रीतच होती ती-शिष्टाचारच होना तो मोळ्याच्या व्यवसायामधला !

थोडेसे हुश्या कम्बन त्या बाया तो भावरतुजडा खात नि पाणी पीत वसल्या-सुजुरक्यापासून जे भारे डाक्यावर वाहत आपल्या खेडेगावाहून त्या नगरानाराहून घरोघर भर दुपारपर्यंत हिडत हिडत त्यांची कवरडी वसली होती, नाकी नव आले होते ! आणि शेवटी तो लाकूडफाटा सोडून आणून विक्रीतो झालेल्या कष्टाची मिळकत झाली अडीच आणे !

त्या शेठजीच्या घरासमोरच आपल्या भांडीच्या तिडकीन रामभाऊ कुभे होते त्या मोळीवाल्या बापड्या बाया शेठजीच्या पुढच्या दारी मोळ्याच्या अडीच आणे की तीन आणे दराविषयी घासाघोस करीत असताना ती त पाहून होते त्या बाया शेठजीच्या मागच्या दारी मोळ्या डाकण्यासाठी वाळान वळेतो त्यांना दिसल्या नि त्याच्या कष्टाळूपणाविषयीचे विचार रामभाऊच्या मनात घाळत होते शेठजीच्या मागल्या दारी शेठानीची नि त्या बायाची तिजडे गडवड

त्या आरडाओरडोने अकदाची घरातील दोनचार मडळी येतातशी पाहून त्याने धर्मोपदेशाचे समीत छेडले, पण ते देखील कस ? कोणचाही भिकारी निदा अखादा अभंग, श्लोक गाणे तरी पाठ करण्याचे धर्म घेता पण त्या नदीबैलाच्या नि गामातच्या भाडवलावर चरिताथ चालविण्याचे धाम्य पदरी असलेल्या साधुपुरुषास तेवढेदेखील कष्ट करावयाची आवश्यकता नव्हती ! त्याचा धर्मोपदेश, शाध्वकवित्व छद-मुक्तछद ! ! तो साधे गद्य जे सुचे तेच अशा काणच्या सरी सुरात मनात पडतील तिथे, मनास येतील तो शब्द ताणीत वा आखडीत बोलणेच राखू लागला ! त्यातील प्रकार साधारणत असा—

‘ हा ५५ हो वाजी ! ह्या गोमा ५५ तिला वपडा कू ५५ डता था ! हळदकुक्कु गा ५५ मा ५५ तिला महादेवाचा ! चा ५५ नदीबेल ५५ ल देवाचा ५५ नदीरा ५५ जा ! पैसा ५ पैसा ! गोमाता नेतीस ५५ कोटी देवाची ! ची ५५ पैसा चारा घाला ५ हो वाजी ! ध ५ र ५ म वरा ५ वा जी ॥ डुम् डुम् डुमुक् ! डुम् डुम् डुमुक् ! हा वाजी ! नवा माग ५५ तो पैसा ५५ दानाचा ! महादे ५५ वाचा ५ ॥ ’

तो गागाट अकून शेटाणीही पुढल्या दारासो आली, तिला पाहताच साधुबुवा धर्मोपदेशकाच्या अधिकारी स्वरात म्हणाला,

‘ माजी ! दारी नदीराजा आला, महादेवाला दान दे ! ही आदिदेवी गोमाता कामधेनु दारी आहे तिच्यावर दया कर ! चायासाठी धर्म वाहीतरी कर ! —वाय मागतोस नदीवा ? पाठोवर अक वपडा ? ’ हातातले दाव प्रश्नायक-पणे बुवाने तेवताच नदीन मान हालविली ! पोर हसली शेटाणीही हसल्या नि चार आण्यांना तुडा त्यानी गाभीवरून आवाळून त्याला दिला !

रामभाबूही हमले—पण अपहासान ! महादेवाचा जो नदी, त्याला म्हणे दान्यातुटवा वपडा पाठ वाकायला हवा ! त्यासाठी महादेव माणसापाशी दान मागतो ! आणि जिला हा आदिदेवी कामधेनु म्हणतो त्या गाजींग म्हणे चायासाठी भीक घाल ! कामधेनु चाच्यासाठी दारादार भटकत ! ! ह्या भिकायाना शक्तीबल मुमगत्तपण कशी मागावी ते बळत नाही ! ! भीक मागणारे अकपट मूख तर भीक घालणारे दमपट मूख ! धार्मिक भावडेपणान साध्या मन्दाचा अभही बळतासा होतो अितर सब व्यवहारात ज डोळस नि चाणाढा तरी अघळे नि मूख होतात ! रघी न फरणारेहीमन स्वतः म.फ.म.वून घेतात ! मद्या त्या वपटाळू मोळीवाल्भानी मुद्धा अडोच की तात आणे दर, अितकी चारीक घासाधीम ज्या ह्या शेटाणाने बली तिन धमदिशी या अेतमाळू भिक्षाच्या नदीबैलाचा नुमती आवाळणा म्हणून चार आणे दअून टाकत ! जी कामधेनु ता भीक मागल तरी कशी हा प्रश्नमुद्धा तिच्या मनात आला नाहा !

शेटाणीने नुणाकन्यावरून तिच्या मुलाने हळदकुक्कु आणून त्या गाजींग लावले, नदीलाही लावले नि नमस्कार केला अितक शांत तरी तो गलेट्ट साधु

गप्याला त म्हणणे तत्काळ पटल ! तो होकार भरू लागला, 'अगदी खर आहे वर भाऊच म्हणण भी मधाच ताजीला म्हणालो की, देऊ नकोस चार आणे टक्कन् ह्या अंतराआला म्हणून त्या विचाच्या कष्टाळू भग्याच्या डोक्यात दगड घालण्यापेक्षा या आळशी भिकारड्याच्या डोक्यात दगड घालायला हवा वर वा ताजी !' शेटाणीला गपूने वजाव !

'दगडच नको काही घालायला ! त्याची साड मोडायची म्हणजे त्यांना कोणी भीक घालू नये म्हणजे चाले ! भीक मिळत आयली म्हणूनच ते भीक मागण्याच धदा म्हणतात ! आपण ती भीक असा नदीवेल घेऊन मिरवत राहणाऱ्यांना न घातली की वसताच त्याचा भिकेचा हा धदा !' रामभाऊने शेटाणीकडे पाहिल

शेटाणीताजी आपली वाज सावरू लागल्या, 'अहो भाऊ ! पण त्या नदी-वेलाने नि ह्या गामातून काय केल आहे पाप ? ह्या भिकार्यावर काही भी दया वेची नाही, तर त्या नदीवैलावरून नि गाओवरून आवाळून टाकली ती पावली ! त तर दैवत आहे ना ?'

'पणूग दैवत म्हणणही पापच ! पण जर म्हणायचेच ना, तर ह्या भग्याच्या गाडीचा हा वेलच ह्या नदीवैलापेक्षा अधिक पूज्य, दयाहू नि दवलसी म्हटला पाहिजे वर ताजी हा भगोवेल पहा वर समाजाचे कावाडवट्ट किती करता आहे ! ह माणीचे जिवापाड वाजे सकाळपासून सध्याकाळपर्यंत तो वाहात असता त्याला अंक सोडून चार पडद्या चारा घाला त्या चान्योवर समाजाचे वेवढे दित साधता पडील ! पण ह्या भिकारड्या माघून समाजाच्या कष्टावर ज्यंत मज अंतराआळू बनविल नाही तर ह्या त्याच्या वेल्यागही नदा ! नि गाओला 'आदिदवी' बनवून अंतराआळू वरून साडल आहे ! समाजाचे शेती गाडीभाड अस वाणतहा अपयोगी काम न करणारा हा वेलही ह्या भिकार्यान अंतराआळू वरून साडला ! हा माणस वंन नि ता ह्याचा नदीवेल ! दाघाच्याही थमाना समाज अंतरतो ह्या भावडवणापायी ! जेव रिकामटेकडा अंदी मनुष्य नि अक रिकामटेकडा अंदी वेल ! दोघाना समाजाला म्हणजेच तुमच्या मामच्या-सारख्याला, व्यथ पोसात लागत ! त्यापेक्षा ह्या नदीवैलाला जुपावा नागरात नि ह्या माणसवैलाग धरावा समाजाच्या बठाला द्रव पाय नव्ह काय ? तोच

आपले डमरू डमुक् डमुक् वाजवीत भिजेचा पाल्हाळ बरीतच होता 'चारच आणे दिले' ते गोमातेला पुरेमे नाहीत हा नदी वपडा मागतो, देवाच्या घरी तू देशील त्या दानाच्या शंभरपट तुला परत मिळेल ग वया ।' म्हणून मागतच होता, नि डमरू वाजवून नि दाव हिमडून आपल्या मागण्या नि वचन महादेवाच्या नदी-देवाचीच आहेत, असे प्रमाणपत्र देण्यासाठी त्या नदीवैलाची मान हालवून त्याचा होवार घेतच होता त्याची घामघेनु ही वाढी सा, त्या वचन्याच्या दिगात ताड सपस, अगणाच्या वाहेर आलेल्या शाळाचा फांदीपाला ओरवाड, अशी मागेपुढे वाट झडवून वावरत होता

अितवयात त्याच घाटेने नगरसंस्थेची (म्युनिसिपॅलिटी) मोठी मैलागाडी आली त्या गाडीवर नगराच्या मैल्यान भरलेला गाडीवर आडवा ठेवलेला अेक वड अयजड वड होता त्या जड ओझ्याना दिवसभर वाहणारा अेशच बेल जुपलेडा होता नि नगरसंस्थेचाच भगी तिला हाकीत होता, मध्यान्हपर्यंत घामट, जागळ नि अवाडओझ अुच कीत, फेकीत, ववात भरीत, गाड्यावर चढवीत, उतरीत तो भगीही त्या वैला-सारखाच मेटाकुटीस आलेला होता निडळाच्या घामाच्या, कावाडकप्टाच्या, रक्ताच्या वेलेल्या पाण्याच्या घारा त्या वैलाच्या नि त्या भग्याच्या डाक्यावर नि तोडावर निथळत होत्या वारा वाजण्याच्या आत ती मैलागाडी कशीकशी ठिकाणावर पोचवून भाकरीच्या मधल्या सुटीत घरी जातो वधी, नि थोडा माकळा होतो वधी, अस त्या भग्याला होऊन गेल हात आपली गाडी हा मार्गातून रावय तितक्या सावध वेगाने जरी हाकीत होता, विचारा बेल ह वा चू न करता जरी ती ओढीत होता, तरी त्या भग्याच्या मैलागाडीच्या घाणीने आलेल्या शिमारीचा

फिडीस हाते—'घाणीने जीव नकोसा करतो हा गाढव, मर वाटेन मैलागाडी नेअून ।' तेव्हा आपण ध्यानात घरावे की, कोणत्यातरी वाटेने ते परोपरच्या मैल्याचे डबे ति शेवटी गाडी नेण्याची त्या भग्याला काही होस नसते । तुम्ही विमानातून परचेपर अलगत ती मैलागाडी नेवविली वा खालून पाताळ्यातून, तर ती सी तशी नेथील, आणि विशेष ह की, ती गाढव तस अत्यंत घाणेरडे वाम करून ती मैलागाडी दाखविलेल्या वाटेने तशी हाकीत असता तुम्हाला क्षणभर तुमचा जीव नकोसा करतो—म्हणूनच तुम्ही दीडशहाणे सम्यजन तुम्हाला हवा ता जीव जमभर मुखरूपणे अपभोगू शकता, नगराचे स्वास्थ्य नि आरोग्य निर्वेध राहू शकत ।

ती भग्याची गाडी तिकडून जो येते, तो ह्या भीकमाग्या साधूचे त लट्यावर ता वाट अडवून शुभ होतें भग्याने दानदातीनदा आरडून सांगितले की, 'ते गाय-बेल बाजूला घ्या । अे युवाजी ।' पण भीम मागण्याच्या त्या त्याच्या रडगाण्यात तोवोवा मग्न होता, त्याच्या त्या गायबेलालाही त्या भग्याने हट हट करून पाहिले, पण त्या पशूना नदीवैत्र नि कामधेनूपणाचें भीकमार्गे पावित्र्य आल्यापासून त्यांना सहमा कोणाही वाटत हिडिसफिडीस करीत हुसकीत वा चपराकीत नसत्यामुळे आपण अेक अवध्यन नव्हे, तर अताडध देवी जाव आहेत, अशीच जणू वाम जाणाव असलेली दिसली मारील तर हा आपला साधु घनीच आपणास मारील—वाकीचे लान पूजाच करणारे—त्याच वाम अंकायचे अशी सवयीन जणू त्यांना निश्चिनि पटलेली असल्यामुळे त्या भग्याच्या हटहटा न जुमानता ती गाय नि नदीवैत्र पाटून दूर म्हणून होळीनात ता साधुही अेकेना हा घोळ पडला आहे तोच त्या भुकेल्या गाओला तो मलाचा पास यअून ती बवाच्या पुढच्या टोकाला येउन जिभेने चाटू लागली तिगा जरी म्हटली आदिदेवी जगजननी गोमाता—तरा होता तो अेक पशुच ।

निरुपायाने ती गाडी धोपवन तो भगी थोडा थावतो तोच आणूबाजूच्या परातून वाटनरातून नि प्रत्यक्ष शटाणीच्या तोटातून अेकच धिक्वार अुडला । 'अे भगडा, हाव ती गाडी । घाणीने जाव नकामा केला या गाढवान ।—अरे, हाव ! ने तो व्याद अेकदाची येयून ।

भगी ओशाळला जसा काही ता कोणी चोरचोरी करतागा धरला जातो आहे असा धावरला । त्याने गाडीच्या बैलाला अक चाबूक हासडून गाडी पुढे घातला मैत्राववाचे पुढील टोक चाटणारी गाम मधे लुडबुडू लागली, म्हणून तिला त्यान चावकाच्या काठीने मागे दोसली

हे पाहताच ती गलेलठु भीकमाग्या 'साधू' अेताच्या सैतानासारखा खवळून 'अे साल्या । त्या माझ्या पवित्र गोमातेला शिवलास ? मारलास ? तुझ्या

अशा आओमाजीवरून शिव्या हिसडून त्या साधूने अेक घोडा ओचलून भरवून त्या भग्याला मारला. थोडे चुकल म्हणून तो भग्याला लागला नाही यासाठी दुसरा टोला ओचलून तो साधू त्या भग्यावर फेकू पाहत आहे तोंच मारा प्रकार पाहून खवळलेले रामभाऊ माडीवरून ओरडले, 'हा ! घ्यानात घर ! अे भिकारड्या, जर त्या भग्याला मारलस तर—' थाव आलाच मी खाली !' असे ओरडत रामभाऊ मागच्या पायी जिना धडधड ओरले आणि वाटेसो आले

'टाक तो दगड खाली ! वाटेतून दूर हो ! भिकारड्या ! अेतखाऊ ! तो विचारा भगी कावाडकष्ट करून आपल्या निटळाच्या घामावर पोट भरतो तो आपली माडी हाकीत असता त्याचो वाट अडविलीस ती अडविलीस नि ओरड त्यालाच शिक्षा बेतोन मारतोस !' रामभाऊ गरजले

'मग माजी पवित्र गोमाता त्यान विटाळली, तिला डोसल तें नाही का दिसल तुम्हाला ?' भिकारडा साधू दटावू आगला, 'गाजीला तो शिवला, ती मला शिवली, मूलाही विटाळ झाला ! हें कस पाहत नाही तुम्ही ?'

'तेवढच पाहत नाही मी, तर मघापामून मी हेंही पाहत आहे की, तुझी ही पवित्र गोमाता आपण होऊन मोठ्या आवडीन तो मैलावन चांगेत होती ! मग तेव्हा नाही का ती वाटली ? आणि त्या भग्याचा विटाळ तुला झाला म्हणून ज म्हणतोस ना, त्याच अस की, जर कोणो शिवल म्हणून विटाळ हान असेल, तर कावाडकष्टावर स्वतःच पोट भरणारा नि अत्यंत विळमवाण काम तेच आपल्या वाटचाला घेऊन समाजाची धाण स्वच्छ करून समाजाच्या आरोग्याचो साधना करणारा हा भगीच तुऱ्यासारख्या अेतखाऊ साधुड्यापेक्षा अधिक पवित्र आहे, त्याच्या शिवण्यान विटाळ होत नाही. हातच असेल, तर तऱ्यासारख्या अेतखाऊ

गण्याला ते म्हणणे तत्काळ पटले ! तो होकार भरू लागला, 'अगदी छर आहे वर भायूच म्हणण मी मघाच ताळीला म्हणाली की, देखू नकोस चार आणे दचकून ह्या अंतखायूला म्हणून त्या विचाऱ्या कपटाळू भग्याच्या डोक्यात दगड घालण्यापेक्षा या आळशी भिकारड्याच्या डोक्यात दगड घालायला हवा वर वा तात्री !' शेटाणीला गपूने वजावले !

'दाडच नको काही घालायला ! त्याची खाड मोडायची म्हणजे त्यांना कोणी भीक घालू नये म्हणजे घाले ! भीक मिळत आयती म्हणूनच ते भीक मागण्यालाच धडा म्हणतात ! आपण ती भीक अशा नदीवेल घेऊन मिरवत राहणाऱ्यांना न घातली की बसतोच त्याचा भिवेचा हा धडा !' रामभाऊने शेटाणीकडे पाहिले

शेटाणीतात्री आपली वाज सावरू लागल्या अहो भाऊ ! पण त्या नदी-वेलाने नि ह्या गामातेन काय वेल आहे पाप ? ह्या भिकाऱ्यावर काही मी दया बला नाही तर त्या नदीवेलवरून नि गाओवरून आवेळून टाकली ती पावला ! 'तर दैवत आहे ना ?'

'पशूला दैवत म्हणणही पापच ! पण जर म्हणायचं ना, तर ह्या भग्याच्या गाडीचा हा बेलच ह्या नदीवेलपेक्षा अधिक पूज्य, दयाह नि दबलसी म्हटला पाहिजे वर तात्री हा भगावेल पहा वर समाजाचे कानाडवण किती करता आहे ! ह्या घाणीचे जिवापाड वाज सवाळनासून सध्याकाळपर्यंत तो बाह्यत असता त्याला अंक मोडून चार पेंढ्या चारा घाला त्या चाऱ्यावर समाजाचं बवंड हिन साधता यशील ! पण ह्या भिकारड्या साधून समाजाच्या कपटावर गक भव अंतखायू बनविठ नाही तर ह्या त्याच्या वेलालाही 'नदी' नि गाआला 'बादिरवा' बनवून अंतखायू करून साडल आहे ! समाजीच शेती गाडीभाड अम बागतहू अपयशी काम न करणारा हा बेलही ह्या भिकाऱ्याला अंतखायू करून साडला ! हा माणस वेल नि तो ह्याचा नदीवेल ! दाघाच्याही थमाता गमाज अंतरता ह्या भावडेनापायी ! जेव रिक्कामटवडा अंदी मनुष्य नि जेव रिक्कामटवडा अंदी वेल ! दोघांना समाजाला म्हणजेच तुमच्या ग्रामच्या-सारख्यांना, व्यय घामाम लागत ! त्यापेक्षा ह्या नदीवेलपेक्षा समाजाच्या वेलीला ह्या माणसवेलीला घरावा समाजाच्या वेलीला

‘खरं काय रे साधुबुवा ?’ शेदाणी पण थोड्या तिरस्काराने हसली. ‘इझ, मला हें माहीत असतं तर मी पावली तर काय पण गवताची काडीदेखील घातली नमती ह्याला ! पण नंदी पूजावा हा धर्म -’

‘हा धर्मछापानंच डोळ्याला अधेरो येते ताजी आपल्या ! नाहीतर त्या मोळीवाल्या बायांच्या चार आणे मोळीच्या बापांना कसं डोळसपणानं परीखून पाहिल्लं ! त्या मोळीवाल्या बायांनी जर तुम्हाला सांगितलं असतं - ‘बाजी, ह्या सोन्याच्या मोळ्या आहेत, तेव्हा ह्यांना चार आणे देगील तर तुला देवाच्या घरी सोन्याच्या मोळ्या मिळतील,’ तर तुम्ही हमला असतात ! त्यांना म्हणाला असतात, ‘ह्या मोळ्या जेवढ्या सोन्याच्या आहेत तर तू कां दारोदार चार आण्यावारी विकीत फिरतेस !’ पण हा लुच्चा जेव्हा म्हणाला, ‘वैल नंदी देव आहे ही गाय कामधेनु आहे’ तेव्हा तुम्ही त्याला काही हासडल नाहीत की, ‘जर ही कामधेनुच तुझ्या घरी तू पाळतोस तर तू दारोदार भीक कां मागतोस ? गाजीला, नंदीला चारा घालणं हा धर्म आहे तर तू आपल्या देहास कपटीव, चार पैसे मिळव नि त्यातून त्या गाजीनंदीला पोमून स्वतःच त्या धर्माचं पुण्य कां जोडीत नाहीन ?’ पण तो काही विचार तुम्हांला सुचला नाही कारण गाजीला चारा घावा, नंदीला पुजावं हा धर्म आहे, हे पोण्यांतून तुम्ही अंकलेलं ! मोळीवाल्यांना दान द्यावं, मागतील त्या दराने मोळ्या घ्याव्या, हा धर्म आहे, असं पोयीनं शिकवलं नाही ! ताजी, आता योंपुढे तरी मोळी घेतांना जसे डोळे बुघडून वस्तु पारखून घेता, तसाच धर्म पण पारखून घ्यावा ! नाहीतर अधळपणानं केलेला धर्मच असा अधर्म होतो. कोणत्याही भिकार्याला पारखल्यावाचून ‘धर्म’ करणं हें पाप आहे. तेंच दान, कावाढकष्ट करून समाजाची काम करतात, दुसऱ्यानं मिळवावं नि यानी द्यावं, असे आळशी, अंतखाजू नाहीत, असांनाच जें देण तें दान द्यावं. पोटचा मुलगा जर न मिळवता घरवर्गा होला, तर त्यालाही आपण सांगतो की, घंदा कर तर जेबायला मिळेल ! पण गुसती अेक कफनी किंवा द्वादशमाळा किंवा टोळ विकत घेण्यापुरत तेवढं भांडवल हे लुच्चे लोक खर्चतात आणि त्या भाडबलावर जन्मभर ‘साधु’ ‘बुवा’ बनून, समाजाचा पैसा अुकळून, चिंतितार्यं पालवतात ! ते आळशी, लुच्चे, अंतखाजू बनतात ! समाज त्यांना पोमण्यात त्या मानानं दरिद्री बनतो ! दोन्ही पाप यना अधळ्या दानान आपला स्वतःच न वळत लागतात !

साथी, तुला गाथीला धर्मच वरायचा ना, तर अेक छान गाय स्वतःच विवत घेऊ तिला खूप चारा पाणी घाल, नि स्वतःच पाळ । नदी देव म्हणशील, तर शेतीत रावणारा बेलच खरा नदी वारण त्याच्या वष्टान नागर-ओखर करून, जो धान्य झुगवितो नि घरीदारी सगळ्यांना जा आनंदवितो, तोच खरा नदी । त्याला शेता- भरून थकून जाताना हिरवीचार गवताची पेंढी सोडीत जा- । त्या शेतकऱ्यांना चवली पावली त्या नावे देत जा गप्पा धर्मोपदेशक बनला ।

‘ आणि त्या घरी पाळलेल्या गाथीच दूध अेकदोन निर्यन पण सच्छील विद्याप्यांना प्यायला देत जा हव तर । निचा गाथीची पीण नि समाजाला प्रत्यक्ष भुपयोगी असे गुण वाडविणाऱ्या ज्या गोरशण सस्या असातील, त्यातील गाथीच्या खिल्लाराना ते दान देन जा हव तर । ’

‘ पण अेकत का साथी, गाय नि बेल पशु आहेत- समाजाला शुपयुक्त पशु आहेत- म्हणून त्याचा समाजाला भुपयोग होओल, असा पद्धतीच दान दिल तरच पुण्य, ही दृष्टि घरा बी, मग तुमच दान आपोआप डोळस होओल नि त्या पशूची अनुयुक्तता वढेल असाच प्रकार पारखून दान देण्याची तुमच्यासारख्या व्यवहार- चतुरांना बुद्धि होओल पण गायच ह्या स्वयमेवच देवता आहेत, असा धमछाप डोळ्यावर मारून ठेवलात की तुमच्या दानबुद्धीचे डोळे फुटून हा असा अघळा धर्म तुमच्याकडून अधर्म घडवीत गेलाच म्हणून सगळा ।

‘ आणि गप्पा, नदीबेलवाले हे असे आले म्हणजेच नन्हे, तर कोणीही भिकारी दाराशी आला की त्यालाही हव सागत जा बी, समाजाला भुपयोगी असा वाहीतरी अनुभव वष्ट तू करतोस की नाही ते आधी बोल । काम कर नि पोट भर । काम नसल तर मी तुला झेपेल त दतो त काम दण अेवढा खर दान । कामाच प्रतिमूल्य त्याला दयन योग्य वाटल तर थोड अधिपू द्या, पण अंतखाजू भिकार्याला नुसती वफावा रुद्राक्ष घालतो वा एखा फुकंती म्हणून दगडीची देखील भिक घाल नका । ’

निदान दिलेल कोणी परत घेत नाही हा ह्या भिक्षेकऱ्याचा नेहमीचा बहुधा अचूक अनुभव असता 'घे ताओ घे ! तुझी ही पावली पण घे परत ! दव बघून घेओल ह्या तुझ्या पोराग ! गोमाता, नदीराजा महादेव—'

ताच त्याने फेकलेली ती पावली पत्कन अचलून गप्प्याने अन्नाळ विकाळ अवसानाने त्याच्यावर चालून जाऊन दटावत, 'चर हातोस का नाही यथून चारता ! होतोस का नाही ?'

रयाचरोवर तो नदीबेलवाला अकदम दवला आणि नदीप दावे ओढून वहा पावले चुपचाप मागे हटला पण तथून पुहा अकदा अगदी गयावया करीत माफी पावली तरी दे रे दादा ती परत ! म्हणून त्याने हात पसरला ! पण गप्प्याचा तो 'चालता हा !' पुन्हा गडगडताच पुहा चुपचाप पुढे चालता झाला गप्पा पण काही बडबड करीत घरात परतलेला जेव्हा त्या साधूजीना दिसला, तेव्हा अकदा त्यानी स्वतःच्या मनासमोर तरी स्वनची पत राखण्यासाठी झालेल्या अपमानाचा सूड अगवरा - आठातल्या ओठातच त्या गप्पाला अकड शिवी हसडून 'हा अकड तिसरा भगोच दिसता ! ह्या आळीत भग्याचेच बटे रहातातस दिसतात रागळे !

तिथेच तो आळी सपली होती आणि गप्पाच्या मागच्या दारांनी जाणारा बाळ लागला होता गप्पाच मागच दार त्या बोळातच अघडत हा कल्पनाच नसल्याने, नवी वाट म्हणून साधु त्याचा नदी ति ती कामघेनु अस त सार लटावर त्या बाळात घुसत अतिवयान त्या दारातून त्या मोळावाल्या बाघा हातात मोळावाच्या सुट्या घेऊन त्याना मिळालेल्या त्याच्या नावाडकप्ट्याच्या त्या अडाच अडाच आप्याच्या प्राप्तीत किती मीठ-मिरची-तल विवत घ्यायच त वन योजात तिरडून येत होत्या त्या त्याग भेटल्या त्या नद्या ति हाभिकाना पाहताच सायूच

गव्याचाच तो आवाज ! पण ही व्याद बोलते आहे कुठून असे गोवळून त्या साधूने वोळाच्या तोडाकडे वळून पाहिले, तो गव्या तिथे नाही ! पुढे पाहिले तो गव्या त्याच्या मागच्या दारातून खवळून बाहेर पडताना दिसलाच त्या भयभीत साधूजीना !

‘ वायानो, देऊ नका काहीजेक ह्या असल्या भोडू भिकाऱ्याला ! हा माणूस बँल नि हा त्याचा नदीबँल दावेही अंतखाबू आहेत अंतखाबू ! आणि तुम्ही ? कुठे रानावनात श्रमून ती लाकडे तोडलीत, फोडलीत, पहाटेसच भारे वाघून खेड्यातून नगरात अनवाणी येऊन तो वोजा माध्याह्नी दिवस येओता डोक्यावर वाहून दारो-दार भटकल्यात, तेव्हा कुठ अडीच आणि पंधरात पडतात ! ते तुमच्या निवळाच्या घामाचे पैसे हा अंतखाबू आता आयते अपटणार ? देऊ देणार नाही मी ते त्याला ! त्या अडीच आष्यात तुमच्या घरच्या मुलालेकराना मीठ, मिरची, तेल ते तुम्ही कायनेणार ! अरे साधु अरे, तू त्यांना या पशूवर ‘ दयाघरम ’ करायला सांगतोस पण त्याच्या लेकराची दया तुला नको का यायला ? आपल्या मुलालेकराच्या तोड्या घास हिसडून, वायानो, कशाए म देत होतात तुम्ही त्याला पैसे ? गव्याने वळवळून विचारल

‘ गोमानेच्या पायाचा अगारा देत हाता साधु आम्हाला ! ’

‘ साधु ? भादू आहे तो भादू ! पशूच्या पायाचा अगारा माणसाना विकता ! वायानो, तुमच्या घरी दोतीचे बँल नि गायी, गुरढोर असतीलच ना ? मग त्या कष्टाळू गुराढोराचा अगारा आपल्या मायी लावीत जा जर वाही लांबा-यचाच तर ! कारण ते पशु तुमच्या कामास तरी मतात ! हे पाहा, ह्या अंतखाबू साधूला भधा भाड्या आर्जाने चार आणि दिले होते दान म्हणून ! ते तुपाची दान मी देऊ दिल नाही सत्पात्री द्याव म्हणून ! जा, हे घ्या ते चार आणि ! तुमची ती मुललेकर ति तुमची ती गुरढोर दानाला खरी सत्पात्र ! घ्या हे ! ’

‘ नग नग आम्हासनी त, दादा ! त्या वाया अगदी वळवळून म्हणाल्या, ‘ तुण पैसे आम्ही कशापायी घेणार ! कावाडकष्ट करून खातो दादा आम्ही दोन घास, अधळ्या पागळ्या धोड्याच आहोत ? आम्हासनी कशा हव दान ! ’

‘ अरे साधु ! अँक्लस का ? दिमस आहे का हँ तुला ? वध ह्या कष्टाळू वायाची थोर हृदय ! अरे तुझ्या त्याच्यात खऱ्या साधु ह्या मोळीवाल्या आहेत, नि तू निव्वळ भादू ! आता तरी सोडून दे हा अंतखाबूपणा आणि हे अगारा विकण ! अरे जर कोणाच्या पायाचा अगारा लावायचाच ना, तर त्या तुझ्या अँदी पशूच्या पायाचा अगारा ह्या वायामाणसाना लावण्यापक्षा ह्या कावाडकष्ट करून समाजाच्या काहीतरा अपरागी पडणारी वाज करून त्यावर पोट भरणाऱ्या त्या भग्याच्या, ह्या मोळीवाल्या शेतकरणी कामकरिणीच्या पायाचा अगारा तुलाच लावायचास हवा ! समाज जा अजून जीव धरून आहे तो ह्याच्याच कावाडकष्टावर होय ! तुझ्यासारख माणूसबँल, नि ही पशुपूजा, नि हे अगारे, नि

ही अंतसाथ गाधुता, नि हे तुझे नदीबेल ही समाजाच्या भावडेपणाची मेल्लाडी आहे— त्या भग्याच्या मेल्लागाडीहूनही तिरमरायं टाकायू! कारण त्या भग्याच्या मेल्लागाडीने शेतागा तरी गत होते— पण ह्या भावडेपणाच्या मेल्लागाडीने बुद्धि-भ्रंशाची रोगराजीच काय तो जिवडे तिफडे पेशवते! अपयोग असा काही नाही! बायानो, दाग म्हणून नाही, पण तुमच्या लेकरांना साजू म्हणून पुढाग्यामाठी मी त देतो ह्या चार धाणे पर! ओशाळू नका! प्या ते अ !”

गप्याने बळे बळे तो पावली मोळीवागीच्या हाती टाकली त्या भिक्व्याच्या सावडीतून सुटून त्या बापा बोळावाहर पडेल! गप्या तिचे भुमा राहिल्या ती राव त्या बोळाच्या दुमन्या ताडावडे जात आहे अस पाहिल, तेंव्हाच काय तो गप्या घरात परतला

गप्या दिसेनामा होताच त्या साधूच्या पोटात साचलेल्या गप्यावरचा सारा राग अजबदम बर असल्या आणि त्याचा बत्तपा ज्या अंकाच बम्तूर त्या भिका रडयाला पादता मप्यामारला हाता, त्या बस्तूर, म्हणजेच त्याच्या नदीबेलावर त्याने हातातील पांटीचा अंज रट्टा असा बळाने हाणग की तो विचार बेल घूम पुडे पळाला आणि लगेच माग बळून गवतकाशी बेंचून सात रेंगाळत चालल्या त्या विचाऱ्या गाआच्या नावावरच त्यान दुगरा रट्टा हाणग की, गाओला देवता न मानता केवळ अज अशुक्ल पण म्हणूनच काय त मानगान्या मनुष्याचेही हृदय, त्या निष्कारण क्रूरतेने बळवळून यावे! ज्या नदीला देव आणि गाओला देवी म्हणून लोकांनी पोसाव अस होंग तो लोकांना शिकवी, त्यानाच तो भाद्र स्वत पणूअितक्या देखील दयेने वाढीत नव्हता! असे ह नदीबेल काहीतरी दहा हजार आणि अंतसाथू रुद्रासे टाळबुटे, भाद्र दहा लाख गावगात्रा भटवत आहेत! समाज जर गप्यासारखा होखील तर असा दहा लाख अंतसाथूना नाम करून पोटा भरण भाग पडेन! भोदपणाचा नि भावडेपणाचा रोग रलगासारखाच समाजाला पोखरीत आहे!

रत्नमावाजी—या या सकुताजी, लीला—या अशा, कुणी अथ वसा, कुणी अथ वसा या ! (पुन्हा गोपघे वाढू लागतात)

सकुताजी—हं वाय चालल आहे रत्नमामावशी ?

रत्नमावाजी—अग, या चातुर्मास्यात मी कनी गोपघाच व्रत घरल वर अग, पण ती कमला नाही आली ती कुठ तुमच्यावरावर आज ? किती वातरी आहे ग ती ! आली की कुठ मेल त हिंदुसघटन का कायस आहे न ते काढलच तिन !

सकुताजी—मग त्यात हो वाजीट ते काय आहे रत्नमामावशी ? ती जरी चयान लहान असली न तुमच्याहून, तरी तिचे विचार किती पोक्त असतात ! तुमच हो वय वाय रत्नमामावशी आता ?

रत्नमावाजी—आमच वाय वाजी ! दहा गेले नि पाच राहिले ! (बोटे मोजून) यघ, तीन सिंहस्य मला अगदी चांगले आठवतात मग तूच पहा आपली आता मादा वय काय असेल ते !

सकुताजी—आता मला जर तिसी शुलटली तरी तुम्ही माठीच्या जवळ तगारच मावशी ! अहो, आलीच वाटन ती कमळा ! हाक मारत आहे ! ओं—
या दार लोटले आहे हो नुसत अधडा, या आत (कमला येताच) या शंभकाण वाजी ! वसा अशा

कमला—काय रत्नमामावशी, कस काय आहे ? हं वाय करता आहा ?

रत्नमावाजी—अग, ही गोपघ काढत आहे मी चातुर्मास्यात गोपघाच व्रत कार पवित्र १०८ गोपघ प्रत्यही रागोळीन काढावी, मग त्याची पूजा करावी, स्वतः सोवळयान संपाद करून पक्वान्नाच पान वाढून गाठघात जाव, गाओला हळदकुळ लावून फुलाची माळ घालून सोवळयान आपल्या हाती गोप्रास घालावा आणि मग जेवाव अर्था १०८ गोपघ—अग, म्हणजे गाओच्या खुराची ही अशी चित्र—चार माहने काढलीं न, म्हणजे गोलोक नावाचा स्वर्ग १०८ वर्ष जिवाला भोगायला मिळतो ! हो पण व्रत संपताच दहा तरी भट जेवायला बोलावून प्रत्येकाला अन्न सोप्याच गोपघ दिल पाहिजे हा ! —नाहीतर नाही स्वर्ग मिळणार ! अग कमळे, तुला काही व्रत नकी वा घरायला आता ! शिक्षकीण झालीस म्हणून काय चाल ! आ देवाची सेवा काही करावी काही धर्म आचरावा ! तू पण हे गोपघाच व्रत घर पाहू

कमला—पण प्रत्यही गायीसारख्या अन्ना पशूच्या खुराची १०८ चित्र काढल्यान आणि भटाना सोप्याची गोपघ दिल्यान देवाची सेवा ती वाय साधणार ! धर्म तो वाय घडणार ? धर्म म्हणजे परोपकार परोपकार पुण्याय ! तेव्हा ह्या लोकी काही प्रत्यक्ष असा परोपकार घडल अस व्रत करण वर तस एक व्रत मी घरल तर त्यात नाही वा देवाची सेवा घडत ?

रत्नमाबाओ—लागलीच पाचकळपणा करायला ! अग, गायीची सेवा तीच देवाची सेवा भाव ठेवावा तिय देव आहेच ! पोथीतच आहे हो हें सार !

कमला—होय ना ? मग जर पशूत भाव ठेवला तरी देव पावतो, तर आपल्या ह्या हिंदुराष्ट्राच्या भावाबहिणींची, माणसासारख्या माणसाची सेवा देवाच्याच नांव केली तर काय तो पावणार नाही ? नराची सेवा तीच नारायणाची सेवा, हें सुद्धा पोथीच सांगते !

सकुताओ—हे आदी खर हो कमलाताओ, मी तस व्रत घरतें या लग्न दुवापेक्षा ताच खरा परोपकार, खरी देशसेवा, कोणच धरूं ?

कमल—अस वधा सकुताओ, अका विहाराच्या भूकपात अनाथ अशी हिंदूची तीन हजार बाळ मिशनरी मोलवीनी नलो, वाटवली, त्याचे आजीवाप त्यांना भुक्ते अितकच नव्ह, तर हे तीन हजार वरा पुढील पिढीपासून हिंदूचे कट्टर शत्रू होणार आपल्या हिंदुराष्ट्राच सख्याबळ अशा प्रत्यहीच्या धुडगुसापायी कोणीकोटीनी घटत असता, हिंदुधर्माच खर व्रत म्हणजे लाख लाख दूर्वाच्या गवताचे भार दबाच्या नाव वाघात घसण नमून अशी जेव्हा अनाथ हिंदु बालबालिका बाचविण हेंच हो पण यासाठी हिंदुसभेन काढलल्या अनाथाल्याना भोवदेखील कोणी घालीत नाही आम्ही दखीन दखिनी, अशा हिंदु अनाथाल्यानास पैसे कुठून दणार ! पण आप शरीर तरी हिंदुसंघटनाच्या अंगा पवित्र बाबंसाठी कष्टविण आपल्या हात आहे, हेंही तपच आहे अशा हून आम्ही दहा पाच मैनिणीनी अस व्रत धर आहे की, प्रत्यही आमच्या यथील हिंदुसभेच्या अनाथालयात दात तास जाऊ तेथीन लकराना अगजणीन आघोळून जवळून, त्याचे वपडे घरच्या मादणान धुऊ परोटघडीसारखे चक्र करून ठेवायचे आणि दर रविवारी त्यांना हिंदु वी पुरुषाच्या माप्या कथा सांगायच्या विज्ञानाचे चमत्कार खेळाव विमानयंत्र

अनायास्यास धर्माय शिवून घा फुकट, त साहाय्य त्या सस्थेची केवढी तरी चिंता दूर करील !

सकुतात्री— हो हा! पण वाओ कापड कुठल दिकत आणू मी अितक!

रत्नमाबात्री—मी देते वर तुला कापड या माझ्या १०८ योपयामाग १०८ मुलांच्या झबत्यासदऱ्याच कापड मी देओन हो धर्माय मग तर पावेल ना मला सुद्धा तो तुझा हिंदुसघटन—देव? अग हसता काय अशा! हिंदुसघटना हाही अेक देवच आहे वर गणपति म्हणजे गणाचापति सघटनाचा देव अग आम्हाला कळत का नाही ह? पण आम्ही आपली जुनी माणस तुमच्या नव्या कल्पना आम्हाला आमच्या जुऱ्या भाषेतच सांगितल्या म्हणजे ळवकर पटतात हो मी ही आपली १०८ कापड पूजीनच पण अनायालयातील १०८ लेकराना कापड पण धर्माय दिल्यावाचून व्रताची सागता झाली अस मानणार नाही वर म्हणजे जुन व्रत पण झाल नि नवही चाल काय कमला ?

कमला— आभार आहेत हो भावशी तुमचे तुम्हा वडीलघाऱ्या माणसाना आम्हाला अितका आशीर्वाद नि सहकाय दिल तरी पुर आहे! वर लीला सालिनी, मागिना तुम्ही साऱ्या जणीना काणकोणचा व्रत या चातुर्मास्यात धरला आहेत ?

लीला— आम्हा दहा जणानी प्रत्येका लक्ष लक्ष वातीच व्रत धरल आहे प्रत्येकी शभर दानने वातीचा कावडा सवाळा देवधरात वा देवळात जाळायचा अगा अखोला प्रत्येकीन जाळली का दहा भट बोलावून त्याना दहा सोऱ्याच्या वाती घायच्या (सगळ्या हसतात)

कमला— भगऱ्या घरा सोऱ्याच्या वाती जाळतात हाय ? लीले पूर्वी विजेच गसचे राकेलचे दिवे नसत तम्हा घरी देवळा पणत्यातून वातीच लावीत तेव्हा त्या काळी ळाख वाती फुकट जात नसत घरी देवळा त्याचा उपयोग होओ, पण आता जिकडे तिकडे राकेलचे कलील गस व विजेचे दिवे पगझगाटात आहेत आता त्या पगझगाटात ळाख वातीपाया तुम्हा दहा पाच जणाच ज मणभर तरी तूप नुसत जाळून टाकायच त्यात काय अय आहे वर! पुऱ्या वाती पटवायच्या त्या म्हणे सवाळी अुजाडल्यावर पेटवायच्या किती व्यथ वण्ट! म्हणून म्हणते, तुम्ही ते मणभर तूप अस अुगीच जाळून टाकण्यापेक्षा त्या अनायालयाताल ळेक गऱ्या ताडी घाऱा तुमऱ्या कापसाच्या वाती पटवून पडलल्या अुजेडात आपल्या राप्तातील दास्य दारिद्र्य दुष्काळ दुदगा याचा अधेरच काय तो दिसतो! पण आपल्या हिंदुराप्ताच्या त्या लकराच्या जीवनाची विज्ञता वान जर तेववित्री ना तरच तो अधर घाऱविणारा खरा अुजड आपल्या घरी पडेल !

सकुतात्री—आणि प्राणदानाच तच इत्य दवागही जास्त आवडेल ! अग माझ्या मुलीन मुलांकेकराच्या ताडी पडणार तूप जर चुऱीत अुगीच आतून दिल तर मी तिच्यावर रागावेन वा प्रसादेन? तसच देवाच्या ळकराच्या ताडी पडणार हूँ

मणोगणती तूप अस नुसत जाळून टाकल्यान देव अलट रागावतच असला पाहिजे त्यापेक्षा ते मणमण तूप देवाच्याच नांव त्या अनाथ लेकरास पोसण्यासाठी लाजू घातल तर त्यातच खरा परोपकार घडेल! अिहलोकी प्रत्यक्ष लाभ, परलोकी पुण्य!

शालिनी—मी कनी चातुर्मास्यात वेळीच्या पानावर जेवायच व्रत धरल आहे चार महिने वेळीच्या पानावर जेवायच नि मग भटाना जेवायला घालून अेकेक चादीच केळीच लहानमोठ पान दान द्यायच

शालिनी—मी कनी भेडीव्रत धरल आहे या चातुर्मास्यात भेड्याची माजी खायची नाही आणि शेवटी भटाला बोलावून अेक चादीची भडी दान द्यायची आमच्या गापाळ भटजीनी सांगितल आहे की, अिथ अशी चादीची भेडी दान दिली की मेल्यावर स्वगात सोन्याच्या भड्या मिळतात हो जिवाला (सगळ्याजणी पुन्हा हसतात) हसता ग काय मारख्या ?

रखमाबायी—अग, हसू नवो तर काय करू! मला म्हातारीला देखील ही भटाची लुच्चेगिरी पसत नाही वर पडत! कोणग हा गोपाळभटजी! तो का? का गवा! लोकाची घर मकल्यान वाघायचा त्याचा अेक धदा आहेच घरी गाओम्हशी बाळगून दूध गावभर विकतोच अग परवा मी मनुस्मृतीत अंकल की जो ब्राह्मण दूध विकतो तो तत्वाळ पतित होतो म्हणून! त्याचा मुग्गा पोलिसवात्यात मोठा कारकून आहेच तीन मजली नव घर त्यान अलीकडेच बाघल आहे तिकडे ती आपल्या हिंदूंची शेवडी लेकर भुकेत मरताहेत मिशनरी, मुसलमान त्यांना बाडवून हिंदु राष्ट्राचे वट्टर शत्रु बनविताहेत नि आम्हां अिकडे मणमण तूप आगीत जाळतो आहोत नि अशा पैसेवाल्या धंद्याजीक भटाना चादीची केळीची पान नि सोन्याच्या भड्या घन म्हणून दान देत आहोत! हा वसला मेल्या घम—अधर्म आहे हा! कमल, तुझ म्हणण अगदी खर आहे, ह भट मोठे लुच्चे आहेत दवाच्या नावे भावड्या लोकाना मनास मेलील तशा घापा गाहन स्वतःची तुबडी

वडाभोवती लक्ष प्रदक्षिणा तेवढ्या गेल्या धर्षी घातल्या या चातुर्मास्यात गोप्रास कानवल्याच व्रत धरल आहे दर सोमवारी नवू गुळाचे कानवले करते पैकी आठ कानवले गात्रीला घालते नि अेक तेवढा प्रसाद म्हणून मुलाना देते मो स्वतः अपास करते असे सोळा सोमवार करायचे !

सकुताओ— अिश्श! हा तर निव्वळ आचरटपणा नाही वा ? अहो, धरी मुलाना गोठघोड मिळत नाही म्हणून अेवोवडे म्हणता आणि गुळाचे नवू कानवले करून गात्रीसारख्या अेका पशूला आठ चारता नि मुलाच्या तोंडी अेक घालता ! (अहा, मुलामाणसाना दूध देते म्हणून जी गाय हवी, तिला, मुलामाणसाना अपाशी ठेवून तुभाशी जेववायाच काय ? पशूची जापासना करावची तर पशूसारखी करा पशूला हिरव गवत पेढीमर आणून घाश, पाहिजे तर ओंसटवाणी घाला आणि कानवल मुलाना द्या ! गोठघातला पशु देव आहे, तर तुमची पोटची लेकर काय भुत आहेत ? माणसाहून पशु श्रेष्ठ आहे ह सांगणार व्रत देवाच नसून दैत्याच आहे दैत्याच !)

लीला—तसच तुम्हा त्या वडाच्या भोवती लक्ष वेळा गरगर फिरायच व्रत देखील भावडटपणाच नाही वा ? त्यात परापवार असा ग कोणचा वेलास ?

रखमावाओ—तुम्ही सगळ्याजणी कमलेच्या पट्टशिष्यिणी झाल्यातस दिसत मला खरच खर, तिच जे म्हणण की अशीच व्रत करावी की ज्यात या लोकी प्रत्यक्ष परोपकाराच काही कृत्य राष्ट्राची काही सेवा घडेल, त अगदी बरोबर आहे हो अमुक भाजी सायची नाही, केळीच्या पानावर जेवायच, अुगोच लाख वेळा गरगर फिरायच असा व्यय देहदड करण्यापक्षा देहदडाच तपही घडाव आणि राष्ट्राची प्रत्यक्ष सेवा, या लोकी काही ठरी प्रत्यक्ष परोपकार करावा अस मा अक व्रत तुम्हाला सांगते अ तुम्हा निधन अगत्यात तरी देखील दुष्कळ दान दिल्याच पुण्य तुम्हाला कम जोडता येथीठ वघा अ माझ्या अगणास लागून माची ही कैवडी तरी मोकळी जागा आहे तीत नुसत रान अुगवत तर तुम्ही दहावीस जणा प्रत्यही अथ यअून स्वहस्तान मणून पेरून या चातुर्मास्यात मागी अळू, मिरच्या, कोथिंबीर प्रभृति शाक भाजी लावा त्या अनाथालयास चारसहा महिने पुरेल जितक्या भाज्या आपण स्वतःच्या मेहनतीने पुरवू या !

कमला—ठीक ठीक ! दूर्वांचे भारे बाधीत भटकण्यापेक्षा वा वाती करीत वा झी अशी गात्रीच्या खुराजी जिन काळील का शाळाभोवती लक्ष वेळा गरगर केया घालात राहण्यापेक्षा असा आपल्या धर्मबाधवाच्या या हिंदुराष्ट्राच्या सवेत देह शिजवावा हच अुत्तम जर देव झाडपशूच्या सेवेन सतोपत असेल तर तो नराच्या सेवेन अधिक सतोपत असला पाहिजे आणि त्या त्या व्रतानी पारलौकिक फळ मिळत असतील तीही मिळत असलीच पाहिजेत ! आता बघा अ रखमावाओ त्या अनाथ शहर लेकराना कापड देतील सकुताओ त्याची क्षबली नि सदरे शिबून देतील.

तुम्ही मणभर तूप छाल, ह्या सगळ्याजणीं मिळून चार महिन्यांच्या भाज्या पुरवतील. म्हणजे आपण त्या अेका अनायालयाचा केवढा रसच भागवू वरं ? — हिंदु धर्माची, राष्ट्राची, केवढी सेवा नि केवढा परोपकार करू शकू वरं ! भग घेताना ही सगळी व्रतं ?

सान्या जणी—अगदी आम्ही सगळ्यांनीं हींच व्रतं या चातुर्मास्यात करा-यचा संकल्प हा आताच केला वरं. तुम्ही जा नी त्या अनायालयाच्या संचालकांना या हें वचन अितवया धर्मार्थ साहाय्याच.

कमला—त्यांना कितीतरी आनंद होओल. त्यांची केवढी चिंता दुरावेल हें थेंकून ! जावू या आपण सान्याजणीच तिकडे. चला ! (जातात).

★ ★ ★

१०. ताबुतांची गोष्ट

आपल्याला ताबुतांची गोष्ट माहीत आहे काय ? तुम्ही प्रतिवर्ष भुमलमानाचा ताबुताचा सण पाहतच असता. लाखो भुमलमान त्यात जरी खूप नाचतावागडताना दिसतात तरी तो सण आनंदाचा नसून त्याचें मूळ अेका अत्यंत हृदयद्रावक शोककथेत आहे. भुमलमानी धर्मसंस्थापक जे महंमद पैगंबर, त्याच्या प्रत्यक्ष नातवाच्या झालेल्या क्रूर कत्तलीची तो वार्षिक स्मृति आहे.

पण अशी अेखादी करणरसाने बबबबलेली गोष्ट नुसती कल्पनेनेच कोणी रचिते तर तिने भावना खळवळून सोडल्याच असल्या हें जरी खरें असले तरीही तिच्यापामून शिकण्यासारख्या ज्या काही महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत त्यांचा परिणाम वाचकांवर व्हावा तितका सहजच झाला नसता; कारण मन म्हणतें ! खू ! ही नुसती कल्पकथा आहे ! असें काही खरोखर थोडेंच घडले आहे ! प्रत्यक्षाच्या व्यवहारात अशा भाकडकथांचा तो काय अपदेश घ्यायचा ! स्वप्नात तीन फुटांच्या खोळीत तीन हजार शिपाओ शिरलेले दिसतात, विछान्यावर अमता स्वतःला डोहात फेकलेले दिसते; पण म्हणून जागें होताच त्या डोहात आपण पडलो आहोत, असेच समजून तरण्यासाठी कोणी पोहू लागतो थोडाच ! स्वप्नातला चटका सर्वस्वी स्वप्नापुरताच ! कल्पित गोष्टींचा चटका मुख्यतः मनोरंजना-पुरताच !

यासाठी व्यवहारात घेण्यासारखा अपदेश मनावर पक्का ठसविण्याच्या कामी नुसत्या भावना खळवळून सोडणाऱ्या अरेवियन नाभिटसारख्या कल्पित कथांचा जरी थोडावहुत उपयोग होतो तरी त्याच्याहून किती तरी पटीने अनिहासात

तेजा ज्या घटना खरोखरच घडलेल्या असतात त्याची पकड भावनेवर नव्हे, तर बुद्धीवरही अधिक पक्केपणी वसते (कोणतेही सत्य मनावर विववावयाचे झाले तर त मूलतः चव्हाशी असत्य असलेल्या कल्पित कादवरीपेक्षा, तितकेच भावनो-दीपक असताही अक्षराने अक्षर सत्य असणाऱ्या ऐतिहासिक घटनेनेच अधिक परिणामकारकपणे विवविले जाऊ शकते)

ही तावुताची गोष्टही कादवरीसारखीच अत्यंत चित्तवेधक असताही इतिहासाभिताफीच सत्य आहे

त्यातही गिवन, सेल प्रभृति अनेक अंगी अतिहासकारांच्या नि कुगण-शरीफच्या अभ्यासकांच्याकडे न जाता आपण ही तावुताची गोष्ट हेतुत अस्टिस अमीरअल्लीसारख्या निष्ठावत पण सुविद्य मुसलमानी लेखकांच्याच ताडून अंकू म्हणजे त्यायोगे ती सागताना विनमुस्लिम लेखकांनी ती जाणूनबुजून चुकलेली मागितली अशी नका आपणाम वा दुसऱ्यास घेण्याचे फारसे कारण अरुणार नाही

महमद पैगबरानी ज्या वेळी ते अत्यंत होन स्थितीत होते आणि त्यांच्या गादीही ते पैगवर-ओस्वरदूत-म्हणून जेव्हा बहुतेकास माहीत नव्हते त्या वेळी अेक होतकरू, दखणा नि प्रामाणिक मुलगा पाळला होता त्याच नाव अल्ली त्यास पुढे महमद पैगवर यानी आपल्या पुत्राच्या ठायी मानल, कारण पैगवराम पुत्र नव्हता पुढे महमदानी आपली मुलगी फातिमा हीस त्या तरुण अल्लीच्या देवून त्यास आपला जावईही वेले

महमदावर आलेल्या अनेक संकटात अल्लीने त्यास सोडले नाही अरबानी महमदाच पैगवरत्व मान्य वेले तेव्हा त्याच्या वाढत्या वैमवासह अल्लीचेही महत्त्व वाढत गेले पण महमद पैगवर सन ६३२ त वारले तेव्हा त्याच्या गादीवर अल्लीचाच हक्क आहे असे त्याच्या पक्षाच्या लावाचे मत असताही त्या खलिफापदावर

मिळाले ! कुराणाचे प्राथनामत्र त्या अल्लीच्या ओठावर असताच मारेकऱ्याचा सुरा त्याच्या हृदयात घुसला ते कुराणाचे मत्र त्यास ह्या जगात तरी वाचवू शकले नाहीत !

राजपुत्र हसन-हुसेन

अल्लीला, महमद पैगवराच्या फातिमा नावाच्या ज्या मुलीशी त्याच लग्न झाले होते, तीपामून हमन आणि हुसेन हे दोघे पुत्र झाले अल्लीला वर सांगितल्या प्रमाणे मारेकरी घालून ठार मारल्यानंतर त्याच्या प्रतिपक्षाने मोअवियाचे खलिफापद भाग्य वल परतु अल्लाच्या पक्षाच्या मत खलिफापद हें महमद पैगवराच्या वशातच राहावे अस असल्याने आणि अल्लाचे जे वरीष्ठ पुत्र तेच महमद पैगवराच्या वशाचा झुरलेला अकुर अमल्यामुळे त्या हसन हुसेनाच्या हाताच खलिफापद ठेवण्याचा अल्लीच्या पक्षाने पराकाष्ठा चालविली अल्ली ठार मारला जाताच त्यांनी हसनचा खलिफा म्हणून घोषित केले पण तिकडे मोअविया हा प्रबळ सैन्य घेऊन त्याच्यावर चालून यत आहे अस कळताच त्याची गाळग बुडाली पैगवराचा हसन हा नातू असला तरी त देवी नातें ह्या मानवी जगात प्रबळ अमल्ल्या सैन्यावाचून अगदी दुबळे ठरल, आणि हसनला खलिफापदावरील आपला अधिकार सोडून देऊन मोअवियास अेका वर्षाच्या आत शरण रिघावे लागण दोहा पक्षाचा करार झाला तो अितवाच की मोअवियानेच खलिफा व्हावे पण त्याच्या मृत्यूनंतर मात्र पैगवराचा दुसरा नातू जो हसन त्याला खलिफा नेमावे

अशा रीतीने मोअविया हाच शेवटी मुसलमानी साम्राज्याचा अेकमव नि अप्रतिरथ खलिफा झाला यदा त्याला आठ ! तो कोणा मोठा घमभीर कुराण निष्ठने पाळणारा न्यायी सदाचारी होता म्हणून का त्याला हें अप्रतिम यग यभून तो कुराण मानणाऱ्याचा मुख्य राज्याध्यक्षच नव्हे तर घर्माध्यक्षही झाला ? मुलीच नाही ! यच्चयावत् गुराठमानाचा अगदी निर्विवादपणे झालेला आणि अत्यंत प्रबळ ठरलेला अमा ना पहिला खलिफा ता हा मोअविया कसा होता याविषयी अमीर अल्लीच म्हणतात -

ज्याच मित्रत्व राखता यण कठीण जावी किंवा ज्याचे शत्रुत्व डांजीजड होओ त्याचा त्याचा विषान वा खजिरान त्या मोअवियाने घात केला आणि कर-विना हत्या ही त्याच्या अगवळणा पडढेल अेक प्रबळ हत्यार होत त्याच्या सत्तेला अठथळा करू लागेल अशी वाटल ती कुराणातील देवी वा व्यवहारातील मानवी आशा वा आधार शुगारून देण्यात तो कमी करीत नसे पण सोअीस्कर असल्यास कुराणातील आचार बाह्यपण पाळण्याच सागही अस बठडून देवा की यव ! हा केवडा देवदुर्विश्वास होय की, ज्यानी प्रत्यक्ष महमद पैगवराचा छळ केला तेच त्याच्या वंशजाच्या पंतूष सपत्तीचे नि राज्याचे वारस ठराव ! आणि ज्यानी

भूतिपूजकाचा पक्ष घेतला तेच महमदाच्या भूतिभजक मुसलमानी धर्माचे खलिफा - धर्माध्यक्ष - व्हावे ।' (हिस्टरी ऑफ दि सारामेन्स पृ ७१ नि ८०)

पण अहिंन दृष्टीने पाहता मोअविषाला ह पक्ष वस आले ने अणवी मूर्ख-प्रवाशाभित्तवे स्पष्टपणे दिनु शकत । तो अत्यंत घाडशी, राजनीतिपारंगत, शूर, पारस्यानी पुष्प होता अहिंन राज्ये जिंकण्यास जे गुण अवश्य ते त्यात होते त्याचे मंन्य मुझार असून, शस्यासत्र छुट्टाट असत, म्हणून अहिंन राज्य जिंकण्याच्या कामी त्याला यग आल आणि पंगवराचा दंडी वश तिवडे घुळींग मिळत असता मोअविषाने स्थापित दमास्कसचे मुसलमानी साम्राज्य नि धर्माध्यक्षत्वाचे ते खलिफापद त्याच्या साध्या मानवी वशात शभर वर्षे अव्याह्नपणे नादत राहिल ।

हसनच्या हातून खलिफापद नि साम्राज्य छिनावून घेऊनच मोअविषा स्वस्य वगन नाही थोड्याच अवधीत त्याचा मुलगा येझिड याच्या कारवाजीने हसनला विष पाजून ठार मारण्यात आन । पंगवराचा - देवदूताचा ता प्रत्यक्ष नातू पण त्यालाही वाचविण्यामाठी महमद पंगवर दवापाशी मध्यस्थी करू नवले नाहीत - दवान माग अल्लोरा कटवाल्याच्या खजिराम मारु दिऊ तनच आता त्या सुष्ट हसनगही विषाच्या पल्याम पिण्याआघी अेकवार दग्वील सावध न करता दुष्टाच्या घातास बळी पडू दिल ।

राहता राहिला महमदचा दुसरा नातू हुसेन खलिफा मोअविषाने पूर्वी करार बेग होना की, त्याच्या माग खलिफापदावर नि साम्राज्यपदावर हुसाला स्थापिल जाओन । पण त्याचा बडोल भाऊ हसन त्याला विषप्रयोगाने ठार बेल्या-वरार हा करारही माडून खलिफा मोअविषाने आपल्यामाग आपला पुत्र येझिड हासन खलिफापद मिळाय म्हणून निश्चिंते आणि मुसलमानी साम्राज्यातील मशिदीमशादीतून यमिडलाच खलिफा वरण्याची ग्वाही दिगी गेली सैन्याने नि राजधानीने तीच शपथ घेतली पराक्रमी मोअविषा सन ६८० मध्ये वारताच त्याचा हा सदाजी पराक्रमी पुत्र येझिड, राजधानी दमास्कसमध्ये आपल्या गेल्याच्या विस्तीर्ण साम्राज्याचा धनी नि मुसलमानी धर्माचा धर्माध्यक्ष थाला ।

खलिफा येझिड

त्याच येझिडने महमद पंगवराच्या अेवा नातवास, हसन यास विषप्रयोग करवून मारल ह वर दिऊच आहे. महमद पंगवराचा दुसरा नातू हुसेन, त्याचा खलिफा नेमण्याचा घालेल्या करार लाथाडून आता तोच येझिड खलिफा झाल्या-मुळे हुसेनच्या जातीचे नि पक्षाचे लोक अथातच फार चिडले त्याच्यापैकी भिरा-कच्या लोकांनी तर हुसेनला बड करून जुठण्यास खूपच भर दिली 'आपण आमच्या प्रातात पाभूल टाकताच सारी जनता अेवा भाणतासारखी बड करून जुठेल । आपल्या येण्याचा काय तो अवकाश ।' असे अत्योश्रक मिळोन गेले

येत राहिले ! त्यागरागी त्या निरोपावर बिडवागून आपल्या खलिफापदाचा येसिडने छिनावून घेतलेला हुक्क रणागणावरच परत मिळवीन अशा निश्चयाने हा पैगंबराचा घमंशील नातू हुनेन अिराककडे अुधडपणे चालून गेला. त्याच्याबरोबर त्याचे नातलग, दोन मोठे मुल्ले, काही निष्ठावंत अनुयायी, वायकामुल्ले, बितवी मूठभर गंगा पाय ती होती !

हाय हुसन ! हाय हुसेन !

येसिडला तर हेंच पाहिजे होते ! तो जिनका पराग्रमी तितकाच लुच्च्या ! त्याने गाच्या मुगलगानो साम्राज्यात अगा दगारा बगविला होता की त्याच्या वर्तनात तो कुराणाच्या आज्ञाचा धर्मद जमेल तेव्हा करीत असताही तोच खलिफा धमनिष्ठ्यांचा घमंगुर ! - म्हणून गारा मुगलमान त्याच्यापुढे चुपचाप गुठ्या टेकीत होता. त्याला मुगलमानांची महानुभूति प्रत्यक्ष महंमद पैगंबराच्या त्या राजस्त असताही गत्यवरायण रहाणाऱ्या नातवाकडे - हुनेनकडे - होती. पण खलिफा येसिडच्या विरुद्ध श्र काडण्याची कोणाची छाती होओना ! अशा म्यितीत हुसेन बड करून अुठतो अ हे हें पाहून खलिफा येसिड अुठट मंतापला ! गुप्त हस्तककरवी अुसोभन वाग्या त्याने होअूनच हुनेनला चहकडून घाडविल्या की, 'या ! आम्ही येसिडविरुद्ध तुम्हांम तत्काळ मिळतो !!' त्या निरोपाम सत्य मानून तो नन्यपरायण हुनेन या मूठभर बाजाग्युणग्यासारख्या टोळीनिद्यां जों जों पुढे चालला तों तों त्याला कोणी अडविण्यात येओच ना ! त्यालाही हे आश्चर्यच वाटले ! निष्ठावंत भाविक मुगलमान म्हणू लागले 'अल्ला मत्याचा अभिमानी. प्रत्यक्ष पैगंबराच्या नातवाविरुद्ध असणाऱ्या शत्रूचे डोळे अल्लाने अंधळे केले, बुडि अशिली ! नाहीतर खलिफा येसिड असा नांगी टाकून बसणारा प्राणी नव्हे ! देवाचा अद्भुत चमत्कार आहे हा !'

तो अद्भुत चमत्कार होता खराच ! पण तो देवाच्या दयेचा नसून येसिडच्या राजकीतीचा ! बाग्न हुसेनला असें खोट्या आशेच्या मागे लावीत लावीत त्याने अशा ठिकाणी आजून सोडले की, जिथे निराशेच्या जाळपात तो पैगंबराचा नातू अचानक नि पुगतेपणी सापडावा.

अिराकच्या प्राताने त्यास बोलावले होते. तिथपर्यंत जायचेच नाय तें कठीण काम. तिथे जाताच तो प्रातचा प्रात 'अल्ला हो अकबर' करून हुनेनसाठी अुठणार ह्या अपेक्षेतील कठीण काम तेंच पार पडले. हुसेन अिराकमध्ये प्रवेष्टोतो त्याला कोणीही अडविले नाही. पण अिराकमध्ये बडाचा शेडा घेअून त्याने पाय ठेवताच जें सोपें वाटले तेंच काम कठीण ठरले - हुनेन कान देअून अेकत राहिले पण अिराकमध्ये निजलेल्याची शोंप मोडण्याजितकी देखील गडबड कुठे अेंकू येओना. , हुसेन की जय ' गजंत अेंकही तरवार म्यानातून खणखणेना !

तोंच तरवारी खणखणल्या; तीरही सों सों सुटत चालले ! पण हाय हाय ! ते हुसेनला साहाय्य देण्याचें वचन दिलेल्या मुसलमानांचे नसून त्या लवाड खलिफा येझिडने हुसेनला अचानक गाठून कापून काढण्यासाठी धाडलेल्या मुसलमानी सैन्याचे होते !

‘विश्वासघात !’ हुसेनच्या टोळीत अेकच हाहाकार बुडाला. निरुपायाने अेका गावच्या आश्रयास आपले तंबू ठोकून त्यातल्या त्यात रचता येतील तितका व्यूह रचून हुसेनने ठाण माडलें. शत्रूने वेढ्याची तात त्या ठाण्याच्या गळ्याभोवती धातली !

करवलाची लढाओ नव्हे, कत्तल !

त्या जागेचें नांव करवला होतें. खलिफा येझिडने हुसेनला त्या पिंजऱ्यात-
कोंडण्यासाठी जो सेनानी धाडला होता, त्याने हुसेनच्या टोळीवर चढून न जाता त्याचा छळ करावयाचाच तेवढा विडा बुचलला होता. हुसेनची ती मूढभर टोळी-
—ती जरी तरवार भुपमून भुमी होती तरी तिलाही शत्रूवर चालून जाणें अशक्य होतें. लढाओीचा प्रश्नच नव्हता तो ! शत्रूने हुसेनचें पाणी तोडलें, दुहन दुहन तोरांचा वर्षाव चालविला. दिवसामागून दिवस हुसेनचे लोक पाण्यावाचून तळमळू लागले. शत्रूशी हुसेनने बोलणे केलें, ‘मला मुखरूप परतू द्या—मी लढणार नाही !’ पण त्याच्या लढाओीला भीत होता कोण ! महंमद पैगवराचा तो नातू, हजारो मुसल-
मान पैगवराच्या ज्या वशास दैवी अंश मानीत त्या वशाचा तो राजपुत्र ! ...पाण्या-
वाचून तडफडू लागला, ‘मी शरण येतो—पण मला खलिफा येझिडकडे न्याळ ते वंदिवान म्हणून नेऊ नका, तर माननीय बीरपुत्र म्हणून न्या !’ पण त्यास वंदि-
चातच नव्हे तर नीच, पापी म्हणून, अपराधी म्हणून आणा, आणला तर ! अत्तम मार्ग म्हणजे जिवंत आणूच नका ! हीच तर त्याच्या शत्रूची—खलिफा येझिडची—
आज्ञा होती ! शेवटी तो ग्वायपरायण हुसेन म्हणाला, ‘माझाच जीव तुम्हांस हवा आहे ना ? मग हा मी पुढे येतो, मला मारा नि वाद संपवा. पण निरपराध लेक-
रांना नि स्त्रियांना तरी तहानेने तडफडत मारू नका. त्यांना सुरक्षितपणे वेढ्या-
वाहेर काढून द्या !’ पण हीही विनंती खलिफाच्या सेनानीने अमानली ! आता मृत्यूवाचून गत्यंतर नाहीसे पाहून हुसेनने आपल्या अनुयायास सांगितलें, ‘तुम्ही व्यर्थ मरू नका, ज्यास जाणें त्याने मला सोडून जावें हेंच अचित, त्यातच मला समाधान चाटेल !’ पण कोणी गेला नाही. अकट आपल्या मुसलमानी धर्मसंस्था-
पकाच्या प्रत्यक्ष नातयावर तलवार चालविण्यास कचरून झुंजणें तर त्याच्या वतीनेच झुंज अशा निश्चयाने येझिडच्याच सैन्यातील काही धर्मशील मुसलमान सैनिक हुसेनच्या छावणीत निघून आले.

तीरामागून तीर अेकसारखा येझिडच्या संन्यातून सुटत चालला हुसेनच्या मूठभर लोकातील वीरामागून वीर वेचक वेचक पडत चालला शेवटी तो पंगवराचा नातूही घायाळ झाला त्याने पाणी मागितले मोठ्या प्रयत्नाने पाण्याच्या प्रवाहाशी त्यास नेण्यात आले तोच शत्रूच्या तीराची झोड जुडाली तहान तहान करीत हुसेन पुन्हा तबूच्या दाराशी आला स्त्रिया ओकमावावशी रडू लागल्या हुसेनचे लढते पुत्र मरून पडले होते अेक अर्भक धुरले, त्याचे शेवटचे चुबन घेण्यास हुसेनने ते लेकरु अुचलले-तोच शत्रूने त्यास अेका तीक्ष्ण बाणाने सिळून टाकले ! त्यासरशी 'अल्ला' अमे ओरडून तो राजपुत्र हुसेन तबूपुढे मटकन वसला पाणी पाणी ! ! अेका सर्तीने प्रयत्नाची शर्थ करून अेक पेला पाणी मिळविले

पाणी ! पाणी ! त्या घायाळ राजपुत्राच्या हातात तो पाण्याचा पेला येताच त्याने तो पिण्यास आवडीने अुचलला घोट घेण्यास कोरड पडलेल तोड पटकन अुधडून आ वेला, तोच पाण्याच्या घोटआधीच शत्रूचा बाण नेमका त्याच्या तोंडात सू सू करीत शिरला अेक वकस निमाळी फोडून वीरपुत्र तरघार अुचलून अुडतो तो चोटीकडून हाणा, मारा करीत शत्रू घावला नि हुसेन तरवारीच्या घावानी छिन्नविछिन्न होअून ठार झाला !

मुसलमानाी धर्मसंस्थापकाच्या नानदाचे त्या मुसलमानाच्या दैवी खलिफाचे देवावर त्या मानवी खलिफा येझिडचे ते वरर मुसलमान र्थ र्थ नाचते, त्याच्या प्रेतास त्यानी हाणले, ठोकरले, त्याच शिर भाल्यास टोचून मिरवीत निघाले ! ! पण देवान त्या 'दैवी' पण दुवळ्या खलिफाच्या साहाय्याने हू वा चू केले नाही ! (अमीरखल्ली पृ ८६) मानवी पण प्रवळ असा खलिफा येझिडपुढे दैवमुद्रा अस-तोपाचा अेक ग्रही काटू घजला नाही !

येझिडचा तो सेनानी ओवाअिटुल्ला त्या राजपुत्र हुसेनची तो दुर्दसा पाहत राहिला त्याच्या त्या वरर संनिवागी हुसेनच शिर बाणून त्याच्यापुढे जेव्हा टाकले तेव्हा तो अगदीच पिसाळला हुसेननिषयीचा त्याचा राग अनावर होअून त्याने हातातल्या छडीने मृत राजपुत्राच्या कापून आणलेल्या रक्ताळ मस्तकाच्या

खलिफा येझिडच्या भव्य राजवाड्याच्या तटाखाली भिंतीला टेकून महमद पैगबराच्या त्या मुली - लेकी - सुता खूबतर नेसलेल्या, मळलेल्या, हुसेनचे ते बापून आणलेले मस्तक ज्याच्यापुढे पडले आहे अशा त्या राजस्त्रिया ओक्तादोक्ती रडत बसल्या ! आपले वेश ताडतोडून मोठमोठ्याने त्यांनी अंबडा आक्रोश माडला की, सारी राजधानी रडू लागली, चिडू लागली येझिड देसील थोडा गडबडून गेला, त्याने त्याची झाली ती निभत्संनाच बस झाली असे समजून त्यांना परत भवकामदिनेकडे आपापल्या गावी जाऊ दिले

अशी करवलाची कत्तल झाली ! मुसलमानी पैगबराचे प्रत्यक्ष नातू जे हसन-हुसेन त्या राजपुत्रांचा असा अत्यंत शोचनीय शेवट झाला ! महमदाच्या वशाची करवलाला अशी दुदशा झाली, असा नायनाट झाला ! तीच करुणकथा आठवून आठवून करवलाच्या त्या वत्तलीच्या दिवशी प्रतिवर्ष कोटघवघि मुसलमान तावुताच्या स्मृतिदिनी 'शोक' हाय शोक !' असे वारवार आकदत धायधाय रडू लागतात करवलाची हीच करुणकथा तावुताची गोष्ट होय ! हसन-हुसेनच्या या हृदयद्रावक शेवटाचा तो शोकदिन असतो, ते दु खस्मारक असते !

हुसेनच्या ह्या दुर्दशेची बातमी पोचताच मुसलमानांची जी प्रमुखतम धर्मक्षेत्रे नि पैगबर महमद स्वतः जीत राहत, त्या मदिना नगरीतील लोक अत्यंत खचलून गेले त्यांनी येझिडचे खलिफापद रद्द वेल व त्याचा अधिकारी पिटून घालविला ही बातमी पोचताच तो पराक्रमी येझिड डबचलेल्या सिंहासारखा चवताळला आणि सिंहाहूनही हिंस्र अवतार घेउन ससैन्य मदिनेवर येऊन कोमळला ! त्याच्या प्रोधान तो सारा अरब देश थरथरकापू लागला येझिड, मुसलमानी साम्राज्याचा मुख्य धनी मुसलमानी धर्माचा धर्मव्यवस्था खलिफा ! पण त्या मुसलमानी खलिफानेच मुसलमानी धर्मक्षेत्राचा राखरागोळी मुडविनी ! महमद पैगबराच निघडक अनुयायी लहानमाळे वेचून वेचून कत्तल करण्यात आले जे थुरले त्यांना दारा बनविण्यात आले त्यांच्या मानेवर दाग दमून ठेवते अल्लीच्या तिलाफनीपामून जी दणालये, सावजनिक कार्यालये, कुठविलेली होती ती सारी घुळीस मिळविली, फार काय - त्या मुसलमानी पुण्यक्षेत्रातील ती पैगबराची पुण्यतम मशीद, तिची खलिफा येझिडन घोडगाळा बनविली, नि पवित्र स्थळाची अनन्वित विटवना केली ! (हिस्टरी ऑफ मारानेस पृष्ठ ८८) मदिना घुळीस मिळवून येझिड मक्केवर चालू गेला आणि यथीत पवित्र 'काबा' आणि अितर पुण्यस्थळे यांचीही यथेच्छ नागधूम करण्यात आली !

येझिड हाच रावटी अप्रतिम खलिफा ठरला अहिंक राज्य, यश, दारा, विजयथी ही सारी त्याच्या पायाशी कुनिमान करीत होती

हा अंबडा विजय त्या येझिडला मिळाला आणि हसन-हुसेनादिक पैगबराच्या पुत्रपौत्रांचीही घुळघात झाली का तर ? येझिड हा त्या हसन हुसेनहून कुराणाच्या

जर वेद, कुराण, वायवळ, तौलिद अजिल प्रभृति धर्मग्रंथ, त्याच त्याचे अनुयायी मानतात तस अीश्वरप्रदत्त, अीश्वरवृत्तच असत तर अीश्वरान त्याची वचन अशा खोटी पडू दिली नसती ! त्याच्याच पैगवराच्या नि ऋषींच्या वशाची अशी घुळघाण झडू दिली नसती वधी पुराणाचे आचार पाळणान्याचाही सत्यनाश, वधी कुराणाचे आचार पाळणान्याचाही सत्यनाश कधी वायवळवाल्याचीही बुर्दशा ! कियहुना या धर्मग्रंथात 'गाय पूज' नि त्या धर्मग्रंथात गायपुजू नकोस, सा !' अशा घडघडात झुलटसुलट फसवेगिरीच्या आज्ञा देअून मनुष्यात नसता कलह चेाविण्याचे दुष्ट काम निदान देवासारख्यान तरी करावयास नको होते !

पण दयानं त के-ह म्हणण्यातच खरी चूक आहे हे सारे वेद, वायवळ, कुराण प्रभृति धर्मग्रंथ मनुष्यवृत्त आहेत त्यातील अनेक वचने जी आज खाटी पडली आहेत ती टाकून ज ज्ञान आज लटवे ठरते त सोडून आजही ज अपयोगी वा सत्य वाटतं तचड मानाव हेच अुचित कोणत्याही मानवी ग्रंथाप्रमाणच तेही आहेत अेवढ मानताच ते ग्रंथ मनुष्यजातीचीच अतिहासिक नि सामाग्रिक संपत्ति होत देवाचे नावे डावी फोडणे बंद पडत आपण सर्वांनीच वावीलोनच्या अिष्टिका ग्रंथाप्रमाणे त्यास सादर सरक्षाव साभार आदराव, सावधान अभ्यासाव पण दव यायाचा वाली आहे सत्य पक्ष विजयी हातोच पुराण वा कुराणवाल्याचा जय हा ठेवलेलाच प्रभृति मिथ्या आशावर न विसवता राज्य संपादिणे वा जाडे शिवण — तर त्या त्या अैहिक साध्यास ज्या अैहिक साधनाची आवश्यकता प्रत्यक्षपणे भासते ती साधने संपादावीं

अैहिक जगापुरता खरा धर्म म्हणजे अैहिक विज्ञान, (अेक्सपेरियेटल सायंस) हेच होय

—१९३४

♦ ♦ ♦

११. 'तोतया' राजा झाला !

- * चितेवरून भुठलेले प्रेत !
- * नागा गोसाव्यास गादी !
- * द्वारा घपे आपलीच ओळख विसरलेला राजकुवर !
- * आपल्या पतीसच तोतया पति ठरविणारी राणी !
- * भरून द्वारा घपे झालेल्या भावास भटणारी बहीण !

चरील मथळ्यापैकी कोणताही अेक मथळा जरी जेलाद्या कथेस दता आता तरी ती कथा मनास नटका लावून, सोडती, मग हे सगळे मथळे ज्या कथेस लावता

निकाल लागला आणि पंचाच्या अकमलानुरूप न्यायाधीशाने तो धाडसो मनुष्य सर रॉजर नमून अक लुच्चा तोतयाच काय तो आहे, असा निर्णय दिला !

मेलेल्यांचेच नव्हत तर मुळी जन्मलेच नाहीत
त्यांचे सुद्धा निघालेले तोतये !

जन्मून हरवलेल्या किंवा मेलेल्या माणसांचे तोतये जसे अतिहामात प्रसिद्ध आहेत तसेच कित्येक वेळा न जन्मलेल्या व्यक्तींचेही तोतये निघाल्याचे अतिहास सांगतो! त्याचंही अक अुदाहरण घेऊ. कोल्हापूरचे राजे सभाजी १७६० त निपुत्रिक वारले. त्या वेळी त्याची घाकटी बायको कुसाबाजी गरोदर होती. पेशव्याचं फार दिवसाचं घोरण म्हणजे मराठ्यांच्या साम्राज्यातून पूर्वी फुटून निघालेल्या कोल्हापूरच्या राज्यास मातारच्या राज्यास पुन्हा जोडून टाकावं नि सारी महाराष्ट्रीय शक्ति अककेंद्री नि अकमुखी करावी, त्यास अनुसरून माधवराव पेशव्यांनी कोल्हापुरास औरस धनी अुरला नाही अंम पाहून पूर्वीच्या अंतःकलहामुळे दोन झालेली, पण वस्तुतः अक राज्य अमलेली, मातार-कोल्हापूरची संस्थाने अकवटून मराठ्यांचे अकछत्र करावं असा घाट घातला. पण सभाजीच्या विधवा बायकाचा हट्ट की, कोल्हापूर निराळें ठेवावे. ह्यामाटी त्यांनी पत्र टाकलें. राज्य निपुत्रिक हा प्रश्नच मिटला. कारण 'कुसाबाजी वैशाल वद्य ७ अिदुवासरी प्रभूत झाली. राजकुवरें जन्माम आले. तुम्हा कारणें माग्नर घाटली आहे स्वीकारणे.' पण ह्या बातमीच्या खरेपणाचा पेशव्यास संशय आला. तेव्हा रागावून आणखी अक पत्रात सभाजीच्या बायकांनी फटकारून लिहिलें की, 'बामचे वशी अशा क्लिष्ट कल्पना यामागे झाल्या नाहीत; पुढे होणे नाहीत. तुम्ही येअून परीक्षा पाहून सांगणाराशी सांगावं. त्यांचे मुखें 'होय' म्हटल्याने हा राजा हांतां नाहीतर ब्रह्मदेवाचें लिहिणें लढके पडतें असे नाही !'

परंतु माधवराव पेशवे काही फसवित्याने फसणारे थोडेच होते! शोध लावून खरा प्रकार त्यांनी अितक्या पुराव्यासह अ्रुषडकीस आणला की, सभाजीच्या पत्नीने रोवटी आपल्या मुले मान्य केले, 'कुसाबाजीस पुत्र झाला ही आमची वतावणी खोटी !' तेव्हा मुळातच न जन्मलेल्या कोल्हापूरच्या राजाचा तो वनविलेला तोतया ते मूल-खोटे पडले, त्याचे खरे आजीवाप धरून आणले आणि त्यांना शासनही करण्यात आलें. अशा खोडसाळ वतंनाने जिजाबाजी-कुसाबाजीचा फार दुर्लोकिक झाला. पण पुढे तो क्षमा करून माधवराव पेशव्याने बाजीस दत्तकाची अनुज्ञा दिली. (सरदेसाजी मध्यविभाग ४ पृष्ठ १३४).

परंतु आपल्या वा अितर देशांच्या अतिहासामध्ये असे जे अनेक तोतये निघाल्याच्या मनोरंजक कथा आहेत, त्या सर्वांमध्ये ह्या वंगलमधील भोवाळ संन्यासी खटल्यातील प्रकरणाअितकेंचमत्कारिक नि रोमहर्षण वृत्त अगदी विरळा!

कारण ह्या प्रकरणी नुसता कोणी तोतया अुमा राहिल्या किंवा कोण्या सन्या पुरपा-
वर तोतयेपणाचा आरोप झाला अितकीच चमकृति नसून, त्यातील प्रत्येक घटना
निरनिराळ्या प्रकारे तिच्या रम्याद्भुततेने मनास धटका लावून सोडणारी आहे.

भोवाल संस्यातच्या राजकुवराचें प्रकरण : चमत्कार पहिला ।

बंगाल्यात भोवाल नांवाचें अेक वर्षाचें साधारणतः आठदहा लाखांच्या
श्रुत्पन्नाचें छोटेंसं संस्यान आहे. त्याचे विगत स्वामी कै. राजेन्द्रनारायण राय.
ह्यांचा द्वितीय पुत्र कुमार रामेन्द्र नारायण राय. त्यांची पत्नी विभावतीदेवी. वडील
वारल्यानंतर आपल्या वाटघाच्या श्रुत्पन्नाचा अुपभोग घेत असता जि. स. १९०९
मध्ये कुमार रामेन्द्र नारायण हे आपली पत्नी विभावतीदेवी हिच्यासह दार्जिलिंग
नामक रमणीय बंड प्रदेशी घारापालट करण्यासाठी गेले. त्यांच्यासह त्याचे मेहुणे
विभावतीचे बंधु सत्येन्द्रनाथ दानर्जी, कीटुवीय चिकित्सक डॉ. आशुतोष, अनेक
सेवकसेविका असा परिवारही होता. दार्जिलिंगला काही दिवस शीतल जलवागून
अुपभोग घेतात न घेतात तोंच त्यांस अचानक सग्रहणीच्या रोगाने पछाडलें.
चिकित्सा होअून त्या डॉ. आशुतोष प्रभृति मंडळीनी — काही अघोर कटामुळे असो
चा नसो, पण राजकुवरांना सोमल देण्यात आला । त्या शिपाने जी वेशुद्धि आली
तिचा विकोष होअून शेवटी राजकुवर चारले असं सर्वांनुमते ठरलें. पत्नी विभावती,
तिचा तो भाऊ, ती डॉक्टर प्रभृति सर्वांनी मिळून रातोरान्न प्रेत स्मशानात नेण्याचें
योजून घाभीघाभीने प्रेत हलविले. स्मशानात जाअून चिता रचून प्रेत तीवर ठेवून
आग जो लावणार तोंच आश्चर्यकारक योगायोगाने अकस्मात् मोठे वादळ अुठलें.
पाअूस धो धो करीत वर्षू लागला. सोसाट्याच्या वाऱ्यात अुमं राहणेंमृदा भयप्रद
झालें. आग तर चितेस लागता लागेता. तेव्हा त्या स्मशानातील त्या भीषण वादळा-
मधून आपला जीवन कमावमा वाचविणे आधी अवश्य असं होअून, प्रेत चितेवर
तसेच ठेवून ती मारी मंडळी घावऱ्याघावऱ्या घरी परत आली तोंच अेक वुसरा
चमत्कार घडून आला. चितेवरतें प्रेत ठेवताच भयकर वादळी नि मुसळधारपाअूस
जसा अकस्मात् चालू होअून त्या प्रेताचे अग्नीपामून रक्षण झाले, तसेच ती मंडळी
स्या प्रेतास चितेवरच टाकून घरी पळून गेली असता, त्याच वादळात त्याच रात्री
तिथे नागा संन्यासी काही दुसऱ्या चमत्कारिक योगायोगाने भटकत आले ! क्वचित्
राजकुवरांच्या घाताच्या ह्या कटाची बातमी कटातीलच काही व्यक्तीच्या पैघळे-
यणाने ह्या नागा संन्याशाना त्या स्थानी निवमत असता आलाअू कळली असावी !

जें अघोर, त्याच स्थळी; जी अघोर, नेमक्या त्याच वेळी, जें अघोर त्याच
संकटात अुडी घेणे, सहन करणे, भटकत राहणे, आणि स्मशानी रानीवनी हिंस्र
स्वापदांतून असं भटकत अमता अनेक जीवना दाखण संकटांतून सोडविणें — हेच
ह्या अघोरपंथी, सर्वसंगपरित्यागी पण प्रबळ अशी अेक सघटित मठसस्था असलेल्या
ह्या नामसंप्रदायाचे श्रौत आहे ।

येतात असे कथानक कल्पित अमल तरीही किती रम्याद्भुत (रोमॅंटिक) असलें पाहिजे !

मग बरीच सव चमत्कारिक घटनानी परिपूर्ण अस कथानक जर कल्पित नसता सारासरच घडलेच असेल तर तो योगायोग अेक अलीबिक आश्चर्यच नव्हे काय ? ब्रह्मदेवच कादयच्या गिहू लागला तर अतिहासदेखाल कादवरीहूनही रम्याद्भुत घालाच पाहिजे ! केव्हा केव्हा घटनाच (फॅक्ट) कल्पिताहूनही आश्चर्यकारक असते खरी !

वगाऱ्मध्ये अलीबडेच जो ' भोवाल स यासी ' नावाचा खटला निकालात निघाला आणि न्यायालयात पुराव्याची सूक्ष्मातिसूक्ष्म छाननी हावून त्याच्या स्वतःच्या पत्नीनेही ' तोनया ' म्हणून नाकारलेल्या अेका राजकुवरास खरा राजपुत्र म्हणून जे ठरविण्यात आऱ ती घटनाही असच अेक, कल्पित कथानामुद्धा मागे सारणार, आश्चर्य आहे !

तोतये !

कोणत्याही तोतयाची कथा बहुधा मुळातच थोडीवहुत आश्चर्यकारक असणारच ! मग तो तोतया लबाड असो किवा त्याला तातया ठरवू पाहणारे लबाड असोत हे खरे की वाट याविषयी तुमुच कुतूहल वाटू लागले की त्या प्रश्नाचा मनास चटका गगल्यावाचून राहत नाही तोतयाचा प्रश्न मुळातच ' हे खरे की खोटे ' अस कोड घालणारा अमल्यामुळ तोतयाच्या कथा लोकाना हटकून आश्चर्यकारक वाटतात त कोड अुलगडतो सहस्रावधि लोकांच्या मनास सारखा चटका लावून सोडताना कित्येकदा तोतयांनी लक्षावधि लोकांना चकवित आह वित्येकदा लक्षावधि लोकांनी खऱ्यालाच तातया ठरविल आहे !

मेलेल्याचे तोतये

अुदाहरणार्थ पानपतच्या सभामाची गाष्ट घ्या सुप्रसिद्ध भाबूसाहेबाच्या तोतयाचा बागला बोलवाला सहस्रावधि मराठ्यांना ता खराच भाबूसाहेब म्हणून पडलला भ्रम पुण्यावर चालून यण्याचा धमक यादा अितवा त्याच्या हाताखाली त्याला खराच भाबूसाहेब समजून जमगळी दळभार फार काय प्रत्यक्ष पावतावाधीना हा आपला खराच पति असावा असा झालला सदेह या गोष्टी प्रसिद्ध आहेत ! नकला नाही असा मला बुद्धिचा मागण नाना फडणवीसच काय तो हाता ! म्हणून शेवटी सव राग्टास निर्विवाद वाटावा अणा पुराव्यान तो भाबूसाहेब नसून तोतयाच आहे अस अुभाल आणि त्याच डोके मेखसूने फोडून त्या तोतयास देहान्त घासन देण्यात आऱ

त्याच पानिपतच्या सग्रामात पडलेले जे दोन वीर जनकोजी शिंदे नि यशवतराव पवार ह्याचेही तोतये त्या घामघुमीत निर्माण झाले होते आणि त्यांनी ग्वाल्हेरच्या नि घारच्या सस्थानावर अधिकार सागून बरीच गडबड माजविली. त्याचेही कपट देवटी असेच झुघडकीस आले तरी काही काळ अनेक लोकाना त्यांनीही भुरळ पाडलीच होती ।

अंगलडमधील अंक अुदाहरण

आपल्याअग्रडेच अशा मोठमोठ्या अतिहासिक व्यक्तीचे नामधारी तोतये सुस्पष्ट होऊन सहस्रावधि लोक फसत गेले असे नसून, तोतयाच्या मायाजालात युरोपमधील जनताही वारवार अशीच कशी फसते, सामान्य जनाची चमत्कार लोलुपतेची सहज प्रवृत्ति ‘ तोतया ’ अुठतान युरोपमध्येही कशी अुत्तेजित होऊन अुठते, याचेही अंक अुदाहरण म्हणून सर रॉजर ‘ टिचबोर्न ’ या मनुष्याचे प्रकरण सांगता येतील आपण सर रॉजर टिचबोर्न हेच असून कित्येक वर्षांपूर्वी नाहीसे १. शात्यामुळे विनवारशी समजली जाणारी आपली मत्ता आपल्याम मिळावी असा अंकजणाने दावा आणला त्यावर प्रतिवादीचे म्हणणे पडले की, हा मनुष्य खरा चेपत्ता झालेला सर रॉजर टिचबोर्न नसून क्वीन्सलडमधील ‘ वाग्गावाग्वा नावाच्या गावातील अंक खाटीक आहे । सर रॉजर सडपातळ होते तर हा लड्डू, ते फेच भापापडित तर ह्याला फेचचे अक्षर बोलता येओना, ते मुशिक्षित नि सम्य तर हा निरक्षर नि अडाणी सर रॉजरच्या कुटुंबातील बहुतेक मढळीनीही तो तोतयाच आहे असे स्पष्ट सांगितले पण तरीदेखील तोच सर रॉजर आहे असे प्रामाणिकपणे वाटणाऱ्या जवळजवळ शंभर भिन्न भिन्न वर्गांच्या प्रमुख गृहस्थानी तोच खरा सर रॉजर असे न्यायालयात जपथेवर सांगितले । फार काय, सर रॉजरची प्रत्यक्ष मातामुढा चरली तिच्या पोटाच्या मुलाची मुख्य खूण जी वानाची विशेष ठेवण ती त्या मनुष्याचे वान वधताच तिला ततोतत पटली आणि प्रथमदरानीच तो आपला पुत्र म्हणून त्या आजीने जी ध्यास घेतला तो शेवटपर्यंत सोडला नाही । आजीनेच मुलास ओळखले ह्या अंका वातमीचा मामान्य जनतेवर अितका पगडा बसला की सहस्रावधि अिग्रज लोवानी त्या मनुष्यासच खरा खरा सर रॉजर म्हणून अुचलून धरले । सामान्य जनतेची समज काही काही प्रसंगी अंक स्पर्शजन्य साय कशी असते आणि पाचामुत्ती परमेश्वर ही म्हणमुढा भावडेपणाचेच अंक सूक्त कसे ठरते, ते अिलडमारच्या प्रगत देवातील लोवर्हा अशा हुल्लडीला जेव्हा बळी पडतात तेव्हा सहजी दिसून येते देवटी, जेव्हा सर जॉन कोलेरिजने त्या मनुष्याच्या अित्यभूत वृत्ताचा छडा लावून ते कपट चव्हाटघावर माडले आणि त्या आओला अंकवरली चेडगळपणाची दाघा असल्याचे डॉक्टरानी सिद्धिले, तेव्हाच काय तो अतोनात द्रव्याची राखरागोळी करून शंभर दिवस अव्याहत चाललेल्या त्या सदल्याचा

तिसरें आश्चर्य

ते नागसंप्रदायी साधु त्या स्मशानात येऊन पहातात तीं चितेवर 'प्रेत' म्हणून जे पडले होते ते अगदी प्रेतच नसून अेक मरणासन्न वेशुद्धीतील माणूस होते! गाद्यागिरद्यांवर पथ्यपाण्याची पराकाष्ठेची व्यवस्था नि शुश्रूषा असताही अशा घातक वेशुद्धीत आजारी मनुष्य सुधारणें असाध्य! - पण आजाराच्या सशा भयंकर मरणासन्न अवस्थेत लाकूडगवण्यांच्या चितेत कोंदलेल्या आणि पादलाच्या चान्यात नि पायसाच्या शिळंधार वर्षावात स्मशानात पडलेला तो आजारी मेलाला नाही - तर झुलट असाध्य अशा मृतावस्थे वेशुद्धीतून सुधारून, गेलेली जीवनाची धुगधुगी त्याच्या हृदयात, नि वंद पडलेले ठोके त्याच्या नाडीत पुन्हा संचरले! 'विषमप्य-मृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमोद्वरेच्छया !!'

त्या परोपकाररत नागा गोसाव्यांनी ती धुगधुगी पाहून त्या 'प्रेतास' अचलून निर्जन नि अेकान्त अशा गुहेत नेले. औपघोषचारात ते गोसावी अत्यंत निष्णात. वनस्पत्यादिक उपचारांनी त्यांनी त्या राजकुंवरास पुन्हा जन्मच दिला आणि त्यास त्याचें काही अेक पूर्ववृत्त न सांगता आपल्या संप्रदायात सामावले. त्याची प्रकृति पुन्हा अगदी धडधाकट झाली.

पण चवथें आश्चर्य असें की, त्या मरणासन्न वेशुद्धीच्या तडाक्यात त्या राजकुंवराची पूर्वस्मृति आमूलात् नाहीशी झाली! आपण कोण, कोठील, कोणाचे, हें त्याला मुळाच आठवत नव्हतें, त्यास तें कोणी सांगणारेही भेटत नव्हतें. नागांच्या महतांना ती माहिती - त्यांनी ती गुप्त राखलेली, अशी ती विस्मृति वारा वर्षे टिकली!

त्या राजकुवराला त्या अद्भुत विस्मृतीमध्येही मधून मधून जिज्ञासा होई - आपण मूळचे कोण? तो विचारही महतांना तो प्रश्न. पण ते म्हणत, 'बेटा, यथा-समय तुझे तुलाच ते मगळे आठवेल; थोडा थांब!' कारण काही दैवी नव्हतें तरी अद्भुत होतें - असा पूर्वस्मृतिभ्रंश जमा तीं स्मृतिकेंद्रे दुखावल्याने अकस्मात् होतो तसाच हळूहळू मज्जापिंड पुन्हा बळावत जाऊन जर पूर्ववत् निरोगी झाला तर तीच स्मृतिकेंद्रे पुन्हा स्वकार्यक्षम होताच तो स्मृतिभ्रंश तितक्याच अकस्मात् नाहीसा होऊन पूर्वस्मृति पुनरुदित होते.

नागसंप्रदायाप्रमाणे त्या नवनिष्ठाची यथाक्रम बढती होता होता काश्मीरचे बाबा घरमदास नागा ह्या मुख्य महामहंताच्या हस्ते त्यास नागसंप्रदायाची महा-दीक्षाही देण्यात आली. अेकदर वारा वर्षे तो राजकुवर, आपण राजकुवर आहोत ही जाणीव लेशमात्र झुरली नसल्याने, नागा गोसावी म्हणूनच काय तो स्वतः स समजत त्या संप्रदायानुरूप झुल्लिंग अवस्थेत महंताच्या आदेशानुसार प्रदेशोप्रदेशी भटकत राहिला.

अिकडे काय झाले ?

राजकुंवर रामेन्द्र नारायणाचे प्रेत त्या वादळात चितेवर तसेच टाकून जे त्याचे मेहुणे प्रभृति पळून गेले होते ते, वादळ काही शांत होताच तो रात्र सपण्याच्या आधी स्मशानात ती चिता पेटविण्यासाठी पुन्हा आले—पण पाहतात ती प्रेतच नाहीत झालेले ! तरीही त्यांनी धीर न सोडता रात्रीरात आणखी अेक कपटव्यूह रचला, आणि सकाळी गावात त्या समयीच मेलेल्या कोण्या अेकाचे प्रेत नेऊन राजकुंवराचे तेंच प्रेत अशा दहाण्याने त्याला अग्नि दिला ! ह्या गोष्टीवरून तर राजकुंवराला सोमल देण्यात आणि त्या वसुद्धीसच मृत्यु समजून त्यांना झटपट जाळण्यासाठी नेण्यात त्या चाडाळचीकडीचा प्रथमपासूनच अेक नृगस फट असला पाहिजे असं युक्तकट अनुमान संभवते !

राजकुंवराचे म्हणून असं अेक दुसरेच प्रेत जाळल्यानंतर त्या लोकांनी राजकुंवर रामेन्द्र मेले असल्याची द्वाही सर्वत्र फिरवली ! राजकुंवराची पत्नी विभावती ही चारातेरा वर्षांचीच त्या वेळी होती अर्थात तिचे चालवत्व तिच्या त्या भावाकडे आले ! त्याने तिच्या हस्त त्या मृत म्हणून प्रसिद्धिल्या नवऱ्याची अुत्तरक्रिया यथासांग करविली, तिच्या वाटघाचे सस्यानचे तिसऱ्या भागाचे दोन तीन लाख रुपयाचे वार्षिक अुत्पन्न तिच्या नाव सरकारातून रीतसर करून घेतले, तिच्या चालकत्वाच्या नि पालकत्वाच्या मिपे त्याचा सगळा भोगवटा आपल्या हाती घेतला आणि तिला आपल्याच घरी नेऊन ठेवले !

त्या अुत्पत्ताचा असा यथेच्छ अुपभोग घेत ती दोघे भाअूयहीण तिकडे अशा प्रकारे जी नादत राहिली ती अेकनारखी भरभक्कम वारा वर्षे !

अिकडे त्या पुनर्जीवित राजकुंवरास नागा सन्यासी मडळीने त्या चाडाळ-चोक्डोकडून पुन्हा काही अपाय होअू नये ह्या मदवुद्धीने पजात्रात नेले तिकड तो राजकुंवर स्वतःचा स्वतःसही पूणपणे विसरून आणि नागा सन्यासी मडळ्यात आपल्याला तसाच अेक पूर्वापार नागा सन्यासीच समजून वारा वर्षे भटकत राहिला परंतु तो काळ संपत येताच —

पाचवे आश्चर्य अगं घडले की त्याची प्रसुप्त पूर्वस्मृति आपण होअू ! हळूहळू जागू लागली ! ! तो पुन पुन ‘आपले खर तर पूर्ववृत्त काय, मला आता असे स्मरते की, मी भोवालचा राजकुमार रामेन्द्र नारायणच असलो पाहिजे, मला भाइया मडळीना अेकदा नुसत बघावयाचे आहे !’ असं विनवू लागला त्याच्या जिवाला अपाय होअू नये म्हणून नागा गोसाव्याच्या रूपातच त्याने स्वयामी जावे असं धोजून नागा महंत महाशयानी शेवटी त्यास बगाल्यात जायची अनुज्ञा दिली आणि त्याच सारे पूर्ववृत्त त्यास कळविले त्याप्रमाणे १९२० सनात तो राजकुंवर नागा गोसाव्याच्या रूपात डावका स्टेशनवर येअून अुतरला ! भोवाल त्याच

जिल्ह्यात. तिथे पाय टाकताच त्याला तें वातावरण नि दृश्य पूर्वी अनेकवार पाहिलेसं वाटलें. त्या त्या वस्तु पाहताच अनेक पूर्वस्मृति अंधुकपणें जागू लागल्या. तो डावका नगरानून प्रवासत अेका नदीतीरी जाअून आपला डेरा टाकता झाला. त्याची लाव दाढी, भस्तकी जटाजूट, सारें शरीर विभूतिचिह्नित, आचार नामपरंपरा नाग-संप्रदायाची, परंतु तरीही बोलता बोलता लोकांमध्ये कुजबूज चालू झाली की, होय ना होय, हाच तो भोवालचा मधला राजकुवर असला पाहिजे ! साऱ्या नगर-भर ही अद्भुत बातमी पसरताच आजूबाजूच्या गावचे लोकही त्याला पाहण्यास येऊ लागले. सन १९२१ त जवळील काशीमपूरच्या भूमिदाराने त्या जटाजूटधारी गोसावी महाशयास आपल्या गावी नेलें. तिथे ते अुनरताच साऱ्या लोकांनी अेक-मुलाने ' भोवालचे मधले राजकुवर ' ह्या नांवाने त्याचा जयजयकार केला. भोवाल तेथून मन्निघच. तिथे ही बातमी पोचताच मान्या संस्थानातील गावोगावचे लोक आपल्या राजकुवराच्या दर्शनायें लोटू लागले. ज्याच्या त्याच्या तोंडी ' हेच ते ! हेच ते ! ' झाले. नंतर लोकांनी आग्रहपूर्वक त्यांना जयदेवपुरास, जिथे त्यांची बहीण ज्योतिर्मयीदेवी आणि मातामही राणी सत्यभामादेवी होती तिचे आणलें. ते तिथेही नागा गोसावीच होते. परंतु त्यांची सूक्ष्मानिसूक्ष्म परीक्षा घेत घेत त्या दोघींचीही पक्की निश्चिती पटली की, हाच तो आपला भाऊ, आपला नातू ! तेव्हा प्रजेचा फार आग्रह पडला की, राजकुवराने आता प्रकटावें. राजकुवराने अढेवढे घेतले, पण शेवटी जवळजवळ वळाने त्याचें जटाजूट काढण्यास येअून त्याचें भूळ रूप सर्वत्राना दाखविण्यास आले. सर्वांनी ' हेच ! हेच ! ' म्हणून जयजयकार केला. तेव्हा राजकुवराने स्वमुखें आपले रोमहर्षण वृत्त, जे ज्या नागा संन्याशांनी त्यांना शेवटच्या दिवशी कळविलें, ते प्रकटिलें. त्या दिवशी साऱ्या संस्थानातून लोटलेल्या चाळीस सहस्र जनतेच्या प्रचंड सभेत प्रजाजनानी ठराव करून अुद्धोपिले की, ' कुमार रामेन्द्र नारायण ते हेच होत ' ' अितकेच नव्हे, तर आपला सस्थानिक या

निविदादपणे सिद्ध करण्यासाठी आपली पत्नी जी विभावतीदेवी तिलाच आपल्याकडे बोलाविले ! पण सर्वात मोठे आणि सर्वात दुःखद आश्चर्य हे की त्या राणी विभावतीदेवीने ‘हा गोसावडा माझा पति नसून माझ्या मृत पतीचा ठग आहे (तोतया आहे !) असे सरकारात नि लोकात चक्क प्रसिद्ध करून त्याच्या बोलावण्याप्रमाणे त्याच्याकडे जावयाचे साफ नाकारले. अर्थातच ती ज्याच्याकडे गेली वारा वर्षे राहत आली, त्या तिच्या भावातेही तिच्या म्हणण्याचा प्रथम पाठपुरावा करून बहुतेक उच्च सरकारी अधिकाऱ्यांचाही, अल्पाची धनीण वहिवाटीप्रमाणे जी ठरलेलीच होती त्या विभावतीलाच, पूर्ण पाठिंबा मिळविला.

आपल्या धर्मपत्नीनेच आपणास ठग ठरविलेले भैकताच राजकुवरास पराकाष्ठेचे दुःख झाले. ‘तिला वेधव्यातच आनंद वाटतो तर तिच्या मुखात माती का नाल्या आणि हें प्रकरण पुढे कोर्टात आणून आपल्याच अशा अत्यंत लज्जास्पद बुलेंकिकाचा डोंगोरा जगभर का पिटा ?’ असें बोलून तो स्वस्थ राहिला. पण त्याच्या बहिणीने आणि आजोने त्रागा करून आपला बारासा तू मिद्ध केलाच पाहिजेस, असा अगदी हट्ट धरला. तेव्हा रान १९३० च्या अप्रिल महिन्यात राजकुवर रामेंद्र नारायण ह्याने कोर्टात सस्थानावर आपलाच अधिकार असल्याचा दावा आणला.

जगातील अंक अत्यंत मानगडीचा, चमत्काराचा आणि लांबीचा खटला

खटला कोर्टात चालू होताच त्याकडे सहस्रावधि लोकांचे लक्ष वेधून गेले. हा खटला नेकदर सहा वर्षे चालला होता. विभावतीने सरकारात सांगितलें की, ‘ह्या गोसाव्याची मृदा माझ्या पतीशी कोणत्याही प्रकरणी जुळत नाही. माझ्या पतीचे शव माझ्यासमक्ष जाळण्यात आले, दुसरे कोणाचे तरी शव आम्ही जाळले हे साफ सोटे ! हा मनुष्य पजावातोल ओगळा गावचा निवासी अमून धरमदास नावाच्या नागा संन्याशाचा निष्प आहे, ह्या लोकानी हा सारा कपटव्यूह रचलेला

खोटे पाडणें आणि तेंही मोठमोठे सरकारी अधिकारी, स्वतःचेच अनेक नातेवाजीक आणि शिष्टजन राणी विभावतीच्या वतीने शपथेवर सांगत असताना की हा मनुष्य ठग आहे - राजकुवर नव्हे ! असा बलवत्तर पुरावा हाणून पाडणें रामेंद्र कुमाराला फारच दुर्घट गेलें असल्यास काही नवल नाही. यागुळेच भुमय पक्षांच्या वतीने मिळून या खटल्यात अकंदर पंधराशे साक्षीदार आले, दोन हजार निवडक निदर्शके (अेक्झिबिट्स), दोडशे निवडक छायाचित्रे दाखविण्यात आली. या खटल्यात शेवटी 'शेवटी लोकांचें अितके लक्ष वेधलें की 'भोवाल दैनिक' नावाचें अेक विशेष वृत्तपत्र प्रसिद्ध होअून तें अडीच वर्षे चाललें !!

राजकुवर ते हेच, हें ठरविताना आनुवंशविज्ञानाचे अनेक चमत्कृतिजनक पुरावे जे पुढे आले, त्याची काही कल्पना येण्यामाठी आणि सामान्यतःही ती माहिती उपयुक्त म्हणून, काही अुदाहरणें देत आहो.

राजकुवराच्या 'मृत्यू'पूर्वीच्या जोडघांचा अेक जोड प्रतिवादीनेच पुढे आणला त्यावरून राजकुवराच्या पायांची अेक विशिष्ट ठेवण होती, ती ह्या 'ठगा'च्या पायाची नाही, हा विभावतीचा पक्ष. पण तो जोडा निरोक्षिता वादीच्या पायाची तीच ठेवण नि तो जोडा त्याच्या पायास तंतोतत जुळतो असें सिद्ध झाले !

पूर्वीच्या फोटोंत राजकुवराची अुजव्या हाताचीं बोटे असमान लांबीचीं, पण डाव्या हाताची समान दिसत. हा विशेष 'ठगा'च्या बोटातही तंतोतंत आढळतो. असें छायाचित्रणतज्ञ (फोटोग्रॅफिक स्पेशियलिस्ट) मि. विटरटन ह्यांनी दाखविलें आणि रामेंद्र नारायण ते हेच असें मत दिलें.

याहूनही आश्चर्यकारक पुरावा म्हणजे हा की, कै. राजेंद्र नारायण, त्यांची वहीण कृपामयी, त्यांची मुलगी ज्योतिर्मयी आणि त्याचा वडील नि धाकटा मुलगा याच्या सर्वांच्या घोटघावरील कातडें जाड, रडु आणि सुरकुतलेले असे. कर्नल मॅकजिल ह्याजिस्ट ह्यांनी सांगितलें की, हा आनुवंशिक रोग असतो. आणि परीक्षेत त्या कुटुंबातील ह्या रोगाचा ठसा 'ठग' (तोतया) म्हणून म्हटल्या जाणाऱ्या त्या मधल्या मुलाच्या, बादी रामेंद्र नारायण याच्याही घोटघावर जसाचा तसाच अुमटलेला आहे ! अर्थात् तेच रामेंद्र नारायण सरे राजकुवर होत !

आन्या न्यायालयास चकित करून सोडणारा आणखी अेक पुरावा पुढे आला, विभावतीनेच 'मृत' राजकुवराची काही छायाचित्रे पुराव्यात दाखल केली होती. ती वारकाजीने पाहता, प्रसिद्ध छायाचित्रक (फोटोग्राफर) श्रीमुन गागोली ह्यांनी न्यायाधीशास दाखविलें की, त्या प्रत्येक छायाचित्रात डोळ्यांच्या पापणीखाली अेक प्रकाशबिंदु आढळतो. हा प्रकाशबिंदु येण्याचे अेकच कारण असें असले पाहिजे की, त्या ठिकाणी राजकुवराच्या सोंडावर काहीतरी सारोरीक वंशिष्ट अगले पाहिजे. त्याप्रमाणे बादी रामेंद्र नारायणाची मुद्रा न्याहाळता अगदी त्याच ठिकाणी पापणी-

पाशी अेका तिलासारखी अेक मासाची पुटकुळी नित्याची जुठलेली आढळली ।
प्रत्येक छायाचित्रणतज्ज्ञाने (फोटोस्पेशियलिस्ट) हा पुरावा अखंडनीय असाच
मानला

चारा वर्षे अेसाद्या प्रयत्न मानसिक संकयासरशी, पूर्वस्मृति सवस्वी विलो-
पणे आणि नंतर ती हळुहळू पुन्हा जागणे ह शक्य नाही, अस काही मानसविज्ञा-
त्यानी सांगितलं, तर अूलट काही प्रख्यात मानसविज्ञानतज्ज्ञानी ती घटना शक्य
आहे अस सापथेवर प्रतिपादिल ।।

असा अत्यंत किचकट नि अत्यंत विस्तृत नि त्रिविध पुराव्याची छाननी
होजून शेवटी जज्ज श्री पन्नालालजी यानी २४ ऑगस्ट १९३६ ला या अभूतपूर्व
खटल्याचा निकाल दिला की, वादी हे ठग नसून, तोतया नसून राजकुंवर रामद्व
नारायण ते हेच होत ।।

या निकालासरशी भोवाल संस्थानच्या प्रजाजनांमध्ये तुमुल हर्षाची अेकच
लाट उसळली । धरोवर दीपोत्सव झाला । शेवडो वृद्ध तरुण स्त्री-पुरुषांच्या
डोंळ्यातून घरोघरी आनंदाच्या अश्रुधारा वाहू लागल्या ।

न्यायाधीशाने विभावतीविषयी त्रिहिरे की, द्रव्यलोभाने आणि वैधव्याच्या
स्थितीत सब अल्पनावर तिचीच अत्राधित चाललेला सत्ता सोडण्याच तिच्या जिवा-
वर येत असल्यामुळेच या स्त्रीन जाणूनवृजून आपला पति हा ठग आहे, तोतया
आह असा पागावा केला या दुष्कर्मास तिला तिच्या कुटिच भावानेच अुधुवत
केच असून त्याला साहाय्यक असणाऱ्या चाडालचीवडीनेच हा अधम कट चारा
वर्षांपूर्वीच प्रगमपासून रचला होता त्या गावाच्या हातीच नि घरीच विभावतादेवी
असल्याने त्याला नि त्याच्या सांग्यालाग्याना तिच्या अल्पनावर जे राजवंभव
भोगता येई, त सोडण्याचे त्याच्या जिवावर आले आणि म्हणूनच त्यानी हा
सारा अधम अपदव्याप केला

या सहा वर्षे चाललेल्या खटल्याचा लक्षावधि हप्त्याचा व्यय राजकुंवराच्या
भगिनीनेच प्रमुखत केला हाता पण आता विन्या पक्षाचा जय झाल्याने आणि
संस्थानची सत्ता राजकुंवर रामद्व नारायण याच्याच हाती आल्याने तिला त्या
व्ययाचे वा कष्टाचे झालेले दु सच आनंदप्रद होत आहे । कठय फलेन हि पुन-
नवता त्रिघसे ।।

ती संस्थानची राज्यलक्ष्मीच नव्ह तर ती पत्नीस मेग-चितेवर जळला-
म्हणून ठरवू पाहणारी विभावतीही त्याच पतीच्या हाती आज पुन्हा निदान नैव-
धिक अधिकारान तरा पत्नी म्हणून सोंपविली गेली आहे ।। किती विजोड
जोड हा ।।

१२. अंगरख्याला माणसें-वेतणारा शिपी

माणसाच्या अंगास जुळेल असा अंगरखा वेतणारे शिपी आपणा सर्वांच्या चांगल्या परिचयाचे आहेतच. माणूस अंघ्रि असले तर अंगरखा लाव होतील जितकें कापड फाडून त्या माणसाच्या छातीचा घेर जितका रुंद असेल तितका अंगरख्याचाही घेर रुंद घेऊन आणि ज्या माणसाला अंगरखा शिवायचा असले त्याच्या हाताच्या लांबीप्रमाणे अंगरख्याच्या बाह्या लांब वा आखूड अशा कापून, अंकंदरीत त्या माणसाला ठीकठाक बसले असा अंगरखा शिपी वेततात; मनुष्याच्या आकाराप्रमाणे अंगरखा मोठा वा लहान कापतात.

पण अंगाला जुळेल असा अंगरखा न कापता अंगरख्याला जुळेल असें अंगच कापणारा शिपी तुम्ही पाहिला आहात काय? त्याच्या अंगरख्याचा आकार ठरलेला आहे. तो अंगरख्याचा आकार काही कधीही बदलणारा नाही, अतःच घोट, अतःच लांब वाही, अतःच मोठी मान. त्या ठरलेल्या आकारापेक्षा निराळा अंगुमात्र अधिक मोठा किंवा अधिक लहान असा अंगरखा शिपणे वा घालणें हें त्या जातीच्या शिप्यांच्या शास्त्रात पाप समजलें जातें. प्रत्येक माणसाने अंगरखा म्हटला की, तमाच घातला पाहिजे. अगदी शिवणाचे टाके देखील ठरलेले. ह्या नियमांमुळे त्या जातीच्या शिप्यांच्या दुकानी कोणीही मनुष्य गेला की, ते शिपी त्या मनुष्याच्या अंगाप्रमाणे अंगरख्याचे कापड फाडीत नाहीत, तर त्यांच्या त्या ठराविक अंगरख्याप्रमाणे त्या माणसाचे अंग वेतून घेतात. त्या अंगरख्यापेक्षा माणूस लहान असेल तर त्याने अंगरख्याजितके मोठे होतील अथवा फिरावे किंवा अंग लहान असलें तरी तो अंगरख्याचा लपफालोळ तमाच, जसा जमेल तसा, अंगावर बाणवावा अंगरखा अंगात घालण्याच्या टायी अगच अंगरख्यात घालावे. वरें, पण जर अंगरखा अगाम लहान होतील असा मनुष्य आला तर? तरी देखील शिप्यांची ही जात अंगरख्याच्या त्या ठराविक प्रमाणापेक्षा अधिक मोठ्या आकाराचा अंगरखा वेतणार नाही, ठराविक प्रमाणाहून जास्त कापड कापणार नाही, तर अंगरख्यास अंग वेतून घेतील. अंगरख्याची वाही शास्त्राप्रमाणे जितकी लांब असावी म्हणून त्याचा पूर्वापार जातिनियम आहे त्या वाहीहून जास्त लांबीचा

देणे म्हणजे हे शिपी अथवा अधार्मिक कृत्य समजतात अथवा ठराविक प्रकारच्या कापडाचा तो ठराविक साऱ्याचा अगरखा घालून भाणसाने अत्यंत थड अशा सुतरावावर असो किंवा अत्यंत अल्प अशा सहारा घालवटाच्या आसपासचे प्रदेशात असो, राहिले पाहिजे जर तें त्याच करवत नसेल तर त्याहूनही अत्तम माग म्हणजे त्या कापडाचा अगरखाच वापरणारे धार्मिक लोक ज्या गावात वसत आले त्या गावाच्या बाहेर वाढी झाले तरी जाऊच नये गावात भोक मागण्याचा प्रसंग आला आणि बाहेर कुठे जरी सोन्याच्या खाणीत फुवट सोन घुवायची सोय असली तरी त्याने त्या सोयीसाठी आपल्या गावची अटक ओलाढता कामा नये कारण न जाणो तिकडे तो अगरखा बदलण्याचा मोह पडायचा ।

ह्या शिपीधर्माचा आणखी एक महत्त्वाचा सिद्धान्त आहे तो हा की, मनुष्य पापी की पुण्यवान, धोर की हलकट, अचूच की नीच हे त्या मनुष्याच्या अगरच्या गावगुणवरून ठरविणे घालड आहे तर तो मनुष्य ह्या ठराविक प्रकारच्या लावी-दीचा हा धार्मिक अगरखा घालता की आपल्या अगरस येअील नि बदलत्या आयुमानास जुळेअसे असे भिन्न आकाराप्रकाराचे अगरखे बदलीत राहतो ह्यावरून तो धार्मिक वा अधार्मिक, सात्विक वा तामसी, साधु वा लोभ आहे ते ठरविले पाहिजे जर तो अगरखे अगरस बदलत तर तो हक्क असल्याच पाहिजे, जर तो आपणें नग त्या सात्विक अगरस्यास वेतील तरच तो धोर होय, साधु होय, धार्मिक होय ।

अशा या शिपीधर्माच्या शिपीमंडळीस त्याच्या अगररयास आपली अग्रे वेतू देणारी भाणस तरी, गिहाजिक तरी कसची मिळणार ? असं जर आपणास वाटलं तर ती चूक ठरेल कारण ह्या ठराविक अगररयावाचन दुसऱ्या प्रकारच्या अगररयास मनुष्य वेवळ आपल्या अगरच्या लावीरुदीच्या वा आयुमानाच्या सारी गैरसोयीच्या बदलत्या आवश्यकतेप्रमाणे वापरील तो माणूस धोर अशा नरकात 'सावय' पडेल असा नाप दणारी एक पोथी ह्या शिपी जातीच्यापाशी आहे आणि ती पोथी कोण्या मनुष्याने लिहिलेली नसून प्रत्यक्ष आश्वराने स्वतःच्या चाकूने स्वतःचा दोर तासून त्या स्वतःच्या लक्षणाने स्वतः लिहिलेली आहे अशी मुसलमानांची निष्ठा आहे म्हणजे हिंदूच्या वेदाला ज्या अर्थी 'हिंदु श्रुति' म्हणतात त्याच अर्थी 'कुराण' हा मुसलमानाचा श्रुति आहे यास्तवच त्यात दिलेले दारोक्त सारोक्त आचारदेखील त्रिकालाबाधित म्हणून मानले जाऊ लागले अतःकच गेहे तर महमद पैगंबराच्या मृत्यूनंतर त्याचा आश्रयाचा जो अगरखा असे तो देखील त्याच्या राजदंडाप्रमाणेच मुसलमाना धमपाठाच्या आणि राज-पोठाच्या अध्यक्षाच्या एक प्रतीक—न बदलता वगळारे दिव्य चिह्न—समजते गेलं महमदमहाशयाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या गादीचा धनी आणि मुसलमानाचा सर्वोच्च धर्माध्यक्ष म्हणून जो झाला त्यास खलिफा म्हणत आणि खलिफासच काय तो

महमद पंगवराचा पवित्र अगरखा घालण्याचा अधिकार असे खलिफाच्या पदवीसाठी अनेक अिच्छुक अुमे राहत, लढत, परस्पराच्या हजारो सैनिकाच्या कत्तली करीत, मुसलमान मुसलमानांच्या रक्ताचे या धादवीत पाअून पाडोत आणि अेकेका वेळीं निरनिराळ्या भागात तीन तीन निरनिराळे प्रबळ सेनापति स्वतःस खरा खलिफा तो मोच म्हणून म्हणवीत राज्य करीत त्यात बगदादच्या ओमेयेड खलिफाचा बश मोठा प्रबळ तिघाला. महमदाचा राजदड, धर्मदड नि हा पवित्र अगरखा त्याच्याच हानी असे

ह्या बगदादच्या खलिफात काही खलिफा मोठे प्रबळ आणि साधुशील असे निपजले ते महमदाचा हा पवित्र अगरखा धर्मोपदेशाच्या वेळी घालीत

जो खलिफापदास योग्य ठरेल किंवा ते पद छिनावून घेण्याजितका प्रबळ ठरेल त्याला खलिफा होताच अगरखा घालण्याला अधिकार येथी पण भावड्या धर्मभावनेची शेवटी जी विकृति होत जाते तीच मनुष्यस्वभावानुसार मुसलमानातही होत जाऊन जो पूज्य खलिफा असेल त्याच्या अगात हा पवित्र अगरखा असतो हें पाहता पाहता हा पवित्र अगरखा ज्याच्या अगात असतो तो खलिफासारखा पूज्य होय अशी वृत्ति बोकालली !

आपल्या अिकडे पूज्य सन्यासी असता, तो भगवी कफनी घालतो, हें पाहता पाहता ज्याच्या अगावर भगवी कफनी दिसते तो सन्याशासारखाच सहजगत्या पूज्य वाटू लागला आणि भगवी कफनी पाहिली की सन्यासी म्हणून चारनाही सन्मान नि भिक्षा मिळविणे अगदी सोपे होवून बसले तशीच हीही गोष्ट

अशा बुद्धिहीन धर्मभोळेपणाची शेवटी त्याच बगदादच्या मुसलमानांनी राजधानीत अितकी पराकाष्ठा झाली की, खलिफाचा हा अगरखाच जवळजवळ खलिफा होवून बसला ! खलिफापदाला योग्य ते गुण त्या व्यक्तीत असोत वा नसोत, तिच्या अगावर हा पवित्र अगरखा आहे वा ? असल्यास तो खलिफा ! दुबळ्या खुळ्या अनुयायाचे पुढारीही दुबळे खुळे असेच निपजतात ओमेयेड खलिफाचीही तशीच अवतति झाली खलिफापदावर विक्षिप्त व्यक्ति येथु लागल्या पण बाह्य वाचाराच्या पोवळ मुखवट्यालाच जिये मुक्त म्हणून समजले जावू लागले तिथे मुक्तवटा सेवका सभाळण का पुरे होथी असाच पडत्या काळी या पवित्र अगरखागे मोठ्या गमती बेल्या ! बुदाहरणाय, या ओमेयेड बशातील या पडत्या काळचा खलिफा दुसरा वालिद बार्बाच गाष्ट पहा ! /

ह्या खलिफा बालिदला, मुसलमानांनी साम्राज्याचा सम्राट नि अवघ्या जगाचा धर्माध्यक्ष, 'शक्कराचाय' ह्या नात्याने राजधानीतील भव्य मशिदीत प्रापना घाडवायची असे, त्या गमारभामाठी जायचे असता अेका वेळी त्याला आळता आला यास्तव त्याने आपल्या अेका सुंदर रमणीय आपल्या खलिफापदाचे मुख्य

प्रतीक असा तो 'पवित्र' अगरहा घालून प्रायनेचे पौरोहित्य करण्यास धाडली ! !
अवघ्या मुसलमानी साम्राज्याच्या वतीने मुसलमानी धर्माचा खलिफा म्हणून तिने
प्रार्थना चालविली आणि खलिफाच्या त्या पवित्र वेपाचा तो अधिवार खलिफा-
प्रमाणेच समजून त्या रमणीची ती प्रायना खलिफाच्या प्राथनप्रमाणेच त्या घमनिष्ठ
अनुयायानी अनुवादिली ! ! व्यक्ति कोणीही नशीही असो-तो मुख्य खलिफा
नव्ह, मुख्य खलिफा म्हणजे तो खिजाफतीचा पवित्र अगरहा !

पुढे अनव शृंगडाची होत होत अरबी मुसलमानांची सत्ता आपसातील हाणा-
मारीत अितकी दुवंड झाली की, बगदादच्या खलिफाच्या वाड्यात पगारी तुक
मूळचे मुसलमानी धर्माचे अनुयायी नसून ते आपल्या शौर्याच्या वळावर ह्या मुसल-
मानां खिजाफतीचे सत्तेस खावून टाकीत असे होते खलिफा त्याच्या हातातले
वाहुलें झाले कोणाम गादीवर बसवावे, कोणास काढाव ते ह्या भाडोत्री तुर्की
सैन्याचे सरदार ठरवीत ! असा असा प्रवळ तुक सेनापतीचे प्राबल्य असता
आवासाओड खलिफा वासिक हा वारला मरणाच्या आधी आपला वारस सांगण्याचा
अधिवार खलिफाकडे असे त्याप्रमाणे त्या खलिफा वासिकने मरणाच्या आधी
सांगितले की, ' माझ्या मागे माझा मुलगा खलिफा व्हावा '

ती रीतच होती मुसलमानांनी समाजाने खलिफाची आज्ञा शिरोधार्य करून
म्हटले, ' तें मूलच खलिफा करावयाच ! '

पण त त्या तुक सेनापतीस जिव्हा नव्हते त्याला त्याच्या पुढ्यातील असा
खलिफावरीयास खलिफा बनवावयाचे होते न खर कारण न सांगता तो अिनवच
म्हणाला, ' छट खलिफाचा मुलगा ते मूल खलिफा होण्यास अयोग्य आहे ! ! '

' का अयोग्य ? '

खलिफाच्या आज्ञेला लाथाडून दुसरा मनुष्य खलिफा करण्यास त्या मुमक-
मानाच्या घमभावनास पटेल अस काहीतरी कारण सांगणे भाग होत पुन सना-
पतीस आपल्या मनातल कारण सांगता येथीना कारण तो धार्मिक वागण-
' सनातनी ' कारण नव्हत वरतो मुलगा लहान आहे म्हणून खलिफापदास शोभेना
दुसरा कोणी पराक्रमी वा साधुशील पुरुष ह्या हे कारणह्या अप्रस्तुत हात वागण
पराक्रमाच्या दृष्टीने व्यक्ति योग्य की अयोग्य हा प्रश्न त्या मुसलमानी बहुजनाचा
मुळी नव्हताच ते वहुतेक त्या घमभोळ्या सनातनी शिपी जात घेच लाव !
व्यक्ति नशी असो-तो याग्यतचा ठराविक जुनाट मुखवग्य तिने घातलेला आहे
ना ? येवढाच त्याचाही प्रश्न असणार ! खलिफा मागेले तो त्याचा अताराधिकारी
ह्या घुमटडक त्याप्रमाणे तो मुलगाच खलिफा व्हावयास योग्य ! गग ता अयोग्य
का म्हणावा ?

केवळ धर्मभोळेपणाच्याच आरोपाची अडचण असल्याने त्या घूर्तं तुकं सेनापतीने धर्मभोळेपणालाच तंतोतंत पटेल असे, त्या मुलाची अयोग्यता निविवादपणे सिद्ध करणारे कारण सांगितले.

तो तुकं सेनापति म्हणाला, ' जरी खलिफाने मरताना त्या आपल्या मुलास खलिफा करण्यास सांगितले असले तरी तो त्या खलिफापदास अयोग्य आहे. कारण, तो अतिकालीन आहे की, खलिफा होण्यास जो अंक मुख्य संस्कार करावा लागतो तोच त्यास करता येणार नाही. खलिफास जो अवश्यमेव घातलाच पाहिजे तो पवित्र अंगरखाच मुळी त्या मुलाच्या अंगास येत नाही. तो अंगरखा नि तो धर्मदंड त्यास झेपणार नाही, फार मोठा होईल. यास्तव तो मुलास खलिफापदास अयोग्य. तो अंगरखा ज्याच्या अंगान होईल नि तो धर्मदंड ज्यास झेपेल असा माणूस खलिफा हवा ! '

' सनातनी ' जातीच्या शिषीशास्त्रास तो शास्त्रनिर्णय अगदी धरून होता. खलिफापदास शोभेल असा योग्य पुरुष कोण ! खलिफापदाचा तो जुनाट, पवित्र अंगरखा ज्याच्या अंगास होईल तो ! त्याप्रमाणे त्यांनी तो अंगरखा ज्याच्या अंगास होईल असा खलिफा नेमला ! अंगरख्यास माणूस वेतणारा शिषी असावा तर असा ! '

—१९३४

♦ ♦ ♦

समाजचित्रे

१. बाळंतोण

तो गाव दहावारा हजार हिंदु वस्तीचा. अेक पडवीसारखी धर्मशाळाही बोडनि बांधलेली गावच्या मध्यवस्तीपुढील वाटेच्या टोकास होती. आज त्या धर्मशाळेपाशी पाचपंचवीस लोक जमून हें करताहेत तरी काय, असे वाटेने जाताना स्वतःची पुढपुढत, श्री. गोदास सुखे तिकडे वळले. पहातात तो अेक मस्तुकडी, घाटबुकार नि वीण संपलेली अेक जखड गाय तिथे मटकान् वसलेली आहे आणि जमलेले ते दहापांच लोक अेकमेकास विचारीत आहेत, 'मारलें ? कोडे ? कुणी ? गायीला छडी मारली ? '

गायीला छडी मारली हे शब्द ऐकताच गोदास सुखे त्या लोकांस हाताने ढकलीत अेकदम गायीजवळ गेले. त्यांना पाहताच अेका मुलाने सांगितलें की, 'ही जखड गाय दोन चार दिवस सध्याकाळी येथे वसलेली असते. शेजारच्या अेका काम करणाऱ्या मनुष्याने वाटेत आली म्हणून तिला माझ्या समक्ष छडी मारली. मी ओरडलो नाही-नाहीतर तो मला मारता. पण तिला वाटेतून उठवून तो गेला, तेव्हा मी या दोघाचीघा जात्यायेत्यांस तें सांगितले. हें पहा अिथे मारलें !' असें म्हणून त्याने गायीच्या पाठीकडे वोट दाखविलें. पण तिथे वळवीळ काही दिसत नव्हता. गोदाम सुखे अगदी मोठमोठ्याने बोळण्याच्या आवेशात येवून मुलास फट-काम्, लावले; 'चूप भिड्या ! गोमातेला छडीने मारणाऱ्या त्या माणसाचा तू निरच्छेद का केला नाहीस ? गाय वाटेत येउन वमली होती. तर माणसाने वाट

घाटलें. नि आपलें प्रचारकार्य प्रस्ताविण्यास हें प्रत्यक्ष अडाहरण त्या गावी चांगलेंच उपयोगी पडेल अशीही अटकळ त्यांनी बांधली. लगेच त्या गावीम अडवून त्यांनी अेक दावे तिच्या गळघात बांधलें नि तें घट्टन अेक गोंसेवागोत म्हणत त्या घोळक्यासह ते रस्त्याने चालले.

जें त्याचें मूळचें नांव गोपाळराव, ते त्या गोरक्षणसंस्थेत ते होते तांवर वापरीत असत. पण त्या संस्थेतून ते जेव्हा फुटून निघाले तेव्हा त्या संस्थेविषयी त्यांनी जे आक्षेप आणले त्यात हाही अेक आक्षेप होता की, कोणच्याही हिंदु संस्थेने गोरक्षण संस्था म्हणविणें म्हणजे हिंदुधर्मास बलंक लावणें होय. कारण गाय ही हिंदूंची देवता. तिचें पूजन, सेवन, भजन करणे हे हिंदूचें वसंत्य ! पण स्वतःम गोरक्षणकर्ता म्हणवणें म्हणजे देवतेचें रक्षण मनुष्य करतो, असा विपरीत म प्रकटवून त्या देवतेची थोरवी नि शक्ति मनुष्याहूनही कमी लेखणे हो त्या देवतेची ती निंदा होय ! गाय ही देवता, मनुष्य तिचें रक्षण करणारा, ति पालन करणारा, तिच्याहून कोणो महादेव आहे की काय ? मनुष्याने 'मी गायी सेवा करतो' असे म्हणणें सोभेल; 'गायीचें रक्षण करतो' असे म्हणणें म्हणजे दुबळें नि भक्त नवळ असें म्हणण्यासारखें होतें. यासाठी सान्या गोविपक्षक हि संस्थांनी गोरक्षणसंस्था हें नाव टाकून गोपूजक वा गोंसेवक संस्था असें म्हणा आणि भूत्येक कार्यकर्त्याने स्वतःस गोदास, गोभरत, गोरज अित्यादि गाजी थोरवी व्यवजविणारी नावे घ्यावी. गोपाळ हे नांव श्रीकृष्णास सोभलें, कारण तो गोदेवतेहूनही श्रेष्ठ असा जो जगाचा पालक त्या परमेश्वराचाच अवतार होत पण मनुष्याने स्वतःम गोदेवीचे, या 'विश्वजननी' चे पालक वा रक्षक म्हणवून घेणें म्हणजे काय ? अमें सावेन प्रतिपादीत गोपाळराव सुखे यांनी भरसभेत आप

देखील मिळाला—गाओहून गाय झालेल्या मलातर मिळेलच मिळेल ! अशी योग्य अटकळ बांधून त्या गाओची मिरवणूक चालली असता लटपटत्या पायानी ती आसनप्रसवा स्त्री, बुवा थोड रस्त्याच्या वडेस झालेल पाहताच त्याच्यापुढे पदर पसरून झुमो राहिली

‘मी चार दिवसाची भुकी ! वाळतपणाम टेकल आहे ! मला दोन पैसे—!’

तिचे त वाक्य पुरे होण्याच्या आधीच बुवा चवताळते

‘भिकारडे ह्या गोमातेच्या भुकेलाच पुरेस पैसे जमत नाहीत तिचे तू माणसासारखे माणूस—जा कावाडकष्ट वर नि पोट भर ! गाओच्या ताडचा घास हिसडून स्वतःच्या पोटाची खळगी भरण्यास तुला लाज वाटत नाही ? माणूसका आहे, की नाही तुला ? अहो आपल्या देशाचे कोटधवधि रुपये ह्या अैदी भिकान्यास पोसण्यास मातीन मिळतात आणि या विचाऱ्या जखड गोमाता भुकेने तडफडत राहतात ’

अितक्यांत बुवाच्या कानागी ऐकाने त्या स्त्रीच्या पोटावडे वाट दाखवून गमाळी केली त्यासरशी सार्विक सतापाने झुमळून बुवा ओरडते,

‘हुसना तिला ! असे काय ? काळताडी !’ असे हातवारे करीत लोव गात सलेल्या पदाच्या पालुपदाची वेळ आलेली पाहून बुवानी आपल्या अच व घोमच्या तावाजाचीही त्या पालुपदात भर टाकली

‘गाओत थाच भिक्षा ! हा हिंदुधर्म रक्षा ॥’

दोघाचोघानी तेवढ्यात त्या बाओची चेष्टाही चालविकी पण अितक्यांत रामभाऊ वर तेथे आल आणि लाकाम तस न करण्याविषयी मागून बाओस प्रार्वासीत विचार लागले, ‘तू कुठली बायी ! सासरमाहेरच कोणी नाही का तुला ? रामभाऊ तिच्याशी हं विचारतात न विचारतात ताच त्याच्या दहापाच स्नेहानी त्याचा हात ओढात अेकच गोगाद केला, ‘हा ! हा ! रामभाऊ तिच्यादी काय बोलना ? तूमच्यासारख्या प्रतिष्ठित माणसावर नसत मिटाल यजील पळे

‘पण मग घरच्या मुलालेकराना ताद्रूळ वशाचे नेअू दादा ! खातील काय ती आज ?’

‘आणि ही गोमाता काय खातील ! गोदेवीच्या नावे लेकराना अुपास करू देत आजची रात्र ! स्वर्गात तुला कामधेनु मिळेल !’ बुवानी समाधान केले

‘वधता काय ? ध्या तो भारा तिचा !’ असे म्हणत दोघे तिघे भारा ओढू लागले तेव्हा तिला आपला बचाव करण्याची शेवटची युक्ति सुचून ती म्हणाली, ‘हा, हा ! मी म्हारीण ! विटाळाल ! दूर व्हा !’

तो तिच्या अटकळींचा परिणाम अगदी अलट झाला झोवून भारा ओढणारे ते लोक चेकाळले आणि तिच्या तोडात देअून ओरडले, ‘तुझी पहिल्याने दातखोळ चसली होती काय ? चाडाळणी ! विटाळ झाला ना आम्हांला !’

तिला सोडविण्यास रामभाअू धावत आले समाजाम गाजारून म्हणाले, ‘त्या गायीसारख्या अेका पशूला मघाचे कुरवाळता आहा ~आणि महार भाणूस असता, त्याचा विटाळ मानता ? हो काय भूतदया की धर्म ?’

ह अंकताच युवा चिडले, ‘अहो दोडनहाणे, गायीला पशु म्हणताना तुमची जिह्वा झडत कशी नाही ? गाय पशु अमली तरी देव विदवय्यापो, पशूत नाही

पण बुद्धिवादी (Rationalist) तरुण वकील आजीच्या भिडेन त्याने गोदास-बुवाना घरीच अंतरविले हात दाराशी मिरवणूक येताच बुवानी वकिलास आज्ञा सोडली की, त्या गायीला त्यानी घरी पाळावी वकील हसून म्हणाले, 'अहो, आमच्या घरास गोठा नाही, अगण नाही, तुम्हा गोमेवकाना बगल्यात अंतरविलें तेवेच गायीला बाधतो पाहिजे तर त्या गायीला बाड गवन घेऊन देतो-त्या मोकळ्या मैदानातील डाडाला बाधित जा हव तर !

अतवयात त्याचो आधी बाहेर आलो बुवानी कया सांगताना मुलावर चगावली नि म्हणाली, 'घराशी चालत आम्ही लक्ष्मी विन्मुख दवडायची? आजचा रात्र तरी घरीच बाधायची तिला ! या आसरीवर ---अगदी घरात बाधा, बुचला त्या बैठकी ! तुज्जी वकिलो बगल्यात, खाली सत्ता माझी बाकीच्या आज्ञेसरशा वकील हसून चूप अुभे राहिल

गायीला वर आणला, गाद्या, बैठकी, खुर्च्या काढून ओटीचा गाठा केला, गाडीनी घरातून ताम्हनात आरती आणली त्या मळमातीने बरबटलेल्या गायीस लढकुक् लावून, फुल वाहून ओवाळून सत्तापून वकिलास म्हणाल्या, 'तृतीम ओटी वाची पूजा ऐकनच करायची तर वाळ गायीची पूजा करावी !'

बुवा ठरीव गोमबक ठेवयात म्हणाले, 'सवाभूती परमेश्वर आहे ! ही आमच्या हिंदुधर्माचो अत्युदार शिक्कण अगी बाणण्यासाठीच पाहिलीत ना गापूजा हेंच कस अत्कृष्ट साधन आहे त ? पशु नि माणूस ह्याच आत्मनय ! भूतदयची शरिरीमा !'

सवध त्या बाजीशी ? ' असे म्हणून रामभाऊची पाठ फिरताच कुटाळकी करण्यास सोडू नये ।

रामभाऊ स्वतः भाड्याच्या घरी राहत. त्यानी त्या वाटलेल्या बाजीस कोणाच्यातरी घरी आणण्याचा योजलेला वेत बैकताच आगाभूच सावध राहावे म्हणून घरधन्याने सांगितले, 'बाधीच तुम्ही महारास शिवून येऊन घराने विटाळ कालविना म्हणून कागाळ्या होतात आता मुसलमानांचे लाललेल्या त्या भटक्या बाजीची व्याद जर आणणार असाल, तर घर सोडून चालते व्हावे लागेल वाहेर नाय नगा नाच घालायचा तो घाला, आम्हास शुपद्रव नको । '

रामभाऊ म्हणाले, 'मी आणीत नाही त्या बाजीस वळेवळे तुमच्या घरी पण ती गाय पाळावयास मागत होता तीही भटकीच नव्हती का ? मुसलमानांच्या हातचे तीही खाजीच ना ? '

'पण तो पशु होता, पशुघर्म तो '

'हाय हाय ! तर मग हू समजत असूनही त्या पशूस गोठ्यात ठेवता, सोय-ळ्याने पूजता, तिचे गोमूत्र पिऊन तिला पक्वान्नाचे गोआस स्वहस्ते पालता । मग ही हिंदु बाजी तर माणूस, मूल मराठ्यांचे, माणसाचा जीव तो, त्याला मुसलमानांच्या हातून सोडवून हिंदूने घरी आणून दोन घास - ' ' रामभाऊनी वाक्य पुरे करण्याच्या बाधीच घरधन्यानी त्याचे तोड वद केले

'पूर्वीचे ऋषि गाढव नि तुम्ही शहाणे ! कुठे ती कुलटा नि ते विनवारशी कारटे, कुठे ते महारडे आणि कुठे ती विश्वजननी पवित्र गायत्री गोमाता ! होऊ या मुसलमान तिला ! अशा कुलटा मुसलमानात गेलेल्याच कऱ्या । '

'अशाच हिंदूतून हिसटलेल्या स्त्रियांच्या पोटी हिंदूचे कट्टर शत्रु ज मले ! आणि हे मूल ? मुसलमान होताच अठरा वर्षांच्या आत ह्याच गायत्रीस मारणारा

देखील पळवून आणता येतील, याचा वट करीत होत्या आपल्या गोपातदेखील वेळी तिला लपवून ठेवू म्हणून आपण होऊन त्या वटास पाठिंबीत होत्या.

तिथडे त्या धर्मशाळेत तो मुसलमान भगी, रामभाऊनी अन्न दिले त्याची गुणगुण कळली म्हणून लगोलग सध्याकाळ होते न होने तो तिथे आला बायीने माहिती सांगताच ते पोर हिमकू लागला. याची ओरडू लागली ऐकदोन करता-करता बीसपचवीस हिंदु तिथे जमले, पण दूर! त्या मुसलमानाने 'काफरास' काफ-राच्या धर्मास शिऱ्याची लाखोली वाहिली! त्या बायीस मूल देत नाहीस तर टाक माझी चीजवस्तू' म्हणून दरडावले तिचे चिध्याने गाठोडे नि मुलावरचा लुग-ड्याचा तुकडादेखील त्याने हिसकला मूल जघडेवाघडे घेऊन ती बायी कोपण्यात स्फुटून स्फुटून रडत हिंदूकडे वघत होती की कुणी पुढे यावे! पण कुणी पुढे होओना! मुसलमानाने ते वपडे घेतले, धर्मशाळेसमोर भर वाटेवर त्यास आग लावली आणि कोण तुला वपडा नी खाणे देतो ते वघून घेओन! मी रात्री पुन्हा येओन! त्याला नि तुला ठार करीन! अशा धमक्या देत त्या होळीपाशी ठाण माडून राहिला!

त्या दाटीत ते गोदाभयवाही थोडा वेळ जुमे होने त्याच धर्मशाळेसमोर मढकन् वसलेल्या गायीच्या पाठीवर अेक छडी कुणी मारली ती अंकून त्याचे हृदय पिळवटले होते, पण ह्या बायीस तो दुष्ट छळताना पाहून त्यानी ह का कू न करता 'अमले प्रकार आपट्यासारक्या सध्याच्या दृष्टिक्षेपात घेण्याच्या योग्यतेचे नव्हत. अशा अंटीने ते लगेच वाटेने पुढे गेले सकटातून सोडविण्यात ती कुणी जखवड गाय थोडीच होती! ती अेक जातियाह्य हिंदु वाळत वाओ, नि तीनचार दिवसांचे विनवारणी मूल!

त्या अेना मुसलमानांम जाणीव होती की, तो अेकटा तिथे असला तरी मुसलमान तितका त्याच्या मागे तिथे असलेल्या प्रयेव हिंदूसही तीच जाणीव होती. आणखीही अेक जाणीव होती की, आपल्यामागे हिंदुसमाज असा नाहीच, आपण खरोखरच अेकअेकटे आहो! तेवढ्यात बितक मात्र कांणी साहस केले, की घाबत जाऊन रामभाऊस ती बातमी दिली, रामभाऊनी पालिसांम दिली आणि अेक पोलिस त्या वाटेवरडे येताना दुरन दिसताच त्या भगी मिथ्यासाहेबाचा धर्मन्माद अनुन्न ते तेवून पाय काडते शाले!

तरीही ह्या बायीस त्या धर्मशाळेत अेक मिनिटभरही ठेवणे घाब्यांचे आहे - असे रामभाऊना वाटले पण तिला नेजारकुठे? गावात कोणी गोठामुद्धा देओना! म्हणून त्यानी रन्नागिरी हिंदुसमेम तार केली

पण रात्री मध्यतरी हलवून तिला लगेच कुठे ठेवायची? ते तरण वकील रामभाऊचे नहकारी त्यानाच शेवटी रामभाऊनी अगदी गळ घातली, त्याची आजी, विनी दयाळू देवल्सी गोभवत वृद्ध आओ! त्या दोन गायींची देखील ह्या

मिशनविशनच्या जाळघात तर ती फसणार नाही ना ? ते तिला पाहण्यास जाण्याचें मनात आणित, पण त्यांना देसील तें साहज करण्याअितकी धमक मनात येण्यास तीन दिवस लागले. शेवटी समाज काय घाटेल तें म्हणो, तिची चोकरी अेकदा करावचीच, असें निर्धारून दोन तरुण विद्यार्थी बरोबर घेवून ते भरदिवसा अेका दुपारी घर्मशाळेन गेले. बाजीपासी थोडें मिळेपाके अन्न होतें. त्यानी गोड बोलून तिची माहिती विचारली; तों त्यांना यळलें की. तिला जो अेकच मनुष्य रात्री येवून भेटतो, थोडें अन्न देतो, अेकदोन फाटकी वस्त्रेही ज्याने दिली, तो दुसरा कोणो नसून होता त्या गावचा अेक मुमलमान भगो !

तो काय तिची दया येवून भूतदयेसाठी तें दान देओ ? काही अेक प्रतिभूल्य घेतल्यावाचून तो तें घर्मकृत्य करी ? भुकेल्याला अन्न देणे हें घर्मकृत्य तो मानी म्हणून तो अन्न देत नसे, तर काफरास वाटविणें घर्मकृत्य होतें अशी त्याची समजूत असल्याने तो तें अन्न त्या बाजीस देओ नि सांगे, 'वध ! तू हिंदु, मुसलमानांचें खातेस; आता हिंदु राहिली नाहीस ह !' आणि त्या अन्नाचे प्रतिभूल्य म्हणून त्या बाजीस त्याने सांगितले होते, 'ते मूल मला दिले पाहिजे अ, मी मागताच ? — नाहीतर ठार मारीन ठार !'

रामभायूना ती हकीकत मागत असताच ती थरथर कापत होती — नाहीतर तो मुमलमान भगो येवून तिला नि त्याला पण ठार करील ! रामभायूनी तिला घोर दिला, 'जर तुला आम्ही सर्व साहाय्य दिले तर तू त्या मुसलमानांचें अन्न घेणार नाहीस ना ? मूल देणार नाहीस ना ? तू हिंदुधर्माच्या रक्ताचीजाची ना ?' तिच्याही अंधी आवेश येन होता, पण झटकन् हताश होवून ती म्हणाली, 'पण आता काय त्याचें ? मी मुमलमानाच्या हातचे खाल्ले आहे ! कोणता हिंदु मला जातीत घेओल ? माझे मूल विनजात ! तें हिंदु कसे राहील ?'

'राहील ! ती चिंता तुला नको. मी रत्नागिरी हिंदुसभेचा या गावचा अेक कार्यकर्ता आहे. आम्ही तुला जातेंत घेओ प्रत्यही मी तुला अन्न नि मुलास दूध देओन ! पोलिसांना मागून त्या मुसलमानास पायबंद घालीन. हे घे थोडे पैसे. अन्न नि दूध आत्ताच घाडून देतो !'

कोण्या हिंदूच्या तोंडून असे शब्द अेकण्याचा तिला पहिलाच प्रसंग ! तिला सुखा मुमलमानाचें खाल्ल्यावर मनुष्य हिंदु राहतो कसा तें पटेना. पण साहाय्य मिळते तें पाहून ती खूप राहिली रामभायूच्या पायावर तिने मूल ठेविलें. 'माझा धर्म वाचवणारा तू देवच भेटलाम !' पण मला घर्मशाळेतून प्रथम घरी न्या. नाही तर तो मुसलमान मला खावून टाकील ! न्याल तर तुमच्या शब्दावर विश्वास !!'

रामभायू परत आले थोडें अन्न नि दूध त्यानी तिला पोचविलें ; पण ते नेण्यास त्या माऱ्या गावात अेकदोन तरुणच काय ते घजले ; बाकी ज्याला रामभायू विचारीत त्याने त्याने उलट 'वाटगा ! लुच्चा ! याचा तर नसेल काही

संबंध त्या बाकीशी ? ' असें म्हणून रामभाऊंची पाठ फिरताच कुटाळकी करणास सोडू नये !

रामभाऊ स्वतः भाड्याच्या घरी राहत. त्यांनी त्या वाटलेल्या बाकीस कोणाच्यातरी घरी आणण्याचा योजलेला वेत अकताच आगाऊच सावध राहावें म्हणून घरधन्याने सांगितलें, 'बाधीच तुम्ही महारास शिवून येऊन घरात विटाळ कालविता म्हणून कागाळचा होतात. आता मुसलमानाचें खाल्लेल्या त्या भटक्या बाकीची व्याद जर आणणार अताल, तर घर सोडून चालते व्हावे लागेल. बाहेर काय नंगा नाच घालायचा तो घाला, आम्हांस अपद्रव नको ! '

रामभाऊ म्हणाले, 'मी आणीत नाही त्या बाकीस वळेंवळें तुमच्या घरी. पण ती गाय पाळावयास मागत होता तीही भटकीच नव्हती का ? मुसलमानाच्या हातचें तीही खाकीच ना ? '

'पण तो पशु होता, पशुधर्म तो... '

'हाय हाय ! तर मग हें समजत असूनही त्या परास गोठ्यात ठेवता, सोवळ्याने पूजता, तिचें गोमूत्र पिबून तिला पक्वान्नाचे गोग्राम स्वहस्ते घालता ! मग ही हिंदु बाकी तर माणूस, मूल मराठ्याचें, माणसाचा जीव तो, त्याला मुसलमानांच्या हातून सोडवून हिंदूने घरी आणून दोन घास — ! ' रामभाऊनी वाक्य पुरें करण्याच्या बाधीच घरधन्यांनी त्याचें तोंड बंद केले.

'पूर्वीचे ऋषि गाढव नि तुम्ही राहाणे ! कुठें ती कुलटा नि तें बिनवारशी कारटे, कुठे ते महारडे आणि कुठे ती विश्वजननी पवित्र गायत्री गोभ्राता ! होअु या मुसलमान तिला ! अशा कुलटा मुसलमानात गेलेल्याच बऱ्या ! '

'अशाच हिंदूतून हिसडलेल्या स्त्रियांच्या पोटी हिंदूचे कट्टर शत्रू जन्मले ! याणि हे मूल ? मुसलमान होताच अठरा वर्षांच्या आत ह्याच गायत्रीस मारणारा अेक कसाडी होऊन ! त्याचा वंशचा वंश गोमांस खाणारा — गोघ्न होऊन गोमवतांची सख्या घटून गोघ्नाची वाढेल ! तेव्हा गोसेवेच्या दृष्टीने देखील ! '

'पुरे करा ते ब्रह्मज्ञान ! मला माझें घर वाटवून घ्यावयाचें नाही ! वरग ! '

रामभाऊ त्या गावी शेटजीच्या, भटाच्या, मराठा पाटलांच्या शवय त्या त्या घरी हिडले. ती मरतुकडी गाय पाळावयास सिद्ध झालेल्या भूतदयावान् लोकांपैकीमुद्धा कुणीच त्या बाकीस आश्रय देईना, गोठ्यातदेखील राहू देईना ! मग इसराची गोष्टच बोलणे नका !

तो गाव बारा हजार हिंदु वस्तीचा. मुसलमानाची वसती तीनशे माणसांची असेल नसेल. ह्या बारा हजार हिंदूस त्याच्या धर्माची अेक स्त्री नी अेक मूल परधर्मात जात आहे याची रसभर चिंता नव्हती ! अेक घर, अंगण, गायीला मिळणारा गोठादेखील कोणी त्या वाळंत बाकीला देईना ! त्या तीनशे मुसलमानातील बाया देखील त्या 'काफर' स्त्रीला नि मुलाला अिस्लाम धर्मात कसें ओढून, बळाने

देखील पळवून आणता येतील, याचा कट करीत होत्या. आपल्या गोपातदेखील वेळी तिला लपवून ठेवू म्हणून आपण होऊन त्या कटात पाठिंबीत होत्या.

विकडे त्या घर्मशाळेत तो मुसलमान भंगी, रामभाऊंनी अन्न दिलें त्याची गुणगुण कळली म्हणून लगोलग संध्याकाळ होते न होते तो तिथे आला. बाजीने माहिती मागताच तें पोर हिसकू लागला. बाजी ओरडू लागली. अेकदोन करता- करता बीसपंचदीस हिंदु तिथे जमले, पण दूर! त्या मुसलमानाने 'काफरांस' काफ- रांच्या घर्मास शिष्यांची लाखोली बाहिली! त्या बाजीस मूल देत नाहीस तर टाक माझी धोजवस्त' म्हणून दरडावले. तिचें चिध्याचे गाठोडे नि मुलावरचा लुग- ड्याचा तुरुडादेखील त्याने हिमकला. मूल लपडेवाघडे घेऊन ती बाजी कोणत्यात स्फुडून स्फुडून रडत हिंदूकडे वचत होती की कुणी पुढे यावे! पण कुणी पुढे होअीना! मुसलमानाने ते कपडे घेतले, घर्मशाळेसमोर भर वाटेवर त्यांस आग लावली आणि कोण तुळा कपडा नी खाणें देतो तें वधून घेओन ! मी रात्री पुन्हा येओन ! त्याला नि तुळा ठार करीन ! ' अशा घमक्या देत त्या होळीपाशी ठाण मांडून राहिला !

त्या दाटीत ते गोदासपुत्राही थोडा वेळ अुभे होते. त्याच घर्मशाळेसमोर मटकन् वमलेल्या गायीच्या पाठीवर अेक छडी कुणी मारली ती अंकून त्याचें हृदय पिळवटले होतें; पण ह्या बाजीन तो दुष्ट छळताना पाहून त्यानी हू का चूं न करता 'असले प्रकार आपल्यासारख्या सभ्याच्या दृष्टिक्षेपांत घेण्याच्या योग्यतेचे नव्हत. अशा अंटीने तें लगेच वाटेने पुढे गेले. सकटातून सोडविण्यात ती कुणी जखड गाय योडीच होती ! ती अेक जातिवाद्य हिंदु वाळत बाजी, नि तीनचार दिवसांचें विनवारगी मूल !

त्या अेका मुसलमानास जाणीव होती की, तो अेकटा तिथे असला तरी मुसलमान तितका त्याच्या मागे. तिथे असलेल्या प्रत्येक हिंदूमही सीच जाणीव होती. आणर्वाही अेक जाणीव होती की, आपल्यामागे हिंदुसमाज असा नाहीच, आपण खरोखरच अेकअेकटे आहो ! तेवढ्यात अितके मात्र कोणी साहम केले, की धावत जाऊन रामभाऊंस ती बातमी दिली; रामभाऊंनी पोलिसांस दिली आणि अेक पोलिस त्या वाटेकडे येताना दुसन दिसताच त्या भंगी मिथ्याराहेवाचा घर्मांग्मा अुनरून तें तेथून पाय काढते झाले !

तरीही ह्या बाजीस त्या घर्मशाळेत अेक मिनिटमरही ठेवणें घोवयाचें आहे असे रामभाऊंना वाटले. पण तिला नेणार कुडे ? गावात कांणी गोठामुढा देओना ! म्हणून त्यानी रत्नागिरी हिंदुसभेस तार केली.

पण रात्री मध्यतरी हलवून तिला लगेच कुठे ठेवायची ? ते तरुण वकील रामभाऊंचे महकारी न्यायाच येवटी रामभाऊंनी अगदी गळ घातली, त्याच आजी, निती दयाळू देवळमी गोमस्त वृद्ध आजी ! त्या दीन गायीची देखील त्या

दिवशी तिला तिती हळहळ वाटली! मग ही बाजी सर माणूस, त्यात मेक वाढतोच
हो, छातीशी सीन दिवसाचे पिते मूल घेऊन येणार! तिला दया आलीच पाहिजे.
'थोडे नाकतीड गुरडोच तरी आमचो आजी नको म्हणणार नाही. घेऊन या
तुम्हा बाजीस आजचो रात्र ! अद्या मात्र तावडतोच भोंटारीने रानागिरीस धाडली
'पाहिजे हं !' त्या तरुण वकिलांनी पाठवळ देताना रामभाऊ त्या बाजीला नि
मुठ्याला नोंदया प्रयासाने त्या दोघा तरुण शिष्यांच्या साहाय्याने रात्रीसच
घेऊन आले -

तो घरात नदग वकिलाच्या आजीचे रागारागाने चाललेले बोलने त्यांनी
अकिले. दार धुपडण्यास ते वकील घजेनात. रामभाऊनीही जोरजोराने दार सड-
सडविण्यास आरंभिले. दोयटी वकिलांनी दार अघडले-दिवा बाहेर केला. तो बाजी
सरवर पावत 'ते मूल छातीशी घेऊन पाजत पायरीवर वसली आहे; ती झुडत आहे-
तांच वकिलाचो तो गोंभवत आओ धावतच ओसरीवर आली! त्या वाळवंत बाजीस
तिने पाहिले नि मोडयाने किचाळो फोडून म्हणाली, 'कुठली मेली अवदसा ही!
नि तें पारटे ! ना जात ना पान ! तिला आत घेऊन घर वाटवणील तर ही बी
घराबाहेर पडते. पुन्हा पाणी घेणार नाही या घरात !' स्वभावाने त्या वृद्ध बाजी
दयाळू होत्या, पण पोथी ! पोथीने त्यांच्या दयेला जी आरसी लावली त्यातूनच
त्या घणपार !

गोदासदुवाही तिथेच उतरलेले. त्यांना हात जोडून रामभाऊ म्हणाले,
'वकिलाच्या आजीस थोडे समजावा ना !' कपाळास आठघा घालून ताठयाने
गोदासदुवा गरजले, 'आम्ही गोदास, वर्णाश्रमधर्माचे अभिमानी ! तुम्ही लोक
सब गोलंकार करू पाहता ! महाराजांना निवडा ! या कुलटा चापा तुमचो
प्रेमपात्रे ! मुसलमानांच्या हातचें तिने खाल्लेलें, तिला म्हणे हिंदू म्हणा ! अद्या
पतितेला ह्या कुलीन सदाचारी ब्राह्मण कुटुंबाच्या घरात घेण्यास मी संमति देऊ ?

लहान बावीला खेळायला पत्याचा जोड काढून दिला त्या मखराच्या रगविलेल्या कोनाड्यात, तो पत्याचा जोड ती काढावयास गेली असता विमलेला अंक जाळे लागलेल दिसले तिने 'अस्स' म्हणून तिरस्काराने त कोळिष्टक जाळें अितक्या झटकनी नि सहजपणे त्या पत्याच्या जोडाचे दोन तीन फटकारे मारून मोडून तोडून टाकले, की तिला ते जाळ मोडल्याची भाठपणसुद्धा बावीकडे पळताच राहिली नाही

पण कोळ्याच्या त्या कोळिष्टक जाळ्याची अंकदोन चिकट गुडाळी त्या पत्याच्या जाडास लपेटलेली पाहून लहानशी बावी जेव्हा म्हणाली, की 'त वय कायस चिकटल आहे पत्याच्या जोडात' 'तव्हा विमलच लक्ष पुन्हा तिकडे गेल नि ती गुडाळी झटकीत ती बावीला म्हणाली, 'जाळ ते' 'ता किडा नसता का तो कोळी' 'त्याच ह घर असत' -

'मग ते तर तू चुरगाळून तोडलस आता ग तो कुठ राहील आजी? रडत असेल न तो आता?'

'असेल रडत मेला बाधील पुन्हा दुमर घर त्याला हव तर? दिवसभर काळो विणमच असतो आपली जाळी नि कोणीतरी बेताजाता झाडूनच टाकात असतो तों मारी' कसा सुंदर मखराचा रंगीत कानाडा तो आपला 'या किड्याच्या जळमटाना सोप हवी म्हणून का असा शिमटाचा गिलावा लावून मुरेस कला, रगविला?'

'अग आजी, पण त्या किड्याला तसच वाटत असेल न?' विमलेचा सतरा-अठरा वर्षांचा पाणीदार मुलगा ती गमतीची वाण्यां अंकून निघे आला नि म्हणाला, 'मी त्या काळ्याला त जाळ विणताना परवा बघिनल, किती दग होता तो ते विणण्यात नि किती पटाभीत' अखादा मोठा यूनशिल्पी (जेजिनियर) विनवा हातखडा नसेल' त्या जाळ्याला हवे तिथच काय ते बारीक ततूचे ताण त्यान दिले ती मोठाली ततुवतुळ प्रयम रचून मग त्याच्या बुभ्या ततूचे घागे वसे झटपट गुतवात, घावत चिकटवीत, ती त्याची चिकट घाग्याची पोटातील गुडी सपसप कशी अकलात चालला होता म्हणून सांगू? जसा कोणी पटाभीत विणकर मागात आडवअभे दारे दाढ्या सटासट मारीत गुड्या मरजर अकलीत चालला आहे' त्याच्या त्या तिळावेवढ्या डोक्यात तें विणकामाच शास्त्राच्या शास्त्र नि त्याच्या ताडुळावेवढ्या पोटात अर्ध्या अर्ध्या मैल लाव घाग्याच्या गुड्या गानलेल्या पाहून मग अितका आचका वाटला की आपल्या मखराच्या कोनाड्यात त जाळ बाधीत असतानाही त्या किड्याला मारायच वा तें जळमट गुपकना झाडून टाकायच माया-च्यान होओनाच' मग्रे अेवदा मी गमत म्हणून त्याच्या जाळ्यास जोराने बोट लावत त्यासरणी पावतून तो या घाग्यावरून त्या घाग्यावर पळत, त्याच्या मठ त्याच्या राज्याचा सुरक्षित जो भाग त्या टोकावर जावून यावला मग परधन्याच

सकट गलत पाहून पुन्हा आपल्या राजधानीच्या मध्यविदूत येथून राहिला आपण जस वास्तुशक्ति करून आपल्या राजवाड्यात प्रवेशतो नि देवाचे आभार मानतो की 'केवढी त्याची कृपा ! त्यान आम्हास हं घर दिल !' तसा तोही देवाची प्रार्थना करीत नि आभार मानीत असावा !

'तर तर ! हं ऐवढ मोठ घर नि तो माझा मुखेल मखराचा कोनाडा तो त्या किड्याला जाळ विणून त्यात सुखान नादता याव म्हणून वाघला वाटत ! देवाची सोडून मोठी महादवाची प्रार्थना किड्यानी केली म्हणून किड्याच्या सोयी-साठी वाहा देव माणसाची घर राखून ठेवीत नसता ! ही तिनीसाज झाली म्हणून मी जा हा दिवा लावते आहे तो जसा त्या किड्याला दिसाव म्हणून लावीत नाही, तसच हे टोलेजग वाडे नि राजवाडे माणस जी वाघतात ती फोळपाना जाळी विणून त्यात नादता याव म्हणून नव्हत, हे त्या किड्याना कळल नाहा तरी देवाला कळत हा वाळा !'

'आणि देवाला कळत तरी आम्हा माणसाना कळत नाही, की आम्हा माणसाना हं टोलेजग वाडे नि राजवाडे वाघता यावे नि त्यात नादता याव ऐवढ्याच सोयीसाठी हं जगड्याळ विश्व रचल नाही हा दिवा त्या किड्याला दिसण्यासाठी आम्ही लावीत नाही अस आम्ही म्हणतो, पण तो प्रचंड सूर्य मान मनुष्याना दिमाव, त्यानी जगाव म्हणूनच वाय ता दवान पेटविलेला आहे अस आमच्या वृद्ध-वायव-कुराणासारख्या धर्मग्रंथातूनदखील सांगितलेल आहे ! किड्याच्या वेडगळ प्राथनसाठी माणसाची गरसोय जर देव दूर करणार नाही, तर या अनंतकोटि ब्रह्मांडाच्या सायागेरसायी न पाहता आम्हा माणसाच्या घर-कुल्यानाच तवढ रखाव 'असा आम्हा माणसाच्या प्राथना तवढ्या देव अंकलच हे तरी बसावरून ? मग प्राथनम देव पावताच पावता रामनाम जपा अल्ला अल्ला म्हणा, की देव साहाय्याम आलाच म्हणून समजा हे जे आमच्या पुराणकुराणादिक पोद्यातून सांगतात ते भावडेपणच नाहा का ?'

'हं विक्रम पुरे झाला अ पाचकळपणा !' विमलेची वृद्ध सासू नि तिच्या या विक्रम नावाच्या मुलाची नि छाटघा यायीची आजो दवघराशी बसून स्तोत्रे पुढपुढ होती ती हा सवाद अंकत अगता विक्रम जरा वताळपणे बाग्त चालला आहे अस वाटून त्याला दावू लागली 'अग्रजी चार अक्षर शिकली न की पोर अभी घटार होतात मेली ! पोद्याविषयाविषया अस पाचकळपणान वालू नय हो विक्रम ! बधी तुला पळणार आता हे ?'

हं त्याच बोऱ्हे चालले आहे तो त्या लहानग्या बाबीन त्या पत्त्याचा तवू हळुवार हाताने वाघला होता त बठीण शिल्पकार्य संपून तिसऱ्या मजल्याच्या शिखरासारख्या शेवटचा तवू शुभारण्यात यश यताच सफळीच्या अत्यानदाने वावी टाळचा पिटीत नाचू लागली वध माझा तवू ! आजी, मायू आजी ! माझ्या

बाधकामाचे प्रचंड दगड, वृक्ष, भिंती, राक्षीच्या राक्षी कोसळून हजारो जिवंत पुरले गेले, ठेचले गेले अेक दीन तासाच्या आत भपकर भूवपाच्या जवळचात ते ष्वेष्ट्याचे नगरच्या नगर गडप झाले ! देवळाला देवाने रक्षिले नाही, न मशिदीला अल्लाने ! न जीजम न जेहोव ! निसर्गाच्या अिच्छेस मनुष्याच्या प्रार्थनेसाठी म्हणून कोणीही आड येऊ शकला नाही ! आडवू शकला नाही ! !

विमलेच्या घरी सखराच्या कोनाड्यातील जाळे तिच्या सोयीच्या आड येताच तिने, त्या कोळ्याच्या लाख आशाआकाशा, सोयीगैरसोयीस न जुमानता अेका फटकाऱ्यासरशी मोडून घुरगळून टाकले तसेच सृष्टीच्या त्या कोनाड्यात माणसाकिड्यानी विणलेल ते ष्वेष्टा नगराच जळमट सृष्टीच्या स्वतःच्या सोयीच्या आड येताच तिने रागाच्या झाडूच्या अेका फटकाऱ्यासरशी झाडून घुरगळून टाकले, होतं की नव्हतेस केले ! भुवेली दूधपिती लेकर दुधाचा ओठावरचा धोट गिळ देवाील न देता त्याच्या डोऱ्यावर दगड लोटून जिये ज्या सृष्टीने ठेवून टाकली, तिथे ती सृष्टि वा ता सृष्टिसंचालक, पोष्यातील लाबलाब ससृत्त स्तोत्र वा पुराणातील अरवी आयत थोडीच अंक्न घेणारा होता ! भूगर्भात जे अत्युच्च स्फोटाचे समुद्रासारखे हीद शतकाशतक नडन, तापत स्फोटाच्या विद्रुम आले होते, त्या प्रचंड सृष्टिशक्ति काय 'सर्तने चिरर्जीविना'च्या वा सोरटो सोमनाथाच्या 'स्मरणमात्रेण' विवा निगाजानतर केलेल्या काणा मुल्लामोल्कीच्या दुव्या'ने द्रवणार होत्या ! आपला वैदवनियमाचा आखलेला वेत बदलणार होत्या !

प्रार्थना ! त्या लडिवीळ छाट्या बाबींची प्रार्थना मात्र अेका अर्थी सफळ साठी 'माक्षा पत्त्याचा तबू चिरेवदी वाड्याजितका टिकाजू होअू दे अ देवा !' असे ते अल्लड मूल मनोभाय प्रार्थून क्षोपल ते माय देवाने अंकलसे घाटते ! तिचा पत्त्याचा तबू ष्वेष्टा नगरच्या निरेवदी वाड्याजितका लरोलरप टिकायू ठरला ! धारण त्या चिरेवदी ष्वेष्टा नगरातील यच्चयावत् चिरेवदी वाडे त्या पत्त्याच्या

भाहुलाचा वाडा अ हा ! तुम्ही आता बोलत होतं त्या राजवाड्यापेक्षा पक्का चिरेवदी आहे अ ! दूर अ भाऊ ! फुकर मारलास तर वध माझ्या पत्त्याच्या राजवाड्यावर !'

विक्रम हसला हा का ? 'आमच्या चिरेवदी राजवाड्यापेक्षा तुझा पत्त्याचा तबू पक्का आहे न ? नि फुकराला भितेस ?'

बाबी मानेला अेक अेटाना हिसडा दत अपहासली, 'पुरे हो ! तुमचे चिरेवदा राजवाडे नाही पडत वाटत फुकरासारखे ! बाल तूच मला तें चित्र दाखविलस न ! विहारला अेक नगरच्या नगर भुजी फाटून घडाज्घडाड कोसळल त !' हें बाबय म्हणताच त्या सातआठ वर्षांच्या बालिकेच्या गोजिरवाण्या अल्लड तादावर भावी रागाच्या चितेची छाया पडल्यासारखे होऊन ती कविलवाण्या स्वरात आजीग 'सुसू लागली, 'आजी ! तशी भुजीविजी फाटून आज रात्री माया हा तबू तर कोसळणार नाही न तसा ? अद्या माया बाहुली राहायला यायची आहे हो त्यात !'

'चूप ! अस अशुभ काही बालू नाही हो बाबी ! य मी स्तोत्र म्हणते आहे, देवापाशा तू हात जोडून बस ये अशा देवाची प्रार्थना करीत ही स्तोत्र म्हटली न म्हणजे देव सारी अिडापिडा दूर करता बर नाही पडणार हो तुला पत्त्याचा तबू य दववाप्पा हात जाडून प्रार्थना करू य !'

आजीपाशी ती बाळिका मनोभावाने जाऊन बसली आजी काही संस्कृत काही प्राकृत स्तोत्र नित्याप्रमाणे अगदी अज्ञेने म्हणत असता बाबी मनातल्या मनाने देवाला हात जोडत विनंतीत होती 'माझा हा पत्त्याचा तबू घेजी बघी पड दय

वादळात तें भाडाचें झाड हलताच जमा गदनद हलतो तमा पायाखालवी मारी
पृथ्वी भूकंपात घरकापून झोकांड्या घेत पायरीवरच पडला - मार्गामाग कडकड-
कड आवाज होऊन त्याचें घर कोनळलें !

घर भूआंत पुरणभर गडगात दगड पडावा तसें मचून गेलें. त्यामुळे अंगणा-
तली मोटमोठ्या शिळापट्टांही अेक टेकडोहो कोठमडून त्या खडुघात तिचे पुरण
पुरण अंघीचे दगड धक्क्या भादळले. 'अपमृत्यु' स्मरणमात्रेण टाळणाऱ्या भाकंडे-
याचे स्तोत्र मारखे स्मरत निजदेस्या नि तों अगारा लावलेल्या नार्तास पोटाशी घर-
लेल्या आजीचा त्या छोट्या बावीमुद्दा त्या प्रचंड दगडातली चेंदामेंदा झाला !!
पण त्याच खडुघात जार हातांवर रनलेली विमन्या ! तिने कोणचेंही स्तोत्र म्हटलेलें
नव्हतें, पण तिचा चेंदामेंदा झाला नाही. तिच्या तिन्ही बाजूनी मोठ्या शिळा
पडून त्या धक्क्याने ती गुन्न झाली, जितक्यात पटशीचीं लाकडें तिच्या छातीवर
पडून वेगुद्ध झाली - पण मेली नाही.

जेव्हा ती अर्घ्या गुद्धीवर आली तेव्हा तिच्या गुन्यपणे अुपडलेल्या डोळ्यांना
वरून त्या खडुघात अुनस्त जालेला अेक मृणंकिरण दिसला. रात्री झालेल्या भयंकर
अपघाताची अंघुक जाणीव तिला होऊन 'बावी ! माझी बावी ! माझा विक्रम !
माझी नंकर ! ' अेनी तिने अर्घवेगुद्ध किकाळी कोडली !

'थावा ! अिय कुठंतरी कुणी घायाळ माणूस आहे ! ' असें अेक सैनिक
ती खडुघातील किकाळी अेकून वर ओरडला. चारपाच सैनिकांची ती तुन्डी काल-
रात्री झालेल्या भयंकर भूकंपात जे गाडले गेले त्यांना तत्काळ शक्य तें सहाय्य
पुरविण्यासाठी सरकारां आजेने त्या भागात फिरत होते. त्यानी लगेच तिचे तों
ढिगारा खणून पाहिजे, तों तीन अूंच दगडाच्यामध्ये, गुहेत रतन पडलेलें दिसावें

होय' तो विक्रमच होता. भूकंपाच्या धक्क्यासरशी तो घरावाहेरच्या पायऱ्यांवर पडला पण म्हणूनच घराखाली गाडला गेला नाही. तिथून सुटून भटकत हिंदुरक्षक दळात शिरून ववेट्ट्याच्या भूकंपातून पळापळ झालेल्या हिंदु अनाथाना यथाशक्ति साहाय्य देत होता.

ते सारेजण पोलिसांनी आपल्या अटकेत ठाण्यावर नेले. पाहतात तो पीरदाद हा अेक फरारी दरोडेखोर ! लगेच जुने वॉरंट त्याच्यावर बजावले गेले. ववेट्ट्याकडे त्याने दोषा हिंदु सावकारास ठार मारून संपत्ति लुटली होती. त्या नोटा, मोती, दागिनेही त्याच्यापाशी घरले गेले. त्याच्या साथीदाराच्या वक्तव्यावरून (जवानी-वरून) सिद्ध झाले की, दोन वर्षे हिंदु स्त्रियांमुलाना पळवून नेऊन ही टोळी सर-सीमेपलीकडच्या पठान टोळ्यांना विक्री ! ववेट्ट्या ! भूकंप म्हणजे त्यांना अेक पर्बणीच होती ! ह्या हिंदु स्त्रियांनाही तो तसाच पळवून नेत होता !

विक्रमच्या हाती विमलेसुद्धा त्या हिंदु स्त्रिया सोपविण्यात आल्या. विक्रम आर्यसमाजाच्या आधमात आला. तो त्याच्या मित्राने त्याला अेक वर्तमानपत्र दाखवून म्हटले, वष ! महात्मा गाधींनी भूकंपाच्या सकटातून मनुष्यजातीची सुटका करणारा अेक अद्भुत अुपाय शोधून काढला ! ! विक्रम दुर्लक्षमय स्वरात जिज्ञासला, 'कोणता अुपाय वृथा ?' मित्र म्हणाला, 'प्रार्थना, देवाची प्रार्थना करा !

भूकप हा अेव गणितागत आला, भूकप झाला माझ्या आजीचा वा माझा द्वेप कुणी केला म्हणून नव्हे ! त्या भूकपात जसे अनेक धुळीचे कण वाताहत होऊन झुडाले तसाच अेव कण मी भुकीन गाडला न जाता योगायोगाच्या वान्यावर झुडून अथ पडलो माझ्यावर दया करण्याच्या मुख्य नि हेतुपुरस्सर बुद्धीन कोणी रक्षिल म्हणून नव्हे ! प्रार्थना ! अरे, ज्या गाधीजींना प्रार्थनांनी नि अुपासानी गुरुवायु-पूरच देखूळ अुपडण्यापुरत त्या अेवा य वरिचत् ज्ञामोरिनच मन वळविता आल नाही ते गाधीजी केवळ प्रार्थनेन भूकपाच मन वळत म्हणून सांगतात नि तुम्ही अेकता तुम्ही सारे वर्ध्यांना जा नि प्रार्थना करा माझ हे पड्याळ बद पडाव म्हणून त्या तुमच्या प्रार्थनेत ह्या माझ्या चिमुकल्या हातघडीतील (रिस्टवाच-मधील) टाचणीसारख्या या लवकाने कपदखील निराधिले जाणार नाहीत आणि त्या प्रार्थनेन भूकपाची प्रस्फाटक नि पर्वताच्या रागाच्या रागा अुचलून फेरणारी आदोलन निरोधिली जातील अस तुम्ही म्हणता हा निध्वळ सृळेपणा नव्हे वाय ? (प्रार्थना ही मनुष्याची आशा आहे, आशापूर्तीची हमी नव्हे.)

✱ ✱ ✱

अपद्रवाच स्वरूप धारण करू लागतो तेव्हा ! त्याचा वर्णद्वेष हा जातिद्वेषाच आणि राष्ट्रद्वेषाचेच दुष्ट हत्यार होऊ पाहतो तेव्हा ? तव्हा तरी त्याची आम्हास धोड नको वा यावयाला ? अहो, अंग्लडमध्ये असता अेका भरसभेत अेक मिशनरी-महाशय गभीरपणे सांगू लागले की, 'अेशिया, आफ्रिका, अमेरिका येथील वाळ्या रंगाच्या लाकावर युरोपियनानीच प्रभुत्व गाजविणे योग्य होय हा अीश्वरी सकेतच असला पाहिजे आणि तो सकेत व्यवविण्यासाठी देवान आमचा वण गोरा कला आणि त्याचा वाळा कारण कोणत्याही जातीच्या वाडमयात वा समाजात शुचिता, शुद्धता पवित्रता, आरोग्य वळ आणि प्रभुत्व ह्याचा रंग श्वेत, गौर, स्वच्छ असाच निर्देशिला जातो आणि काळा रंग हा हीनतच त्रूरतच वळकटपणाचच द्योतक मानल जात !' ह्या त्याच्या चपटपजरीतील अतस्थ दुष्ट हेतु राष्ट्रद्वेषावाचून दुसरा कोणताही नाही ह पाहून मला फार चोड आली आणि मी तिथल्या तिथन प्रत्युत्तराची वेळ यताच ताडून अुमा राहून त्या मानभावी मिशनरीस हटकून की 'देव देवदूत, देवताचा रंग गौर, शुभ्र, स्वच्छ असाच वर्णिलेला असल्यामुळे जो जो गोरा वा पाडरा ता तो देव, देवता वा देवदूत अमला पाहिजे, काळनाहन श्रेष्ठ सुश्रीक, वलवान आणि प्रभुत्वास पात्र असला पाहिजे ह आपल तकशास्त्र आम्हाला ततोन्त पटवू आहे आता हत्ती हा बहुधा काळा असतो आणि हजारो डुकरे पाटरीं स्वच्छ असत तेव्हा यापुढे डुकर हेच हत्तीहून वलवान आणि सुश्रीक अस आपण सर्वांनी समजऊ पाहिजे ! अगावर कोड अूठून की काळा मनुष्यही अितका गोरापान दिसू लागतो की, दुरून पाहताच तो काणी गोरा मिशनरीच येतो आहे का काय अस वाटावे ! तेव्हा यापुढे कोड फुटलेल्या मनुष्यास आम्ही देवदूतासारखा सन्मान दिला पाहिजे व्याघ्रसिंहाहून रानचे मसे अगदी हिमगौर वर्णाचे

सारखा विरघळून गेला आणि त्या शेकडो गोऱ्या स्त्रीपुरुषांनीच भाड्या वाक्या-
गणीव मला टाळ्या दिल्या !'

रमाकात झाले तर ! आमच्या सावळ्या रंगासाठी कोणी मयदिबाहेर दुष्ट-
बुद्धीने अपमर्द करू लागला तर त्याचे दात असे त्याच्या घशात कावले की झाले !

घनश्याम अहा, पण, गोऱ्या लोकांतील मोठमोठे दाहाणे आणि तत्त्वज्ञदेखील
गोऱ्या जाती ह्या प्रभुत्वाग निसर्गत पात्र असून काळ्या रंगाचे लोक हे निसर्गतच
जीवनाय कलहात टिकाव घरण्यास अक्षम आहेत असा ठाम सिद्धान्त ठोकून देतात
ह आश्चर्य नव्हे काय ?

रमाकांत : त्यात कसले आश्चर्य आहे ! दाहाणे लाकही लुच्चे नमतात की
काय ? अहो, ह्या गोऱ्या भूख मिशनरीची काय कथा ? तो अॅरिस्टॉटलसारखा
तत्त्वज्ञाचा मुकुटमणिदेखील अेकदा असच भक्कन चुकला की ग्रीस देश हा देवाने
जगावर स्वामित्व गाजविण्यासाठीच उत्पन्न केला असला पाहिजे ! कारण जगाचे
राज्य त्याच्या मध्यभागी राहूनच चांगल चालविता येणार, आणि ग्रीस हाच
जगाच्या मध्यगावावर—आशिया, युरोप नि आफ्रिकेच्या सगळ्यांनी निर्मिलेला
आहे असात तोच जगद्राज्याचा वीरवरनिमित्त बंद असला पाहिजे ! अॅरिस्टॉटलला
माहीत असलेल्या जगावर त्या काळी ग्रीसचे प्रभुत्व होत म्हणून त्याला हा सिद्धान्त
सुचला पुढे तोच ग्रीस रोमचे पादपीठ झाले नि आज आहे की नाही ते जगाच्या
आत्म्यात (नकाशात) मूढमदशक यत्रातूनच पाहिल्यास दिसत गेल्या शतकातीलच
गमत पहा युरोप—म्हणजेच पाश्चिमात्य राष्ट्रे ही प्रभुत्व गाजविण्यास निसर्गतच
सक्षम आणि पौरात्य दाम हणण्यास, हा सिद्धान्त बोकाळला होता, तोच जपानने
ग्नियाचे कवरडे मोडले ! तेव्हा जपान अपवाद ठरून थिग्ड आणि जपान ही
दाहीही प्रचल राष्ट्रे या गोऱ्यांच्या अुत्तरीय शतकक्षेत असल्यामुळे आपली काही
दाहाण्यांनी नवा सिद्धान्त बाढला की अुत्तरीय शतकक्षेतील देश हच दाक्षिणात्य
कक्षेतील देशांचे नैर्गिक विजेने असणार ! पण रोम दाक्षिणात्य कक्षेतच मोडणारें
अमताही ह्या अुत्तरीय शतप्रधान ब्रिटनभूमीला त्याने शतकोशतके आपली दासी
बहून ठेवलेली होती ! ब्रिटनहून काळार असणाऱ्या रोमच्या साम्राज्यात ब्रिटनच्या
गोऱ्यापान रंगाचे अस्तित्व जर यगात अुपयोगी पडल असल तर ब्रिटनच्या गाऱ्या-
पान कायकाचा रोमन सैनिकामाळा आणि सरदारांसाठी आवडत्या दासी म्हणून
पुरवठा करण्याच्या कार्याच काय स हाय आपल्या स्टाटवाजीचे आणि अहकाराच
समयन निरगाच्या आणि दबाच्या नावान करण्याचो खोड मनुष्यमात्राम कागलेली
आहे टगाच्या अत्याचाराचोही अेन देवता हानी आणि सैनानही साविस्तर वाटल
तर आपल्या समयताय यावेलचा आधार घेन असतो

घनश्याम पण मग काळा रंग हें अश नैर्गिक व्यय आहे हें मघा तुम्हीच
कसे म्हणान ?

त्या राष्ट्रीय यजाम्नीन आपापली विभिन्न जीवने होमून अेकदेह, अेकजीव, अेकप्राण झाली ती अेकदेह म्हणजेच परेच भू' ती अेकजीव म्हणजेच हें परेच राष्ट्र' आणि त्या राष्ट्रीय अेततेने मूर्तिमान् प्रतीन म्हणजेच हें अेरयाचे अुद्यान !' हें 'लेग दी ला बराडें' येथूनच ज्या महामत्राने पुढे त्रिसड हादरून सोडल ती महामत्र अुद्धो-पित झाला- स्वतंत्रता, समता, वधुवधुता !

'असेल सोड' हादरून त्रिसड त्या मत्राने !' रमाकान्ताच्या अवमानास हेटाळीत घनस्याम म्हणाले 'रावणानेदेखील कैलास असाच गदागदा हादरून टाकून सोडला होना म्हणजे रावण गशम नव्हता असे थोडन सिद्ध होत ! भूवपहि खडचे खड हादरून लक्षावधि मनुष्यास पाताळात जिवत गाडून टाकतो म्हणजे तो अुन्यात ठरत नाही की काय ! तसाच हा या दामिब गोऱ्याचा 'समतेचा नि स्वतंत्रतेचा' महामत्र ! अहो, राष्ट्रीय या आर्थिक समता नि वधुवधुता तर सोडाच, पण ज्या समतेसाठी त्याच्या त्रिनातली अक वपदिवहि वेचली जाती ना ती नुसती वणवपयक समता तरी हे गोरे लोक पाळताहून का ? जिथे जावे तिथे आम्हा हिंदी लोकाची हटाळणी, हुर्यो नि हिडीसफिडीस ! का ? याच्याहून विद्येत, सपत्तीत, तंतुत्वात आम्ही व्यक्तिश काही कमो म्हणून नव्ह, तर ह्याचा व्यक्तिश रंग गोरा नि आमचा व्यक्तिश रंग काळा म्हणून ! ब्रिटनमध्ये मी तर काय पण आमचे देवतसमान पूज्य अमलेले विवेकानंद, टिळक, लजपतराय, गोखले यासारखे थोर पुरपहि मागनि जाताना ह्या गोऱ्याची हुच्चो पोरटारे देखील त्याची 'वळकी' 'वळकी' म्हणून हुर्यो वरीत मागे लागतात ! विद्यापीठात काळघाना मज्जाव वसनिगुहात काळघाना मज्जाव, खेळात काळवावरोवर खेळणे अपमान, जाल तिथे काळा म्हणून त्याच्यातील पाजीतला पाजी गोरा देखील आमची हेटाळणी करणार - शिवणार नाही ! पण म्हटल ब्रिटनचे नि आमचे राष्ट्रीय सवध आज ते घनी, आम्ही दास, अमे पडल्यामुळे त्याच्या या वणद्वेपाला ही अितकी विपारीधार पाजली जात असेल पण ज्याच्याशी आमचा घेण्यादेण्याचा किवा जितजेतेपणाचा अर्थार्थी सवध नमून केवळ माणसकाचेच काय ते नाते, अमरिकेत जर्मनीत, फार काय या तुमच्या समतेचा महामत्र अुद्धाविणाऱ्या वगन्समध्ये वेवळ काळेवणासाठीच आम्हा हिंदी लोकाचा जो पदापदी अपमर्द ह,तो तो पाहून या गोऱ्याची मला अगदी चाड येत काळव पाहिलेत ना, सार्वजनिक म्हणून घडघडीत पाटी असलेल्या त्या चहाच्या दुकानात त्याच्याच विद्येत त्याच्याहून, थेंव असलेल्या आणि सपत्तात त्याच्यासारखे दहा नाकर घरी रावत असलेल्या मला नि माझ्या त्या विद्वान देशवधूला वेवळ आम्ही रंगाने काळे म्हणून तुमच्या त्या पारीसमधल्याच अुगहारमहात त्या गोऱ्याना कसा मज्जाव केला नि दीडदमडीच्या त्या बाजारी परेच पोरोटारींना किता टवाळकी केली ती ? काँग हा अमानुष वणद्वेप !

‘अगदी अमानुष नव्हे ! असमर्थतीय म्हणा, असहनोगही म्हणता येतील — पण अगदी अमानुष नव्हे’ घनश्यामास थोपवीत आणि थडावीत रमाकात म्हणाले। ‘युरोपियनाना वाटणाऱ्या काळ्या रंगाच्या तिटकाऱ्याला तुम्ही आता जो ‘वणद्वेष म्हणून शब्द मोजलात, त्यातील, निदान तो वण हा शब्द तरी आमचा अेक प्राचीन म्हणानुवधी आहे। आपल्या वर्णव्यवस्थेस ह्या गोऱ्या काळ्या रंगाच्या आवडी-नाचडीचे गालबोट चागल होसेने रेखून लावलेले नव्हते का ? गोरा तो द्विज, भुच्च. काळा तो शूद्र, तो शूद्र, सत्त्वाचा रंग श्वेत, तमाचा कृष्ण परंतु गोऱ्या वर्णाचा पत्ता ‘ब्राह्मणवाडीत,’ आणि काळ्या वर्णाचा पत्ता ‘शूद्रवाडीत’ असा जरी नोंदला गेला तरी प्रतिलोम अनुलोम आणि गांधव विवाहाऱ्या लग्नमंडपातून आणि लताकुजातून त्या पत्त्याची सारखी पिसणी होता होता आणि बुन्हाळ्या-मागून बुन्हाळ्याच्या झळी लागता लागता तो गोराकाळा हा वर्णभेद वेपता झाला. ब्राह्मणात काळेपण नि शूद्रात गोरेपण मिसळून गले जो बुरला तो वर्णभेद नमून वास्तविक पाहता वणद्वेष, जातिद्वेष हाय यासाठी आता काळ्यागोऱ्या रंगाचे तीव्र भाडण आपणात आज तितकेसे बुरले नाही तरी देखील गोऱ्या रंगापेक्षा काळा रंग हा आपणही हिणकसच मानतो नाही काय ? काळा रंग आपणा श्यामलवर्णीय लोकांसही ह्यासा वाटता असे थोडेच आहे ? अतिवेंच नव्हे, तर श्यामल वर्णांनीही कमीअधिक काळसरपणाप्रमाणे आम्हीही अगदी काळेकुट्टवणाचा तिटकारा करतो ज्याविषयी आम्हास तिरस्कार व्यक्तवाक्याचा त्यास आपण ‘काळतोड्या’ म्हणतो गदळ असेल त्यास ‘कळकट’ म्हणतो सुनेस ‘कुठली काळुद्री पदरी बाधली आहे ग बाजी आमच्या !’ म्हणून चाच मारणाऱ्या नाकेल्या सासवा आमच्यातही आहेतच ! प्रकाश, अज्ज्वलता आणि सौम्य चाकचकय ही मनुष्याच्या नयनातील ज्ञान-तंतूस आल्हादक वाटावी अशीच त्याची स्वाभाविक घडण असल्यामुळे कोणाही मनुष्यास काळेपणा हा सहजच अद्वेजक वाटतो मनात काण्ताही विशेष जातीय वा राष्ट्रीय दुष्टाभिवृत्ति वा विरोध नसताही आपणा श्यामल लोकाम अगदी काळशा-सारखा काळाकुट्ट शिद्दी पाहताच अशा सहजच अेक नकाशा वृत्ति भूत्पन्न होते सरीच शिद्दाहून आम्ही जितके अजळ तितकेच आमच्याहूनहा अजळ असणाऱ्या विदारियनास वा दुष्टामारख शुभ्र असणाऱ्या गोयापान रणियनादिकाम आमचा श्यामल रंग थोडासा अद्वजक वाटण साहजिकच आम्हास आम्हाहा ध्यानात धरले पाहिजे काळा रंग हा नारीरिक आपणाच्या दृष्टाने आमच्यात असणार अेक किंचितस व्यंग आहे त्यास गोऱ्या नाकाना महजासहजा व्यंग म्हणून म्हणू तरी आपण न चिडणेच वरे तसा आम्हास त्यानी कलमास नो त्याच्या सम्यपणास कमी-पणा आणणारा आहे आपल्या नव्हे अग जाणून त्याची शक्यता अुशेक्षाच करावी।’

घनश्याम परंतु जेव्हा काळा रंग पाहताच ह्या गोऱ्याना वाटणारा तुम्ही रुपास ‘साहजिक’ म्हणता, तो अद्वेग साहजिकपणाचा कशा साडून खाडसाळ

अपद्रवाचे स्वरूप धारण करू लागतो तेव्हा ! त्याचा वर्णद्वेष हा जातिद्वेषाचे आणि राष्ट्रद्वेषाचेच दुष्ट हत्यार होऊ पाहतो तेव्हा ? तेव्हा तरी त्याची आम्हास चौड नको का यावयाला ? अहो, अंग्लइमध्ये असता अेका भरसगेत अेक मिशनरी-महाशय गभीरपणे सांगू लागले की, 'अेशिया, आफ्रिका, अमेरिका येथील काळ्या रंगाच्या लाकावर युरोपियनानीच प्रभुत्व गाजविणे योग्य होय हा अीश्वरी सकेतच असला पाहिजे आणि तो सकेत अवनविण्यासाठी देवान आमचा वण गोरा केला आणि त्याचा काळा कारण कोणत्याही जातीच्या वाडमयात वा समाजात शुचिता, शुद्धता, पवित्रता, आरोग्य, बल आणि प्रभुत्व ह्याचा रंग श्वेत, गौर, स्वच्छ असाच निर्देशिला जातो आणि काळा रंग हा होततचे, क्रूरतेचे, कळकटपणाचेच द्योतक मानले जात !' ह्या त्याच्या चर्पटपजरीतील असं सथ दुष्ट हेतु राष्ट्रद्वेषावाचून दुसरा कोणताही नाही ह पाहून मला फार चौड आली आणि मी तिथल्या तिथेच प्रत्युत्तराची वेळ येताच ताडकन् अुमा राहून त्या मानभावी मिशनरीस हटकल की 'देव, देवदूत, देवताचा रंग गौर, शुभ्र, स्वच्छ असाच वर्णिलेला असल्यामुळे जो जो गोरा वा पाडरा तो तो देव, देवता वा देवदूत असला पाहिजे, काळ्याहून श्रेष्ठ सुश्रीक, बलवान आणि प्रभुत्वास पात्र असला पाहिजे, ह आपले तकशास्त्र आम्हाला ततोनेत पटल आहे आता हत्ती हा बहुधा काळा असतो आणि हजारो डुकर पाडरी स्वच्छ असतत तेव्हा यापुढे डुकर हच हत्तीहून बलवान आणि सुश्रीक असे आपण सर्वांनी समजल पाहिजे ! अगावर काड अुडल की काळा मनुष्यही जितका गोरापान दिसू लागतो की, दुरून पाहताच तो कोणो गोरा मिशनरीच येतो आहे की काय असे वाटावे ! तेव्हा यापुढे कोड फुटलेल्या मनुष्यास आम्ही देवदूतासारखा सन्मान दिला पाहिजे व्याघ्रसिंहाहून रानचे ससे अगदी हिमगौर वणाचे असतात, अथात् यापुढे रानातील राज्याचे प्रभुत्व सिंहव्याघ्रास पदच्युत करून, सशासच अपिले पाहिजे यापुढे सिंहान सशास भ्यायल पाहिजे ! ग्रीक सैन्याच्या त्या शिवदरी सेनापनीस भारतीय चद्रगुप्ताने रणागणात जेव्हा धूळ चारली तेव्हा त्या यवनाधिपति सेल्युकसने त्या चद्रगुप्ताच्या पायावर जयश्रीच नव्हे तर आपली राज-कन्याही करभार म्हणून वाहिली यास्तथ ते लाखो पराभूत गारे ग्रीक सैनिक नि तो ग्रीक सेनातो सेल्युकस हे सारे त्या लाखो श्यामठ भारतीय सैनिकाहून नि त्या विजयी चद्रगुप्ताहून शतपटीने अधिक काळेकभिन्न असते पाहिजेत असा अेका नवीन शोधाचो भर आता अितिहासात घातली पाहिजे ! तुम्हीं आमच्या भारतीयातील गौरवर्णीय जातीहून जितके अधिक गारे आहात तितकेच ते रशियन लोक तुम्हा ताम्रमुखाहून अधिक गोरपान -अगदी वैदिक 'हस' वणाचे आहेत अथति अंग्लइ-वर रशियनाचेच प्रभुत्व असावें ही तुमच्याच मूत्राप्रमाणे देवाची अिच्छा अमली पाहिजे तर मग बोला, 'अंग्लइचा राजमुकुट रशियनाचे हवाली वेव्हा करायचा?' रमाकान, ह्या भाड्या भडिमारासरशा तो मिशनरी पाण्यात टाकलेल्या देवळा-

सारखा विरघळून गेला आणि त्या शेकडो गोऱ्या स्त्रीपुरुषांनीच माझ्या वाक्या-
गणोक मला टाळ्या दिल्या !'

रमाकांत झाले तर ! आमच्या सावळ्या रंगासाठी कोणी मयदिवाहेर दुष्ट-
बुद्धीने जुमर्द करू लागला तर त्याचे दात असे त्याच्या घशात कोमले की झाले !

घनश्याम : अहो, पण, गोऱ्या लोकातील मोठमोठे गहाणे आणि तत्त्वज्ञदेखील
गोऱ्या जाती ह्या प्रभुत्वास निसर्गत पात्र असून वाळ्या रंगाचे लोक हे निसर्गतच
जीवनार्थ कलहात टिकाव धरण्यास अक्षम आहेत असा ठाम सिद्धान्त ठोकून देतात
हे आश्चर्य नव्हे काय ?

रमाकांत : त्यात कसले आश्चर्य आहे ! गहाणे लोकही लुच्चे नमतात की
नाय ? अहो, ह्या गोऱ्या मूर्ख मिशनरीची काय कथा ? तो अॅरिस्टॉटलसारखा
तत्त्वज्ञाचा मुकुटमणिदेखील अेवदा असेच भकून चुकला की ग्रीस देश हा देवाने
जगावर स्वामित्व गाजविण्यासाठीच उत्पन्न केला असला पाहिजे ! कारण जगाचे
राज्य त्याच्या मध्यभागी राहूनच चांगले चालविता येणार, आणि ग्रीस हाच
जगाच्या मध्यभागावर—आशिया, युरोप नि आफ्रिकेच्या सगमस्थानी निर्मिलेला
आहे अर्थात तोच जगद्राज्याचा अीश्वरनिर्मित वद्र असला पाहिजे ! अॅरिस्टॉटलला
माहीत असलेल्या जगावर त्या काळी ग्रीसचे प्रभुत्व होते म्हणून त्याला हा सिद्धान्त
सुचला पुढे तोच ग्रीस रोमचे पादपीठ झाले नि जाज आहे की नाही ते जगाच्या
आलेख्यात (नकाशात) सूक्ष्मदशक यन्त्रातूनच पाहिल्यास दिसते गेल्या शतकातीलच
गमत महा युरोप—म्हणजेच पाश्चिमात्य राष्ट्रे ही प्रभुत्व गाजविण्यास निसर्गतच
सक्षम आणि पोर्वीत्य दास होण्यास, हा सिद्धान्त बोकाळला होता, ताच जपानने
रशियाचे कवरडे मोडले ! तेव्हा जपान अपवाद ठरून अिगलंड आणि जपान ही
दोन्हीही प्रबल राष्ट्रे या गोलाच्या अुत्तरीय शीतकक्षेत असल्यामुळे आणखी काही
गहाण्यांनी नवा सिद्धान्त बाढला की अुत्तरीय शीतकक्षेतील देश हेच दाक्षिणात्य
कक्षेतील देशांचे नैसर्गिक विजेते असणार ! पण रोम दाक्षिणात्य कक्षेतच मोडणारे
असताही ह्या अुत्तरीय शीतप्रधान ब्रिटनभूमीला त्याने शतकोशतवे आपली दासी
करून ठेवलेली होती ! ब्रिटनहून काळमर असणाऱ्या रोमच्या साम्राज्यात ब्रिटनच्या
गोऱ्यापान रंगाचे अस्तित्व जर कशात उपयोगी पडले असेल तर ब्रिटनच्या गोऱ्या-
पान वन्यवाचा रोमन सैनिकासाठी आणि सरदारासाठी आवडत्या दासी म्हणून
पुरवठा करण्याच्या कार्याच काय ते होय आपल्या लाटगाजीचे आणि अहकाराचे
समर्थन निसर्गाच्या आणि देवाच्या नावाने करण्याची खोड मनुष्यमात्रास लागलेली
आहे ठगाच्या अत्याचाराचीही अेव देवता होती आणि सैतानही सोयिस्कर बाटले
तर आपल्या समर्थनार्थ बायबलचा आधार घेत असतो

घनश्याम : पण मग काळा रंग हे अेक नैसर्गिक व्यंग आहे हे मघा तुम्हीच
कसे म्हणालात ?

अपद्रवाचे स्वरूप धारण करू लागतो तेव्हा ! त्याचा वर्णद्वेष हा जातिद्वेषाचे आणि राष्ट्रद्वेषाचेच दुष्ट हत्यार होऊ पाहतो तेव्हा ? तेव्हा तरी त्याची आम्हास चौड नवी वा मावयाला ? अहो, अग्लडमध्ये जगत! अंका मरगमेत अंक गिगनरी-महानय गभीरपणे सांगू लागले की, 'अशिया, आशिया, अमेरिका येथील वाळ्या रंगाच्या लोनावर युरोपियनांनीच प्रभुत्व गाजविणे योग्य होय हा धोडवरो सवेतन असला पाहिजे आणि तो सोंत वरकविश्यासाठी देवाने आमचा वर्ण गोरा केला आणि त्याचा वाळा कारण कोणत्याही जातीच्या वाङ्मयात वा समाजात शुचिता, पुढता, पवित्रता, आरोग्य, बल आणि प्रभुत्व ह्यांचा रंग ज्वेन, गोर, स्वच्छ असाच निर्देशिला जातो आणि वाळा रंग हा होनांचे, नूस्तेचे, पळपटपगाचेच घोटक मानले जाते !' ह्या त्याच्या चपटपजरीतील अतस्य दुष्ट हेतु राष्ट्रद्वेषावाचून दुसरा कोणताही नाही ह पाहून मला फार चौड आली आणि मी निथल्या तिथेच प्रत्युत्तराची वेळ घेताच ताडकन् जुमा राहून त्या मानभावी मिशनरीस हटवले की 'देव, देवदून, देवतांचा रंग गोर, शुभ, स्वच्छ असाच वर्णिल्या असल्यामुळे आजो गोरा वा पाडरा तो तो देव, देवता वा देवदून असला पाहिजे, वाळ्याहून श्रेष्ठ सुग्रीव, बलवान आणि प्रभुत्वास पात्र असला पाहिजे, हे आपण तर्कशास्त्र अप्ढाला ततानत पटल आहे आता हत्ती हा बहुधा वाळा असतो आणि हजारो डुकरे पाडरीं स्वच्छ असतात तेव्हा यापुढे डुकर हेंच हत्तीहून बलवान आणि सुथोक असे आपण सर्वांनी समजले पाहिजे ! अगावर कोड अडल की वाळा मनुष्यही अितवा गोरपान दिमू लागता की, दुसरे पाहताच तो नाणी गोरा मिशनरीच येतो आहे की वाय असे वाटाये ! तेव्हा यापुढे कोड फुटलेल्या मनुष्यास आम्ही देवदूता-सारखा सन्मान दिला पाहिजे व्याघ्रमिहाहून रानचे ससे अगदी हिमगीर वर्णाचे असतात, अर्थात् यापुढे रानातील राज्याचे प्रभुत्व सिंहव्याघ्राम पदच्युत वस्न, सशासक अपिल पाहिजे यापुढे मिहाने सशासक भ्यायले पाहिजे ! ग्रीक सैन्याच्या त्या शिकदरी सनापतीस भारतीय चद्रगुप्ताने रणागणात जेव्हा धूळ चारली तेव्हा त्या यवनाधिपति सेल्युकने त्या चद्रगुप्ताच्या पायावर जयश्रीच नव्हे तर आपली राज-कन्याही बरभार म्हणून वाहिला यास्तव ते लाखो पराभूत गोरे ग्रीक सैनिक नि तो ग्रीक सेनानी सेल्युकस हे सारे त्या लाखो श्यामल भारतीय सैनिकाहून नि त्या विजयी चद्रगुप्ताहून शतपटीने अधिक वाळेकमिन्न असले पाहिजेत असा अंका नवीन शोधाचो भर आता अतिहामात घातली पाहिजे ! तुन्हीं आमच्या भारतीयातील गोरवर्णीय जातीहून जितक अधिक गोरे आहूत तितकेच ते रशियन लोक तुम्हा साम्रमुखाहून अधिक गोरपान-अगदी वैदिक 'हस' वर्णाचे आहेत अर्थात् अग्लड-वर रशियनाचेच प्रभुत्व असावे ही तुमच्याच सूत्राप्रमाणे देवाची अिच्छा असली पाहिजे तर मग वीळा, अग्लडचा राजमुकुट रशियनाचे हवाली केव्हा करायचा ? रमाकात, ह्या माझ्या भडिमारासरशी तो मिशनरी पाण्यात टाकलेल्या डेकळा-

सारखा विरधळून गेला आणि त्या शेकडो गोऱ्या स्त्रीपुरुषांनीच माझ्या वाक्या-
मणीक मला टाळ्या दित्या !'

रमाकांत : झाले तर! आमच्या सावळ्या रंगासाठी कोणी मयदियाहेरदुष्ट-
बुद्धीने अपमर्द करू लागला तर त्याचे दात असे त्याच्या घसात कोवले की झाले !

घनश्याम : अहो, पण, गोऱ्या लोकातील मोठमोठे सहाने आणि तत्त्वज्ञदेखील
गोऱ्या जाती ह्या प्रभुत्वास निसर्गतः पात्र असून काळ्या रंगाचे लोक हे निसर्गतःच
जीवनार्थ कलहात टिकाव धरण्यास अक्षम आहेत असा ठाम सिद्धान्त ठोकून देतात
हे आश्चर्य नव्हे काय ?

रमाकांत : त्यात कसले आश्चर्य आहे ! सहाने लोकही लुच्चे नमतात की
काय ? अहो, ह्या गोऱ्या मूर्ख मिशनरींची काय कथा ? तो अँरिस्टॉटलसारखा
तत्त्वज्ञांचा मुकुटमणिदेखील भेगदा असेंच भकून चुकला की ग्रीस देश हा देवाने
जगावर स्वामित्व गाजविण्यासाठीच उत्पन्न केला असला पाहिजे ! कारण जगाचे
राज्य त्याच्या मध्यभागी राहूनच चांगले चालविता येणार; आणि ग्रीस हाच
जगाच्या मध्यभागावर - आशिया, युरोप नि आफ्रिकेच्या संगमस्थानी निमिलेला
आहे. अर्थात तोच जगद्राज्याचा श्रीश्वरनिर्मित केंद्र असला पाहिजे ! अँरिस्टॉटलला
माहीत असलेल्या जगावर त्या काळी ग्रीसचे प्रभुत्व होते म्हणून त्याला हा सिद्धान्त
सुचला. पुढे तोच ग्रीस रोमचे पादपीठ झाले नि आज आहे की नाही ते जगाच्या
आलेख्यास (नकाशात) मूळमदर्शक यंत्रांतूनच पाहिल्यास दिसते. गेल्या शतकातीलच
गंमत पहा. युरोप - म्हणजेच पाश्चिमात्य राष्ट्रे ही प्रभुत्व गाजविण्यास निसर्गतःच
सक्षम आणि पौर्वात्य दाम होण्यास, हा सिद्धान्त बोगाळला होता, तोच जपानने
रशियाचे कंवरडे मोडले ! तेव्हा जपान अपवाद ठरून अँग्लंड आणि जपान ही
दोन्हीही प्रचल राष्ट्रे या गोलाघाच्या अुत्तरीय शीतकक्षेत असल्यामुळे आणखी काही
सहान्तांनी नवा सिद्धान्त काढला की अुत्तरीय शीतकक्षेतील देश हेच दाक्षिणात्य
पर्वोतील देशांचे नैर्नगिक विजेते असणार ! पण रोम दाक्षिणात्य कक्षेतच मोडणारें
असताही ह्या अुत्तरीय शीतप्रधान ब्रिटनभूमौला त्याने शतकोशतके आपली दासी
करून ठेवलेली होती ! ब्रिटनहून काळाने अमणाऱ्या रोमच्या साम्राज्यात ब्रिटनच्या

रमाकात आमच्यात ते अेक ध्यग आहे असे म्हटले म्हणजे त्या गो्यात काहीच व्यग नमून आमच्याहून सर्वतोपरी ते श्रेष्ठ आहेत आणि जगाच्या अता-पर्यंत श्रेष्ठच राहणार आहेत असे ठरते की काय ? देहाच्या रगाचा सबध मुख्यत व्यक्तीशी राष्ट्रीय शक्तीशी, क्षमतेशी किंवा कतबगारीशी गोरेपणाचा वा काळेपणाचा लवलेश सबध नाही आज आमचे श्यामलवर्णीय हिंदी राष्ट्र जर गौर वर्णीय युरोपियनापेक्षा गप्पशक्तीत कनिष्ठ ठरत असेल, अवनत असेल तर तो परिणाम आमच्या सामाजिक, राजकीय आणि धार्मिक दुर्गुण नि दुधळुळेपणाचा आहे, आमच्या श्यामलवर्णाचा किंवा त्याच्या गौरवर्णाचा नव्हे ! ते दुर्गुण नि दुधळुळेपणा नव्हता तेव्हा आम्ही राष्ट्र ह्या दृष्टीने श्यामल असूनही जगास भारी झालेलो होतो-ते दुर्गुण सुटताच पुन्हाही असेच भारी होऊ ! लोकेच्या गोऱ्या रावणाची दाही शिर छाटणारा तो अयोध्येचा राजपुत्र धनश्यामलच होता ! तो भीताद्रष्टा सुदर्शनधारी श्रीकृष्णही धनश्याम होता ! आजही अर्धजगत् ज्याच्या चरणाची धूळ अगारा म्हणून भस्तकी धरीत आहे त्या देवकल्प बुद्धाहून कुणी युरोपियन टोंमी अधिक गोरा आहे म्हणून अधिक श्रेष्ठ ठरणारा आहे की काय ! जपान्याना मिसा नसतात म्हणून जसे ते मिसाल रजियनाहून पीरपात होनतर उरले नाहीत, तसच आमचा रंग काळा म्हणून आम्हीही जित झालो नाहीत ! अेक वेळ जपानच्या वैयक्तिक बुटकेपणामुळे राष्ट्रीय शक्तीला विचित कमीपणा येण्याचा संभव असू शकेल, पण आमच्या वैयक्तिक काळेपणाचा किंवा त्याच्या वैयक्तिक गोरेपणाचा राष्ट्रीय शक्तीशी वा श्रेष्ठकनिष्ठतेशी लवलेश सबध पोचू शकत नाही.

धनश्याम आणि वैयक्तिक श्रेष्ठकनिष्ठतेशी तरी काळशा व गोऱ्या रगाचा कोणता मोठा सबध आहे ? आज देखील हिंदी विद्यार्थी युरोप चमरिवेच्या कोणत्याही विद्यापीठात गोऱ्या विद्यार्थ्यांच्या रतिभरही मागे नसता परकी देशाच्या भाषेच्या पक्षपाताच्या अडचणीशी त्याला तोड द्यावे लागत असनाही (या अडचणी ज्यास मुळीच नसतात त्या गोऱ्या विद्यार्थ्यांमध्य हिंदी विद्यार्थी व्यक्तिगत अनक स्थळी झुलत सरसच ठरलेला दिसता वैद्यक, निर्वध, शिल्प, यंत्र गणित-कोणच्याही विषयान युरोपियन पीठात हिंदी तरुण पहिल्या दहा क्रमांकातच वट्ट्या झळकते-अदी पहिले प्रमाणही तो अनवश पटकावतो या बौद्धिक समानते प्रमाणेच सैनिक-योग्यतेतहा हिंदी सैनिक गोऱ्या सैनिकाशी व्यक्तिगत तुल्यवळ तरी आहेच आहे, ही गोष्ट जर्मन महायुद्धात अगदी युरोपातील ताज्याताउ ताज्या शस्त्रास्त्रानामुक्त शूरातील शूर अशा गोऱ्या जमनसेन्याशी आमच्या दान, गुरता सैनिकांनी ज्या लढाया झुजविल्या त्यावरून निविवादपणे सांग्या युरोपन मानली आहे ताच गोष्ट श्रमिक दस्त्याची आहे मारिदामपामून तो ग्वायनापर्यंत, पाटा पामून कालिफोनियापर्यंत, अति शीत वा अति शुष्क अशा कोणत्याही वायुमाना हिंदी श्रमिक हा त्यास कागताही राजशक्तीचा समत्वाचा पाटिदा नेता

युरोपियन दात्रियांच्या चढाओढीत टिकून राहतो; नव्हे, आपल्या साध्या राहणीने आणि कष्टक्षमतेने त्यांना न झेपेल असा प्रतिस्पर्धी बनू शकतो. फिजी, म्यायना, आफ्रिका, मारिशसप्रभृति जगातील अनेक प्रदेशांत दासासारखे करारबद्ध करून नेलेल्या लाखो हिंदी श्रमिकांनी केवळ आपल्या सहिष्णुतेच्या बळावर तिकडे मोठ-मोठ्या हिंदी वसाहती वसविल्या आहेत आणि ज्या गोऱ्या मळेवाल्यांचे ते दास म्हणून गेले त्यांच्याच सोडीचे घनाढ्य मळेवालेही त्या हिंदी श्रमिकांतील कितीक कर्तव्यगार पुरव हळूहळू झालेले आहेत ! तव्हा आमच्या काळ्या रंगामुळे युरोपियन गोऱ्यांच्यापेक्षा कोणत्याही रीतीने शौर्य, धैर्य, बुद्धिमत्ता साह्य, श्रमक्षमताप्रभृति पौरुषाच्या वैयक्तिक गुणांत आम्ही लेशमात्र हीनतर ठरलेलो नाही. मग त्या काळ्या रंगास आमच्यातले व्यंग म्हणून आमच्यातील अंक अुच्चार करण्यासारखी नैसर्गिक अुणीव म्हणून आपण कोणत्या अर्थी समजावी आणि कां म्हणून मानावी ?

रमाकांत : केवळ ह्या अगदी दुय्यम अर्थीच मी ती मानतो की, त्यामुळे आपल्या शारीरिक सौंदर्यास अशतः वाध येतो ! (सौंदर्य हें माणुसकीचा कोणताही महत्त्वाचा गुण नसलें, शौर्य, धैर्य, दया, दाक्षिण्य, प्रामाणिकपणा, जनतत्परता, थोडक्यात म्हणजे शील हें जरी सौंदर्याहून शतपटीने श्रेष्ठ असा सद्गुण असलें, शील असून सौंदर्य नसले तरी ती अुणीव तुच्छ, नि सौंदर्य ओसंडत असलें तरी शील नसलें तर तें माणूस माणूस नमून राक्षसासारखे भयंकर, हें जरी खरें असलें तरी शील असूनही सौंदर्य जर असलें तर तो मनुष्य देवदूतासारखा शोभू लागतो हेही काही विसरता कामा नये.)

घनश्याम : मान्य. पण गोरेपणा म्हणजेच सौंदर्य नव्हे. सौंदर्यांतही — शारीरिक सौंदर्यांतही — शरीराची सुवक ठेवण, सुरेख अंगलट हीच नुसत्या शुभ्रतेहून, नुसत्या गोरेपणाहून अधिक नयनानंदकारी असते. आणि सुरेख अंगलटीत आणि सुवक तोंडावळघात आम्हा भारतीयांचें सौंदर्य युरोपियनांहून अेकंदरीत लवलेश कमी असत नाही. मी मघा म्हटल्याप्रमाणे डुकरें पाढरी शुभ्र असतात — हत्ती काळे असतात. पण डुक्कर तें डुक्कर — हत्ती तो हत्ती !

रमाकांत : पण हत्ती अमूनही जर तो त्यातल्या त्यात शुभ्रही असला तर तो शोभेच्या प्रश्नापुरता तरी अधिक अभिलषणीय ठरणार नाही का ? अंरावत हिमघवळ—यास्तव देवांनीही रत्न म्हटला. पाढरा हत्ती हा आम्हीही राज्यलक्ष्मीचें भूषण समजतो ! तीच गोष्ट आधुनिक शरीरसौंदर्याच्याविषयी. सुवक वा सुडौल देह्यष्टि अमूनही त्यांना, हेमगौर किंवा हिमगौर अंगकांतीची देणगी निसर्गाकडूनच लाभलेली असल्याने अेकंदर शरीरसौंदर्यांत ते श्रेष्ठ ठरतात. कारण काही झाले तरी गोरेपणा हा शरीरसौंदर्याचा अेक अनुपेक्षणीय घटक आहे आणि काळेपणा हा सौंदर्यास बाधक आहे हें नाकारण्यात काही अय नाही. सोन्यामोत्याचे अलंकार कोणा काळ्याकुट्ट निहिणीला घातले तर ती होती त्याहून चांगली दिसेल, पण

तिच्या काळ्या रंगास त्या सोन्यामोत्यांच्या तेजाने जसा थोडामा अजड्या येतो तसाच तिच्या टांबरी काळ्या छायेने त्या सोन्यामोत्यासही किंचित् कळकटपणा आल्याशिवाय राहत नाही. कोण्या भीषत् श्यामल कन्यकेला तेच सोन्यामोत्यांचे अलंकार अधिकच शोभतात आणि तीं सोनेंभोतीही सोन्यामोत्यासारखीच दिसतात, पण असाद्या सोन्यापान कन्यकेला तेच सोन्यामोत्यांचे अलंकार घातले असता तिची काति खुलते! सोदर्य जसे मांडू पाहतें! आणि सोन्याचे अलंकार तिच्या कांतीने सोन्याहूनही विथळे आणि मोठी मोत्याहूनही पाणोदार भासतात! (माणूस हा प्राण्यांचा अनेक गुणांत राजा आहे. सोदर्यांतही सुंदर प्राण्यांचा जेव्हा तो राजा शोभतो तेव्हा तें त्याच्या त्या अंकुर श्रेष्ठतेने अधिकच साजतें आणि सोदर्यांतही निसर्गाची राणी माजण्यास मानवी मुदरतेची मुवर्णप्रभ देहकांति सोन्याच्या कोंदणा-तच गुलून दिमावयास हवी. मोरासारख्या सुंदर प्राण्यास वा हरणामारख्या मुरेत मृगास असादी काळी कन्यका कुरवाळीत बुसी राहिली तर तो सुंदरतेत त्याची स्वामिनी शोभण्यापेक्षा दामीन भामू लागेल, पण मोरास वा हरिणान कोणी गोरी-पान कन्यका कुरवाळीत राहिली तर ती सोदर्यांतही त्याची राणीच माजेल!)

घनदयाम : पण मी म्हणतो निदान आपणा आर्यांचा रंग वैदिक काळात तरी हिमागारखा किंवा सोन्यागारखा गोरापान होता ही गोष्ट त्या काळच्या वैदिक धर्मावरून स्पष्ट असताही आमचा रंग पुढे भितका काळा कांपडत गेला?

रमाकांत : त्याची पुष्कळ कारणे सांगता येण्यासारखी आहेत. पण अितर कृष्णवर्णीमांतह झालेले प्रनिलोम, अनुलोम वा रंकर-रक्तबीजसंबंधप्रभृति दुष्प्रभ कारणे घगळली असता आपणा भारतीय आर्यापुरते तरी आपला गोरा रंग काळा पडण्याचे प्रमुख कारण म्हटलें म्हणजे आमच्या देशाचें अुष्णतामान हेच हांय. म्हणूनच आपल्या देशात काश्मीरसारख्या शीत प्रांतात आजही गोरापान रंग पुष्कळ प्रमाणात टिकलेला आहे—आणि मद्राससारख्या अुष्ण प्रांतात ब्राह्मणही भिल्लासारखे काळवडून गेलेले दिसतात. जे युरोपियन लोक बाजिल प्रभृति अुष्ण अमरिकेत किंवा अत्युष्ण आफ्रिकेत बसाहती करून राहिले त्यांचा गोरा रंग अेका चारपाच पिढ्यातच घ्यानात येण्यासारखा काळवडत जात आहे. मग आज पांच हजार वर्षांच्या अुष्ण वायुमानाने आम्ही भारतीय आर्य भितके काळवडलो यात काही आश्चर्य नाही

घनदयाय जर आमचा गोरा रंग अुष्ण वायुमानाने पाच हजार वर्षांत भितका काळवडला तर ती पुढच्या पाच हजार वर्षांत आफ्रिकेच्या शिड्यासारखा अगदी कोळशाप्रमाणे काळाकुट्ट होणार की काय? आणसां अेक गमतीची शंका—आज कोळशासारख्या जराणाया शिड्याच्या काळ्या रंगावर आफ्रिकेच्या भयंकर अुष्णतेचे ताप बसता बसता तो पुढे भाणिकरत्नासारखा तेजपुज होअूव अुठणार नाही कशावरून! कारण कोळशाचीच कुठे कुठे भाणिके, रत्ने होतात म्हणून अेततो!

रमाकात पण दहा हजार वर्षांनी पुढे माणिक रत्नामारखा चमकदार रंग व्हावा म्हणून आधी पाच हजार वर्षे कोळशासारखी काळीकुट्ट तोडे मिरविण्यास सिद्ध आहात का ? कोळशाचीच पुढे माणिके होतात ही तुमची कल्पित गृहीत धरून विचारतो

घनश्याम अहो, सिद्ध न होऊन करणार काय ? आपण म्हणता तसा जर अण्ण वायुमानाचा हा नैसर्गिक परिणाम असेल तर हिंदुस्थानच्या नागरिकाना दिवसदिवस अधिकाधिक काळ पडण्यावाचून गत्यंतरच नाही अत्यंत अशुल्लभ वा होओना पण शारीरिक सादर्याने हे व्यंग आम्हास केव्हाही पुसून टाकता याचयाचे नाही टिकाअपणात युरोपच्या आम्ही व्यक्तिग समान वा बरचढ असताही दिवाभूषणात नेहमीच हीन ठरणार ! कारण नैसर्गिक घातावरण कोण बदलू शकणार ?

रमाकात (निसर्गच ! अहो, निसर्गाचे मनुष्यास सोयीस्वर नसलेले नियम वदेऊन देणारा प्रतिनियम निसर्गच आम्हास अनेक वेळा पुरवीत आलेला आहे, विपास प्रतिविष आणि रोगास औषधे देत आलेला आहे !) काळ्या जातीत दान भेद पाडता यताल मनुष्याची उत्पत्ति ही चानरा वा मकटाचाच विकास मानला तर ह्या प्राण्यात काही लाल ताडाची, काही काळ्या ताडाची तर काही शुभ्र असतात ह्यावरून त्यांना मनुष्यपण येऊ लागल तस मनुष्यातही त्या बराबरपरे प्रमाणे मूठरासूनच काळा, तांबूस वा ध्वेतवण अंतरला असावा ज्या मानवजाती कधीतरी गान्या हात्या असा पुरावा मुळीच मिळत नाही, त्यांना हें स्पष्टीकरण लागू पडल पण आपल्या भारतीय आर्यांचा रंग मूळचा अगदी 'हस घवल असल्याची निश्चितिच असल्याने आपण आज काळसर जे पडत चाललो आहो ता मुख्यत्वेनून अण्ण वायुमानाचाच अर्वाचीन परिणाम असता पाहिजे, अपरिघतनीम-पणे ठाम घातेन आनुवंशाचा नाही कारण अजूनही आपल्या अनेक जातीत रपन-पीतुगिजाजितका तरी गारेपणा आणारी माणस आढळतातच अथात ज्या अर्थी सव आर्यांनाच अण्ण वायुमानात राहाव लागत असूनही अद्याप सगळेच अगदी काळे शाऊ नाहीत तर अेका कुटुंबातील माबडात सुद्धा काही युरोपाताल स्पन जिटलात सहन मिनळून जावां अितकी गोरी मुऱ नि काही काळा निपजतात त्या अर्थी भारतीय अण्णनामानाचा आमच्या मूळच्या गान्या रगावर होणाऱ्या काळ्या परिणामास हाणून पाडून त्या वातावरणातही गारेपणा टिकवू शकणाऱ्या माता

थुडू लागली. हिंदु लोक त्यांच्या भारतीय राष्ट्राची संघटना करीत असता आपण आपल्या गंदभीय राष्ट्राची संघटना न करता स्वस्थपणे कुंभाराची ओझी वाहत पडावे, याची गाढवांतील कर्त्या पुढाऱ्यांस लाज वाटू लागून त्यांनीही गाढव संघटनाची चळवळ हाती घेण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणे निरनिराळ्या रानातून भटकण असलेल्या रानटी गाढवांच्या कळषांनी आपआपले प्रतिनिधि निवडून ते नागरिक गाढवांच्या समिध्यांतून घाडावे आणि हिंदुस्थानातील कोणत्या तरी मुख्य नगरी प्रतिवर्षी अखिल भारतीय गाढव जातीचा एक राष्ट्रीय गोंधळ भरवावा असें ठरून त्यांचीं अधिवेशनंही भरू लागलीं. त्यांपैकी अगदी काल परवाच भरलेल्या ऐरा समेची माहिती आमच्या वाचकांस त्या चळवळीचें स्वरूप समजण्यासाठी खाली देत आहोत.

ही सभा भरविण्यासाठी नगराच्या कुंभारवाड्यासमोरील विस्तृत अकिरड्याचें मैदानच निश्चित करण्यात येवून ते अनेक तरुण गाढवांनी फुकून फुकून साफ करून ठेविले होतें. या सभेसाठी दोकडो प्रतिनिधि ठिकठिकाणच्या अखिल गाढवीय मजलम-अ-आमच्या शाखांकडून घाडण्यात आलेले होते. आरंभ होताच सभेच्या कार्यवाहकाने त्या जमलेल्या गाढवांत जें अत्यंत दाहणें होतें, त्याचें नांव सुचविलें आणि अनुमोदन मिळून तें सहाणें गाढव अध्यक्षपदावर विराजमान झालें. त्याच्या अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी मागितले की, 'आपलें गंदभीय राष्ट्र हें वास्तविक पाहता हिंदु-राष्ट्राच्याही आधीचें आहे. सस्कृतमध्येही पुराणानून तत्कालीन ज्या अनेक राष्ट्रांचा अल्लेख केला आहे, त्यात किरातादिक नायामहच 'गंदभाः' नावाच्या जातीचा अल्लेख येतो. खरें पाहता या भारतभूमीचें मूळचे रहिवासी आम्ही गाढवच आहोत. कारण शास्त्राच्या शोधावरून हें निश्चित झालें आहे की, मनुष्यजात ही गाढवांमंतर जन्मास आली. नव्हे, मो तर असें छातीठोकपणे मागतो की प्रत्येक मनुष्याचें मूल हें जन्मत. गाढवच अमर्त. विवृत शिक्षणाने तें पुढे गाढवपणास अंतरून मानुस-कीच्या परधर्मांत ढकलले जाते. या दृष्टीने पाहता प्रत्येक माणसाच्या मुळात या

आहे अितवेच नव्हे तर ते झुलट आपल्यातील कियेक सन्मान्य गाढव नागरिका-
सच शुद्ध करून माणुसकीची दीक्षा देत चालले आहेत। त्याच्या सघटनेचा प्रतिकार
करणे, ह आपणा सर्वां अस्सल गाढवांचे पवित्र धर्मकृत्य आहे असे आपण समजले
पाहिजे हे हिंदुलोक किती वेडगळ आहेत पहा। ते म्हणतात, 'देवाने त्यास जो
माणुसकीचा संदेश दिला आहे तोच संपूर्ण धर्म होय। त्यास मोठ्ठपूर्वक अस
विचारितो की, कोणाचे कान जास्त लाव आहेत? तुम्हा माणसाचे की, आम्हा
गाढवाचे? जर आम्हा गाढवाचे कान जास्त लाव आहेत हं तुम्हास नाकारिता येत
नाही तर मग तुमचे कान आखूड आणि आमचेच लाव करण्यात देवाचा काही
विशिष्ट हेतु आहे की नाही? तो हेतु हाच नव्हे का की तुमच्यापेक्षा आमचे कान
अधिक लाव आणि मोठ्या भाराचे असल्याने, देवाचे शब्द तुमच्यापेक्षा आम्हास
अधिक लीकर आणि अधिक पूर्णपणे भेकू यावत? तुमच्या लहान कानात देवाचा
संपूर्ण संदेश यावेना म्हणून तर मग त्याने आमच्या कानास तो संदेश संपूर्णपणे
गवेल अितवे मोठे केल ही गोष्ट अितकी स्पष्ट अमता हिंदु लोक त्याच्या माणुस-
कीसच संपूर्ण धर्म समजून आमच्या गाढवकीस अपूर्ण धर्म समजतात हा त्या
हिंदूचा केवढा गाढवपणा आहे। छे। छे। हा विचार माझ्या मनात आला की,
त्या हिंदुसघटनवाद्यांच्या वल्गनाचा मला अगदी राग येतो। त्यांस खाऊ का गिळू
अस मला हाअून त्याचा असा प्रवळ निषेध करावासा घाटतो।'

अितवे बोक्ताच सात्त्विक रागाने फुरफुरत त्या अध्यक्षांय गाढवाने चटकन
घडून आणि सभेकडे पाठ फिरवून हिंदुसघटनाचा प्रवळ निषेध करण्यासाठी अितक्या
जोरान दुगाण्या वाडल्या की, त्याच्या पुढचे ते टेवल ताडकन भुडून श्रोतृसमाजा-
वर जाऊन आदळल त्यासरशी सर्व ममासद हिंदु सघटनाचा जोराचा निषेध
करा' म्हणून अेकच गजना करीत आपआपल्या दुगाण्याही जोरान झाडू लागले
त्या राष्ट्रीय झुत्ताहाच्या भारात कोणाच्या दुगाण्या कोणास लागत आहेत, याच
कोणाही गाढवास भान अुरल नाही। ती सभा कोणत्या पक्षाची आहे ह अगदी
माहीत नसणाऱ्या कोण्या अडाणी परस्थान दखील त्या वेळेस माजलेल्या त्या
नुमत्या लाथाच्या मुवाळावरूनच विनचूकपणे सांगता आले अमत की हा ध्यानगाड-
धीय मनस जि आम चाच राष्ट्रीय गाढव असला पाहिजे तिकडे या सभागृहातील
शेकडो दुगाण्याच्या झाडण्यान आणि गजनने अधिकच अुसाहित होअून अध्यक्षांचे
व्याख्यान प्रवळ वगाने सारखे फुरफुरत चालले त्या अध्यक्षांच्या वक्तृत्वाचे विषयात
हान घरील असा त्या अुभ्या गाढव समाजात कोणीही मनुष्य नव्हता तो अेकदा
व्याख्यानाचे भारात गजू लागला की, गाढवातल्या सिंहासारखा- धोभू लागे

या गजन-तजनाच्या भारात ती सभा अशी अगदी रगून गेली अमता, अेका-
अेकी दोन चार मनुष्ये त्या सभेत अत्यंत नम्रपणान हात जोडत आत येताना

हैही त्या दुलखाचे अेर कारण आहे तरच परंतु आता मनुष्याच्या जीवनशी
अत्यंत संवद्ध असताही आज मनुष्यास ज्ञात अमणान्या सर्व शास्त्रात अत्यंत मागून
लेले असणाऱ्या त्या गभशास्त्रापडेही शास्त्रीय शाधनाचे लक्ष वेधून जाऊ लागल
आहे मनुष्याची दुची पांडविनाऱ्या ग्रंथी कोणच्या, मन्निष्वातोल कोणच्या ज्ञान-
पिडाची वा ज्ञानततूची वायें कोणची गभावर विभिन्न अन्न पाणी प्रकाण ह्याच
काय विभिन्न परिणाम घडनात अनुवगाता (हरिडिटी) परिणाम कुठपर्यंत अपरि-
वर्तनीय समजाया लागल आणि परिवर्तन (हेरिभेशन) मा त शारीरिक असा
वा मानसिक कुठे रुस होऊ शकत अित्यादि अनेक महत्वाचे शास्त्रीय सिद्धान्त
आमच्या ज्ञानाच्या आढाऱ्यात येत आहेत मुग्धा विद्या ज काणवे अपत्य हवे असले
तेच नेमक होण्याचा वैज्ञानिक निश्चितीचा नियमही सापडल्यासारखाच आहे
जन्माच्या आधीच गभाचा निगनिग्न करता येऊ लागला आहे अितकच नसून
जन्मानंतरही शास्त्रक्रियादिक अनुग्यानी लिंगपरिवर्तन अनेक प्रकारगी करण्यात आत
आहे बालपर्यंत ज्यास आपण भेटले समजून पुढून वा जाळून टाकू अशा बाहा
हृदयविषया रोगानी मेलल्याना जिवंत करता येऊ शकत फार काय, पुरष संयोगा
वाचून स्त्रियास गभसभव नि प्रजात्पादन नुसतें टोचून घेतल्यानहा लाघ्य आहे हें
गाष्ट ठां काजेनर याच्या आश्चर्यकारक प्रयोगावरून आता माय वलीच पाहिजे
अस दिसत फार नको आणखी दोनशे वर्षाच्या आत जर शास्त्रज्ञानी गभविनाना
घर अगदी नेटाचा हल्ला चढविला आणि वैज्ञानिक प्रयोगांना मारा सारखा चालू
ठेवला तर आज आपण कपडा जसा हवा तसा वनता तसा मनुष्य मागणाप्रमाणे
घडविता आला ना—अितकी बुचा पुरष की स्त्री असा रंग अशी मुद्रा, असे कंस
अितकी बुद्धि, अशी मापे घेऊन मनुष्य घडविता आण ना—तरा मला आश्चर्य
वाटणार नाही ! कारण नितग हा मनुष्यगटन ज्या अर्थी नियमांनीच करता त्या
अर्थी ते नियम समजनाच त्यात हवी ती निवड करण मनुष्यास शक्य पात्रच पाहिजे
ती शक्ति त्या नितगानेच मनुष्यात ठवला आहे असा अनेक प्रकरणा—अपवाद बजा
जाता—आजपर्यंतचा अनुभव आहे

घनश्याम परंतु अने मनुष्यनिर्मितीचे शाध ज्या ज्या शास्त्रज्ञानी लागल
रगाना रंगपरिवर्तनाचा शोध अजूनही लागत नाही यावरून ता दुपटच दिसतो
नाही का ?

रनाकात त्याच अेक कारण आहे युरोपियन वैज्ञानिकच आज संशोधनाच
नेने, ते गोरे असल्यामुळे रंगपरिवर्तनाची आवश्यकताच त्यास नसल्याने त्यानी त्या
प्रकरणी कसून यत्नच केल नाहीत पण बायोलोसारख्या अुष्टण प्रदर्शान ज गारे
वमाहतवाले काळवडू लागले आहेत त्याच लक्ष गोरा रंग टिकविण्याकडे असून
त्यानी त्या बायीं पुष्कळ प्रगति केला आहे ! काळजा अुदरावर प्रयोग करून विशिष्ट
रमायन टोचल्यान त पाढरे शुभ होतात असे सिद्ध झाल्याच अलीकडेच अकिवात

आलें. परंतु काळ्या रंगास घुमून देहाम गौरवर्ण करण्याची आवश्यकताच भारतास आज निकडीची असल्याने भारतीय वैज्ञानिकांनीच हा प्रश्न ताबडतोब हाती घेतला पाहिजे. जर ते त्यावर आपल्या वीद्विक बळाचा मारा सारखा करतील तर प्रयोगांती असं अखादें रसायन सापडल्यावाचून बहुधा राहणार नाही की, जें अंगात शीचलें असता वा गर्भांत संचविले असता या पिढीचा वा पुढील पिढ्यांचा रंग आमच्या पूर्वजांप्रमाणे पुन्हा गोरापान होऊ शकेल.

घनश्याम : सरोवरच जर असा अखादा रंगपरिवर्तनाचा शोध लागला तर मला तुमच्याहूनही अधिक आनंद होईल ! यद्यपि नीरं, धैर्यं, युक्ति, दया, दाक्षिण्य प्रभृति माणुमत्तीच्या कोणत्याही महत्त्वाच्या टिकाभू गुणांत भारतीय व्यक्ति ही युरोपियन व्यक्तीशी व्यभिचरः तुल्यबलच ठरते आणि शारीरिक सौंदर्याच्या सापेक्षतः भुपेक्षणीय असणाऱ्या दिसाभू गुणांतही देहाच्या मुखे ठेवणीत हीनतर ठरत नाही तरीही जो नमल्यास मुळीच नडत नाही, पण असल्यास हवासाच आहे तो गौरवर्णही जर आम्हांस लाभला तर सोन्याहून पिवळेच होईल ! तर मग आता प्रथम विशेषतः आमच्या भारतीय वैज्ञानिकांचें लक्ष ह्या रंगपरिवर्तनाचा शोध लावण्याकडे प्रचलपणे वेधण्याचा तुम्ही प्रयत्न करा आणि जिकडे तिकडे प्रसिद्ध जाहिराती फडकूद्यान की, 'पाहिजे ! देहाचा काळा रंग बदलून गौरा करणारें रसायन पाहिजे !' हें काम तुमचें. मी म्हटल्याप्रमाणे जो कोणी सशोधक असा जुगार घोडील त्यास देहा लक्ष रूपये निनावी पारितोषिक घाडून देण्याचें काम माझे ! माझा पत्ता मात्र कुमालाहो लागू दिला न पाहिजे !

रमाकांत : अंज्ळा, मी माझ्या कामास लागतोच म्हणून समजा पण माझाही पत्ता लागू न देता !

अमे म्हणत ते दोघेही अंधेरात वेपता झाले !

हा लेखही आमचेकडे प्रेषकाच्या पत्त्यावाचून आलेला आहे.

नाहीतरी कोणत्याही मानवी लेखाचा मूळ प्रेषक कोण याचा पत्ता कोणामही लागत नसतोच !

♦ ♦ ♦

४. गाढव संघटन

गेल्या बरेकदोन वर्षांमध्ये हिंदुसंघटनाची चळवळ जशीजशी प्रचळ होत चालली, तशीतशी मराठीच्या रामापासून तो घेत मलबार सिंधुतीरापर्यंत रामा-रानातून आणि गावागावातून विखुरल्या असलेल्या गाढव समाजात मोठी खळबळ

बुडू लागली हिंदु लोक त्याच्या भारतीय राष्ट्राची गधटना करीत अमता आपण आपल्या गदभीय राष्ट्राची गधटना न करता स्वरूपणे कुभाराची आर्षी वाहून पडावे, याची गाढवातील कर्त्या पुढाच्याम लाज वाटू लागून त्यानीही गढव सभटनाची चळवळ हाती घेण्याचे ठरविले त्याप्रमाणे निर्गनिराट्या रानातून मढवत अमलेल्या रागटी गाढवाच्या चळवानी आपचापले प्रतिनिधि निवडून ते नागरिक गाढवाच्या समिधानून घाढावे आणि हिंदुस्थानातील कोणत्या तरी मुख्य नगरी प्रतिवर्षी अखिल भारतीय गाढव जातीचा अेक राष्ट्रीय गाढव भरवावा असे ठरून त्याची अधिवेगनेही मरू लागली त्यापैकी अगदी काल परवाच भरलेल्या बेरा सभेची माहिती आमच्या वाचनास त्या चळवळीचे स्वरूप समजण्यासाठी साली देत आहोत

ही गभा भरविण्यासाठी नाराच्या कुमारवाड्याममोरील विस्तृत अुकिरड्याचे मैदानच निश्चा करण्यात येऊन ते अनेक तरण गाढवानी फुकून फुकून साफ करून ठेविले होते या गभेसाठी शेकडो प्रतिनिधि ठिकठिकाणच्या अतिर गाढवीय मजलम अि आमच्या शाखावडून घाढण्यात आलेले हात आरम होनाच सभेच्या कार्यवाहकाने त्या जमलेल्या गाढवान जे अत्यंत माहणे हात, त्याचे नाव सुचविले आणि अनुमोदन मिळून त माहणे गाढव अध्यक्षपदावर विराजमान सा त्याच्या अध्यक्षीय भाषणान त्यानी सांगितले की, 'आपल गदभीय राष्ट्र ह वास्तविक पाहता हिंदु-राष्ट्राच्याही आघाच आहे संस्कृतमध्येही पुराणातून तत्तालीन ज्या अनेक राष्ट्राचा अुनलेस वेला आहे, त्यात विरातादिक नावामहच 'गदभा' नावाच्या जातीचा अुनलेस यतो खर पाहता या भारतभूमीचे मूळचे रहिवासी आम्ही गाढवच आहोत कारण शास्त्राच्या शाखावरून हे निश्चिन सात आहे की, मनुष्यजान ही गाढवा-नंतर जन्मास आनी नव्ह, मी तर अस छातीठोकपणे सागतो की प्रत्येक मनुष्याच मूल ह जगत गाढवच असत विरून शिक्षणाने त पुढे गाढवपणास अतून माणूस-पोक्या परधमाति ठरलल जात या द्धाने पाहता प्रत्येक माणसाच्या मुलात या

आहे. अतःच नव्हे तर ते खुलट आपल्यातील कित्येक सन्मान्य गाढव नागरिका-
 राच शुद्ध करून माणुसकीची दीक्षा देत चालले आहेत ! त्याच्या सघटनेचा प्रतिकार
 करणे, हे आपणा सर्व अस्सल गाढवांचे पवित्र धर्मकृत्य आहे असे आपण समजले
 पाहिजे. हे हिंदुलोक किती वेडगळ आहेत पहा ! ते म्हणतात, 'देवाने त्यास जो
 माणुसकीचा सदेश दिला आहे तोच सपूर्ण धर्म होय ! त्यास मी वळपूर्वक असे
 विचारितो की, कोणाचे कान जास्त लाव आहेत ? तुम्हा माणसाचे की, आम्हा
 गाढवाचे ? जर आम्हा गाढवाचे कान जास्त लाव आहेत हे तुम्हास नाकारिता येत
 नाही, तर मग तुमचे कान आखूड आणि आमचेच लाव करण्यात देवाचा काही
 विनिष्ट हेतु आहे की नाही ? तो हेतु हाच नव्हे का की तुमच्यापेक्षा आमचे कान
 अधिक लाव आणि मोठ्या भोकाचे असल्याने, देवाचे शब्द तुमच्यापेक्षा आम्हास
 अधिक लोकर आणि अधिक पूर्णपणे ऐकू यावेत ? तुमच्या लहान धानात देवाचा
 सपूर्ण सदेश मावेना म्हणून तर मग त्याने आमच्या कानास तो सदेश सपूर्णपणे
 मावेल अतःच मोठे केले ही गोष्ट अतःकी स्पष्ट असता हिंदु लोक त्याच्या माणुस-
 भीसच सपूर्ण धर्म समजून आमच्या गाढवकीस अपूर्ण धर्म समजतात, हा त्या
 हिंदूचा केवढा गाढवपणा आहे ! छे ! छे ! हा विचार माझ्या मनात आला की,
 त्या हिंदुसघटनवाद्यांच्या वग्ननाचा मला जगदी राग येतो ! त्यास खाऊ का गिळू
 असे मला होऊन त्याचा असा प्रवळ निषेध करावासा वाटतो !

महत्वातीता आहे. म्हणजे आमच्या जातीची तुमच्या जाती आपण होऊन रोटीबेटी-व्यवहार देखील करतील. '

'करतील असे कसाला म्हणता ? हे आम्ही, तीं मर्बे काही आता देखील करतायाना गिद्ध आहेत. ' अन्त्याहाने तीं नवागत मनुष्ये म्हणाली. 'तुम्ही नवीन संस्था काढण्याच्या भागवहीत नव्याम पटना ? आमच्या स्वतःच्या शिक्षणसंस्था विश्वप्रेमाच्या पायावरच आम्ही धुमारलेट्या असल्याने, त्यात आम्ही मुन्नामुन्नीं 'माणुगवी आणि गाढवकी' यात काहीच फरक नाही असे शिकवीतच असतो त्यातच आपण आपल्या बुद्धिमान् गाढव मुन्नामुन्नीं घाडायें. भागसात आणि गाढवात काहीअेक फरक न मानिता सर्व ऐकाच निराकार श्रीवराचीं लेकरें घाहेत, हे सक्रिय रीतीने गिद्ध करण्याचा विडाच आम्ही अनुलया आहे. यानाठी आमच्या मुलीनी अेक विश्वप्रेमी मप स्थापित्ता जगून त्यानी प्रतिज्ञाच केल्या आहेत की, - वरीन तर गाढवालाच वरीन. नुमतया व्याख्येन विश्वप्रेम न ठेवता तें धुनि चेंच स्वभाके च गमदरीं होऊन प्रत्यक्ष आचरून दाखवीन ! '

हें ऐकताच त्या समेतील थोतूद हयांनिरेपाने अेकमहाच गर्जना करु लागला. अध्यक्षही प्रसन्न झाले आणि सर्वजणानी त्याच्या गमाजात येऊ जिव्हाणाच्या या नवागताचे मनःपूर्वक स्वागत करीत म्हटले, 'ज्या आपणान गाढवपणाचा आमच्याहूनही अधिक अभिमान घाटतो, त्या जापणास आम्ही आमच्या जातीचेच समजत आहोत. या असे या. ' अध्यक्ष म्हणाले, 'आज माणुमकीवर गाढवकीचा विजय झाला आहे. आमचे गाढव-संघटन हिंदुसंघटनाचें लवकरच नाक कापील ! आता आज वराच अुशीर झाल्याने सभा संपविली पाहिजे. ' अध्यक्षीचें मापण संपताच कापेंदाहाने अध्यक्षीचे आभार मानिले व म्हटले, 'गदंभाचार्यासारखा आमच्या गदंभीय सस्कृतीचा अभिमानी विरळाच सापडेल. त्यांच्यात आमच्या गाढवपणाचे सर्व गहाणपण अेकवटलेलें आहे. आम्हा गाढवात अितका थोर गाढव आजपर्यंत झालाच नाही त्या जातीच्या आणि त्याचप्रमाणे आम्हा गाढवाशी वेटीव्यवहारही आजच्या आज करण्याचें नीतिधैर्य ज्यानी दाखविलें त्या ह्या नवागत माणूस-गाढवाचेही मी आभार मानीत आहे. '

शेवटी गाढव-संघटनाच्या जयजयकाराच्या आकाश दुमदुमवून टाकणाऱ्या खिकाळघात ती पॅन-गाढवीय-मजलम-अि-आमची सभा विसर्जन पावली.

५. शेदाडपूरचा शिवाजी उत्सव

गेल्या पंधरवड्यात नागूजीरावाच्या जिवाची अेकच तारावळ बुडालेली होती । कारण त्याच्या वास्तव्याने पावनलेल्या शेदाडपुरात ह्या वर्षापासून शिवाजी-श्रुत्सव प्रथमच चालू करण्याचा वेत ठरला होता

महाराष्ट्रातल्या अनेक नगरातून जरी शिवाजी-श्रुत्सव गेल्या पचवीस वर्षांपूर्वीपासून होत आला असला तरी शेदाडपूरच्या नागरिकांनी आजवर त्याच्याकडे जो पाठ फिरवलेली होती ती काही त्यांना त्या श्रुत्सवाला तोंड देण्याची छाती नव्हती म्हणून नव्हे पुण्याकडे कुचेष्टेखोर लोक तसे हिणवत, पण शेदाडपूरचे नागरिक आजवर तो श्रुत्सव जो करीत नव्हते त्याच मुख्य कारण असे होत की, पहिली वित्त्येक वर्षे तो श्रुत्सव काही राशयित वतनाच्या लोकानी वाढलेली अेक जाती-जातीत वैमनस्य फैलावणारी टूम होती श्रुत्सवात भाग घेणे हे त्या वेळी सुखरूप सम्यतेचे विवा त्रिनधोक नि अनपवाद राष्ट्रभिमानाचे कृत्य समजले जात नव्हते, पण आता त्या श्रुत्सवातील विष काढीत वाढीत तो अगदी पाण्याहून पातळ, पाणी तेरा रंग कैमा - जिसम मिलेगा बैसा, असा झाला, त्यात राष्ट्रीय वाटेला त्या गाणाला आता भाग घेता येऊ लागल्यामुळे त्याला पूर्णपणे राष्ट्रीय स्वरूप आले आहे त्यात आता हिंदू मुसलमान, ख्रिश्चन, पारशी, गहुदी, अदमानी, नीग्रो, हवशी, अिराणी, तुराणी प्रभृति हिंदुस्थानातीलच काय, पण जगातील कोणच्याही जातीच्या सम्य गृहस्थाम मनमोकळ्या सुखरूपपणे, त्रिनधोक सामावता येते गव्हनर कमिशनर-देखील त्याचे अध्यक्ष होऊ वक्त्यात यानसाहेब, मुल्लाजी, पाद्री मुख्य वक्ते होण्यास नाकारोत नाहीत, अम अत्यंत शुद्ध राष्ट्रीय स्वरूप त्यास आले तेव्हा आता शेदाड-पूरच्या राष्ट्रभिमाना नागरिकाना तो हवासावाटू लागला यामुळेच पूर्वी त्या श्रुत्सवापासून दहा पावल दूर राहणाऱ्या नागूजीरावासारख्या गृहस्थानीही ह्या वर्षापासून 'शिवाजीमहाराज की जय, असे प्रकटपणे गर्जून गर्जून त्या शेदाडपूरचे यातावरण दुमदुमविण्यात दोन पावले सगळ्यापुढे राहायचाच असे नक्की ठरविले होते त्यातही नागूजीरावाचे वित्त्येक वर्षांचे श्रुत्सवात जगतासमोर प्रथमच प्रकटायचाचे होते। त्यायोगे अर शिवाजीमहाराजाविषयीचा नागूजीरावाचा अभिमान त्यांना सळो वा पळो कळून सोडता झाला श्रुत्सवाविषयी सर्व लोकात अपूर्व श्रुत्साह सचरविण्यामाटी श्रुत्सवमदळाचे ते नामवाह श्रीयुत वचिवर नागूजीराव, हे जातीने गावभर हिंडत होते, 'शिवाजीमहाराज की जय' असे धरोधर जाताना गर्जत होते परत जाताना 'माझे प्रथम काव्यगायनही ह्या सभारमात आहे' असे गुणगुणत होते

या श्रुत्सवागाठी दोन कविता रचण्याचे नायं दोन वर्षांपूर्वीच नागूजीरावाने हाती घेतले होते

दिसलीं त्यासरशी अध्यक्षांने त्यास हटकून विचारलें की, 'तुम्ही कोण ? गाढवाच्या राष्ट्रीय गोंधळात येण्यास तुम्हास कोणी परवानगी दिली ?'

'विश्वप्रेमाने !' ते गृहस्थ नम्रपणाने म्हणाले, 'विश्वप्रेमाने आवर्षित होऊन आम्ही तुमच्यात मिसळण्यासाठी आलेलो आहो मनुष्य पाय, आणि गाढव पाय, अेकाच श्रीवराची लेकरं आहेत ही माणुसकी आणि ही गाढवकी अशा धर्मा-धर्माच्या आणि सस्कृतिसस्कृतीच्या नमत्या वरपणानी वेडावलेले लोक गाढवात आणि माणसात निष्कारण वंरभाव माजवीत आहेत, ते आम्हाला समत नसल्याने आम्ही आपणास अशी विनती करतो की, यापुढे आमच्या तुमच्यात अगदी जानि-घमनिविनिष्ट भावनेने प्रेरित झालेली अेकी स्थापित व्हावी'

/ ह शब्द अंकताच अेक वृद्ध गाढव म्हणाला, "पण ह तुमचे वपट वशावरून नसेल ? ते हिंदुसघटनाचे पुरस्कर्तेही जीवमात्राच्या अेकीच्या अगाच तात्त्विक गप्पा मारीत असतात पण आम्ही जेव्हा त्याचेकडे अेकी वरण्यास गेलो आणि म्हणालो की, अेकी हवी तर तुम्ही तुमच्या माणुसकीच्या जाकुचिन सस्कृतीस सोडून आमच्या गाढवी सस्कृतीस अगीवारा तेव्हा त्याचे तें अेकाच वपट धुपडवीस आल कारण ते साफ सांगू लागले की 'गाढवांनी माणुसका घरावी, हाच अेकीचा खरा मार्ग आहे, माणसाना गाढव व्हाव हा नव्ह ! कारण मानवीय सस्कृति ही गर्दभीय सस्कृतीहून श्रेष्ठ आहे !' अशा प्रकारचे तुम्ही कोणी हिंदुसघटक नसाल वशावरून ?"

'आमच्या वतनावरून !' ती तीन चार माणसे म्हणाला 'आमच्या वतनावरून आम्ही माणस आहोत कीं गाढव आहोत याची आपण परीक्षा करै शकाल' तेव्हा अध्यक्ष म्हणाले 'वतनावरून परीक्षा करावयास फार वेळ लागता त्याविर-हित तुमच्या वतनावरून तुम्ही गाढवे का माणस' ही परीक्षा वरण्याचे ज्ञान येण्यावितका शिक्षणाचा फैलाव आमच्या गाढव ज्ञातीत अजून चालला नाही तव्हा जर तुम्ही विश्वप्रेमाने खरोखरच प्रेरित झालेले असाल, तर तुम्ही वाह्य वतनातही आमच्या गाढवी सस्कृतीप्रमाणे चालून पाहिजे गाढवांनी मनुष्यासारखे वागावे म्हणजे अेकी होशील हा हिंदुसघटनाचा धुपदेश लुचवणाचा आहे विश्वप्रेमाचा जर तुम्हास खरोखरच अम ला आला असेल तर तुम्हा माणसाना गाढव वा होऊ

विचारतो की, तुम्ही पूर्वीची हिंदूची मानवी संस्कृति सोडून आमची गाडवी संस्कृति स्वीकारण्यास सिद्ध आहात काय ?'

'हो, हो, हो विश्वप्रेमाचे अल्पनेत्र लावल्यापासून आम्हाला माणुसकीत आणि गाडवकीत काहीबेक फरक दिसत नाहीसा झाला आहे.' ते सर्व मनुष्य ओरडले

तेव्हा आनंदाने अल्लसित होऊन अध्यक्ष गर्दभाचार्य आपल्या थकिल गर्दम-
वधूस म्हणाले 'सम्य गृहस्थ हो ! पूर्वी शेकडो हिंदु आपल्या गाडवी संस्कृतीचा स्वीकार करीत आलेच आहेत या हिंदु सघटनाच्या दुष्ट चळवळीमुळे तो ओघ बराच सुकत चालला तथापि अजूनही या हिंदु मनुष्यासारखे काही मनुष्य, विश्व-
प्रेमाने का होओना, पण आपल्या गाडवी संस्कृतीचे अनुयायी हाथू अिच्छीत आहेत, ही योंड्या अत्साहाची गोष्ट नाही यापुढे या आलेल्या माणसास आपण गाडवच समजावे आणि हे मनुष्य हो, तुम्हीही यापुढे आम्हा गाडवाशी समरस होऊन जाण्यासाठी आम्ही चालतो तस वागव तर चला, तुम्ही नुसत्या मागच्या पायावर भुमे न राहता तुमचे पुढचे पाय जे तुम्ही हातासारखे धुवळून धरीत असता, तेही टेकून चारी पायावर भुमे राहा'

त्या आज्ञेसरशी ते सर्व गृहस्थ आपल्या हातास भुजीवर टेंवून चारी पाया-
वर चालू लागले परंतु त्यास प्रथम नोट चालता येओनास पाहून सर्व गाडव 'खो खो' हसू लागले अितक्यात तो वृद्ध गाडव पुन म्हणाला, 'हा ! गाडवांनी सम्यतेचे यामे अल्लघत करू नय या नवीन गृहस्थास गाडवासारखे चालायचास शिकवावे की तसे अेकालाही चालता येत नाही म्हणून हसाव ? बर, आता याचे आखूड वान आपन्मासारखे लाव केले पाहिजेत, नाही का ? ते जरा ओढले पाहिजेत तुम्हास लागणार तर नाही ना ?'

गृहस्थ म्हणाले 'छे छे, आमचे वान आजवर विल्येकानी असे ओढलेले वाहत आम्हास त्याची अगदी सवय आहे आपण आमचे वान ओढावे' तेव्हा त्या सभेतील दोघा पुढारी गाडवांनी ते वान ताडात धरून थाडे बहुत ओढलेही. परंतु ते अधिसाधिक लाज होणाच्या स्थली अधिकाधिक लालच होत आहेत हे पाहून अध्यक्ष गर्दभाचार्य किंचित् रागाने त्या वान आढणाऱ्या गाडवास म्हणाले, 'किती गाडव आहात तुम्ही, राहू द्या ते ओढून का वान वाढतात ? प्रत्यही त्या वानाचे मुळाशी बुद्यापासून पाणी घालीत जा म्हणजे ते वाढतील आता हे नवागत वधूनो, गाडव सघटनेच्या मुम्न कार्यकारी मंडळान आमच्या गाडवी संस्कृतीचा फेलाव करण्यासाठी काही शिक्षणसंस्था वाढण्याचे ठरविले आहे त्यात तुम्ही अध्यापकाचे काम कराव का ? गाडवाची मागासलेल्या जातीत गणना न होत र तुम्हा हिंदूतील तुमच्यासारख्या पुढारलेल्या जातीत गणना व्हावी अशी आमची

पण कविवर नागूजीरावांच्या त्या दोन कवितांचे वांधकाम अजूनही पुरे व्हायलाचें होतें. रचना चाललीच होती, सावित्री नागूजीरावांना मोठा बहिमान चाटे. ते म्हणत, ह्यावरून गित्पापेक्षा काव्याची श्रेष्ठता किती मोठी आहे हें कसे आपोथाप सिद्ध होतें पहा ! काव्य म्हणजे याही दगडाचुन्याचें वांधकाम नव्हे ! ताजमहाल बांधायलास जीं अनेक वर्षे लागलीं तीं काही त्याच्या गित्पास, वांधकामास, लागलीं नाहीत; तें दगडी बांधकाम काय अंका दहा दिवसांचें ! पण वर्षानुवर्षे जीं लागलीं तीं त्या ताजमहालच्या भित्तींभित्तींवर नि रावाखांबांवर जीं काव्यमय चरणे कोरलेलीं आहेत तीं काव्याचीं अक्षरे कोरण्यास होत ! तरी देखील तीं चरणे रचायचीं नव्हतीं, कुसर्ती कोरायचीं होती. पण मला तर त्या दोन कविता मुळानच रचावयाच्या होत्या. त्याचें वांधकाम पायातील घोंड्याच्या मरीपानून तो कळसाच्या दगडापर्यंत 'अंकहातो' करावयाचे होतें. (नागूजीराव 'अंकहातो' अंकटाकी ! 'असेंच' म्हणणार होते. पण त्यांच्या त्या दोन कवितांच्या वांधकामात कमीत कमी दोनशे वर्तमान टाक मिळून गेले होते; खुडाखुड झालेले अंशे वेचालीं चवरखे कामाग आले होते !)

कवि होण्याचा निश्चय नागूजीरावांनी दोन वर्षांपूर्वी जो केला त्याचें अंतें झालें होतें. नागूजीरावांना स्वतःच्या असामान्य बुद्धिमत्तेविषयी नि वर्तुत्वाविषयी असलेल्या दांडग्या आत्मविश्वासांमुळे आपण जगात कोणच्या तरी नात्याने अती-किक नांव मिळविणार असे त्यांना नेहमी वाटत असे. त्यांनी प्रथमतः प्रो. पराज-प्यांचा बडेजाव अंकून रंगलर होण्याचा निश्चय केला. पण दशांश अपूर्णाकाची घोंड दुर्दैवाने हायस्कूलमध्ये आडवी आल्यामुळे त्यांना ती वाट आरंभीच सोडावी लागली. अग्रजी चौथीत असताना त्यांनी दोन वर्षे तोत अस्तोर्ण व्हावयाचा प्रयत्न चिकाटोने केला आणि तिमेरे वर्षही ते चौथीत घालविणारच होते. पण मॅट्रिक होऊन तरी काय दस स्पडीची नोकरीसुद्धा मिळत नाही असे जेव्हा त्यांना कळलें, तेव्हा 'साठ्याच्या वर्षांपर्यंत मॅट्रिकला बसत राहीन, पण या जन्मी मॅट्रिक झाल्या-चाचून राहणार नाही,' अशी चौथीच्या मास्तरांपुढे जो कृतनिश्चयी प्रतिज्ञा ते करीत असत, ती मोडण्यास अंतिम निमित्त सापडलें नि वयाच्या चाविसाव्या वर्षी त्यांनी अग्रजी चवथीतून नांव काढून शाळा सोडली. पुढे अंका व्यापाऱ्याला सट्ट्यात खूप पैसे मिळाल्याचे अंकून त्यांनीही घरची होती नव्हती ती पुजी सट्ट्यात घातली, ती त्यातच गडप झाली. त्यांनी घेतलेल्या लॉटरीच्या तिकिटाचा तर पत्त्याचा जोडच झालेला होता आणि त्यापायी शिक्षाची चाळणी झाली होती. त्यांनी अलौकिकत्व संपादण्यासाठी मध्यंतरी अंकदा सार्वजनिक चळवळीत भाग घेतला. प्रथम फेटा फेकून देऊन खादी टोपी घातली; नंतर ती फेकून देऊन केस फिदारून चोडके हिडले. पण आधीच डोक्यावर केस फार थोडे बुरलेले असल्यामुळे टक्कल पडलेल्या त्यांच्या त्या डोक्याला त्या पक्षातही समरस होता आले नाही.

अशा स्थितीत वेंनागून गेले असता त्यांनी त्याची कहाणी त्याचे अंक मित्र छदोपत यांना सांगितली नि म्हटले, की 'मान्यात अलीक' होण्यासारखे अनेक गुण आहेत हा माझा ठाम सिद्धान्त झालेला असताही मला अजून जगात काहीच वसे होता येत नाही ! याला काय करावे !' ह अंकताच छदोपत म्हणाले, 'मित्रा, तुला काहीच होता आले नाही हें अगदी खर ना ? वेड्या, तर मग कवि होण्यास तू योग्य असलाच पाहिजेस ! तू कवि हो ! मीही असाच भटक भटक भटकलो, काहीच माघेना, तेव्हा कविता करू लागला, आणि आता पहातोसच की, मला गेल्या कविसंमेलनात त्यांनी किती गौरविले छदोपत ही अंक पदवी तरी मला शेवटी पटकवता आली !'

'हो रे हो ! पण, कविता करायची म्हणजे त्याचे शास्त्र हवे शिकायला ! जर ना दशाश अपूर्णाकिंमारखे प्रकरण त्यात पुन्हा आढवे आले ! -'

'छट !' कवितेच्या शास्त्रात अपूर्णाकाचा प्रश्नच येत नाही ! कवि हा स्वयं भवच अंक पूर्ण ! तुला मागतो अंक काव्यशास्त्राचे शास्त्र अंका सून्यामध्य ! तें पाठ वेगळे की सार पाठ केलेस ! ज्याला शास्त्रच नाही ते काव्य, ही त्याची व्याख्या, आणि 'निरकुश कवय' ह त्याच सून ! कवीचे जन्मसिद्ध-साम्रपट ! !'

'ठीक ठीक ! पण कवीला अकुश नसला तरी छदोबघनाचा लगाम तरी अमनोच ना कोणचामा ?'

'छट ! - वध ? जाळून टाक ते वधही ! तेवढीदेखील अडचण कवीना झुळू नवे म्हणून तर मी मुक्तवध नावाच्या कविमंडळाचा सभासद झालो आहे यवीना वधनच जर नाही, जर कवि जन्मजात निरकुश आहे तर पुन्हा छदाचे वधन गाळा म्हणून त्यांना मागणे म्हणजे यदतो व्याधात नव्हे काय ? तू मुक्तवध छदातच कविता वर गद्याच्या ओळी तुझा लिहिता येतात ना ! त्या सरळ न लिहिता अंका-खात्री अंक लिहीत गेलास, की मुक्तवध छट साधला !'

'वा ! ताड पण काय मुचविलीस ! अडचण पण टळली आणि कालिदासा-पामूनच्या साच्या लीकित कवीपेक्षा आपली अशी काही तरी अलीक' अपूर्वांभी पण आपल्या कवितेला लाभणार ! अडचणीवाचून अलीक'ता ! वरे, छदाचा प्रश्न सुटला, पण काही शाले तरी कवितेमध्ये शिष्टाच्या कानाला गाड लागावे अंगे सस्कृत शब्द म्हणे पुष्कळच घालावे लागतात आता मग सस्कृत येतच नाही अस नाही, पण कोणचा शब्द सस्कृत नि कोणचा असस्कृत ह आळखण तेवढे बरच जड जाते त्यातही तो भाषाशुद्धीचा कायसा अंक वाप्यळ वाद काही अपद्रवी लोक पालीत आहेत म्हणे ! त्याच्या अपद्रवामुळे ! 'दिल, ' 'आदमी' 'दुनिया' असे अगदी शुद्ध सस्कृत शब्देतील कवितेत घालण्याची चोरी झाली आहे ! आमच्या तोंडी तर छप्पन्न भाषाचे अग्रजी, अर्दू, हाटेटाट, तुर्की शब्द सिळलेले-

सट्टेवाजारात, गोदावर चार वाजारात हा बाजारी वालीच तुमच्या शुद्ध ममृता-पेक्षा किंवा किंग्ज अग्निशपशा आमच्या जास्त उपयोगी पडते ती बाजारी बोली म्हणजेच आजची माशी भाषाभाषा ! पण तीत कविता चाहेल काय ?'

'होय तर! अर, ती बाजारी बोली तुमसारच छान येते का?' तर मग वेड्या, भविष्यवाद्यांचा महान्वि होण्यात तूच आपाडो मारणार ! अर आता कोण किंवा रतो त्या भूतवागाच्या सत्कृतांग नि भाषागुढीला ? त्या शिवाजीच नि त्या चित्रदूतकराच त भाषागुढाच खापर होणार ! आता राष्ट्रीय भाषेची जागा कोण घेणार आहे माहीत ? न ज्ञानेश्वराची मराठी न टागोराची बंगाली न तुल्सीदासाची हिंदी ! ही सट्टेवाजारातील बाजारा भाषाच आता राष्ट्रपदाच्या महत्त्वावर चढणार आहे अरबी, तुर्की पारंगी, यहूदा, पुर्तुगाज फ्रच अंग्रजा-कमीत कमी अितक्या भाषांचे प्रतिनिधि शब्द तीत असणार ! त्या त्या हिंदु मुसलमान, यहूदी ख्रिश्चन प्रभृति हिंदुस्थानातील नागरिकांच्या सत्यच्या प्रमाणात प्रत्येक प्रानाताल बोलीत ते त विदेशी शब्द मूळच्या स्वदेशा भाषातून घेतूनच पाहिजेत ! अदाहरणाय बंगालातके शेकडा हिंदु शब्द अितने शेकडा मुसलमानी शब्द अितके शेकडा मुसलमान तितके शेकडा ख्रिश्चन कमनी तितक अंग्रजा-पुर्तुगीच-फ्रेंच शब्द ! त्यातही मुसलमानी समाजाचा त मागसल्ले आहेत हा अेक मोठा नदमुण, अेक मोठी अधिकाराहू धोरवी त्यानी आमच्यावर कलंग अेक मोठा अपकार असल्यामुळे त्याच्या अुद् शब्दाना विनोय प्रतिनिधित्व त्या राष्ट्रभाषेत मिळाल पाहिजे ही गोष्टही ठरलेलीच तेव्हा जर तुला खरोखरीच सट्टेवाजाराची नि चोरवाजाराची भाषा येत असेल, तर तीत पुष्कळ अुद् नि घाडे अितर शब्द असल्यामुळे तू तुझा नवी कविता घेधडक तीतच करू लाग ! टागोराची बंगाली कविता बंगाल्यावाहेर कोण वाचतो ! पण तू जर त्या भावी राष्ट्रीय भाषा होणाऱ्या अुद्गुद्गुद् वाजारा भाषेन कविता करशील तर ती तुची बाजारी कविता माया हिंदुस्थानात धरोघर वाचली जाऊन थोडक्यात म्हणजे, तू अुठ नि कविता करू

(चाल :- बाजीराव नाना । तर तुंबडीभर दाणा ॥ अशी काहीशी)

रोमान्सच्या राज्यांत चल माहं लांब मजल ॥
 प्रिये तूं पोअेट्री अँड मी अँक तुझी मजल ॥
 अिष्काने मी बेजार झालो टेंक^१ना माझी दाद ॥
 गल्लोगल्लीं शाशुटेन^२ तुझा खावी झिदाबाद ॥
 स्पीक अँक वर्ड तरी ! रडतो धाय धाय ॥
 रिक्वेस्ट नको रिजेक्टूं ही चाटिन तुझे पाय ॥
 दिलाच्या गोठ्यांत दयेची जी गाय ॥
 फुटूं दे ना पाह्या तिला ! डोंट मी^३अँनॉय ॥
 स्तोत्रे, स्वीट हाटें^४ ! तुझीं सिगतो^५धारधार
 सुदी^६ तूं माझी मी तुझा खुदाजि खिदमतगार ॥ १

या कवितेच्या 'दिग्विजय' मराठीस मूर्ख लोक पूर्वी हसले. पण आज अनेक कवि आपल्या मराठी कवितेत सुदाजी खिदमतगार आणि झिदाबाद हे शब्द बुध्दपणे खरोखरीच योजीत असतात ही गोष्ट गेल्या वर्षांतील काही मराठी मासिकें चाळताच वाचकांचे ध्यानात येतील.

त्या कवितेमुळे नागूजीरावाचें नाव कविमंडळात चमकू लागलें असले तरी त्यांना बुध्द समेत स्वतःचे काव्य स्वतःच गाऊन दाखविण्याची मधि भाषानुद्धीवाल्या जुन्या कवींच्या भत्तारागुळे आजवर कुठेही मिळाली नव्हती, ती शेदाडपूरच्या ह्या आजच्या शिवाजी-भुत्सवात शक्य तितक्या प्रचंड प्रमाणावर साजरी करण्यासाठी नागूजीरावांनी त्याचें कार्यवाहपद स्वतः स्वीकारून अँक अत्यंत मनोरंजक नि भपकेबाज कार्यक्रम आसला होता.

पण तो कार्यक्रम जुलूमडळाकडून समतयून घेताना सत्कार्याला नेहमी येतात, तसाच अनेक अडचणी आल्या होत्या. प्रथमतः त्या जिल्ह्याचे लोकप्रिय कलेक्टर मि. ब्लॅकस्टोन यांनी सर्व सरकारी नोकरांना बुद्देशून जें अँक परिपत्र (Circular) काढलें होतें, त्याचा विचारकरावा लागला. या परिपत्रात असे लिहिले होतें की —

विषयी वेचळ ऐतिहासिक चर्चा करणारे निवध, मापणे, कविता—ह्याच काय त्या नव्या बापंक्रमात समावेशिल्या. हे चळताच असवाचे अध्यक्षापद घेण्याचे स्वतः कलेक्टर महाशय मि ब्लॅन्स्टोन यांनी मान्य केले

तोच दुमरी जडवण दत्त म्हणून शुभी राहिली ! शिवाजीच्या चरित्रातील ऐतिहासिक घटनांचे वर्णन निपिद्ध नाही म्हणून नागूजी कवीने अफझुलखानवधावर कविता करावयाचे ठरविले. अगदी अतिहासाला घरून तेवढेच बोलणे, सद्य-परिस्थितीचे नाव नाही, अशी दोन कडवी रच रीती आणि त्यागमडळाच्या येऊन राववहादूर पोटाळघाच्या पूर्ण समतीने त्यांनी नवीन कार्यक्रम घातून दानविला ! त्यात अफझुलखानाच्या वधावरील आपला पोवाडाही गाविला जातील असे वाक्य नागूजीरावांनी जेव्हा उच्चारले तेव्हा अस्मात् अफझुलखानच कोणाच्या अगत सचाहून डुरवाळावा नसे डुरवळत 'Stop ! Stop that humbug' अन् कोणोसे ओरडून बुडले पाहतात तो ते सानवहादूर फाजलखान-माहेर ! अस्मचमडळाचे अपाध्यक्ष !

त्या सानवहादूर फाजलखानांनी मोडक्या तोडक्या मराठीत साफ सांगितले की,

हिस्ट्रीजिस्ट्री को आग लगा दो ! मुमत्मानाना कमीपणा येतील असे ऐकही अक्षर अस्मवात निघना यामा नये, बाफर शिवाजीचा नाम भी हम नही मुनना मागतें ! ऐकिन क्या करे ! कलेक्टरमायनी चिड्ठीच घाडली की राष्ट्रीय सोरूप-चाच कायते कार्यक्रम आहे तेव्हा तुम्ही वेशव या, म्हणून मी त्या बुदपरस्त शिवाजी का नाव तेवढा ऐकण्याचा मान्य केला ता तुमने ओ क्या बदमाशी मचायी है ! अफझुलखानाचा वध क्या ! वधनिघ आम्ही काही सुनेगे नहीं ! इतिहासच कसाला हवा, या तमाशात ! अफझुलखानानेच शिवाजीचा वध केला असा काही कविता रचून म्हणा हवा तर ! नहीं तो हम चल देंगे ! '

'हा हा ! सानवहादूरसाय ! ठरिये माफ करिये ! अैका तरार आम्ही तुमचे सारे म्हणजे मान्य करतो मग झाले ना ? '

असा निवाल राववहादूर पोटाळे ह्यांनी दिला त्यामरशी नागूजी कवीचा अफझुलखानाचा पोवाडाच काय, पण वीररसाच असे कोणतेही काव्य शिवाजीच्या इतिहासापुरते तरी निपिद्ध ठरले ! मनात चरफढत पण चरवर सीम्यपणे नागूजीराव कायवाह या नात्याने जिज्ञासले—'तर मग शिवचरित्रपर जसे शिवानी-अुसुवान काहीच बालू नव ह अुतम घडलेला इतिहासमुद्धा सांगणे घाता रद्द केले पाहिजे, नाही का ? शिवाजीविषयक हे सारे ऐतिहासिक निवध परतवितो तर ! '

राववहादूर पोटाळघांनी थोडा विचार केला नंतर ते म्हणाले, 'थावा. शिवाजीच्या चरित्रातील जो भाग सानवहादूराना नापसत तेवढा गाळला की

झालें. मुसलमानांच्या भावना न दुखवील असा भाग शिवाजीच्या चरित्रातून पुष्कळ काढता येतील, काय खानबहादूर, तुम्हीच तो निवडून घ्यावा.'

त्याप्रमाणे त्या राष्ट्रीय शिवाजी-अुत्सवात मुसलमानांच्या भावना न दुखतील असें जें शिवाजीचरित्र वाचावयाचें म्हणून खानबहादूरुच्या संमतीने ठरविले तें अेकश्लोकी रामायणाप्रमाणे अगदी चार चरणांचेंच होतें. ते असें :-

शिवाजी हा शहाजी नांवाच्या मुसलमानांच्या अेका अंकित सरदाराचा पुत्र होता. त्याच्या अजीचें नांव जिजाबाजी. तो कोणत्या तरी अेका तारखेस (सन १६२० ते १६३० च्या मध्यंतरी) अेका वर्षी जन्मला. (जन्मतिथि वर्ष वादग्रस्त असल्याने राष्ट्रीय अुत्सवात दोन्ही पक्षांना सामावता यावें म्हणून नक्की तिथि व वर्ष सांगितलीं नाहींत.) जन्मल्यानंतर बरेंच दिवस जगून तो सन १६८० त मृत्यु पावला !

या सर्वसंमत झालेल्या राष्ट्रीय शिवचरित्रावरही खानबहादूरुचा अेक अभिप्राय नांदला होता. तो असा की, शिवाजी जन्मला होच गोष्ट मुसलमानांच्या भावना दुखविते; पण राष्ट्रीय हिताकडे दृष्टि देऊन आणि कलेक्टरसाहेबांच्या शब्दास मोडू नये म्हणून, येवढ्या अुल्लेखाकडे मुसलमान बंधूंनी दुर्लक्ष करण्याची सहिष्णुता दाखवावी.

हें शिवाजीचें राष्ट्रीय चरित्र राष्ट्रीय शाळांतून शिकविण्यास हरकत नाही असा, शिवाबाबनीस रद्द वेल्यानंतर गांधीजींच्या कलान अनुसरून नागपूर राष्ट्र-भाषारामितीनेही निवांछा दिला.

परंतु नागूजी कमीपुढे जो मुख्य प्रश्न होता तो कसा सोडवावयाचा ? आता शिवाजी अुत्सवात ह्या नव्या राष्ट्रीय कसोटीस अुतरेल आणि मुसलमानांनाही मानवेल असे काय कोणत्या विषयावर करावयाचें ? इतक्यात त्यांना अेक मुक्ति पण मुक्ति मुचली ! शिवाजी-अुत्सव म्हणजे पराक्रमाचा, विभ्रमाचा. बदललेल्या परिस्थितीत विक्रमाचें अेश बदलेल; पण थोरवी बदलणारी नाहीं. तेव्हा त्याच्या परिस्थितीत जो विक्रम तो शिवाजीने केला; तसा आजच्या परिस्थितीत जो

खाली म्हणून ठेवली नव्हती ! साऱ्या जगातील न्हाव्यात इमरू करण्यात त्याने
अुच्चाक पटकावून कस भादरण्याचा हा जो विक्रम केला त्यामुळे महाराष्ट्राचे
नाव या युगातही अुज्ज्वल झाले होते युरोपातही विक्रम करतात पण युरोपातील
लोकात अमला खरीखुरी पोरपाची कृत्ये करून त्यात अुच्चाक पटकावण्याची धमक
कुठली असणार ! त्याचे विक्रम म्हणजे फार फार तर अटलांटिक महासागर
अुडून जाण्याच्या स्पर्धेत, नाहीतर अगल्याच दुसऱ्या कोणच्यातरी पोरखेळात
असणार ! विमान चांगळे असून कोणीही धुडेल ! तो यथाचा प्रताप,
पोरपाचा नष्टे ! पण चौवीस तास सारख्या विड्या ओढीत किंवा झारखा चहा
ढोशीत किंवा सारखे कस भादरात राहण्यात पुरुषशक्तीचा खरा प्रताप व्यक्त होतो
कारण तेथे यत्रवळाचा प्रश्न नसून हस्तबळाचा वा इवासबळाचा वा पोटाबळाचा
प्रश्न असतो त्यातही कस भादरण्याच्या चिकाटीत अुच्चाक पटकावण, रेकॉर्ड
करण हे तर निमळ पोरपा कृत्यच होय ! कारण की आमच्या अिकडे स्त्रिया
अनून सहसा कस कापून घेत नसल्यामुळे आणि दाढीमिशा तर त्यांना फुटतच
नसल्यामुळे चांगली गुळगुळीत जर कोणाची अुडवायची, जर कोणाची मिशी
अुतरून घायची जर दाढी अुपणायची, तर ती बहुधा पुरुषाचीच अुपटवा लागत !
कस भादरण्याच्या कृत्याचा मुख्य सबंध पुरुषाचाच असल्यामुळे तो खर खर पोरपी
कृत्य ठरत हजामतीत अुच्चाक पटकावण हाच निमळ पोरपी विक्रम ठरता ! हे
सारे विचार कवितमध्य घालायच असं योजून कवीने कायक्रमात तो भाग प्रसि
द्धही केला

चावीस तास सारखे कस भादरण्यात जागतिव अुच्चाक ज्यात पटकावला
आहे त्या इमरूविक्रम करणाऱ्या नर न्हाव्याचा गौरव ! आणि त्या बीरावरील
नागू कवीच प्रशस्तिकाव्यगायन ! या ! पहा ! अेका ! ' अशी प्रसिद्धी (गहिराती)
भडक रंगात जिवडे तिवडे फडकताच शिवाजी-अुत्सवाच्या दिवशी मडळीची
गुमती रेडारेटी चाली ! मुगीस जागा नाहा असा समाज लोटला !

त्यातहा तो राष्ट्रीय शिवाजी अुत्सव ! हिंदुच काय पण मुसलमान यहुदा,
पारसी सरकारी निमसरकारी दिनसरकारी मनुष्यमात्र चिंकार दाटले !
शिवाजी अुत्सवासच काय पण कोणत्याही प्रश्नास असं राष्ट्राय स्वरूप दिऊ असता
तो किती थोर पदास पावता ! राष्ट्रास अकी वशी आपसूक साधत त्याच तो
प्रात्यक्षिक होत !

अुत्सवाम शेवटी अकदाचा आरंभ चाला ! ~ अध्यक्ष स्वतः बलबटूर मि
अॅकस्टोन साहेब होते त्यांनी रावबहादूर पोटाळचाना शिवाजीच चरित्र
सांगायला आनापिऊ त्यांनी त वर दिलेले चार आळी चरित्र बसेबस वाचून
ताच प्रेक्षकातून हस ! हसत पुरे ! तर न्हावी कुठे ? नागू कवि अुठा ! ' म्हणून

ठरीव भावडटपणाची असतात. प्लेग का झाला ? की ठरीव धुत्तर 'बहिरोवाचे बोकड वळी थकले आहेत । मरीवाओला कोवड्या गेली पाच वर्षे पोटभर मिळाल्या नाहीत । म्हणून प्लेग आला, पटकी चेकाळली ।। पायूस पडेनासा झाला ।।।' ही झाली प्राकृत देवसकी सर्व प्रकारच्या देवसकीतील मुख्य निष्ठा, मूलतत्त्व हेच की, कोणत्याही रोगाच्या साथी, आपत्ति, सृष्टिक्षोभ ह्या घटना देवाच्या रागामुळे वा लोभामुळे घडतात ती देवाची 'लहर' होय मृष्टीचा अवाधित नियमागत 'क्रम' नव्हे, आणि त्या प्रकरणी बचावाचा अुपाय म्हणजे देवाची हाजीहाजी, पूजा प्रार्थना, याद्यादिक पारलौकिक आचारपालन, यज्ञ, घळी, अित्यादि देवताना प्रसन्न करण्याचे प्रकार, आधिभौतिक अुपाय नव्हेत, तर आधिदैविक

ब्राह्मणाना मृत्यु कां येतो ?

मनुस्मृतीत पाचव्या अध्यायाच्या आरम्भोच महर्षींनी 'अनलप्रभव भृगुम्' प्रश्न केला की, 'कथं मृत्यु प्रभवति वेदशास्त्रविदा प्रभो ? ॥' ब्राह्मणाना मृत्यु का येतो ? त्यावर भगवान भृगूनी उत्तर केले, 'श्रूयताम् येन दोषेण मृत्युविप्रान् जिघासति ॥ अनभ्यासेन वेदानाम् आचारस्य च वर्जनात् ॥ आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युविप्रान् जिघासति ॥' वेदाचा अभ्यास केला नाही, 'आचार' सोडले, अन्न 'दोष' घडला नि आळस वाढला की वेदज्ञ विप्राना मृत्यु येतो या अुत्तरात सर्व कारणे आधिदैविक कशी आहेत ह नत्काळ ध्यानात येतील, आणि म्हणूनच प्रत्यही व्यवहारात ती कशी खोटी पडतात त्याचेही आश्चर्य घाटणार नाही 'आचार' म्हणजे स्नानसध्या, पितृतर्पणादि धार्मिक आचार, 'अन्नदोष' म्हणजे काय ह लगेच त्याखालच्या दलोकातूनच सविस्तर मागितले आहे लसूण, कादा, खर्वस, खीर, प्रभृति पदार्थ विप्राने खाल्ले असता तो तत्काळ 'पणित' होतो, नंतर नरवान जातो हा अन्नदोष, आणि अज्ञा धार्मिक अर्थाच्या अन्नदोषापासून, आचारत्यागापासून आणि वेदाभ्यास न केल्यामुळे मृत्यु येतो । ह्या धार्मिक नि आधिदैविक कारणमीमासेला आधिभौतिक कारणमीमासेने, म्हणजेच विज्ञानाने अेसाद्या प्रकरणी साफ खोटे पाडले की त्या प्रकरणी 'देवसकीचा प्रात सपून 'माणुसकीचा' प्रात लागतो

लसूण, कादा नाही रोगावर अुपकारक, त्या रोगावर तो घेतल्याने ब्राह्मण मरण्याचे ते अुलट जगताने सेरुडो, हजारो ब्राह्मण कादा, लसूण, खर्वस, दोडके जन्मभर खात असता, मनुस्मृतीतील शभर सव्वासे 'अन्नदोष' प्रत्यही करीत असता दीर्घायुपी होतात, तरकाल तर केव्हाही मरत नाहीत, आणि लसूण, कादा न खाणारे तडकाफडकी साथीसाथीतून मरताना आढळतात । प्लेगची पिमू कोणी ब्राह्मण ऋग्वेद वाचीत बसला म्हणून त्याला डसावयास घोडीच थावली आहे आणि तेवड्या वेळात वेद कोणत्या कोणत्या ब्राह्मणांनी वाचला नाही त्याचा शोध काढीत

पाठका चालला तेव्हा नागू कवि लोच ओठले आणि प्रेशकाच्या वतनाच, समर्थन स्तंभखणोत शब्दामध्ये करीत म्हणाल,

‘ शिवाजीचे चरित्र अंशपूर्ण तुम्ही अजि आलेय नाही ह मी जाणता मराठी शाळेनील श्रमिक पुस्तक, इतिहास, पोवाडा, नाटक, कादंबऱ्या जे पहाव त्यात त्यात शिवाजीच चरित्र चित्ताडलेय असतेच त अेकून अेकून तुमचे कान खरोखराच विटले जाहत । शिवाजीच आजच्या राष्ट्राय कत्या पिढीय अर्जुन चाल आहे । त्यानर आता ज्यापासून आज अुपयोगी पहेल अशी स्फूर्ति मिळविता येतील असा कोणातरी अद्ययावत विक्रमा पुरय हवा हाता । आजच्या राष्ट्रीय कर्त्या पिढीला हा जुनापुराणा विक्रमी शिवाजी काय शिकविणार ? जे लोक त्याच चरित्र गातात तेच सांगतात का, आजच्या परिस्थितीत शिवाजीच्या चरित्रापासून काही शिकावयाचे असले तर हेंच का शिवाजीसारख काही भलत सलत करण्याचा शाढयपणा न करण हाच उदाहरण होय । तेव्हा पूर्ववालीन अेक थार पुरय म्हणून शिवाजीमहाराज जरी समज्ते गेले होत तरी त्याचा अुनव थरण्यापलीकडे आज त्याच्या विक्रमाचा आम्हास काय अुपयोग आहे ? आज ज्या सुधारलेल्या विक्रमाचा प्रत्यक्ष अुपयोग आहे असेच विक्रम आजच्या पिढीच्या पुढे आदश म्हणून धरावयास हवत । तगाच अेका विक्रमा थाराचा गौरव आज आम्हा करणार आहो । - तो वीर हा पहा । - (अस म्हणताच पडद्यास मारून थविण्याची अुडा मारीत नरु हाचा पुढे यतो) - हा पहा ता नरु हाची । (टाळ्याचा प्रचंड कडकडाट । त्यासरशी नागू कवि वमान भटकून ओरडतात --) त्या रायगडाचा ता पहा जुना शिवाजी । - आणि हा पहा आमच्या शेताडपूरचा अद्ययावत शिवाजी । ह्याचा वस्तरा त्या जुया शिवाजीची भवानी तरवार तळना नहती असा तळनत आहे । ह्याचा ही घोपटी अजुनाच्या अक्षय्य भात्यामहा खाता पाहावयास लावीत आहे । जर आज शिवाजी महाराज असत तर त्याना Misguided patriotism थो ती भवानी तरवार फेका देउन या नरु हाच्याचा

अनरड कड वड कड कोसळली ! — आणि तसविरोतून कवचकुडल मुकुटासहित भवानी तरवार अपसलेले प्रत्यक्ष शिवाजी महाराज 'हरहर महादेव' गर्जून अग्ने ठाकले !

महाराज सिंहासारखे गरजले —

'कोण म्हणाले आत्ता की 'जर का आज शिवाजी भिय येओल ?' हा मी जिये आलो आहे ! योग काय हवे त ?'

त्या सिंहगजनमरशी सारी सभा थरथर कापू लागला ! खानवहादुर फाजक-सानमाहेन तावा तोवा ! दगा ! फिमाद ! अस ओरडत वाक्पोठावरून अडी टाकून यात्र फुटेल तिकडे पळत सुटल राववहादुर पोटाळे सुर्चीवरच्या सुर्चीवरच घडे झाड अवेडा धोट विग्रज तो कलेक्टर ब्लकस्टोन पण त्या अदभुतासरशी अधारा गडून ताहा चक्कराग ! सुरतच्या अेका वसारीत आपण आहात मरा ठ्याच्या नग्या तरवारी चारी बाजूनी चालून येत आहत, टगल होतें त नाहीस होअन तिये पोत्याचा रास दिसत आह अस त्या घेरीत मि ब्लॅकस्टोन ह्याना भासून त त्या पोत्याच्या राशाच्या आड म्हणून टक्काखाली जावून दडल

विचारा नागू कवि ! मटकन् खागीच हक्कत होता पण महाराजांनी त्याचा अेक कान चटकन् ओढून त्यास अुभा वेग नि विचारक काय रे, मला कशाला यावे म्हणून बोगावात होतांम ? काय भक्त होतास ! अ ?'

ततत पपप करीत नागू कवि म्हणाग म म महाराज क्ष क्ष क्षमा करावी ! आपण यात्र अस ठावूक असत तर चापजमी आपत्याला वागावण्याच साहम बेल नमत ये शिग भूपाग ! अशा कविना जो तो गातो म्हणून मीही तम काहीस बालून गेला ! म म म म मला च च-च चक्कर येत आह ! पाया पडतो, कान सोडावा ! भूच्छित पटू घाव या दासाग नाही बळ !'

ठीक ! 'महाराज हेमन् — सोडतो तुम्हाला, पण ध्यानात घरा तुम्ही सारेना की जर पुहा तुम्ही कोणी कोणत्याही शिवाजी-उत्सवात 'ये म्हणून म्हट्यत तर मा शिवाजी महाराष्ट्रात पुहा खरोखरीच यमीन !'

नको ! नको ! महाराज ! दुसरी वाटल ती शिक्षा घावी, पण असली भयंकर गिदा महाराष्ट्राला दअू नव ! आम्हाला फार फार तर शिवाजी-उत्सव झेपतो पण शिवाजी झेपणार नाही ! आमच्या पिढीग हा नरु न्हावी आहे त्याचा विजय आम्हाला पुरे ! त्याचा Razor Safety त्याला किवा शेळीच्या दुधावर वाडलेल्या कुठल्याही दुसऱ्या तळपटाग आमचा शिवाजी करा, पण महाराज, आपण सिंहीच्या दुधावर वाडलेले सिंह ! आपण स्वतःच येण्याचा धाक आम्हाला बापड्याना घालू नका ! नुसते शिवाजी-उत्सव करू आम्ही हवे तितके ! —

नाही ! शेंदाडपूरच्या शेणविड्याना, तुम्हाला शिवाजी नको हें तुमचे म्हणण बरोबर आहे ! पण म्हणून तुम्ही यापुढे केव्हाही शिवाजी-उत्सव करता कामा

स्याना त्यानाच दसत चालली आहे, असे काही आढळत नाही. प्लेग, पटक्री, देवी टोचली की वेद न वाचणारे आणि मनुस्मृतीतील आचार नि अन्नदोष न मानणारे शेकडा नव्वे नव्याण्णव ब्राह्मण जगतात. अगदी वेदाभ्यासस्त सक्कनो स्नानसध्याशील, अन्नदोष सापेक्षत. अधिक टाळणारे आस्तिव ब्राह्मण प्लेग, पटक्री, देवी ह्याच्या तडाख्यासरशी जर टाचून घेतलेले नसले वा भौतिक औषधे सेविली नसली तर बहुधा शेकडा नव्वे पटापट भरतात ! हा प्रत्यक्ष, प्रत्यहीचा अनुभव मनुस्मृतीच्या 'देवसकीस' काय किंवा आमच्या कोंकणातील 'गान्हाण्याच्या' आणि गुरवाच्या देवसकीस काय, अेक धर्मभोळे खूब यापलीकडे काहीही महत्त्व देवीनासा होता

रोग, भूकप, अुत्पात हे सर्व सृष्टिक्रमाच्या अबाधित कार्यकारणभावाचे परिणाम आहेत, ते नियम आपणास ज्या प्रमाणात कळतील त्या प्रमाणात नि त्या त्या प्रकरणी सृष्टीच्या त्या अुत्पातापासून मनुष्य आपले सुरक्षण करू शकेल, देवसकीच्या प्रार्थनेने, पूजेने वा नैवेद्याने सृष्टिक्रम केव्हाही बदलू शकत नाहीत, रोगाचे औषध प्रयोगानी अमोघ ठरेले की प्रार्थना न करणारे वा धार्मिक पापपुण्य न मानणारे लोकही त्या रोगापासून बचावले जातात हे ज्ञान म्हणजेच विज्ञान. मनुष्याला झालेल्या सृष्टिनियमाच्या ज्ञानामुळे मनुष्याची सत्ता ज्या मानाने वाढते त्या मानाने देवसकीचे प्रस्थ कमी होऊन माणुसकीचे स्वामित्व प्रस्थापिले जाते. मनुष्य अनमान घपक्याच्या, देवी अुत्पाताच्या नादी न लागता निश्चित नि अमोघ अशा मानुषीय आधिभौतिक अुपायावर अवलंबू लागतो)

या अर्थी जी जी राष्ट्रे 'देवसकी'च्या धर्मभोळ्या पायरीस ओलाडून 'माणुसकी'च्या पायरीवर चढतात आणि मनुष्याच्या प्रयोगशिद्ध नि प्रत्यक्षावगम्य ज्ञानाने ओढ्या पाडलेल्या 'धार्मिक' छाप्याच्या समजुती तत्काळ सोडतात, ती राष्ट्रे सृष्टीच्या जीवनकलहात तगतात

आजच्या सर्व राष्ट्रांमध्ये जर कोणी या देवसकीच्या अनमानघपक्याच्या युगातून माणुसकीच्या विज्ञानयुगात प्रवेशले असेल, भरभराटत असेल तर ते युरोपीय जातपदच होय

पूर्वीच्या सर्व धर्मग्रंथान - मग ते वेद असोत, बायबल असो, वा पुराण असो - देवसकीच्या अनमानघपक्याचेच प्रस्थ माजलेले सापडते त्या राष्ट्री ते अगदी साहजिक होते दोनजे वर्षांपूर्वी युरोपमध्येही भूकप, रोग, अुत्पात देवाच्या रागानेच होताना, प्रार्थनेने, पूजेने तत्रमत्राने शमतात हीच रिस्ती धर्माची शिक्कण, हीच देवसकी ओकाळलेली होती लिस्वनला फ्रेंच राज्यशक्तीच्या आधी भूकप झाला तेव्हा तो प्रॉम्टेट लोकांच्या 'पापाने' झाला आणि त्याच्या प्रायश्चित्ताने शमेल अशीच दगल झाली ! प्रॉम्टेटाचा त्या पायी छळ झाला ! फ्रेंच राज्यशक्तीनंतर मात्र युरोप झपाट्याने विज्ञानवादी बनू लागले सृष्टिनियमाचे ज्ञान हेच त्यांचे

शाम्भू, हाच त्याचा धर्म होत चालला आणि देवसकीची राजवट संपून माणुसकीची राजवट चालू झाली. परिणाम हा शाश्वती, पूजा प्रार्थना, धूपदीप, धार्मिक अर्थीय पापपुण्य घाता मग मनुष्यात अगदी यमो प्रमाणात भीक घाळणारा युरोप आज सर्व मनुष्यामध्ये समय, निरोगी दार्यायुगपन्न नि जगनमग्न होऊन बसला आहे.

परंतु ख्रिस्ती देवसकीतून युरोप जसा मुला सांगत तसा आणि अजूनही झालेला नाही भारतीय हिंदु बाप, मुसलमान बाप बुद्ध हिंदु बाप, हंगरी वर्षा-पूर्वीच्या धार्मिक छापाच्या अथात ज अनमानधर्माचा सृष्टिमान नि अगाध अर्थिक आहे त्याच्या बाहेर पाऊल टाकणे हच मुळी पाप मानीत राहिल्याने ते हिंदु नि मुसलमान आजही याच भावडे देवसकीत फगळे आहेत पटकी, दबी, प्लेगप्रभृति भयकर रोगाच्या सायावर राममाण लसी दाटले वर्षापूर्वी मनुष्यास माहीत नव्हत्या मग वेद, अवस्ता, वायवर, कुराण, प्रभृति जुना धर्मग्रंथाच्या वाली त्या सायांनी हजारो भागम मृत्यूच्या झपाट्यासरती नुमती पाडून नली जात तेहा पैगवराच्याही बुद्धि बुध्ति होऊन युरोप व वायव्याच्या पातापाती त्यांनी आतागावमा, 'हा देवाचा राग' निमाज पडा, प्रार्थना पुजा तर त्यान वाम आणाय !' मुसलमाना बाटाव महमद पैगवराचा खरा नि आय पैगवर तुम्ही मानीत नाही म्हणून देवाने ही साय घाटली ! ज्या बाटाव मूर्तिपूजा रली म्हणून साय आली 'पाप' झाल हाच सायाचा निदान आणि अपाय, अपचार सृष्टीच्या वैधव्यात न पाहता, आपण रचलेल्या वैदिक ग्रंथात, त्या त्या धर्मग्रंथात पाहत ! प्रकाश, शुद्ध वायु शुद्ध पाणी, जंतुजन औषध हे प्रत्यक्ष अपचार कोणा नितक्या नटाने नागेना-वा जितक्या तावातावान जपजाप्य राततधार पीर-पगवरपूजा, ताजीत ताजीज गडेदोरे याचा अपदेश त दत त्या वेळच्या मनुष्याच्या सृष्टिज्ञानाच्या अभावी ते तितकस अस्वाभाविक नव्हत पण त्यासाठी मनुष्याची दिशाभूत ची वाली ती मात्र ह्या पटकाच्या सायीपेक्षाही मनुष्यास मारत ठगती ! भावडेपणाच्या देवसकीची 'ही साय अजूनही थावत नाही पटकीवर औषध जरा विज्ञानास सापडत, तमच या देवसकीच्या सायीवरही माणुसकाच औषध आता युरोपला तरी सापडत आहे त आपल्या अिकडेही आणून मनुष्यास टोचत पाहिजे अितर लसी अयात टोचतात भावडेपणाच्या सायीवरी ही वैनायिक लस मनुष्याच्या मनात टोचली पाहिजे देवसकाच्या दुप्परिणामाची बुदाहण यानाटीच बारवार प्रसिद्धी पाहिजेत ! पटकी प्लेग याच्या नायाप्रमाणेच या देवसकीच्या भावडेपणाची सायही शेकडो लोकांचे प्राण मृत्युमुखात कवे डककत याचा अनुभव आपल्या देशात पावलो पावली आजही यतो !

थोड्याच वाळापूर्वी रत्नागिरीकडे देवीची साय आली हिंदूमध्ये सरसहा टोचणे चालू झाले त्या लसीच्या टोचण्याने हिंदू काणी फारस दगावले नाही पण मागासलेल्या मुसलमान वस्तीत अज्ञान, अशिक्षितपणा नि धर्मभोळेपणा अेकदरीत

हिंदूपेसा अधिक त्यामुळे तशा अडाणी मुसलमान वस्तीत कोणी टोचून घेजीना-
जो तो पीरात नवस, गंडेशोरे, याच्यावर अवलंबे तोच साय वळावून पटापट
माणसे मरू लागली ज्या जाणत्या मुसलमानानी टोचून घेतले ते निरोगी राहिले,
हे प्रत्यक्ष दृश्य पाहिल्यावर देवसक्तीही सटपटली आणि ते अडाणी मुसलमानही
मरामर टोचून घेऊ लागले, याच देवमक्तीच्या भूगणामुळेच रत्नागिरी-
पट्टील दामोळे (ता सगमेश्वर) या लहानगा गावी महारवाड्यात अज महारा-
तही मोठा महार भुगळ्या त्याच्या सुदैवाने रत्नागिरीचे डि हे कलेक्टर थियुन
मुडबूरमहाशय महजगत्या त्या गावी गेले म्हणून वरे घाटे, नाहीतर त्या महार-
नाड्यात सहना मनुष्य असा राहना ना! देवसक्तीच्या आत्मघानक भूगणाना
अेक हृदयविदारक पण परिणामकारक दासला म्हणून ते वृत्त सांगी देत आहोत.

१ रत्नागिरी जिल्ह्यात दामोळे हे गाव सगमेश्वर तालुक्यात आहे या जिल्ह्या-
तील माठमोठ्या महारवाड्यांपैकी अेक महारवाडा ह्या दामोळ्यास असून त्यात
अुर्जापुरी ११० घरे नि ६०० माणसे गेल्या डिसेंबरात होती. त्या महारारंपैकी काही
महार परगावी पामावर रारपाटणाकडे गेले होते. तिकडच्या पटकीच्या रोगात ते
लागून दामोळे येथे येऊन गेले त्याच्या ससगति त्या महारवाड्यात पटकीची साय
आली पहिले दोनतीन मृत्युलागोपाठ हाताच महार लोक घाबरले त्याच्या पुरातन
समजुतीप्रमाणे 'देव' रागावला! पटकी (काँरा) हा अेक रोग आहे, ती ठराविक
रोगाणूगुळे होणे, त्या रोगागूना प्रतिकारक अशी लग टोचली की ती साय हटते
आणि भरपूर प्रकाश, स्वच्छता, शुद्ध जलवायु, वागपाणी ही त्या साथीस फैलावू न
देणारी प्रतिबंधने होत, ही साथी, मापी अुपपत्ति महाराना मागितली तरी त्यांना
असा भयकर साथीच्या गळसो थोरवीला न साजेशी मिळमिळीत वाट त्यांना त्या
साथीची जी भयकर भीति घाट, त्या भीतीचे निवचच रोमहृषक कारण जे होऊ
घनेल अशी कोणतीतरी अुपपत्ति मागणान्यालाच ते पटकीचा सरा तज्ज्ञ समजणार-
तशी कोणची तरी रोमहृषक नि रागीट अुपपत्तीच त्यांना पटणार त्या कसोटीस
२ पटकी हा अेक रोग आहे ह्या नव्या मिळमिळीत कारणास सागण्यापेक्षा पटकी ही
महामारीची मरिआजीची अेक रागीट देवता आहे, ती भयकर रागावली असून,
यकामुरामारवे तिला ठराविक वोकडाचे वळी दिले पाहिजेत, ती 'अुपघाने बरी
होणारी' नसून मंत्र, पूजा, नैवेद्य, नमस्कार, बलिदान यांनीच काय ती झाल्याम
प्रसन्न होणारी आहे अये सागणाराच सरा गुरु वाटणार डॉक्टरचा तो प्रश्नच
नव्हता पटकीची ती साथ रोग असता तर डॉक्टरचा प्रश्न! ती साथ म्हणजे चव-
ताळलेल्या बाघिणीसारखी जी रागावलेली देवता मरीआजी तिने माणसाना दिलेला
दड, वेलेली भयकर शिक्षा होती! ती रद्द करवील तर ही आमची गुरवीण, ही
सतीण, ही चेटकीण काय ती कवू शकेल कारण मरीआजीची लहर तीच काय
ती सभाळू शकते मरीआजीच्या पुढे आमचे गाहाणे कसे माढायचे ते तिलाच काय

तें ठावे मरीआजीच्या पुढे जाण्याची वविलीची सनद तिलाच काय ती मिळालेली ! त्या वंद्याला नि डॉक्टरला तिथे कोण विचारतो ! परंपरागत अशा या देवसकीच्या ठराविक भावनेप्रमाणे ते सारे महार त्याच्या महारवाड्यात त्या वेळी जी अेक संतोण होती तिला भयभीतपणे शरण गेले

देवसकीचे सारें चेटूक जाणणारी मरीआजीची महारवाड्यातील संतोण !

तिने काचा कमून मतरतर छा छूचा मारा पटकीवर करण्यास तत्काळ आरमिले त्या महारवाड्यातील घरे आतून झाडून धुवून, फिनेल शिंपडून, अुजेड पाडून निरोगी करण्याचे कारणच नव्हतें ! पटकी घरात का असते ! ती अवदसा कोणत्याही अितर माणसासारखी अगणातून अुबयावर नि अुवरा ओलाडूनच गेली तर आत जाणार ! असा गूढ विचार करून 'सतिणीने' प्रत्येक महाराच्या घरा-बाहेरच्या अगणातच पटकीस ठेवण्यासाठी पहारेकरी ठेवले—शेणाच्या तीनतीन पट्ट्यांच्या वर्तुळाचे ! ! असे मतररविलेले तीन तीन शेणाचे पट्टे प्रत्येक घराभोवती काढून मग त्यावर खडूची लहान लहान वर्तुळे ओढली अुवचापर्यंत पोचण्याच्या आघीच ती अवदसा पटकी गुदमरून नाकात तिखट जावून कासावीस व्हावी येवढ्यासाठी त्या खडूच्या वर्तुळात मिरच्या पेटवून ठेवल्या. मीठमोह्या घरावरून 'धुतहन' दृष्ट पाडून त्या मिरच्याच्या धुमीत सारसी टाकीत ती मतीण चेटुकाच्या मशाचा मारा करीत राहिली नतर तिने महारवाड्याकडे मरीआजीचे जे काही देणे घेणे हात त्याचा आढावा काढला अुसन, अुघार, गहाण, खरेदी, रोखीचे व हज्याचे अेकदर हिशोब ठिगःव त्या सतिणीने आपल्या डोक्याच्या पाटी पेन्सिली-वर करून मजावाट होता ठराविक वी, ह्यारवाड्याकडे मरीआजीचे सरासरी तीन रेडे येणे वावी निघतें अितयाधुलगडा झाल्याबरोबर त्या महारवाड्यातील थोरा-मोठ्या माणसासह मरीआजीपुढे सतिणीने नारळ ठेवून नवस वेला की, 'पटकी थावव ! आम्ही तुझे तीन रेडे लगोलग बळी देवून, मारून, मागची थवलेली वावी साफ फेडून टाकू !' त्या बाकीमाठी पटकीचा वल्फि घाडून मरीआजी जी त्या महाराचे प्राण जप्त करीत होती आणि मृत्यु त्या लिलावात त्यांना पटापट वोलण्या-वारी विवत घेत चालला होता, तो भयंकर लिलाव आता थावलाच पाहिजे असे त्या सतिणीने आश्वासिले आणि ते त्या महाराना मटल

पण अिकडे ? अिकडे घराघर लोक पटापट पटकीने मरु लागले आज सवाळी जी महार घडघाकट अुठे ती सध्यावाळच्या आत मृत्यूचे आचके देत पडे—अुद्या सवाळला जगातून नाहीसा हाजी रेच, ओकान्या, दुर्गंधि यानी त्या मूळच्याच गदळ नि आकु चित असलेल्या झोपड्या घाण घाण होवून गेल्या पण कुटूंबे त्यातच ! घोलता घोलता १९ भाणस मेली, आणि जर वेवळ देवसकीच्या अुपचाराचाच

मारा ते महार करीत राहते, तर ती पटकी त्याच्यातला भेकही मनुष्य जिवंत सोडती ना !

पण त्याच्या मुदैवाने कलेक्टर श्रीयुत मुडकूर महाशय हे नेहमीच्या फिरतीवर असता त्या गावी त्याच वेळी आले पाहतात तो महारवाड्यात कोंलरा ! पधरावीस माणसे पटापट मरूनही गेलेली ! त्या गावचा पोलिस पाटील अेक अडाणी महारच होना त्याला विचारले, तू ह्या भृत्यूचे प्रतिवृत्त का घाडले नाहीस ? आणि ह्या सकटास तोंड देण्यासाठी तावडतोय काय उपाय केलेस ? त्यान सांगितल, ' सकटास ताड देण्याम आमची सतीण आधीच सबळपणे सटत आहे, तिने घरोघर मतरलेली शेणाचीं बर्तळ अगणातून काढून पटकीला ती ओलाडून घरात येण्याची बंदी बली आहे देवीपुढे नारळ ठेवला आहे, तीन रेडे बळी देण्याचा नवस बेल आहे, देवाना गाहाणीही घातली आहेत ! ' पटकीला हटविण्यासाठी केलेल्या त्या महार मळीचा हा बडेकोट बदोबस्त पाहून त्या मुडकूर महाशयानी प्रथम त्या सतिणीला बोलाविल आणि पटकी सपेना त्या गावात पावून टाकण्याची तिशन बंदी करून गावातून काढून दिल ! या अपमाननारक आज्ञेमुळे चिडून ती देवी शक्तीने अदभुत चमत्कार करणागी चेटकी मुडकूर महाशयाच्याच भोवती शेणाचे ते तीन पट्टे आडून मगबळे ठिक्ठिकाणी त्याना आता डावून टाकेणार अशी वाणीही अटबळ करता, पण काय झाल काय की ! थरथर कापत ती सतीण मुकाट्याने चालती झाली ! त्या महारवाड्यातील आपत्तीपैकी ती 'सतीण जाताच अतट झुरली पटकी तेवडी !

तावडतोय मामलेदाराना आणि देवरुखचे सरकारी डॉक्टर माहुली ह्याना पटकीची लस घेऊन महारमडळीन टोषण्यासाठी घाडण्यात आले औपघेही नेली, पण पाहतात तो महारमडळी अेकजात झुटून पडलेली ! आम्ही टोचून घेणार नाही ! औपघानी पोट जाळायची आहेत आमचीं व्हय ? ' वाटल तितक समजाविल महार टाचून घ्यायला म्हणून घरावाहर पावून टाकीनात शेवटी सध्याकाळी निरुपायाने मामलेदार नि डॉक्टर परतल टाचण राहित पण औपघ सरी घ्या, म्हणून यनाना त्याना औपघाचे घोट देऊन ठेवले पण त्याची पाठ फिरताच महारानी औपघे गुक्चूप आतून दिली ! टोंचन घेण नाही हाच निश्चय

औपघानी पोट मान जळतील, पटकाची माय थोडीच हटणार ? औपघानी घरा व्हायला तो राग हाता की काय ? मरीआजीचा राग तो ! त्याच औपघ देवसकी त्याचा डॉक्टर ती सतीण, ती गुन्वीण, ती चेटकी ! मामलेदार झाला तरी माणूसच ना ? ह्या माणसाच्या औपघाचा, ह्या माणुसाकीची ही गोष्टच नाही, ही देवसकी आहे देवसकी ! अम भावीत महारातील मगळचा शहाण्यानी त्या मामलेदारप्रभृति सब जणाना निव्वळ मूर्खान काढल पटकी पुरवला पा हे प्राताधिकारी नकोत असा जळफळाट महारवाड्यात चाल पाला त्याच दिवशी त्या

टीचभर महारवाड्यात तीस जण पटकीने लागले। पूर्वी लागलेले पटापट मरत होणेच. देवसकीच्या शेणाच्या तिन्ही पट्ट्या ओलाडून पटकी घरोघर घुसत होतीच।

मामलेदाराचे महार अंकित नाहीत हे वळताच आपल्या हातांवाळच्या मडळीस घेऊन सकाळीच (ता ८-१-३६ला) प्रातःमहाशय श्रीयुत मुडकुर स्वतः महारवाड्यात गेले. मनघरणी करून जे वळले त्यांना तस टोचले, नाही त्यांना घरात जाऊन घेऊन टोचले. जवळ जवळ शंभर माणसे टाचणी तो रसच सपली म्हणून तावडतो. मुडकुर महाशय मोटारने रत्नागिरीस जाऊन तेथील सरकारी डॉक्टर श्री देसाजी आणि सरकारी रुग्णालयात होती नव्हती तेवढी रस नि पटकीची खोपडे घेऊन दुपारी दाभोज्याला परत आले. आगळी १३० महारांना टोचले, तांतीही लस सपली. तव्हा चारपाच वाजता प्रातःमहाशय मोटारने कोल्हापूरला गेले. सस्थानी अधिकाऱ्यांच्या सहानुभूताने तेथील मुख्य डॉक्टर राववहादूर धनवडे याचा लसोवा सारा साठा मिळवून ता ९-१-३६ ला सकाळी प्रातःमहाशय श्री. मुडकुर पुन्हा महारवाड्यात आले.

पहातात तीं पटकीचा नुसता कहर अमळग होता। जिवडे तिकडे अगुट्या रडारड, वण्ह, घावपळ। काळीबाप दोघेहि मरेले पडले आहेत भोवती लहान गुले रडारड करताहेत, जवळ कोणी नाहा, शेजारी शेजाऱ्याच काणी मरू घातल आहे। जिवडे तिकडे धाण, वचरा। त्यात त महार प्राताधिवान्यावर विथरलेले घरान यण्यास त्या सरकारी इन स्वयंसेवक डाक्टरादिक मडळीस त आडकाठी बसू लागले। पण मैतल्याची प्रेत घरातच पडलेली त्यांना खपत होती काही घरात दोन दोन तीन तीन प्रेत खोलीत फेकून फुलुपे लावून बंद केलेली नी त्या खोपटातल्या दुसऱ्या खोलीत सारा मुग्गमागस निजत वसत पडलेली होती। त्यामुळे साथ किती क्षपाट्याने महारांना पछाडीत चागळी असेल ते सांगायलासच नको अशा रिथतीत पहिली गात्र प्रेत पुरण्याचा त्यानल्या त्यात जे घट्टपुष्ट महार होत त्यांना टोचून प्रेत पुरण्यास आज्ञापित करू ते खडडे किती सगणार। यकून त्यांनी दुपारी ह थार फेकून दिगी। तव्हा स्वतः श्री पाडळकर मामलेदार आणि अितर मडळी प्रेताना धुनण्यास पुढे झाली त्याच्या या निस्सीम वळकळीचा काही परिणाम होऊन महारांताळ काही मडळीही वळला आणि अेका अर्दावर काय ता प्रेत पुरू म्हणाली ती अट म्हणजे ब्रॅडी। तही ठाकच नमजून ब्रॅडी प्रत्यकास थोडी पाजली तेव्हा प्रेत पुरली गली त्या विपारी नि घातक वातावरणात स्वयंसेवक नि सरकारी नाकर येगील घातमन गल्यान काय नवल। ती मडळीहि महारवाड्यातील त्या मृत्यूच्या जवळच्या रावावयास बचरू लागलीस पाहून स्वतः मुडकुर महाशयानी त्यांना हृदय हालवून सोडणाऱ्या शब्दात समजविले की, 'आता जर आपण पाय मागे घेऊ तर ह्या महारवाड्याच्या दुदशेस पारावार झरणार नाही भूतदया, धर्म, माणुसकी ती खीच की, ह्या अज्ञानी बापड्या अस्पृश्यांना आपण मरणाच्या जवळचात असेच

सोडून जाऊ नये ! मी तुमच्यातच आहे ! आता जे या बापड्या महाराच्या जिवाच तूच आपल्या ! आजीबाप सगेसोपरे गेलेली ही बेविल्वाणी लेकर, अनाथ तरणी, वृद्ध माणसे पहा ! मी तरी ह्यांना मरणाच्या खड्ड्यात असं जिवंत पुरू देणार नाही मी तरी ह्यांना सोडणार नाही ! पटकीत मळो तरी सोडणार नाही त्या दयाशील अधिकाऱ्याच्या डोळ्यातून टिपे गळली ! ती व्यथहि गेली नाहीत सर्वांनी तीच निश्चय केला सर्वांनी प्रथम स्वतःला टाचून घेतले, आणि महाराबाड्यात दिवसभर ते सारे थोरथोर अधिनार ! आणि अंतर स्वयंसेवक पुन्हा रावू लागले

पण त्या दिवशी रात्री महारानी निराळीच तोंड वाढली ! त्यांनी त्याच्या-तोल अगदी मरणो-मुख असे लोक बाहेर काढून दोनतीन गोठ्यात टाकून दिवस नुसतेच लागले जे वया स्थितीत होत त्यांना बरोबर घेतले, भाडीकुडी जे घेवयल ते सामान बोचव्यातून भरून डोक्यावर चढविले आणि रातीरात ते महार महाराबाडा सोडून रानावनात पळून गेले ! अुरलेली अनाथ मुलेमाणसे त्या अघाण महार बाड्यात त्या पाण पालेल्या घरात, गोठ्यात हंगवणी नि ओकारीने लडवडलेल्या कण्हत्या, मरत्या रोग्यातच मिसळलेली होती !

ता ११ ला सकाळी प्रातःमहाशयादिक मंडळी येऊन पहातात तो महार पळून गळले ! हे आयतन पालेल स्थानातर अका अर्थी सुगुण तर दुसऱ्या अर्थी भयंकर ! कारण गावोगाव ती साथ ह पळते महार पसरविणार यासाठी तावड ताव आजूबाजूच्या गावाना सवन आज्ञा दण्यात आला की दाभोळचे मनुष्य थडू देऊ नये तथीर रानावनात आजूबाजूलाच महारांना रोखून ठेवण्यात आले त्या वेळी त्या शेड्य ह आपण सहकारी शेड्ये नि शरा तेंडूलकर या हरिजन सघाच्या स्वयंसेवकाची टोळा घेऊन साहाय्यास आले तथील दोन मिशनरी शाळांगितक सातवळेकर वधु ह प्रथमपासूनच तियापाड मेहनत बरात होत या सवाना मिळून महाराच्या घराना साफ करण्यास आरंभ केला कोठार अपसून आत अवश्य तो भुजेड आणला.. आपल्या हानाने घर वाढा झाडून साफ केल्या सारतून काढल अनाथ मुलामुलींना रोग्यापासून निराळे ठेव प्रेत सारी पुरती पळून गेलेल्या महाराच्या माग जाऊन त जय फुटून फुटून वाडानुडपाखाली होने तेथ ओपध पुरविली गहार ओपधे फेकीत म्हणून दिवसानून तानदा ही सारी मंडळी त्या इरइरच्या महार टोळ्यात फेन्वा घातून ओपध समक्ष पाजू लागली अुरकल्याना टाच अगा अनेक अपाया-अपचारांना ता १५ च्या संधीस पटकीची साथ अेकदाची आटोक्यात आली ! लागले अणेपुरे समर महार वाचले अनाथ मुल दहापधरा त्यात अेक लकरु अकपे सहा महियाचे त्याच काय करावयाच हा प्रश्न होताच मिशारी त्यांना पाळाव-यास नेत पण त घमान्तराच्या अटीवरच अमणार ! तो बाही त्याचा दोष नव्हता.

कारण बोलून चालून ते मिशनच असा प्रसंग पाहून रत्नागिरी हिंदुसभेने ती सारी अनाथ महार भुले रत्नागिरीस अवश्यच तर घाडून घावी, आपण पाळू म्हणून बळविले

अतःक्यात रत्नागिरीच्या नि देवसकीच्या नागरिकांनीही त्या सकटात त्या अनाथदशा झालेल्या महार कुटुंबासाठी अेकदर ५२ पोती घान्य, नि बपडे पण घर्माये जमवून श्रीयुत मुडकुरमहाशयाकडे घाडले ते त्यांनी यथोचितपणे घाटून दिले अनाथ लेकरांना सर्वांनी विती ममतेने जोपामिल

त्या सहाने महारांनी देवसकीच्या पायी आपल्यावर मृत्यु ओढवून घेतला होता । जर वेळीच त्यांना श्रीयुत मुडकुरमहाशयासारख्या धनघाळू मज्जनाच्या 'माणुसकीने' हात दिला नसता तर ते धडतेच पटकीला धळी पडल्याबाबून राहिले नमते अतःकी घावाधाव रेली तरी पत्तास महार त्या अेकदपाशा महार-वाड्यात आठ दिवसाच्या आत पटकीने मले जवळजवळ १०० महार पटकीने पठाडून भरणाऱ्या ताडात पटता पडता वळे वळे ओढून वाडून वाचविले गेले वेळीच घटून घटून टोचल्यामुळे बाकीचे विनडाग बचावले खरोखर श्री मुडकुर-महाशय नि त्याचे सहकारी यांनी पाचशे महारांचे जीव, आपले जीव धोक्यात घालून वाचविले जिह्याचे कंठकटर श्री जागीमहाशय यांनी त्याच्या या हातापाळच्या सर्व अधिकाऱ्यांना शक्य ते पाठवळ नि प्रोत्साहनच दिले ह्या प्रकरणी तरी ह्या सर्व अधिकाऱ्यांनी सरकारी नोकर हे परोक्षरीच जनिव सेवक असावेत इ सत्त्व नि ही पदवी सार्थ केली ह त्यांना भूषणावह आहे । जे स्वयंसेवक केवळ कर्तव्य म्हणून आपण होऊन त्या सकटात जिवोपाड श्रम घेते झाले त्यांचे महत्त्व स्पृहणीय आहे

(रोग हा देवाचा राग नाही, लहर नाही म्हणूनच देवसकीचा तो विषय नव्हे प्रायनते, पूजेने, वलिदानाने देव पावून रोग बरा करीत नाही त्याच्या प्रतिवाराचे साधन धर्मशास्त्र नव्हे राग हा सृष्टिचक्राच्या अवाधित नियमाचा परिणाम आरोग्य, विद्या नि वैद्यकशास्त्र हव त्याच्या प्रतिवाराचे साधन त्यातील सृष्टिविज्ञाना-प्रमाणे मानवी उपचार वळ की रोग हटते टोचल की 'पाण्याला'ही सहसा प्लग, दवी पटकी होत नाही न टोचल तर वेदज्ञ विप्रही हजारो हजार त्या त्या रागात तडफडून मेल्याबाबून सहसा राहत नाहीत हे साधे सत्य कोणत्याही कल्पित गोष्टीपेक्षा ह्या महारवाड्यात झालेल्या देवसकी नि माणुसकीमधील झटापटीत किती परिणामकारकपणे प्रत्यक्षास येते त पहा । ते दोन्ही पथ जणू पाय प्रयोग-चालतच हेतुत तसे कसोटीस लागते (माबडो देवसकी बहुधा मृत्युकडे नेते, विज्ञान-प्रवण माणुसकी मृत्यूस बहुधा जिकते)

पटकीयरचाच नव्हे तर अस्पृश्यतेवरचाही तो अेक विजय होता !

आगली अेका दृष्टीने ही घटना मामाधिक महत्त्वाची आहे 'अस्पृश्या'ची छळाविषयी आम्ही कठारातील कठोर टीका करून जाणपर्यंत त्यांना प्रतिकारीत आला तव्हा आम्ही तिकडे कानाडाळा करू नव्हतो नाही परंतु आवडणारा-सारखा वार्ही मडळी जी स्पृश्याविषया गरतकट चिडखोस्पणा करू लागली आहेत त्याचा प्रतिवाद करण हीही कृतधनताच होणारी आहे स्पृश्यात अस्पृश्यतानिवारणार्थ जिवापाड झटणारा वर्ग कसा घाटत आहे, आपल्या 'सनाननी कुटुंबाव आप्ताचादखील असतोय पत्कन्न त्याच्या प्रेमावर पाणी मोडून अस्पृश्यतानिवारणार्थ तो वाडता वर्ग कसा प्रामाणिकपणे घटत आहे तहा ह्या दाभाळ मधीक महारवाड्यातील पटकीच्या सरटातीक वर दिल्ल्या वस्तुस्थितीवरून स्पष्ट होत नाही काय ? स्पृश्य अस्पृश्याचा कसा छळ करतात हें जस दाखविऊ पाहिजे तगच अस्पृश्यतानिवारणार्थ निरपक्षपणे झटणारा स्पृश्य वर्गहा कपाटधाने वाडत आहे हेंही स्पष्टविता कामा नय दाभाळ मध त्या महारवाड्यात स्वतःचा जाव घाक्यान घाकणाऱ्या या वरील लहान घोर मळीन भूनदयेची जशी जाणीव होती, नितकीच अस्पृश्यतेस मूकमाती दडून जात्यहाराचा विगळ तोच खरा विगळ, तस मानून अस्पृश्यतचो किंचितही किळम न मानता झटणे, अस्पृश्याचो विरोध सेवा करण, हें कतन्यही आपण करीत आहो याचोही स्पष्ट जाणाव हातीच होनी नाहातर अितर काही स्पृश्य लोक त्या महाराना नये त्या सकातही निवेनात तसे हहा शिवते ना ! पण त्या अधिवारी नि निनअधिवारी जनसेवकात असल्ल ब्राह्मण, प्रभू, मराठे वैश्य प्रभृति अनक स्पृश्यजातीय सज्जनानी आपल्या भावावहिणाची करावी तशी सेवा त्या महारवधूचा केनी, त्याच्या रेत झुट्या घाण माफ करून स्वहस्त त्याची घर मारविली प्रत पुरर्ग ओपघ दडून सवा करून त्याना मृत्यु मुखातून सोडविण्यासाठी आपण मृत्युमुखात हात घातला ! अगा बुदाहरण न वृतर कातुव ह अस्पृश्योदाराच्या कार्यास अत्यंत जुत्तेजक चाल्वावाचून राहणार नाही अस्पृश्यातही महार भग्यामाठी वा डारामाठी जी सहानुभूति दाखवीत नाही ती जे स्पृश्य दाखविनात त्याचे आभार माण्जात अस्पृश्याचही हित आहे !

(माच १९३६, किल्लेस्कर)

♦ ♦ ♦

७. अपघात की आत्मघात

‘कर, नमस्कार कर अ बाळा बडाला । अस्सा । देवबाप्पा आहे वर हा वह ।’ भिमाबाजी पाटलिणीने आपल्या दोन अडीच वर्षांच्या लहानग्यास भक्ति-भावाने वडाच्या मुळावर डोंके ठेवावयास सांगितले त्या वडास भिमाबाजी गेली आठ वर्षे, लग्न होऊन ह्या तिच्या सासरो आल्यापासून, नित्य नेमाने शभर तरी प्रदक्षिणा घातल्यावाचून जेवत नसे ती जरी त्या गावाच्या मराठी पाटलाच्या जुन्या घराण्यात दिली होती, तरी सध्या त्याच्यावडे नावापलीकडे पाटिलकी अशी नव्हती अलट अगदी निर्घन होते ते कुटुंब त्यातही दीड वर्षांपूर्वी तिचा नवरा प्लेगात वारला, तेव्हा तिचे ह् अकुलत अेक मूल घेऊन ती त्या वडाशेजारी विखुरलेल्या दहापाच झापड्यांपैकी अेका झापाच्या झापडीत राहो दिसतारात्री वेळ सापडेल तगा विड्या बुळी, नि अेका मराठा मानतवाखूवाल्या दुकानदारास त्या घरवसत्या विकून त्या तुटपुज्या जुलनावर आपले पोट भरी ती आता मध्यम वयाची होती त्या अेका लहान मुलावाचून तिला मागेपुढे कोणीही नव्हते तो वड तिचा देव,

नवा पय बांधला त्याच्या दोन्ही रांगांस नवे वड नि पिंपळ असे छान रेखून लावले फी, त्यांच्या रालग कमानीखाली तो पय म्हणजे अेताचा मुदीर्घ, कुंजासारखा भर अुन्हाळघातदेखील शीतल वाटावा. त्या वडपिंपळांच्या तिरप्याशिरप्या फाद्या प्रतिवर्षी काटून छाटून त्यांना माणसाळविलेल्या हत्तीच्या सडित धरविलेल्या चवरी-सारखे मनुष्याच्या सोयीसोयीनेच डोलत झुलत राहावयास भाग पाडले होते. वड-पिंपळ मुळासकट उपटणाऱ्या, प्रत्यही त्यांच्या फाद्या कापणाऱ्या, अेकही प्रदक्षिणा न घालणाऱ्या त्या मिशनला कोणत्याही वड-पिंपळाने 'मुले न होण्याचा' शाप कसा दिला नाही ? अुलट त्या मिदानमधली मुले अधिक गुटगुटीत नि वाडल्या संख्येचीं कशीं ? अितकेच नव्हे तर अेकदोन प्रसंगी अलीकडेच त्यांच्या बगल्यातील दोघी वाळंतिर्णीन मुरेस असे जुळे मुलगे अुपजून ते दुडूदुडू त्या माणसाळलेल्या वडपिंपळांच्या छायेत खेळत अमता त्यांना त्या तोंडलेल्या वडपिंपळावरील रागीट मुंजोवाने अेकही धोचकारासुद्धा आजपर्यंत नसा घेतला नाही ? असें भिमाबात्रीस त्या भागाच्या वर्तीने त्या गावच्या नगरसंस्थेत सभासद म्हणून निवडून गेलेले डॉ. मोहिते हे पुष्कळ वेळा विचारित आणि समजावून सांगत की, ज्या अर्थी तो वड अगदी पोखरलेला, रागीट, छायाशून्य नि पडावयास आलेला आहे त्या अर्थी त्याच्या आसपामच्या झोपड्यांवरचें ते अेक सकट टाळण्यासाठी तो पाडून अुखडून टाकणेंच अिष्ट.

डॉ. मोहिते हे भिमाबाजीचे दूरचे नातलग. त्यांना म्युनिसिपालिटीत निवडून देताना त्या विचारीला स्वतःचें मत नव्हते, तरी दोनतीन नातलगाची मते तिच्या यत्नानेच मिळाली होती. पण पुढे नगरसंस्थेत गेल्यावर डॉक्टर मोहित्यांनी आपल्या भागातील वाटा, खाळघा, अगणें, चौक स्वच्छ, विनघोरक नि रेखीव करून तिकडेच आरोग्य वाडवावें असें मनात आणून काम चालू केले. सळगेखांचा भरून वाट मुघारत्या, बोळातील धुकिरडे, घरांच्या रागामध्येच सांचलेली ड्यक्की, माजलेली झडपे राडलेले गडगे साफगुफ नि मॉटनेटके केले आणि आता

भिमबाजी पाटलिणीला तर तो तिचा पूजेचा वड पाडू पाहणाऱ्या डॉक्टर मोहित्यांचा मनरवी राग आला होता. ज्या वेळी नगरसंस्थेत तो ठराव येणार होता, त्याच्या आधीच त्या वस्तीच्या लोकांनी वड पाडून आमच्या धर्मभावना दुखवू नयेत, असा निषेधाचा ठेक अर्ज करण्याचें ठरविले होतें; आणि त्यावर सह्या घेण्याचें काम जोराने चालले होतें. त्याविरोध वड तोडावा असें म्हणणाऱ्यांचा अजंही अर्थात् व्हायचा; पण त्यावर सह्या मिळणे फार कठीण जाऊ लागल्यामुळे त्या दिवशी डॉ. मोहिते हे स्वतः घरोघर हिडून लोकांची समज घालीत होते. त्याच भागात मोडणाऱ्या त्या मिशनच्या चालक मिस ल्यूसी ह्या अमेरिकन बाजी तो वड तोडावा ह्याच मताच्या, त्याही नगरसंस्थेच्या भिन्नानरी सभासद; ह्यासाठी त्याही वड तोडण्यास अनुकूल मते मिळविण्याचें काम काढून घरोघर हिडत होत्या. परंतु वडाच्या प्रकरणापेक्षा हिंदुधर्म किती 'मुपरस्तिशस' — धर्मभोळा आणि खिन्न धर्म हान कसा धर्मभोळेपणापासून सर्वेस्वी अलिप्त, हे पुराण पाहताळाने सांगत जगण्यामध्येच मिस ल्यूसीबाजी त्या सध्याचा अपयोज अधिक पामुख्याने करीत होत्या.

भिमबाजी आपल्या मुलास वडाच्या पायथ्यावर डोके ठेवण्यास सांगून, पूजा आटोपून त्या दिगान्याच्या खाली मुलास अुतरवून जो आपल्या खोपटाशी येऊन पाहते तो मिस ल्यूसी हसतमुखाने तिचे अुभ्या असलेल्या तिला दिसल्या. वड तोडावा असा मताची सही भिमबाजीने द्यावी असे त्या म्हणाल्या तेव्हा 'मी काय तें अुघा सागेन' असें म्हणून भिमबाजीने वेळ मारून नेली. मिस ल्यूसी त्या खोपड्यातील मडळीन नेहमी मिगळे, खाभू घाटी, वायव्यलचीं गाणी गात्री, 'वडाच्या पूजेचे फळ म्हणजे हें माझे बाल' असें भिमबाजीने वोलण्याच्या औघात गहिवरून मागितले, तेव्हा मिस ल्यूसीने त्या विषयाचा ओघ आपल्या आवडत्या प्रकरणी मिळवून म्हटले 'वेडे सरें ! पण त्याचीचें ऐप मो जगलें ३ । ...

डाॅ. मोहिते थोडे हसून म्हणाले, 'मिसीमाहेव, माझ्यासारख्या खऱ्या रॅशनॅलिस्टसवधी विचाराल तर मला तुम्ही दोघाही सारख्याच धर्मभोळ्या वाटता। अहो, तुम्ही आत्ताच श्रद्धापूर्वक जे गाणे म्हणत होतात तेच वाठवा। वडाच्या प्रसादाने मुग्धा झाला हो ह्या भिमावाजीची श्रद्धा बुद्धिवादाने टाकावू ठरते हें तुमचे म्हणणे जितके खरे आहे, तितकेच कुमारी मैरीच्या पोटी देवाच्या तेजाने येशूचिस्त जन्मले हो तुमची श्रद्धामुद्धा टाकावू ठरने हेही खरे नाही काय ?'

'पण हो आमची धर्मभावना है !'

'आणि वडही ओश्वराचे प्रतीक, त्याच्या प्रसादाने मूल होते ही भिमावाजीची धर्मभावनाच आहे. ती तिची भावना खुळी आहे असे बुद्धिवादाच्या, 'रॅशनॅलिझम' च्या प्रचारार्थ जर तुम्ही सांगता आणि ते चांगलेच करता, तर त्या बुद्धिवादाच्याच वसोटीस तुमच्या धर्मभावना लावण्याचा अधिकार मलाही असला पाहिजे। अहो, पृथ्वी वादोळी आहे हें सांगणाऱ्यालाही धर्मभावना दुखवितो म्हणून पिश्रुनानी ठार केले. पृथ्वी फिरते हें मागण्याविषयीही दड झाला। फार काय अमेरिका वड शोधणाऱ्या कोलंबसामही वायसलमध्ये न सांगितलेले देश आहेत असे म्हणून आमच्या धर्मभावना हा दुखवितो, या आरोपाखाली चिस्ती धर्मगुरूनी अपराधी ठरविले नव्हते काय। धर्मभोळेपणाचा मक्ता हिंदु लोकांनाच तेवढा दिलेला आहे हो तुमची समजूत नि दोखी हाती अेक धर्मभोळेपणाच आहे तरा बुद्धिवादी ज्या ज्या समजुती अमत्य वा लोकहितास प्रत्यक्ष अपायकारक आहेत त्या त्या सुधारू शकतो, मग त्या चिस्ता अमान, मुनलमानो अमान। आणि अशा खुळ्या समजुती सर्व धर्मांतील लोकांत धर्मांचे वातडे पावटून बाकाळलेल्या आहेत हिंदूतील धर्मभोळ्या समजुती काढून त्याच्या गळ्यात मुस्लिम वा चिस्ती धर्मवेडेपणाचा घोडा बाघणे हा वाही बुद्धिवादाच्या प्रचाराचा प्रामाणिक मार्ग नव्हे !'

जितक्यात समोरच्या चर्चमध्ये अकरा बाजल्यांचे ओंके पडते मिस ल्यूसी-समोर भिमावाजी मन्मोक्कळ बालणार नाहीत असे पाटून नि घरी जाण्याची वेळ होऊन गेली म्हणून डाॅ. मोहिते भिमावाजीस 'जाता मला गेलच पाहिजे, सध्या-काळी येजीन थ।' असे मागून मिस ल्यूसीवाजीमह बालत बोलत परत गेले. भिमावाजीनाही हायम वाटले वारण त्या डाॅ. मोहि्याच्या भिडेम बळी पडण्याचे टाळीत होत्या 'वड पाडू नये' या अजावर सही मानणारे लोक आधी भेटावे अशी त्यांची विच्छा होनी

'वडदेवा, तुला पाडून टाकणाराचेच दान पडोन।' असा भिमावाजीने जात्र पूजा संपनाना रस वडाच्याच नवमही केला होता

जितक्यात पन्नीसवीस लोक आकाशाच्या पाळका घेऊन मिगाडें बकाल या वस्तीत वादळासारखे आले 'सह्या करा। खोड मोडा ह्या वडपाड्याची, तुम्ही कोणत्या

पक्षाचे । वडपाडे की वडराखे ? मनातनी की सुधारक ? असा ते लोक अवेच गडका वरील सहावर सहा घेत चाले । सही नसली तर अगठघाचे ठसे त्या वस्तीत बहुतेक वस्ती वडराखी पक्षाचीच होती । भिमाराखीही आपण होऊन सही दिला नि वडाचे त दंवत वित्ती जागृत आहे । ह आपल्या स्वतःच्या अनुभवे सर्वांना कळकळीने सांगितऱ वडेवरच्या मुनची हनुवटी वर झुचलून भिमाराखी आसव गाळीत म्हणामी 'माझ्या प्रदक्षिणाच्या वसास वडोवा पावला नि ह चाळ मला दिले । माझ्या वडाच्या वळोला फूल आले । पुढे लगेच ह्या तान्हुल्याचे वडील ऋणात धियच ज्या दिवशी वारले त्या दिवशी मा मा लोाराला ह्या वडाच्याच पायावर घातऱ नि म्हटऱ देवा वडा, आता तूच माझ्या या ठेवराला सामाळ । तुझ्या सावळात तुझ्या पायावर ह माथ मूल लहानाच मोठे होऊन वापसासारखे पाडरे गुभ्र नेम हाथीता नादू दे चिरजाव होअू द । दहापाच वेळा दहापाच येत्याजात्याना तिने तच ते सांगितऱ नि प्रत्येक वेळी कयेचा पूर्णविराम झाला की अेक असे त्या ठेवरचे दहापाच मुवे घेतले

वडराखे पक्षाचा ता घोळवा परत चालता सगळ्याच्या पुढे थी भिंगाडे वकील तावातावान प्रतिना वरीन होत की, ' ह्या वडपाड्याचे दात पाडीन तरच मी भिंगाडे । ह्या सगळ्या पाखडाचा मूळवद म्हणजे हा धर्मबुडाअू हा गोहित पण त्याचा तरी दोष काय ? अशा अस्तनीतल्या तिवायाना म्युनिसिपलिटिचीच्या अस्तनीत ठेवणारे तुम्ही मतदारच दापी आहात । आता घात का पुहा त्याना, विनवज ?

निवडणुकीत पक्षवार नि मतदार मिळवून देणारा जो साप्यातला सापा अणाय—
तो सनातन धर्म, ही त्याची व्याख्या होती

नगरमध्येच्या गर्भेत, वड पाडून, तो थोडमडावयाम आलेला पानाचा
डिगारा वाडून, गडक मरळ करवी म्हणून ठराय देण्याच्या दिवशीच वड पाडून नय
ह्या अर्थाचा शेकडो नागरिकांच्या सहाता तो अजंठा दाम्बल झाला ! वडराखे नि
वडपाहे ह्या दान पदातील चुरम अगदी विविधता गेली गडकेवस्तु जाणाऱ्या नाग-
रिकांच्या जिवावर, त्या कालमह्येच्या अच डिगा यावे त्या पावळ पननोन्मुक्त
फाट्याचे नि त्या सोडाचेही सकट तरवारीगार्या लटकते आहे हे चट्टनक समासदाना
मान्य होत पण विरोध चिघळलेला ! नेवटी अध्ययना सामोपचारान त्या
याजूच्या वस्तीची समज पाडण्याचा यत्न करण्यामाठी तिरडच्या पंचवीस पुढाऱ्यांची
सभा भरवून तडजोड करवावी असा सभासदाम अभिप्राय दिला सत अध्ययमुढा
समज पाडण्यामाठी नेमलेल्या मंडळात होतेच ही तडजोड घडता त्या मंडळेच्या
फाट्यास 'वाट बंद' म्हणून दोन्ही ताडावर पाट्या लावाव्या आणि गाड्याप्रभृति
वाहणात तरी बदा असावी, अशी सातपुरती व्यवस्था झाली ! माणमाना वाट बंद
वेली—पण तो मुकट बंद नि पडाऊ पार पाडला नाही ! वाडाच्या नावीसाठी
माणमाचो गैरसाय ! ! झाड देव, मनुष्य झाडपाला !

समजूत पाडण्यासाठी बोलायलेली सभा भरली त्या वस्तीचे पंचवीसतीस
पुढारी आणि अध्ययामुढा बरेच नगरमस्थासभानंद उपस्थित होते वडराखे पदाच
शेकडो लोक सभागृहावाहर लोकमताचा दाव पाडण्यामाठी भिंगाडें वस्तिलांनी
जमवून ठेविलेले होत स्वत मिगाडें, हरभटशास्त्रीप्रभृति मंडळी पुढारी म्हणून
समेत होता नगर सस्था-सभासद म्हणून मिस ल्यूमी नि पीरजात्रे हेही आल हाते

वड वा पाडून नये याची कारणे, सांगण्यास प्रयत्न हरभटशास्त्रा अडले, 'वड
ही देवता आहे त्यास पूजाच प्रदक्षिणाचे आणि कर्घाही तोड नय अस शास्त्र आहे
'जे हिंदु लोक वडाला तोडतील ते' पतन्ति नरके घारे' असा शास्त्राचा स्पष्ट दडक
आहे ! माऱ्या आजोबांना अक भूमि दान मिळाली घर लहानस तीवर बाघले,
पण वडाचे झाड मध्ये अस होत की त्याला टाळन घर सलग बाघण कठीण असा
अडचणीतही त झाड न तोडता घर तिरपे तिरपे बाघल, पण वड ताडला नाही
अुलट त्याच्याभोवती लहानसा चाक सोडून, कोळारानून त्याला घुराड्यासारखा
भाग वर भाकळा सोडला त्याची पान, कचरा मारा कोळारावर घराच्या आत-
बाहरही पडे, त्याला लागून असणाऱ्या भितांखाली, त्याची मुळे घमून अक भित
ढासळली ती पुन्हा बाघली, पण त्या घमपरायण ब्राह्मणाने वड पाडला नाही
आजही त्याच घरात आम्ही राहतो, आणि वडाची पूजा नैवेद्य आल्यावाचून जेवत
नाही आम्हा हिंदूंची घमभावना हें वड देणार नाही !'

‘वड तोडणे म्हणजे हिंदुधर्म अुच्छेदणे, आणि वड पूजणे म्हणजे हिंदु असणे, अशी हिंदु धर्माची अुथळ नि भिनार व्याख्या कोणत्याही ग्रंथात मला आढळत नाही’ डॉ मोहिते शातपणे बोलू लागले, ताच भिंगाडें वकील मध्येच अुठून चवताळले,

‘तशी व्याख्या तुम्हाला आढळत नसली तरी मला आढळते’ अहो वडाची भूजा जो आमच्या धर्मात सांगितली, ती काही धर्मभोळ्या अशा कोण्या वेडगळाने नव्हे, अगदी तुम्ही ज्या विज्ञानाच्या (Sciences च्या) नावाची शपथ घेता जाता, घेता, त्या विज्ञानाच्या आधारे वडाची थोरवी किती आहे ते वधा ! त्याच्या पारच्या ओपघी, त्याची छाया, त्याची पान, दूध, त्याचा अणु नि अणु अेवाद्या हुतात्म्यासारखा, मनुष्याच्या हिताला वाहिलेला आहे तो पडला तरी मरणानंतरही त्या वडाचा देह म्हणजे त्याची लाकड, फाद्या, पाचोळा आपल्या शोपड्याच्या वागास आणि चुलीच्या जळणास अुपयोगी असतात अर्थात हुतात्म्याहून परोप-कारात वड थेष्ठ आहे कारण मेल्यानंतर हुतात्म्याच्या हाडाचे घासे आमच्या शोपड्यास अुपयोगी पडत नाहीत, त्यांचा कोणचाही भाग चुलीचे सर्पण म्हणून जाळता येत नाही अहो मूर्खहो, यास्तव आमच्या त्रिकालदर्शी ऋषिवर्यांनी वडारा देव मानल, वड ओश्वराचे प्रतीक आहे ! ओश्वराची विभूति आहे ! ! वडच ओश्वर आहे ! ! जो वडा पिंपळाला तोडोळ तो हाडाचा हिंदु नव्हे ! तो मुसलमानच होय !’

भिंगाडें वकील भर रगात येभून, आणखी बोलणार हाते, पण मूळ वकने डॉ. मोहिते असता आपण मध्येच बोलत आहा, अस अध्यक्षांनी घटी वाजवून वाजवून दरडावल्यामुळे ते थोडे थक्कले, तो दुसरेच प्रकरण मध्ये आले ! - कारण हिंदु-हिंदूच्या रूढीविषयक वादात सनमतो घेणू नये, अशा सिध्दाचाराचा अवग्व मिस ल्यूसी आणि पोरजादे यानी करावा अस साधारणपणे ठरल होत पण भिंगाडें वकिलाचे शेवटचे शब्द ऐकून पोरजादे याम हसूच आवरेना ! ते खदखदा हसू लागल भिंगाडें वकील त्यामुळे चिडून विचारतात - ‘त्या तिथल्या माननीय सभा-

अितक्यात वाहेरच्या लोकांत मोठा गलगा झाला. डॉ. मोहित्यांचें भाषण अकू येमीनासें झालें. लोक दारात धुमू लागले, 'भिगाडें वकील!' म्हणून हाका-वर हाका आल्या! भिगाडें वाटच पाहत होते जणू काय त्या क्षणाची! ते ताडकन बुडून दाराशी आले आणि अेक चिड्ठी हातात घेऊन घापा टाकोत म्हणाले, 'सभा वंद करा! लोकशोभ अनावरहोंत आहे; कारण हें पहा ! ही चिड्ठी मिमाबाजी पाटलिशोकडून आली असून त्यात त्यांनी असें लिहिलें आहे की, 'जर वड पाडाल तर मी त्या जागी मरेतों अुराम करोन !' लोक ओरडत होते, 'सभा वंद करा! आम्ही वड पाडू देणार नाही !' अल्यशही 'सडजोड असकय, सभा वंद !' असें साणून बुडून गेले. 'सनातन धर्म की ज्ञ' करोत लोकही हळूहळू परतले. जो तो मिमाबाजीच्या श्रद्धेची नि देवलसीपणाची वाहवा करीत होता !

सभा अशी अुघळली तेव्हा संध्याकाळ होऊन पाऊस पडू लागला होता. तसें देखील भिगाडें वकील अेकटेच मिमाबाजीच्या घरी गेले. 'कां ? कशी विनतोड युक्ति मी मुचविली ? माझ्या सांगण्याप्रमाणे तुम्ही ती चिड्ठी लिहवून अगदी वेळे-पर घाडलीत हो मिमाबाजी ! सोळा वाणे काम झालें ! वड कोण पाडतो सें वधतो आता !'

हें भिगाड्यांचें अवमान पाहून मिमाबाजी संतोषल्या. पाऊस वाडत चालला. वकील घरी गेले. 'वडाच्या पापाची धूळ अंगारा म्हणून मुलाला लावून माझ्या बाळास वडोवा शतायुषी करो!' असें म्हणून तिने त्याला शोपी घातलें. दिवस-भर यकलेली ती वाओही तरीच शोपी गेली ! वारा नि पाऊस वाढतच गेला !

रात्रीचे वारा वाजले असतील. त्या मडकेने अेका लाव प्रवामाहून आलेली तट्ट्याची बैलागाडी अकस्मात् शिळंधार लागलेल्या त्या पावसात नि सोसाट्याच्या वाऱ्यात मानडून रेंगाळत, चापपडत चालली होती. तोंच कडाड् कडाड् अने दोन-चार आवाजावर आवाज झाले. तो सडकेवर आलेली त्या वडाची लाव फांदी तुटून भिरकावलेल्या गदेंभारखी त्या गाडीच्या तट्ट्यास लागली; बैलाचा साहेबाची शोपी वरच्यावर अडवावी तसा तो तट्ट्या अुडवून गाडीवर कोमळली; गाडीवात ठिकच्या ठिकाणी फटकाऱ्यासरशी ठार होऊन खाली पडला; तोंच त्या वडाचा तो

८. भक्तिविजयातील हरवलेला नवा अध्याय

गोष्टीचा मूळ सागाडा अगरी सत्य, घडलेली गोष्ट; पण सागताना नावेगावे माळून जरा जुळवून सांगितली गेली म्हणूनच काय ती तिला कथा म्हणावयाचे, असा जर सत्यकथा या शब्दाचा अर्थ केला तर आम्ही सागत आहो ही अेक क्षमर टक्के सत्यकथा आहे. कारण ही गोष्ट अशी अगदी खरोखरीच घडली आणि तीही अवघ्या चारपाच वर्षांपूर्वी !

ज्या विठोबाचे देवळात ती घडली ते अेक त्या नगरातील लहानसे, अेक विरळ वस्तीत बांधलेले, भडारो-मराठा अित्यादि वर्गातील कामकरी मडळी कधीकधी ज्यात जात येत, असें वापडेसे देवूळ आहे. अेक भाविक आणि निर्धन वर्गातील मध्यम वयाचा मनुष्य मात्र नेमाने त्या देवळात जाऊन विठ्ठलाची पूजा करी. दिवसभर कामधदा केल्यानंतर रात्री अेकटा दुकटा कसाही असला तरी टाळ घेऊन 'वेडेवाकडे' हे विशेषण ज्यास लागू पडेल असे भजन नित्यनेमाने करी आणि गाता गाता गुंगी आली की तिथेच अेक दुकटा निजे.

त्याच्या भावूवदातील कोण्या बाबीने त्याच्या घरादारात भाग मिळाला म्हणून माडण काढले होते तिला कोणी सांगितले, त्या भावड्या माणसाचा काटा जर वाटेवून निघेल तर ! - तो थयकर विचार तिला पटला. गुड लोकांच्या सग- तीत ती फमलेली होती, त्यांनी काही ठराविक रक्कम घेऊन तिचे ते काम पारही पाडून टाकण्याचे अंगावर घेतले !

त्या चाडळचीकडीवाचून ती मनुष्य अेरु भावडा आणि निरुपद्रवी प्राणी म्हणूनच तेथील लोकाना परिचित असे त्याचा देवलसीपणा पाहून त्याला कोणी कोणी बुवाही म्हणत. त्याच्याशी नेहमी माडण करणाऱ्या त्या वाओच्या वळणातील त्या गुड लोकांनी त्याला हाणमार करण्याच्या घमक्याही दिल्या आहेत हे अेकून् अेकदोघांनी बुवास सांगितलेही होते की, 'रात्री बेरात्री जपून राहत जा ! ती वाओटं माणसे आहेत !' पण गजेद्रमोक्षाच्या, दामाजीच्या, द्रोपदीच्या, चोखाबाच्या कवीराच्या ज्या अनेक कथाची त्याने पारायणे केली 'होती त्यातील कोणाची तरी कथा सांगून त्याने म्हणावे, 'अेकटा असलों, दुकटा असलों तरी माझा पाठोसला पादुरंगमाझी पाठ राखीलच राखील !' असे म्हणत विठ्ठलाच्या मूर्तीकडे

‘मग आताही व्हा की दोर दिवस समेत गुघारक नि तोडून टाका की ती वड ।’ पीरजादे लोचप्रियतेच्या औघात पापडून वाह्यत चालले, ‘त्या सटवेवर दोनचार माणसे दगावतील त्या वडापायी ।’ पाप धर्मवेष्टेपण वधा हें तुमच्या हिंदु लोकाच । आम्ही अंक सोडून असे अंकडे वड तोडून टाकू पण सडक आडवारा नाही. आम्हा मुसलमानात मारे ‘रॅनाल’ । शाडाची पूजा । असे म्हणून पीरजादे पुन्हा अंकदा लो लो ह्मणें । पण या वेळी ते अंकटन हातत होणे. लॉगलन डॉक्टर मोहिते पुन्हा असे राहिले नि म्हणाले,

‘तासाहय, शाडाची पूजा मुसलमानात नगते, हाडाची अंगने । वड पाडूनये, त्याने आमच्या धर्मभावना दुसावतात जसे हिंदु नुसत्या कोटिप्रमाणे भाडत आहत, पण पलीकडच्या वर्षांच जन्हा हिंदूच्या भर धर्मीतील अंका घराच्या आतल्या घोरात काही पयरींगारण बाघवाम धमत्तमाधे, काही मुसलमान पिजाच्यानी त्या परी सामाजात जाताना पाहून ती पिराची जागा आहे म्हणून घिगाणा घातला नि तें घर पाडून तिचे दगां स्थापून, निमाज पडून त्यात अडयळा होऊ नये घामाठी त्या साया हिंदु वस्तीतील बाघ वद करावीत येथपर्यंत हट्टवादाचा टप्पा गाठला, तेव्हा आपण स्वतः त्या मुसलमानाच्या म्हणण्याच्या समर्थनासाठी लाठीप्रमाने देखील भाडावयाम सिद्ध झाले होते । ती पिगाची चार हाडे समानपूर्वक तेवून काडून दुमरीकडे पुरली अमनी तर ? असा हाडापायी नित्येन राजमार्ग हिंदुस्थानात वद पाडण्यात येतात । मशिदीवस्त्र राजमार्गात मुद्धा बाघ वाजवूनयेत म्हणून प्रतिवर्षी मुसलमानाच्या दगात किती डाकी फुटतात ? तानसाहेब, धर्मवेष्टेपणा हा सर्व धर्मनुभायात आज तरी ह्या या त्या स्वस्थाने भरलेला आहे. मनुष्यहिनाच्या आड येणाऱ्या असा भागड्या धर्मभावना कोणत्याही समाजात असल्या तरी जी सुधारू अिच्छितो तोच परा बुद्धिवादी, परा धर्मभीरु । कारण धर्म म्हणजे मनुष्य समाजाच्या बुद्धाराचा, धारणाचा मार्ग । भिगाडे वकील मान्याविरुद्ध म्हणून जे बोलावयाम गेले तेच मान्या विघेयाचे समर्थक झाले । ते म्हणाले वडपूजा नि देवप्रतीक मानण्यात आमचे पूर्वज चुकले नाहीत, कारण वडपिपळ ही शूटे मनुष्यास अतिशय अपयोगी आहेत मग मी तरी जगदी तेच म्हणतो आहे । पण त्यातूनच निवणारा अपसिद्धान्तही भिगाडे यास कसा नाकारता येतील बरें ? सिद्धान्त हा की,

गाजीवंलामारणे पशु काय किवा वडपिपळासारखी झाड काय, ती मनुष्यास अत्यंत अपयुक्त असतात म्हणून त्याच्याविरुद्धी आम्हास प्रेम वाटाव, त्या प्रमाणात किंचित् पूज्यनाही वाटो त्याच संरक्षण, पालन नि कीतुकही करणे आमचे वर्तव्य, ह्या अर्थीच काय तो, ता आमचा धर्म । पण त्याचाच अपसिद्धान्तही हाच नव्हे काय की, ज्या परिस्थितीत ते पशु वा ती झाड मनुष्यास अपयुक्त देण्यास कारण हातात, तेव्हा ती पालनीय वा रक्षणीय राहत नाहीत आणि जेव्हा त्याच्या

नाशानेच मनुष्य जातीचे वा राष्ट्राचे हित साधणार असते, तेव्हा त्याचा नाश हाच मनुष्यधर्म वा राष्ट्रधर्म होणार !

‘ या पायी मनुष्ये येली तरी बड न पडला पाहिजे असे म्हणणें म्हणजे निर्मळ भूखंपणा आहे भिंगाडें वकील घानी या कृत्यास महाणपणा ठरविण्यासाठी केलेल्या बुद्धिवादाने हेंच सिद्ध केले धार्मिक अज्ञानाचे समर्थन विज्ञानाने—अद्ययावत् सायन्सने करून पाहणाऱ्या या सर्व अघंवट लोकांचे कोटिब्रह्म हें नेहमी असेच त्याच्या गळ्यात येतात ! यापेक्षा युक्तिवादाचा कोणताही ढोंगी मुखवटा न घालता या आमच्या शास्त्रोद्बोवासारखे जो चक्क सांगतो की ‘ बड हा देव आहे—त्यास तोडले तर ता आम्हास शापतो अस शास्त्र आहे, त्यास आम्ही मानतो ’ तो धर्मभोळा असला तरी लुच्चा नसतो तरी त्यास अतिशय विचारणे पुर आहे की, ‘ बडपिपळ हे पदार्थ वस्तुनच जर देव, तर ते स्वतःच कुऱ्हाडीने तोडले, आगीत जाळले, वादळात मोडले कसे जातात ! आणि त्यांना पूजले नाही वा तोडले तर, जर बडोवा किंवा मुजोगा रागावतो तर हे मुमलमान, ख्रिस्ती किंवा आमच्या-सारखे सुधारक हिंदु त्यांना वाटेर त्या दुसऱ्या आडासारखे भाणसाच्या सोयीसाठी तोडीत वा जाळीत अमता ते आमचे काहीअेक वाकडे वस करीत नाहीत ? ’

‘ अहो डॉक्टर, तुम्ही वायाची भाडता आहा ! बडपिपळ देव अस मी तरी कुठे म्हणालो ? हे नारेभावनचे खेळ शास्त्र चक्क सांगत ‘ न काष्ठे न च पापाणे न शिलाभाम् न च मृणये । भावे हि विद्यते द्रवो तस्मात् भावो हि वारणम् ॥ ’ आम्ही बडाच्या ठायी बडाबाबी भावना ठेवून पूजतो म्हणून आम्ही तोडले वा आम्हांस पाप लागत, पाप नाश करते, पण ख्रिश्चन, मुसलमान बडापिपळाना मुळी पाडच मानतात, ते त्यान देवी भावना ठेवीतच नाहीत, म्हणून त्यांनी बडपिपळ तोडले तर त्यांना पाप लागत नाही, देव त्यांना बड दत्त नाही ! बड आमच्या नवसास पावतो

अितक्यात वाहेरच्या लोकान मोठा गलगा झाला डॉ मोहित्याचे मापण अंकू येजीनागे झाले लोक दारात घुमू लागले, 'भिगाडें वकील!' म्हणून हाका-
वर हाका आल्या! भिगाडें वाटच पाहत होते जणू वाय त्या क्षणाची! ते ताडकन
बुडून दाराशी आले आणि अेक चिठ्ठी हातात घेवून धापा टाकीत म्हणाले, 'समा
बद करा! लोकशोभ अनावर होत आहे, कारण हे पहा! ही चिठ्ठी भिमाबाजी
पाटलिगोवडून आली असून त्यात त्यानी असे लिहिले आहे की, 'जर बड पाडाल
तर मी त्या जागी मरेतो बुवाड करीन!' लोक ओरडत होते, 'समा बद करा!
जाम्ही बड पाडू देणार नाही!' अध्यक्षही 'तडजोड अशक्य, समा बद!' असे
सांगून बुडून गेले. 'सनातन धर्म की जू' करोत लोकही हळूहळू परतले जो तो
भिमाबाजीच्या श्रद्धेची नि देवल्सीपणाची वाहवा करीत होता!

समा अशी बुधळली ने हा सध्याकाळ होवून पाळूम पडू लागला होना तरी
देखील भिगाडें वकील अेकटेच भिमाबाजीच्या घरी गेले 'का? कशी विनतोड
युक्ति मी सुचविली? माझ्या सागण्याप्रमाणे तुम्ही ती चिठ्ठी लिहवून अगदी वेळे-
वर घाडलीत हो भिमाबाजी! सोळा आणि काम झाले! बड कोण पाडनो ते
बघतो आता!'

हे भिगाडयांचे अवसान पाहून भिमाबाजी सतोपत्या पाळूम वाढत चालला.
वकील घरी गेले 'बडाच्या पायाची घूळ अगारा म्हणून मुलाला लावून माझ्या
वाळास बडोवा शतायुषी करो!' असे म्हणून तिने त्याला शोपी घातले दिवस-
भर थकलेली ती बाजीही तशीच शोपी गेली! बारा नि पाळूम वाढतच गेला!

रात्रीचे बारा वाजले असतील त्या सडकेने अेका लाव प्रवासाहून आलेली
तट्ट्याची वैलागाडी अवस्मात् शिळयार लागलेल्या त्या पावमात नि गासाट्याच्या
वान्यात मापडून रेगाळत, चाचपडत चालली होती! तोव कडाड कडाड असे दोन-
चार आवाजावर आवाज झाले ती सडकेवर आलेली त्या बडाची लाव फादी मुटून
भिरकावलेल्या गदमारखी त्या गाडीच्या तट्ट्यास लागली, अेखाद्या साहेबाची
टोपी वरच्यावर बुडवावी तसा तो तट्ट्या बुडवून गाडीवर कोसळली, गाडीवान
ठिकच्या ठिकाणी फटकान्यासरशी ठार हावून खाली पडला, ताच त्या बडाचा तो
मुळारी तिळमिळा झालेला अच सोट जुलट वानूस कोल्मडून पायच्याच्या झोप-
' बघावर पडला!

'अग बाजी न!' अशी किकाळी त्या छप्परमितीमुढा वामळलेल्या झोप-
डीतून आली! ती किकाळी भिमाबाजीचीच होती! कासळलेल्या झाडलावडा-
खाली निचे डोक फुटले हाने, आणि त्या बडाच्या सोटाखाली, हाय हाय! निचे तें
लेकल चेदामेदा होवून गेल होतें!

८. भक्तिविजयातील हरवलेला नवा अध्याय

गोष्टीचा मूळ सागाडा अगदी सत्य, घडलेली गोष्ट, पण सांगताना नावेगावे गाळून जर जुळवून सांगितली गेली म्हणूनच काय ती तिला कथा म्हणावयाचे, असा जर सत्यकथा या शब्दाचा अर्थ केला तर आम्ही सांगत आहो ही अेक शहर टक्के सत्यकथा आहे कारण ही गोष्ट अशी अगदी खरोखरीच घडली आणि तीही अवघ्या चारपाच वर्षांपूर्वी !

ज्या विठोबाचे देवळात ती घडली ती अेक त्या नगरातील लहानसे, अेक विरळ वस्तीत बांधलेले, भडारी-नराटा भित्यादि वर्गातील कामकरी मंडळी वर्गीकधी ज्यात जात येत, असे वापडेसे देमूळ आहे अेक भाविन आणि निघन वर्गातील मध्यम वयाचा मनुष्य मात्र नेमाने त्या देवळात जाऊन विठ्ठलाची पूजा करी दिवसभर कामधदा केल्यानंतर रात्री अेकटा दुकटा कसाही असला तरी टाळ घेऊन 'वेडेबाकडे' हे विदोषण ज्यास लागू पडेल असे भजन नित्यनेमाने करी आणि गाता गाता गुंगी जाली की तिथेच अेक दुकटा निजे

त्याच्या भायूत्रदातील वाण्या वाअीने त्याच्या घरादारात भाग मिळवा म्हणून भाडण काढले होते तिला कोणी सांगितलं, ह्या भावड्या गाणसाचा काटा जर वाटेतून निघेल तर '— तो भयार विचार तिला पटला गुड लोकांच्या संग-
तीत ती पगलेली होती, त्यानी काही ठराविक रक्कम घेऊन तिचे स काम पारही पाडून टाकण्याचे अगायर घेतले !

आहे सोन, तो मोहळा लगेच प्रत्यक्ष न पाहता म्हणे कोर्टाला बुघीर होशील म्हणून मध्यानाळी जायू ! सध्यानाळपर्यंत मूर्तीचे रडे बंद झाले तर ? ते नाही नाही. यातीलमहात्मय, आता चलायचे डॉ विचान्यावडे, नि त्यांना घेऊन विठो-बाच्या देवळावडे !'

सर्वांनी ' हो हो चलाय ! ' म्हणून मोठा गिल्ला घेऊन तेच ठरले सोत, मोरे नि पादुरगगाव घवौल डॉ विचान्यावडे निघाले नाही मडळीही यरोवर चालली.

मागनि सवाळच्या गाळेतून गुटलेली, दुपारच्या गाळेस जाणारी मुन्मुली, बाजारातील घवे, येतीजाती मडळी, जो तो दुमन्यास विचारीत तरी हाता वा सागत तरी होता-तीच अद्भुत गोष्ट, विठोबा रडतो आहे !

पादुरगरावास घाटू लागल, आपण ज्ञानाग-नुकारामाच्याच देवल्सो काळात क्षणभर वावरत आहोत ! रेडा वेद बोलतो आहे ! पडरीनायाचे देवूळ फिरले आहे ! देव जनीयरोवर दळत आहेत ! रोहिदासावरोवर जांडे शिवत आहेत ! अशी अद्भुत वृत्ते त्या काळी लोक अकस्मात असेच अत्तेजित होऊन सागत असतील ! त्या विचारात तन्मय होता होता त्यास वाटले, ' अहाहा ! जर आज अेक्षादे महिपति असते ! या बुवाच्या या भक्तिविजयाचे आणि देवाच्या या रड-ण्याचे त्यांनी किती रसाळ वणन केले असते ! ' त्याचे चित्त त्या विचारात अितके तल्लीन झाले, की चालता चालता, महिपति आज अमते तर त्यांनी जो रसाळ अध्याय लिहिला असता त्यातील काही सभवनीय ओव्या जुळत चाललेल्या देखील त्यास दिसू लागल्या ! मनातल्या मनात तो त्या वाचू लागले - ' ॐ नमोजी पडरीराया ! अतक्यं समता अतक्य भाया ! भक्नु खे देवराया ! रत्नपुरीं रडलासी ॥१॥ धन्य धन्य तो बुवा सत ! ज्याचेनि वारणे भगवत ! कटी ठेवूनिया हस्त ! रहत राहावा ॥२॥ सता गाठानी मारेकरी ! धाव घाली घावावरी ! दव त्या

जे घडत त्याचा अलंगडा आपल्या ज्ञात कार्यकारणसंघाने रावता आला नाही म्हणजे त्यास आपण चमत्कार म्हणतो अितकच त्याचे चमत्कारित्व मनुष्यास सृष्टीचे नव नियम अजून कळके अस आम्ही समजत नाही अलंगडा आम्ही म्हणतो, सृष्टीच्या विवरूपाच्या नखाचेही पुरते दर्शन अजून आम्हा मनुष्यास ज्ञाले नाही पूर्ण रूप दिसणे तर असंभवनीय ! तव्हा चमत्कारास बाव हा नेहमीच असणार प्रका घडले त चमत्कारिक की साधे हा नाही , प्रश्न आहे तो हा की, घडले म्हणून जे म्हणतात त तसच घडल आहे की काय ? बरे, तो बुवा जिवत झाला, रक्तसाव आपण होऊन बस झाला, ती वातपी अगदी पक्की का ?

‘ अगदी पक्की ! बुवा खडखडीत बरा हाअून बसला आहे स्वत सिव्हिल सर्जन डॉक्टरांनी ताडान वोट घातल, आश्चर्याने शेकडो लोक पाहून आले ! ’ मारे अत्तेजित स्वरात म्हणाले बुवा विठोवास नेहमी आळवीत “ जेथे जावी तेथे तू आज्ञा मागातो, वागविशी हाती घरानिया ॥ ’ त सुगोच नाही ! ”

‘ बाबा, हे अलेख मो वोलवल्याप्रमाणे स्वत सिव्हिल सर्जन महाशय ! ’ या, या ! प्रथम ह गागा की, त बुवा बसे आहेत ? ’

हॉ विचान्याच्या या प्रश्नाने जरा अचका वाटल्यासारखे पाहत सिव्हिल सर्जन म्हणाले, कोणता बुवा ? ते सवाळी सुनाच प्रवरण माजले तो बुवा की काय ? का त्याची येवढी चौकशी ? आम्ही रुग्णालयान त्याला आणला तोच

आहे तोंच, तो सोहळा लगेच प्रत्यक्ष न पाहता म्हणे कोर्टाला बुशीर होजील म्हणून संध्याकाळी जाऊ ! संध्याकाळपर्यंत मूर्तीचिं रहें बंद झालें तर ? तें काही नाही. वकीलमहाशय, आता चलायचें डॉ. विचार्यांकडे, नि त्यांना घेवून विठो-वाच्या देवळाकडे !'

सर्वांनी 'हो हो चलाच !' म्हणून मोठा गिल्ला केला. तेच ठरलें. सोत, मोरे नि पांडुरंगराव वकील डॉ. विचार्यांकडे निघाले. काही मंडळीही वरोवर चालली.

मागनि सकाळच्या शाळेतून सुटलेली, दुपारच्या शाळेस जाणारी मुलेंमुली, बाजारातील यवे, येतीजाती मंडळी, जो तो दुसऱ्यास विचारीत तरी होता या सांगत तरी होता - तीच अद्भुत गोष्ट, विठोवा रडतो आहे !

पांडुरंगरावास वाटू लागले, आपण ज्ञानोवा-चुकारामांच्याच देवलसी काळीत क्षणभर वावरत आहोत ! रेडा वेद बोलतो आहे ! पंडरीनाथाचें देवूळ फिरलें आहे ! देव जनीवरोवर दळत आहेत ! रोहिदासावरोवर जोडे शिवत आहेत ! अशी अद्भुत वृत्ते त्या काळी लोक अकमेकांस असेच भुत्तेजित होवून सांगत असतील ! त्या विचारात तन्मय होता होता त्यांस वाटले, 'अहाहा ! जर आज अेखावे महिपति असते ! या बुवाच्या या भक्तिविजयाचें आणि देवाच्या या रडण्याचें त्यांनी किती रसाळ वर्णन केलें असतें !' त्यांचें चित्त त्या विचारात अितरें तल्लीन झालें, की चालता चालता, महिपति आज अमते तर त्यांनी जो रसाळ अध्याय लिहिला असता त्यातील काही संभवनीय ओव्या जुळत चाललेल्या देखील त्यास दिसू लागल्या ! मनातल्या मनात ते त्या वाचू लागले - 'ॐ नमोजी पंडरीराया । अतर्क्यं ममता अतर्क्यं माया । भक्तदुःखे देवराया । रत्नपुरीं रटलासी ॥१॥ धन्य धन्य तो बुवा संत । ज्याचेनि कारणे भगवंत । कटी ठेवूनिया हस्त । रडत राहावा ॥२॥ संता गाठोनी मारेकरी । घाव घाली घावाकरी । देव त्या दुःखे राठळीं । रडू लागले ॥ ३ ॥ भक्तिविजयातील या नव्या अध्यायाची अशी

जे घडते त्याचा बुलढा आपल्या ज्ञात कार्यकारणसंबंधाने लायता आला नाही म्हणजे त्यास आपण चमत्कार म्हणतो अितबच त्याचे चमत्कारित्व मनुष्यास सृष्टीचे सव नियम अजून वळते असे आम्ही समजत नाही बुलढ आम्ही म्हणतो, सृष्टीच्या विद्वत्त्वाच्या नखाचेही पुरते दर्शन अजून आम्हा मनुष्यास झाले नाही. पूर्ण रूप दिसणे सर असंभवनीय ! तेव्हा चमत्कारास धाव हा नेहमीच असणार. प्रश्न घडले ते चमत्कारिक की साधे हा नाही , प्रश्न आहे तो हा की, घडले म्हणून जे म्हणतात ते तसेच घडले आहे की काय ? वर, तो युवा जिवंत झाला, रक्तस्राव आपण होऊन बंद झाला, ती वातमी अगदी पाकी का ?

‘ अगदी पक्की ! युवा सडखडीत बरा हाअून बसला आहे. स्वतः सिव्हील सर्जन डॉक्टरानी तोडात बोट घातले, आश्चर्याने शेवडो लोक पाहून आले ! ’ मारे अत्तेजित स्वरात म्हणाले. युवा विडोवास नेहमी आळवीत “ जेथे जावी तेथे तू मागा सागाती, वागविशी हाती धरोनिया ॥ ’ त अुगीच नाही ! ”

‘ मागा, हे अलेच मी बोलावल्याप्रमाणे स्वतः सिव्हील सर्जन महाशय ! ’ या, या ! प्रथम ह सागा की, ते युवा वसे आहेत ? ’

डॉ विचार्याच्या या प्रस्नाने जरा अचवा वाटत्यासारखे पाहत सिव्हील सर्जन म्हणाले, कोणता युवा ? त मवाळी खुनाचे प्रकरण माजले तो युवा की काय ? का त्याची अेवढी चौकशी ? आम्ही रुग्णालयात त्याला आणला तोच मुठी जवळजवळ मेल्यामारखा. दहा पाच मिनिटान तो लगेच मेल्या ?

पांडुरगराव बचनून खुर्चीवरून अर्धे अडले, ‘ म्हणजे ! तो सडखडीत बरा झाला, त्याचा रक्तस्राव आपाआप बंद झाला, तुम्ही डॉक्टरानीदेखील आश्चर्याने तोडात बोट घातले—ह सगळे—। ’

‘ माफ खोटे ! युवा मेल्या तेव्हा मी काही तोडात बोट घातले नव्हते, ही तुमची भाळमट कया अेवून मात्र आश्चर्याने तोडात बोट घालावेसे वाटते खर ! कोणी सांगितलं ह तुम्हाला ? ’

‘ ह्या खोतानी ! शेवडा लोक ते स्वतः पाहून आले म्हणून हे म्हणाले काय खोत ? ’

‘ हो तुम्हाला मी सांगितलं सर, पण मला स्वतः भिकमटानी सांगितले, शेवडो लोक पाहून आले ! ’

डॉ विचारै हसणार होते, पण प्रकरण रिडोस जाऊ नये म्हणून गभीरपणे सिव्हील सर्जनाना विचारू लागला, ‘ वर, पण मरणाआधी शेतात घायाळ होऊन बडलेल्या अमता शेवडो लोकांसमक्ष ‘ विठ्ठल, विठ्ठल ’ म्हणून त्याने नामघोष चालविला ह तरी खर ना ? ’

सरी गदीन अद्भुत माहिती घेऊन तिथे येओ. पादुरगराव स्वतः सतलोलागृतादि प्रवाचे गोठे चाहते असल्यामुळे युवाच्याविषयी घडत चाललेल्या चमत्कारिक घटनाचा त्यासही विस्मय वाटू लागला होता. अितव्यान मोरे नावाचे तेथील खोतच आत आलेले पाहून पादुरगराव म्हणाले, 'तुम्ही आता अगदी चुप बसा. सुसगत वातमी आणण्यासाठी गेलेले खोतच आता काय सांगतील ते खरे ! काय मोरे, युवा म्हणाल्यात जुद्धीवर आला हे खरे काय ?'

'खरे म्हणजे काय विचारता, पादुरगराव ! अहो, त्याने पो 'विठ्ठल विठ्ठल' अक्षकी-अक्षकीसरणी नामप्रोष चालविला होता ना त्या धाव्याने द्रवून तिकडे प्रत्यक्ष विठोबाच्या डोळ्यातून अश्रूंच्या धारा लागल्या आहेत, मूर्तीच्या अंगास 'घाव मुटूला आहे-आणि तिकडे युवा साफ अडून बसून मजने करीत आहे. ओपघ न लायता रक्तप्रवाह बंद झाला !'

'आश्चर्य ! काय ? विठोबा रडू लागतो ? अगदी प्रत्यक्ष पाहतात लोक ?' अशा अद्भुताची, प्रश्नाची, आश्चर्याची अंकेच सर झडली मोरे ह्या झडीतील शेवटच्या ब्रिड्स झेलून म्हणाले, 'कोणी प्रत्यक्ष पाहिल काय विचारता ! शेकडो लोक जाऊन येताहेत विठोबाच्या देवळात साया बाजारात जां तो म्हणत आहे-विठोबा रडत आहेत ! आणि युवा अडून बसला आहे ! भक्तांच्या दुखाने देव कळवळले, नेत्री अश्रूधारा वाहत आहेत ! जणू काय भक्ताला ते घाव न लागता देवालाच ते लागले !'

'सत चौकोवाविषयी अशीच आख्यायिका आहे ' गमोरपणे पादुरगराव म्हणाले, 'त्याला मारलेल्या चापट्यांनी देवाचे गाल सुजले चौकोबाच्या डोक्या-वर काठी पडे ति विठ्ठलाच्या मूर्तीच्या डोक्यावर टंगूळ जुठे प्रभातरीचे चमत्कार आज जाम्हाला प्रत्यक्ष पाहायचास मिळतात ! सुधारकमतानी या नगरातील लोकांची दळू लागलेली भक्तीवरची श्रद्धा पुन बसण्यासाठीच विठ्ठलाने हे नाटक बशावरून केले नसेल !'

'मी म्हणतो, डॉ विचारे हे जे त्या सुधारकाचे अप्रणी त्यासच हा चमत्कार दाखवावा ! डॉ विचार्याची लोकमतावर मोठी छाप पडते !'

'मीच म्हणणार होतो त, मोरे, डाक्टरविचारे गाझे मित्र आहेत बुद्धिवादी आहेत-पण हट्टवादी नाहीत आणि प्रत्यक्ष गोष्टीस, बुद्धिवादी झाला तरी नाकारणार कसा ! पण आता त्याच्याकडे जावे तर काटास जुलीर होतो सध्या-काळी मी डॉ विचारे यास येऊन विठोबाच्या देवळात स्वतःच येतो !'

पादुरगरावाच्या ह्या अडचणीची टर अडवून मोरे म्हणाले, 'कोर्ट ! तुम्हा चविलाना वंकुठास न्यायवाला विमान आल तरी तुम्ही काटाला जुलीर होतो म्हणून ते परत घाडाल ! अहो, ज्ञानेश्वर-तुकारामाच्या कालापासून न घडलेली अशी देवाची करणी आज तिथे घडत असता, भक्तांच्या दुखाने विठोबा रडत

आजूबाजूच्या घराजोपड्याची ववाडे, सिडक्या खाडसाड भुघडून कापी झुघडे, कापी वोडवे असे काही लोकां अथरुणावरून भुठले, तसेच तिकडे धावत आले त्या बुवाला कोणीतरी भयंकर हत्यारानी धायाळ करून शेजारच्या शेतात फेकले होई. रक्ताच्या डबक्यात तो मरणाचा घोर लागून पडलेला त्या बाब मारणाऱ्या वाटसरूस दिसला होता. भोवती जमलेल्या मराठा-महारी वर्गाच्या बाधामाणसामुद्धा माळे हळहळत होते.

बुवाला वण्ह लागला हाता, मधून मरणाच्या घक्क्यासरवी जुचक्या यत, पण तो मेला नव्हता लोसातून अकास अक म्हणू लागले, 'अंरलत ? बुवाच्या तोडी विठाल ! विठाल !' 'अनकीमरसी यता सराच ता घनि' 'देवाचे नाव सुटले नाही त्याचे !' 'धावा वरता आहे देवाचा !' 'देवाला ह्या घाव्यामरसी ही यातमी पोचली तर विठोवा भजूनही यजून त्याला हात दतील' बुवा म्हणतच असे 'जेथे जाओ तेथे तू माझा सांगातो ! वागविशी हातो घटनिया !'

पोलिस घात्रीघात्रीने पहिल लिखाण थोडेबहुत करून बुवाला रुग्णालयात घाडून देऊ लागले काही लोक परत जात होते—काही येत होते. काही आपमात म्हणत होते, 'बुवाने विठुलाचा नामघोष चालविला आहे !' 'बुवा मरणार नाही !' 'अहो, मरायचा असता तर अितक्या धावातून वानलाच नसता !' 'अहो, ता देवळात असता तर धायाळच झाला नसता !' विठोवा जागृत दैवत, पण देवाच्या पाठीमागे या शेतात मारेकऱ्यानी घात केला त्याला काय अपाय !' 'देव द्वारचेत होते म्हणून द्रौपदीमातेस दु शासन गाजू शकला, पण तिचा धावा कानावर पडताच देव धावले तव्हा तिचे ता वाडीभरहा वावड करू शकेना !' पोलिसही म्हणतच होते की, 'त्या मारेकऱ्याची आम्हास वित्तबातमी मिळाली आहे, शेवटी त्याचाच नाश होणार !' 'अहो, सत्यमेव जयते ! नानृतम् !' पूजेला चाललेले भटजीही विठाल होऊ नये म्हणून लोकांच्या वाटेच्या बाजूस होते ते, जाता जाता म्हणून गेले.

जमलेल्या शव्यापैकी तीच दावये घोळीत मुली शाळेत गेल्या. मुल शाळेत गेली बाया घरी गेल्या भाजीवाल्या बाजारात गेल्या वामवरी कामघद्यावर गेले सकाळचे दहा वाजत आले. दोन तीन पोलिस जाग्यावर टेहळीत होते, काहीजण दुसऱ्या पाहत जात होते. अथरुणाचे देवळात जाऊन विठोवावर कापी घालून घात्री-घात्रीन पूजेचा नियम कसावसा पाळून निघून गेले होते.

साडेदहा वाजून गेल्यामुळे त्या नगरातील अक प्रमुख वकील असताही सार्वजनिक कथाकीतनातून भाग घेणारे स्नानसध्याशील गृहस्थ पांडुरंगराव हे कोर्टात जाण्यासाठी थुडू पाहत होते. पण त्याच्या बैठकीत जमलेले लोक वादाच्या भरात आल्यामुळे तेथून काही हालेनात. जे तो बुवाच्या झालेल्या हत्येची काही

तरी नवीन अद्भुत माहिती घेऊन तिथे येथी पादुरगराव स्वतः सतलीलामृतादि प्रवाचे मोठे चाहते असल्यामुळे बुवाच्याविषयी घडत चाललेल्या चमत्कारांचे घटनांचा त्यासही विस्मय वाटू लागला होता. अंतर्क्यात मोरे नांवाचे तेथील खोतच आत आलेले पाहून पादुरगराव म्हणाले, 'तुम्ही आता अगदी चुप बसा. मुसगत वातमी आणण्यासाठी गेलेले खोतच आता काय सांगतील त सरे.' काय मोरे, बुवा म्हणाल्यात सुद्धीवर आला ह सरे काय ?'

'सरे म्हणजे काय विचारता, पादुरगराव ! अहो, त्याने जो 'विठ्ठल विठ्ठल' अचकी-अचकीमरशी नामधाय चालविला होता ना त्या घाट्याने द्रवून तिबडे प्रत्यक्ष विठोबाच्या डोळ्यातून अश्रूंच्या धारा लागल्या आहेत, मूर्तीच्या अंगास धाम सुटला आहे—आणि तिबडे बुवा साफ अडून बसून भजन करीत आहे ओषध न लावता स्वतःप्रवाह बंद झाला !'

'आश्चर्य ! काय ? विठोबा रडू लागतो ? अगदी प्रत्यक्ष पाहतात लोक ?' अशा सुदुर्गाराची, प्रदनाची, आश्चर्याची अेकच सर झडली. मोरे ह्या झडतीला शेवटच्या विठ्ठल झेलून म्हणाले, 'कोणी प्रत्यक्ष पाहिल काय विचारता ! शेकडो लोक आजून येताहेत विठोबाच्या देवळात साऱ्या बाजारात जो तो म्हणत आहे—विठोबा रडत आहेत ! आणि बुवा अडून बसला आहे ! भाताच्या दुखाने देव कळपळडे, नवी अश्रुधारा वाहत आहेत ! जणू काय भक्ताला ते धाव न लागता देवालाच ते लागले !'

'सत चौसोबाविषयी अशीच आख्यायिका आहे' गभीरपणे पादुरगराव म्हणाले, 'त्याला मारलेल्या चापट्यांनी दवाचे गाल सुजले चौसोबाच्या डोव्यावर काठी पडे नि विठ्ठलाच्या मूर्तीच्या डोण्यावर टंगूळ अडे. प्रयातरीचे चमत्कार आज आम्हाला प्रत्यक्ष पाहायच्या मिळतात ! सुधारकमतानी या नगरातील लोकांची दळू लागलेली भक्तीचरची श्रद्धा पुनः बसावयासाठीच विठ्ठलाने ह नाटक बसावून केले नसेल !'

'मी म्हणतो, डॉ. विचारे हे जे त्या सुधारकाचे अग्रणी त्यासच हा चमत्कार दाखवावा ! डॉ. विचारांची लोकमतावर मोठी छाप पडते !'

'मीच म्हणणार होतो त मोरे. डॉक्टरविचारे गाझे मित्र आहेत बुद्धिवादी आहेत—पण हट्टवादा नाहीत आणि प्रत्यक्ष गोष्टीस, बुद्धिवादी झाला तरी नाकारणार कसा ! पण आता त्याच्याकडे जावे तर कोर्टास अशीर होतो सध्या-काली मी डॉ. विचारे याने घेऊन विठोबाच्या देवळात स्वतःच येतो.'

पादुरगरावाच्या ह्या अडचणीची टार अडवून मोरे म्हणाले, 'कीट ! तुम्हा भकिलाना वैकुंठास न्यावयाला विमान आले तरी तुम्ही कोर्टाला अशीर होतो म्हणून ते परत घाडाले ! अहो, ज्ञानेश्वर-तुकारामाच्या कालापामून न घडलेली अशी देवाची वरणो आज दिवे घडत असता, भक्ताच्या दुखाने विठोबा रडत

आहे तान, तो सोहळा लगेच प्रत्यक्ष न पाहता म्हणे कोर्टाला अशीर होशील म्हणून सध्याकाळी जावू । सध्याकाळपर्यंत मूर्तीच रडे वद झाल तर ? तें काही नाही वकीलमहाशय आता चलायच डॉ विचार्याकडे, नि त्यांना पेथून विठो-चाच्या देवळाकडे ।'

सर्वांनी 'हो हो चलाच ।' म्हणून मोठा गिल्ला केला तेच ठरल खोत, मोरे नि पाडुरगराव वकील डॉ विचार्याकडे निघाले काहा मडळीही बरोबर चालली

मागनि सकाळच्या शाळेतून सुटलेली दुपारच्या शाळेस जाणारी मुलमुली, बाजारातीत थवे, यतीजाती मडळी, जो तो दुसऱ्यास विचारीत तरी होना वा सागत तरी होता-तीच अद्भुत गाष्ट, विठोया रडतो आहे ।

पाडुरगरावास वाटू लागत, आपण ज्ञानोवा-नुकारामाच्याच देवलसी काळात क्षणभर वावरत आहोत । रेडा वेद बोलतो आहे । पडरीनाथाच देवूळ फिरले आहे । देव जनीबरावर दळत जाहत । रोहिदासाबरोबर जोडे शिष्यत आहेत । अशी अद्भुत वृत्ते त्या काळी लोक बेवमकास असेच भुत्तेजित होऊन सागत असतील । त्या विचारात तन्मय हाता होता त्यास वाटल 'अहाहा । जर आज अेखादे महिपति असत । या बुवाच्या या भक्तिविजयाच आणि देवाच्या या रडण्याच त्यांनी किती रसाळ वणन केल असते ।' त्याच चित्त त्या विचारात अितव तल्लीन पाल, की चालता चालता, महिपति आज असते तर त्यांनी जा रसाळ अध्याय त्रिहिता असता त्यातील काही सभवनीय ओव्या जुळून चाललेल्या देखाल त्याम दिसू लागल्या । मनातल्या मनात ते त्या वाचू लागल-' ॐ नमोजी पडरीराया । अतक्य ममता अतक्य माया । भक्तदु खे देवराया । रत्नपुरी रडलासी ॥१॥ धय धय तो बुवा मत । ज्याचेनि वारणे भगवत । कंगी ठवूनिया हस्त । रडत राहावा ॥२॥ सता गाठोनी मारेकरी । घाव घाली घावावरी । देव त्या दु ख राखळा । रडू लागले ॥ ३ ॥ भक्तिविजयातीत या नव्या अध्यायाचा अशी काही रूपरेषा जुळने न जुळते ताच डॉ विचार्याच घर आज

'या पाडुरगराव । माझ्या अभिे आधीच ही पद्दा मडळीचा माग्ली दाटी । जो तो म्हणतो विठोवा रडत आहे । मोठा चमत्कार पडतो आहे । डा विचारे हसत म्हणाय

मग तुम्हा अेवदा चका मागून तरी टाका, की तुमचा चमत्कारावर विचारा नाही-मग गावडो लोन प्रत्यक्ष ता गोष्ट पाहून आण्टे तरी त मगळे अधळे ।' पाडुरगराव जरा नासिक म्वरा मोचून म्हणाल

'अहो, चमत्कार जर घडला असत तर तो चमत्कार अमला तरी मो त्यावर विश्वास ठेवणारच ठेवणार कारण जे वधी पाहिज नाही त घडतें निवा

जें घडते त्याचा थुलगटा आपल्या ज्ञात कार्यकारणसंबंधाने कावता आला नाही म्हणजे त्यास आपण चमत्कार म्हणतो अितनेच त्याच चमत्कारित्व मनुष्यास सृष्टीचे सर्व नियम अजून वळले असे आम्ही समजत नाही थुलट आम्ही म्हणतो, सृष्टीच्या विद्वरूपाच्या नखाचेंही पुरतें दर्शन अजून आम्हा मनुष्यास झाले नाही. पूर्ण रूप दिसणे तर असंभवनीय ! तेव्हा चमत्कारास वाच हा नेहमीच अमणार. प्रश्न घडले तें चमत्कारिक की साधे हा नाही, प्रश्न आहे तो हा की, घडले म्हणून जें म्हणतात तें तसेच घडले आहे की काय ? वरं, तों घुवा जिवंत झाला, रक्तस्राव आपण होऊन वद झाला, ती वातमी अगदी पक्की का ?

‘ अगदी पक्की ! घुवा खडसडीत वरा होऊन वसला आहे. स्वतः सिव्हिल सर्जन डॉक्टरानी तोडान बोट घातले, आश्चर्याने दोकडो लोक पाहून आले ! ’ मोरे भुत्तेजित स्वरात म्हणाले घुवा विठोबास नेहमी आळवीत ‘ जेथे जाओ तेथे तू आज्ञा मागाती, बागविसी हाती घरोनिया ॥ ’ ते सुनीच नाही ! ”

‘ थावा, ह आलेच मी बोलावल्याप्रमाणे स्वतः सिव्हिल सर्जन महाशय ! । या, या ! प्रथम ह सांगा की, तें घुवा कसे आहेत ? ’

डॉ विचार्याच्या या प्रश्नाने जरा अचवा वाटल्यासारखे पाहत सिव्हिल सर्जन म्हणाले, कोणता घुवा ? त सवाळी घुनाचे प्रकरण माजले तो घुवा की काय ? का त्याची अेवढी चौकशी ? आम्ही रुग्णालयात त्याला आणला आहे-

सिद्धिल सज्जन पुन्हा अेवदा मानेला तिरस्काराचा शटका देवून मुसळले, ' छट् ! साफ सोई ! अहो, त्याच्या सुनाची वाव होवून दहापाच लोव जमतात ताच मी मरयारी नात्वाने तिये पोचो शेकडो लोव कुठले ! वशुद्ध, मृतप्राय, दहापाच अुचक्या आल्या असतील नसतील ! स्वासोच्छ्वासाला ' कोह ? साह ! ' असे जपयारी ' अजपा गायत्री ' असे नाव वेदान्ती जसे देतात तसे मरणाच्या अुचकीस ' विठ्ठल ' अम नाव घायचे असले तर माझे वाही म्हणजे नाही ! अहो, मरणाची घरघर, दानचार अुचक्या, यापलीकडे ब्रही त्या बुवाच्या ताडून निघण्या-पूर्वीच तो मरूनहो गेला होता ! '

' बरें, तें अनो ! ' डॉ. विचारे आहासाचा लवलेस अवलंबन करता अेखाचा न्यायाधीशासारखे काटेनील यालू लाग्, ' आता विठोवाच्या मूर्तीच्या डोळ्यातून या मनाच्या घाताने दुःखाच्या धारा लागल्या आहेत, अगास दरदरून धाम सुटला आहे, अशी जी वातमी गावभर पसरली आहे ती घटना तरी कोणी प्रत्यक्ष पाहिली आहे का ? '

' शेवडो लोकानी ! ' मोरे ठासून म्हणाले सारा प्रदम मत्रु हस्तगत करीत आल्यानंतर धूर सेनापति शेवटचा यालेकिल्लग तरी पडू घावयाचा नाही, वसा वाण्याने जसे अडळ ठाण माडतो तसे अडळ ठाण माडले ते अुत्तर पुन्हा देवून मोरे म्हणाले, ' शेवडो लाकानी ते प्रत्यक्ष पाहिले ! '

' तुम्ही स्वतः पाहिलेत का ! '

' नाही ! मी जानोच आहे तिकडे स्वतः बघावयाम ! '

' वर पाडुरगराव, तुम्ही स्वतः पाहिलेत ? '

' नाही ! पण साने आणि गाडगीळ यानी स्वतः पाहिल्याचे अंतो ' पाडुरगरावानी पुरावा दिला

' हे अियेच आहेत पहा माने आणि गाडगीळ ! तुमच्याआधीच ते आले होते वाय साने, तुम्ही मघा सांगितलात तो अनुभव कृपा करून पुन्हा सांगा अेवदा ' डॉ. विचान्यानी विनविल

' मी मघा मागितलेच, की मी ही वातमी अेकून आदचयनि बबक होवून देवळात गेलो होतो पण दाटीमुळे मूर्तीजवळ जाता आले नाही त्यातही गामारा अघारलेला मला वाही तसा प्रकार आडळग नाही पण गाडगीळ पुढे हात, ते म्हणाले, की मूर्तीच्या डोळ्यातून धारा वाहत आहेत, म्हणून तच मी म्हणालो ' सान्याचा पुरावा सपला मडळी हमू लागली, पण डॉ. विचारे हसत नाहीतसे पाहून दबली डॉ. विचान्यानी गाडगीळाना ' आपला अनुभव ? ' म्हणून पृच्छा केली

‘ मी अधारलेल्या गाभाऱ्यात जर काही पाहिले असेल तर ते अतिशय की विठोबाच्या मूर्तीचे डोळे नी गाल ओलसर दिसत होते, आणि काही वाघा मडळी म्हणत होती- ‘ अयागा, विठोबा रडतो आहे!’

‘ पण गाडगीळ, तुम्ही स्वतः मला म्हणालात, विठोबाच्या डोळ्यातून धारा वाहत आहेत !’ सान्यानी हटकलेच

‘ आणि तेवढेच खर आहे !’ डॉ. विचारे सर्वांकडे पाहून म्हणाले, ‘ हे चद्रचूड मिथे आहेत हे आणि मी पोलिस चीन्सी प्रथम चालू होती तेव्हाच, म्हणजे देवळात दहापाच लोकदेखील गेले नव्हते तेव्हाच तिथे गेलो त्या वेळी काणी ह्या मूर्तीच्या डोक्यावर पाणी ओतून घाभीघाभीने अंबदोन फुले पायावर टाकून निघून गेले त्या देवळात तो बुवाच काय ती नोट पूजा करी मूर्तीचे अंग-बिंग नोट पुनण्यात दुसरा कोण आज येणार ? ते तसेच राहिले आम्ही चीन्सीचा रागरग पाहून परततो तो त्या आतलेल्या पाण्याचे खेज नि आलावा तोडावर पाहून दोघेतिघे ‘ विठोबाच्या डोळ्यातून पाणी पत आहे बघा !’ म्हणून आश्चर्यचकित-पणे म्हणताना आम्ही अंतरल ! त्यास खरे कारणही आम्ही मागितलं, पण त्यास ते पटलेले दिसेना आम्ही परतलो आणि पाहतो तो तीन तामात गावभर ‘ विठोबा

अुषड अुषड म्हणण्याच्या वेतात होते , पण अितक्यात मनघरणीच्या हळुवार शब्दात डॉ विचारे म्हणाले

‘तुम्ही सर्वजण असे पहा, की आपण भावड्या भक्तीने देवाची थोरवी वाढ-विण्याच्या पायी त्याला अुलट आपण गाणसासारखा दुवळा करून साडतो माणसास देव करील ती खरी भक्ति , देवास माणसासारखा अधळा, दुवळा, रडवा, खुळा वनवोल ती भक्ति की भावडेपण ! तो बुवा जे म्हणे की

जेथे जाओ तेथे तू माझा सांगाती ।

साभाळिसी हातीं धरोनिया ॥

ते तात्त्विक अर्थी न घेता शब्दस जरखरे समजावयाचे तर त्यास दुष्टांनी देवळात न गाठता शेतात गाठल अस मानले तरी कोणचा फरक होणार ! देव शेतातही त्याचा सांगाती होताच—मग तिथेही त्यास का साभाळला नाही ? मारेकरी यणार ह त्यास देवाने आधीच का वळविल नाही ? खरा देव भक्ताच्या कंवारान त्या दुष्टास पकडून हापटण्याकरिता त्याच्यामागे धावता का विटेवर अेखाद्या बाजीवापडीसारखा मुळु-मुळू रडत बसता ? जर ती विठोबाची मूर्ति खराखर रडू लागती ना तर मला अशा दुवळ्या भूर्तीची अुलट चीड घेती ! पण तरीही तस घडे असत तर मी ते मावड असते ! पण त्या बहुतेक, निदान वन्याचशा सतविदपक कथा ह्या अशाच सांगोवांगी वातावर रचलेल्या मुरस कादंबऱ्या आहेत ! रमाळ पण अतथ्य, अपथ्य ! देव म्हणे रडतो ! भक्ताचा सूड घेत नाही, तर रडतो !’

‘किंवा सत दामाजीग छळणाऱ्या त्या मुसळगानी मुलतानास हात घेऊन गादीखाली खेचायचे सोडून अुलट जोहार करात दड भरतो !’ मिथिहून सजन मध्येच म्हणाले

‘पण ती कथाही अतकी सुंदर तितकीच खोटी ठरली आहे महाशय’ डाक्टर विचारे म्हणाले ‘विठू नावाच्या अेका महाराने तो दड भरला जसा, आज कोण्या निमित्ताला टवलेल्या सत्याग्रह्याचा दड त्याचा आप्तपट निनावीपणे भरतो नि त्याची सुटका होते त्या विठू महाराच घराणे विद्यमान आहे नि त्याच्या-पाशी ह्या घटनेचे लेख आहेत ! पण आज ज्या भावड्या प्रवृत्तीन विठाबास रडविते, तिनेच त्या विठूमहारास विठ्ठलाचा अवतार वसवित ! वर झाल, आज अेखाद्या महिपनी महाराष्ट्रात नाही, नाहीतरही आजचा रडक्या फुगत फुगत तिकडे पोचून त्या विचाऱ्या भाविक प्रवृत्तीने प्रामाणिकपणे तिच्या अेक भक्तिविजयातील प्रासादिक अध्याय वनवून सोडला असना ! असो, झाल त झाल पण मी म्हणतो जर ते देवत जागृत अमल तर जरी मारेकऱ्यांना स्वतः मारण्याच त्यास साधल नाही तरी निदान त्याने अितके कराव, की ते मारेकरी कोण ह आज मुद्या पोलिसांच्या स्वप्नात जाऊन सागावे आणि त्याचे रक्ताळतले कपडे, हत्यारे, कुठे

आहेत तीं अचानक पकडून घ्यावी । गुप्तपोलिसांपेक्षा तरी देवाला काही अधिक अंतर्ज्ञान असावयाचं हवं । अतः सारे तरी आम्ही त्यास बेंक चमत्कार म्हणू । ' काही दिवसांनी पोलिसांनी दोनचार गुड पकडले, खटले भरले, पण पुरावा कच्चा पडून सारे आरापी सुटले ' हें खुनाचे प्रकरण नव्हे तर त्याची आठवणही सर्वांनी रद्दीत काढला आहे झालीच कधी आठवण तर ' विठोबा रडतो । ' हा चमत्काराचा विषय म्हणून नव्हे तर चेष्टेचा म्हणून ।

+ . + +

९. ललनाच्या लावण्याचे हानिलाभ

पर्यायपीतस्य सुरेहिमाशो ।

बलाक्षय इलाध्यतरो हो बृद्धे ॥

— कालिदास

युरोपच्या अेका नामांकित व्यक्तीने लिहिलेला ' Debits and Credits of Beauty ' हा आमच्या महिमा वाचकांच्या वाचनात मण्याजोगा अेव लेख अलीकडेच प्रसिद्ध झाला आहे

युरोपमध्ये सध्या सौंदर्याची जिनडेतिकडे पूजा हात आहे पण पूर्वी अेवदा मात्र युरोपमध्ये रोमन क्याथालिक पंथाच वचस्व चालू असता लावण्य हा ललनाच्या अगचा पुढपाती ज्यापासून अत्यंत साधव राहावे असा अेव घातक दोष समजला जाऊ त्या काळच्या युरोपीय धार्मिक वाडमयात या घातक लावण्याची यथच्छ निर्भत्सना केलेली आढळते ख्रिश्चन धर्मात जीजसच्या खालोलाल प्याचे शब्द धर्माजेंसमान पवित्र मानले जातात त्या सेंट पाल सेंट पीटर प्रभृति आद्य महतांच्या प्रत्यक्ष वायवलमध्येच ग्रथिलेल्या अनुदेशातून स्त्रीस्वातंत्र्याची, स्त्री-मोहाची आणि अेकदर स्वात्वाचीच कशी विटवना केलेली आहे हे वायवळ-मधील खालील दोन अनुन्यावरूनदेखील दिसून येतील

' स्त्रियांनी चचमध्ये मोन धारण केले पाहिजे । कारण तिचे बोलण्याची त्यांना आज्ञा नाही । अण'न हाच त्याचा मूळचा स्वभावधर्म त्यातही जे निकषे त घरच्या घरी - आपल्या पतीकडूनच शिकले पाहिजे कारण चचमध्ये बोलणे स्त्रियांना लज्जास्पद आहे (Corinthians XIV, 34) '

' पत्नीनो, आपल्या पतीलाच तुमच्या सवत्याचा स्वाामी माना । ख्रिस्ति जसा जगाचा प्रमुख धनी आहे, तसाच पति हाच पत्नीचा नेता आहे, स्वामी

आहे...आदमनंतर ओव्ह अपजली. (पुरुष वहील; स्त्री मूळचोच घाफटी) त्यातही आदम (पहिला पुरुष) हा न कमता ओव्हन (पहिली स्त्रीच) पहिल्यानं फसलो. अर्थात् स्त्रीच तरी अपराधिनी होय. (Timothy II, 11-14).

स्त्रीला स्वतःच्या लावण्याची पहिली जाणीव आणि तिचें पहिलें पतन !

ख्रिस्ती आणि मुसलमानी धर्मपुस्तकांमध्ये मूळ यहुदी लोकांच्या धर्मग्रंथांत सांगितलेली जगदुत्पत्तीची कथाच ओश्वरोवत सत्य म्हणून मानलेली आहे. षोडशा फेरफार असल्या तरी त्याच कथेतील पुरुष नि स्त्री याची प्रथम अत्युत्ति कशी झाली तें वृत्तही त्या तिन्ही धर्मग्रंथातून असें सांगितलें आहे, की देवाने आदम हा पहिला पुरुष निमित्त आणि मन त्याची जेठ वरगडी काढून तिच्यावर मानमज्जा मडवून पहिली स्त्री 'ओव्ह' ही निमित्तली. त्याकारणे त्या तिन्ही धर्मांच्या अनुयायांच्या मते स्त्री ही मूळचीच पुरुषाचे धन नि गत्ता असून पुरुष हाच तिचा स्वामी होय. यानंतरची माहिती त्यांच्यातील कित्येक पंथांचीं पुराणे अशी सांगतात, की ती पहिली स्त्री ओव्ह ही जरी अत्यंत सुंदर होती, तथापि तिला तिच्या निष्पाप स्थितीत तिच्या लावण्याची जाणीव नसे. तिचें रूप तिला स्वतःला काही स्वतःच्या डोळ्यांनी समग्र दिनत नसे. 'परोंचि मानि व्यसृजत् स्वयंभूः!' आपले चक्षुरिंद्रिय दुमन्याम पाहते - स्वतःम नव्हे ! पण जेठ दिवस काय झालें, की ओव्ह स्वर्गांत बुघानात विहरत अमता जेका स्वच्छ नरोवराच्या काठी बसून त्यात लोलवा डोकावती झाली. पाहते तीं आत जेका कधीही न पाहिलेली अत्यंत मनोहर मूर्ति विरसत आहे ! त्या मूर्तीच्या लावण्याने ओव्ह मोहित झाली. तेव्हा तिच्या ध्यानात आलें, की ती मूर्ति ही तिचेंच प्रतिबिंब असून तीच मुळी स्वरूपाने तशी नयनमनोहर आहे ! स्त्रीला स्वतःच्या लावण्याची हीच पहिली जाणीव आणि तिला तशी जाणीव करून देणारा स्वच्छ जलाशय हाच पहिला आरसा !

त्या पाण्याच्या आरशात आपले लावण्य असें मोहक आहे ही जाणीव पहिल्या स्त्रीला जेव्हा पहिल्याने झाली तेव्हा तिचा तिला अविमान वाटू लागला. लावण्याच्या जाणिवेसरशी ती मानिनी झाली. नितनयात तो लबाब साप ! त्याने तिची स्तुति करण्याची संधि साधून ती त्या स्तुतीने वाहवत चालली आहेतें पाहताच तिला ते निपिद्ध ज्ञानफळ खावयाची भर दिली. 'देवानं तुला अज्ञानी ठेवण्याच्या कपट-हेतूनच ह्या ज्ञानवृक्षाचें फळ दाखू नकां म्हणून सांगितलं आहे तेव्हा हे चतुरे, तू ते अवश्य खा, की तुलासुद्धा सगळें वरवाओट कळू लागून तुम्ही माणस देवच 'हाल !' पाणी हा जसा पहिला आरसा - तसाच साप हा स्त्रीचा पहिला पतीजो ! 'देवाच्या सांगण्यापेक्षा सापाची शिकवण तिला पटकन् पटते ! पाहिलेंत !' ही कथा मागणारे ख्रिश्चन पुराणिक तिच्यावर आपले भाव्यही लगोलग करीत असत ! पुढे ओव्हच्या

नादी लागून आदमही त्या वटात सरला आणि त्या दोघानी मिळून ते ज्ञानफळ गट्टे वेले ! त्यासरणी ते दोघे पहिले स्त्री—पुरुषच नव्हत, तर यच्चावत् स्त्रीजात नि पुरुषजात वशपरपरा पतित झाली ! देवाने शाप देऊन त्यांना स्वर्गाय बुधानातून हुसकले स्त्रीला सांगितले, 'तुला शिक्षा होच, की तुला गर्भदुख, प्रसव-वेदना सळी का पळी करून सोडतील' आणि पुरुषास सांगितले, की 'तुझी जीवन वष्टप्रद होशील !' ख्रिश्चन धर्मोपदेशक ह्या स्त्रीच्या आद्य अपराधावरून असे सिद्ध करतात, की 'पुरुषाच्या पतनाचे कारण स्त्री ! ती जगातील पहिली अपराधिनो — पहिली पापी ! सभाळून असा अ तिला, तिच्या त्या लावण्याच्या मोहाला !'

पण स्त्रीच्या त्या लावण्याच्या मोहाला पहिला पुरुष जसा भाळला नि बळी पडला, तसे पुढे कोणी भाळू नये म्हणून स्त्रीला नित्याची दासी करून ठेवण्याचा वितीही वडक अुपदेश ख्रिश्चन धर्माने जरी शतकोशतकें युरोपला केला, तरी शेवटी स्त्रीने त्याचा सूड अुगवावयाचा तो अुगवून त्या ऐकागी अुपदेशाची प्रतिक्रिया म्हणूनच की काय, आजचा पुरुषी युरोप स्त्रीच्या लावण्याचाच दास करून सोडला आहे ! लावण्य हे लाछन होय, असा घोष चर्चाचर्चासिधून रोमन क्याथॉलिक ख्रिश्चन धर्म ज्या युरोपमध्ये मध्ययुगात ऐकसारखा दुमदुमवीत राहिला होता, तोच युरोप आज ललनांच्या लावण्याचा नि सीम धुपासक बनला आहे ! वैयक्तिक अपवाद वजा जाता वरील दोन्ही विधान सामुदायिक अर्थी वस्तुस्थितीस धरून आहेत. नित्येक सुंदर स्त्रियांच्या दाताचे, केसाचे, वर्णाचे विषे कित्येक मुख्य प्रधानांच्या जीवनाच्या विम्याहूनही अधिक रचमचे वाढले जात आहेत ! कित्येक लावण्यवती नटीचा पगार कित्येक मुख्य विनयाच्या पगाराहून अधिक असतो ! युरोप-अमेरिके-तील मोठमोठ्या राजधान्यातून सौंदर्याची स्पर्धा होणे आणि त्या स्पर्धेत जी रमणी सर्व स्पर्धातून अत्यंत लावण्याची ठरेल, तिच्या छायाचित्राच्या प्रती पोपच्या छायाचित्राच्या प्रतीपेक्षा लाखालाखानी अधिक खपतात, प्रासादापामून पर्णकुटिके-पर्यंत मितीमितीवर सुरेग चौकटीतून विलमत असनात

ललनांच्या लावण्याला लाछन समजण्याच्या धमवेड्या अतिरेकाच्या टोका-पर्यंत पोचलेला युरोपचा नीतिलवण लावण्याचा दास होऊन पडणाऱ्या तपटतेच्या झुलट अतिरेकेला जाऊन पोचला ! असा स्थितीत त्या दोन्ही अनिरेवातील आंशिक सत्य डोळ्याआड न करता ललनांच्या लावण्याचे मूल्यमापन, ह्याचे हानि-नाम समतोलपणे जागून ठरविण्याचा यत्न युरोपातील अेवा अनुभवी च्यवतीने केला हे चांगले जाले ह्या दृष्टीने आम्ही आरभी अुन्नेतिलेला Ursula Blook ह्याचा 'Debits and Credits of Beauty' हा लेख आमच्या महिलावाचकाना त्याच्या जिह्वाळपाच्या अेवा प्रसनाची बरीच विभाराहं छाननी करणारा वाटल्यावाचून राहणार नाही त्यानील काही अुनारे साली देत आहो. आणि मग त्याविषयी आम्हाला काय म्हणावयाचे ते सांगू

Ursula Blook याच्या लेखातील

महत्त्वाचा भाग

‘ललनाच्या लावण्यापासून होणारे लाभ थाडक्यात असे सांगता येतील—

‘चटकन स्नेह जुळविण्यास सौंदर्य अपयोगी पडत कारण, पाहणाराच मन सुंदरपणावर पहाताक्षणीच लोलुपत साध्या स्त्राची ओळख करून घेण्यापेक्षा सुंदर स्त्रीच्या ओळखीकडे लोकांच्या मनाचा ओढा अधिक त्यातही पुरुषाचा विशेषच

‘तिच्याविषयी पुरुषांना सहानुभूतिही अधिक वाटते, तिचे मन मोडण अधिक जड जात कारण तिच्या लावण्यात त्याच्या भावनाना मोह पडतो

‘मूळचेच रूप सुंदर असले म्हणजे स्त्रीला आपल्यापरीत आपला अधिकात अधिक छाप पाडण्यास उत्तेजन मिळत सुलभ जात आपण शक्य तितकं आकर्षक व्हावे, निसर्गाने दिलेलं सौंदर्याचं अक्षर आपण अधिकच खुलून दिसावं आणि त्याचा शक्यता अपयोग स्वतःला करून घेता याचा ह्यासाठी रूपवता स्त्रियाचा प्रयत्न सारखा चालू असतो

‘लावण्यावर लुब्ध झालेल्या प्रियकराची सत्या नहमी अधिकच असणार त्यामुळे साधारण स्त्रियांना वराची निवड करण जस जड जात तसं सुंदर स्त्रीला जाण्याचं कारण नसतं माता नि पत्नी ह्या दोही नात्याची कर्तव्ये पुरी करण्यातच स्त्रीजीवनाचं जे खरं साफल्य असतं, तद्वा रूपवती महिलेला सहजसाध्य हात रमणाय चवूला वर मिळणं सुखमंजर असतं जितकंच नव्हे तर अगुड वरामध्य आपल्याला रुचलं तोच वर निवडण्याची सधिमुद्धा तिच्या वेव्हाही दुप्प्राप्य नमत कारण घडूयाचना करणार अनेक पुरुष तिच्या लावण्यात तिच्याचकडे आकर्षित जात असल्यामुळे तिच स्वयंवरपेक्ष अधिक विस्तृत नि विविध असत ज्यांना मागणा घाऊणारे मुळातच थोडे, त्या साधामिध्या स्त्रियापेक्षा सुंदर स्त्रियांना आपल्या

चौही भुगीच फुगून जाते, मानावर राहत नाही, ती छचोर होते, एहाडी बनते, गर्वाने विघडने विवेक न सोडता सभाळून वागणे तिला फार कठीण जाते

‘आपल्याला काय पत्नी, हवे तितके लोक आपल्याला वरण्यासाठी लोलुपलेले हवे तेथे सापडतील, अशा घमडीपायी ती ज्याला त्याला शिडकारीत जाताजाता शेवटी ‘अति सहाणा त्याचा बेल रिकामा,’ अशी तिची फसगतही होण्याचा सधव असतो हे नवी, त नवी, अस करताकरता शेवटी हाताशी काहीच राहत नाही किंवा ज टाकाऊ तच स्वीकारणे भाग पडते

‘याच कारणाने आणि अशाच चोखदळ चुकीमुळे जगातील काही नामांकित लावण्यवतींना शेवटी मुखाचा ससार थाटता आला नाही, मनासारखे दापत्यसुख मिळाले नाही स्वतःची भरमसाट आकाक्षा नि स्वतःच पुगीर मूल्यमापन या आपल्याच दोषामुळे कित्येक सुदरीचे विवाह श्रीमतीचे झाले, पण मुखाचे झाले नाहीत !

‘आज तर अशीच स्थिति आहे ! कारण आजकाल पुण्याचा ओढा तारण्याकडे फार ! नुमती दिसायलाच नव्हे, तर वयानदेखील जी खरोखरीच तग्न आहे तिलाच आज जो तो अिच्छितो

‘त्यातही लोकांमध्ये अशी अेक घातक समजूत वळावजेली आहे, की कांति नि बुद्धि ही जुळी भावडे नसतात सुंदर मनुष्य बहुधा साहण नसते ‘देखनेमे डवू और चलनेमे शिवरात्री’ असाच प्रकार फार ज्या व्यवसायात बुद्धीलाच मागणी अधिक, त्यात अर्थातच सौंदर्य फिक पडते, त्याचा भाव अतस्तो साधारण नोकरीतही नुसत्या देखण्या स्त्रियांना त्यांच्या देखणेपणाचे फारस साहाय्य न होना बुलढ कित्येकदा सा अेक अडथळाच होऊन बसतो

‘रमणीच्या मागे तिच्याच स्त्रीजातीचा मत्सर सारखा हात धुवून लागलेला असतो, हें तर फार त्रासदायक असते विवाहित स्त्रिया अशा सुदरीवडे नेहमीच सवेसोर दृष्टीने पाहतात सुंदर मुलीविषयी लोक असा सहजासहजी कड्या पिववतात, तसा त्रास साध्यासिध्या मुलींना कोणी फारसा देत नाहीत, पण सुंदर सखीवर ज्याचा त्याचा डोळा

‘सुंदर स्त्रीलाही अितर लोकांची योग्य परीक्षा करणारा विवेक फारसा राहत नाही बहुधा तिच्या स्वतः पेशा तिच्या लावण्यावर लोकांची दृष्टि खिललेली असते तिच्यापेक्षा तिच सुंदर मुल त्यांना आवडलेल असते तिचे खरे स्नेही बाण, कोणाचे प्रेम प्रामाणिक, त ओळखणे कठीण जाऊन माणसाची परीक्षा करण्यात तिची अनपदा फसगत होत वेवळ मी चांगली दिसत म्हणून काय त हे माझ्याशी लाडोगोडी लावतात अस ज्याच्याविषयी तिला वाटते, तेच मात्र स्वचित् तिच्यावर सरेंखर प्रेम करणारे असतात, आणि ज्यांना ती खरेखरे मित्र म्हणून दापत्यपूर्वक मानते, तेच अती अप्रामाणिक ठरतात वारंवार अशा फसगतीन शेवटी ती सर्वांनाच सनयास्पद मानू लागते, तिला कोणीच खरा घाटेनासा होतो

‘त्यानही सौंदर्याला मारखी मोज लागलेली असते ! ती म्हण काढण्यासाठी सारखी सटपट करावी लागते. रमणीला ती आपली पदवी राखण्यासाठी आपल्या परीने सवय तितके मवांगमुंदर दिगावेच लागणार ! लोन कुजबुजू लागले की काय की ‘ही अनुरलेयी दितते नाही का ?’ अशी तिला मारखी मका येत राहते. आपल्या लावण्याची ग्याति किती पडू नये यासाठी प्रयत्न करताना सुंदर स्त्रीला पराकाष्ठेचा ताण सोसावा लागतो

आणि सौंदर्याचें सवांत असह्य व्यंग म्हणजे वार्धक्य !

‘जिचे रूप मनोहर, जिच्या पायांनी तिच्या त्या लावण्याने मोहित होऊन सारं जग लपटलेले आहे अशी रमणी अशा अेका अुच पदावर चढलेली असते, की त्यावरून अनुरणे अगदी दुषंटच व्हावे. प्रभुत्वाची रुचि वास्तलेली अगावी, प्रभुत्व गाजविलेले असावे आणि नंतर ते प्रभुत्व आपल्या हातून दिवमानुदिवस निसटून जाऊ लागले, हें कोणासही असह्यच वाटणार ! जो मोहक हावभाव नि सेळकर हसणे एसणे सुंदरीच्या तारण्यात जितकें आवर्पक भासते, तेंच त्या स्त्रीच्या वयोमानाने पुढे अेकाअेकी पाचवळ नि तिरस्काराहें ठरू लागलेले पाहून त्या सौंदर्य मुक्त जाणाऱ्या वार्धक्यांमुख स्त्रीच्या मनान धक्का बसल्यावाचून कसा राहील ? लावण्यवती स्त्रीचे सर कौशल्य वृद्धपणी वार्धक्याला ओझून जाण्यातच आहे !

सुंदर उलनाच्या या दुर्गंतीची कीद वारण्याचे सोडून लावू अलट ती चेष्टेचाच विषय समजतात वृद्धपणी सगळे जवळजवळ सारखेच दिसतात जुम्या जापुऱ्याच्या सवयी बदलणे आणि ज्या वार्धक्यात, प्रभुत्व गाजविण्याचे साधन जें लावण्य त्यालाच अंतरावे लागते त्या म्हातारपणात दिवस काढणे हें कोणत्याही स्त्रीला दुःसह, दुषटच असणार.

लावण्य हे जितके लोभनीय तितकेच हितकारकही आहे ।

वर अनारलेल्या Ursula Blook याच्या लेखात लावण्यापासून हानिलाभ हे पुष्कळ विचारपूर्वक नि समतोलपणे सांगण्याचा यत्न केलेला आहे सरा, परंतु त्या विचाराची मांडणी सुसंगत नाही आणि त्या हानिनिभाची तुलना करून काढलेले तात्पर्य तर अगदीच अेकागी आहे आयव्ययातील रक्कम टिपतानाच मुळी भलत्याच्या नावे रक्कम पडल्या । कारण सौंदर्यापासून होणारे म्हणून जे तोट दिले आहेत ते वस्तुतः सौंदर्यापासून हात नसून त्याच्या दुस्प्रयोगाने किंवा सदुपयोग न केल्याने जे होनात ते आहेत

सौंदर्यापासून होणारे जे तोटे वर दिलेले आहेत, त्यापैकी अनेक 'दृष्टीपासूनही होतात' असे दाखविता येतील चांगले दिमत म्हणूनच अनेक प्रसंगी पाहून नये ते अद्भुत पाहवे लागते आपल्या प्रियकराला अपघातात रक्तववाळ झालेला पाहून किंवा कुपुत्राला दारूपायी दारोदार भीक मागताना पाहून किंवा पेनवाजीच्या शेवटच्या दिवशी त्या मानधन श्रीमताच्या शनवारच्या वाड्यावरील हिंदुपदपादगाहीचा जरिपटका खाली पाडून त्यावर मिश्रजाचा जक सरसर वर चढताना पाहून — दुखावलेले मनुष्यमात्र वंतागाने असाच म्हणून जाते, की 'अरेरे' ही बुद्धेशा पाहवी लागण्यापेक्षा देवाने ढालेच दिले नसते तर किती वर शाळ असत ।' तथा वंतागाने 'लावण्यच' नसत तर माझी अशी बुद्धेशा वा होती अरे अंलादी हे जन किंवा किलओपात्रा किंवा पश्चिनी दुखावेशात अद्भुतगल्ली, तरी त्यामुळे लावण्य स्वयमर्थच टाकाऊ ठरत नाही, यानकही ठरत नाही दृष्टीने कधी कधी बुद्धेशा पाहवी लागते, म्हणून दृष्टि हीच घातक आणि अेकदरीत दोन्ही ढोळ्यांनी अघळे असणे किंदा निदान अधूक दिसणे हच चांगले असे का म्हणावयाचे ?

लावण्य कथोमानाने सिजते तशी दृष्टिही मदावते, बुद्धिही सिजते लावण्य-वतीची म्हातारपणी केविलवाणी स्थिति होते, तशी बुद्धिमानाची आणि ढोळसा-चीही हाते बुद्धपणी ढोळे अघळे नि बुद्धि निकम्मी होत चालली असनाही मनुष्यान असह्य वेद वाटतो लावण्याच्या पायी अनेक अुन्माद घडतात तसेच अुन्मागणामी बुद्धीकडून घडतात, दृष्टीकडूनही घडतात म्हणून निबुद्ध मनुष्य किंवा जन्माघ मनुष्यच सरा सुखी अम काही त्याचे तात्पर्य वाडता येणार नाही ।

मनुष्याला आपल्या बुद्धीच्या चळाने आजवर अनेक सोयिस्कर शोध लक्षात आले, जे मनुष्याला जन्मत मिळालेले नाहीत असे अनेक लुभ संपादित आले मोटारी-आगगाड्याच्या साधनाही त्याने आपली गति शतपटीने वाढविली, नावा, धागतावा काढून समुद्र अल्लघिले, विमानाही पसाची जुगोव भरून काढली, अनेक रोगाचा औषधाही नि शल्याही त्याने पाडाव केला, पण अजूनही जन्माने जे मिळाले नाही ते लावण्य संपादिण्याअितकी, आपले मूळचे साध वा आगळ रूप

वदलून ते सुंदर नि सुरेख करण्याची युक्ति साधण्याअितकी त्याच्या विज्ञानाची प्रगति झालेली नाही, सन्निधच्या भविष्यकाळातही कुरुपाला सुस्वरूप करण्याची तर दूरच, पण काळ्याना गोरे करण्याची युक्तिसुद्धा मनुष्याला सापडेलच अशी हमी आज देता येत नाही, मनुष्याला अशा प्रकारे यत्नाने जे संपादता येत नाही, पण जे अत्यंत, लोभनीय वाटत, त दुःसाध्य स्वरूपसौंदर्य ज्याला जन्मतःच लाभलेलं आहे त्या पुरुषाने वा स्त्रीने ती अेक देवाची स्पृहणीय देणगीच मिळाली आहे अतः समजणे आणि त्या मानाने त्या त्या प्रकरणी स्वतःच भाग्यशाली मानणे हें अगदी साहजिक नि अचित्त आहे या राष्ट्रातील पुरुष 'दीर्घोरस्को वृषस्कध शालप्राशु-मंहामुज' अशा पौरुषी सौंदर्याने आणि स्त्री जिला पाहताच विरक्त तपस्व्यानीही 'त्वमस्य विश्वस्य च नेत्रकौमुदी' अम सवोध्यावे, अशा लोभनीय लावण्याने विलसत आहे, त्या राष्ट्राने त्या आपल्या रूपसंपदन अेखाद्या स्वर्गीय वरदानामारखे जपले पाहिजे, सृष्टीच्या त्या विशेष अूपकृतोस्तव तिचे आभारीच असले पाहिजे

त्यातही ललनेच लावण्य हा तर सृष्टीच्या कलाकुसरीचा अत्यंत कर्गनीय असा वाचना कळमच आहे ! चित्रलखा अेकाहून अेक सुंदर पुरुषाचीं चित्रें रेखीत-रेखात जे हा प्रद्युम्नाचं चित्र रक्षिती झाली, त हा अुपाजगी अत्युत्कट समाधानाने अुठून वदली, 'भाव सखे, ठेव खाली ती कुचली ! माझ्या स्वप्नातली मनोहर आवृत्ति ता होच !' तसच अेकाहून अेर सुंदर आवृत्ति कल्पीत, चित्तारीत ती मना-जोगी न झाल्याने भूगर्भीय (Geological) रदाच्या टापलीत टाकीत सृष्टिदेवी आपल्या कलागृहात (Studio) युगायुग चित्तारीत वसली असता जव्हा तिच्या कुणा कुचलातून अती लावण्यवती ललनेच चित्र अुतरले, त हा ती सृष्टि, ती आद्य नि अमर चित्रलखा ता आपलीच अपूर्व कलाकृति पाहून आपणच विन्मय पावली नि आपल्यानीच कलानदात तन्मय होअून म्हणाली, 'अहाहा ! हीच ती माझ्या सौंदर्याच्या स्वप्नातील मनोहर कलाकृति ! माझ आदर्श चित्र !' कवितादेखील ललनेच्या त्या मनोज लावण्याला पाहून अुदगारली, वा र वा ! —'

अस्या सगविषी प्रजापतिरभूच्चक्षो नु वातिप्रद ।

दृगारंकरस स्वयं नु मदनी मासो नु पुष्पावर ॥

देशाभ्यासज्ज कथं नु विषयभ्यापूतकोदूहलो ।

निर्मानु प्रभवे मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनि ॥

कायल कविनां तर काय ! — पण तो महादेव, तो विरूपाक्ष सृष्टी तोदेखील त्या रमणीय ललनेला पाहून दणैक विचलित झाला ! 'चक्षुदयारभ विदाम्बु-राशि' आणि कुमारसंभवात वगिल्याप्रमाणे अुनामुने विषयलाघराळे । व्यापार-यामात विलाचनानि ॥'

आजही सृष्टीच्या कलागृहात लावण्यवती ललनेच्या त्या सुंदर चित्रापेक्षा अधिक लोभनीय अशी दुसरी कलाकृति आढळत नाही. ललनेच्या लावण्याहून सरस असें दुसरें सौंदर्यस्वप्न सृष्टीलाही अजून पडलेलें नाही; तिच्या कल्पनेला सुचलेलें आजतरी दिसत नाही ! अद्याचे कोणो सागावे ?

असें हें ललनेचें लावण्य जर नामयेप झाले तर जीवनाला अेका अत्यंत विमोहक आनंदास मुकावें लागेल; नव्हे, जीवनाची अेक प्रेरणाच पंगु होओील.

कारण, ललनालावण्य ही जीवनाची अेक नयनानंदक अशी शोभाच काय ती नमून तें सृष्टीच्या प्रजननलालसेचें वशीकरचूर्ण आहे. लावण्य हे भगवान् भदन-देवाच्या हातातील अमोघ अस्त्र आहे ! याच अस्त्राच्या बळावर 'कुमारसभवाचें' लोकहितकारक देवकार्य साधण्यासाठी सिद्ध झालेल्या परतुत्याचें वज्रही तें देवकार्य साधण्यास असम झालेले पाहून चिंतातुर असलेल्या भिद्रास भदन सावेश आस्वामु शकला, की 'प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रं शरैर्मंदोयैकंतमः सुरारिः । विभेतु शोषीकृतबाहुवीर्यः स्त्रीभ्योपि कोप्रस्फुरिताधराभ्यः ॥ '

ज्या हेतूसाठी प्रयमप्रसव मातेला सृष्टीने पुढे दूध दिलें, मुख्यतः ज्याच हेतू-साठी तिने कामिनीकुमारीला आधी लावण्य दिले. प्रजाजनन हाच नव्हे तर सुजनन (Eugenics) हाच, ललनेला ही विलोभनीय लावण्याची देवी देणगी देण्यात निसर्गाचा मुख्य अुद्देश आहे; हीच निसर्गाची अपेक्षा आहे.

तेव्हा लावण्यवती कुमारीनो, जननीनो, तुम्हांस जन्मतःच निसर्गाने दिलेल्या त्या देवी देणगीस आपल्या पूर्वपुण्याओचे वरदानच माना आणि त्यास अत्यंत जपा ! लावण्यच नव्हे तर प्रत्येक स्त्रीने तिला जे रूप जन्मतः लाभलेले असेल तें त्यातल्या त्यात खुलून दिसावे असा यत्न अवश्य करावा. प्रसाधनांनी आपली कांति, वर्ण, शोभा वाढवावी. स्त्रीचें सौंदर्य ज्यायोगे विकासेल तिला त्याचा योग्य तो लोभ लागेल असें अुत्तेजन तिला मिळाले पाहिजे.

आपल्या आर्य राष्ट्रात पूर्वी स्त्रियांच्या लावण्याचा गौरव होत असे. लावण्य हें लालन नमून ललनाचे अेक स्पृहणीय विभूषणच कसें मानलें जाय्ी त्याचेंही पुरावे आपल्या संस्कृत वाङ्मयात आढळून का येतात ? रामायण, महाभारत-सारख्या आर्य ग्रंथातही स्त्रियांना लावलेली सवोधने पाहा ! 'अहो नि राजपिमुखा त्यांना ' हे सुकेशि, हे सुलोचने, हे सुमुखि, हे रमोद ' असें सवोधताना आढळतात. स्त्रीवाचक शब्द नि विनेपणे पाहा - रमणी, ललना, रामा, सुंदरी वरोर, सुमध्यमा पृथुजघना, कामिनी, काता ! स्त्रियांच्या प्रत्येक अवयवाचें ति अेकदर देहलतेनें सुगठण नि सौंदर्य हें असें अेक गौरवाहें आभूषण समजले जात असल्याने स्त्रियां-करवी तें जन्मजात सौंदर्य शक्यतां जपून, कातिवधंरू चूर्णादिक प्रसाधनांही जांपामून आणि आपल्याला मिळालेली ती पंतूव देणगी होती स्वाहून वाढवून आपल्या सत्तानाच्या हाती सोपविली जाय्ी. स्त्रियांना आपल्या लावण्याचा अमा सदुपयोग

करण्यास समाजाकडून अत्तेजन मिळत गेल्याने पिढीपिढीचे सौंदर्य वाढत जाओ
वाओहून मुलगी सुंदर पित्याहून पुत्र अधिक सवळ अस ज्या राष्ट्रास आपण शरीर-
सौष्ठव प्रनिपिढीस घातून जाव अस वाटते, त्याची संस्कृतिही कलासुंदर बनत

जी जितकी गवाळ नि जितकी कुरूप-ती तिची सुवृत्त नि सुशाल अस
मानशरीर कलाहान संस्कृति ही संस्कृति नसून विकृति आहे पिढापिढी अशा
अरसिक अपेक्षेन ती अधिकाधिक आगळ वढी नि भेसूर होत जाते !

परंतु लावण्यावतीनो तुम्ही ह मात्र विसरता वामा नये की लावण्य ही
तुमच्या हाती सापविठेला निसर्गाची देवी ठेव आहे म्हणूनच त्या अनन्य निसर्गाची
(Trust ची) नैमर्गिक अन्ही तुम्हा पाळली पाहिजे ती अट म्हणजे मुजनन,
मुप्रजनन ! जी लावण्यलंकारा नि सतान ती निष्फळ आश्रयतिवासमान व्यर्थ
आह, निष्कर्षा आहे जावन हाच अर्थ यज्ञ आहे, मदगुण वा दुग्गुण ठरविण्याची
मानवी वसाती अर्थ की मनुष्यजातीच्या सामुदायिक हिताय त्या यज्ञास जी
अपकारक तो सदगुण, अपकारक तो दुग्गुण ! जर तुमचे लावण्य तुमच लाछन न
ठरविता दुग्गुण न ठरविता तुमचा अर्थ अत्यंत सोमाग्यास्पद सदगुण ठरविण अमेळ,
तर त्या लावण्याचा असा सदुपयाम करा, की त्यायोग तुमच्या राष्ट्राच कल्याणच
व्हावे तुमच सुख नि हितहा त्यातच सामावले आहे असठपाहिन जर अंकाद्या
आश्रयल्लराला नुसता मोहारच मोहार फुलल पण फळ धरणार नाही तर तिला
कोण विचारतो ! अमृतोपम मधुर आश्रयल्लराही लवलेली आश्रयल्लराच क्षरी
स्पृहणीय ! तसच जी स्त्री स्वतःचे लावण्य झिजू नये म्हणून नुसती नटपट्टाच
करीत मिग्वीत राहणे आणि सुरेस सतान प्रसवण्याच नि जोपासण्याच आपले
जीवन-कतव्य तशा राक्षसा हावेन टाळणे ती स्वतः तर वास्तव्याच्या अंका अयत
मधुर आनंदास आचवतच पण राष्ट्रावराल्ला अर्थ आपत्ति होथून वसत ! ज्या
हून निसर्गाने स लावण्य तिला दिले ता हेतु तो अट न पुरविल्याने आणि तें
निमगधन सततिहिताय न नियोजित्याने ती नैतिक चोरीची अपराधिना ठरत

भुज्यन्त तं स्वयं पापा य पचत्यात्मकारणात्' सततिनियमन तं का जें
अुत्तम सतति प्रसवण्यामाठीच काय त आचरत जात सततिनियमन म्हणजे
सतत्युच्छेदन नव्ह ! ती आत्मघात तर आहेच आहे पण राष्ट्रघातही आहे !
अप्यलपाटपणाची ती राक्षसा परिसामा होय !

सतत्युच्छेदन हे लावण्याची जोपासना नसून लावण्यहत्याच होय !

ही काही अलंकारिक अनिगयाक्ति नाही तर अर्थ सामाजिक सत्य आहे
वर दिल्या Ursula Blook याच्या लक्षात लावण्याच मर्णांत दुःखप्रद व्यंग म्हणून
जे सांगितठ आहे त म्हणजे त्याचा भगुरता हच होय लावण्य ह फूट आहे आणि
फुलाप्रमाणेच दखनदेखत फुलत न फुलत ताच सुवन तलितयोवना कामिनी हें

येका भतूहरीच्याच नव्हे, तर मनुष्यजातीच्या हृदयात सलगणारे शल्य आहे! ललनानो, आपले लावण्य ओसरून नवे म्हणूनच जर आपल्या मुप्रजननाच्या अत्युदार सामाजिक कर्तव्यालाही चुकण्याची अधम जिच्छा आणि वासल्याच्या अत्यंत मधुर मुखास, मुकण्याची चुकी होत असेल तर ध्यानान घरा, की त लावण्य तुम्ही काय वाटेल तें केलेत तरी गळत्या घागरीतील पाण्यासारखे भरता भरता ओहोटीस लागणारच लागणार, तें झिजणारच झिजणार! साचवू न्हटल तरी त आटणार, टिकवू न्हटल तरी त नासणार साळ्यापासून मढवीस वर्षांपर्यंत फुगणार हे पावसाळी फूट! फारफार तर दहा वर्षांची सींदर्याची शिंदोरी! तुमची चाळीस वर्षे म्हणजेच बहुतेक जावन लावण्याच्या अपासमारीतच तुम्हास वाढावे लागणार! अशा ह्या लोभनीय पण अत्यंत क्षणिक नि नश्वर अशा सींदर्याच्या नादी लागून साऱ्या जीवनाच्या कल्याणास नि कर्तव्यास मुकण्याची नि हुकण्याची चुकी वाणती विवेकी वनिता करील?

आणि तरीही येका अर्थी व्यक्तीचे नसले तरी समाजाचे लावण्य अमर करण्याची येक युक्ति निसर्गाने मनुष्याच्या हातांच ठेवलेली आहे लावण्य झिजेल म्हणून ज्या मुप्रजननाची वेडसर वनितांना भीति वाटते त्या प्रसवानेच लावण्याची शीज भरून निघते

व्यक्तीचे नसले तरी राष्ट्राचे लावण्य अमर करण्याची युक्ति

येसाआला गुलावाची वागची वाग सदा टवटवलेली, मदा बहगलेली हवी असेल तर माळी वाय करतो? दहापाच गुलाव ऐकदा लावून वाय तो स्वस्थ सत नाही ते गुलाब हळुहळू झिजणारच, नि सत्त्व हाणारच यासाठी ते जावर बहरलेले आहेत, तावर त्याची कलम करून माळी सर्वत्र नवेनव गुलाब लावतो त्यायोगे ऐक गुलाब नि सार होतो ता त्याच्याच जीवनाचे पागोरे असलेल्या अकरा गुलावाना नवनवा चहर येतो ती गुलावाची वाग अशी सदा बहरलेली असू शकते तसच ललनानो, तुमच्या लावण्याचे आहे! त जावर खुललेल आहे तावर त्या लावण्यतेची कलम नवजीवनाच्या भूमात लावीन चला या येका सुंदर मातेच्या सभोवती तिच्या चार सुंदरशोभिवत मुसमुताचा मेळावा बिलसत विहरत रमलेला आहे—तिच लावण्य राफल झाले जावन पुन्हा ताज झाल तिच्या स्वतःच्या यौवनाचा चहर ओसरतो न ओसरता ताच तिच्या लावण्यानंदाची शीज घत्तपटीने भरून वाढणारा वात्सल्यानंद तिच्या हृदयात अचबळू लागतो तिच्या जीवनाचा पूर्वाध जसा लावण्यान तसाच अंतराध वात्सल्यान रसरसलेलाच राहिल्यान तिच आयुष्य वेव्हाच नोरग हात नाही, तिचे लावण्य नि तारुण्य तिच्या वयापुत्रात पुन्हा वाढास लागत, तिच्या राष्ट्राच लावण्य नि तारुण्य अमर होते!

लावण्य विलोभनीय आहेच; पण लावण्याहूनही शील अत्यंत विलोभनीय होय !

यास्तव लावण्याची जोपामना तर वराच, पण महिलाना, ज्यायोगे मनुष्य-जातीच्या बल्याणार्थच त्याचा विनिर्माण होशील अशाच प्रमाणात नि प्रकाराने सोदयास महत्त्व द्या, त्याम गत्कारणी लावा हेच शील ! हे शील जन्मभर पुरणारी नि मृत्यूनंतरही पुनः पुरणारी सपदा आहे जिच्या रूप नाही, पण हे परोपकारापासून नि विवेकी शील आहे ती स्त्री जिच्या नुमत रूप आहे पण हें वत्सल नि प्रामाणिक शील नाही तिच्यापेक्षा अधिक गौरवाहें समजली पाहिजे. ती अेवदरी अधिक सुखी नि समाजाला शेवटपर्यंत अधिक हवीशो असने पण जिच्या लावण्य नि शील ही दोन्ही आभूषण लाभलेली आहेत, तिला लावण्यापासून होणारे लाभ त मिळतातच, पण Ursula ह्याच्या वरील लेखात सांगितलेले तोणेही त्याच्या सधुप योगाने बघूनी टाळता येनात आपलपाटचा वाचेचे लावण्यही शिजतेच, पण जेलाचा कजुपाचे घन नाहीने होनाच त्याला जशा अगह्य वेदना होतात, नशा निची त्या लावण्यास द्याने हरल्यानंतर दुर्गति होते आपल्या बीजाना नवजीव नाच्या क्षेत्रात पेरून जो सुंदर सतनीचे अद्यानचे अद्यान अगवते नि जगनाची शोभ नि सपदा वाढविते त्या शीलवती मातेचेही लावण्य शिजतेच ! — पण जसा तें दानशील आर्यसम्राट् सर्वदक्षिण यज्ञात आपली मारी मत्ता प्रजाजनात वाटून देऊन 'मृत्पात्रणेपामकरोद्विभूतिम्' तसे त्या मातेचे लावण्य नाहीस झाल्यानेच ती लावण्य होणे तेव्हापेक्षाही अधिकच मनोज्ञ भासू लागते ! तिचे लावण्यदारिद्र्यच तिला तिच्या लावण्यसंपदेहूनही शोभू लागते 'आदानं हि विक्षर्गमि सता धारिमुचामिध !'

आपल्या पुराणातील अनव सुरेख कथात अशी अेक कथा आहे, की पौर्णिमेच्या पूर्णचंद्राला अमृताच्या काठीकाठ भरलेल्या पेल्याप्रमाणे देव पिअू लागलात त्या सुधाकराच्या कला पितापिता शेवटी देव अेक कला तेवढी त्याला अुरू दतात तीच प्रतिपदेची चंद्रकोर ! पण म्हणूनच पुनवेच्या प्रफुल्ल चंद्राला जो मान नाही तो देवकार्या आपल सवस्व वाटून शीण झालेल्या त्या प्रतिपदेच्या चंद्रकोरीला आहे — लोक तिला पूजितात, पूर्णचंद्राला नव्हे !

जिच्या कीमार्गाने लावण्याचा नेत्रानददायी चंद्र आरोग्याच्या सवल कलाही प्रफुल्ल वानेला आहे, मच्छोल योवनात जिच्या अुदरी देवदत्तासारखी सुंदर नि सुलक्षणी बालक जन्मली आहेत, आणि त्यांना आपल्या त्या लावण्याच नि शीलाचे तें वत्सल दूध पाजून सर्वाधिताना जो स्वतः प्रतिपदेच्या चंद्रकोरीसारखी शीण कलानीच पूर्ण कलापेक्षाही प्रौढावस्थेत सुभग भासत आहे, त्या जननीला आमचें शतवार वदन असा ! !

तिच्या योवनाचा नि लावण्याचा तो —

पर्यायिणीतस्य सुरे हिमाशो

कलाक्षय इलाप्यतरो हि वृद्धे ॥

♦ ♦ ♦

दूध पाजण्याने तो देव काय पावणार नाही? जे का रजले गाजले, त्यासो म्हणे जो आपुले, त्याच ते परोपकारी मनुष्यसेवेच पवित्र व्रत काय त्या देवास सतोषविणार नाही? तान्हल्याला पाणी, तापलेल्याला छाया, न जाणत्याला ज्ञानदान, मरणाच्याला प्राणदान ही पुण्यकृत्य करण्याचे व्रत हे काय व्रतच नव्हे? श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धार्मिक दृष्टीनेही ह्या मनुष्यसेवेलाच देवास सतुष्टविणार महाव्रत मानल नमते तर पाणपोयी घालणे वाटेने वृक्ष लावणे, कथाकीर्तन करणे, अतिथीस अन्न देणे प्रभृति अनन्य दानास नि आचारास पुण्यप्रद गणल असते काय? पण हिंदु मुसलमान, ख्रिस्तो यहूदी, पारशीप्रभृति झाडून साऱ्या धर्मातूनही कृत्य पुण्यकृत्यच समजलेली आहेत झाडात, पशूत, सापात, दगडात, मातीतही जर देव आहे—जर तो दगडमातीही त्याची प्रतीक हाजू शकतात, तर त्या देवाच्या जडसृष्टीचाच नव्हे, तर चिच्छक्तीचाही ज्यास शास्त्रेच परमव्यक्त असे मानतात, तो मनुष्य त्या दवाच सर्वोच्च प्रतीक मानावयास नको काय? नारायणाचा परमव्यक्त असे, चिन्मय मूर्ति जर कोणची असेल तर तो नरच होय असच शास्त्रे म्हणतात आणि म्हणूनच त्या नराची सेवा अितर कोणच्याही प्रतीकाच्या सेवेहून नारायणास अधिक सतोषविणारी असलीच पाहिजे 'त्या अितर प्रतीकाच्या सवन जे जे अहित काम्यफल मिळत किंवा पारलौकिक पुण्य लागत म्हणून पोथीत सांगितले आहे ते जर खरे असेल, तर हही खरे असच पाहिजे की ते ते अहित वा पारलौकिक फल मनुष्याच्या सेवेन, परोपकारप्रदान अितर कोणच्याही व्रतापेक्षा अधिक निश्चिततन

‘धार्मिक छापाची मुळातच नाही, सृष्टिनिपमाच्या अवाधिन कार्यकारणभावात देवाच्या
काल्पनिक प्रमत्ततेने वा रायाने बदलून घेण्याची आशा ही भारड्या माणसाची
सुखस्वप्न असून त्या दृष्टीत हाणारी ब्रह्मवैकल्ये ही मुळातच लटकी आहेत असा
ज्याचा ठाम सिद्धान्त ठरलेला आहे त्याला ह्या विषयाशी संबंध पोचत नाही ते
ब्रह्मवैकल्य याच्यापलीकडे गेलेले, त्यांना ब्रह्माची निवड करण्याचा विवेक सांगणे-

राष्ट्रास अत्यंत आवश्यक असलेली कोणती तरी प्रत्यक्ष हितकारक सेवा घडेल. 'ह्या दानाने वा कर्माने माझ्या राष्ट्राची काहीतरी प्रत्यक्ष सेवा घडत आहे ना?' ही कसोटी प्रत्येक व्रताच्या कर्मास वा दानास लावली की संपले. तो व्रतविधि त्या कसोटीस अंतरला नाही तर तो साफ सोडून द्यावा नि त्याच काम्य वा निष्काम हेतूने हिंदु राष्ट्राची प्रत्यक्ष सेवा ज्यात घडेल अशा विधीने ते व्रत सांग करावे. नराच्या प्रत्यक्ष सेवेहून म्हणजे राष्ट्राच्या प्रत्यक्ष सेवेहून नारायणाची सेवा करण्याचें योग्यतर माघन मनुष्याच्या हाती दुमरें कोणचेही नसल्याने शास्त्रेही नरासच नारायणाची अवताराहं विभूति मानीत असल्याने, त्या राष्ट्रमेवेने देव अितर कोणत्याही पूजनाहून अधिक संतुष्ट झालाच पाहिजे आणि ते ते काम्यफल त्या त्या सेवकाला पोचवीत असलाच पाहिजे. जर व्रताची पारलौकिक वा काम्य फलश्रुति सत्य असेल तर ! पण जरी क्वचित् ते पारलौकिक फल कल्पित ठरलें वा निष्फळलें तरी देखील त्या व्रताचें केलेलीं अंगी राष्ट्रसेवेचीं कर्मे वा दिलेली राष्ट्राचें दाने हीं ऐहिक दृष्टीने तरी केव्हाही निष्फळू गकणार नाहीत. कारण त्यांच्यायोगे प्रत्यक्षपणे आपल्या हिंदु राष्ट्राच्या म्हणजेच हिंदुधर्माच्या हितास जें साहाय्य होतील तें ऐहिक फळ तरी पदरांत पडेलच पडेल. त्या मानाने आत्म-शुद्धिही होईल; सद्गमही घडेल.

ह्या दोन सूत्रांची कसोटी प्रत्येक व्रतास लावून दाखविणे अशा लेखात जरी असाध्य असलें, तरी दिग्दर्शनापुरतें कसोटीवर व्रतें कशीं पारस्वावीं ह्याची काही अुदाहरणे देत आहोत.

- ३ -

**ज्योतिर्गोलविषयक सारी पूजाअर्चा नि व्रतवेकल्यें साफ सोटीं
असल्यामुळे आजच्या आज टाकून द्यावयास हवोंत !**

ग्रहणें — हें अशा टाकाअू धर्मविधीचें अेक अुत्तम अुदाहरण आहे. पूर्वी रानटी स्थितीत मनुष्याला ग्रहणाचे नियम माहीत नसत; तेव्हा आकाशात सूर्य वा चंद्र दिसता दिसता अवेळी नाहीसा होत चाललेला पाहून केवढे आश्चर्य नि भीति वाटत असेल ह्याची कल्पना आजही आपणांस महज करता येतील. आकाशात अेकदम दोन सूर्य अेखाद्या दिवशी दिसू लागले तर आजही तशी भयविव्हाल अधीरता आपल्यासही वाटल्यावाचून राहणार नाही. ऐतिहासिक काळातही रानटी लोकांच्या ह्या भयाचे अनेक पुरावे सापडतात. अुदाहरणार्थ कोलंबसाविषयी आल्याजिका पाहा. अमेरिकेतील मूळवासी रानटी लोकाना ग्रहण केव्हा येतें ते व्रतविता येत नसे. यास्तव तें रानता देवाच्या कोपाचेच अनियमित नि भीतिप्रद चिन्ह वाटे. कोलंबसाच्या लोकाना ग्रहणें आधी व्रतविता येत, त्यामुळे अमेरिकनास त्यांनी भिबविळें, की जर

तुम्ही आम्हास शरण न घाल तर आमचा देव येत्या अमुक दिवशी अमक्या वेळी आकाशातून सूर्यासोही नाहीसा वरील ! त्या धमकावणीप्रमाणे नववी त्याच वेळी सूर्य नाहीसा होऊ लागला — कारण तो ग्रहणाचा दिवस होता ! घाबरलेले ते भूळ-वासीय कोलवसास शरण येऊन 'देवाचा राग शांत करा !' म्हणून प्रार्थू लागले, कोलवसाच्या लोकानीही अशाप दिला, की 'अमक्या वेळेस सूर्य परत देऊ' आणि बरोबर त्याच वेळी सूर्य आकाशात पुन्हा पूर्णपणे प्रकाशू लागला ! त्या साध्या भाकि-ताने त्या भूळवासीयावर कोलवसाच्या सैन्याच्या अद्भुत शक्तीचा केवडा परिणाम झाला असेल ! ते अमेरिकेत त्या नवागत लोकास अजिंक्य असे 'राक्षसदूत' किंवा 'देवदूत' समजू लागल्यास त्यात काय नवल आहे ! अशा रानटी अज्ञानाच्या काळी ग्रहणासहो मयभीत होऊन त्या भीश्वरी कोपास पुण्यकृत्यानी शांतविण्यास्तव लोक 'दे दान सुटे गिहाण' म्हणून आरडत नि दाने देत, स्नान करीत, ते सूर्याचे सुतक सुटताच कपडे धुऊन, झाडून, सारवून त्या सकटाच्या विटाळ्यातून मुक्त होत. ते साहजिकच होते कित्येक जाति बहुधा चेटकाने आपण ग्रहण लावतो असेही भास-वीत असाव्या आणि ते खर वाटून त्यास दान देऊन, सतोपवून ग्रहण सोडवणें अतिरस भाग पडत असावे राहुकेतु हे दैत्य, राक्षस, त्याचे वंशज नि सगसायरे म्हणजेच गावाबाहेर राहणारे ते 'अग्र', माग, चेटके, गारडी, महारभृति चाडाल-वर्ग ! म्हणून बहुधा तेच आरडत फिरण्याचीही बहिवाट पडली असावी 'दे दान

मोरावळचाची वाटली गावर तुळशीपत्रे ठेवावी, चाडाळ, माग महारास फाटकी चस्त्रे घावी, ग्राह्यणास दाने घावी, ग्रहणे लागता सुटता स्नाम करावी, गायत्री जपजाप्य याचा धुमधडाका झुडवावा !

ग्रहणामुळे वातावरणात हवे ते केरफार होत असले तरी डबे, वाटल्या चरण्यावर तुळशीपत्रे ठेवल्यान आतील लोणची पापड, मोरावळे यावरील अनिष्ट परिणाम टळतात, तेव्हा सृष्टिविज्ञानाचा नियम अजब खरा ! आणि जर हव्या-चरणीवर, शालीपंठणीवर तुळशीपत्रे ठेवल्याने ग्रहणाचे सकट टळते, तर त्या घरा-वरच तुळशीपत्राचा बुचका टाकून मोवळे का होऊ नये? म्हणजे मग घरातील कपडे आदि पदार्थावर प्रत्येकी तुळशीपत्र टाकणे नको ग्रहणात जेवण्यान हिंदु लाकाचेच आरोग्य तेवढे दिघडते असे दिसते कारण युरोप, अमेरिका, चीन, जपान सारं जग ग्रहणातून जेवतही असते आणि जगतही असते ! तिकडे कागच्याही भयकर मायो, —ग्रहणान पाणी प्याल्याने, कपडे न घुतल्याने, महारास वा ग्राह्यणाम दान न दिल्याने, जपजाप्य न केल्याने ग्रहणानंतर पडल्याचे फारस ऐकिवान नाही ! त्यांचे वायुमान निराळ, हिंदुस्थानचे वातावरण निराळ म्हणून पुन्हा अेका भौतिक विज्ञानाच्या नाव घाप ठोकाल तर तुम्हास तीही सोप नाही कारण आघा अेकाच गावान घराला लागून असणाऱ्या घरांत नि पेठात हिंदुमुसलमान, ज्यू, ख्रिस्ती, पारंगी जे राहतात त्यापैकी तुळशीपत्राखालील लोणचे खाल्ले म्हणून तो जाला नि तुळशीपत्र नसलेल्या अेका वरणीतले लोणचे नि ताजा भात ग्रहणात जेवला तो तो झुडता तोच पाट फुगून मेला असे बघीही घडन नाही !

मनुस्मृतीत निषेध आहे, की, 'नेसीतोद्यन्तमादित्य स्नात ग्रस्त वद्राचन । नोपस्पृष्ट न वारित्य न मध्यनभसो गतम, ॥' (अ ४, ३७) अुगवताना, ग्रहण लागताना, संप्राप्त ग्रहणात, पाण्यात वा मध्यान्ही सूर्यास मुळी पाहूच नये ! आता या कोणत्याही अवस्थेत, आकाशात वा पाण्यातही जर सूर्यास पाहावयाचे नाही तर आम्ही त्यास पाहावे तरी कुठे ? चित्रात की काय ! सूर्याविषयीची काही, प्रकारची वैज्ञानिक माहिती त्यातल्या त्यान जर वेव्हा अुत्कृष्टपणे निराश्रिता येत अगेल तर ती त्याच्या ग्रहणाच्या वेळीच होय अेवढ्यानाठा युरोपीय ज्यातिविद मोठ्या प्रमानाने हजारो मैलाचा प्रवास करून सूर्यग्रहण संप्राप्त अगेल निषेध

असावा. यासाठीच बहुधा या विमानवाहनांच्या युगातहि वाहन गाढवच पसंत केले असले ! असल्या कार्या कार्यवाह होण्याचे सहाय्यपण गाढवावाचून दुसऱ्या कोणात आढळणारं आहे !

ह्या संक्रांतीच्या पर्वकालात ' गामी-म्हशीचे दूध काढू नये; गवत तोडू नये आणि दात घासू नये ! ' तसल्या गदळ तोंडाने त्या पर्वीच्या स्तोत्राचे भपकारे मोडोत वनावें ! आणि सगळ्यात मुख्य गोष्ट म्हणजे दानं द्यावी - ब्राह्मणांस दाने द्यावी ! - तीं म्हणजे लोकरांची वस्त्रे, तूप, भूमि, गाय आणि सुवर्ण ! आमच्या सेडचाशील वाळभटाला हें-तूप, गाय नि सुवर्ण दिले, की पृथ्वी नि सूर्य ह्यांच्या त्या गतिस्थिति यथावत् होऊन मकरसंक्रमणाची सुखप्रसूति होऊील. पण जर तेवढ्यात यजमानाने दात घासले किंवा वाळभटाला तूप मिळाले नाही तर-तर काय ! तर तें मकरसंक्रमण खाड्कन ठेवाळेल; सूर्य, पृथ्वी, ब्रह्मांड ठिकाणच्या ठिकाणी थावेल !

आणि ' ह्या संक्रांतीच्या कृपेने पश्चिम दिशेचे लोक मूर्खी होतील आणि पूर्व दिशेवर तिच्या रोषाने सकटे येतील; त्या लोकांची दुर्दशा होऊील ! ' तें ठीकच आहे ! कारण पूर्व दिशेचे हे विचारे हिंदु त्यातल्या त्यात तिची पूजामर्चा करतात; तिची स्तोत्रं गातात; तिच्या नांवाने दानं देतात; तिचा सारखा बडेजाव ठेवून धरधर कापत असतात म्हणून त्याच्यावरच ती संक्रांत यावी हें साहजिकच आहे ! पश्चिमेचे लोक जरी तिला दमडीचा धूपही वर्धा जाळीत नाहीत, तिच्या व्रताची तर झुडवून तिच्या पर्वकालात दूध पितात, मास खातात, दारू शोकतात, दमडीचें दान देत नाहीत, दात घासतात तरी त्यांचे दात कधीच कुणो पाडीत नाही, संक्रांत पाडने दात ' पूर्वेकडच्या ' लोकांचे - म्हणजेच हिंदूंचे !. कारण पश्चिमेकडे सकृदृष्टीने पाहण्याची संक्रांतीची छातीच नाही. त्या पश्चिमेच्या वाटेन जाताच गाढ पडणार मशीनमनशी, तोफाशी, वेडराशी, बाँबशी ? म्हणून आज शतकोशतके संक्रांत त्यांचे काही अंक वाकडे करीत नाही आणि शतकोशतके ह्या हिंदुस्थानच्या अरावर जी ती वमली जाते ती अठता अठत नाही ! ह्यावरूनही संक्रांतीस प्रमद-

- आमच्या आक्षेपा-साम्राज्यावर तो मुळीच अंगवत नाही । पण कधीच मावळ नाही कोणाच्या साम्राज्यावर ? ज्यानी त्याला युगायुगातून अेकदाही अर्घ्य दिले नाहीत, गायत्रीचे जे घातक, सूर्यनमस्काराचाचूनही ज्याचे स्नायु पोलादी, मनात वज्रमुष्टि, भर सूर्यग्रहणात जेवणारे, सूर्यवधाचे अुच्छेदक, राहूचे नि केतूचे वेदबाण सायीदार त्याच्याच साम्राज्यावर आज तो सूर्य मावळत नाही । प्राचीन सूर्योपास वाबिलोन मिश्र मिसर सोडा ते आज झालेले आहेत नामशेषच । पण आजही ।
- दोनच राष्ट्रे सूर्योपासक आहेत तीं पारत नि भारत, त्याच्याच राष्ट्रावर आ राज्य आहे निराक्षेपा अेकछत्री काळ्यावभिन्न रात्रीचे । व्रतविधीने सूर्य प्रसाद नाही-व्रतविधित्यागाने सूर्य रागावित नाही, याचे याहन अखुष्ट प्रत्यक्ष प्रमा